

**RANNSÓKNIR Í
FÉLAGSVÍSINDUM IV**

FÉLAGSVÍSINDEILD

RANNSÓKNIR
Í FÉLAGSVÍSINDUM IV
FÉLAGSVÍSINDAEILD

Erindi flutt á ráðstefnu í febrúar 2003

Ritstjóri
Friðrik H. Jónsson

Háskólaútgáfan
2003

© 2003 Höfundar
ISBN: 9979-54-534-8

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má ekki afrita með neinum hætti, svo sem með ljósritun, ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta til eða í heild, nema að fengnu skriflegu leyfi höfunda eða útgefenda. Brot varða lög um höfundarrétt.

Mynd á kápu er eftir Ágúst Petersen.
Myndin er í einkaeign.

Umbrot: Pétur Yngvi Gunnlaugsson.
Prentumsjón: Gutenberg hf.

Efnisyfirlit

Höfundalisti	9	
Formáli	11	
BÓKASAFNS- OG UPPLÝSINGAFRÆÐI		
Anne Clyde: <i>Research and researchers in school librarianship: An ongoing longitudinal study</i>		13
Ágústa Pálsdóttir: <i>Information behaviour, health and lifestyle in everyday life</i>	25	
Jóhanna Gunnlaugsdóttir: <i>Gildi skjalastjórnar fyrir gæðastjórnun Vefir íslenskra frambaldsskólasafna</i>	35	
Sveinn Ólafsson: <i>Upplýsingastefna stjórnvalda og lagaumbverfi upplýsinga á Íslandi</i>	51	
FÉLAGSFRÆÐI		
Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Margrét Lilja Guðmundsdóttir:		
<i>Rafrænt eftirlit á íslenskum vinnumarkaði</i>	61	
Harpa Njáls: <i>Fátækt á Íslandi: Er öllum börnum tryggt félagslegt og efnalegt velferðaröryggi?</i>	71	
Jón Rúnar Sveinsson: <i>Óviss framtíð félagslegra húsnæðiskerfa</i>	83	
Stefán Ólafsson: <i>Framþróun velferðarríkisins – Frá ölmusu til borgarréttinda – og aftur til baka?</i>	93	
AFBROTAFRÆÐI		
Helgi Gunnlaugsson: <i>Vidhorf Íslendinga til afbrota 1989-2002</i>	105	
Rannveig Þórisdóttir: <i>Endurtekin afskipti lögreglu af börnum og ungmennum</i> ...	117	
FJÖLMÍÐLAFRÆÐI		
Guðbjörg Hildur Kolbeins: <i>Rásaflakki og vidhorf til sjónvarpsaughýsinga</i>	129	
Stefán Jökulsson: <i>Táknvísir</i>	139	
NÁMSRÁÐGJÖF		
Björg Birgisdóttir: <i>Fall eða fararbeill: Hvernig er best að vinna með nemendur í brottfallsbættu?</i>	149	
Guðbjörg Vilhljámsdóttir: <i>Líkt, en úr ólíkum áttum – Ágrip af greiningu á starfshugmyndum út frá félagsfræðikenningu Pierre Bourdieu og sálfræðikenningu George Kelly</i>	157	
Jónína Kárdal: <i>Nýir kennslubættir og upplýsingatækni – Fjarnám í náms- og starfsráðgjöf</i>	171	

FÉLAGSRÁÐGJÖF

Freydís Freysteinsdóttir: <i>Skilgreiningar og flokkun á misfellum á umönnun og uppeldisskiðryðum barna</i>	181
Guðný Eydal Björk og Anný Ingimarsdóttir: <i>Fjárbagsaðstoð og félagsþjónusta</i> .	191
Kristín Gyða Jónsdóttir, Sigurrós Sigurðardóttir og Hrafnhildur Reynisdóttir: <i>Hagir geðfatlaðra í verndaðri búsetu</i>	201
Sigrún Júlíusdóttir: <i>Utan vega – rannsókn á starfi unglínga með Hálandisbópnunum</i>	217
Sigurveig H. Sigurðardóttir: <i>Vellíðan á efri árum – ábrifapættir og stefnumörkun</i>	227
Steinunn Hrafnisdóttir: <i>Tengsl sjálfboðasamtaka og opinberra aðila í velferðarþjónustu</i>	235

UPPELDIS- OG MENNTUNARFRÆÐI

Eyrún María Rúnarsdóttir og Sigrún Aðalbjarnardóttir: „ <i>Ertu frjáls?</i> “ <i>Uppeldissýn og bekefjarumræða kennara</i>	245
Guðný Guðbjörnsdóttir: <i>Hugmyndir um kyngervi og jafnrétti í námskrám grunnskólans</i>	257
Sigrún Aðalbjarnardóttir: <i>Samskipti unglínga og tóbaksreykingar: Ný þroskanálgun í langtímaramsókn</i>	273
Sigurlína Davíðsdóttir: <i>Líðan fíkla, alkóbólsta, reykingafólks og of þungra</i>	287
Sólveig Karvelsdóttir: <i>Kennsla í erfiðum grunnskóla</i>	299

KENNSLUFRÆÐI

Guðrún Geirsdóttir: <i>Námskrárgerð í Háskóla Íslands</i>	309
Hafdís Ingvarsdóttir: „ <i>Ísland hefur enga hefð fyrir að kenna raungreinar</i> “ <i>Frá sjónarhóli raungreinakennarans</i>	321
Hafþór Guðjónsson: <i>Að rannsaka eigin rann frá pragmatískum sjónarhóli</i>	333

FÖTLUNARFRÆÐI

Rannveig Traustadóttir: <i>Fötlunarfræði: Aðferðir og áskoranir á nýju fræðasviði</i> . .	343
Guðrún V. Stefánsdóttir: <i>Lífsögur fólks með þroskabömlun: Nokkrar aðferðafræðilegar áskoranir</i>	355
Hanna Björg Sigurjónsdóttir: <i>Rannsókn um seinfæra foreldra: Hugleiðingar um siðferði og ábyrgð rannsakanda</i>	365
Snæfríður Þóra Egilson: <i>Skipt um hlutverk: Að rannsaka fyrrum starfsvettvang</i> .	377

MANNFRÆÐI

Helga Ögmundardóttir: <i>Samskipti indiána og Vestur-Íslendinga í Manítóba og Norður-Dakóta 1875-1930</i>	387
Jónína Einarsdóttir: <i>Deyðir fátæktin móðurástina?</i>	393
Kristín Erla Harðardóttir: <i>Blóðgjafir: Hin fullkomna gjöf</i>	403
Kristín Loftsdóttir: <i>Hnattvæðing í ljósi menningar, breyfanleika og nútímans</i>	413
Hulda Proppe: „ <i>Ég sé kvótakerfið fyrir mér sem lopapeysu</i> “ - <i>Kynbúgmyndir og upplifun kvenna af orðræðu og auðlindastefnu í sjávarútvegi</i>	425

Sveinn Eggertsson: <i>Á vettrangi á Páskaeyju</i>	435
Unnur Dís Skaptadóttir: <i>Mótun margbreytileikans á tímum hnattvæðingar</i>	441

ÞJÓÐFRÆÐI

Aðalheiður Guðmundsdóttir: <i>Gilítrutt, hin forna gyðja</i>	451
Kristín Einarsdóttir: <i>Öskupoki í sveit og grímubúningur í borg.</i> <i>Íslenskir öskudagssíðir</i>	463
Terry Gunnell: <i>Dimission: Nútíma búningasíðir í íslenskum skólum</i>	471

SÁLFRÆÐI

Daníel Þór Ólason og Derek Roger: <i>Do positive thoughts and negative expectancies moderate the relationship between perceived stress and rumination with depression?</i>	481
Friðrik H. Jónsson: <i>Afstæða Íslendinga til útlendinga</i>	495
Zuïlma Gabriela Sigurðardóttir og Magnús Blöndahl Sighvatsson: <i>Treatment of chronic aphasia with errorless learning procedures and operant conditioning</i>	505
Jakob Smári: <i>Ofurábyrgðarkennd og þráhyggja: Nýlegar íslenskar rannsóknir</i>	519
Jörgen Pind: <i>Abrið orðtíðni og orðnámsaldurs á lestrar- og nefnunaríma orða í íslensku</i>	529
Magnús Kristjánsson: <i>Sálarfræði eða hugbúgarfræði: Sögustund um atferlishyggju</i>	539
Sigurður J. Grétarsson: <i>Skil milli meginlegra og eigindlegra rannsókna í félagsvísindum: Eigindlega óþarfi í meginatriðum</i>	551

STJÓRN MÁLAFRÆÐI

Asthildur Elva Bernharðsdóttir og Gunnar Helgi Kristinsson: <i>Kúltúrkenning um áfallastjórnun</i>	559
Svanborg Sigmarsdóttir: <i>Hvað er mannleg virðing?</i>	581
Úlfar Hauksson: <i>Gert út frá Brussel?</i>	589

STOFNUN STJÓRNSÝSLUFRÆÐA OG STJÓRN MÁLA

Per Læg Reid, Runólfur Smári Steinþórsson og Baldur Þórhallsson: <i>Evrópuvæðing stjórnsýslunnar: Abrið Evrópusamvinnunnar á stjórnsýslu Norðurlanda.</i>	613
Per Læg Reid, Runólfur Smári Steinþórsson og Baldur Þórhallsson: <i>Abrið Evrópusamvinnunnar á stjórnsýslu Íslands og Noregs.</i>	625
Per Læg Reid, Runólfur Smári Steinþórsson og Baldur Þórhallsson: <i>Abrið Evrópusamvinnunnar á stjórnsýslu ESB ríkjanna Svíþjóðar og Finnlands og EFTA/EES ríkjanna Íslands og Noregs.</i>	639

FÉLAGSVÍSINDASTOFNUN

Eva Heiða Önnudóttir: <i>Hvað ræður afstöðu Íslendinga til Evrópusambandsins: Kynslóðabreytingar og þjóðernishyggja</i>	655
Kristjana Stella Blöndal og Jón Torfi Jónasson: <i>Brottfall úr frambaldsskóla</i>	669

Höfundalisti

Aðalheiður Guðmundsdóttir, íslenskufraeðingur
Anný Ingimarsdóttir, félagsráðgjafi
Ágústa Pálsdóttir, lektor
Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, doktorsnemi
Baldur Þórhallsson, dósent
Björg Birgisdóttir, námsráðgjafi
Daníel Þór Ólason, aðjúnkt
Derek Roger, prófessor
Eva Heiða Önnudóttir, stjórn málafræðingur
Eyrún María Rúnarsdóttir, uppeldisfræðingur
Freydís Freysteinsdóttir, lektor
Friðrik H. Jónsson, dósent
Guðbjörg Hildur Kolbeins, lektor
Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, lektor
Guðbjörg Vilhjálmsdóttir, lektor
Guðrún Geirsdóttir, lektor
Guðrún V. Stefánsdóttir, lektor
Guðný Björk Eydal, lektor
Guðný Guðbjörnsdóttir, prófessor
Gunnar Helgi Kristinsson, prófessor
Hafdís Ingvarsdóttir, lektor
Hafþór Guðjónsson, stundakennari
Hanna Björg Sigurjónsdóttir, stundakennari
Harpa Njál, félagsfræðingur
Helga Ögmundardóttir, mannfræðingur
Helgi Gunnlaugsson, prófessor
Hrafnhildur Reynisdóttir, sérfræðingur
Hulda Proppé, mannfræðingur
Jakob Smári, prófessor
Jóhanna Gunnlaugsdóttir, lektor
Jón Torfi Jónasson, prófessor
Jón Rúnar Sveinsson, félagsfræðingur
Jónína Einarsdóttir, mannfræðingur
Jónína Ó. Kárdal, námsráðgjafi
Jörgen Pind, prófessor
Kristín Einarsdóttir, þjóðfræðingur

Kristín Erla Harðardóttir, mannfræðingur
Kristín Gyða Jónsdóttir, félagsráðgjafi
Kristín Loftsdóttir, lektor
Kristjana Stella Blöndal, aðstoðarforstöðumaður
Laurel A. Clyde, prófessor
Magnús Kristjánsson, dósent
Magnús Blöndahl Sighvatsson, BA í sálfræði
Margrét Lilja Guðmundsdóttir, félagsfræðingur
Per Lægreid, prófessor
Rannveig Traustadóttir, dósent
Rannveig Þórisdóttir, félagsfræðingur
Runólfur Smári Steinþórsson, dósent
Sigrún Aðalbjarnardóttir, prófessor
Sigrún Júlíusdóttir, prófessor
Sigurður J. Grétarsson, prófessor
Sigurlína Davíðsdóttir, lektor
Sigurrós Sigurðardóttir, félagsráðgjafi
Sigurveig H. Sigurðardóttir, lektor
Snæfríður Þóra Egilsson, lektor
Sólveig Karvelsdóttir, uppeldisfræðingur
Stefán Ólafsson, prófessor
Stefán Jökulsson, doktorsnemi
Steinunn Hrafnadóttir, lektor
Svanborg Sigmarsdóttir, stjórn málafræðingur
Sveinn Eggertsson, lektor
Sveinn Ólafsson, bókasafnsfræðingur
Terry Gunnell, dósent
Unnur Dís Skaptadóttir, dósent
Úlfar Hauksson, stjórn málafræðingur
Zuilma Gabriela Sigurðardóttir, lektor

Formáli

Fyrir áratug lagði ég til við Vísindanefnd félagsvísindadeildar að nefndin beitti sér fyrir því að reglubundið væru haldnar ráðstefnur þar sem kynntar væru nýjustu rannsóknir í félagsvísindum á Íslandi. Ef vel tækist til myndu slíkar ráðstefnur efla verulega stöðu félagsvísinda í landinu. Vel var tekið í tillöguna og var fyrsta ráðstefnan haldin í október 1994. Að henni stóðu félagsvísindadeild og viðskipta- og hagfræðideild. Frá upphafi hafa þessar ráðstefnur verið mjög vel heppnaðar og staðið fyllilega undir öllum væntingum sem gerðar voru til þeirra í upphafi.

Nú er komið að Ráðstefnu IV og verður hún haldin dagana 21. og 22. febrúar 2003. Eins og áður standa viðskipta- og hagfræðideild og félagsvísindadeild að henni og nú bætist lagadeild í hópinn. Ráðstefnan er sú langstærsta sem haldin hefur verið undir þessu nafni til þessa og er hún um helmingi umfangsmeiri en síðasta ráðstefna sem haldin var 1999. Alls er boðið upp á 33 tveggja klukkustunda dagskrárliði þessa tvo daga. Samtals verða fluttir 157 fyrirlestrar um nýlegar íslenskar rannsóknir.

Í þessari bók er að finna erindi sem haldin voru í dagskrám félagsvísindadeildar. Fjöldi fyrirlestra var það mikill að þeir rúmuðust ekki í einu ráðstefnuriti og eru ritin því þrjú. Eitt fyrir félagsvísindadeild, eitt fyrir lagadeild og eitt fyrir viðskipta- og hagfræðideild. Einnig var ákveðið að ritin kæmu út á ráðstefnunni en ekki að henni lokinni eins og verið hefur á fyrri ráðstefnum. Í riti félagsvísindadeildar birtast 58 af þeim 80 fyrirlestrum sem haldnir voru á dagskrárliðum félagsvísindadeildar. Ráðstefnuritið hefur á sér alþjóðlegt yfirbragð og kjósa nokkrir höfundar að birta fyrirlestra sína á ensku.

Sérstakar þakkir fyrir samstarfið fá Pétur Yngvi Gunnlaugsson sem sá um umbrot á bókinni, Jóhanna Cortes Andrésdóttir sem aðstoðaði við gerð hennar, Ingjaldur Hannibalsson, prófessor og Viðar Már Matthíasson, prófessor sem sáu um skipulagningu ráðstefnunnar með undirrituðum og loks allur sá fjöldi fræðimanna sem hafði áhuga á að taka þátt í ráðstefnunni og efla með því félagsvísindi á Íslandi.

Reykjavík, í febrúar 2003

Friðrik H. Jónsson, dósent

forstöðumaður Félagsvísindastofnunar

Research and researchers in school librarianship: An ongoing longitudinal study

Laurel A. Clyde

Calvert (1990, p. 20) has said that "...research and its outward manifestation as scholarly literature is a vital ingredient of a healthy profession". Research develops and reinforces both the knowledge base of a profession and its theoretical framework; a strong research climate is important if the profession is to develop strategies to deal with emerging problems and to move forward. In the field of school librarianship, research is currently on the agenda of decision-makers, funding authorities, school systems, and professional associations, for a number of reasons. At a time of cuts in school library funding in places like California (Bell, 2002) and Canada (CBC News, 2002), the question of whether or not school libraries make a difference becomes vitally important (Koechlin & Zwaan, 2002). In addition, decision-makers want to be sure that school library services are appropriate for their users and cost-effective (Haycock, 2002). While these and other questions are being addressed through research projects that are under way now, the views that people hold about the quality of research in school librarianship will have an influence on the way in which the results of this research are received. With questions being raised about the overall quality of research in library and information science in general (e.g., Katzer, 1989; McClure & Bishop, 1989) and school librarianship in particular (e.g., Henri, 1998; Henri & Freeman, 1998), issues of evaluation of research become important.

Aims of the research

This paper outlines a series of inter-linked and mutually dependent studies that address various aspects of the broad topic of *Research and Researchers in School Librarianship*. One set of analyses has been completed

at the time of writing (December 2002); other work is still under way, and some has yet to be commenced. While the studies grew out of the concerns described above, they are also rooted in previous related studies and projects carried out or supervised by the author. The following broad aims have been identified for the studies:

- To provide an overview of the current state-of-the-art of research in school librarianship;
- To compare the current state-of-the-art with the results of similar work undertaken for 1991-1996, in order to identify trends and developments over a decade and more;
- To identify the current active researchers in the field of school librarianship internationally, as the basis for analysis of researcher characteristics and for a survey;
- To identify and investigate issues associated with research in school librarianship, including quality/quantity issues and issues associated with perceived barriers to research in school librarianship.

More specific and detailed aims have been developed for each of the studies that are described in this paper.

Questions that were fundamental to this work included “What is research?” and “What is a research publication?” They were addressed in previous studies (see Clyde, 1996; Guðrún Pálsdóttir et al., 1994; Guðrún Pálsdóttir et al., 1997), which also established criteria for identifying research articles and papers. In addition, a previous project carried out by the author (Clyde, 1996) for the International Association of School Librarianship (IASL) established the boundaries of the field of school librarianship (for purposes of the research). It was for this 1995/1996 project, which resulted in a book, *Sustaining the Vision: A Collection of Articles and Papers on Research in School Librarianship* (Clyde, 1996), that the database of research articles and papers was created in the first place. While some changes were made to the database structures after 1996, to a certain extent the requirements of the 1995/1996 project have dictated the format of and information contained in the records.

There are some other limits to the research, too. Only published research is being studied, in the form of research articles in professional and research journals, and papers in published conference proceedings and other collections of articles and papers. In part, this reflects the accessibility of research reports in these formats, as against theses, dissertations, and unpublished research reports. However, it also reflects a conviction

that publication is an important part of the research process for a profession as a whole, as well as an indicator of the commitment of the researchers. The work is further limited to research published in English, regardless of the country in which the research was carried out or published.

Methodology

In keeping with the wide-ranging aims of the series of inter-linked studies, a number of different research methodologies have been or will be employed for data collection and analysis. They include a literature review and analysis, content analysis of documents, structured and semi-structured interviews, a mailed questionnaire, and task performance by a group of subjects. Detailed information about the methodologies has been published elsewhere (Clyde, 2001).

Study of research articles and papers

To identify research articles and papers in the field of school librarianship, periodical titles from more than 50 countries have been and are being scanned for potential articles, as are relevant sets of conference proceedings. In addition, searches are carried out from time to time of online research databases to identify potential articles for the project. Published bibliographies (e.g., Coleman, 2000; Satija, 1994) and guides to the journal literature (e.g., Singh & Singh, 1990) have also provided leads to likely articles and papers. From 1996 onwards, citations in articles and papers back to 1991 have been followed up, too. Whenever a research article or paper is identified in a journal or conference proceedings not previously scanned, then all issues of the journal or volumes of proceedings are checked back to 1991. Information recorded about each article or paper includes bibliographic citation, country in or about which the research was undertaken, research methods used, and the topic of the research. Additional notes are made where necessary, for example to indicate where the research had been published previously in another form, or the relationship of the research to a particular project, or any other relevant factors.

Surveys of the current active researchers

The process of identifying research articles and papers was also the basis for identifying current active researchers in the field of school

librarianship. As was the case with the articles and papers themselves, two important questions had to be addressed in relation to the researchers: “How can an active researcher be defined?” and “How can an active researcher be identified?” If it is accepted that an active researcher will be publishing research articles and papers, then the database would identify those articles and papers. For purposes of the research, it was assumed that an active researcher would be involved in more than one project over a period of five years, and would be publishing on an ongoing basis (either alone or with colleagues). Thus a current active researcher in the field of school librarianship was defined as a person who had published at least three research articles or papers, dealing with at least two different projects in the field of school librarianship, during a five-year period.

A preliminary analysis of the data from 1995 to 1999 identified only 34 active researchers (see Table 1). A later analysis of the data from 1996 to 2000 again identified 34 active researchers, though two names had dropped off the list and two new names had been added. This suggests that the situation is not likely to change much within the next year before the survey is actually carried out.

Table 1. Potential Frames for Identification of Researchers, 1995-1999

Criteria	Number of Researchers
At least three published research articles or papers related to at least two projects	34
Two published research articles or papers related to at least two projects	23
At least two published research articles or papers (one project)	14
One published research article or paper	175
Total Number of Researchers	246

While the original intention had been to carry out a questionnaire survey of the active researchers identified through the strategy outlined above, the relatively small number of active researchers so identified, suggests that it could be more appropriate to employ a two-tier strategy: structured interviews (in person or by telephone or by email) with the 34 current active researchers; and a mailed questionnaire survey of less active

researchers (identified using a second identification frame). For example, using the requirement that the researcher have published two research articles or papers in the field of school librarianship in the five years (regardless of the number of projects) would provide a considerably larger group of subjects for a questionnaire survey (71); reducing the requirement to one published research article or paper in the same time span would result in a much greater increase in the number of research authors (246), but also substantially increase the number of researchers who have published in this field only as second or third author. The various possibilities are being explored, using the database, before a decision is made. The value of using a two-tier research design at this point is that it will provide a basis for discussion of the research environment of school librarianship (including the factors that facilitate research and the barriers to research, real or perceived), from the perspective of both active and less active researchers in the field of school librarianship.

Pilot project to study quality issues

Work is also under way at present on another aspect of the overall project, a pilot study that begins the process of addressing questions associated with research quality in the field of school librarianship. This study is designed to test the extent to which experienced evaluators agree in their rankings of research articles on the basis of quality, and to provide some preliminary insights into the ways in which experienced evaluators evaluate research articles. The pilot study is also designed to test the efficacy of the methodology as a means for studying issues associated with research quality. A qualitative research design is being employed. A number of people who are experienced in evaluating research are being asked to evaluate a set of five research articles by ranking them in terms of their quality as research reports, and then commenting on their reasons for choosing the article they ranked first. All will receive the same five articles, selected at random from the database that supports the “Research and Researchers in School Librarianship” project as a whole. The invited evaluators fall into two groups: people with experience in evaluating research in the specific field of school librarianship (and with a knowledge of school librarianship as a topic); and people with experience in evaluating research *per se* (and who have no specialist knowledge of school librarianship as a topic). Data analysis strategies will include content analysis of the comments made by the evaluators, in the light of a number of theories of quality and evaluation.

Study of research publications

Because of the needs of IASL, the study of research publishing (in the form of articles and papers) in the field of school librarianship was given priority in the research during 2000/2001. This work took the form of a longitudinal comparative study of the research publishing over a decade, 1991 to 2000 inclusive. More detailed reports have been published elsewhere (Clyde, 2001, 2002). A brief overview is provided here to indicate the nature of the project and as an example of the research that is being done as part of the project. Within the first two broad aims of the research as a whole (see above), the aims for this particular aspect of the research were:

1. To identify the places where research in school librarianship (in the form of research articles and conference papers) is reported.
2. To identify any changes over the decade in the type of publication in which the results of research in the field of school librarianship are reported.
3. To identify trends in the quantity of research reported in research articles and conference papers in the field of school librarianship.
4. To identify the countries in which research is being undertaken and published or about which research is being undertaken and published, in the field of school librarianship.
5. To identify the research methodologies that are being used by researchers in the field of school librarianship and to investigate any changes over time.
6. To identify the topics that are being studied by researchers in the field of school librarianship and to investigate any changes over time.

The Finnish researchers Järvelin and Vakkari (1990, 1993) have established widely-accepted (Yontar & Yalvaç, 2000) techniques for studying published research output (in the form of articles and papers) in library and information science, in such a way that the research output can be compared across time and across countries. Järvelin and Vakkari used their own methodology to study international research in library and information science generally (Järvelin & Vakkari, 1990), and they subsequently updated this work through a longitudinal comparative study (Järvelin & Vakkari, 1993). Researchers who have used their methodology for national studies have included Cano and Rey (1993) in Spain; Guðrún Pálsdóttir

et al. (1994, 1997) and Elin Kristbjörg Guðbrandsdóttir *et al.* (2001) in Iceland; Rochester (1995) in Australia; Layzell Ward (1997) in the United Kingdom; and Yontar (1995) in Turkey. Rochester and Vakkari (1998) compared these and other country studies that used the Järvelin and Vakkari methodology and through their analysis looked at national differences and trends. It appeared that the techniques and classifications of Järvelin and Vakkari could provide a useful framework for studying research in one area of library and information science, namely school librarianship.

The first analyses were related to the first three aims for this section of the overall project: to identify the places where research in school librarianship (in the form of research articles and conference papers) is reported; the changes over time in the type of publication in which the research results are reported; and trends related to the quantity of research publishing in the field of school librarianship.

In all, 170 research articles and papers in the field of school librarianship, published in English, were identified for the five years 1991 to 1995, and 314 for the five years 1996 to 2000 (an increase of more than 100% on the first five years). A total of 484 research articles and papers were found for the decade as a whole (see Table 2 below). While the increased number of conference papers can be attributed to the establishment of International Research Forums in conjunction with all IASL conferences from 1997, the situation in relation to research articles is more complex; see the published report of this aspect of the study (Clyde, 2002) for more information. However, it would be wrong to conclude that this increase in research publishing represents a proportional increase in the amount of research undertaken; further analyses would be needed to establish whether or not these results represent more research actually being undertaken.

Table 2. Research Articles and Papers in School Librarianship, 1991-2000

	1991-1995	1996-2000	Total Numbers: 1991-2000
Research Articles	154	235	389
Research Papers	16	79	95
Totals	170	314	484

The fourth aim was to identify the countries about which research reports are being published in the field of school librarianship. Not surprisingly, the United States accounted for more than 40 per cent of the publica-

tions, but it was interesting to see Australia second, with more than double the number of publications of Canada, a larger country in terms of population. Countries in the “top ten” included three where English is not the national language (Israel, Sweden and Iceland) and some (such as South Africa, Nigeria and Canada) where English is one of the national languages.

The fifth aim was to identify the research methodologies that are being used by researchers in the field of school librarianship and to investigate any changes over time. In order to do this, the classification of research strategies developed by Järvelin and Vakkari (1990) was used. Järvelin and Vakkari also provide a classification for data collection methods; although this was used to analyse the research in school librarianship, lack of space precludes reporting on this aspect here.

Throughout the decade, the research method most commonly used as the main method for projects reported in school librarianship was the survey (39.1% of the articles and papers over the decade) though it declined in popularity from 45.9 per cent in 1991-1995 to 35.3 per cent in 1996-2000. Overall, this is also a further decline from the period 1987 to 1991, when “more than three-fourths of the research” in school librarianship relied upon one method, the questionnaire survey (Grover & Fowler, 1993, p. 243). There is nothing inherently wrong with survey research; indeed it is sometimes the best method for dealing with a particular research problem. On the other hand, over-reliance on one research methodology is unhealthy for the profession for two main reasons: one methodology cannot be used to explore all aspects of research problems; and some problems may never be addressed simply because the survey method could not be used to address them.

Qualitative methods as a group represent the second most commonly-used methodology in the reported research of school librarianship through the ten years (19.6%) though their use increased through the decade from just five percent of reports in 1991. Other methods used through the decade included case studies and action research, experimental research, and literature reviews, though none were nearly as popular as surveys. On the other hand, several methods in the Järvelin and Vakkari classification were not used at all (as the primary method for a project) through the ten years. They included citation analysis, bibliometrics, and secondary analysis.

A comparison of four studies that used the Järvelin and Vakkari classification of research strategies suggests that there are considerable differences among countries. Two national studies (of Iceland by Elín Kristbjörg Guðbrandsdóttir *et al.* in 2001 and Turkey by Yontar in 1995)

were selected for this comparison because they both included school librarianship as part of library and information science in general. The other two were international studies, one (Järvelin & Vakkari, 1990) of library and information science research in general and the other this study of the research publications of school librarianship. In all four, the survey method was dominant, to the greatest extent in the national studies of Iceland and Turkey and to a lesser extent in the two international studies. School librarianship, though probably overly dependent on survey research, is nevertheless comparatively in a better position than one might expect. There has been more use of qualitative methods in school library research through the 1990s than in librarianship in general; only three per cent of published Icelandic research used qualitative methods, while none of the Turkish studies used qualitative methods. Researchers in school librarianship, in comparison with the researchers in the two national studies, have shown themselves willing to adopt the alternative methods of qualitative research. Researchers in school librarianship have also been more willing to use action research and “other methods” (including comparative methods and Delphi techniques, among others). In addition, many studies are employing multiple methods and this has increased through the decade.

The sixth aim was to identify the topics that are being studied by researchers in the field of school librarianship and to investigate any changes over time. In order to do this, the hierarchical classification of research topics in library and information science developed by Järvelin and Vakkari (1990) was used. In all, six new topics were added to the classification to account for research publishing in school librarianship, while nine per cent of the research articles and papers in school librarianship were classified under Järvelin and Vakkari’s “Other aspects of LIS”. Some of the national general studies based on the Järvelin and Vakkari methodology have added additional topics to the classification to take account of local research emphases. However, none of the national studies made additions on the scale that was necessary for this study of school librarianship research.

Thus the classifications developed by Järvelin and Vakkari (1990) proved useful as a tool for analysing research methodologies employed in school librarianship over time and across national boundaries. The classifications were less helpful in analysing research topics, though their use did serve to highlight the different topics that concern researchers in school librarianship as against the research in library and information science as a whole. The application of these widely-accepted classifications to research in school librarianship provided a means for considering research in school librarianship in a wider context.

Future work on the project

This paper has described the longitudinal study of *Research and Researchers in School Librarianship* and reported briefly on one aspect of it. The work to date has provided a view of trends in research in school librarianship over a decade, with a focus on where the research is published, the topics that are researched, and the methods used by researchers. The next stage of the ongoing project (currently under way) is investigating the researchers themselves, their perceptions of the factors that either promote or inhibit the conduct of research in school librarianship, and their ideas about research quality. In addition, the issue of quality is being investigated through a small-scale pilot project.

The database on which this work is based is being maintained and extended; for 2001 most of the relevant journals and volumes of conference proceedings have been scanned (as of December 2002), while considerable progress has been made on the publications for 2002. In the future, this database will provide the author with a resource for further investigation of aspects of the published research of school librarianship and the researchers themselves.

References

- Bell, E. (2002, March 18). Teachers, music, libraries in peril as schools retrench: Economic woes force districts into painful classroom cutbacks. *San Francisco Chronicle*. Retrieved March 18, 2002, from <http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?file=/c/a/2002/03/18/MN146449.DTL>.
- Calvert, P. J. (1990). Library literature in New Zealand: A critique. *New Zealand Libraries*, 46, 19-21.
- Cano, V., and Rey, C. (1993, August). *Ten years of Spanish library and information science research: A bibliometric study*. Paper presented at the 59th IFLA Conference, Barcelona, Spain. [197-THEOR-E]
- CBC News (2002, March 11). Coalition says there's a crisis in Canada's school libraries. CBC News Online. Retrieved March 13, 2002, from <http://www.cbc.ca/stories/2002/03/11/libraries020311>.
- Clyde, L. A. (Ed.). (1996). *Sustaining the vision: A collection of articles and papers on research in school librarianship, in honor of Jean E. Lowrie*. Castle Rock, CO: Hi Willow Research and Publishing.

- Clyde, L. A. (2001). Behind the inspiring connections: Research and researchers in school librarianship. A progress report. In P. Hughes and L. Selby (Eds.), *Inspiring connections: Learning, libraries and literacy, Proceedings of the Fifth International Forum on Research in School Librarianship... Auckland, New Zealand, 9-12 July 2001* (pp. 65-77). Seattle, WA: International Association of School Librarianship.
- Clyde, L. A. (2002). Developing the knowledge base of the profession: Research in school librarianship. In D. Singh. et al. (Ed.), *School libraries for a knowledge society: Proceedings of the 31st Annual Conference of the International Association of School Librarianship... Petaling Jaya, Malaysia, 5-9 August 2002* (pp. 55-75). Seattle, WA: International Association of School Librarianship.
- Coleman, S. (2000). Librarianship and information science in Islamic East Africa 1966-1999: An annotated bibliography. *International Information and Library Review*, 32, 149-211.
- Elín Kristbjörg Guðbrandsdóttir, Helga Halldórsdóttir, Kristín Magnúsdóttir, Margrét Ísaksen, Rut Jónsdóttir, Sigríður Júlía Sighvatsdóttir, Sigrún Guðnadóttir, Sæunn Ólafsdóttir, and Clyde, L. A. (2001). *Recent published research in library and information science related to Iceland: Topics and methods*. Retrieved May 5, 2002, from <http://www.hi.is/~anne/lis2001.html>.
- Grover, R., and Fowler, S. G. (1993). Recent trends in school library media research. *School Library Media Quarterly*, 21, 241-247.
- Guðrún Pálsdóttir, Ingibjörg Árnadóttir, Ingibjörg Sverrisdóttir, Ragnhildur Blöndal, and Clyde, L. A. (1994). Rannsóknir í bókasafns- og upplýsingafræði: Ísland. *Bókasafnið*, 18, 38-43.
- Guðrún Pálsdóttir, Ingibjörg Árnadóttir, Ingibjörg Sverrisdóttir, Ragnhildur Blöndal, and Clyde, L. A. (1997). Published research about library and information science in or related to Iceland. In N. W. Lund (Ed.), *Nordic Yearbook of Library, Information and Documentation Research* (85-108). Oslo: Novus forlag.
- Haycock, K. (2002). Strategic directions and newer dilemmas for teacher-librarians and school library resource centres. *School Libraries in Canada*, 22 (2), 14-18.
- Henri, J. (1998, August). The research window: The case for research: An initial response. *Access*, 12 (3), 33.
- Henri, J., and Freeman, A. (1998, May). Australian research in the field of teacher librarianship: An exploratory study. *Access*, 12 (2), 28-31.
- Järvelin, K., and Vakkari, P. (1990). Content analysis of research articles in library and information science. *Library and Information Science Research*, 12, 395-421.
- Järvelin, K., and Vakkari, P. (1993). The evolution of library and informa-

- tion science 1965-1985: A content analysis of journal articles. *Information Processing and Management*, 29, 129-144.
- Katzer, J. (1989). ALA and the status of research in library/information science. *Library and Information Science Research*, 11, 83-87.
- Koechlin, C., and Zwaan, S. (2002). Making library programs count: Where's the evidence? *School Libraries in Canada*, 22 (2), 21-23.
- Layzell Ward, P. (1995). *The nature of UK research literature: Some thoughts arising from a bibliometric study*. Paper for the Open Forum, Library Theory and Research Section, IFLA General Conference, Copenhagen, 1997.
- McClure, C., and Bishop, A. (1989). The status of research in library/information science: Guarded optimism. *College and Research Libraries*, 50, 127-143.
- Rochester, M. (1995). Library and information science research in Australia 1985-1994: A content analysis of research articles in The Australian Library Journal and Australian Academic and Research Libraries. *Australian Academic and Research Libraries*, 26, 163-170.
- Rochester, M., and Vakkari, P. (1998). International LIS research: A comparison of national trends. *IFLA Journal*, 24, 166-175.
- Satija, M. P. (1994). Bibliographies of Indian library science: A literature review. *Third World Libraries*, 4, 9-17.
- Singh, S., and Singh, S. (1990). Library and information science periodicals in India. *Herald of Library Science*, 29, 200-212.
- Yontar, A. (1995, August). *Main research trends being investigated in Turkey as revealed in graduate theses*. Booklet 7, Division of Education and Research, 61st IFLA General Conference, Istanbul, Turkey.. [137-LTR-3-E]
- Yontar, A., and Yalvaç, M. (2000). Problems of library and information science research in Turkey: A content analysis of journal articles 1952-1994. *IFLA Journal*, 26, 39-51.

Information behaviour, health and lifestyle in everyday life

Ágústa Pálsdóttir

The following paper is meant to discuss briefly the concept of information behaviour, and to give a short overview of the outline of a research on Icelander's behaviour regarding information about health and lifestyle in the context of their everyday life. Everyday life information seeking, which has also been called non-work information seeking or citizen information seeking, refers to the acquisition of information used by individuals to gain knowledge or solve their daily life problems, not connected to their occupational tasks or educational setting (Savolainen, 1995). According to the literature, definitions of health can be divided up in two separate categories (see e.g., Antonovsky, 1979; Brannon and Feist, 2000; Sarafino, 1994). The biological approach would be to define health as the absence of disease, injury or disability of some sort. In this sense, health and disease are seen as extremes on a continuum. The absence of a disease means health, and consequently a person either has a disease or is healthy. A more holistic approach where health is viewed as multidimensional, involving psychological and social factors as well as physical factors, appears in a definition proposed in 1948 by the World Health Organization (2000) saying that "Health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity." By describing health as a positive condition the second definition is perhaps more useful in the sense that it allows for conceptualising health as a movement on a continuum, with health-ease or wellness at the optimal end, and a not as positive state of health or illness, at the unfavourable end (Antonovsky, 1979). Subsequently, understanding the factors that encourage people, as part of their everyday activities, to behave in a way that aims at maintaining their present health, or move in the direction of better health, rather than in the opposite direction, becomes important. The purpose of health promotion is to enable individuals "to increase control over, and to improve, their health" (World Health Organization, 1999). The main idea behind health education and health promotion is the assumption, that by

increasing the citizen's access to knowledge their health habits can be changed in such a way as to improve their health. Health promotion, therefore, consists among other things of assuring the citizens access to health information and the knowledge necessary to make informed health choices.

The purpose with the present research is to try to understand how the modern media contributes to the life styles and health of people in different socio-demographic groups. The focus of the research is mainly to examine: Firstly, the connection between respondent's patterns of communication (see below), their belief in their ability to control their own health, and socio-demographic characteristics. And, secondly, the connection between respondent's patterns of communication, health related behaviour (with an emphasis on diet, substance use and exercise), and socio-demographic characteristics. The term pattern of communication includes information behaviour (see definition below), respondents value of the reliability and usefulness of information in the various information sources, and barriers to information seeking that previous researches have pointed out that exist and can act as hindrances in information behaviour.

Information behaviour

The literature on information seeking and use expresses a difference in the meaning and utilization of the term information behaviour. However, according to Wilson's (2000) definition information behaviour includes "the totality of human behaviour in relation to sources and channels of information, including both active and passive information seeking and information use." (p. 49). By including two separate styles of information seeking, active information seeking and passive information seeking, the definition mirrors the viewpoint of a very small, but increasing number of studies, that have in the past few years begun to explore information seeking in more detail.

Active information seeking stands for a behaviour where individuals experience a lack of knowledge and act on it by seeking for information, or "the purposive seeking for information as a consequence of a need to satisfy some goal" (Wilson, 2000, p. 49). This type of information seeking behaviour has been a traditional subject of studies on information seeking.

Passive information seeking, on the other hand, which started to evoke the interest of researchers in the past few years, refers to instances when people happen to come across information although they were not intentionally seeking for them, as e.g. when use of the mass media results in

information acquisition though information seeking was not intended and the person may not mean to act on the information received (Wilson, 2000). This recognition is comparable with the distinction made between incidental information acquisitions as opposed to purposeful information seeking discussed by Williamson (1997). Williamson, in a study of older adults in Australia, found that people often came across information that they found interesting or useful in situations where information gathering was not intended and people were not even aware of an information gap, e.g. while using the media or communicating with other people. Also, interesting in this context is the term information encountering introduced by Erdelez (1997), referring to accidental information discovery, for instance the occasions when people unexpectedly happen to come across information that they find useful or interesting while involved in search for another type of information, or when information seeking was not intended.

If health promotion consists among other things of assuring people access to health information, a determination of the ways that information about health and lifestyle are transferred to the community is an issue of concern. Included in Wilson's (2000) definition of information behaviour is the use of different types of information sources. Information sources have traditionally been categorised into formal information sources and informal information sources. Formal information sources are e.g. books, articles, pamphlets or the various mass media such as newspaper, television, radio or Internet sources. Informal information sources refers to a human information source, such as discussions with family members, friends or others e.g. health care professionals. Studies that focus on use of information sources have indicated that people often tend to prefer informal sources (e.g., Krikelas, 1983), particularly when seeking for practical information (Savolainen, 1995), or in personal situations (Julien and Michels, 2000). There are also indications that the different social groups in society do not behave in the same way and that the possibilities of making use of the existing sources of health information are socially determined. A determination of the information sources preferred by the different socio-demographic groups is among the factors that need to be considered.

The range of information sources used by members of the more advantaged groups seem to consist of a greater variety, and there are indications about a preference for printed sources rather than television or informal sources. Education has been pointed out as an important factor in this context. The findings from Chatman's (1985) study of urban women of low income, but well educated show that as a source of information

the print media was considered as a more credible, more useful and a more preferred source than the television. The results of Bishop et al. (2000) study investigating a group of low-income but better educated women are similar. The women were active seekers for information using a wide collection of information sources. Kenkel (1990) in his investigation of consumer health information of over 5,000 households in Chicago found that people with higher education were associated with more health information, and that women tended to be more informed than males. Also, according to the findings of O'Keefe, Boyd and Brown (1998) older people, those who are better educated and wealthier reported learning more from printed sources, magazines and newspapers, whereas younger people and people with less education have been found to report learning more about health from television.

Those who belong to the more disadvantaged groups, on the other hand, have been described as using a more limited selection of information sources in their everyday life, and there are indications that they depend more on informal information sources from their nearest environment, rather than formal sources (Greenberg and Dervin, 1970; Spink and Cole, 2001). This is supported by Chatman (1987; see also Agada, 1999) that in her studies on the information behaviour of people living in low-income environments found that that in need for information people turned to their opinion leaders. Opinion leaders were found to use the various information channels more than others and to be the providers of information, even though the rest of the group had the same access to information channels. So, there are indications that the information seeking is being shaped by people's social environment and that a lack of communication skills needed to consult and interpret information efficiently exists among people belonging to certain groups within the society. Chatman and Pendleton (1995) have suggests that there exists an information poor lifestyle, where the information poor (insiders) search for, use, and share information in a different way from the information rich (outsiders). Insiders live in a world where "norms and mores define what is important and what is not" (p. 139) and where outsiders, even though being in a similar situation and having similar problems as themselves, are not sought for information and advice.

It has been suggested that social relationship such as belonging to a family can e.g. affect peoples health in a positive way by encouraging healthy behaviour such as nutritious eating habits, exercise or relaxation, proper use of alcohol, and decreased cigarette smoking (House, Landis and Umberson, 1988; Rogers, 1996). However, others have pointed out that

although informal sources, in the immediate environment, can in some cases offer useful information, the consequence can also be unsafe, with the possibility of people being offered misleading information and advice (Suls, 1982), also, that the information “may be impressionistic, situation specific, and sometimes false” (Valente, Poppe and Merritt, 1996, p. 269). Findings from studies focusing on the choice of information sources offer mainly the following reasons for why people favour informal information sources belonging to their nearest environment, when dealing with problems or questions in their everyday life.

A number of studies suggest that the explanation may be due to the abilities of the person involved when it comes to interpreting information from formal sources. The possibilities of an interactive communication, where issues that are unclear can be questioned and explained during a conversation may provide for a better understanding of information (Agada, 1999; Mettlin and Cummings, 1982; Suls, 1982; Taylor, 1991).

The utility of the information may also be an issue here. Agada’s (1999) findings suggest that people from low-income environment prefer to seek for information from someone that they trust to sift the information according to the need. The context of the information is believed to be more relevant if received from a person that they know and expect to see things from their point of view. Taylor (1991) has suggested that information produced by discussions where people have the opportunity to clarify both need and response may have a greater utility than information from formal sources.

Studies of source preference among low-income people also imply that reliability may be an important explanation. Agada’s (1999) findings suggest that people want to cross-check information from formal sources with a person trusted by them. According to Chatman (1985), the reason why people value information sought from informal sources as more reliable than information from formal sources may be twofold. Firstly, it refers to beliefs about the reliability of the knowledge of the persons involved. People seek information from other persons that are believed to know what they are talking about. Secondly, it refers to the reliability of the persons themselves. People turn to others that are believed to be trustworthy.

In many studies the ease of access to information appears to be an important variable affecting the use of information (Taylor, 1991). Spink and Cole (2001) agree with this. However, they also point out that the availability of sources is determined by the characteristics of the group of persons studied.

The present research takes the issues referred to here above (active vs. passive information behaviour and formal and informal information resources) into consideration when examining the respondent's information behaviour.

The study in Iceland

Quantitative methods are used in the research. The sample, representing the adult population in Iceland, consists of 1000 people at the age 18-80 years who were randomly selected from the national population registry. The data was gathered during the period of October to November 2002 by a postal survey using a questionnaire consisting of the following four main sections:

Background variables. The first section contains questions about demographic data that previous researches have shown to influence health behaviour. Among these are: gender, age, marital status, household size, income, education and occupation, and geographical residence.

Questions about health information behaviour. The second section of the research is focused on everyday health information behaviour and is intended to explore the use of and evaluation of the different information sources, including questions on personal patterns of communication both with the media and with the personal network. This part of the questionnaire will include questions about source preferences and how often people gather health information. Differences in information seeking behaviour will be explored by asking questions about active and passive information seeking. Value placed on the reliability and usefulness of information in the various information sources will be assessed. Also, questions about barriers that previous researches have pointed out that exist and can act as hindrances on information behaviour, will be included (e.g., Agada, 1999; Buttriss, 1997; Julien, 1999).

Questions about self-efficacy. The third section of the research will assess the respondent's general sense of competence concerning the effectiveness of their health-related actions. The concept of perceived self-efficacy was introduced by Bandura (1997). Self-efficacy beliefs are judgements about whether or not people will be able to carry out certain behaviour and if so how successful they will be. The emphasis is not on people's skills but on what they believe that they can do with their skills under different circumstances. Another type of expectancy that needs to be taken into

consideration is outcome expectancy, which can be described as the judgment of the likely results of performing the task. The intention with this section is to be able to examine the connection between respondent's information behaviour and their belief in their ability to control their own health. The Perceived Health Competence Scale (PHCS) will be used to measure people's belief in their abilities to control their health. The PHCS is an eight-item scale referring to both outcome expectancies and behavioural expectancies. Each question has a 5-point response scale (*Strongly disagree* to *Strongly agree*). The scale was developed by Smith, Wallston and Smith (1995) in response to the authors recognition that a measurement at an intermediate level of specificity, designed to assess the degree to which an individual feels capable of effectively managing his or her health outcome, would be useful in studies investigating a range of diverse, but related behaviours of a healthy lifestyle.

Questions about health behaviour. The fourth section will examine the respondent's self-perceived health status by asking how they would rate their physical health at the present time at a 5-point response scale (from *Very good* to *Very poor*). The respondents will also be asked about three major classes of health-related behaviour, representing the main focus of health promotion in Iceland in recent years (Sigríður Jakobínudóttir and Anna Björg Aradóttir, 1996; Grænn lífseðill til að bæta heilsu og líðan, 1997), that is: substance use, exercise and diet (consumption of milk products, fruits and vegetables). The purpose with this section is to examine the connection between information behaviour and health behaviour.

References

- Agada, J. (1999). Inner-city gatekeepers: An exploratory survey of their information use environment. *Journal of the American Society for Information Science*, 50, 74-78.
- Antonovsky, A. (1979). *Health, stress, and coping: New perspectives on mental and physical well-being*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W. H. Freeman.
- Bishop, A. P., Tidline, T. J., Shoemaker, S., and Salela, P. (1999). Public libraries and networked information services in low-income communities. *Library and Information Science Research*, 21, 361-390.
- Brannon, L., and Feist, J. (2000). *Health psychology: An introduction to behavior and health* (4th ed.). Australia: Wadsworth.

- Buttriss, J. L. (1997). Food and nutrition: Attitudes, beliefs, and knowledge in the United Kingdom. *American Journal of Clinical Nutrition*, 65, 644-654.
- Chatman, E. A. (1985). Information, mass media use and the working poor. *Library and Information Science Research*, 7, 97-113.
- Chatman, E. A. (1987). The information world of low-skilled workers. *Library and Information Science Research*, 9, 265-283.
- Chatman, E. A., and Pendleton, V. E. M. (1995). Knowledge gap, information-seeking and the poor. *The Reference Librarian*, 49-50, 135-145.
- Erdelez, S. (1997). Information encountering: A conceptual framework for accidental information discovery. In P. Vakkari, R. Savolainen and B. Dervin (Eds), *Information Seeking in Context: Proceedings of an International Conference on Research in Information Needs, Seeking and Use in Different Contexts, 14-16 August, 1996 Tampere, Finland* (pp. 412-421). London: Taylor Graham.
- Greenberg, B., and Dervin, B. (1970). Mass communication among urban poor. *Public Opinion Quarterly*, 34, 224-236.
- Grænn lífseðill til að bæta heilsu og líðan. (1997). *Heilbrigðismál*; 45 (1), 5.
- House, J. S., Landis, K. R., and Umberson, D. (1988). Social relationships and health. *Science*, 241, 540-545.
- Julien, H. E. (1999). Barriers to adolescents' information seeking for career decision making. *Journal of the American Society for Information Science*, 50, 38-48.
- Julien, H., and Michels, D. (2000). Source selection among information seekers: Ideals and realities. *CAIS 2000: Dimensions of a Global Information Science: Canadian Association for Information Science Proceedings of the 28th Annual Conference*. Retrieved September 4, 2002, from <http://www.slis.ualberta.ca/cais2000/julien.htm>.
- Kenkel, D. (1990). Consumer health information and the demands for medical care. *The Review of Economics and Statistics*, LXXII (4), 587-595.
- Krikelas, J. (1983). Information-seeking behaviour. *Drexel Library Quarterly*, 19, 5-20.
- Mettlin, C., and Cummings, K. M. (1982). Communication and behaviour change for cancer control. *Progress in Clinical and Biological Research*, 83, 135-148.
- O'Keefe, G. J., Boyd, H. H., and Brown, M. R. (1998). Who learns preventive health care information from where: Cross-channel and repertoire comparisons. *Health Communication*, 10, 25-36.
- Rogers, R. G. (1996). The effects of family composition, health and social support linkages on mortality. *Journal of Health and Social Behavior*, 37, 326-338.
- Sarafino, E. P. (1994). *Health Psychology: Biopsychosocial Interactions* (2nd ed.). New York: John Wiley and Sons.

- Savolainen, R. (1995). Everyday life information seeking: Findings and methodological questions of an empirical study. In M. Beaulieu, and N. O. Pors (Eds.), *Proceedings: The 1st British-Nordic Conference on Library and Information Studies: 22-24 May 1995 Copenhagen* (pp. 313-331). Copenhagen: The Royal School of Librarianship.
- Sigríður Jakobínudóttir and Anna Björg Aradóttir. (1996). Heilsuefning, aðferðir og áherslur. *Heilsuefning*. In Heilbrigðisskýrslur. Fylgirit 1996. (pp. 7-16). Reykjavík: Landlæknisembættið.
- Smith, M.S.; Wallston, K.A.; and Smith, C.A. (1995). The development and validation of the perceived health competence scale. *Health Education Research*, 10, 51-64.
- Spink, A., and Cole, C. (2001). Information and poverty: Information-seeking channels used by African American low-income households. *Library and Information Science Research*, 23, 45-65.
- Suls, J. (1982). Social support, interpersonal relations, and health: Benefits and liabilities. In G. S. Sanders and J. Suls, *Social Psychology of Health and Illness* (pp. 255-277). NJ: Lawrence Erlbaum.
- Taylor, R. S. (1991). Information use environments. Í B. Dervin og J. V. Melvin (Ritstj.), *Progress in Communication Science* (p. 217-255). Norwood, NJ: Ablex.
- Valente, T., Poppe, P. R., and Merritt, A. P. (1996). Mass media generated interpersonal communication as sources of information about family planning. *Journal of Health Communication*, 1, 259-273.
- Williamson, K. (1997). The information needs and information-seeking behaviour of older adults: An Australian study. In P. Vakkari, R. Savolainen, and B. Dervin (Eds.), *Information Seeking in Context: Proceedings of an International Conference on Research in Information Needs, Seeking and Use in Different Contexts, 14-16 August, 1996, Tampere, Finland* (pp. 337-350). London: Taylor Graham.
- Wilson, T. D. (2000). Human information behaviour. *Informing Science* 3 (2). Retrieved Jan. 4, 2002, from: <http://inform.nu/Articles/Vol3/v3n2p49-56.pdf>.
- World Health Organization. (1999). *Health Promotion (HPR): Ottawa Charter for Health Promotion: First International Conference on Health Promoting, Ottawa, 21 November 1986*. Retrieved Dec. 20, 2002, from: <http://www.who.int/hpr/archive/docs/ottawa.html>.
- World Health Organization. (2000). *Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference, New York, 19-22 June, 1946; signed on 22 July 1946 by the representatives of 61 States (Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100) and entered into force on 7 April 1948*. Retrieved December 21, 2002, from: <http://www.who.int/about/definition/en/>.

Gildi skjalastjórnar fyrir gæðastjórnun

Könnun meðal ISO9000 vottaðra
fyrirtækja á Íslandi

Jóhanna Gunnlaugsdóttir

Á Íslandi hafa liðlega 30 fyrirtæki og stofnanir fengið vottun í samræmi við ISO 9000 gæðastaðlana. Það tekur talsverðan tíma og hefur í för með sér umtalsverðan kostnað að fá slíka vottun. Erlendar kannanir sýna að stærsta vandamálið varðandi það að fá vottun og viðhalda henni tengist skjalamállum gæðakerfisins. Það þótti áhugavert verkefni að gera könnun hér á landi til þess að komast að því hversu langan tíma og hve mikinn kostnað það hefði í för með sér að fá vottun og hvort forsvarsmenn fyrirtækja teldu þeim tíma og fé vel varið.

Ennfremur þótti athyglisvert að athuga hvaða þættir í starfseminni þörfnuðust helst lagfæringar til þess að fyrirtæki gætu öðlast vottunina og hvaða þættir færu oftast úrskeiðis eftir að vottun var fengin. Að lokum þótti ástæða til þess að kanna með hvaða hætti fyrirtækin héldu utan um þau skjöl sem tengjast gæðakerfum þeirra.

Í fyrsta kafla er fjallað almennt um ISO 9000 gæðakerfi. Í öðrum kafla eru markmið könnunarinnar tíunduð og í þeim þriðja er greint frá þátttakendum könnunarinnar og gagnaöflun. Í fjórða kafla er gerð grein fyrir þeirri fjárfestingu, sem lögð var í vottunina, og í þeim fimmta hvað það var sem hvatti fyrirtækin til þess að koma á fót vottuðu gæðakerfi þrátt fyrir kostnaðinn. Í sjötta kafla er fjallað um hvað helst fer úrskeiðis í ferlinu og í þeim sjöunda um skjalastjórn og mikilvægi hennar í tengslum við að hljóta vottun í samræmi við ISO 9000 gæðastaðlana og viðhalda henni.

ISO 9000 gæðakerfi

ISO 9000 gæðakerfið er upphaflega byggt á fimm gæðastöðlum sem innleiddir voru af Alþjóðastaðlaráðinu (*International Organization for Standardization – ISO*). Staðlarnir voru fyrst samþykktir á árinu 1987 af full-

trúum þeirra landa sem þá mynduðu ráðið. Staðlarnir voru síðar endurskoðaðir og endurútgefnir á árinu 1994. Meginntak þeirra breytinga voru mun meiri kröfur til skjalamála hjá þeim aðilum sem óskuðu vottunar á gæðakefi sínu.

Á seinni árum hafa æ fleiri lönd samþykkt staðlana og sífellt fleiri fyrirtæki hafa fengið vottun á gæðakerfum sínum. Í lok ársins 2000 höfðu a.m.k. 408.631 ISO 9000 vottorð verið gefin út í 158 löndum (ISO, 2001c) þó að aðildarríki Alþjóðastaðlaráðsins séu einungis um 140 talsins. Á Íslandi höfðu 30 fyrirtæki fengið gæðakerfi sitt vottað í lok ársins 2000 (Kjartan J. Kárason, 2000).

Staðlaráðið gefur ekki sjálf út vottanir á því að gæðakerfi fullnægi kröfum ISO 9000 staðlanna. Vottunarstofur í viðkomandi landi framkvæma vottunina þó að það þekkist einnig að vottunarstofur votti gæðakerfi í öðru landi. Fjöldi vottaðra gæðakerfa gæti þess vegna verið meiri.

ISO 9000 staðlarnir tryggja ekki gæði á vörum og þjónustu. Þeir tiltaka þau skilyrði sem gæðakerfi þarf að uppfylla og eru leiðbeinandi um gerð þeirra. Vottað gæðakerfi samkvæmt stöðlunum þýðir að fyrirtæki hefur tíundað og skráð niður hvernig það ætlar að ná og viðhalda stöðugleika í framleiðslu sinni. Það þýðir ekki að vörur fyrirtækis séu endingargóðar og lausar við galla, einungis að þær séu jafn endingargóðar og skilgreining á gæðum þeirra segir og að eftirlit sé með frávikum í gæðum (Kelly, 1994). Gæði í þessu samhengi þýðir að vöru og þjónustu er ætlað að fullnægja væntingum viðskiptavinar. Kaupi hann tiltekna vöru á ný er henni ætlað að reynast jafnvel og í fyrra skiptið.

Mikilvægi ISO 9000 staðlanna felst ekki í fjölda þeirra landa sem hafa tekið þá upp, þótt það skipti vissulega máli, heldur miklu fremur hversu almennt atvinnulífið hefur tekið þá í þjónustu sína. Á árinu 2000 voru skrásett 64.988 ný vottuð gæðakerfi í heiminum og átta lönd bættust í hóp þeirra sem hafa samþykkt staðlana (ISO, 2001c). Árið 2000 markaði einnig tímamót í sögu staðlanna en þá kom út ný útgáfa af þeim, ISO 9001:2000. Hún kemur í stað ISO 9001, 9002 og 9003 frá árinu 1994.

Nýja útgáfan er mun einfaldari en sú eldri og hún er ekki eins tengd framleiðslu á vörum eins og útgáfan frá 1994. Nýja útgáfan höfðar til allra skipulagsheilda, stórra jafnt sem smárra, og skiptir þar ekki máli hvort verið er að framleiða vöru eða veita þjónustu. Aðilar á Íslandi með vottun fengu aðlögunartíma til ársloka 2002 til þess að laga gæðakerfi sín að nýju útgáfunni og fá þau vottuð samkvæmt henni. Í könnun okkar kom í ljós að öll fyrirtæki á Íslandi með vottað gæðakerfi utan eins ætluðu sér að afla vottunar samkvæmt nýju útgáfunni.

Markmið könnunarinnar

Helstu markmið með könnuninni voru:

- 1 Að finna út þann tíma og þann kostnað sem fór í það hjá íslensku fyrirtækjunum að öðlast vottun samkvæmt ISO 9000 stöðlunum.
- 2 Að komast að því hvaða þættir í starfseminni þörfuðust lagfæringar fyrir vottun og hvaða þættir fóru helst úrskeiðis eftir að vottun var fengin.
- 3 Að staðreyna hvað það var sem hvatti fyrirtækin til þess að öðlast vottun og hvort forsvarsmenn þeirra töldu að tíma og fé hafi verið vel varið í það verkefni.
- 4 Að kanna hvort fyrirtækin notuðu tölvukerfi til þess að halda utan um og stjórna skjölum sínum og ef svo var hvaða kerfi var notað.

Þátttakendur og gagnaöflun

Alls 30 fyrirtæki og stofnanir á Íslandi hafa fengið gæðakerfi sitt vottað samkvæmt ISO 9000:1994 gæðastöðlum. Eitt útflutningsfyrirtæki hélt ekki vottun kerfis síns við vegna verulegra skipulagsbreytinga á starfseminni. Fimm fyrirtæki hafa runnið saman við önnur fyrirtæki með vottuð gæðakerfi og voru gæðakerfi þeirra sameinuð. Af þeim 24 fyrirtækjum, sem eftir stóðu, voru 12 með vottað gæðakerfi samkvæmt ISO 9001 staðlinum og 12 með vottun samkvæmt ISO 9002 staðlinum (Vottuð fyrirtæki, 2000). Þessi 24 fyrirtæki voru hópurinn sem var til skoðunar. Þrjú fyrirtæki til viðbótar hafa fengið vottun samkvæmt ISO 9001 frá því að könnunin var gerð (Hugur fær, 2002; Límrétsframléiðslan fær, 2002; Verkfræðistofan Stiki ehf. fær, 2002).

Haft var samband við fyrirtækin 24 í maí 2001. Allir aðilar samþykktu að fá spurningaeyðublöð send til sín í tölvupósti. Einungis einn aðili neitaði formlega að taka þátt í könnuninni eftir að hafa fengið spurningaeyðublaðið.

Í byrjun júní 2001 hafði nær helmingur aðila svarað eða níu aðilar. Var þá sent bréf og sjö aðilar svöruðu um hæl. Þann 17. júlí var þriðja ítrekunin send og svöruðu þá allir sem eftir voru nema tveir. Í heild svaraði því 21 fyrirtæki af 24 eða 87,5% sem verður að teljast góð þátttaka með tilliti til þess að könnunin var framkvæmd yfir hásumarleyfistímann.

Tafla 1. Aðilar á Íslandi sem hafa hlotið ISO-9000 vottun

Eðli starfsemi	Fjöldi fyrirtækja
Útflutningur á fiski og fiskafurðum	2
Forritaþróun og ráðgjafþjónusta	3
Matvælaframleiðsla	5
Framleiðsla lyfja, stoðtækja og mælitækja; meðhöndlun lífefna	5
Byggingariðnaður	3
Framleiðsla umbúða m.a. fyrir matvæli	2
Stóriðja	3
Orkuveitur	1
Alls	24

Ástæða þess að fyrirtækin þrjú tóku ekki þátt í könnuninni virðist ekki sú að þau telji sig ekki hagnast eða hafa hagnast á gæðakerfi sínu. Á ráðstefnu á vegum Staðlaráðs Íslands upplýsti framkvæmdastjóri eins fyrirtækjanna þriggja, sem ekki svöruðu spurningalistanum, að fyrirtæki hans væri ekki starfandi lengur hefði það ekki tekið upp vinnureglur gæðastjórnunar. Framkvæmdastjóri annars fyrirtækis af þessum þremur nefndi að tími til uppbyggjandi starfa hefði aukist um 75% þegar þörfin fyrir endurgerð og leiðréttingar hvarf (Staðlaráð Íslands, 2001a).

Íslensku fyrirtækin, sem voru með ISO 9000 vottuð gæðakerfi, voru öll tengd útflutningi vöru og þjónustu með einum eða öðrum hætti. Í töflu 1 er að finna nánara yfirlit yfir tegund þeirrar starfsemi sem fyrirtækin stunda.

Að fjárfesta í vottun samkvæmt ISO 9000 stöðlum

Það var í mars 1992 að fyrsta fyrirtæki á Íslandi hlotnaðist ISO 9000 vottun á gæðakerfi sínu. Þó að íslensku fyrirtækin séu ekki jafnstór og þekkjast erlendis og séu yfirleitt einungis með eina starfsstöð er tíminn og fjárfestingin, sem þarf til þess að fá gæðakerfi fyrirtækisins vottað, engu að síður veruleg. Í könnuninni kom fram að það tók íslensku fyrirtækin að jafnaði tvö ár og tvo mánuði að öðlast vottun. Engu fyrirtæki tókst að öðlast vottun á innan við einu ári og tíminn sem það tók í sumum tilvikum, var allt upp í fimm ár. Það tók fjögur af fyrirtækjunum 21, eða 19%, þrjú ár eða fleiri að öðlast vottun.

Ef tíminn, sem það tekur að öðlast vottun, er mældur í mannrárum voru 5000 klst. algengt svar. Sé reiknað með 40 stunda vinnuviku verða vikurnar 125 eða tvö ár og fimm mánuðir í fullri vinnu fyrir einn mann. Meðalkostnaður fyrirtækjanna nam 7,9 milljónum króna við að öðlast vottun, allt frá 4 milljónum króna í 20 milljónir, en 6 milljónir var algengasta fjárhæð kostnaðar. Kostnaðurinn skiptist þannig, ef 6 milljónum er skipt á liði, að 3,5 milljónir (58,3%) er eigin vinna fyrirtækisins, 2,5 milljónir (41,6%) er aðkeypt vinna ráðgjafa og hálf milljón er greidd í vottunargjöld.

Rétt er að hafa í huga að fyrirtækin voru ekki að smíða gæðakerfi sín frá grunni þegar þau ákváðu að koma sér upp vottuðu gæðakerfi. Margvísleg stjórnunarkerfi og skjalfestir vinnuferlar voru þegar til staðar. Niðurstaða könnununnarinnar nær þannig einungis til þess tíma og kostnaðar sem þurfti að leggja út í til þess að aðlaga og bæta þessi kerfi og vinnuferla til þess að gæðakerfið hlyti vottun. Í könnuninni er einnig undanskilinn kostnaður vegna fjárfestingar t.d. í tölvukerfum þó að nauðsyn þessara fjárfestinga hafi komið í ljós þegar unnið var að vottuninni.

Fyrirtækin 21 öfluðu sér vottunar á níu ára tímabili. Á þessu tímabili, 1992 til 2001, var verðlag í landinu tiltölulega stöðugt. Mesta meðaltalsverðlagshækkunin frá fyrra ári var 4,1% 1993 en á þessum árum hækkaði verðlag ídulega innan við 2% á ári. Útgjöld í upphafi tímabilsins eru þannig ekki eins fjarri verðlagi í lok tímabilsins eins og oft var hér áður fyrr. Til viðmiðunar var gengi Bandaríkjadals um 63 krónur í upphafi tímabilsins, sveiflaðist töluvert á tímabilinu, og endaði í um 73 krónum í lok þess.

Það má því með nokkurri nákvæmni segja að kostnaðurinn við að afla vottunar sé að meðaltali rétt rúmlega 100.000 dollarar en það er kostnaðartala sem svipar mjög til niðurstaðna úr svipuðum könnunum erlendis (Dmytrenko, 1995). Þetta segir okkur einnig að það er hlutfallslega dýrara fyrir lítið fyrirtæki en stórt að afla sér vottunar.

Hvatningin

Það eru margar ástæður, þrátt fyrir kostnaðinn, sem hvetja til þess að fyrirtæki komi sér upp gæðakerfi og afli sér vottunar á gæðakerfi sínu. Á nýliðnum áratug hefur gætt vaxandi alþjóðavæðingar og áhersla verið lögð á gæði og samkeppnishæfni. Evrópusambandið er ekki lengur samheiti yfir aðgreinda markaði aðildarríkjanna heldur meira og minna eitt markaðssvæði. Uptaka evrunnar eykur enn á gegnsæi markaðarinnis. Þá hafa

Tafla 2. Hvaða ástæður lágu að baki þess að ákveðið var að koma á fót vottuðu ISO-9000 gæðakerfi?

Hvati	Fjöldi svara (N)	Hlutfall af heild (%)
Krafa frá viðskiptavinum	9	36
Æskilegt / nauðsynlegt vegna erlends markaðsstarfs	4	16
Krafa frá hinu opinbera	1	4
Eigin ákvörðun fyrirtækis / stofnunar	3	12
Leið til að koma á agaðri vinnubrögðum	6	24
Leið til að bæta samkeppnisstöðu	2	8
Alls	25	100

Aths: Fjöldi svarenda var 21 en svarendur gátu nefnt fleiri en eitt atriði sem hvatti þá til vottunar.

markaðir opnast í Austur-Evrópu og Rússlandi eftir hrun Sovétríkjanna.

Fyrir fyrirtæki, sem starfa á þessum nýju og stóru mörkuðum, hafa verulegir kostir fylgt því að geta vísað til þess að þau séu áreiðanlegir birgjar með vottuð gæðakerfi samkvæmt ISO 9000 stöðlum. Þeir eru fáir í viðskiptum sem ekki hafa heyrt þeirra getið. Einnig má nefna að Evópusambandið er farið að gefa út tilskipanir, sem skylda framleiðendur á tilteknum vörum eins og lækningatækjum, fjarskiptabúnaði, vissum byggingarefnum og leikföngum, að afla sér vottunar til þess að geta framleitt og selt umræddar vörur (Sveinn V. Ólafsson, 1997). Loks má nefna að mál, er varða öryggi vara og framleiðendaábyrgð, fara í vaxandi mæli fyrir dómstóla. Í slíku tilviki er vottað gæðakerfi mikill kostur og getur borgað sig við varnir málsins.

Niðurstöður könnunarinnar um það hvað hvatti íslensku fyrirtækin til þess að sækjast eftir vottun er að finna í töflu 2. Aðalhvatin var eftirspurn viðskiptavina. Hugsanlegir viðskiptavinir erlendis þekkja íðulega mjög lítið til Íslands og íslenskra fyrirtækja eins og eðlilegt er. Jafnvel nafnið á landinu ruglar þá í ríminu. Það kemur þess vegna ekki á óvart að mjög mörg fyrirtækjanna töldu vottað gæðakerfi nauðsynlegt til þess öðlast aðgengi að erlendum mörkuðum. Hér eiga íslensku fyrirtækin leik á borði og óþekkt fyrirtæki geta vísað til alþjóðlegs gæðakerfis sem allir telja sig þekkja.

Einn svarenda nefndi t.d. að vottunin gerði fyrirtækinu kleift að merkja vörur sínar CE merkingu á grundvelli gæðakerfisins. Á því leikur enginn vafi að vottunin er nauðsynlegur aðgöngumiði til þess að selja á erlendum

markaði. Sú nauðsyn nær ekki einungis til smárra og óþekktra fyrirtækja heldur er vottunin algjör nauðsyn fjölþjóðlegum fyrirtækjum ef þau ætla sér að ná árangri í samkeppni á alþjóðavettvangi (Stephens, 1996). Jafnvel stór alþjóðleg fyrirtæki, eins og DuPont, hafa misst af viðskiptum vegna þess að framleiðsluvara þeirra var ekki þá framleidd samkvæmt ISO 9000 vottuðu gæðakerfi. Þrátt fyrir allt sitt gæðastarf og uppgötningar taldi DuPont nauðsynlegt að afla sér vottunar samkvæmt ISO 9000 stöðlunum eftir að fyrirtækið missti af stórrri pöntun á polyester filmu til bresks fyrirtækis sem hafði slíka vottun (Levine, 1992).

Sex þátttakenda töldu að vottað gæðakerfi væri tæki til ágæðri vinnubragða og það var aðalástæðan fyrir því að vottað gæðakerfi var tekið upp. Þessi mikla áhersla 24% svarenda er sérstök fyrir þessa könnun og e.t.v. fyrir íslenskar aðstæður. Stjórnendur í iðnaði hafa oft nefnt að erfitt sé fyrir þá að framfylgja öguðum vinnubrögðum í almennum iðnaði þótt árangurinn virðist annar í útgerð þar sem löng hefð er fyrir því um borð að hlíða skipunum skipstjórans mótmælaust.

Sumir iðnrekendur nefna í persónulegum samtölum að þeir taki jafnvel erlent vinnuafli fram yfir innlent, þrátt fyrir tungumálaerfiðleika, þar sem erlenda iðnverkafólkið virðist eiga auðveldara með að taka fyrirmælum og stunda öguð vinnubrögð. Við Íslendingar höfum ekki lært aga í herskyldu eins og margar aðrar þjóðir. Vottað gæðakerfi hefur hér auðveldað stjórnendum að innleiða og viðhalda öguðum vinnubrögðum og reglusemi.

Allir svarenda, nema einn, töldu vottun gæðakerfisins eina út af fyrir sig vera mikils virði. Þeir voru hins vegar allir sammála um að gæðakerfi þeirra væri þeim mikill akkur og fyllilega fjárfestingarinnar virði. Allir svarenda, nema einn, höfðu, þegar könnunin fór fram, ákveðið að æskja vottunar samkvæmt nýju útgáfunni, ISO 9000:2000.

Í töflu 3 er gerð grein fyrir þeim hag sem svarendur töldu helstan af vottuninni. Það kom einnig í ljós, þegar svör þátttakenda voru skoðuð við þessari opnu spurningu, að gæðakerfið hefur reynst þeim öflugt tæki til þess að virkja starfsmenn á öllum stigum starfseminnar í því að mæta óskum viðskiptavina um gæði þeirrar vöru og þjónustu sem innt er af hendi.

Hvað var að, hvað fór úrskeiðis?

Reynsla mín sem ráðgjafi á sviði skjalastjórnar hefur kennt mér að fyrirtæki, sem hyggjast innleiða gæðakerfi og fá það vottað, hafa iðulega þurft að innleiða skjalastjórnarkerfi samhliða, sem hluta af gæðakerfinu.

Tafla 3. Hagur af vottun

Hagur	Fjöldi svara (N)
Betri ímynd	5
Agaðri vinnubrögð	5
Bætt stjórnun	7
Bætt boðmiðlun og þjálfun starfsfólks	4
Endurbætur á skjalastjórn	5
Auðveldara að mæta kröfum viðskiptavina og stjórnvalda	5
Forskot í samkeppni, einkum í útflutningi	5
Alls	36

Aths: Fjöldi svarenda var 21 en svarendur gátu nefnt fleiri en eitt atriði sem þeir töldu sér til hags.

Stjórnendur hafa komist að því að gæðakerfið getur ekki virkað án góðrar skjalastjórnar. Skjalastjórnin hefur oftast en ekki verið veiki hlekkurinn í því að hleypa gæðakerfinu af stokkunum. Þetta hefur einnig verið reynslan erlendis þar sem niðurstöður ýmissa aðila sýna að u.þ.b. 60% fyrirtækja ná ekki að öðlast vottun í fyrstu tilraun og algengasta ástæðan eru vandamál á sviði skjalastjórnar (Brumm, 1995). Niðurstöður í könnun okkar eru á margan hátt hliðstæðar.

Fyrirtækin voru spurð hvaða þætti í rekstrinum var helst þörf á að lagfæra áður en vottunarúttekt fór fram. Svörin eru sett fram í töflu 4. Þrjú þættir skera sig úr þar sem helst var þörf lagfæringar. Í fyrsta lagi skilvirkari skráning almennt (12%), í öðru lagi skjalastýring (26%) og í þriðja lagi skráning og skilgreining verklagsreglna og vinnuferla (23%). Samtals er hér um að ræða 61% svaranna og hér er með skýrum hætti bent á vöntun á skjalastjórnarkerfi.

Það að tryggja að nýjustu útgáfur skjala og skrásettra vinnuferla séu í notkun svo og aukið pappírslóð virðist vera algengasta umkvörtunarefni í mörgum fyrirtækjum sem innleiða gæðakerfi samkvæmt ISO 9000 stöðlunum (Dissanayaka o.fl., 2001). Könnun Dissanayka og félaga var gerð meðal byggingarverktaka í Hong Kong og töldu 97% þátttakenda að markvissari skjalastjórn væri helsti ávinningur af innleiðingu gæðakerfisins.

Skjalastjórn er ekki einungis sá þáttur, sem helst þarfnast lagfæringar áður en vottun fæst, heldur einnig sá þáttur, sem oftast fer úrskaiðis, í starfrækslu kerfisins. Þátttakendur könnunarinnar voru spurðir hvaða vandamál úttektarmenn rekast á við úttektir og reglubundið eftirlit með gæðakerfinu.

Tafla 4. Hvaða þætti í rekstri fyrirtækis/stofnunar var helst þörf á að lagfæra áður en vottunarúttekt fór fram?

Þáttur:	Fjöldi svara (N)	Hlutfall af heild (%)
Skilvirkari skráning, almennt	5	12
Skjalastýring	11	26
Innleiðing agaðri vinnubragða	1	2
Skráning og skilgreining verklagsreglna og vinnuferla	10	23
Kvörðun búnaðar og tækja	5	12
Hönnunarstýring	2	5
Þjálfun	4	9
Rýni stjórnenda	3	7
Innri úttektir	2	5
Alls	43	100

Aths: Fjöldi svarenda var 21 og hver svarenda gat nefnt fleiri en einn þátt sem þarfnadist lagfæringar.

Svörin eru birt í töflu 5. Stýring skjala og gagna er nefnd 10 sinnum og af þeim svörum sex sinnum sem algengasta vandamálið. Stýring ferla er einnig nefnt 10 sinnum og þrisvar sinnum sem algengasta vandamálið. Þessar niðurstöður eru í samræmi við kannanir erlendis á ósamræmi við úttekt á gæðakerfum þar sem stýring skjala og gagna er í fyrsta sæti af þeim sem fara úrskaiðis (Hutchins, 1993). Á árinu 2000 voru 472 lyf innkölluð í Bandaríkjunum, í 62% tilvika vegna kröfu FDA, og voru lagfæringar á gæðakerfi og skjalastjórn þær leiðir sem bent var á til úrbóta (Rosenberg og Weiss, 2002). Skilvirkt skjalastjórnarkerfi virðist því vera mikilvægasti þátturinn í innleiðingu gæðastjórnunarkerfis og hnökralausri starfrækslu þess.

Skjalastjórn

Þótt innleiðing gæðastjórnunarkerfis sé á margan hátt flókin byggist gæðakerfið á einfaldri hugmynd: Skjalfestu það sem þú ætlar að framkvæma, gerðu það sem þú skjalfestir. Skjalfesting samkvæmt ISO 9000:2000 stöðlunum „gerir kleift að miðla fyrirmælum og tryggja samræmi í aðgerðum. Hún stuðlar að því að:

Tafla 5. Hvaða vandamál rekast úttektarmenn á við úttektir og reglubundið eftirlit með gæðakerfinu?

Þáttur	Mikilvægi þáttar	Fjöldi svara (N)
Ábyrgð stjórnenda	1 4 1 2	4
Gæðakerfi	2 2	2
Samningsrýni	2 2 3	3
Hönnunarstýring	4 1 1 2 1	5
Stýring skjala og gagna	1 1 1 1 2 1 1 3 4 3	10
Innkaup	1 2 1 1	4
Stýring vöru sem viðskiptavinur lætur í té		0
Auðkenning og rekjanleiki vöru	1 4	2
Stýring ferla	1 3 1 2 2 2 1 2 3 4	10
Skoðun og prófun	1 2 3 3 4 3 1 2	8
Stýring skoðunar-, mælinga- og prófunarbúnaðar	2 1 4 2 4 4	6
Skoðunar- og prófunarstaða	4	1
Stýring frábrigðavöru	1 2 4 4	4
Úrbætur og forvarnaraðgerðir	1 2 3 3 3 2	6
Medhöndlun, geymsla, pökkun, varðveisla og afhending	1 4 4	3
Stýring gæðaskráa	4 4 1 4	4
Innri gæðaúttektir	3 2 4 2 1	5
Þjálfun	3 1 3	3
Fylgipjónusta	1 4	2
Tölfræðilegar aðferðir	4	1
Alls		83

Aths: 1 er algengasti þáttur, því næst 2, þá 3 og loks 4.

- Samræmi náist við kröfur viðskiptavina og gæðaumbætur eigi sér stað;
- viðeigandi þjálfun sé veitt;
- hægt sé að endurtaka árangur og tryggja rekjanleika;
- veita hlutlægar sannanir;
- mat sé lagt á virkni gæðastjórnunarkerfisins og hvort það henti áfram.

Gæðahandbækur geyma stöðugar upplýsingar um gæðastjórnunarkerfi fyrirtækisins.

Gæðaáætlanir lýsa því hvernig gæðastjórnunarkerfinu er beitt varðandi tiltekna vöru, verkefni eða samning.

Forskriftir lýsa kröfum.

Viðmiðunarreglur lýsa tilmælum eða tillögum.

Skjalfestar verklagsreglur, starfsleiðbeiningar og teikningar veita upplýsingar um hvernig starfsemi og ferli skuli framkvæmd frávíkalaust.

Skrár eru skjöl sem veita hlutlægar sannanir um starfsemi sem hefur átt sér stað eða um árangur sem hefur náðst.

Mynd 1. Tegundir skjala í gæðakerfi (Staðlaráð Íslands, 2001, bls. 17-18)

Skjalfesting ætti ekki að vera markmið í sjálfu sér heldur virðisaukandi starfsemi.“ (Staðlaráð Íslands, 2001, bls. 17).

Skjalfesting í gæðakerfinu þýðir í reynd nokkur þrep eða stig gæðastaðla. Efsti stigið er gæðastefnan samkvæmt viðeigandi kröfum í ISO 9000 gæðastöðlunum. Næsta stig eru gæðahandbækur og -áætlanir ásamt forskriftum sem skilgreina hvað á að gera og hver ber ábyrgð á að tryggja að það sé gert. Þriðja stigið felur í sér leiðbeiningar, vinnureglur og teikningar sem fela í sér hvernig hlutir skuli gerðir til þess að fullnægja gæðakröfum á öðru stigi frávíkalaust. Á þessum stigum er að finna skjöl kerfisins en skrár kerfisins eru fjórða stigs skjöl, það er þau útfylltu eyðublöð, merki- miðar og staðfestingar sem eru skráðar í framleiðslunni (Houten, 1996). Mynd 1 sýnir þau mismunandi skjöl sem mynda gæðakerfið:

Þegar ofangreint er haft í huga sést að gæðastjórnun er á margan hátt æfing í góðri skjalastjórn. Það þarf þess vegna ekki að koma á óvart að mörg af þeim vandamálum, sem koma í ljós við innleiðingu og framkvæmd vottaðs gæðastjórnunarkerfis, séu vandamál tengd skjalastjórn. Og mikil-

vægi góðrar skjalastjórnar fer ekki minnkandi þar sem nýjasta útgáfa staðalsins gerir jafnvel ákveðnari kröfur til skjalastjórnar en áður var. Nýr staðall um skjalastjórn ásamt meðfylgjandi leiðbeiningarhefti er fyrirtækjum mikilvæg hjálp í því að takast á við það verkefni (ISO, 2001a; ISO, 2001b). Í nýja skjalastjórnarstaðalinum er vísað til ISO 9001 gæðastaðalsins enda styður skjalastjórnarstaðallinn allt gæðastarf.

Kjarninn í gæðakerfum hefur frá upphafi verið vönduð skjalfesting og skráning. „Allar skrár skulu auðkenndar, þær sem málið varða skulu vera í gildi, endurskoðaðar eftir þörfum, varðveittar við réttar aðstæður og til fyrirframákveðins tíma.“ (Weise og Stamooolis, 1993, bls. 8-10). Þetta eru ábendingar sem oftast er vitnað til í ýmsum köflum útgáfu staðalsins frá 1987.

Við lestur kafla 4.16 í ISO 9001:1994 (Staðlaráð Íslands, 1995) eða 4.2.4 í ISO 9001:2000 (Staðlaráð Íslands, 2001c), svo að dæmi séu tekin, verður strax ljóst hversu mikil áhersla er lögð á góða skjalastjórn:

ISO 9001:1994, kafli 4.16 (bls. 24):

Allar gæðaskrár skulu vera læsilegar og þær skal geyma og varðveita á þann hátt að auðvelt sé að ná til þeirra. Þær skulu geymdar við þær aðstæður að ekki sé hætt á að þær skadist, skemmist eða glatist. Ákvarða skal og skjalfesta hve lengi hver skrá verður geymd. Viðskiptamaður eða fulltrúi hans skal hafa aðgang að gæðaskránum innan umsamins tíma og geta metið þær, sé samið sérstaklega um það.

ISO 9001:2000, kafli 4.2.4 (bls. 18):

Skrám skal komið upp og þeim viðhaldið til sönnunar um að samræmis sé gætt við kröfur og að gæðastjórnunarkerfið sé starfrækt á virkan hátt. Skrár skulu jafnan vera læsilegar, auðþekkjanlegar og tiltækar. Koma skal upp skjalfestri verklagsreglu til að skilgreina þá stýringu sem þörf er á fyrir merkingu, geymslu, varðveislu, endurheimt, verðveislutíma og förgun skráa.

Með öðrum orðum er það krafa samkvæmt gæðastöðlunum að sá aðili, sem vill öðlast vottun á gæðakerfi sínu, þarf að hafa skilvirkt skjalastjórnarkerfi sem hluta af því kerfi. Það kemur því ekki á óvart að sú mikla fjölgun fyrirtækja, sem hafa öðlast vottun, hefur leitt til mikillar eftirspurnar eftir skjalastjórnendum þegar forstöðumenn gæðakerfanna sjá að þeir hjóta ekki vottun vegna ágalla í skjalastjórn. Þeir þarfnast því sérfræðiþekkingar til þess að koma málum í rétt horf. Og þörfin er varanleg. Forsvarsmenn gæðakerfisins geta ekki kjaftað sig út úr vandanum þegar

endurskoðendur kerfisins koma í reglubundna úttekt. Þeir verða að sýna fram á að kerfi þeirra sé í raun skjalfest og þeir þurfa að reiða fram umbeðnar skrár því til sönnunar.

Allir svarendur, nema einn, notuðu tölvukerfi til þess að auðvelda sér stjórn á skjalamálum sínum í gæðakerfinu og meira en 70% höfðu gert svo allt frá upphafi. Kerfin, sem voru notuð, voru mjög margvísleg, bæði sérsmíðuð og fjöldaframleidd þó að þau hafi ávallt þurft að laga að þörfum á hverjum stað. Meira en einn þriðji hluti svarenda notaði staðlaðan íslenskan hugbúnað sem er hannaður í *Lotus Notes* til þess að skjalfesta skrár kerfisins. Hinir notuðu margvísleg önnur kerfi svo sem reikni-, ritvinnslu- og gagnagrunnskerfi, sem voru þegar í notkun, en höfðu verið lögð að breyttum þörfum.

Á síðustu sex árum hafa nokkur góð tölvukerfi verið þróuð hér á landi sem nýtast vel til þess að halda utan um gögn gæðakerfisins. Þessi kerfi gera fyrirtækjum það mun auðveldara að mæta kröfum um skjalfestingu eins og þær eru nú settar fram í kafla 4.2.1 til 4.2.3 í ISO 9001:2000. Það er ekki lengur raunhæfur kostur að halda utan um skjalfestingarferlið með öðrum hætti. Ætli menn sér þá ofraun er uppgjöf skammt undan.

Lokaorð

Staðreyndin er sú að gæðastjórnun og vottun gæðakerfa samkvæmt ISO 9000 stöðlunum er ekki úskubóla í stjórnun og rekstri fyrirtækja heldur hluti af þeim daglegu kröfum sem fyrirtæki gera í starfsemi sinni. Staðlarnir eru heldur ekki að úreldast heldur að endurnýjast. Þau fyrirtæki, sem höfðu fengið gæðakerfi sín vottuð samkvæmt ISO 9000 stöðlunum þegar könnunin var gerð, ætluðu þá þegar öll nema eitt að fá gæðakerfi sitt vottað samkvæmt nýju útgáfunni ISO 9001:2000. Vottun mun því halda áfram samkvæmt stöðlunum en ekki leggjast af.

Á hinu stóra markaðstorgi jarðarinnar, þar sem enginn þekkir mann og margir hafa jafnvel ekki heyrt Íslands getið eða vita óljóst hvar það er, kemur kynningarbréf sér vel. ISO 9000 er slík hjálp. Vottun samkvæmt gæðastöðlunum gefur til kynna að fyrirtækið taki starf sitt alvarlega, ætli sér að framleiða vöru eða veita þjónustu sem sé söm að gæðum frá einum tíma til annars og uppfylli óskir viðskiptavina. Það, að koma upp gæðastjórnunarkerfi, er mikil fjárfesting en samkvæmt svarendum okkar vel peninganna virði.

Ef marka má könnunina var skortur á skilvirku skjalastjórnarkerfi

helsta vandamálið í því að koma á vottuðu gæðakerfi. Þetta er einnig sá þáttur, sem oftast eru gerðar athugasemdir við, þegar reglubundin endurskoðun fer fram. Það er því ljóst að skjalastjórn leikur lykilhlutverk í góðu gæðastjórnunarkerfi hér sem erlendis. Nýji ISO 15489 staðallinn um skjalastjórn er auðfúsuhjálpi í hönnun skjalastjórnarkerfa og til þess að koma skipulagi á skjalamál hjá þeim fyrirtækjum sem æskja vottunar á gæðakerfi sínu samkvæmt ISO 9000 gæðastöðlunum.

Heimildir

- Brumm, E. K. (1995). *Managing records for ISO 9000 compliance*. Milwaukee, Wisconsin: ASQC Quality Press.
- Dissanayaka, S. M., Kumaraswamy, M. M., Karim, K. og Marosszky, M. (2001). Evaluating outcomes from ISO 9000-certified quality systems of Hong Kong constructors. *Total Quality Management*, 12 (1), 29-40.
- Dmytrenko, A. L. (1995). A quality records program is essential for ISO 9000 compliance. *Records Management Quarterly*, 29 (2), 60-62.
- Houten, G. van. (1996). The ISO document tidal wave. *Records Management Quarterly*, 30 (2), 12-20.
- Hugur fær ISO 9001 gæðavottun. (2002, 7. mars). *Morgunblaðið: Vísaskipti*, bls. 3.
- Hutchins, G. (1993). *ISO 9000: A comprehensive guide to registration, audit guidelines, and successful certification*. Vermont: Oliver Wight Publications.
- ISO. (2001a). *ISO 15489-1:2001: Information and documentation – records management: Part 1: General*. Geneva: ISO.
- ISO. (2001b). *ISO/TR 15489-2:2001: Information and documentation – records management: Part 2: Guidelines*. Geneva: ISO.
- ISO. (2001c). *The ISO survey of ISO 9000 and ISO 14000 certificates, tenth cycle: Up to and including 31 December 2000*. Sótt 23. september 2001 á <http://www.iso.ch>.
- Kelly, J. M. (1994). *Total quality management: A how-to program for the high-performance business*. Ramsey, NJ.: Alexander Hamilton Institute.
- Kjartan J. Kárason. (2000). Breyttir gæðastjórnunarstaðlar á nýrri öld. *Dropinn* 7 (2), 10-11.
- Levine, J. B. (1992, 19. október). Want EC business? You have two choices. *Business Week*, bls. 58-59.
- Límtrésframléiðslan fær gæðavottun. (2002, 7. desember). *Morgunblaðið*, bls. 15.
- Rosenberg, L., og Weiss, R. (2002, 21. október). Global pharmaceutical insights: Manufactory compliance emerges as a key topic in boardrooms. *Chemical Market Reporter*, bls. 21-24.

- Staðlaráð Íslands. (1995). *ÍST EN ISO 9001:1994: Gæðakerfi – líkan að gæðatryggingu við hönnun, þróun, framleiðslu, uppsetningu og fylgipjónustun* (2. útg.). Reykjavík: Staðlaráð Íslands.
- Staðlaráð Íslands. (2001a). *Hvað er að græða á gæðastjórnun?* Reykjavík: Staðlaráð Íslands.
- Staðlaráð Íslands. (2001b). *ÍST EN ISO 9000:2000: Gæðastjórnunarkerfi – grunnatriði og iðorðasafn* (3. útg.). Reykjavík: Staðlaráð Íslands.
- Staðlaráð Íslands. (2001c). *ÍST EN ISO 9001:2000: Gæðastjórnunarkerfi – kröfjur* (3. útg.). Reykjavík: Staðlaráð Íslands.
- Stephens, D. O. (1996). ISO 9000 and international records management. *Records Management Quarterly*, 30 (3), 67-73.
- Sveinn V. Ólafsson. (1997, 2. október). Gildi alþjóðlegra staðla. *Morgunblaðið: Viðskipti*, bls. 7.
- Verkfræðistofan Stíki ehf. fær öryggis- og gæðavottun. (2002, 20. – 25. júní). *Viðskiptablaðið*.
- Vottuð fyrirtæki: Staðall. (2000). *Dropinn*, 7 (2), 9.
- Weise, C. E. og Stamoolis, P. G. (1993). ISO 9000: An opportunity for records management professionals. *Records Management, Quarterly* 27 (4), 3-11.

Upplýsingastefna stjórnvalda og lagaumhverfi upplýsinga á Íslandi

Sveinn Ólafsson

Höfundur kannaði upplýsingastefnu stjórnvalda og lagaumhverfi upplýsinga á Íslandi, sérstaklega á árunum 1995-2001. Stefnumótunarrit ríkisstjórnarinnar um þetta efni, sem komu út á árunum 1995 og 1996 voru rýnd, svo og sett lög og lagaframkvæmd á þessu sviði. Þessar heimildir voru bornar saman með tilliti til útfærslu stefnumótunar og framkvæmd settra laga.

Athugunin beindist að upplýsingastefnu, lagaramma og framkvæmd laga sem snerta bókasöfn og starf upplýsingafræðinga. Í byrjun var skoðuð upplýsingastefna um atvinnusköpun, menntamál og verndun persónu-upplýsinga. Stefnan á fyrri tveimur sviðunum reyndist ekki umdeild. Réttarþróun á sviði verndunar persónuupplýsinga fylgdi evrópskum réttarreglum á þessu sviði.

Síðar skoðaði höfundur umræður um miðlægan gagnagrunn á heilbrigðissviði, sem reyndist afar umdeildur. Þar komu upp núningfletir og álitamál, átakahópar mynduðust og átakalínur urðu skýrari þar en á öðrum sviðum upplýsingastefnunnar.

Umfjöllunin byggir á efni tveggja greina um þetta efni sem birtust í tímaritinu *International Information and Library Review* á árunum 2000 og 2002. Sú fyrri bar heitið *Iceland's National Information Infrastructure* (Ólafsson, 1999) og sú seinni nefndist *Information Policy Disputes in Iceland* (Ólafsson, 2002). Erindið er stutt endursögn á þeim niðurstöðum sem þar komu fram og vísað er til greinanna um dýpri umfjöllun en kemur fram í þessum bókkafkafla.

Aðferðir

Rannsóknir á upplýsingastefnu stjórnvalda eru tiltölulega nýtt svið í upplýsingafræði. Mörk viðfangsefnis eru ekki dregin skýrum línunum og það er ekki samkomulag um hvar eigi að byrja og hvar eigi að enda. Margræð

merking orðsins upplýsingastefna (*information policy*) hefur þýtt að þeir sem skrifa um efnið hafa haft ólíkar skilgreiningar og jafnvel ólíkt sjónarhorn á viðfangsefnið. Weingarten hefur skilgreint þetta vítt og telur að nái yfir alla opinbera lagagerð, reglugerðir og stefnumótun sem ýtir undir, dregur úr eða skipar fyrir um gerð, notkun, geymslu og samskipti upplýsinga (sjá Rowlands, 1996).

Höfundur afmarkaði sig við Ísland, og skoðaði lagasetningu og upplýsingastefnu stjórnvalda í útgefnum ritum auk annarra útgefna heimilda. Þó það virðist vera nokkuð skýr afmörkun við fyrstu sýn, stendur eftir að upplýsingastefna stjórnvalda er umdeilt og flókið viðfangsefni. Hættan er að annað hvort meðhöndla það sem of flókið og þar af leiðandi óleysanlegt, eða sem afar einfalt mál.

Lausnin er að nota aðferðir sem hæfa flóknum viðfangsefnum. Þetta felst meðal annars í því að reyna að finna nokkuð góð svör við réttum spurningum fremur en alveg rétt svör við röngum spurningum. Einnig þarf að viðurkenna að viðfangsefnið er ekki skýrt afmarkað og túlka niðurstöður í samræmi við það. Einnig er notuð afmörkun til að þrengja sviðið sem skoðað er. Í þessu tilviki felst það í því að skoða aðeins stefnumótun stjórnvalda sem hefur upplýsingar að yfirlýstu viðfangsefni. Hættan við þrönga afmörkun er að skoða hlutina úr samhengi við heildarstefnuna eða að ofureinfalda viðfangsefnið.

Hvers vegna er stefnumótun stjórnvalda flókið viðfangsefni? Þetta er að hluta vegna þess að fólk er ekki algerlega sammála um skilgreiningu á grundvallaratriðum stefnumótunar. Að hluta er þetta vegna þess að opinber stefnumótun hefur áhrif á þjóðfélagsþætti sem aftur hafa áhrif á stefnumótunina (Rowlands, 1996). Það er líka mikilvægt að hafa í huga orð Hernon og Relyea að þó oft sé talað um stefnumótun í eintölu, er oft ekki um að ræða neina heildarstefnumótun stjórnvalda, heldur margs kyns stefnumótun á ákveðnum sviðum sem getur verið brotagjörn, skarast eða jafnvel þversagnakennd (Rowlands, 1996).

Þau orð geta vel lýst ástandi mála í þessum málaflokki á Íslandi fram til 1995. Þá var upplýsingaiðnaður farinn að ryðja sér til rúms. Ný stjórn brást við þessu með því að móta stefnu í upplýsingamálum í stjórnarsáttmála, og greindi hana nánar í þremur útgefnum ritum, sem komu síðar út. Þar var því um að ræða eina stefnumótun í upplýsingamálum, sem einstök ráðuneyti útfærðu í sínum málaflokki með mið af þeirri stefnumótun.

Þetta er einn af þeim útgangspunktum sem oft er notaður í rannsóknum á upplýsingastefnu. Þá er rannsóknin orðin bundin við stofnanir og starfsemi þeirra. Þetta gerist vegna þess að rannsakendur eru oft

bundnir við útgefið efni, og þurfa að afmarka sig við efni frá einstökum stofnunum eða ráðuneytum áður en þeir geta dregið upp heildstæða mynd. Við þetta bætist að fólk úr mörgum vísindagreinum rannsakar opinbera stefnumótun, úr stjórnmálafræði, upplýsingafræði eða viðskiptafræði. Burger leggur til að kjarnagreinar sem fáist við opinbera stefnumótun séu hagfræði, lögfræði, stjórnmálafræði, stjórnsýslufræði, félagsfræði, viðskiptafræði og upplýsingafræði (sjá Rowlands, 1996). Það er augljóst að flest svið félagsvísinda geta tengst rannsóknum á opinberri stefnumótun. Meðan opinber stefnumótun hefur oft verið drifin áfram af tæknihyggju, eins og gerðist á tíunda áratugnum, hafa rannsóknir verið bundnar við þessi fög og oft við einstakar stofnanir (Hulda Björk Þorkeldsdóttir, 1998).

Rowlands telur að fleiri en vilja viðurkenna það noti aðferð sem kenna má við málefni og möguleika (*issues and options*), og víst er að höfundur þessara orða hefur fetað þá braut að nokkru. Þetta er aðferð sem reynir að draga fram áherslupunkta og núningsfleti í ákveðinni stefnumótun sem verður tekin upp (eða gæti verið tekin upp), og síðan að stinga upp á aðgerðum til að draga úr átökum sem gætu annars orðið. Þessi tegund rannsókna er oft notuð snemma á mótunarstigi opinberrar stefnu og kemur oft til vegna sérstaks atburðar, eins og útgáfu Bangemann-skýrslunnar, eða vegna nýrrar tækni, eins og stafræns sjónvarps.

Við rannsóknir á stefnumótun sem verður tekin upp, eða gæti verið tekin upp, er oft notuð svokölluð SEFT-aðferð. Þá eru skoðaðir stjórnmálalegir, efnahagslegir, félagslegir og tæknilegir þættir stefnu. Þessi aðferð er nefnd STEEP á ensku, og stendur þar fyrir *Social, Technological, Economical, Ecological and Political factors*. Öðrum megin aðferðum í rannsóknum á opinberri stefnumótun er lýst í greininni *Information policy disputes in Iceland* (Ólafsson, 2002).

Stefnumótun stjórnvalda er að meginhluta þríþætt: Hún kemur í fyrsta lagi fram í stefnumótunarplöggum eða á annan hátt sem yfirlýst stefna þeirra. Í öðru lagi kemur hún fram í lagarammanum sem er myndaður. Í þriðja lagi kemur hún fram í sjálfri framkvæmdinni, og þá sérstaklega í framlögum á fjárlögum.

Stefnumótun

Á árunum 1995-2001 var Ísland á líku reki statt og Norðurlönd hvað varðaði tölvueign og Netnotkun, sem þá var á svipuðu stigi og í Bandaríkjunum og Ástralíu, langt frammar öðrum Evrópuþjóðum. Árið 2000 höfðu 82% Íslendinga aðgang að Netinu (Brown-Humes, 2000).

Stefnumótun stjórnarinnar sem mynduð var í apríl 1995 í upplýsingamálum dró mið af því að upplýsingaiðnaður var vaxandi atvinnugrein. Atvinnuleysi árána á undan þýddi að mikil áhersla var lögð á atvinnusköpun á öllum sviðum. Þetta var ekki gert með beinni þátttöku hins opinbera, heldur var leitast við að setja upp hagstæð skilyrði fyrir ungan iðnað til að þróast. Ekki er hægt að segja annað en að þetta hafi gengið eftir. Ísland hefur fylgt þróun þeirra landa sem standa fremst á þessu sviði í heiminum.

Meginmarkmið sem var sett fram á þessu sviði var að Íslendingar myndu standa í fremstu röð, bæði sem neytendur og framleiðendur upplýsinga. Þetta yfirmarkmið var útfært í ritinu *Framtíðarsýn ríkisstjórnar Íslands um upplýsingasamfélagið* (Ríkisstjórn Íslands, 1996). Sú stefna sem kemur þar fram skilgreinir hið opinbera sem kaupanda fremur en framleiðanda.

Lagaramminn

Á tíunda áratugnum voru sett tvenn mikilvæg lög á sviði stjórnsýsluréttar, stjórnsýslulög og upplýsingalög. Fyrri lögin tilgreina meðal annars rétt til upplýsinga í stjórnsýslunni eða hjá framkvæmdavaldinu. Seinni lagabálkurinn tilgreinir rétt til upplýsinga annars staðar hjá hinu opinbera. Þessir lagabálkar fólu ekki í sér miklar réttarbreytingar, en staðfestu í lögum stjórnsýsluvenjur og aðrar venjur. Lagasetning hefur þann kost að vera aðgengileg almenningi og því augljóst hvaða reglur gilda. Það leiðir einnig til meira samræmis í þessum málum milli stjórnsýslustofnana. Tilkoma stjórnsýslulaga þýddi auknar kröfur um skjalavörslu, sem hefur síðan verið tekin fastari tókum í opinberum og hálfopinberum stofnunum. Fjölmíðla-fólk hefur einkum reynt á ákvæði þessara laga.

Evrópska efnahagssvæðið var myndað 1992. Þátttaka Íslands í þeirri samvinnu þýddi að mörg lagaákvæði sem lúta að upplýsingum eru samræmd evrópski löggjöf. Deilt er um hvort þar sé um að ræða bein réttaráhrif eða hvort yfirþjóðlegur réttur gangi framar landsrétti. Má þar helst telja ákvæði um verndun persónulegra upplýsinga og löggjöf um höfundarétt. Bein áhrif þessarar samvinnu eru bundin við fjórfrelsið svokallaða, eða frjálst flæði vara, fólks, fjármagns og þjónustu á svæðinu. Evrópsk stjórn málaþróun hefur svo óbein áhrif á löggjöf á öðrum sviðum, og mikilvægt er að greina þarna á milli.

Ný lög um bæði grunnskóla og framhaldsskóla voru sett á tíunda áratugnum. Setning þessara laga virðist ekki hafa haft eins mikil áhrif og þegar rekstur grunnskóla var færður til sveitarfélaga. Síðan það gerðist hafa kröfur um betri aðbúnað og aukið fjármagn til reksturs þeirra orðið sífellt lágværi.

Lög um persónuvernd og meðferð persónuupplýsinga voru sett í maí 2000 í samræmi við tilskipun 95/46/EC Evrópuþingsins og Evrópuráðsins frá 24. okóber 1995. Þessi lög skapa ramma um persónuupplýsingar á öllum sviðum og hafa því áhrif á lög um persónulegar upplýsingar á sviði heilbrigðismála, tryggingamála og reglna um eftirlit hins opinbera, svo fátt eitt sé nefnt. Ef sérlög á einhverjum sviðum ganga frammar ákvæðum laga um persónuvernd verður að skoða þá meginreglu að sérlög gangi frammar almennum lögum.

Frankvæmdin

Lagaramminn og stefnumótunin á þessu sviði gerir ráð fyrir að hið opinbera skapi hagstæð ytri skilyrði til viðskipta og uppbyggingar upplýsingaiðnaðar, meðal annars með öflugu samskiptaneti. Hið opinbera er einnig stór kaupandi að hugbúnaði, vörum og þjónustu á sviði upplýsinga. Ríkisstjórnin veitti 1310 milljónir til verkefna sem féllu undir hatt upplýsingasamfélags frá árinu 1999 til loka ársins 2001 (Forsætisráðuneytið, 2002). Framlög til rafrænna samgangna, svo sem grunnsímanets, eru af annarri stærðargráðu.

Átök um opinbera stefnu á sviði upplýsinga

Ekki hafa orðið miklar deilur um þá upplýsingastefnu stjórnvalda sem var sett fram á árunum 1995 og 1996. Hún var unnin eftir yfirmarkmiði sem var sett fram í stjórnarsáttmála og útfærð í meðferð tveggja ráðuneyta.

Upplýsingastefna í menntamálum hefur runnið að mestu átakalaust í landinu. Þetta getur hafa stafað af því að hún sé svo metnaðarfull að hún taki fram öllum væntingum fólks. Á sviði mennta og menningar var unnið að ýmsum nýmælum, landsaðgangi að gagnasöfnum, tilraunaskólum í upp-

lýsingatækni og fleiri atriðum sem horfa til framfara á þessu sviði. Það getur einnig verið að stjórnámamenn hafi hitt svo nákvæmlega á þjóðarpúlsinn. Þjóðin er smá og stjórnámaleg eining mikil. Líklegt er þó að samanlögð áhrif þess að rekstur grunnskóla var færður til sveitarfélaga og að kröfur um aðbúnað þar minnkuðu í kjölfarið, og svo þess að starfsfólk skólanna hefur mátt hafa sig allt við til að kynnast nýrri upplýsingatækni á þessum árum, hafi haft mikil áhrif í þá átt að gera stefnuna óumdeilda.

Upplýsingastefna Fjármálaráðuneytis og Iðnaðar- og viðskiptaráðuneyta einkenndist af því að hið opinbera er almennt ekki framkvæmdaaðili í upplýsingatækni, heldur lætur frumkvöðla um að fóstta þennan nýja iðnað. Hið opinbera er stór kaupandi þessarar tækni. Í riti sem Iðnaðar- og viðskiptaráðuneyti gáfu út, bentu höfundar á að ekki sé sjálfgefið að ný tækni og breyttar aðferðir í samskiptum kalli á nýjar reglur. Samkvæmt þessu ættu reglur um rafræn viðskipti að vera tæknilega hlutlausar, og hvöttu höfundar til að farið yrði hægt í að breyta reglum einungis vegna tæknibreytinga (Gunnar Thoroddsen og Skúli Magnússon, 1999).

Ekki höfðu öll ráðuneyti við að útfæra stefnu um upplýsingar á sínu sviði. Sú afstaða þarf ekki alltaf að þýða stefnuleysi, heldur getur þar verið um að ræða meðvitaða stefnu um að láta þjóðfélagsþróun ráða, eða *laissez-faire*. Þetta getur því miður þýtt að þau standi uppi stefnulaus eða stefnulítill þegar atburðir verða á því sviði sem krefjast þess að fjallað sé um upplýsingamál. Það gerðist á heilbrigðissviði með viðskiptahugmynd sem varð að deCODE. Læknalög frá 1988 með breytingum 1990 höfðu meðal annars kveðið á um rétt sjúklinga til upplýsinga um eigin málefni, en engin heildarstefna hafði verið mótuð um rétt til upplýsinga á þessu sviði, sem reyndist verulega viðkvæmt mál.

Deilur um deCODE hafa snúist um hvort gögn í miðlægum gagnagrunni á heilbrigðissviði séu persónugreinanleg, hvort ætlað samþykki dugi til að setja gögn um einstaklinga í grunninn, hvort gögn verði þurrkuð út ef einstaklingur kys að segja sig úr grunninum, og hvort einhver not séu að rannsóknnum eins og deCODE stundar.

Enn er deilt um persónugreinanleika gagnanna og virðist uppi tvenns konar skilningur á því. Gögn í grunninum má greinilega rekja til einstaklings, en þau gögn sem deCODE vinnur með eru alltaf hópupplýsingar og lagaákvæði hindra aðra notkun. Það er ljóst að ef fyrirtækið færi að stunda ólöglega notkun upplýsinga yrði það augljóst um leið og jafnframt hvert mætti rekja misnotkunina, því það er eina fyrirtækið sem vinnur með þessi gögn. Það er eftirtektarvert að deilur um þetta einkaleyfi fyrirtækisins hafi ekki fengið meira rúm í umræðunni, sem hefur mikið snúist um tæknileg atriði.

Einnig er deilt um hvort alþjóðlegar siðareglur lækna leyfa ætlað samþykki í miðlægum gagnagrunni á heilbrigðissviði á Íslandi, þar sem meginreglan er að til þess þurfi yfirlýst samþykki. deCODE heldur því fram að undantekningarákvæði í siðareglunum leyfi þetta hvað varðar þennan gagnagrunn.

Læknafélag Íslands og deCODE undirrituðu samkomulag í ágúst 2001 um að gögn um einstaklinga sem segðu sig úr gagnagrunninum yrðu tekin úr honum, en ekki látin standa eins og þau voru lesin inn til úrsagnardags, eins og deCODE hafði áður viljað.

Andstæðingar laga um miðlægan gagnagrunn hafa spurt hversu mikið gagn er að rannsóknum deCODE. Bent hefur verið á að fyrirtækið leiti að stökkbreytingu í geni sem það telur að sé hluti af orsakaferli sjúkdóms á Íslandi, vegna þess að samsetning þjóðarinnar er tiltölulega einsleit og ættfræðiupplýsingar séu góðar hér. Stökkbreytingin getur verið einstök í sinni röð, og vegna einsleitninnar er jafnvel líklegt að svo sé (Steindór J. Erlingsson, 2002). Á móti má telja að hagsmunir fyrirtækisins af góðum ættfræðiupplýsingum á Íslandi séu miklir.

Það er eftirtektarvert að ekki er búið að ná samkomulagi um flutning gagna frá stórum heilbrigðisstofnunum í gagnagrunninum. Það getur bent til þess að hagsmunirnir séu svo ríkir sem um er að tefla að fólk láti sig ekki fyrir en í fulla hnefana, og að mikil átök séu því eftir á þessu sviði. Hagsmunir kaupanda, þar sem stjórnvöld eru fulltrúi fyrir stærsta hópinn, eru greinilega geysimiklir, og ættu að ýta á að lausn verði knúin fram pólitískt, enda þiggja lækna á Íslandi meginhluta launa sinna frá hinu op-inbera.

Almennt samþykki virðist vera um að koma gagnagrunninum á fót. Á fjórum árum hefur um 7% þjóðarinnar sagt sig úr grunninum, og hefur lítið bæst við síðari tvö árin, samkvæmt upplýsingum Mannverndar (Mannvernd, 2002). Það er augljóst að meðan ekki hefur verið mótuð heildarstefna um upplýsingar á heilbrigðissviði verða áfram deilur um þessi mál á heilbrigðissviðinu. Þar þarf að koma til rammalöggjöf sem umgerð um starfsemi deCODE og annarra fyrirtækja sem eru að láta til sín taka á þessu sviði, óháð hagsmunum einstakra fyrirtækja. Það má til sanns vegar færa að ekki hafi verið hægt að sjá fyrir alla þá núningsfleti sem komu upp við tilkomu miðlægs gagnagrunns á heilbrigðissviði, en að meginhluta voru þeir þekktir fyrir tilkomu deCODE.

Hættan er sú að þetta gerist á fleiri sviðum. Umhverfisupplýsingar eru einn átakafloður í dag, og hefur verið leyst úr að hluta með lögum um umhverfismat.

Niðurstöður

Upplýsingastefna á sviði mennta, menningar, iðnaðar og viðskipta 1995-2001 miðaði að því að hið opinbera skapaði ramma fyrir starfsemi á þessu sviði fremur en standa sjálft fyrir þeirri starfsemi. Þessi stefna var almennt óumdeild. Innan þessarar stefnu voru gerðar nokkrar tilraunir, mest á sviði menntunar. Það er því augljós fyrsti kostur fyrir stjórnvöld að halda áfram á sömu braut, nema aðstæður breytist.

Þörf er á rammalöggjöf á sviði líf- og heilsufarsupplýsinga. Löggjöf verður að vera almenn, og búa til ramma um starf fyrirtækja og stofnana sem stunda rannsóknir á þessu sviði. Hún verður einnig að taka mið af auknum kröfum til meðferðar lífssýna og heilsufarsupplýsinga. Einnig er ljóst að kaupandi heilbrigðisþjónustu hefur stórra viðskiptahagsmuna að gæta og hefur því kröfu til víðtækra upplýsinga um hvernig fé til þessa málaflokks er varið.

Á þeim sviðum sem enn hefur ekki verið mótuð heildarstefna um upplýsingar togast á viðmið um að ný tækni leiði ekki endilega af sér nýjar reglur, eins og kom fram í umfjöllun um rafræn viðskipti hér að ofan, og svo að aukin notkun upplýsinga kallar á fastari reglur um notkun þeirra, þar sem þær verða æ stærri þáttur í lífi borgaranna. Ekki er hægt að setja lög um hvert það atriði sem upp kann að koma í samskiptum borgaranna innbyrðis eða við hið opinbera, og oftast verða lög að vera sett samhliða þróun eða jafnvel að henni lokinni.

Heimildir

- Brown-Humes, C. (2000, 3. maí). Land of ice and plastic. *Financial Times*, bls. 18.
- Forsætisráðuneytið. (2002). *Úttekt á verkefninu um íslenska upplýsingasamfélagið*. Sótt 5. desember 2002 á <http://forsaetisraduneyti.is/interpro/for/f/or.nsf/pages/verkfrett0023>.
- Gunnar Thoroddsen og Skúli Magnússon. (1999). *Rafræn viðskipti : Umfjöllun um íslensk lög*. Reykjavík: Iðnaðar- og viðskiptaráðuneyti.
- Hulda Björk Þorkelsdóttir. (1998). Upplýsingastefna stjórnvalda og almenningubókasöfn. Í Friðrik H. Jónsson (Ritstj.), *Rannsóknir í félagsvísindum II* (bls. 33-38). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Mannvernd. (2002). *Úrsagnir úr gagnagrunni á heilbrigðissviði*. Sótt 16. desember 2002 á <http://www.mannvernd.is/ursagnir.html>.

- Ólafsson, S. (1999). Iceland's national information infrastructure. *International Information and Library Review*, 31, 181-196.
- Ólafsson, S. (2002). Information policy disputes in Iceland. *International Information and Library Review*, 34, 79-95.
- Ríkisstjórn Íslands. (1996). *Framtíðarsýn ríkisstjórnar Íslands um upplýsingasamfélagið*. Reykjavík: Ríkisstjórn Íslands.
- Rowlands, I. (1996) Understanding information policy: concepts, frameworks and research tools. Í I. Rowlands (Ritstj.), *Understanding information policy: Proceedings of a workshop held at Cumberland Lodge, Windsor Great Park* (bls. 29). London: Bowker-Saur.
- Steindór J. Erlingsson. (2002). *Genin okkar: líftæknin og íslenskt samfélag*. Reykjavík: Forlagið.

Rafrænt eftirlit á íslenskum vinnumarkaði

Guðbjörg Linda Rafnsdóttir
og Margrét Lilja Guðmundsdóttir

Tæknin ein og sér skapar ekki framtíðina skrifar kanadíski félagsfræðingurinn David Lyon í bók sinni *Surveillance Society; Monitoring everyday life* (2001) sem fjallar um á hvern hátt upplýsingaþjóðfélagið hefur smám saman þróast yfir í eftirlitsþjóðfélag á ýmsum sviðum. Hér á eftir er fjallað um þessa þróun og gerð grein fyrir fyrstu niðurstöðum rannsóknar greinarhöfundu um umfang og birtingarform rafræns einstaklingseftirlits á íslenskum vinnustöðum. Niðurstöðurnar eru hluti af stærri rannsókn sem ber heitið *Áhrif upplýsingatækni á vinnuumbverfi og persónuvernd*. Meginmarkmið rannsóknarinnar er að greina með spurningalístum, viðtölum og vettvangsrannsóknum umfang rafræns einstaklingseftirlits hér á landi, birtingarform þess og áhrif á vinnuskipulag, réttarstöðu og líðan kvenna og karla á íslenskum vinnumarkaði.¹

Tæknin sem félagslegt taumhald

Tækni og tæknileg hugsun hefur sífellt meiri áhrif á líf okkar og oft er talið fullvíst að tækniþróun sé sjálfsagður undanfari velgengni. Sumir ganga að því vísu að tækni stjórni framkvæmdum okkar og setji okkur markmið. Sjónarmið tæknilegrar nauðhyggju á víða upp á pallborðið, þar sem titið er svo á að ekki sé annað hægt en að fylgja þeirri þróun og nýsköpun sem tæknin kann að hafa upp á að bjóða og þar sem spurningar af siðfræðilegum og vinnuvistfræðilegum toga svo sem *hvað sé manningu hollt* rúmast

---

1 Rannsóknarverkefnið er unnið með styrk frá Rannís úr Markáætlun um upplýsingatækni og umhverfismál. Vinnueftirlitið, Landlæknisembættið, Verslunarmannafélag Reykjavíkur, Rafiðnaðarsambandið og Persónuvernd eru formlegir aðilar að rannsókninni.

illa. Aðrir telja að líta beri á tæknina sem tæki til að ná þeim markmiðum sem við setjum okkur (Páll Skúlason, 1998).

Eftirlit og eftirlitsaðferðir af ýmsum toga hafa verið hluti af samfélaginu í langan tíma. Sjúkraskýrslur, kosningalistar, íbúaskrár, skattaskýrslur og gögn um starfsmenn á vinnustöðum hafa lengi verið varðveitt, sérstaklega í iðnvæddum samfélögum (Lyon, 2001). Eftirlit er svo óaðskiljanlegur hluti af nútímalífi að það er oft erfitt að útskýra hvað í því felst og hversu mikið það hefur breyst á innan við einni mannsævi. Við afhendum vegabréf á flugvöllum, sem eru lesin af tölvuskanna, án þess að hugsa um hvort það hafi einhverjar afleiðingar, látum plastkortin okkar fara í gegnum rafrænan lestur oft á dag með þeim persónuupplýsingum sem þar eru, fyllum út allskyns leyfi og samninga er við kaupum þjónustu eða varning og notum farsíma svo eitthvað sé nefnt.

Hugmyndir og kenningar um eftirlitsþjóðfélagið má skoða útfrá umfjöllun franska heimspekingsins Michael Foucault (1977) um ögun og refsingu í samfélaginu. Umfjöllunina tengir Foucault skrifum heimspekingsins Jeremy Bentham, frá síðari hluta 19. aldar um Panoptikum (víðsjá/eftirlitshús). Panoptikum Bentham er eftirlitshús - fangelsi - sem hannað er á þann hátt að verðirnir geta fylgst með föngunum, án þess að fangarnir sjái verðina. Byggingin er hringlaga, það er turn á henni og stórir gluggar sem vísa inn í fangelsisgarðinn. Sá sem er í turninum getur séð hvað það er sem á sér stað í fangelsinu, en fangarnir sjá ekki inn í turninn og vita því aldrei hvort í raun og veru er verið að fylgjast með þeim. Þannig verður það vitneskja (ótti) fanganna um mögulegt eftirlit, sem agar þá. Í stað þess að loka fangana inni í myrkrholu eins og áður var gert, var nú refsingin fólgin í sýnileikanum. Þótt Bentham hafi upphaflega hannað þetta með fangelsi í huga, benti hann á að byggingaformið væri hentugt á geðsjúkrahúsum, í skólum og alls staðar þar sem fái þurftu að fylgjast með mörgum. Meðan Bentham sá Panoptikum fyrst og fremst sem arkitektúr, þá benti Foucault á að þetta snérist um hugmyndafræði, sem einkenndi þjóðfélagsþróunina á 20. öldinni, þar sem skráningar, mælingar og alls konar söfnun upplýsinga með einstaklingum hefur orðið leið þjóðfélagsins til að aga fólk. Valdið verður mjög ósýnilegt með þessu móti, en á sama tíma alls ráðandi. Valdið verður svo ríkjandi að það þarf ekki lengur að beita því. Þetta er það sem Foucault kallar altæka stjórnun (Foucault, 1977; Eiríkur Guðmundsson, 1998).

Í dag, rúmum 100 árum eftir að Bentham hannaði fangelsið og 25 árum eftir að Foucault skrifaði um altæka stjórnun, má færa rök fyrir því að fangavörðurinn sé ekki lengur manneskja, heldur rafrænt auga upplýsinga-

tækninnar (Lyon, 1994). Þeir sem eru vaktaðir á þennan hátt eru ekki fangar heldur samfélagsþegar þar með taldir launþegar.

Markmiðið með hinu rafræna auga á vinnustöðunum er ekki alltaf ljóst. En oft er þó verið að fylgjast með því að starfsmenn geri það sem atvinnurekandinn ætlast til af þeim ásamt því að verið er að hagræða og bæta framleiðslu- eða þjónustustýringu fyrirtækisins. Í vissum tilfellum er verið að auka öryggi starfsmanna. Með rafrænu auga geta fáir fylgst með mörgum, ekki úr turninum heldur frá tölvunum sínum.

Rafrænt eftirlit á vinnustöðum

Það hefur færst í vöxt undanfarin ár að eftirliti á vinnustöðum sé beint að starfsmönnum frekar en vinnunni sjálfri en slíkt eftirlit er þó ekki nýtt af nálinni (Regan, 1996; Attewell, 1987). Þannig hefur það ætíð verið eitt af hlutverkum yfirmanna að hafa eftirlit með starfsmönnum sínum. Strax í upphafi voru verksmiðjukerfin hönnuð til að gera eftirlit með starfsmönnum mögulegt. Með aukinni fjöldaframleiðslu og útbreiðslu svonefnds *Taylorisma* eða vísindalegrar stjórnunar, var störfum skipt upp í smæstu mögulegar einingar. En jafnvel þá var eftirlitið einstaklingsbundið og starfsmenn líklegir til að hafa vitneskju um hvenær fylgst var með þeim (Marx, 1986; Grint, 1998).

Á margan hátt er eftirlit nú til dags framhald af Taylorismanum. En þróun á sviði upplýsingatækni færir eftirlitið á annað plan. Það er framkvæmt með tilstuðlan tækninnar, fylgst er með fleiri athöfnum og með meiri nákvæmni (Marx, 2002; Lyon, 2001). Eftirlitið er stöðugt og hefur það þanist út frá færibaldi verksmiðjunnar yfir til skrifstofunnar. Sérfræðingar eru sammála um að sérstaðan eftirlitsins í dag felist í möguleikum á að varðveita eftirlitsskráningar og greina og vinna úr þeim upplýsingum sem slíkar skráningar gefa (Levy, 1994; Lyon, 2001).

Ekki eru þó allir sammála um hvort markmiðin skulu beinast fyrst og fremst að hagkvæmni í rekstri fyrirtækja eða að vinnuvistfræðilegum forsendum þar sem heilsa og líðan starfsmanna auk siðfræðilegra gilda svo sem persónuverndar er öðru fremur höfð í fyrirrúmi. Oftar en ekki hefur slíki umræðu verið stillt upp í tvo andstæða póla þar sem hagsmunir vinnuveitenda eru hafðir að leiðarljósi annars vegar og svo líðan og aðbúnaður starfsmanna – launþega hins vegar (Alder, 1998).

Rafrænt einstaklingseftirlit af þessum toga hefur aukist á vinnustöðum

hér á landi sem og erlendis. Kostir þess og gallar eru ræddir á alþjóðlegum vettvangi, bæði fræðilega, meðal hagsmunaaðila á vinnumarkaði og meðal þeirra sem fjalla um lög og siðareglur um persónuvernd og vinnuumhverfi (Johnson, 1995; Levy, 1994; Lyon, 2001; Rogerson og Fairweather, 1998).

Niðurstöður rannsókna hér á landi sýna að starfsmönnum hátækni-fyrirtækja líður á margan hátt verr, bæði andlega og líkamlega en starfsmönnum lágtækni-fyrirtækja (Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, 2000; Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, 2001; Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Margrét Lilja Guðmundsdóttir, 2002). *Eitt af því sem einkennir vinnuumhverfi starfsmanna hátækni-fyrirtækjanna sem þær rannsóknir tóku til er rafrænt einstaklingseftirlit* (Electronic Performance Monitoring- EPM).

Upplýsingatæknin hefur verið þróuð á þann hátt að hægt er að fylgjast með störfum og staðsetningu starfsmanna af mikilli nákvæmni. Dæmi um þetta eftirlit er þegar fjöldi lyklaásláttu, viðvera í síma, fjöldi afgreiddra eða óafgreiddra símtala, meðalafgreiðslutími eða fjöldi framliddra/afgreiddra eininga er mældur. Skrifstofumenn í fyrirtækjum sem sinna fjármálaþjónustu, tryggingum, innslætti og símasamskiptum, afgreiðslufólk og verksmiðjufólk eru meðal þeirra sem vinna undir eftirliti af þessu tagi. Náteingt þessu eftirliti er lestur tölvupósts, hlerun símtala og myndbandsupptökur sem beinast að starfsmönnum fremur en viðskiptavinum.

Vinnueftirliti ríkisins berast í auknum mæli fyrirspurnir frá starfsmönnum, stéttarfélagum og stjórnendum um það hvað sé leyfilegt í þessum efnum. Því reynist erfitt að svara þar sem rafrænt eftirlit hefur þróast það hratt á síðustu árum að mannleg hugsun hefur vart fylgst með og menn gera sér illa grein fyrir umfangi, birtingarformum og áhrifum þess. Þó sýna erlendar rannsóknir sem gerðar hafa verið á áhrifum rafræns einstaklingseftirlits á líðan starfsmanna, að slíkt eftirlit getur verið mikill streituvaldur (Aiello og Kolb, 1995; Smith, Carayon, Sanders, Lim og LeGrande, 1992;).

Í viðtali sem tekið var við stjórnanda í fiskvinnsluhúsi kom fram undrun hans á því hversu afköst starfsmanna við flæðilínu reyndust vera misjöfn frá degi til dags þegar afköstin voru skoðuð myndrænt. Síðan sagði hann: „Við strákarnir höfum verið að gantast með hvort það stafi af því hvar þær eru staddar í tíðarhringnum. Eða hvernig karlarnir þeirra voru við þær kvöldið áður“. Þessi tilvitnun er dæmi um að upplýsingaöflun sem telst vera hagnýt út frá forsendum stjórnunar, getur verið vafasöm út frá forsendum persónuverndar (Unnur Dís Skaptadóttir og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, 2000).

Ljóst er að bæði hér á landi og erlendis vinna ýmsir hörðum höndum að því þróa upplýsingatæknina á þann veg að hún nýtist stjórnendum til

aukins eftirlits, ekki einungis með heildarmagni vöru eða þjónustu, heldur með afköstum og jafnvel hegðun starfsmanna. Það hefur í einhverjum tilfellum haft í för með sér minna svigrúm starfsmanna auk þess sem það hefur aukið á einhæfni starfa. Einhæfnin er þekktur áhættuþáttur er varðar streitu, vöðvabólgu og vanlíðan starfsmanna, en hún er í sumum tilfellum nauðsynleg forsenda þess að hægt sé að mæla afköst og fylgjast með vinnuferlum einstaklinga (Gravesgård, 1995; Guðbjörg Linda Rafnsdóttir, 2001).

Umfang rafræns eftirlits á íslenskum vinnumarkaði

Í rannsóknarverkefningu *Abrið upplýsingatækni á vinnuumhverfi og persónuvernd hefur* umfang rafræns eftirlits hér á landi verið kortlagt, til að fá mynd af því hversu margir vinna undir slíku eftirliti, hvers konar eftirlit um er að ræða og viðhorf einstaklinga til slíks eftirlits.

Í því skyni var spurningakönnun lögð fyrir 1500 manna úrtak einstaklinga á aldrinum 18-80 ára af landinu öllu. Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands sá um gagnaöflun gegnum síma og fór hún fram á mánaðartímabili, frá 15. nóvember til 14. desember 2002. Svarhlutfall var 68%, hlutfall kynja var jafnt sem og hlutfall innan aldursflokka.

Eftirfarandi skilgreining var gefin á rafrænu eftirliti: Með rafrænu eftirliti er t.d. átt við reglubundna mælingu á afköstum starfsmanna, eftirliti með tölvupósti starfsmanna, eftirlitsmyndavélum á vinnusvæði, eftirliti með netnotkun starfsmanna og eftirliti með símasamskiptum.

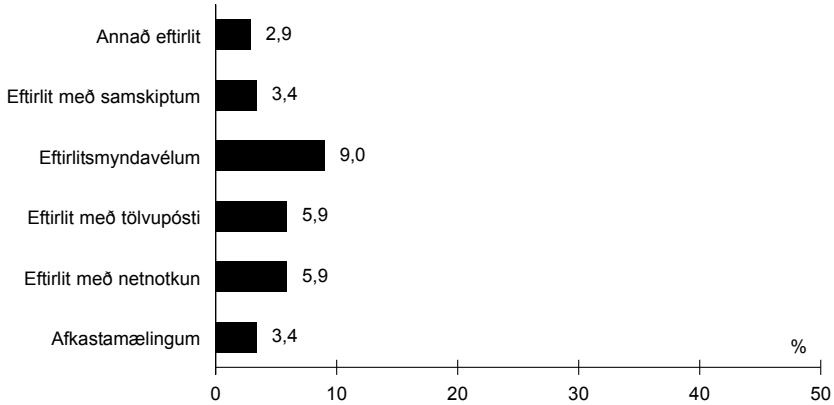
Af þeim 962 einstaklingum sem svöruðu könnuninni voru 743 þeirra, eða 78%, í launaðri vinnu þegar rannsóknin var gerð. Ef skoðaðar eru niðurstöður fyrir þessa einstaklinga kemur í ljós að um 18% sögðust vera undir rafrænu eftirliti á vinnustað.

Munurinn á milli kynja var ekki marktækur, en 19% karla og tæp 17% kvenna vinna undir rafrænu eftirliti. Ef þessar tölur eru heimfærðar á íslenskan vinnumarkað má áætla að hátt í 30 þúsund einstaklingar séu undir rafrænu eftirliti á sínum vinnustað. Niðurstöður sýndu einnig að yngra fólk er marktækt líklegra² til að vinna undir rafrænu eftirliti en það sem eldra er. Eftirlitið er þannig algengast meðal fólks á aldrinum 18-27 ára.

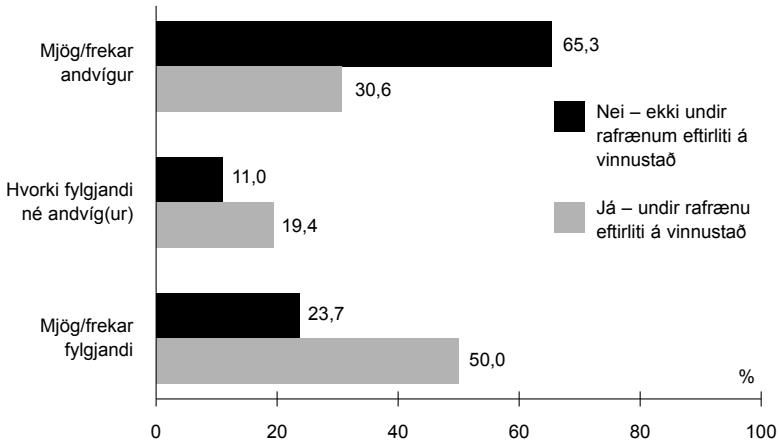
Hvað varðar starfsgrein þá er eftirlitið algengast meðal skrifstofufólks,

---

2 $\chi^2(3)=29,46, p<0,000$

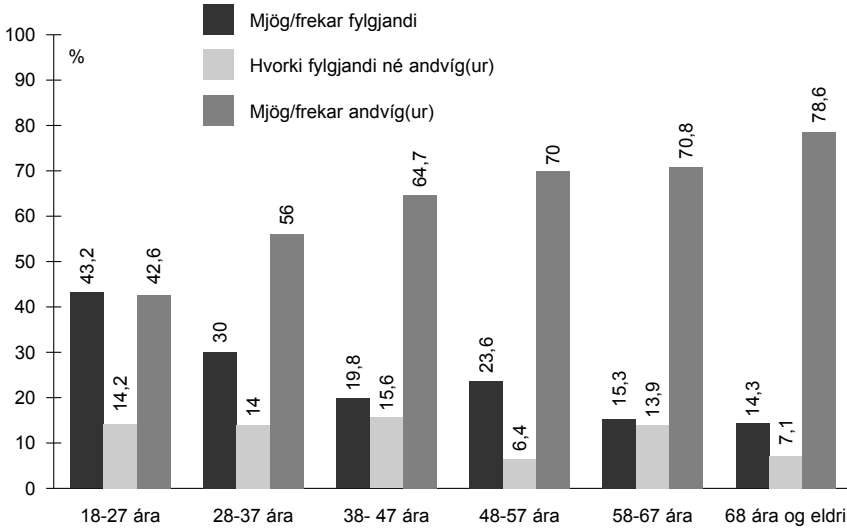
Mynd 1. Undir hvers konar rafrænu eftirliti ert þú á vinnustað?

Mynd 2. Ert þú fylgjandi eða andvíg(ur) rafrænu eftirliti á vinnustöðum? – greint eftir því hvort viðkomandi sé undir slíkur eftirliti á vinnustað

en rúm 28% þess sagðist vinna undir slíku eftirliti. Næst algengast er rafrænt eftirlit meðal starfsmanna er flokkast undir starfsgreinina véla-, vélgæslufólk og bifreiðastjóra, eða um 23%. Fast á hæla þeirrar starfsgreinar kemur þjónustu-, sölu- og afgreiðslufólk, en rúm 21% þeirra svörðu spurningunni játandi. Þeir sem flokkast sem bændur og sjómenn eru síst líklegir til að svara spurningunni játandi, en þó eru 7% þeirra sem segjast vinna undir rafrænu eftirliti. Næst minnsti hópurinn eru kjörnir fulltrúar og æðstu embættismenn, en rúm 10% þeirra vinna undir rafrænu eftirliti.

Ef skoðað er sérstaklega undir hvers konar rafrænu eftirliti fólkið vinnur

Mynd 3. Ert þú fylgjandi eða andvíg(ur) rafrænu eftirliti á vinnustöðum? – greint eftir aldri þátttakenda

kemur í ljós að algengasta formið eru eftirlitsmyndavélar á vinnustöðum, en 9% svarenda nefndu þær. Mynd 1 sýnir hlutfall þess eftirlits sem nefnt var.

Þegar mynd 1 er skoðuð er vert að hafa í huga að hver einstaklingur getur verið undir fleiri enn einni tegund eftirlits. Næst algengasta tegund eftirlits er eftirlit með tölvupósti og netnotkun starfsmanna, en tæp 6% nefndu það. Þegar þátttakendur voru inntir eftir því hvort upplýsingum sem safnað væri um þá væru skráðar og varðveittar sögðu tæp 44% svo vera, 32% svörðuð því neitandi og rúm 23% vissu ekki hvort svo væri.

Hvað varðar tilgang með eftirlitinu nefndu þátttakendur ýmsa þætti, tvö atriði voru þó oftast nefnd. Í fyrsta lagi taldi fólk að eftirlitið væri viðhaft til að fylgjast með starfsmönnum í vinnu sinni og koma í veg fyrir misnotkun og í öðru lagi til að stuðla að öryggi starfsmanna á vinnustað.

Mynd 2 sýnir niðurstöður spurningar um hvort þátttakendur séu fylgjandi eða andvígir rafrænu eftirliti á vinnustöðum. Myndin sýnir viðhorf til rafræns eftirlits á vinnustöðum greint eftir því hvort viðkomandi vinni undir slíku eftirliti.

Það sem óneitanlega vekur athygli er að þeir sem eru undir rafrænu eftirliti á vinnustað eru marktækt líklegri³ til að vera fylgjandi eftirlitinu, en þeir

3 $\chi^2(2)=57,99, p<0,000$

sem starfa ekki undir slíku. Þannig svara tveir þriðju þeirra sem starfa ekki undir rafrænu eftirliti því að þeir séu mjög eða frekar andvígir slíku eftirliti, en rétt rúmlega 30% einstaklinga sem vinna undir rafrænu eftirliti á vinnustað. Ekki var greinanlegur munur á milli kynja en þegar viðhorf til rafræns eftirlits er greint eftir aldri kemur í ljós að þeir sem eru yngri eru marktækt frekar fylgjandi slíku⁴ en þeir sem eldri eru. Þannig sýnir mynd 3 glögglega að því eldra sem fólk er því andvígari er það í garð slíks eftirlits á vinnustöðum,

Á meðan rúm 42% fólks á aldrinum 18-27 ára segist vera mjög eða frekar andvígur rafrænu eftirliti, eru það tæp 79% svarenda 68 ára og eldri sem svara því þannig til.

Lokaorð

Út frá þeim niðurstöðum sem hér hafa verið settar fram er ljóst að rafrænt eftirlit á vinnustöðum er býsna útbreytt hér á landi. Rannsóknir á áhrifum slíks eftirlits á vinnuskipulag og líðan starfsmanna eru fátíðar. Þær fáu rannsóknir sem til eru um áhrif rafræns eftirlits á heilsu og líðan starfsmanna gefa til kynna að tiltekið eftirlit geti haft neikvæð áhrif á líðan starfsmanna, aukið streitu og vanlíðan.

Í því sambandi er athyglivert að sjá að starfsmenn sem vinna eru undir rafrænu eftirliti eru jákvæðari í garð þess en aðrir sem ekki vinna undir sömu kringumstæðum. Ber það vott um að fólk sem þekkir rafrænt eftirlit af eigin raun sé ánægt vegna reynslu sinnar af því, finni til aukinnar öruggistilfinningar og sé almennt ánægt með þá söfnun upplýsinga sem fram fer? Eða kann það að stafa af því að fólk reyni að sætta sig við eigin vinnu-aðstæður meðan það hefur ekki annarra kostna vól?

Ljóst er að þessum spurningum verður ekki svarað hér, til þess þarf að fara af stað með frekari rannsóknir innan þeirra fyrirtækja og stofnana sem nota rafrænt eftirlit sem og þar sem eftirlitið er ekki til staðar.

Áframhaldandi vinna í rannsóknarverkefningu miðar að því að svara álíka spurningum sem og öðrum er lúta að rafrænu eftirliti á vinnustöðum – áhrifum þess á vinnuskipulag, líðan starfsmanna og réttarstöðu þeirra á íslenskum vinnuarkaði bæði út frá vinnuvistfræðilegum, lagalegum og siðferðilegum forsendum.

Upplýsingatæknin þróast ört með tilheyrandi skráningu upplýsinga um

---

4 $\chi^2(10)=40,95, p<0,000$

vinnu, framleiðslu og hegðun starfsmanna. Hvar setja á mörkin út frá spurningum um persónuvernd, án þess að það komi í veg fyrir „eðlilega“ skráningu persónulegra gagna, er spurning sem mikilvægt er að svara.

Heimildir

- Aiello J. R. og Kolb, K. J. (1995). Electronic performance monitoring and social context: Impact on productivity and stress. *Journal of Applied Psychology*, 80, 339-353.
- Alder, G. S. (1998). Ethical issues in electronic performance monitoring: A consideration of deontological and teleological perspectives [Rafræn útgáfa]. *Journal of Business Ethics*, 17, 729-743.
- Attewell, P. (1987). Big brother and the sweatshop: Computer surveillance in the automated office. *Sociological Theory*, 5, 87-99.
- Eiríkur Guðmundsson. (1998). Fleira þarf í dansinn en fiman fót. Um líkama, vald og þekkingu. Í Jón Proppé (Ritstj.), *Flögð og fögur skinn* (bls. 254-266). Reykjavík: Art.is
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish – The birth of the prison*. London: Penguin Books.
- Gravesgård, J. (1997). *Psykisk arbeidsmiljø – en veiledning*. Oslo: Tidne Norsk Forlag.
- Grint, K. (1998). *The sociology of work* (2. útgáfa). Malden: Polity Press.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir. (2000). Ny teknologi och organisering av arbetet inom fiskeriet. *Arbete, människa, miljö och nordisk ergonomi*, 2, 27-33.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir. (2001). *Hér liggur fiskur undir steini. Um vinnuskípuþag og líðan fólks í fiskvinnslu*. Reykjavík: Sjávarútvegsstofnun.
- Guðbjörg Linda Rafnsdóttir og Margrét Lilja Guðmundsdóttir. (2002). Information or Surveillance. *NIKK magasin* 3, 36-39.
- Johnson, B. T. (1995). *Technological surveillance in the workplace*. Sótt 21. september, 2002, af <http://www.fwlaw.com/techsurv.html>.
- Levy, M. (1994). *Electronic monitoring in the workplace: Power through the panopticon*. Sótt 16. júlí 2002 af http://is.gseis.ucla.edu/impact/s94/students/mike/mike_paper.
- Lyon, D. (1994). *The electronic eye – The rise of surveillance society*. Minneapolis: University of Minnesota press.
- Lyon, D. (2001). *Surveillance society; Monitoring everyday life* (2.útg.). Philadelphia: Open University Press.
- Marx, G. T. (1986). Monitoring on the job: How to protect privacy as well as property. *Technology Review*, nov.-dec. Sótt 2. desember, 2002, af <http://web.mit.edu/gtmarx/www/privacy.html>.

- Marx, G. T. (2002). What's new about the "New Surveillance"? Classifying for change and continuity. *Surveillance and Society*, 1. Sótt 27. september 2002 af <http://www.surveillance-and-society.org/articles1/whats-new.pdf>.
- Páll Skúlason. (1998). *Umbverfing - Um siðfræði umbverfis og náttúru*. Háskóli Íslands: Háskólaútgáfan
- Regan, P. M. (1996). Genetic testing and workplace surveillance – Implications for privacy. Í D. Lyon og E. Zureik (Ritstj.), *Computers, surveillance and privacy* (bls. 21-47). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rogerson, S. og Fairweather, B. (1998). Surveillance in the workplace. *IMIS Journal*, 8 (3). Sótt. 27. september, 2002 af <http://www.ccsr.cse.dmu.ac.uk/resources/general/ethicol/Ecv8no3.html>
- Smith, M. J., Carayon, P., Sanders, K. J, Lim, S.-Y. og LeGrande, D. (1992). Employee stress and health complaints on jobs with and without electronic performance monitoring. *Applied Ergonomics*, 23, 17-27.
- Unnur Dís Skaptadóttir og Guðbjörg Linda Rafnsdóttir. (2000). Gender construction at work in Icelandic fish plants. *NORA, Nordic Journal of Women's Studies* 8, 5-16.

Fátækt á Íslandi: Er öllum börnum tryggt félagslegt og efnalegt velferðaröryggi?

Harpa Njáls

Eftirfarandi umfjöllun er byggð á niðurstöðum rannsókna um fátækt á Íslandi sem ég vann í tengslum við meistaranám mitt. Í því viðfangsefni var leitast við að skýra hvernig saman fara góð lífskjör heillar þjóðar, mæld á mælikvarða þjóðartekna á mann, og fátækt meðal einstakra þjóðfélagshópa. Mikilvægt er að skýra í hverju áhætta á fátækt felst, aðgreina orsakir sem liggja hjá einstaklingnum sjálfum og orsakir sem liggja í hinu þjóðfélagslega umhverfi.

Fátækt hefur til skamms tíma lítið verið rannsökuð í íslensku samfélagi nema sem hluti af rannsóknum á tekjuskiptingu, til dæmis á vegum Þjóðhagsstofnunar og Félagsvísindastofnunar. Rannsókn Norrænu ráðherranefndarinnar *Dróun fátæktar á Norðurlöndum* (Puide, 1996), tók til 10 ára tímabils, 1986-1995. Íslenska rannsóknin var unnin af Stefáni Ólafssyni og Karli Sigurðssyni (1996), og í henni var kortlagt svo ekki varð um villst að fátækt er staðreynd í íslensku samfélagi. Þeir hópar sem greindust í fátækt, eða í hættu á að lenda í fátækt, eru sjúkir, aldraðir, ófaglært verkafólk, bændur, námsmenn og atvinnulausir. Um 64% hópsins voru barnafólk, bæði einstæðir foreldrar og fólk á láglaunavinnuþerfaði.

Bein rannsókn á kjörum, lífsaðstæðum og líðan fátækra heyrir til undantekninga. Til að greina stöðu fátækra á Íslandi hef ég nálgast viðfangsefnið út frá mörgum sjónarhornum, með lýsingum á opinberum talnagögnum, lagatextum, kenningum um velferð og fátækt og með viðtölum við fólk sem býr í fátækt. Þá er útfært mat á lágmarks framfærslukostnaði sem sýnir hvað þarf til að komast af í íslensku borgarumhverfi. Niðurstaða þess mats er meðal annars borin saman við lágmarkslífeyri sem almannatryggingar og félagsþjónusta sveitarfélaga veita.

Í þessu erindi er sjónum beint að því hvernig velferðaröryggi barna er tryggt, félagslega og efnalega, og þá sérstaklega horft til úrræða hins opinbera fyrir barnafólk sem þarf að setja allt sitt traust á velferðarkerfið. Spurt er hvort velferðaröryggi barnafólks sé tryggt til samræmis við þær skuld-

bindingar sem Ísland hefur undirritað og fullgilt með aðild að alþjóðasamningum. Ef ekki, hverjar eru afleiðingarnar og hvaða ráðstafanir þarf að gera til að uppfylla velferðaröryggi barna og unglinga?

Á hvaða grunni byggist velferðarforsjá?

Þegar þróun velferðarforsjár til lengri tíma er könnuð er ljóst að hún nær allt frá fátækraaðstoð og ölmusugjöfum til félagslegra trygginga og opinberrar velferðarþjónustu. T. H. Marshall (1964) hefur lýst þessari þróun sem síðasta þrepinu í útfærslu þegnréttinda á Vesturlöndum (*citizenship rights*). Hann telur að þróun almennrar mannréttindahugsunar hafi byrjað á 18. öld og eigi rætur í lagalegum réttindum (*civil rights*) og hafi náð hámarki á 20. öld með áherslu á félagsleg réttindi (*social rights*). Réttindi til trygginga hafi verið áunnin, gegn efnahagslegu óöryggi og jafnframt rétti fólks til lágmarksafkomu.

Mannréttindayfirlýsing Sameinuðu þjóðanna var samþykkt um miðja 20. öldina, á sama tíma og grunnur velferðarríkisins var lagður. Í 25. grein segir: „Hver maður á kröfu til lífshjúpa, sem nauðsynleg eru til verndar heilsu og vellíðan hans sjálfs og fjölskyldu hans. Telst þar til matur, klæðnaður, húsnæði, læknishjálp og nauðsynleg félagshjálp, svo og réttindi til öryggis gegn atvinnuleysi, veikindum, örorku, fyrirvinnumissi, elli eða öðrum áföllum, sem skorti valda og hann getur ekki við gert. Mæðrum og börnum ber sérstök vernd og aðstoð. Öll börn, skilgetin sem óskilgetin, skulu njóta sömu félagsverndar.“ (Ragnar Aðalsteinsson, Othar Örn Petersen, Sigurður Helgi Guðjónsson, Viðar Már Matthíasson, Tryggvi Gunnarsson, Jóhannes Sigurðsson, 1992, bls. 11.)

Ákvæði mannréttindayfirlýsingarinnar eru innifalin í ýmsum þjóðréttarsamningum sem Íslendingar hafa undirritað, fullgilt. Þau réttindi eru hvað skýrust í Félagsmálasáttmála Evrópu (12.-17. grein), sem Ísland fullgilti 1976. Sameinuðu þjóðirnar hafa einnig samþykkt Samning um réttindi barnsins, hann var fullgiltur fyrir Íslands hönd 28. október 1992. Í þeim samningi segir meðal annars að aðildarríki viðurkenna rétt hvers barns til að njóta félagslegrar aðstoðar, þar með talið almannatrygginga. Einnig að aðildarríki viðurkenni rétt hvers barns til lífsafkomu sem nægi því til að ná líkamlegum, sálrænum, andlegum, siðferðilegum og félagslegum þroska (26. og 27. grein). Skuldbindingar sem Ísland hefur tekið á sig með fullgildingu þessara samninga um velferðaröryggi endurspeglast í Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands, 76. gr. (Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands, nr. 33/1944).

Í ljósi þessa verður kannað nánar hvort velferðaröryggi barna og fjölskyldna þeirra sem verða að setja allt sitt traust á velferðarkerfið sé tryggt til samræmis við áðurgreind ákvæði sem Ísland hefur fullgilt.

Fjárhagslegar forsendur barnafólks sem háð er hinu opinbera

Niðurstöður rannsókna hafa leitt í ljós að fátækt er staðreynd á Íslandi (Harpa Njáls, 2002, Stefán Ólafsson og Karl Sigurðsson, 1996). Hér verður dregin upp einföld mynd af afkomu hópa sem búa við fátækt eða eru í hættu á að falla í fátækt ef þeir hafa ekki aðrar tekjur en frá hinu opinbera, það er Tryggingastofnun ríkisins og félagsþjónustu sveitarfélaga. Hér er miðað við aðstoð Félagsþjónustunnar í Reykjavík, sem er stærsta sveitarfélag á Íslandi, en upphæðir framfærslustyrks eru mjög mismunandi eftir því hvar er á landinu (Anný Ingimarsdóttir og Guðný Björk Eydal, 2000).

Ríkinu er ætlað að tryggja lífeyrisbætur til framfærslu ef fólk kemst í þá stöðu að geta ekki séð fyrir sér og sínum. Markmið félagsþjónustu sveitarfélaga er meðal annars að grípa til aðgerða til að koma í veg fyrir félagsleg vandamál og einnig að tryggja þroskavænleg uppeldisskilyrði barna og ungmenna (Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 40/1991). Virkni íslenska velferðarkerfisins virðist mótsagnakennd og hlutverk óskýr í framkvæmd.

Í töflu eitt má greina hvernig velferðarkerfið á Íslandi virkar í framkvæmd. Þar sést að hópar fólks fá svo takmarkaðan lífeyri frá almannatryggingum að hann er innan fátæktarmarka hjá félagsþjónustu sveitarfélaga. Þessir hópar eru allir í þeirri stöðu geta sótt um viðbótarstyrk upp að fátæktarmörkum sem voru 67.000 krónur í Reykjavík árið 2002. Segja má að ríkið færi þannig skyldur sínar yfir á sveitarfélög landsins. Til fjölda ára fengu einstæðir foreldrar, öryrkjar, aðeins greiddan lífeyri og tekju-tryggingu og áttu þann kost einan að leita til sveitarfélagsins eftir viðbótarstyrk. Bætur einstæðra foreldra voru skertar samkvæmt túlkun á lögum um félagslega aðstoð (Lög um félagslega aðstoð, nr. 118/1993) og túlkuð svo að lífeyrisþegi, einstætt foreldri, nyti hagræðis í heimilisrekstri vegna sambúðar við annan aðila, það er barn sitt. Ekki var gerður greinarmunur á því hvort útvinnandi einstaklingur bættist á heimilið eða hvítvoðungur sem ala varð önn fyrir. Þessu var breytt með pennastriki Tryggingaráðs 19. mars 1999 (Ingibjörg Pálmadóttir 1999). Ekki þurfti breyting á löggjöfinni að koma til. Þetta sýnir hve mikilvægt er hvernig lög eru túlkuð. Þessi leið-

Tafla 1. Velferðaröryggi fólks er tryggt með framfærslulífeyri frá Tryggingastofnun ríkisins² og Félagsþjónustunni í Reykjavík. Taflan sýnir upphæðir sem í gildi eru árið 2002

-	Upp- hæðir TR Nóv. 2002	Viðbótar- styrkur frá FR fátækt- ar mörk*	Lífeyris- gr. og bætur	Greitt með barni
Bótaflokkar				
Óskertur örorkulífeyrir einstaklings með börn			83.113	15.076
Óskertur örorkulífeyrir hjóna			133.358	30.152
Örorkustyrkur 100%	14.993	52.007	67.000	15.076
Sjúkradagpeningar 100%	23.880	43.120	67.000	6.510
Sjúkradagpeningar 50%	11.940	55.060	67.000	6.510
Atvinnuleysisbætur 100%	73.765	0	73.765	2.947
Atvinnuleysisbætur 50%	36.883	30.117	67.000	2.947
Félagsþjónustan í Reykjavík		67.000*	67.000	0

Heimild: Tryggingastofnun ríkisins (TR), Vinnumálastofnun, Félagsþjónustan í Reykjavík (FR), 2002.

rétting var mikil réttarbót og ljóst að skerðingin íþyngdi verulega afkomu öryrkja og barna þeirra. Á það má benda að öryrkjar sem vilja bæta stöðu sína með lítils háttar vinnu ef þeir hafa heilsu til eru mjög illa settir, vegna tekjutenginga og skerðingarákvæða. Staðreynd er að fólk í slíkri stöðu heldur sáralitlu eftir af launum sínum að teknu tilliti til skerðingar á lífeyrisbætur og skattgreiðslu til hins opinbera.

Í töflu eitt sjást ráðstafanir ríkisins vegna framfærslu barna og er ljóst að upphæðir til framfærslu eru mjög mismunandi. Greiddur er tvöfaldur lífeyrir með börnum ef báðir foreldrar eru öryrkjar. Þessi ráðstöfun kom inn með breytingu á lögum um almannatryggingar nr. 67/1971. Í þessu

2 Lífeyrisgreiðslur Tryggingastofnunar ríkisins eru greiddar samkvæmt Lögum um almannatryggingar nr. 117/1993 og Lögum um félagslega aðstoð nr. 118/1993 sem eru heimildarlög. Árið 2001 var lögum breytt og sérstök heimilisuppbót samkvæmt lögum nr. 118 féll niður, í staðinn kom til tekjutryggingarauki samkvæmt lögum nr. 117, þ.e. greiðsla ef fólk hefur engar aðrar tekjur. Tekjutryggingarauka hærri fá einstaklingar sem búa einir, kr. 15.257 á mánuði árið 2002, og tekjutryggingarauka lægri fá einstaklingar sem búa með öðrum, kr. 11.445. Aðrar greiðslur elli- og örorkulífeyrisþega eru: grunnlífeyrir kr. 19.900, tekjutrygging kr. 35.334 (er 3% lægri hjá ellilífeyrisþegum) og heimilisuppbót kr. 16.434 krónur á mánuði árið 2002. Greiðslur öryrkja, einstæðs foreldris og hjóna eru útfærðar í töflu samkvæmt því.

ákvæði er talið að styrkur hins opinbera í velferðarforsjá vegna barna liggja. Upphæð lífeyris með barni er jafnhá meðlagsgreiðslu með barni á hverjum tíma og var 15.076 árið 2002. Til framfærslu barns sem á foreldri á sjúkradagpeningum er upphæðin 6.510 krónur á mánuði að viðbættum barnabótum og gildir það í öllum tilvikum. Í töflu eitt má einnig greina að atvinnulaus einstaklingur með barn á framfæri hefur 2.947 krónur á mánuði til framfærslu þess. Fólk sem hefur ekki aðrar greiðslur en frá Félagsþjónustunni í Reykjavík fær framfærslustyrk sem er óháður fjölskyldustærð. Fjárhagsaðstoðin miðast við fjölda fullorðinna, ekki er tekið tillit til fjölda barna á heimili, og hefur svo verið frá árinu 1995 (Reglur Félagsþjónustunnar í Reykjavík, 1995, 1997, 2000). Þar er gert ráð fyrir að barnabætur, og meðlag ef við á, nægi til framfærslu barna. Ekki er hægt að ganga fram hjá því að í ýmsum tilvikum er ekki um meðlagsgreiðslur að ræða, til dæmis hjá hjónum og sambúðarfólki. Árið 2002 voru óskertar barnabætur hjóna með barni um 12.000 krónur á mánuði. Barnabætur eru eftir á greiddar, og þeir sem höfðu góðar tekjur árið á undan fá ef til vill skertar eða engar barnabætur í ár. Slíkt á við í ýmsum tilvikum.

Skattkerfið og barnabótakerfið eru stjórnþæki ríkisins til jafnaðar

Skattheimta ríkisins og barnabætur eru stjórnþæki hins opinbera til tekjujafnaðar. Staðgreiðsla skatta af lífeyrisbótum og lægstu launum hefur aukist umtalsvert á síðastu árum. Niðurstöður rannsóknarinnar *Fátækt á Íslandi* sýna meðal annars að árin 1991 til 1996 greiða lífeyrisþegar ekki skatt af óskertum lífeyrisgreiðslum. Árið 1997 er fyrst tekinn skattur og 2001 greiða lífeyrisþegar hátt í 6.000 krónur í skatt af óskertum lífeyrisgreiðslum. Þessu veldur að hækkun persónuafsláttar hefur ekki haldið í við verðlagsþróun í landinu. Samkvæmt útreikningum Þjóðhagsstofnunar greiddu lífeyrisþegar og láglaunafólk með laun og bætur undir 90.000 krónum um einn milljarð í tekjuskatt og útsvar á árinu 2001. Það eru heildartekjur svo sem laun og greiðslur frá Tryggingastofnun, lífeyrissjóðum, atvinnuleysisbætur, húsa-leigubætur og fjárhagsaðstoð sveitarfélaga (Skattfrelsi lágtekjufólks, Þskj. 10, lagt fram á 128. löggjafarþingi Alþingis).

Barnabætur gegna einnig mikilvægu hlutverki til jafnaðar og eru fyrst og fremst stjórnþæki ríkisvaldsins til að jafna kjör og aðstoðu barnafólks og barna á Íslandi. Breytingar hafa verið gerðar á barnabótakerfinu á

Tafla 2. Breytingar á tekjuviðmiðun til skerðingar á barnabótum árin 1997 til 2002

	Einstætt foreldri	Hjón/sambúðarfólk
1997	47.543 kr. á mánuði	95.087 kr. á mánuði
2000	49.950 kr. á mánuði	99.900 kr. á mánuði
2002	56.447 kr. á mánuði	112.894 kr. á mánuði

Heimild: Ríkisskattstjóri, ýmis ár.

undanförnum árum. Frá árinu 1988 hafa verið greiddar tvenns konar bætur í gegnum skattkerfið vegna framfærslu barna. Annars vegar barnabætur og hins vegar barnabótaauki sem var tekju- og eignatengdur og greiddur eftir á. Frá 1998 er aðeins ein tegund bóta greidd vegna framfærslu barna, þ.e. barnabætur og voru þær tekju- og eignatengdar (Lög um tekjuskatt og eignarskatt nr. 75/1981). Við breytinguna 1998 fækkaði verulega í hópi foreldra sem fengu barnabætur, vegna skerðingarákvæða. Árið 1997 fengu 70.105 foreldrar (það er fjöldi bótaþega, hjón eru talin sem tveir einstaklingar) barnabætur sem voru ótekjutengdar greiðslur og 33.790 fengu barnabótaauka sem var tekjutengdur. Árið 1999 fengu 41.379 foreldrar slíkar greiðslur (hjón talin sem tveir einstaklingar). Jafnframt dró verulega úr kostnaði ríkissjóðs við þessar aðgerðir (Svar fjármálaráðherra, á 125. löggjafarþingi 1999-2000). Breyting var aftur gerð á lögum (Lög um tekjuskatt og eignarskatt, nr. 75/1981) um barnabætur og tók gildi 2001. Upphæðir barnabóta voru nánast óbreyttar og barnabætur greiddar til 16 ára aldurs. Helstu breytingar eru að upphæð greidd með börnum yngri en 7 ára er nú ótekjutengd, 2.789 krónur á mánuði en var tekjutengd áður. Þá lækka skerðingarhlutföll tekna um 2 prósentustig, eða 1% hvort ár 2002 og 2003.

Í töflu tvö sést glögglega að skerðingarmörk tekna eru mjög lág og hafa verið til lengri tíma. Árið 1997 byrja barnabætur að skerðast við 47.500 króna tekjur hjá einstæðu foreldri og árið 2000 við 50.000 króna tekjur og helmingi hærri upphæð hjá hjónum. Þjóðhagsstofnun gerði útreikninga á barnabótakerfinu fyrir rannsóknina *Fátækt á Íslandi*. Úttektin miðaðist við gildandi skerðingarmörk og kannað var hve hátt hlutfall barnafólks fengi óskertar barnabætur miðað við álagningu 2001, vegna tekna 2000. Í ljós kom að óskertar barnabætur fengu 3,3% hjóna og 11,4% einstæðra foreldra. Það sýnir að hlutfall foreldra sem fá óskertar barnabætur er mjög lágt. Hér er því um verulega fátæktargildru að ræða í ráðstöfunum hins opinbera hvað barnafólk varðar.

Tafla 3. Árið 2000 vantaði lífeyrisþega nokkuð upp á að bætur frá hinu opinbera dygðu fyrir lágmarksframfærslu (nóvember)

Einstæðir foreldrar	Eitt barn á framfæri		Tvö börn á framfæri	
	Krónur	Hlutfall	Krónur	Hlutfall
Öryrki	38.702	27,0%	25.116	14,3%
Sjúklingur	48.720	33,9%	52.301	29,8%
Atvinnulaus	54.417	37,8%	56.310	32,1%

Dugir lágmarksafkoma barnafóks til framfærslu? Hverjar eru félagslegar og efnalegar aðstæður barna og unglínga í slíkri stöðu?

Í rannsókninni *Fátækt á Íslandi* er beitt aðferð til að mæla og meta fátækt. Gengið er út frá framfærsluþáttum sem alls staðar á Norðurlöndum eru taldir öllum nauðsynlegir til að komast af (Fridberg, 1993 og Leiðbeiningar félagsmálaráðuneytisins 1996). Það eru sömu þættir og tilgreindir eru í Mannréttindasáttmála og Barnasáttmála Sameinuðu þjóðanna, það er matur, klæðnaður, húsnæði, læknishjálp og fleira. Mælingin fólst í því að rannsaka hvort lífeyrir og tekjur dygðu fyrir lágmarksframfærslu. Miðað var við útgjöld og tekjur í nóvember 2000. Niðurstöður leiddu meðal annars í ljós að hjón (öryrki og sjúklingur) með þrjú börn á framfæri vantaði 69.160 krónur til að hafa fyrir lágmarksútgjöldum, það er 29,4% af mánaðarlegum framfærslukostnaði. Inn í tekjulíðinn er í öllum tilvikum gert ráð fyrir barnabótum og skattur frádraginn.

Í töflu þrjú má greina stöðu lífeyrisþega sem eru einstæðir foreldrar og það hlutfall sem vantar á að þeir hafi fyrir brýnustu nauðsynjum. Þetta er sá veruleiki sem börn búa við sem eiga foreldra sem háðir eru velferðarkerfinu með afkomu sína. Rétt er að benda á að við hækkun lögræðisaldurs árið 1998 færðist framfærsluskyldan á foreldrana. Fyrir þann tíma áttu unglíngar rétt á ½ framfærslustyrk frá Félagsþjónustunni í Reykjavík, ef þeir voru í námi og höfðu ekki aðrar tekjur. Slík ráðstöfun styður ótvírætt unglínga til náms, en menntun er talin einn af lykilþáttum sem fyrirbyggja að fólk festist í fátækt (Dutton, 1986). Barnabætur til 18 ára aldurs myndu einnig styrkja stöðu efnaminni unglínga til náms.

Hverjar eru félagslegar og efnalegar aðstæður barna og unglínga í slíkri stöðu? Niðurstöður sýna að börn og unglíngar sem búa við þær aðstæður að ekki er til fjármagn fyrir brýnustu nauðþurftum, svo sem mat og húsnæði,

fara á mis við félagslega þátttöku til jafns við önnur börn. Þau hafa ekki fjárráð til að kaupa sér fatnað og skera sig úr fyrir fátæktar sakir. Þau standa ekki jafnfætis janföldrum sínum, þau einangrast og koðna niður. Niðurstöður rannsóknar um áhrif efnalegra aðstæðna á félagslega þátttöku unglinga og líðan (Harpa Njáls, 2000) leiddu meðal annars í ljós að unglingar sem sögðust búa við erfiðan efnahag höfðu marktækt verra heilsufar, bæði andlega og líkamlega, en hinir sem bjuggu við betri aðstæður. Einnig kom fram að þeim sem bjuggu við erfiðari efnahag líður verr í skóla og eiga oftár í útistöðum við kennara sína. Skýr tengsl hafa mælst milli heilsufars barna á Íslandi (2-17 ára) og félags- og efnalegrar stöðu foreldra, og búa þau sem eru verr sett við verra heilsufar (Halldórsson, Cavelaars, Kunst og Mackenbach, 1999). Ljóst er að afleiðingar skorts og fátæktar hafa margvísleg áhrif á börn og unglinga og spurning hvaða vanda er verið að ávísa á framtíðina.

Umræða og niðurstöður

Meginyfirskrift þessa erindis er fátækt á Íslandi: Er öllum börnum tryggt félagslegt og efnalegt velferðaröryggi? Þar er sjónum beint að börnum fólks sem er háð hinu opinbera með afkomu sína vegna veikinda, örorku og atvinnuleysis. Leitað er svara við því hvort velferðaröryggi barnafólks og barna sé tryggt til samræmis við skuldbindingar sem Ísland hefur undirritað og tekið á sig með aðild að alþjóðasamningum. Ef ekki, hverjar eru afleiðingarnar og hvaða ráðstafanir þarf að gera til að uppfylla velferðaröryggi barna og unglinga?

Mín niðurstaða er að börnum á Íslandi sem eiga foreldra sem háðir eru hinu opinbera með afkomu sína sé ekki tryggt velferðaröryggi, hvorki efnalegt né félagslegt, til samræmis við þær skuldbindingar sem Ísland hefur tekið á sig með aðild að alþjóðasamningum. Niðurstöður leiða í ljós að mikið vantar á að svo sé og vandinn til kominn vegna lágra bóta og harðra skerðingarákvæða. Fólki er ætlað að lifa af mjög lágum upphæðum, eins og kemur fram í töflu eitt. Fólk á þann kost að leita til sveitarfélagsins eftir styrk upp að fátæktarmörkum sem þar eru. Ljóst er að ráðstafanir hins opinbera, ríkis og sveitarfélaga, duga ekki fyrir brýnustu útgjöldum sem talin eru öllum nauðsynleg, bæði samkvæmt Mannréttinda og Barnasáttmála Sameinuðu þjóðanna, sömu þáttum og öllum eru taldir nauðsynlegir til framfærslu alls staðar á Norðurlöndum. Þá þarf að aflétta lágum tekjuviðmiðum og hörðum skerðingum vegna barnabóta svo þær verði í reynd stuðningur við barnafólk og jafni stöðu barna. Niðurstöður sýna að ráðstaf-

anir hins opinbera vegna framfærslu barna eru mjög handahófskenndar og í versta falli er ekki tekið tillit til barna á heimili í ráðstöfunum velferðarkerfisins. Þessir þættir ganga í berhögg við samning Sameinuðu þjóðanna um réttindi barnsins.

Ástæða er til að gangast við afleiðingum sem fylgja fyrir börn og unglunga sem alast upp við slíkar aðstæður og hvað það muni kosta þjóðfélagið í nánustu framtíð. Ljóst er að börn sem fædd eru inn í hátækt eiga ekki jafna möguleika og önnur börn. Heilsa þeirra bæði andleg og líkamleg er í hættu, ásamt því að þau festist í hátækt þar sem efnalegir og félagslegir möguleikar þeirra eru skertir, meðal annars til náms. Þau fyllast sorg og vanmætti og upplifa sig niðurlægð.

Hér verða að lokum tilgreindir nokkrir þættir sem talið er að hið opinbera þurfi að taka á og breyta til að bæta stöðu barna. Talið er að slíkt færi Ísland nær því að uppfylla velferðaröryggi sem hið opinbera hefur skuldbundið sig til að veita, með fullgildingu alþjóðasamninga sem tilgreindir hafa verið.

- Upphæðir lífeyris og bóta, að teknu tilliti til skatta, taki mið af raunverulegum framfærslukostnaði, það er örorku- og ellilífeyrir, sjúkradagpeningar og atvinnuleysisstryggingar.
- Persónuafsláttur skatta verði leiðréttur með hliðsjón af verðlagsþróun síðastliðin ár – að lífeyrisgreiðslur verði skattlausar.
- Tekjutengingar og hörð skerðingarákvæði lífeyrisgreiðslna verði endurskoðuð og lífeyrisþegum gefinn kostur á að bæta stöðu sína með þátttöku á vinnumarkaði.
- Barnalífeyrir og greiðslur vegna framfærslu barna verði samræmdar hjá ríki og sveitarfélögum og öllum börnum tryggð raunhæf framfærsla.
- Skerðingarmörk tekna vegna barnabóta verði hækkuð og færð að raunverulegum framfærslukostnaði.
- Aldursmark barnabóta verði hækkað í 18 ár til samræmis við lögræðisaldur.
- Sveitarfélögin dragi úr leikskólakostnaði efnalítilla barnafjölskyldna. Gjaldskráin verði til dæmis tengd tekjum foreldra.
- Lögð verði áhersla á að öll börn eigi kost á tómsundaiðkun.

Mín niðurstaða og lokaorð eru að verði slíkar breytingar gerðar á velferðarúrræðum hins opinbera standi Ísland mun nær því að uppfylla ákvæði samnings Sameinuðu þjóðanna um réttindi barnsins sem stjórnvöld hafa fyllgilt og tryggja öllum börnum félagslegt og efnalegt velferðaröryggi.

Heimildir

- Anný Ingimarsdóttir og Guðný Björk Eydal (2000). *Fjárbagsaðstoð og fátækt*. Reykjavík: Félagsráðgjöf Háskóla Íslands.
- Dutton, D. (1986). Social class, health, and illness. Í L. H. Aiken og D. Mechanic (Ritstj.), *Applications of social science to clinical medicine and health policy* (bls. 31-62). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Leiðbeiningar um reglur sveitarfélaga um fjárbagsaðstoð sbr. 21. gr. laga nr. 40/1991 um félagsþjónustu sveitarfélaga.* (1996). Reykjavík: Félagsmálaráðuneytið.
- Ragnar Aðalsteinsson, Othar Örn Petersen, Sigurður Helgi Guðjónsson, Viðar Már Matthíasson, Tryggvi Gunnarsson og Jóhannes Sigurðsson. (1992). *Alþjóðlegir mannréttindasáttmálar*. Reykjavík: Málflutningsskrifstofa.
- Upphæðir fjárbagsaðstoðar 2002.* (2002). Reykjavík: Félagsþjónustan í Reykjavík.
- Fridberg, T. (Ritstj.). (1993). *On social assistance in the nordic capitals*. Kaupmannahöfn: Social Forskningsinstitutet.
- Halldórsson, M., Cavelaars, A. E. J. M., Kunst, A. E. og Mackenbach, J. P. (1999). Socioeconomic inequalities in the health of children and adolescents: A comparative study of the five Nordic countries. *European Journal of Public Health, 10*, 281-288.
- Harpa Njáls. (2000). *Abrifj efnalegra aðstæðna á félagslega þátttöku unglinga og líðan*. Óbirt handrit.
- Harpa Njáls. (2002). *Aðstæður fátækra á Íslandi við lok 20. aldar*. Óbirt M.A.-ritgerð, Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Ingibjörg Pálmadóttir. (1999, 24. apríl). Staða öryrkja lagfærð. *Morgunblaðið*, bls. 59.
- Lög um almannatryggingar nr. 67/1971.
- Lög nr. 75/1981 um tekjuskatt og eignaskatt með síðari breytingum.
- Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 40/1991.
- Lög um almannatryggingar nr. 117/1993.
- Lög um félagslega aðstoð nr. 118/1993.
- Marshall, T. H. (1964). *Class, citizenship, and social development*. Chicago: University of Chicago Press.
- Puide, A. (Ritstj.) (1996). *Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur*. Kaupmannahöfn: TemaNord.
- Reglur um fjárbagsaðstoð Félagsmálastofnunar Reykjavíkurborgar, nú Félagsþjónustunnar í Reykjavík* (1995). Reykjavík: Félagsþjónustan í Reykjavík.
- Reglur um fjárbagsaðstoð Félagsmálastofnunar Reykjavíkurborgar, nú Félagsþjónustunnar í Reykjavík* (1997). Reykjavík: Félagsþjónustan í Reykjavík.
- Reglur um fjárbagsaðstoð Félagsmálastofnunar Reykjavíkurborgar, nú Félagsþjónustunnar í Reykjavík* (2000). Reykjavík: Félagsþjónustan í Reykjavík.

- Ríkisskattstjóri (1997). *Skattframtal einstaklinga 1997: Leiðbeiningar og dæmi*. Reykjavík: Ríkisskattstjóri.
- Ríkisskattstjóri (2000). *Skattframtal einstaklinga 2000: Leiðbeiningar og dæmi*. Reykjavík: Ríkisskattstjóri.
- Ríkisskattstjóri (2002). *Skattframtal einstaklinga 2002: Leiðbeiningar og dæmi*. Reykjavík: Ríkisskattstjóri.
- Samningur Sameinuðu Þjóðanna um réttindi barnsins, nr. 18., 127a/1992.
- Stefán Ólafsson og Karl Sigurðsson. (1996). Poverty in Iceland. Í A. Puide (Ritstj.), *Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur* (bls. 79-104). Kaupmannahöfn: TemaNord.
- Stjórnarskrá Lýðveldisins Íslands, nr. 33, útgáfa 127b/1944.
- Tryggingastofnun ríkisins. (2002). *Upplýsingar um helstu bótaflokkka almanna-trygginga*. Sótt 18 september, 2002, af <http://www.tr.is/>.
- Verklagsreglur byggðar á reglum um fjárbagsaðstoð hjá Félagsmálastofnun Reykjavíkurborgar*. (1995). Reykjavík: Félagsmálastofnun Reykjavíkurborgar.
- Upplýsingar um atvinnuleysisbætur 2002*. (2002). Reykjavík: Vinnumálastofnun.

Óviss framtíð félagslegra húsnæðiskerfa

Jón Rúnar Sveinsson

Bygging íbúðarhúsnæðis á félagslegum grundvelli hefur á undanförunum áratugum sett sterkan svip á þróun húsnæðismála í mörgum löndum heims. Hér er ætlunin að beina sjónum að stöðu, þróun og framtíðarhorfum þessara mála í Evrópu, Norðurlöndum og hér á Íslandi, enda eru allar okkar viðmiðanir í þessum efnum ef að er gáð fyrst og fremst bundnar við evrópskan og norrænan veruleika.

Í Bandaríkjunum hafa hins vegar löngum gilt allt önnur sjónarmið heldur en í Evrópu, eins og þýsk-bandaríski skipulagsfræðingurinn Peter Marcuse (2001) hefur glögglega lýst. Hann telur bandaríska húsnæðisstefnu lengst af hafa verið íhaldssama, þó svo hún sveiflaðist til viss frjálslyndis og velferðarstefnu á tímum forsetanna Kennedys og Johnsons á sjöunda áratugnum en síðan horfið aftur til ríkjandi íhaldsstefnu frá og með stjórnarárum Ronalds Reagans og George Bush eldra. Umfang félagslegs húsnæðis í Bandaríkjunum er mjög lágt, eða aðeins um 1% alls húsnæðis (Harloe, 1995). Hliðstæð tala fyrir Ísland er í dag rúm 10% og hefur í Evrópu farið hæst í Hollandi, í 44% (Hedman, 1994).

Hvað er félagslegt húsnæði?

Hugtakið félagslegt húsnæði er gagnsætt í íslenski orðnotkun. Að byggingu og rekstri húsnæðisins koma ríkvaldið og sveitarfélögin með tekjujafnandi aðgerðum af ýmsu tagi og aðgangur borgaranna að slíku húsnæði er bundinn við ákveðin tekju- og eignamörk. Í löndum engilsaxa eru hliðstæð húsnæðisform nefnd *social housing*, *public housing* eða *assisted housing*. Orðnotkun um þetta í dönsku, norsku og sænsku er *sociale/a boliger*/*bostäder*.

Félagslegir íbúðageirar eru mjög mismunandi eftir þjóðlöndum. Eftir því sem þeir íbúðageirar sem njóta opinbers stuðnings verða stærri, því breiðari þjóðfélags hópa ná þeir til. Þegar mál þróast í þá átt dregur vit-

anlega úr hinu sérstaka „félagslega eðli“ viðkomandi húsnæðisgeira og hann öðlast þann eiginleika að geta talist vera almennt húsnæðisúrræði. Íslenski félagslegi húsnæðisgeirinn er gott dæmi um þetta; félags-íbúðahlutfallið hér á landi hefur hækkað úr innan við 5% árið 1980 í yfir 10% í dag (Jón Rúnar Sveinsson, 2002). Lagabreytingar frá árinu 2002 um heimild til handa eigendum félagslegra eignaríbúða að selja þær á frjálsum markaði mun valda nokkurra prósentustiga lækkun þessa hlutfalls á næstu árum en á móti kemur að húsnæðisfyrivöld hafa nú uppi viðtekari áform um byggingar félagslegs leiguhúsnæðis en nokkru sinni fyrr (Félagsþjónustan í Reykjavík, 2002).

Í þessu sambandi athyglisvert að fylgjast með sænskri orðræðu um aðkomu samfélagsins að húsnæðismálum, en Svíar hafa einmitt öðrum þjóðum fremur byggt upp félagslegt húsnæðiskerfi sem mikilvægan þátt velferðarsamfélagsins. Svíar hafa þó aldrei notað hugtakið *félagslegt húsnæði* um sinn stóra leiguíbúðageira í eigu fyrirtækja á vegum sveitarfélaganna, sem nær til 23% alls húsnæðis í landinu (Kemeny, 1999). Allt frá upphafi á fyrstu eftirstriðsárunum, 1945-1950, hafa Svíar kallað slíkt húsnæði *allmännyttiga bostäder*, hugtak sem torvelt er að þýða á íslensku, en felur einfaldlega í sér að aðgangur að slíku húsnæði er algerlega óhindraður fyrir alla þjóðfélagsþegna, óháð tekjum, eignum og öðrum félagslegum aðstæðum. Danir líta nokkuð svipuðum augum á sitt félagslega leiguíbúðakerfi; um það hafa þeir lengst af notað sama hugtak, *allmännyttige boliger* um þau 18% (Kemeny 1999) allra íbúða í Danmörku sem teljast til þessa húsnæðisgeira. Til hinnar sænsku húsnæðisorðræðu heyrir einnig það að allt tal um *félagslegt húsnæði* er þar eins og að blóta í kirkju; þegar sænskir húsnæðisfrömuðir vilja vara við neikvæðri þróun innan félagslega íbúðageirans – eins og til dæmis þeirri að í slíkum íbúðum búi í æ ríkari mæli samfélagslegir jaðarhópar – þá tala þeir um að þeirra heittelskaða *allmännyttia* sé í þann veginn að fara að breytast í *social housing* undir svipuðum formerkjum jaðarhópahúsnæðis eins og tíðkast hefur í mörgum engilsaxneskum löndum (Kemeny, 1999).

Tilurð félagslegra íbúðakerfa

Félagslegar íbúðabyggingar í Evrópu hófust í nokkrum mæli eftir lok heimsstyrjaldinnar fyrri, þegar það hafði sýnt sig að hið ríkjandi frjálsa markaðskerfi á sviði húsnæðismála dygði ekki til þess að leysa húsnæðisvanda heimkomandi hermanna. Fljótlega eftir 1920, er ný efnahagsupp-

sveifla hófst í heiminum, var þó í meginatriðum horfið aftur til fyrri stefnu.

Á kreppuárunum eftir 1930 fóru nokkur ríki, einkum Svíþjóð undir nýrri jafnaðarmannastjórn, að beita félagslegum íbúðabyggingum sem atvinnuskapandi aðgerð gegn þeirri djúpu efnahagslægð sem þá ríkti. Þetta var í anda nýrrar hagfræðistefnu sem kennd var við Bretann John Maynard Keynes og átti eftir að verða ríkjandi hagfræðiskóli efnahagsstjórnar á Vesturlöndum næstu fjóra áratugina.

Félagsíbúðabyggingar árána upp úr fyrri heimsstyrjöldinni áttu sér lítið sem ekkert endurvarp á Íslandi, ef frá er talinn lítilsháttar stuðningur hins opinbera við leiguíbúðabyggingar félags á vegum verkalyðshreyfingarinnar (Byggingarfélag Reykjavíkur) árið 1919. Það var ekki fyrir en við lok þriðja áratugarins, árið 1929, að lög um verkamannbústaði voru samþykkt, en innreið heimskreppunar dró að líkindum mjög úr framkvæmdagetu þjóðarinnar á þessu sviði.

Eftir síðari heimsstyrjöld rann upp tími mikillar enduruppbyggingar og pólitískra umskipta. Jafnaðarmenn og aðrir vinstrimenn urðu víða leiðandi í ríkisstjórnnum. Hvarvetna í Evrópu gætti mikilla áhrifa frá hugmyndum sovéska marxista um áætlanabúskap, ekki má gleyma að á þessum tíma aðhylltust jafnaðarmenn, ekki síður en kommúnistar, þjóðnýtingarstefnu og víðtæk ríkisafskipti.

Enduruppbyggingin og áætlangærðin kölluðu á víðtækar íbúðabyggingar, sem nær alls staðar, Ísland var ein af fáum undantekningum, táknuðu uppbyggingu öflugs félagslegs leiguíbúðakerfis. Á áratugunum fram til 1970 stóðu bæði hægri og vinstri flokkar að félagslegum íbúðabyggingum; meira að segja Franco-stjórnin á Spáni beitti ríkisvaldinu í ríkum mæli á sviði húsnæðismála, til dæmis með því að halda niðri húsaleiguhækkunum (Pareja, 1999). Íbúðabyggingar urðu á þessum árum líkastar stóriðju, farið var að tala um *húsnæðisframleiðslu*. Húsnæðið varð eins og hver önnur afurð stórvirkrar verksmiðju. Upp risu einhæf hverfi kassalaga stórhýsa í beinum röðum sem byggð voru með færanlegum byggingarkrönum.

Þær stóriðnaðarlausnir sem víða var beitt sköpuðu oft ákaflega einhæf og óvönduð íbúðahverfi. Verstu dæmin um þetta áttu sér líklega stað í byggingariðnaði Sovétríkjanna og Austur-Evrópu; þar sitja menn enn í dag uppi með lítt íbúðarhæf fjölbýlishverfi. Þessi víðtæka byggingarstarfsemi, sem náði hámarki kringum 1970, náði hins vegar meginmarkmiðinu að tryggja meirihluta þegnanna aðgang að nútímalegu húsnæði. Hér á Íslandi birtist byggingaraldan mikla í byggingu Breiðholtshverfisins, félagslegi framkvæmdaþátturinn kom fram í starfi framkvæmdanefndar Byggingar-áætlunar 1965-1975 (Húsnæðisstofnun ríkisins, 1995).

Breyttir tímar – breyttar forsendur

Húsnæðiskerfum hinna þróuðu evrópsku iðnríkja má með líkingamáli lýsa sem átakasvæði ríkisins og markaðarins. Á eftirstríðstímanum var þetta svæði, í það minnsta í flestum löndum Vestur-Evrópu, hertekið af velferðarríkinu. Á tíunda áratugi tuttugustu aldar var hins svo komið að velferðarríkið var hvarvetna á undanhaldi og þurftu því engum að koma á óvart að það var einmitt húsnæðiskerfið sem víða um lönd var það félagsmálasvið sem markaðurinn sótti hvað hraðast inn á er umbreytingatíminn stóð sem hæst (Torgersen, 1987).

Alls staðar í nágrannalöndum okkar hefur umhverfi hinna félagslegu íbúðakerfa mjög verið að breytast á undanförunum árum og ný vandamál og úrlausnarefni verið að komast á dagskrá. Lítum á stöðuna í þremur þeirra landa sem byggðu upp einna öflugustu leiguíbúðkerfin á eftirstríðstímanum:

Í Svíþjóð ollu hækkanir á húsaleigu því að fólk hefur ráðið mun ver en áður við að greiða leigu í félagsíbúðakerfinu, eftir að dregið var úr niðurgreiðslum árið 1992. Ríkisstjórn sósíaldemókrata hafði lengst af þá almennu stefnu að viðhalda leiguíbúðakerfi sveitarfélaganna lítið breyttu, hins vegar hafa sveitarfélög sem eru undir stjórn borgaraflokkanna í vaxandi mæli verið að selja leiguíbúðir sínar. Þetta hefur til dæmis átt við um stærsta sveitarfélagið, Stokkhólm. Margir óttast nú að í Svíþjóð gæti komið upp hliðstæð staða og í Bretlandi, reyndar með alveg öfugum formerkjum, því í Svíþjóð hefur það verið ríkisstjórnin, sem vildi hindra sölu besta hluta félagsíbúðakerfisins, meðan í Bretlandi voru það sveitarfélög undir stjórn Verkamannaflokksins, sem hömluðu gegn sölu bestu íbúðanna út úr kerfinu (Hultberg 2000, Waldén 1996).

Í Hollandi er að finna stærsta félagsíbúðgeira í Evrópu og nær hann, eins og áður sagði, til ríflega 40% alls húsnæðis þar. Í Hollandi gætir nú tilhneigingar í þá átt að fólk með meðaltekjur eða hærri flytur úr félagslega geiranum og eftir verða einungis lágtekjuhópar. Millistéttafólk með vaxandi tekjur sættir sig ekki lengur við þau tiltölulega slöku gæði sem leiguíbúðakerfið býður upp á og leitar því í vandaðra húsnæði, sem eingöngu er að finna í sérbýlishúsnæði í einkaeign. Af slíku húsnæði hefur verið takmarkað framboð, sem hefur haft það í för með sér að þessi þróun hefur verið hægari en búast hefði mátt við (van Kempen og Priemus, 1999).

Í framhaldi af þessu óttast Hollendingar að félagslegi geirinn „jadríst“,

Þannig að hann hýsi í vaxandi mæli jaðarhópa samfélagsins. Vandamálið liggur í þversögninni um blöndun og misvægi, vegna þess að í blönduninni felst ætíð að í viðkomandi hverfi búi ekki eingöngu lágtekjufólk, heldur líka meðaltekjufólk. Jöðrunin er mun meiri í hinum stærrri borgum. Jafnvel hefur komið til tals að brjóta upp einsleit hverfi á þann hátt, að svæði innan hverfanna verði hreinlega rifinn til grunna og í staðinn byggt húsnæði af annarri gerð sem henta myndi tekjuhærri hópum. Þannig yrði blönduninni komið til leiðar með eðlisbreytingu á húsnæðinu sjálfu (van Kempen og Priemus, 1999).

Í Bretlandi hefur íbúasamsetning leiguíbúðakerfisins breyst það mikið að leitun er á því sem kalla má *a male breadwinner tenant*, með öðrum orðum það sem kalla má *venjulegar* fjölskyldur fækkar og jaðarhópar auka hlut sinn. Að stórum hluta er þetta afleiðing af stórfelldri sölu besta hluta borgaríbúðanna bresku, sem fækkaði úr 6,7 milljónum íbúða árið 1979 í um 3 milljónir árið 2000 (Power, 1993; Cowan og Marsh, 2001). Stækkandi hluti leigjenda í félagslega kerfinu í Bretland lifir núna á einhvern hátt á opinberu styrkjakerfi (Power 1993).

Með lagabreytingu á stjórnárum verkamannaflokksins á sjöunda áratug liðinnar aldar var nýju lífi hleypt í frjáls félagasamtök á sviði húsnæðismála. Þegar ríkisstjórn Íhaldsflokksins á níunda áratugnum taldi nauðsynlegt að draga úr einokunaraðstöðu leiguíbúðafyrirtæka sveitarfélaga þá valdi ríkisstjórnin þá leið að efla ýmis sjálfstæð húsnæðisfélög. Um leið var dregið úr áhrifamætti borgarstjórna sem Verkamannaflokkurinn réði. Er nú svo komið að nánast allar félagslegar íbúðabyggingar í Bretlandi, sem reyndar eru ekkert sérstaklega miklar að vöxtum, eru á vegum hinna nýju húsnæðisfélaga og ekki á vegum sveitarfélaga.

Það er ljóst, að félagsleg húsnæðiskerfi, eins og við þekkjum þau í löndum Norður- og Vestur-Evrópu hafa mótast af þeim sögulegu forsendum sem voru ríkjandi á árunum eftir seinna stríð, fyrst og fremst á þeim rúma aldarfjórðungi, frá 1945 til um 1975, sem nú er farið að nefna gullöld velferðarríkisins. Félagslegu húsnæðiskerfin svöruðu vel uppsafnaðri byggingarþörf; framþróunin í byggingariðnaði og aukning almennrar velmegunar í löndunum gerði uppbygginguna á húsnæðishluta velferðarkerfisins mögulega. Hvað þetta varðar mistum við Íslendingar þó að mestu af lestinni og okkar uppbygging átti sér ekki stað fyrr en sól hins klassíska velferðarríkis var að byrja að ganga til viðar úti á meginlandinu, uppbyggingin hér náði ekki hámarki fyrr en á „Jóhönnuöldinni“ í húsnæðismálum, félagsmálaráðherra tíð Jóhönnu Sigurðardóttur 1987-1994.

Í byrjun þjónaði félagslega húsnæðið oft á tíðum þeim þjóð-

félagshópum sem stundum var kallaður verkalyóðsaðallinn, það er hinum betur launuðu verkamönnum sem oft á tíðum líktust – eða reyndu að líkjast – millistéttinni. Þetta var á sínum tíma gagnrýnt mjög af róttæklingum sem dæmi um það að félagslega húsnæðið þjónaði ekki þeim sem mest þyrftu á því að halda. Þetta átti hins vegar eftir að gerbreytast, því að því kom fyrir en varði að betur stæðu verkamennirnir fóru að flýja félagslegu íbúðahverfin og eftir urðu þeir þjóðfélagshópar sem meira áttu undir högg að sækja; fólk með mjög lágar tekjur eða jafnvel atvinnulaust, einstæðar mæður og – í sívaxandi mæli – nýbúar. Smátt og smátt hefur orðið sú þróun að hverfi sem áður voru setin „meðaltalsverkamönnum“ og betur stæðum, eru nú eingöngu aðsetur þeirra sem minnst mega sín. Þessi þróun er kannski ekki langt komin hér á landi, en er þó að byrja að gæta á nokkrum stöðum í gamla bænum í Reykjavík, þar sem farið er að gæta ákveðinnar fjölgunar nýbúa, þó ekki sé þar um að ræða heildstæð hverfi enn sem komið er.

Lengi framan af bjuggu nýbúar fyrst og fremst í eldri leiguíbúðum á almennum markaði nærri borgarmiðjum evrópskra borga. Kannanir sýndu á hinn bóginn fram á að í nýlegum félagslegum leiguíbúðunum bjuggu að stórum hluta verkamenn af þjóðerni heimamanna, oft einmitt hinn betur stæði hluti hinnar innlendu verkalyóðsstéttar. Með tímanum tók húsnæðismismunun gegn fólki af erlendum uppruna hins vegar á sig nýtt form. Félagslegu leiguíbúðirnar frá uppbyggingartíma eftirstríðsáranna eltust, viðhaldi var oft ábótavant og stundum hafði frá upphafi verið kastað til höndum á sjálfu byggingarstiginu. Ekki bætti úr skák að einsleitnin í arkitektúr sjöunda ártugarins gerði félagslegu íbúðahverfin oft enn meira óaðlaðandi. Jafnframt bötnuðu almenn lífskjör og með vaxandi velmegun fóru betur stæðir verkamenn að geta keppt við lægri millistéttina í þeirri íþrótt að koma yfir sig eigin húsnæði.

Félagslegu fjölbýlishverfin, stolt velferðaruppbyggingarinnar fyrst eftir stríðsokinn, fóru nú að fá á sig neikvæðari stimpil en áður. Þróunin varð í flestum löndum með líkum hætti; oft úr sér gengin fjölbýlishúshverfi fylltust af fólki sem bjó við félagsleg vandamál, fólki sem stóð utan vinnu-markaðarins – og nýbúum. Í Evrópu tala menn jafnvel um að til sé orðin ný undirstétt og að brátt stefni í bandarískt ástand, þar sem mismunun gegn blökkumönnum og fólki sem ekki er af evrópskum uppruna hefur verið landlæg áratugum og öldum saman (Marcuse, 1987). Sem vísbendingu og jafnframt viðvörðun um slíka þróun má nefna fréttir frá Bretlandi sumarið 2001 um götubardaga unglinga af asískum og enskum uppruna.

Félagslegar íbúðabyggingar í breyttum heimi

Það blasir nú hvarvetna við þegar horft er til líklegar þjóðfélagsþróunar næstu 10-15 ára að félagsleg íbúðakerfi munu víðast hvar á einn eða annan hátt láta undan síga. Þannig stendur nú yfir gagnert endurmat á stöðu danska félagsíbúðakerfisins. Margir áttu jafnvel von á því að Danir fetuðu í fótspor Breta og opnuðu fyrir sölu leiguíbúða dönsku húsnæðisfélaganna til leigjenda, en aðrar lausnir urðu hins vegar ofan á. Í Svíþjóð hefur nú þegar átt sér stað töluvert brottfall úr almenna leiguíbúðageiranum, einhver leigufyrirtæki hafa verið seld einkaaðilum í heilu lagi og enn algengara er að leiguíbúðum sé breytt í búseturéttaríbúðir. Í Svíþjóð má selja búseturétt án takmarkana, og því jafngildir slík breyting að nokkru leyti því að leigjandanum sé veittur réttur til þess að ráðstafa íbúðinni á frjálsum markaði, þetta á einkum við á stórborgarsvæðum þar sem búseturéttur selst á háu verði.

Hér á Íslandi eru talsverðar innri breytingar á félagslega íbúðakerfinu að eiga sér stað. Gamla félagslega eignaríbúðakerfinu var lokað 1999 og með heimildunum frá árinu 2002 til þess að selja þessar íbúðir má ef til vill segja að verið sé að láta þessu kerfi „blæða út“ hægt og hægt. Á hinn bóginn eru uppi að hálfu stjórnvalda áform um byggingu allt að 1600 félagslegra leiguíbúða á fjögurra ára tímabilinu 2002-2005 og ennfremur er áformað að á sama tíma verði með virkum stuðningi stjórnvalda byggðar 600 leiguíbúðir fyrir almennan markað. Líklegt má telja að samtals muni þessar mestu leiguíbúðabyggingar hérlandis hingað til gera meira en að veita uppi brottfall félagslegra eignaríbúða á sama tíma. Hafa verður þann fyrirvara að þessar tölur um áformaðar leiguíbúðabyggingar 2002-2005 byggja á lánaheimildum; það er ekki endilega gefið að byggingaraðilar treysti sér til að nýta þessar heimildir til fulls, meðal annars vegna óvissu um áhrif vaxta-hækkana undanfarinna ára.

Þá hafa svonefnd viðbótarlán að talsverðu leyti komið í stað fyrri lánveitinga til félagslegra eignaríbúða. Viðbótarlánin er veitt innan húsbreifa-kerfisins og heimila lánveitingar sem nema allt að 90% matsverðs íbúðar til fólks með tekjur undir tekjumörkum. Þetta eru sama lánshlutfall og áður var innan félagslegra eignaríbúðakerfisins, en lánin bera hins vegar markaðsvexti, sem í raun útilokar þá tekjulægstu frá því að ráða við þessi lán. Af þessum sökum leikur vafi á að viðbótarlánin nái þeim yfirlýsta tilgangi sínum að leysa úr húsnæðisvanda lágtekjufólks. Þetta kann að vera ein af skýringum þess hve mjög hefur fjölgað á biðlistum eftir leiguhús-

næði hjá Félagsþjónustunni í Reykjavík að undanfögnu, þrátt fyrir að leiguíbúðum á vegum leiguíbúðafyrirtækis Reykjavíkurborgar, Félagsbústaða hf, hafi fjölgað úr um 900 í um 1400 frá árinu 1997 (Félagsþjónustan í Reykjavík, 2002).

Loks skal það nefnt að nú eru víðast í Evrópu gerðar kröfur til félagslegra leiguíbúðafyrirtækja um að þau starfi sem mest á markaðsgrundvelli og eru Félagsíbúðir hf raunar ágætt íslenskt dæmi um slíka hugsun. Samkeppnisreglur Evrópusambandsins, sem gilda á öllu EES-svæðinu, eiga þar meðal annars hlut að máli, en samkvæmt þeim ber ætíð að sjá svo til að samkeppniastaða fyrirtækja innan sömu atvinnugreinar sé sú sama. Til samræmis við þetta hafa Svíar afnumið alla fyrri lagalega sérstöðu félagslegu leiguíbúðafyrirtækjanna (Lind 2001).

Félagsleg leiguíbúðafyrirtæki geta sökum stærðar sinna og tiltölulega tryggra húsaleigugreiðsla leigjenda sem rétt eiga á húsaleigubótum, nokkuð auðveldlega fengið lán á alþjóðlegum fjármagnsmarkaði, hvort sem það er til fjármögnunar nýbygginga eða endurbyggingu úr sér genginna íbúðahverfa. Bresku húsnæðisfélögin eru komin lengst á þessari braut og hefur formleg staða þeirra utan opinbera geirans gert þeim kleift að taka lán án þess að skuldsetja það sveitarfélag þar sem þau starfa (Whitehead, 1999). Samkvæmt áformum ríkisstjórnar breska Verkamannaflokksins í *Green Paper* um húsnæðismál frá árinu 2000, er fyrirhugað að árið 2010 hafi húsnæðisfélög yfirtekið því sem næst gervallan opinbera leiguíbúðageirann sem hingað til hefur verið í eigu og undir beinni stjórn sveitarfélaganna (Murie og Nevin, 2001).

Lokaorð

Í flestum löndum í Norður- og Vestur-Evrópu risu á árunum 1945-1975 upp öflug, en jafnframt einsleit, félagsleg íbúðakerfi. Í þeim löndum sem byggðu upp öflugustu kerfin náðu þau þeirri stærð að verða almennur húsnæðisvalkostur. Þjóðfélagslegar og hugmyndafræðilegar forsendur leiguíbúðakerfanna hafa hins vegar á undanfögnu 15-20 árum gerbreyst. Þau hafa átt það á hættu að verða að hálfgildings risaðlum sem ekki væru í takti við húsnæðismálaþróun samtímans. Örlög breska félagsíbúðageirans eru dæmi um þetta, hann mun jafnvel verða svo gott sem horfinn af spjöldum húsnæðissögunnar árið 2010. Sá hluti hans sem ekki var seldur einstaklingum lifir hins vegar ágætu framhaldslífi innan hins nútímalegari og samkeppnishæfari húsnæðisfélagageira.

Íslenska félagsíbúðkerfið er það nýtt af nálinni að vart er hægt að tala um kerfi fyrr en um 1990. Tíminn síðan þá hefur einkennst af ákveðinni tilraunastarfsemi sem hefur fætt af sér ærið brotakernt íbúðakerfi. Eins og víða erlendis standa einnig hér á landi yfir eignarhaldsbreytingar á stórum hluta félagsíbúðakerfisins um leið og áherslan hefur seint um síðir færst frá byggingu eignaríbúða yfir í leiguíbúðabyggingar.

Á allra næstu árum er reiknað með verulegri fjölgun bæði félagslegra og almennra leiguíbúða hérlendis. Með tíð og tíma má vonandi einnig búast við því að hin félagslega sérstaða hins félagslega leiguhúsnæðis minnki, eða jafnvel hverfi alveg. Samfelldur og samkeppnisrekinn leigumarkaður gæti því einnig orðið að veruleika hér á landi í ekki alltof fjarlægri framtíð.

Heimildir

- Cowan, D. og Marsh, A. (2001). Analysing new Labour housing policy. Í D. Cowan og A. Marsh (Ritstj.), *Two steps forward: Housing policy into the new millennium* (bls. 1-25). Bristol: Policy Press.
- Félagsþjónustan í Reykjavík. (2002). *Þak yfir höfuðið – Skýrsla um stefnu í uppbyggingu leiguhúsnæðis í Reykjavík (Drög)*. Reykjavík: Félagþjónustan í Reykjavík.
- Harloe, M. (1995). *The peoples's home ? – Social rented housing in Europe and America*. Oxford: Blackwell.
- Hedman, E. (1994). *Housing in Sweden in an international perspective*. Karlskrona: Boverket.
- Hultberg, R. (2000). *...uppgång och fall – Tankar och reflexioner om nordiska bostadspolitik*. Stockholm: Bilda förlag.
- Húsnæðisstofnun ríkisins. (1995). *Stíklad á stóru í sögu húsnæðismála – 40 ára afmálsrit húsnæðismálastjórnar og Húsnæðisstofnunar ríkisins*. Reykjavík: Húsnæðisstofnun ríkisins.
- Jón Rúnar Sveinsson. (2002). *Húsnæðismál í Reykjavík 1991 til 2000*. Reykjavík: Borgarfræðasetur.
- Kemeny, J. (1999). En social hyresmarknad? Hotet mot den tredje vägens bostadspolitik. *Häftan för kritiska studier*, 4, 41-50.
- Lind, H. (2001). De allmännyttiga bostadsföretagen – Utveckling och framtid. Í A. Lindbom (Ritstj.), *Den nya bostadspolitik* (bls. 195-218). Umeå: Boréa.
- Marcuse, P. (1987). The other side of housing: oppression and liberation. Í B. Turner, J. Kemeny og L. J. Lundqvist (Ritstj.), *Between state and market: Housing in the post-industrial era* (bls. 232-270). Stockholm: Almqvist och Wiksell.

- Marcuse, P. (2001). The liberal/conservative divide in the history of housing policy in the United States. *Housing Studies*, 6, 717-736.
- Murie, A. og Nevin, B. (2001) New Labour transfers. Í D. Cowan og A. Marsh (Ritstj.), *Two steps forward – Housing policy into the new millennium* (bls. 29-45). Bristol: Policy Press.
- Pareja, M. (1999). Social housing policy and urban policy – Spanish perspectives. Í *Report from the International Workshop on Social Housing Policy, Nunspeet, the Netherlands 17/18 February 1999* (bls. 51-77). Útgefandi: Le Comité européen de Coordination de l'Habitat Social.
- Power, A. (1993). *Hovels to high rise – State housing in Europe since 1850*. London: Routledge.
- Torgersen, U. (1987). Housing: The wobbly pillar under the welfare state. Í B. Turner, J. Kemeny og L. J. Lundqvist (Ritstj.), *Between state and market: Housing in the post-industrial era* (bls. 116-126). Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- van Kempen, R. og Priemus, H. (1999). Social housing policy and urban policy – A Dutch perspective. Í *Report from the International Workshop on Social Housing Policy, Nunspeet, the Netherlands 17/18 February 1999* (bls. 20-34). Útgefandi: Le Comité européen de Coordination de l'Habitat Social.
- Waldén, L. J. (1996). *Föregångare eller hotbild? – Reflexioner kring 100 års brittisk bostadspolitik*. Gävle: Meyers.
- Whitehead, C. M. (1999). The role of private finance in housing: A UK example. Í *Bostadsfinansieringen i framtiden – Pågående förändringar och deras konsekvenser* (bls. 21-32). Norræn námsstefna haldin í Reykjavík 26. mars 1999. Kaupmannahöfn: Norræna ráðherranefndin.

Framþróun velferðarríkisins

Frá ölmusu til borgararéttinda
– og aftur til baka?

Stefán Ólafsson

Um hina fyrirséðu hnignun velferðarríkisins

Á síðustu tveimur áratugum hefur velferðarríkið verið í viðvarandi endurskoðun sem skipulagsform þjóðfélagsgerðarinnar á Vesturlöndum. Velferðarríkinu var í upphafi ætlað að leysa ákveðin þjóðfélagsvandamál, einkum að auka öryggi þegnanna í lífsbaráttunni og auka réttlæti í skiptingu lífskjara og tækifæra.

Almannatryggingar voru merkasta nýjungin í félagsskipan sem var fundin upp til að sinna þessu markmiði. Þessari nýjung var fyrst beitt af íhaldsmanninum Otto von Bismarck járnkanslara Þýskalands, skömmu eftir 1880, í formi félagslegra lífskjaratrygginga fyrir verkafólk (Stefán Ólafsson, 1999; Flora og Heidenheimer, 1981). Á árunum fram að seinni heimsstyrjöld var fyrirkomulagið í mótun og þótti fullskapað í hugmyndum Bretans William Beveridge á árum seinni heimsstyrjaldarinnar. Þá fólst kerfið ekki aðeins í framfærslutryggingum fyrir allan almenning heldur einnig í víðtækri stofnanabyggingu til að sinna þjóðfélagslegum markmiðum lífskjarajöfnunar og lífsgæðatrygginga, en í fyrstu hafði meginviðfangsefni félagslegra samtrygginga einkum verið minnkun fátæktar í samfélaginu og trygging framfærslu þegar elli, sjúkdómar, örorka eða atvinnuleysi rýrðu möguleika á sjálfsbjörg.

Þannig má segja að velferðarkerfin hafi almennt þróast frá því að veita ölmusu til fátækra með skipulegum hætti til þess síðar að veita öllum þegnum viðkomandi þjóðfélags félagsleg réttindi til lágmarks þjónustu og framfærslu (Marshall, 1950). Í höfuðriti sínu frá 1942 lýsti Beveridge markmiðum fyrirkomulagsins sem aðferðar til að útrýma skorti, sjúkdómum, fáfræði, eymd og iðjuleysi (Beveridge, 1942). Tryggja skyldi fólk viðunandi framfærslu, heilsugæslu, menntun, húsnæði og atvinnu. Ríkisvaldinu var

ætlað að koma þessu fyrirkomulagi á, án þess að skerða hagsæla virkni markaðsskipulagsins. John Meynard Keynes lagði til hagfræði sem réttlætti slíkt hlutverk ríkisvaldsins og saman voru þeir Beveridge og Keynes einir áhrifamestu hugmyndasmiðir blandaða hagkerfisins sem var ríkjandi á Vesturlöndum á eftirstríðsárunum, eða allt fram á síðasta aldarfjórðunginn.

Frá miðjum áttunda áratugnum fór mjög að gæta gagnrýni á velferðarríkið, eftir áratugi samstöðu um uppbyggingu þess. Þar gætti þess að Keynesísk hagstjórn leiddi til minnkandi aðlögunarhæfni í alþjóðlega efnahagsumhverfinu og skattheimta vegna ríkisútgjalda þótti víða orðin mikil, þó mjög misjafnt væri milli þjóða. Talsmenn nýfrjálshyggu voru og atkvæðamiklir í gagnrýni og andstöðu við velferðarríkisskipulagið, og kenndu því meðal annars um minnkandi hagvöxt vestrænna ríkja (Friedman og Friedman, 1980).

Ríkisstjórnir Margrétar Thatchers í Bretlandi og Ronalds Regans í Bandaríkjunum, sem kenndu sig við nýfrjálshyggu, höfðu uppi áætlanir um mikinn niðurskurð opinberrar starfsemi, einkum velferðarríkisins, og eflingu markaðsbúskapar. Þetta nýja andrúmsloft magnaðist síðan upp í nýjum áhrifum aukinnar hnattvæðingar sem fól meðal annars í sér aukið vægi markaðsafla í mótun þjóðfélagsins (Esping-Andersen, 1996; Held, McGrew, Goldblatt og Perraton, 1999). Einkavæðing, lækkun skatta, aukið samstarf ríkis og einkaaðila, og aukið frelsi fjármagns, fyrirtækja, vinnuafis, vöru og þjónustu urðu ríkjandi áherslur í stefnumótun margra ríkisstjórna í vestrænum löndum. Hið nýja hnattvæðingarumhverfi þrengir sífellt meira að umhverfi velferðarríkjanna, eins og til dæmis má berlega sjá af sívaxandi kröfum um bætta samkeppnishæfni fyrirtækja með lækkun skatta og annars kostnaðar og til dæmis nýjum hugmyndum um lágskattasamkeppni milli þjóða (Ganghof, 2000; Hannes H. Gissurarson og Tryggvi Þór Herbertsson, 2001).

Sífellt erfiðara verður að halda uppi þróttmiklum velferðargeira vegna þessa breytta markaðsumhverfis og breyttra pólitískra sjónarmiða. Þetta þýðir þó ekki að velferðarríkin gufi upp eins og döggi fyrir sólu, hvað þá að þeim hnigni mjög hratt. Almennur styður enn kröftuglega markmið velferðarríkisins. Aukið kostnaðaraðhald, aukin hagræðing og endurskipulagning opinberrar þjónustu eru hins vegar víðast á dagskrá. Vöxtur velferðarríkjanna hefur í mörgum tilvikum stöðvast á síðustu árum og þjónustusviðin verið endurskipulögð, samhliða því að stjórnvöld leita leiða til að fela einkafyrirtækjum stærri hlutverk á þessu sviði, sem og frjálsum félagasamtökum ýmis konar (þriðja geira velferðarsamfélagsins) (Pierson, 2001; Clayton og Pontusson, 1998).

Framansögðu til viðbótar má nefna innri vandamál í virkni velferðar-

kerfanna, til dæmis vegna stækkunar hóps eldri borgara og fyrirséðra vandamála við að fjármagna lífeyrisréttindi á næstu áratugum (einkum í ríkjunum á meginlandi Evrópu, sem búa við atvinnutengd velferðarkerfi), breytingar á vinnumarkaði sem skapa ný vandamál (minna atvinnuöryggi, fjölgun hlutastarfa og verktöku launþega), síaukna atvinnuþátttöku kvenna og breytt fjölskylduform. Klassísku velferðarríkin þurfa þannig að glíma við ný vandamál, auk vaxandi þrýstings til ójafnaðar í þjóðfélaginu vegna virkni markaðs- og hnattvæðingaraflla. Þessu samhliða hefur verkalýðshreyfing víða veikt á liðnum áratugum og hefðbundin stjórn málaöfl jafnaðarstefnunnar, öflugustu málsvarar velferðarríkisins á eftirstriðsárunum, sjá vaxandi þörf á að sveigja stefnu sína meir í átt að millistéttum en verkalýðsstéttum. Hugmyndir um þriðju leiðina í þjóðmálunum (*third way politics*) miða einmitt að því marki um leið og þær leitast við að endurskilgreina velferðarmarkmiðin og beina þeim í vaxandi mæli að hinum nýju þjóðfélagsvandamálum (Giddens, 1994, 1998).

Af þessum sökum hefur mörgum sýnst sem fyrirséð væri að velferðarríkin myndu láta á sjá eða í öllu falli verða verr í stakk búin að ná markmiðum sínum. Vandaðar nýlegar rannsóknir hafa sýnt að fyrirstaða velferðarríkjanna er all mikil en þrátt fyrir það sér víðast merki minna svigrúms og veikari varna. Útgjöld hafa verið dregin saman, verkefni færð yfir til einkageira eða aflögð, jöfnunaraðgerðir rýrðar (einkum þar sem hægri öfl hafa verið sterkari í ríkisstjórnunum), og skipulag fjármögnunar og þjónustu endurbyggt (Esping-Andersen, 1996, 2002; Pierson, 2001; Pierson og Castles, 2000).

Endurskoðun vestrænu velferðarríkjanna sem staðið hefur síðustu tvo áratuginum með vaxandi þunga er nú að bera ávöxt, einkum þar sem saman hafa farið örari þjóðfélagsbreytingar, efnahagsþrengingar og aukin áhrif fyrirtækja og nýfrjálshyggju í stjórnámálum. Samsetning ríkisstjórna skiptir auðvitað sköpum þegar velferðarríkjunum er fundinn nýr farvegur á umbrotatímum. Sú velferðarleið sem var mótuð af jafnaðarflokkum og launþegahreyfingum skandinavísku þjóðanna á tímabilinu frá 1930-1950 lagði mark sitt með afgerandi hætti á uppbyggingu þeirra þjóðfélaga næstu áratuginum. Það var velferðarforsjá hins opinbera víðamikil og áhersla lögð á jöfnuð, bræðralag og lífsgæði fyrir alla. Öndverða leiðin var einkum leið Bandaríkjamanna (frjálshyggjuleiðin), sem fældist opinbera velferðarforsjá í lífskjaratryggingum og velferðarþjónustu og atlaði markaðsöflum og einkaaðilum stærra hlutverk, auk megináherslu á sjálfsbjargarviðleitni einstaklinganna og fjölskyldna. Að sama skapi hefur bandaríska leiðin mikið umburðarlyndi gagnvart öjfnuði og fátækt í þjóðfélaginu en er viðkvæmari fyrir atvinnuleysi (Goodin, Headey, Muffels og Dirven, 1999).

Á þeim tímamótum sem nú eru í mótun þjóðfélaga við upphaf 21. aldarinnar skiptir sömuleiðis máli hvaða sjónarmið og hugarfar ráða för. Þrátt fyrir allt virðast stóru valkostirnir enn vera milli amerísku og skandinávísku leiðanna. Báðar þurfa þó endurskoðunar við, en meginleikreglur þessara valkosta skilyrða hvernig sú endurskoðun getur farið fram, hvernig markmiðin um frelsi, jöfnuð og bræðralag verða útfærð í framtíðinni. Val milli þessara meginleiða í þjóðmálum mun stýra því hvernig brugðist verður við hinum nýju vandamálum 21. aldarinnar, svo sem umhverfisvanda, harðara samkeppnisumhverfi, fjölpættari fjölskyldu- og lífsháttum, auknum ójöfnuði í ríku þjóðfélögunum og nýjum tegundum óöryggis í lífsbaráttunni. Þannig eru þessir valkostir mótandi um það hvernig þjóðfélagsgerð verður mótuð á næstu áratugum. Þjóðmálabaráttan gæti að stórum hluta snúast um slík atriði.

En hvar standa Íslendingar í þessum efnum?

Einkenni og þróun íslenska velferðarríkisins

Í bók minni, *Íslenska leiðin: Almannatryggingar og velferð í fjölþjóðlegum samanburði*, sem út kom árið 1999, er gerð tilraun til að greina einkenni og stöðu íslenska velferðarríkisins með beinum samanburði réttinda, útgjalda og áhrifa í þjóðfélaginu. Meginniðurstaðan var sú, að þrátt fyrir svipaðan grundvöll íslensku og skandinávísku velferðarkerfanna við upphaf eftirstríðsáranna þá þróaðist íslenska kerfið með sigandi þunga í aðra átt en þau skandinávísku. Þannig var heiti bókarinnar, *Íslenska leiðin*, valið til þess að undirstrika þessi sérkenni íslenska kerfisins og þar með sérkenni íslenska þjóðfélagsins. Velferðarforsjá sýndi sig að vera minni á Íslandi, útgjöld eru umtalsvert minni að vöxtum, jöfnunaráhrif minni og fátækt heldur meiri en í skandinávísku ríkjunum, enda lífskjör lágtekjufólks og lífeyrisþega sem einkum þurftu að stóla á opinbera velferðarkerfið lakari á Íslandi.

Atvinnustig hefur hins vegar verið heldur hærra á Íslandi. Vinnumarkaðurinn á Íslandi hefur þannig lengst af dregið úr líkum á því að fólk þurfi að búa við fátæktarkjör hér á landi, líkt og hefur verið með ástralska velferðarkerfið (Castles, 1996). Það hefur verið mikilvægt, enda lífskjör bótaþega almannatrygginga oft svo slök að þeir hafa verið í mikilli hættu á að lenda undir fátæktarmörkum, þrátt fyrir að meginmarkmið almanna-trygginga hafi einmitt verið það að draga úr fátækt í þjóðfélaginu.

Á heildina litið má því segja að íslenska þjóðfélagið sé meira sjálfsbjargarþjóðfélag en þau skandinávísku og þau hafa hins vegar verið meiri vel-

Tafla 1. Einkenni vestrænna velferðarkerfa

Kerfi:	Atvinnutengd réttindi		Borgararéttindi	
	Lágmarks- forsjá	Bismarck	Beveridge	Skandi- navískt
Megineinkenni:	Ódýrara	Örlátara	Ódýrara	Örlátara
Hlutverk ríkisins í velf.ábyrgð:	Lítið	Mikið	Mikið	Mjög mikið
Útgjöld ríkis v. velferðarmála:	Lítill	Mikil	Nokkur	Mikil
Fjöldi án lágmarksöryggis:	Mikill	Nokkur	Lítill	Lítill
Lífskjör bótaþega:	Lök	Góð	Lök	Mjög góð
Jöfnun kjara:	Lítill	Lítill	Nokkur	Mikil
Umfang fátæktar:	Mikið	Nokkurt	Nokkurt	Lítið
Atvinnustig:	Hátt	Lágt	Hátt	Hátt
Jöfnun kynja:	Nokkur	Lítill	Mikil	Mjög mikil
Lágtækjumiðun lífeyris (tekjutenging bóta alm.trygginga)	Nokkur	Lítill	Mikil	Lítill
Hlutur einkageira í velferðar- og heilbrigðisþjónustu:	Mikill	Nokkur	Nokkur	Lítill
Dæmi um lönd:	USA	Þýskaland	England	Svíþjóð
	Japan	Frakkland	Ástralía	Danmörk
	Sviss	Austurríki	N-Sjáland	Noregur
	Kanada	Belgía	Ísland	Finnland

Heimild: Byggt á greiningu í bókinni *Íslenska leiðin* (Stefán Ólafsson, 1999).

ferðarforsjárþjóðfélög. Lífskjör lágtekjufólks í Skandinavíu hafa verið betri en lífskjör sambærilegra hópa í íslenska samfélaginu, þrátt fyrir að lífskjör meðal Íslendinga hafi verið með því besta sem þekktist á Vesturlöndum um langt árabil.

Greiningin á íslenska velferðarkerfinu í samanburði við önnur vestræn velferðarkerfi var víðtæk (söguleg þróun, lýsing réttinda, útgjaldagreining, mat áhrifa og afleiðinga fyrir lífskjör, kenningarleg umfjöllun og greining breytingaferla í nútímanum). Hún gerir kleift að draga ýmsar ályktanir um stöðu og framtíðarhorfur íslenska velferðarríkisins. Í töflu 1 eru tekin saman meginéinkenni vestrænna velferðarkerfa og Ísland staðsett á slíku alþjóðlegu korti velferðarríkjanna. Það verður notað til að byggja mat á forsendum framtíðarþróunar íslenska kerfisins í seinni hluta greinarinnar.

Sögulega urðu til tvær megingerðir almannatryggingakerfa: kerfi

Bismarcks sem grundvallast á atvinnutengdum réttindum, það er lífeyrisréttur og velferðarforsjá sem safnast upp á starfsferli, og hins vegar kerfi Beveridge sem fól í sér réttindi fyrir alla borgara viðkomandi lands til lágmarks framfærslutryggingar og velferðarþjónustu. Kerfi Bismarcks kom fram fyrst en Beveridge betrubætti það með eðlisbreytingu.

Í atvinnutengdu kerfunum var hlutverk ríkisins minna. Þar var stærri hópur þegnanna sem ekki naut lífskjaratrygginga (þeir sem ekki áttu starfsferil á vinnumarkaði, til dæmis öryrkjar, konur, langtímaatvinnulausir) og þurftu að stóla á fátækraaðstoð félagsstofnana sveitarfélaga. Lífeyrir í þessum kerfum var yfirleitt bundinn fyrri launum og miðaði því að viðhaldi launamunar vinnumarkaðarins. Jöfnunaráhrif voru því lítil sem engin í þessum kerfum. Þau byggðu auk þess á fyrirvinnuódeli þannig að staða kvenna var lök hjá þeim þjóðum sem við þau bjuggu. Hlutverk einkaaðila í rekstri velferðarþjónustu var nokkurt og umtalsverður munur á velferðarforsjá milli starfsstétta.

Borgararéttindakerfin byggðu á stærra hlutverki ríkisins og víðtækari tryggingavernd borgaranna. Þar voru því flestir tryggðir af almannatryggingum. Jöfnunarmarkmiðið var mikilvægt í þessum kerfum en örlæti þeirra gagnvart lágmarksbótum réð því hversu umfangsmikil fátækt var í viðkomandi löndum. Beveridge var mjög annt um að almannatryggingarnar sköðuðu ekki virkni markaðarins og viðhéldu vinnuhvata fólks. Lágur bætur voru oft viðhafðar innan þeirra til að efla þau markmið en þeim fylgdu lakari lífskjör lífeyrisþega og oft meira umfang fátækta. Lágtekjumíðun lífeyrisbóta (skerðing bóta vegna annarra tekna, þ.e. tekjutenging bóta almannatrygginga) stefndi sömuleiðis að þessu marki, en hún var algengust í Nýja Sjálandi og Ástralíu. Staða kvenna var að öðru jöfnu mun sterkari innan borgararéttindakerfanna.

Hvorum flokki velferðarkerfa má síðan skipta í örlátari og aðhaldsamari kerfi og fæst þannig fjórflokka skipting kerfa og þjóða. Þetta eru líkön sem einstaka þjóðir geta vikið lítillaga frá en meginmynstrin eru dæmigerð.

Skandinavísku þjóðirnar þróuðu borgararéttindakerfin áfram af miklum metnaði. Þær hafa náð þeim ótvíræða árangri á heimsvísu að ná betur en aðrar þjóðir að sameina meiri jöfnuð, minni fátækt, herra atvinnustig og góða hagsæld til lengri tíma.

Þarna er auðvitað athyglisvert að Ísland telst frekar tilheyrja Beveridgehópnum, með Englandi og þjóðunum í Eyjaálfu, en ekki með skandinavísku frændþjóðunum. Þar sér þess merki að leiðir skildu eftir um 1950 þegar skandinavísku þjóðirnar veittu miklum metnaði í velferðarkerfi sín og útfærðu réttindi, þjónustu og örlæti bóta með afgerandi hætti. Ísland

fylgdi hins vegar fordæmi Nýja Sjálands og tók upp víðtækar tekjutengingar í almannatryggingalögin frá 1946, til að spara útgjöld. Það hefur síðan lodað við íslenska kerfið að sparnaðarsjónarmið og naumhyggja hafa einkennt framþróun velferðarríkisins hér á landi. Þannig voru til dæmis sett metnaðarfull ákvæði um atvinnuleysisbætur í lögum frá 1936 og 1947, en engu fjármagni var varið til málaflokksins fyrr en eftir að verkalýðshreyfingin krafðist þess í harðri verkfallsbaráttu árið 1955. Þá fyrst varð atvinnuleysisbótarétturinn að veruleika eftir að hafa skreytt íslensku lagasöfnin í nærri 20 ár sem dauður bókstafur, nánast sem sýndarréttur.

Bandaríkin eru þekkt fyrir litla áherslu sína á velferðarríkið en þeir höfðu í grunninn kerfi sem er byggt á atvinnutengdum réttindum, en skáru opinbera þáttinn í því mjög við nögl, takmörkuðu réttindin og héldu útgjöldum (og sköttum) í lágmarki. Velferðarforsjá var oft falin aðilum kjarasamninga, sem á endanum færði einkafyrirtækjum stórt hlutverk á þessu sviði, sem og á sviði heilbrigðisþjónustunnar, en einnig á sviði menntamála og húsnæðismála. Bandaríkjamenn ásamt Svisslendingum og Japönum, teljast vera frábrugðnir þjóðunum á meginlandi Evrópu sem einnig voru með atvinnutengd réttindi, og að hluta á það einnig við um Kanada.

Þeir síðarnefndu tóku upp hreinni skipan í anda Bismarcks, oft með ríflegum bótaréttindum, en þeir sem voru með hærri laun á vinnumarkaði nutu einnig hærri lífeyrisgreiðslna. Þessi kerfi í Evrópu eru því dýr í rekstri án þess að jafna lífskjör milli stétta eða annarra þjóðfélagshópa. Þau tengdust þegar fram liðu stundir einnig lakari frammistöðu í atvinnumálum, það er lægri atvinnuþáttöku og hærri tíðni atvinnuleysis, oft vegna mikils launatengds kostnaðar sem fylgir þessum kerfum. Flest þeirra sjá fram á talsverða erfiðleika við fjármögnun kerfanna á næstu tveimur áratugum. Þá er staða kvenna yfirleitt lök í viðkomandi löndum, bæði vegna áherslu á fyrirvinnuskipan sem hefur haldið aftur af möguleikum kvenna til virkrar þátttöku á vinnumarkaði. Margar eldri konur (t.d. ekkjur) búa við lök kjör og þjónustu í þýska kerfinu, sem og þeir sem almennt hafa verið utan vinnu- markaðar.

Flótti Íslendinga frá borgararéttindakerfi Beveridge

Íslendingar byrjuðu eftirstríðsárin með velferðarkerfi sem grundvallað var á hugmyndum Beveridge, en víðtækar tekjutengingar innleiddu þeir að hætti Nýsjálandinga (eftir lögum þar frá 1938), þannig að bætur almannatrygginga voru skertar ef viðkomandi hafði aðrar tekjur. Þar var vikið frá

forskriftum Beveridge. Ellilífeyrir var tekjutengdur allt til 1960, þrátt fyrir að það hafi verið fram sett sem bráðabirgðaákvæði í fyrstu.

Síðan var árið 1972 tekin upp tekjutrygging lífeyrisþega, til að tryggja þeim viðunandi lágmarkstekjur. Tekjutryggingin var einungis greidd til fulls ef viðkomandi hafði ekki aðrar tekjur (þ.e. bein tekjutenging). Á næstu árum var hlutur tekjutryggingarinnar látinn fylgja verðhækkunum en grunnlífeyririnn dróst aftur úr og var þannig í reynd aftur komið á tekjutengingu grunnlífeyris almennatrygginga (þ.e. Beveridge-lífeyrisins sem allir áttu að fá sem hluta af borgararétti sínum), en slíkt var frekar fátítt í grannlöndunum. Loks var beinni tekjutengingu beitt á grunnlífeyri almennatrygginga eftir 1992. Það gerðist án þess að nein þjóðfélagsumræða færi fram um málið, þó í reynd fæli það í sér eðlisbreytingu á virkni almennatryggingalaganna (sem þó hafði komið að hluta til framkvæmda eftir 1972 með stigvaxandi hætti). Þar með voru í vaxandi mæli aflögð sum markmið löggjafarinnar frá 1947. Sams konar tekjutengingar virkuðu á örorkulífeyri (bæði vegna annarra tekna öryrkjans og vegna tekna maka hans). Þá voru barnabætur tekjutengdar á Íslandi sem er nærri óþekkt í hinum vestræna heimi.

Víðtækar beitingar tekjutenginga í íslenska almennatryggingakerfinu eru sérstakar, einkum þar eð þær fara saman við frekar lágar upphæðir lífeyrisbóta, auk þess sem skerðingarmörk eru almennt mjög lág hér á landi. Algengara er í grannríkjunum að tekjutengingar séu látnar virka þar sem bætur eru háar og skerðingarmörk eru oft nálægt meðaltekjum. Þannig er til dæmis um barnabætur í Ástralíu (sem er eitt fárra dæma um tekjutengingu barnabóta) að þær byrja að skerðast nálægt meðaltekjum en hér á landi byrja barnabætur að skerðast við rúmlega 50.000 króna mánaðartekjur, eða langt undir lægstu launum og í reynd einnig undir fátæktarmörkum. Það eru því fáir sem fá óskertar barnabætur á Íslandi.

Tekjutengingarreglurnar eru í dag orðnar ríkjandi einkenni á íslenska almennatryggingakerfinu. Það sem er merkilegt við beitingu tekjutenginga í íslenska almennatryggingakerfinu er að þær breyta raunvirkni kerfisins frá því sem upp var lagt með að hálfu Beveridge og einnig ef mið er tekið af markmiðum íslensku laganna. Tekjutengingarnar draga úr virkni kerfisins sem borgararéttindakerfi fyrir alla og færa það nær ölmusukerfi fyrir minnihlutahópa, sem var einmitt það sem Beveridge vildi að almennatryggingar leystu af hólmi. Lágar bætur færa íslenskum bótaþegum, sem engar aðrar tekjur hafa, lífskjör undir fátæktarmörkum (Harpa Njáls, í prentun). Reglur tekjutengingarinnar festa bótaþegann síðan í fátæktargildru, þar eð hann á litla möguleika á að rífa sig upp úr aðstæðunum nema honum takist að stórbæta hag sinn. Aukatekjurnar sem hann gæti aflað sér skerða lífeyri almennatrygginga svo fljótt að raunbati kjara hans verður lengi vel afar lítill.

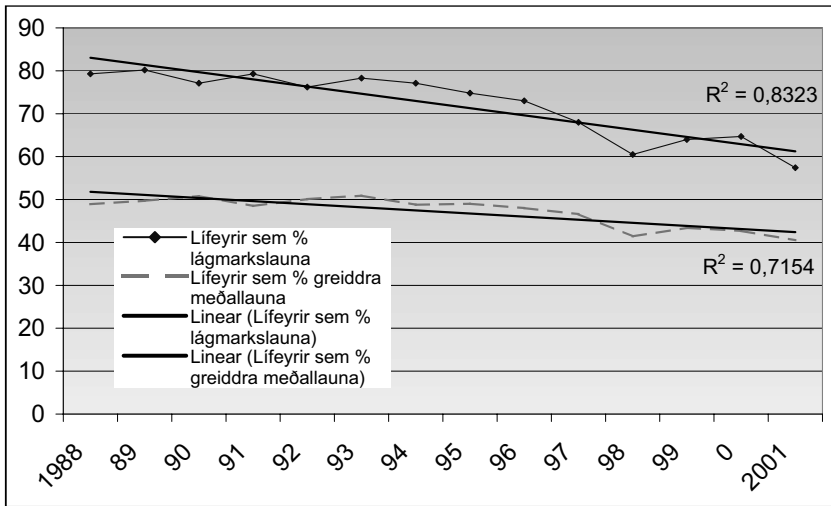
Til að geta rífið sig lausan úr kviksyndi tekjutengingarinnar þurfa aukatekjur hans að vera umtalsverðar. Þetta er fyrirkomulag sem gerir fátæklingum erfiðara fyrir í lífsbaráttunni þegar markmiðið ætti að vera að hjálpa þeim til sjálfshjálpar út úr fátæktinni. Öryrkjar sem hafa litla eða enga vinnugetu til umfangsmikillar tekjuöflunar eiga oft litla möguleika á að sleppa úr kviksyndi fátæktarinnar í slíku kerfi.

Annað má nefna sem dæmi um að Íslendingar fóru tiltölulega skammt á veg inn í borgararéttindakerfi Beveridge er að hlutur einkaaðila og góðgerðarsamtaka í velferðarþjónustu var tiltölulega mikill hér á landi, til dæmis á sviði þjónustu við aldraða og í þjónustu við öryrkja og sjúka (Eydal og Sigurðardóttir, í prentun).

Í dag er grunnlífeyririnn um 25% af hámarksgreiðslum almannatrygginga sem einstaklingar geta fengið og hann fá nú um 94% lífeyrisþega, og hefur það hlutfall lækkað frá 1992. Óskerta tekjutryggingu fá um 41% lífeyrisþega, óskerta heimilisuppbót fá 17% lífeyrisþega og sérstaka heimilisuppbót fá um 2,5% (Staðtölur almannatrygginga, 2001). Þetta sýnir að vægi almannatrygginga í heildarlífeyristekjum almennra lífeyrisþega fer markvert minnkandi. Þessu til viðbótar eru að koma nýir ellilífeyrisþegar inn á lífeyristökualdur með betri réttindi úr starfstengdu lífeyrissjóðunum. Það skerðir frekar hjá þeim tekjutrygginguna og aðra þætti greiðslna frá almannatryggingum.

Í framtíðinni munu starfstengdu lífeyrissjóðirnir greiða fólki sem hefur haft starfsferil alla starfsæfina um 60-80% af fyrri launum. Tekjutengingarglur almannatrygginga munu sjá til þess að greiðslur þaðan lækka jafnt og þétt með hækkun greiðslna úr lífeyrissjóðum. Það er þrátt fyrir það að þegar lífeyrissjóðunum var komið á í kjarasamningum ASÍ og VSI var gert ráð fyrir að þetta yrði viðbótarlífeyrir ofan á lífeyri almannatrygginga. Fólki með milli og hærri tekjur hefur í vaxandi mæli keypt sér viðbótarlífeyri (séreignarsparnað) í einkageiranum, með dyggri hvatningu frá skattaívilnunum sem stjórnvöld hafa veitt viðkomandi. Slík fjárfesting í sparnaði er án efa skynsamleg fyrir viðkomandi en hún hefur verið ríkjandi í Bandaríkjunum til lengri tíma og aukist víða í öðrum löndum í seinni tíð. Stjórnvöld sem hafa viljað sjá aukið hlutverk einkageirans á þessu sviði hafa litið þessa þróun jákvæðum augum. Framhjá því verður hins vegar ekki horft að þessi þróun mun leiða til aukins ójafnaðar meðal lífeyrisþega framtíðarinnar og auka enn frekar á klofning milli hærri og lægri tekjuhópa þjóðfélagsþegnanna (Thompson, 1998).

Það sem fram er komið þýðir, að öðru jöfnu, að í framtíðinni verður hlutverk almannatrygginga í vaxandi mæli að tryggja lágmarksframfærslu þeirra sem ekki hafa haft fullan starfsferil og aflað sér fullra réttinda í starfs-

Heimild: Staðtölur almannatrygginga (2001).

Mynd 1: Aukið bil lífeyristekna almannatrygginga og vinnumarkaðstekna. Lífeyristekjur sem hlutfall lágmarkslauna og meðallauna 1988-2001

tengdu lífeyrissjóðunum, eða með öðrum orðum, almannatryggingar munu einkum sinna framfærslu fátæklinga og öryrkja. Ef þetta verður þróunin mun líklega þurfa að skipta um heiti á fyrirbærinu, því hugtakið almannatryggingar mun verða nokkuð villandi í slíku samhengi.

Á mynd 1 er sýnt hvernig upphæðum almannatrygginga hefur reitt af í samanburði við þróun launa á vinnumarkaði á Íslandi, en víða í vestrænum velferðarríkjum er reynt að láta þessar stærðir fylgjast að. Hér hefur bilið milli lífeyrisgreiðslna og launa á vinnumarkaði gleiknað umtalsvert á síðasta áratug, einkum á seinni hluta hans. Þar gæti beinna áhrifa af ríkisstjórnarákvörðunum um upphæðir bóta almannatrygginga.

Slík þróun, að auka bil milli lífeyristekna og launatekna, þjónar yfirleitt þeim tilgangi að auka vinnuhvata mögulegra lífeyrisþega og þykir gjarnan skipta máli á sviði atvinnuleysistrygginga. Erfitt er að sjá þörfina á slíkum aðgerðum á Íslandi, þar eð full og mikil atvinnuþátttaka var í landinu á þeim tíma sem gleikkunin varð hvað mest. Vinnuvilji hefur lengst af verið sterkur á Íslandi og eru engin sérstök merki um að breytingar hafi orðið á því sem kalli á slíkar aðgerðir (Stefán Ólafsson, 1996). Eftir stendur þá að stjórnvöldum hafi þótt kjörrið að spara á þessu sviði eða séð sérstaka ástæðu til að rýra kjör lífeyrisþega hlutfallslega miðað við aðra í þjóðfélaginu í góðærinu eftir 1995.

Ef þessi þróun er vísbending um framtíðarþróun almannatrygginga á Íslandi mættiætla að ölmusueinkennið verði enn meira afgerandi. Þetta er

þó alfarið háð ríkjandi stefnu stjórnvalda á næstu árum. Jákvætt hugarfar almennings gagnvart velferðarforsjá bendir einnig til að þetta gæti orðið enn meira átakæfni en þó hefur verið á síðasta áratug, ef framhald verður á stefnunni.

Niðurstaða

Þegar framangreind þróun íslenska velferðarríkisins er skoðuð í samhengi virðist sem Íslendingar hafi með markverðum hætti vikið frá skandinavísku velferðarleiðinni á eftirstríðsárunum. Á síðustu tveimur áratugum, ekki síst á síðustu tíu árum, hafa auk þess verið stigin afgerandi skref í þróun íslenska velferðarríkisins sem fela í sér að einkenni þess hafa hneigst meira í átt til ameríska velferðarkerfisins, sem lýst er á töflu 1. Kerfið hefur tekið á sig meiri einkenni ölmusuframsærslu og minni einkenni borgararéttinda til viðunandi lágmarksframsærslu. Í samantekt um þetta má nefna eftirfarandi þætti:

- Aukið vægi tekjutenginga í almannatryggingakerfinu
- Aukið vægi tekjutenginga í barnabótakerfinu
- Aukið bil milli lífeyrirbóta og launa á vinnumarkaði
- Minna hlutverk ríkisins í velferðarforsjá og tryggingum
- Minni áhersla á jöfnunaráhrif velferðar- og skattakerfanna
- Aukin áhersla á hlutverk einkafyrirtækja og góðgerðarstofnana í velferðarforsjá

Framþróun velferðarkerfisins skiptir höfuðmáli fyrir mótun þjóðfélagsgerðarinnar. Ný ytri áhrif hins markaðsvædda hnattvæðingarumhverfis og ný þjóðfélagsviðfangsefni í innra umhverfinu kalla á endurskoðun velferðarríkisins. Hægfara undanhald velferðarstefnunnar eins og gætt hefur hér á landi mun færa íslenska þjóðfélagið nær hinu bandaríska. Með því væri fórnað markmiðum sem almenningur á Íslandi hefur metið mikils á liðnum árum. Endurskoðun í anda skandinavísku leiðarinnar mun á hinn bóginn stuðla að meiri jöfnuði, minni fátækt og meira bræðralagi í því hagsældarumhverfi sem allir eru sammála um að viðhalda og efla í framtíðinni.

Heimildir

- Beveridge, W. (1942). *Report on social insurance and allied services*. London: HMSO.
- Castles, F. C. (1996), *Families of nations: Patterns of public policy in western democracies*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company.

- Clayton, R. og Pontusson, J. (1998). Welfare state retrenchment revisited. *World Politics*, 51, 67-98.
- Esping-Andersen, G. (Ritstj.). (1996). *Welfare states in transition*. London: Sage.
- Esping-Andersen, G. (2002). *Why we need a new welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Eydal, G. og Sigurðardóttir, S. H. (í prentun). Äldreomsorgen i Island – Utveckling og aktörer, *Nordiskt Socialt Arbeit*.
- Flora, P. og Heidenheimer, A. (Ritstj.). (1981). *The development of welfare states in Europe and America*. New Brunswick: Transaction Books.
- Friedman, M. og Friedman, R. (1980). *Free to choose*. London: Secker og Warborg.
- Ganghof, S. (2000). Adjusting national tax policy to economic internationalization: Strategies and outcomes. Í F. W. Scharpf og V. A. Schmidt (Ritstj.), *Welfare and work in the open economy*, Vol. II (bls. 597-646). Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, A. (1994). *Beyond left and right*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1998). *The third way: The reneval of social democracy*. Oxford: Polity Press.
- Goodin, R. E., Headey, B., Muffels, R. og Dirven, H.-J. (1999). *The Real worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hannes H. Gissurarson og Tryggvi Þór Herbertsson (Ritstj.). (2001). *Tax competition: An opportunity for Iceland?* Reykjavík: Hagfræðistofnun.
- Harpa Njáls. (í prentun). *Fátækt á Ísland: Hin dulda félagsgerð borgarsamfélagsins*. Reykjavík: Borgarfræðasetur og Háskólaútgáfan.
- Held, D. McGrew, A., Glodblatt, D. og Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economy and Culture*. Cambridge: Polity.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierson, C. og Castles, F. G. (Ritstj.). (2000). *The welfare state reader*. Oxford: Polity Press.
- Pierson, P. (Ritstj.). (2001). *The new politics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Staðrölur almannatrygginga*. (2001). Reykjavík: Tryggingastofnun ríkisins.
- Stefán Ólafsson. (1996). *Hugarfar og hagnöxtur*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Stefán Ólafsson. (1999). *Íslenska leiðin*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Thompson, L. (1998). *Older and wiser: The economics of public pensions*. Washington: The Urban Institute Press.

Viðhorf Íslendinga til afbrota 1989-2002

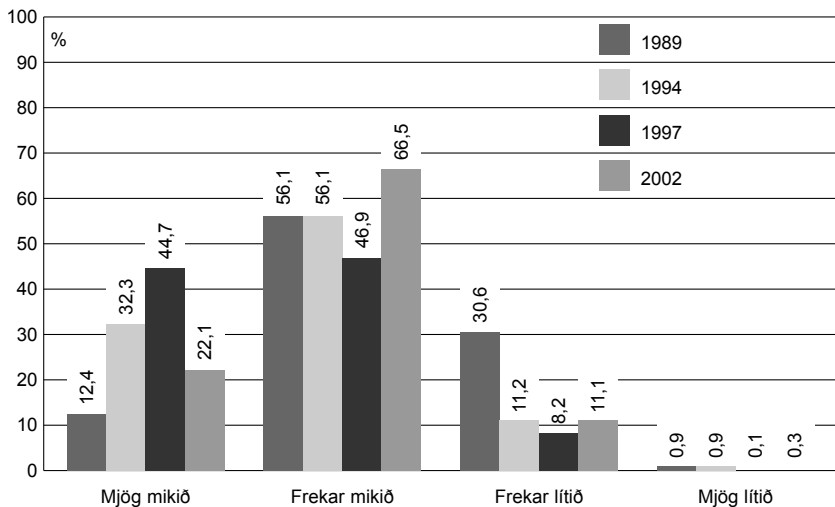
Helgi Gunnlaugsson

Mælingar á viðhorfum borgaranna til afbrota eru mikilvægar til að varpa ljósi á hvernig þeir skynja og upplifa vandamál afbrota. Hvað finnst Íslendingum um afbrot og hvernig vilja þeir bregðast við þeim? Ekki síður er mikilvægt að fylgja þessum viðhorfum eftir yfir lengri tíma og kanna hvort breytingar eigi sér stað. Hér gefst tækifæri til að fylgja viðhorfum Íslendinga eftir yfir 13 ára tímabil og athyglisvert að sjá hvað hefur breyst og hvað ekki. Hér á eftir verður helstu niðurstöðunum úr þessum mælingum lýst. Jafnframt verður leitast við að bera niðurstöður saman við sambærilegar mælingar erlendis.

Á vordögum 2002 stóð höfundur fyrir mælingu á viðhorfum Íslendinga og reynslu þeirra af afbrotum í samvinnu við Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands. Þetta er fjórða mælingin af þessu tagi sem höfundur stendur fyrir en fyrsta athugunin var gerð árið 1989, önnur árið 1994 og sú þriðja árið 1997 (sjá Helgi Gunnlaugsson, 2000). Um er að ræða úrtakskönnun í öll skiptin og fóru viðtölin fram í síma. Úrtakið að þessu sinni náði til 1200 manns á aldrinum 18-80 ára af landinu öllu. Svarhlutfallið var um 66 prósent og fékkst fullnægjandi samræmi milli svarendahópsins og þjóðarinnar allrar eftir aldri, kyni og búsetu. Því má ætla að svarendahópurinn endurspegli þjóðina, 18-80 ára allvel.

Dregur úr áhyggjum af afbrotum árið 2002

Áhyggjur Íslendinga af afbrotum uxu mjög milli fyrstu mælingarinnar árið 1989 og þeirrar þriðju árið 1997 eins og sjá má á mynd 1. Athygli vekur í mælingunni 2002 að dregið hefur úr fjölda þeirra sem telja afbrot mjög mikið vandamál en um 22 prósent þjóðarinnar álíta svo 2002. Árið 1997 töldu um 45 prósent þjóðarinnar að afbrot væru mjög mikið vandamál og 1994 um þriðjungur. Um það bil helmingur þjóðarinnar taldi afbrot vera

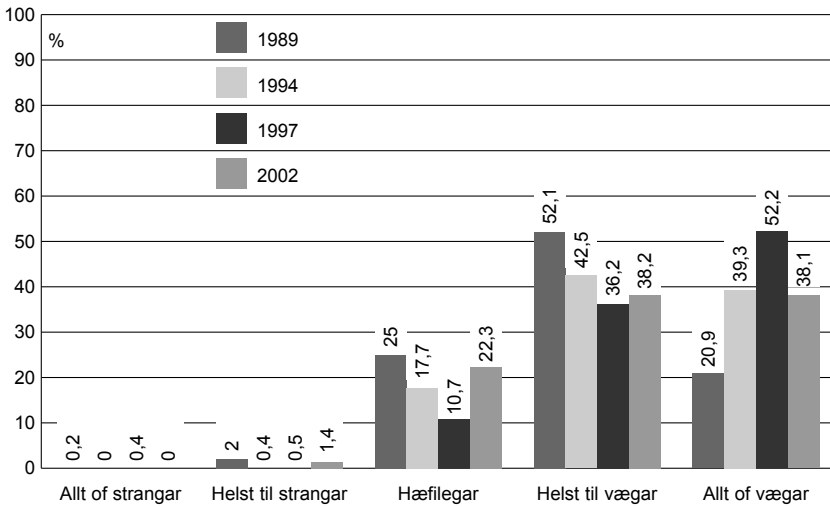

Mynd 1. Telur þú að afbrot séu mikið eða lítið vandamál á Íslandi?

frekar mikið vandamál árin 1989, 1994 og 1997 en um 66 prósent töldu svo núna. Stærsta breytingin er því hvað snertir fjölda þeirra sem telja afbrot mjög mikið vandamál en mjög hefur dregið úr þeim fjölda frá 1997. Skýringar á þessum breytingum blasa ekki við. Afbrotum hefur ekki fækkað á þessu tímabili ef gögn lögreglu eru skoðuð og sumum alvarlegum brotum hefur fjölgað eins og manndrápum og stórfelldum fíkniefnabrotum.

Langflestir eða um 86 prósent segjast fá upplýsingar um afbrot í gegnum fréttir fjölmiðla en um 5 prósent segjast fá fréttir af þeim í gegnum umræðu í kringum sig. Ekki er ólíklegt að leita megi skýringa á afstöðu fólks í umfjöllun fjölmiðla og umræðunni almennt í samfélaginu um afbrot frekar en eigin reynslu af afbrotum. Umfjöllun um afbrot í fjölmiðlum hefur tilhneigingu að koma í bylgjum (Fishman, 1978) og milli mælinganna 1989 og 1994 mátti sjá aukningu afbrotáfrétta í Morgunblaðinu (Helgi Gunnlaugsson, 1995) sem hugsanlega varpar ljósi á auknar áhyggjur Íslendinga af afbrotum milli þessara mælinga.

Yfirgnæfandi meirihluti eða um 90 prósent taldi þó afbrot vaxandi vanda árið 1989 og einnig voruð 2002 sem bendir til að áhyggjur borgaranna á vanda vegna afbrota sé djúptækari en einstakar sveiflur milli tveggja mælinga ná að sýna. Afbrot eru málaflökkur sem borgararnir virðast hafa vaxandi áhyggjur af og mælingar erlendis sýna sambærilegar tilhneigingar (Roberts og Stalans, 1997).

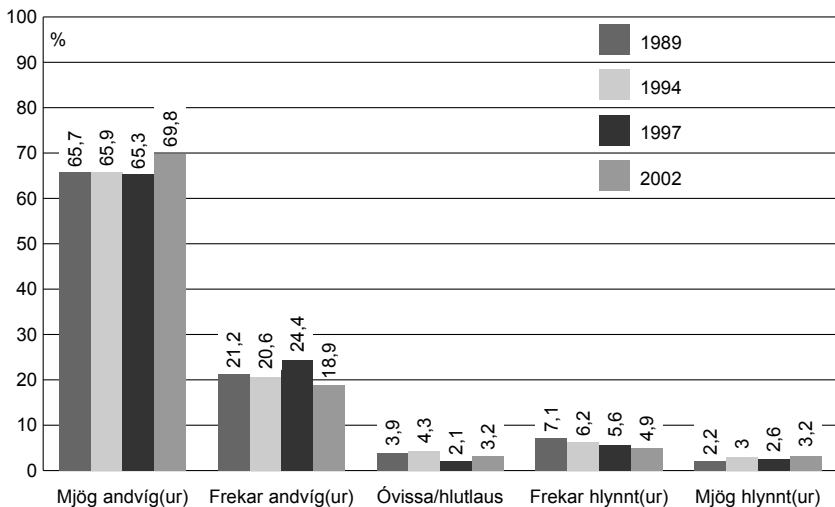
Mynd 2. Telur þú refsingar við afbrotum hér á landi of strangar, hæfilegar eða of vægar?

Færri telja refsingar allt of vægar

Eins og í fyrri mælingum kemur í ljós að mikill meirihluti svarenda telur refsingar of vægar á Íslandi. Á mynd 2 sést þó að á sama tíma og heldur virðist draga úr áhyggjum Íslendinga af afbrotum dregur úr fjölda þeirra sem telja refsingar allt of vægar. Um það bil 75 prósent telja refsingar helst til vægar eða allt of vægar árið 2002 í samanburði við nær 90 prósent árið 1997. Veigamesta breytingin er að yfir helmingur þjóðarinnar taldi refsingar allt of vægar árið 1997 en þetta hlutfall var einungis rúmur þriðjungur að þessu sinni. Í framhaldi voru þeir sem töldu refsingar of vægar spurðir hvort þær væru almennt of vægar eða of vægar fyrir tiltekin afbrot. Um það bil 65 prósent nefndi að refsingar væru of vægar í kynferðisbrotamálum en um 22 prósent töldu þær almennt of vægar. Aðeins 6 prósent nefndu að refsingar væru of vægar í fíkniefnamálum.

Mikil umræða um vægar refsingar í kynferðisbrotamálum á undanförunum misserum og þyngri dómur í fíkniefnamálum hafa vafalítið haft áhrif á þessar niðurstöður. Athygli vekur að aðeins um tvö prósent telja vægar refsingar mikilvægustu ástæðu þess að fólk leiddist út í glæpi en um 80 prósent telja vímuefnaneyslu og erfiðar heimilisáðstæður mikilvægustu ástæðuna og hefur þetta hlutfall ekki breyst frá 1989.

Í heildina er þó ljóst að meirihluti Íslendinga telur refsingar of vægar hér á landi og hefur þetta ekki breyst frá því fyrsta mælingin var gerid árið 1989.

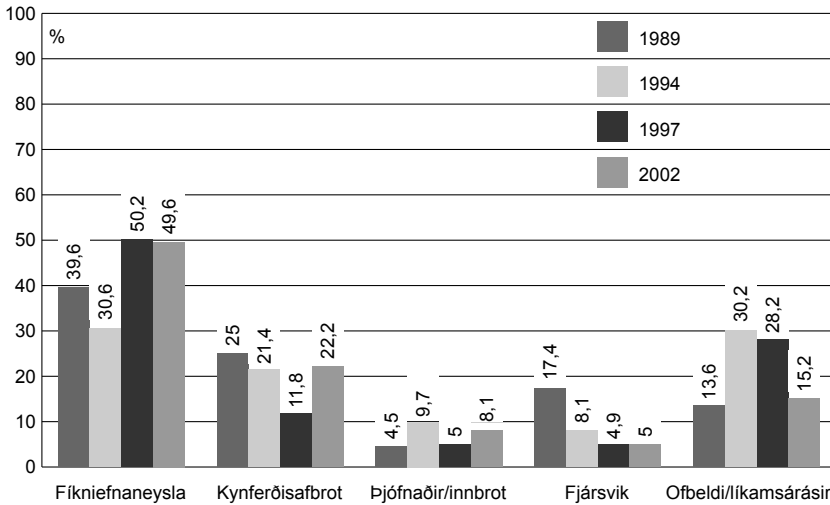

Mynd 3. Á að taka upp dauðarefsingar við alvarlegum glæpum?

Yfirgnæfandi andvígur dauðarefsingum

Á sama hátt hefur afstaða þjóðarinnar til upptöku dauðarefsingar ekki breyst marktækt frá 1989 eins og sjá má á mynd 3. Tæplega 90 prósent þjóðarinnar eru andvíg dauðarefsingum og um 8 prósent þjóðarinnar styðja tillögu af því tagi. Þó Íslendingar telji refsingar of vægar sér í lagi fyrir kynferðisbrot vilja þeir þó ekki ganga svo langt að taka upp dauðarefsingar. Dauðarefsingar voru afnumdar úr íslenskri refsilöggið árið 1928 á Alþingi en þá hafði ákvæðinu ekki verið beitt síðan 1830. Á Vesturlöndum er dauðarefsingum hvergi beitt nema í Bandaríkjunum og mælingar á viðhorfum sýna að meirihluti bandarískra borgara styður þessa heimild (Garland, 2002).

Hver eru áhrif dauðarefsinga á tíðni brota? Niðurstöður rannsókna sýna að þær virðast ekki draga meira úr tíðni morða en lífstíðarfangelsi (Hood, 2000). Þó er til ein fræg undantekning. Samkvæmt Ehrlich (1975) er vitneskja um hvort dauðarefsingum sé beitt eða ekki mjög mikilvæg þegar kemur að ákvörðun um hvort framið sé morð eða ekki. Við afnám dauðarefsinga í BNA í upphafi 7. áratugar 20. aldar hafi manndrápum fjölgað sem hægt sé að rekja beint til afnáms þessa refsíúrræðis. Aðrar rannsóknir höfnuðu þessari niðurstöðu og sýndu að aukningin átti sér aðrar skýringar en afnám dauðarefsinga (Bowers og Pierce, 1975). Aukning

Mynd 4. Hvaða afbrot telur þú mesta vandamálið hér á landi?

afbrota var að auki ekki aðeins bundin við manndráp heldur aðra brota-flokka líka þar sem refsingar breyttust ekki. Dauðarefingar voru síðan aftur teknar upp í Bandaríkjunum eftir að Hæstiréttur úrskurðaði að þær gengu ekki gegn stjórnarskránni.

Fíkniefnaneysla talin mesta vandamál afbrota

Tæp 50 prósent þjóðarinnar telja fíkniefnaneyslu mesta vandamál afbrota á Íslandi í dag og er þessi hópur sem telur svo stærrí árið 2002 og 1997 en 1989 og 1994 eins og sést á mynd 4. Á sama hátt og meirihluti Íslendinga telur vímuefnaneyslu helstu orsök afbrota á Íslandi er neysla fíkniefna álitin mesta vandamál afbrota. Ekki er ólíklegt að þessi eindregna afstaða sem kemur fram 1997 og 2002 tengist því mati að mörg önnur afbrot eins og ofbeldi og ýmis auðgunarbrot séu framin vegna vímuefnavanda. Neysla fíkniefna sé því álitin vera rót afbrotavandans og þess vegna álitin af svo mörgum vera mest vandamál afbrota.

Um það bil 22 prósent telja kynferðisbrot fela í sér mesta vandann og er það aukning frá því 1997 og 1994 en nær ekki sama hlutfalli og 1989 þegar um fjórðungur taldi kynferðisbrot fela í sér mesta vandann. Ekki er ósennilegt að umfjöllun í samfélaginu um kynferðisbrot hafi áhrif á þessar sveiflur. Mælingin árið 1989 var gerð í kjölfar mikillar umræðu í samfélag-

inu um kynferðisbrot meðal annars vegna útkomu skýrslu nauðgunar-málanefndar sem dómsmálaráðuneytið gaf út. Á sama hátt hefur talsverð umfjöllun verið um kynferðisbrot, alvarleika þeirra og viðbrögð réttar-kerfisins síðustu misseri sem hugsanlega skýrir að fleiri nefna kynferðis-brot sem mesta vandamál afbrota árið 2002 en 1994 og 1997.

Rúm 11 prósent orðið þolendur afbrota

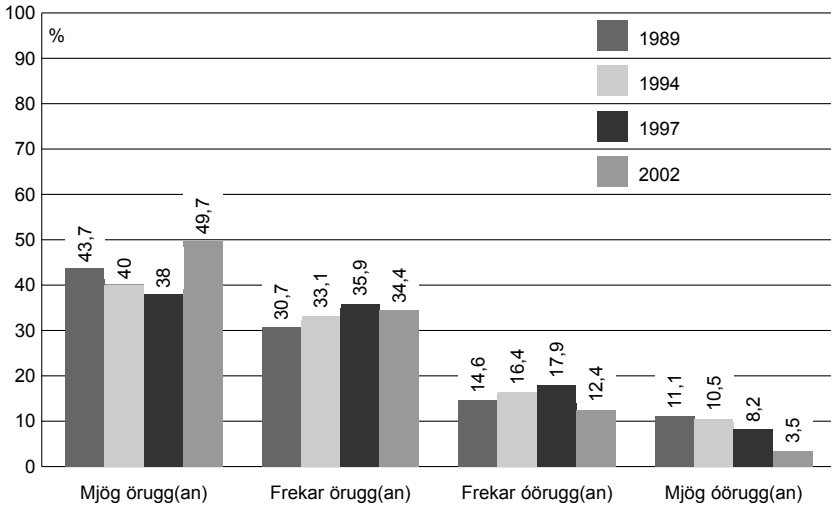
Á síðastliðnum 12 mánuðum fyrir könnunina sögðust 11,3 prósent landsmanna hafa orðið fyrir afbroti. Langflestir höfðu orðið fyrir einu broti en 1,4 prósent landsmanna hafði orðið fyrir tveimur afbrotum. Flestir höfðu orðið fyrir þjófnaði, innbroti eða eignaskemmd. Árið 1994 og 1997 var spurt hvort viðkomandi eða einhver í fjölskyldu þeirra hefði orðið fyrir afbroti síðustu 12 mánuði á undan og sagðist 21 prósent hafa orðið fyrir afbroti 1994 og 24 prósent árið 1997. Þetta hlutfall, 21-24 prósent svar-enda sem orðið hafa fórnarlamb afbrota, er nálægt því meðaltali sem fram kom í alþjóðlegu þolendarannsókninni árið 1999 (van Kesteren, Mayhew og Nieuwbeerta, 2000) en 17 þjóðir tóku þátt í henni.

Mælingin árið 2002 er ekki fyllilega sambærileg þar sem svarendur voru aðeins spurðir um eigin reynslu en ekki annarra fjölskyldumeðlima. Líklegt má þó telja að reynsla viðkomandi skarist að einhverju leyti við reynslu annarra í fjölskyldunni. Fátt virðist því benda til að aukning hafi átt sér stað hvað varðar fjölda þeirra sem hafa orðið fórnarlamb afbrota á þessu tíma-bili.

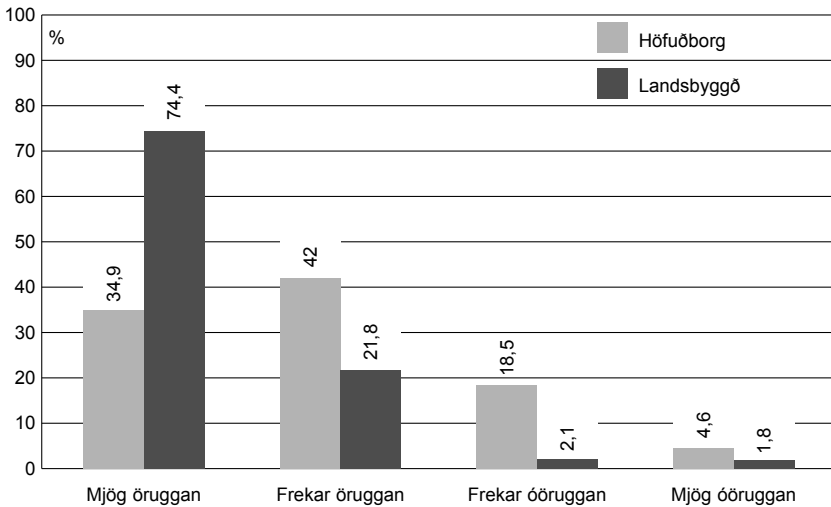
Öryggiskennnd fólks í sínu byggðalagi hefur aukist

Um 84 prósent þjóðarinnar telja sig örugga ein(n) á gangi um helgi að næturlagi í nágrenni við heimili sitt og hefur þetta hlutfall heldur aukist frá því 1997 þegar 74 prósent töldu sig örugga eins og sést á mynd 5. Íbúar landsbyggðarinnar telja sig þó mun öruggari en íbúar á höfuðborgar-svæðinu en um 74 prósent þeirra telja sig mjög örugga en einungis um þriðjungur þeirra sem býr á höfuðborgarsvæðinu eins og kemur fram á mynd 6.

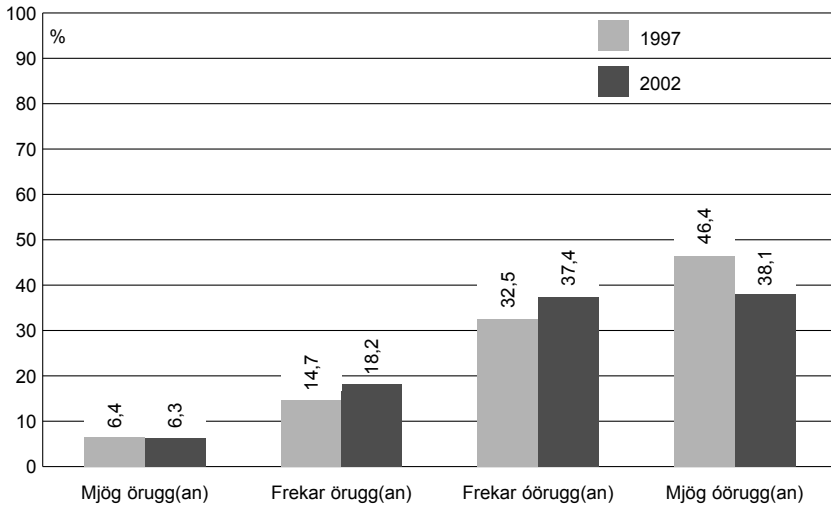
Athygli vekur að yfir 75 prósent þjóðarinnar telja sig óörugga ein(n) á gangi um helgi að næturlagi í miðborg Reykjavíkur og hefur þetta hlutfall ekki breyst mikið frá því 1997 eins og fram kemur á mynd 7. Þó hefur

Mynd 5. Hversu örugg(an) eða óörugg(an) telur þú þig vera ein/an á gangi að næturlagi í þínu byggðalagi?

Mynd 6. Hversu örugg/an eða óörugg/an telur þú þig vera ein(an) á gangi að næturlagi í þínu byggðalagi? Eftir búsetu 2002

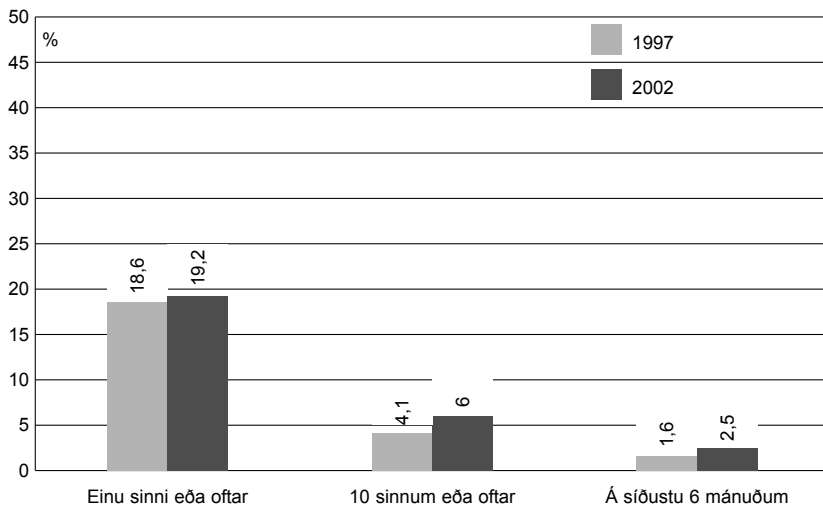
Mynd 7. Telur þú þig örugga(n) eða óörugga(n) ef þú værir ein(n) á gangi að að næturlagi um helgi í miðborg Reykjavíkur?

heldur dregið úr fjölda þeirra sem telja sig mjög óörugga í miðborginni. Íbúar landsbyggðarinnar telja sig óöruggari í miðborginni en íbúar höfuðborgarsvæðisins en um 84 prósent þeirra telja sig óörugga í miðborginni að næturlagi um helgar en aðeins um 70 prósent þeirra sem búa á höfuðborgarsvæðinu. Eftir því sem fjær dregur höfuðborginni virðist því draga úr öryggiskenndinni í miðborginni.

Í tveimur mælingum á öryggiskennd Reykvíkinga í miðborginni árið 2001 kom í ljós heldur meiri öryggiskennd. Um það bil 58 prósent Reykvíkinga töldu sig óörugga einir í miðborginni að næturlagi í júní en um 45 prósent álitu svo í október (Helgi Gunnlaugsson, 2002). Skýringin á þessum mun liggur vafalítið í því að mælingin árið 2001 spurði opið um hvenær vikunnar viðkomandi væri einn á gangi að næturlagi meðan mælingin hér tekur aðeins til helgarinnar þegar meira líf færast yfirleitt í leikinn og óöryggið virðist því aukast.

Heldur fleiri telja nauðsynlegt að læsa íbúðinni og bílnum sínum þegar enginn er þar eða um 90 prósent í stað um 80 prósent árið 1989. Á sama hátt er athyglisvert að nær 75 prósent segja að þeir eða fjölskylda sín hafi gert einhverjar ráðstafanir á allra síðustu árum til að fyrirbyggja það að verða fyrir einhverju afbroti. Auknar áhyggjur af afbrotum sem vart varð á tíunda áratug síðustu aldar virðast því hafa leitt til þess að margir hafi gert ráðstafanir til að draga úr líkunum á því að verða fyrir afbroti. Sem

Mynd 8. Hefur þú prófað hass eða maríjúana?

dæmi má nefna að um 8 prósent Íslendinga segjast hafa keypt sér öryggis-eða vaktþjónustu og tæp 5 prósent til viðbótar hafa sett sérstakar öryggis-læsingar á hurðir eða glugga.

Fimmtungur þjóðarinnar prófað hass eða maríjúana

Eins og fram kemur á mynd 8 segjast 19,4 prósent þjóðarinnar hafa prófað hass eða maríjúana sem er aðeins hærra hlutfall en árið 1997 þegar 18,6 prósent sögðust hafa prófað þessi efni. Af þeim segjast flestir hafa prófað efnið einu sinni eða nokkrum sinnum en um 6 prósent landsmanna segjast hafa notað efnið oftar en 10 sinnum. Einungis rúm 2 prósent þjóðarinnar, eða um 13 prósent þeirra sem einhvern tíma hafa prófað efnið, segjast hafa notað efnið á síðustu sex mánuðum. Árið 1997 sögðu sömu-leiðis fáir að þeir hefðu neytt efnisins á síðustu sex mánuðum eða 1,6 prósent aðspurðra. Þessar niðurstöður benda til þess að neysla efnisins sé tímabundin og tilraunakennd hjá þorra neytenda.

Rannsóknir á útbreiðslu fíkniefna eru algengar meðal ungmenna víða um heim (sjá Hibell, Anderson, Bjarnason, Kokkevi, Morgan og Narusk, 1977) en fátíðari meðal fullorðinna. Um miðjan tíunda áratug síðustu aldar var þó gerð mæling á neyslu fíkniefna á Norðurlöndunum meðal fullorðinna (Hakkariainen, Laursen og Tigerstedt, 1996). Ef við berum tíðnina á Íslandi árið 2002 saman við þessa norrænu rannsókn kemur í ljós

að fleiri hafa prófað efnið á Íslandi (19,4%) en í Finnlandi (7,3%), Noregi (8,3%) og Svíþjóð (11,4%) en Danmörk sker sig úr með hæsta hlutfallið (30,1%). Neyslan síðustu sex mánuðina er þó alls staðar mjög lítil eða undir 2 prósentum nema í Danmörku þar sem yfir 4 prósent segiast hafa prófað efnið (Helgi Gunnlaugsson, 2000).

Lokaorð

Næstu skref í rannsókninni felast í að vinna nánar úr þessum niðurstöðum og mun Rannveig Þórisdóttur MA í félagsfræði og sérfræðingur hjá Ríkislögreglustjóra einnig koma að því verki. Niðurstöðurnar verða bornar saman við gögn lögreglu um þróun afbrota á síðustu árum og tengdar nánar við fyrri mælingar og umfjöllun fjölmiðla um afbrot á síðustu árum.

Heimildir

- Bowers, W. B. og Pierce, G. (1975). The illusion of deterrence in Isaac Ehrlich's research on capital punishment. *Yale Law Journal*, 85, 187-208.
- Ehrlich, I. (1975). The deterrent effect on capital punishment: A question of life and death. *American Economic Review*, 65, 397-416.
- Fishman, M. (1978). Crime waves as ideology. *Social Problems*, 25, 531-543.
- Garland, D. (2002). The cultural uses of capital punishment. *Punishment and Society*, 4, 459-488.
- Hakkarainen, P., Laursen, L. og Tigerstedt, C. (Ritstj.). (1996). *Discussing drugs and control policy: Comparative studies on four Nordic countries*. NAD publication no. 31. Helsinki: Nordic Council for Alcohol and Drug Research.
- Helgi Gunnlaugsson. (1995). Viðhorf Íslendinga til afbrota 1989-1994. Í Friðrik H. Jónsson (Ritstj.), *Rannsóknir í félagsvísindum* (bls. 85-95). Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Helgi Gunnlaugsson. (2000). *Afbrot og Íslendingar*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Helgi Gunnlaugsson. (2002). Frygt for forbrydelser i Reykjavik centrum: Ændringer i tryghed i 2001. *NSJK's 44. forskarseminarium* (bls. 69-76). Helsingfors: Nordiska Samarbetsrådet för Kriminologi.
- Hibell, B., Andersson, B., Bjarnason, Þ., Kokkevi, A., Morgan, M. og Narusk, A. (1997). *The 1995 ESPAD report: The European school survey project on alcohol and other drugs*. Stockholm: The Swedish Council for Information on Alcohol and Other Drugs.

- Hood, R. (2000). *The death penalty: A world-wide perspective*. Oxford: Clarendum Press.
- Roberts, J. V. og Stalans, L. J. (1997). *Public opinion, crime and criminal justice*. Boulder, CO: Westview Press.
- Van Kesteren, J., Mayhew, P. og Nieuwbeerta, P. (2000). *Criminal victimization in seventeen industrialized countries: Key findings from the 2000 International Crime Victims Survey*. NSCR. Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.

Endurtekin afskipti lögreglu af börnum og ungmennum

Rannveig Þórisdóttir

Löng hefð er fyrir því að skoða afbrot ungmenna enda gefa erlendar rannsóknir vísbendingar um að fjórðungur allra skráðra brota sé framin af börnum á aldrinum 10 til 17 ára og um 40% af börnum undir 21 árs aldri (Home Office, 1995). Svipuð niðurstaða hefur fengist úr spurningalista-könnunum sem benda til þess að rúmlega helmingur drengja og þriðjungur stúlkna á aldrinum 14 til 25 ára hafi brotið af sér einu sinni eða oftari um ævina (Graham og Bowling, 1995).

Þegar gögn lögreglu eru skoðuð kemur í ljós að hlutfall yngri aldurs-hópanna meðal þeirra sem eru kærðir fyrir afbrot er nokkuð hátt. Þannig voru 21% þeirra sem kærðir voru fyrir ölvunarakstur og hraðakstur innan umdæmis lögreglustjórans í Reykjavík árið 2000 20 ára eða yngri og er það hlutfall svipað og fyrri ár (Lögreglustjórinn í Reykjavík, 2001). Þegar litið er til auðgunarbrota hækkar hlutfallið verulega. Árið 2000 voru til að mynda 56% þeirra sem kærðir voru fyrir innbrot innan umdæmis lögreglustjórans í Reykjavík 20 ára eða yngri og um 50% í þjófnaðarbrotum. Þó svo ungmenni séu oft grunuð í málum hjá lögreglu eru þau í minnihluta þeirra sem eru ákærðir fyrir brot. Þannig voru einstaklingar 15–20 ára um það bil 14% þeirra sem ákærðir voru af hálfu lögreglustjórans í Reykjavík árið 2000. Svipað mynstur kemur í ljós þegar dómar sem komu til fullnustu hjá Fangelsismálastofnun eru skoðaðir. Frá 1998–2000 voru ungmenni 19 ára og yngri 6,7% þeirra einstaklinga sem áttu óskilorðsbundna dóma sem komu til fullnustu á tímabilinu (Fangelsismálastofnun, 2001).

Erfitt er að meta hversu hátt hlutfall barna brýtur oft af sér enda notaðir ólíkir mælikvarðar á það hvað telst vera ítrekuð brot. Þó benda margar slíkar rannsóknir til þess að um þriðjungur þeirra sem ljúka fangelsisvist fari aftur í fangelsi og að um 40% brjóti af sér aftur (Sjá m.a. í Baumer, Helgi Gunnlaugsson, Krístrún Kristinsdóttir og Wright, 2001; Caracach og Leverett, 1999; Kyvsgaard, 2002).

En hvers vegna brjóta sumir aðeins einu sinni af sér á meðan aðrir halda því áfram? Lemert greindi 'rið 1967 á milli *frumbrota*, sem hann taldi einangruð og í raun tiltölulega saklaus reglubrot, og *áframhaldandi brota* þegar

afbrotasjálfrótast í kjölfar félagslegra viðbragða við afbrotinu (sjá í Muncie, 1999). Með þessari aðgreiningu benti Lemert á að afbrot eru hluti af ferli sem margir ganga í gegnum. Formleg viðbrögð við þessu ferli geta aukið líkur á og ýtt undir áframhaldandi afbrotahæðun. Þannig geta formleg viðbrögð við afbroti, eins og handtaka eða refsing, aukið líkur á áframhaldandi afbrotum þar sem viðbrögðin setja einstaklinginn í þannig stöðu að hann er líklegri til afbrota en löghlýðni (Becker, 1991). Þetta kom m.a. fram í rannsókn Hagans og McCarthys (1998) þar sem formleg afskipti lögreglu af heimilislausum börnum virtust auka líkur á áframhaldandi afskiptum. Þá er ekki bara um að ræða þau áhrif sem formleg afskipti hafa á börnin heldur skiptir einnig máli hvaða augum ungmennið lítur þessi samskipti og hvaða áhrif þau hafa á viðhorf þess til lögreglu (Tyler, 1990).

Í þessu sambandi er mikilvægt að skoða þau börn sem lögregla hefur grunað um afbrot og leitast við að meta hversu stór hópur brýtur ítrekað af sér. Í þessari grein er leitast við að skoða þetta út frá gögnum sem safnað var vegna lokaritgerðar höfundar (Rannveig Þórisdóttir, 2001) sem fjallaði um samskipti lögreglunnar í Reykjavík og barna og ungmenna.

Aðferðir og úrvinnsla gagna

Hér er leitast við að skoða endurtekin afbrot barna og ungmenna eins og þau birtast í gögnum lögreglunnar í Reykjavík. Þegar talað er um afbrot er átt við öll þau brot sem falla undir hegningarlög auk fíkniefnabrota, of hraðs aksturs og ölvunar við akstur. Ekki er um staðfest brot að ræða heldur öll þau brot þar sem ungmennið er grunað um verknaðinn. Notast er við gögn úr gagnaskrá lögreglunnar sem nefnist Málaskrá. Þar er að finna upplýsingar úr öllum skýrslum sem bókaðar eru auk þess sem skrá má beint inn í kerfið. Gögnum í skránni er safnað í gagnagrunn. Þar voru gögnin hreinsuð og aðeins þau brot tekin út sem áttu sér stað innan umdæmisins á árunum 1996–1999. Einnig var ferill þeirra sem kærðir voru árið 1996 skoðaður fram til 2001 og leitast þannig við að meta hversu stór hópur barna og ungmenna brjóta endurtekið af sér.

Aðeins þau brot sem áttu sér stað innan umdæmis lögreglustjórans í Reykjavík eru skoðuð. Miðað er við kærudag brots og talið út frá öllum brotum, en ekki aðalbrotum. Þegar talað er um *kærða* einstaklinga í niðurstöðum er átt við þá sem skráðir voru kærðir, handteknir eða sakborningar á tímabilinu. Þá er um að ræða einstaklinga sem eru grunaðir um brot en

ekki þarf að vera tilefni til ákæru í öllum tilvikum. Því er ekki um að ræða ákærða einstaklinga heldur grunaða við upphaf máls. Í þessu sambandi skiptir jafnframt máli að börn verða sakhæf við 15 ára aldurinn á Íslandi og getur það haft áhrif á skráningu yngri barna, það er að þau séu síður skráð kærð en þau börn sem náð hafa 15 ára aldrinum.

Nokkra þætti þarf að hafa í huga er unnið er með opinber gögn. Úrvinnsla gagna úr Málaskrá lögreglu veitir yfirgripsmiklar upplýsingar um tíðni og eðli formlegra samskipta lögreglu og barna og ungmenna. Hægt er að sjá nokkuð nákvæma tímasetningu brota og tegund þeirra en oft getur verið erfitt að nálgast slíkar upplýsingar með öðrum aðferðum. Að auki geta gögn lögreglu veitt upplýsingar um hópa sem annars er erfitt að nálgast þar sem um er að ræða einstaklinga sem ekki hafa fast aðsetur, stunda hvorki vinnu né skóla né stunda reglulega aðra staði þar sem hægt er að nálgast þá (Conklin, 2001; Hagan og McCarthy, 1998).

Líkt og með notkun á öðrum gögnum er mikilvægt að forsendur opinberra gagna og skráningarferli þeirra séu kynntar vandlega til að gefa innsýn inn í það hvað þau innihalda í raun og veru. Þessar forsendur vísa jafnframt til þess hvaða fyrirvara ber að hafa í huga við mat á þeim upplýsingum sem niðurstöður byggjast á. Þannig er mikilvægt að hafa það í huga að þar sem gögnin eru skráð inn af mörgum er skráning ekki alltaf út frá sömu forsendum, til dæmis hvað varðar val á brotaflokki og ákvörðun um skráningu einstaklings. Þá hvílir ákvörðun um það hvort upplýsingar séu skráðar í Málaskrá eða ekki á herðum margra og því ekki víst að sú ákvörðun sé ávallt tekin út frá sömu forsendum (sjá m.a. í Muncie, 1999). Þó mikilvægt sé að hafa þennan fyrirvara í huga er hér unnið með upplýsingar frá aðeins einu embætti sem tryggir meiri stöðugleika í forsendum skráningar en þegar upplýsingar eru bornar saman milli embætta.

Upplýsingar í Málaskrá segja til um veruleika afbrota eins og hann birtist í gögnum lögreglu en ekki í samfélaginu í heild enda eru ekki öll afbrot tilkynnt til lögreglu. Þar koma margir þættir til til dæmis það að þólandi telur skaðann minniháttar, hefur ekki trú á að tilkynning til lögreglu komi að gagni, vill ekki að lögreglan fari að skoða sín mál eða hann óttast eigið öryggi (Hinderlang, 1976; Margrét Lilja Guðmundsdóttir og Rannveig Þórisdóttir, 2001; Muncie, 1999).

Þrátt fyrir þá fyrirvara sem hafa þarf hvað varðar opinber gögn gefa þau mikilvægar upplýsingar um eðli afbrota í samfélaginu og viðbrögð við þeim. Þá gefa rannsóknir Huizingas og Elliotts 1986 vísbendingar um að þó að opinber gögn nái ekki til allra afbrota þá endurspegli þau veruleika afbrota í samfélaginu (sjá Farrington, 1997).

Niðurstöður

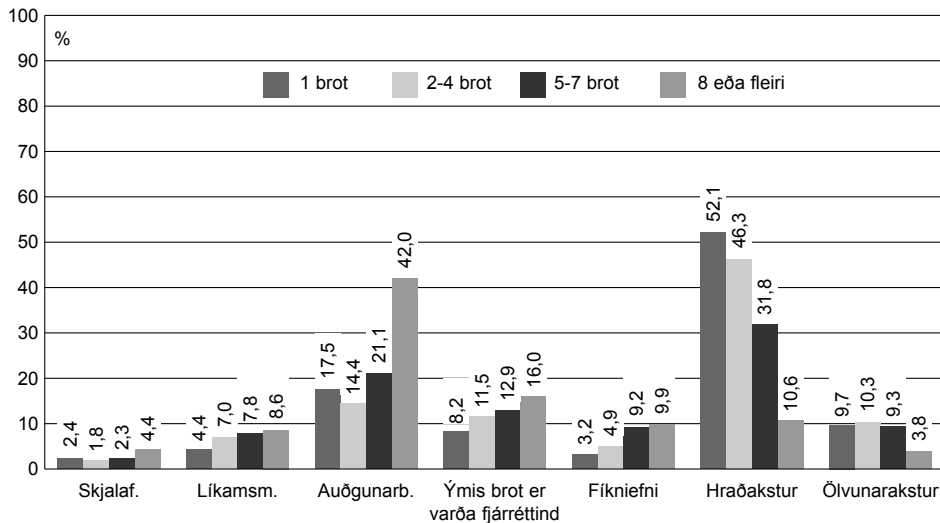
Á árunum 1996 til 1999 voru 6.030 ungmenni 20 ára og yngri kærð fyrir hegningarlagabrot, fíkniefnabrot, of hraðan akstur eða ölvun við akstur hjá lögreglustjóranum í Reykjavík. Þetta samsvarar því að um 5-6% ungmenna í Reykjavík 20 ára og yngri séu kærð fyrir afbrot á hverju ári. Í flestum tilvikum var um að ræða of hraðan akstur, auðgunarbrot eða eignaspjöll. Eins og sjá má í töflu 1 voru rúmlega 64% barna og ungmenna sem kærð voru á tímabilinu aðeins kærð einu sinni fyrir 32% afbrota. Rúmlega 29% barna og ungmenna í gagnagrunninum voru kærð tvisvar til fjórum sinnum fyrir allt að 36% skráðra afbrota. Þá voru tæplega 4% kærð fimm til sjö sinnum fyrir 10% afbrota en minnsti hópurinn, 3% kærðra, áttu um 22% þeirra afbrota þar sem barn eða ungmenni var kært á tímabilinu.

Tafla 1. Fjöldi barna og ungmenna 20 ára og yngri, fjöldi afskipta og brota og hlutfall af heildarfjölda. Greint eftir því hversu oft einstaklingur var kærður á tímabilinu

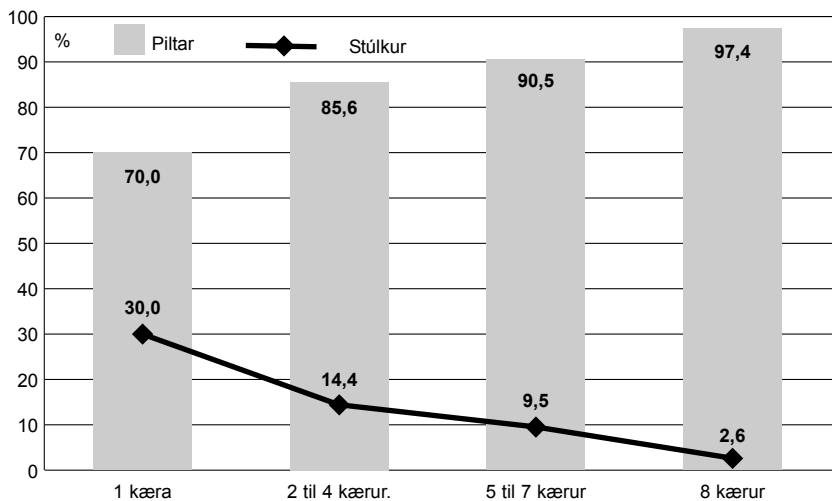
	Fjöldi einst.	%	Fjöldi afskipta	%	Fjöldi brota	%
1 kæra	3.870	64,2	3.870	32,3	3.356	32,3
2 til 4 kærur	1.761	29,2	4.369	36,4	3.694	35,6
5 til 7 kærur	220	3,6	1.263	10,5	1.071	10,3
8 eða fleiri kærur	179	3,0	2.490	20,8	2.266	21,8

Af þessu má sjá að tiltölulega fámennur hópur barna og ungmenna var kærður fyrir nokkuð hátt hlutfall afbrota á tímabilinu. Í ljósi þessarar niðurstöðu er áhugavert að bera þessa hópa nánar saman. Mynd 1 sýnir hlutfall nokkurra brotaflokkanna eftir fjölda kæra á tímabilinu. Sjá má nokkurn mun þar á. Þannig voru hraðakstursbrot hlutfallslega flest meðal þeirra sem fengu sjö eða færri kærur en meðal þeirra sem fengu átta eða fleiri kærur voru auðgunarbrotin algengust. Þegar á heildina er litið má sjá að hlutfall skjalfalsbrota, líkamsárása og líkamsmeiðinga, auðgunarbrot, ýmissa brota er varða fjárréttindi og fíkniefnabrot óx samhliða því sem kærur fjölgaði en að sama skapi lækkaði hlutfall hraðakstursbrota og ölvunar við akstur.

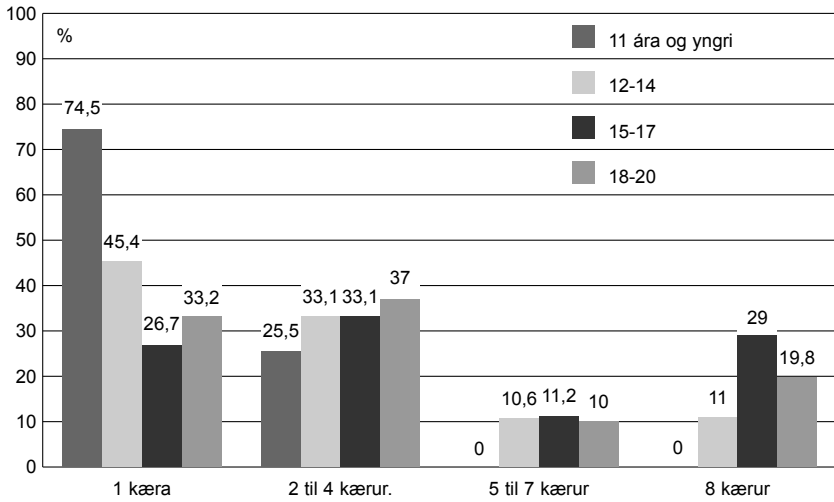

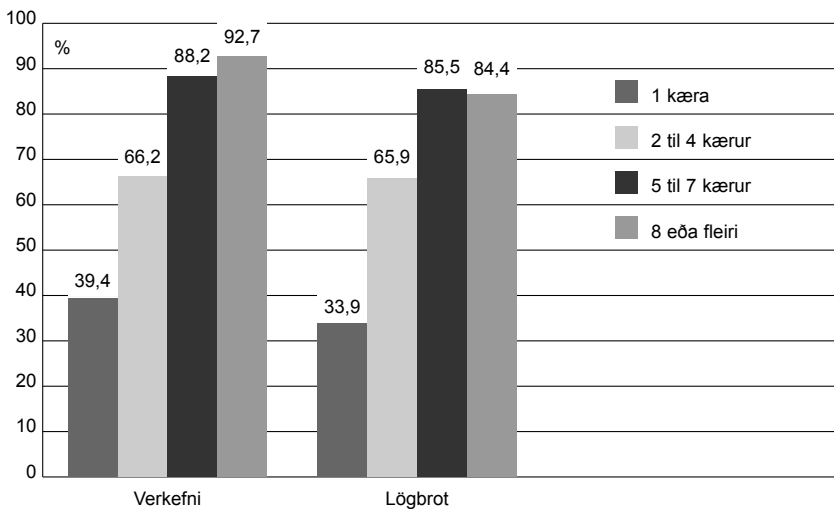
Mynd 1. Hlutfallsleg skipting brota frá 1996 til 1999 þar sem barn eða ungmenni 20 ára eða yngri var kært fyrir afbrot. Greint eftir fjölda kæra frá 1996 til 1999 og tegund brots

Mynd 2. Hlutfall pilta og stúlkna 20 ára og yngri sem kærð voru fyrir afbrot frá 1996 til 1999. Greint eftir fjölda kæra frá 1996 til 1999 fyrir afbrot

Mynd 3. Aldursdreifing kærðra barna og ungmenna frá 1996 til 1999. Greint eftir fjölda kæra frá 1996 til 1999

Mynd 4. Hlutfall barna og ungmenna sem kærð voru fyrir afbrot á tímabilinu. Greint eftir því hvort þau áttu í samskiptum við lögreglu vegna verkefna eða voru kærð fyrir lögbrot á tímabilinu

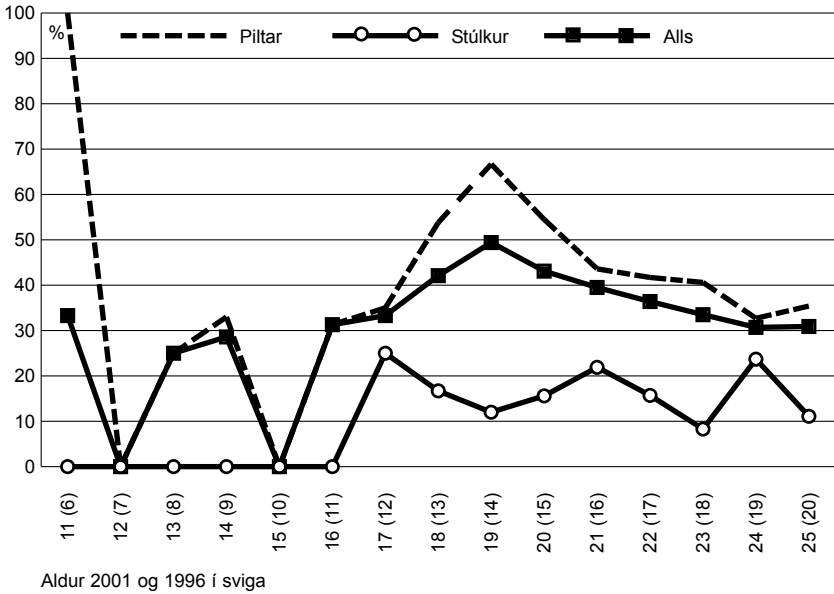
Mynd 2 sýnir kynjasamsetningu hópanna. Þar kemur fram að piltar eru mun líklegri en stúlkur til að brjóta endurtekið af sér. Þannig voru piltar 70% af þeim sem voru kærðir fyrir eitt brot og stúlkur 30%. Af þeim sem kærðir voru fyrir tvö til fjögur brot voru 86% piltar og 14% stúlkur, sambærilegt hlutfall fyrir þá sem kærðir voru fyrir fimm til sjö brot var 90% piltar á móti 10% stúlkna og þegar komið er yfir átta brot voru piltar rúmlega 97% kærðra.

Mynd 3 sýnir að það er einnig nokkur munur á aldri þegar afbrot er kært eftir fjölda kæra. Þannig er yngsti aldurshópurinn líklegastur til að vera aðeins með eina kæru en meðal þeirra sem fengu tvær til fjórar kærur voru hlutfallslega flestir á aldrinum 18 til 20 ára. Athygli vekur hátt hlutfall 15 til 17 ára ungmenna sem voru kærð átta sinnum eða oftar á tímabilinu.

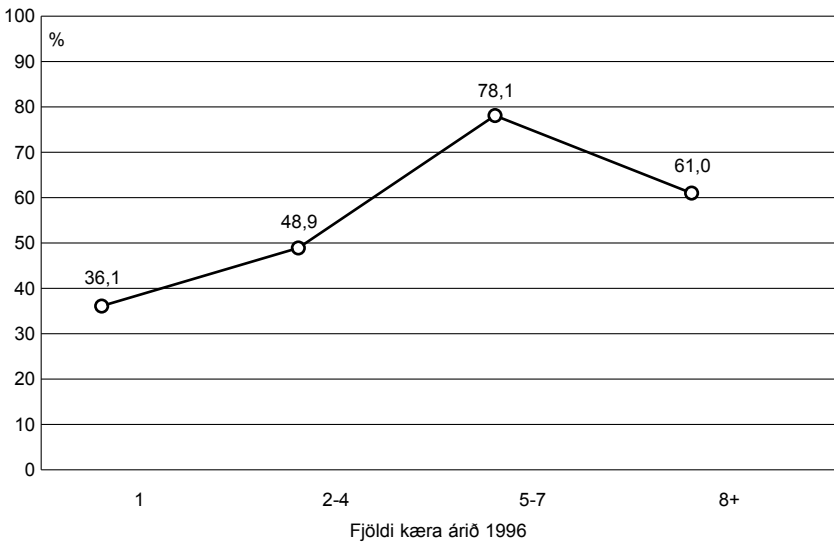
Niðurstöður á mynd 4 vekja nokkra athygli en þar má sjá hlutfall annarra samskipta við lögreglu meðal þeirra sem kærðir voru fyrir afbrot á tímabilinu. Þar kemur fram að 39% þeirra sem kærðir voru einu sinni komu við sögu lögreglu vegna verkefna eins og tilkynninga vegna hávaða og heimilisófriðs og 34% vegna minniháttar lögbrota eins og áfengis- og umferðarlagabrota. Hlutfallið jókst hins vegar um helming meðal þeirra sem fengu tvær til fjórar kærur en 66% þeirra voru bókaðir vegna verkefna og minniháttar lögbrota á tímabilinu. Hlutfallið fór síðan vaxandi og komu um 93% þeirra sem fengu átta eða fleiri kærur á tímabilinu fyrir afbrot við sögu í verkefnum hjá lögreglu og 84% vegna minniháttar lögbrota.

Af þessu má sjá að á fjögurra ára tímabili kom fram lítil hópur einstaklinga sem átti stóran hluta þeirra afbrota sem kærð voru á tímabilinu. Til að reyna að fá skýrari mynd af því hvað einkennir þann hóp sem brýtur ítrekað af sér er athyglivert að skoða hvað varð um þá sem kærðir voru fyrir afbrot árið 1996. Það ár voru 1.779 einstaklinga kærðir fyrir afbrot og voru af þeim 82% kærðir aftur fyrir afbrot fram til ársins 2001. Ef staðan árið 2001 er skoðuð sérstaklega kemur í ljós að það ár voru 617 (35%) þeirra sem kærðir voru árið 1996 kærðir aftur, 553 karlar og 58 konur.

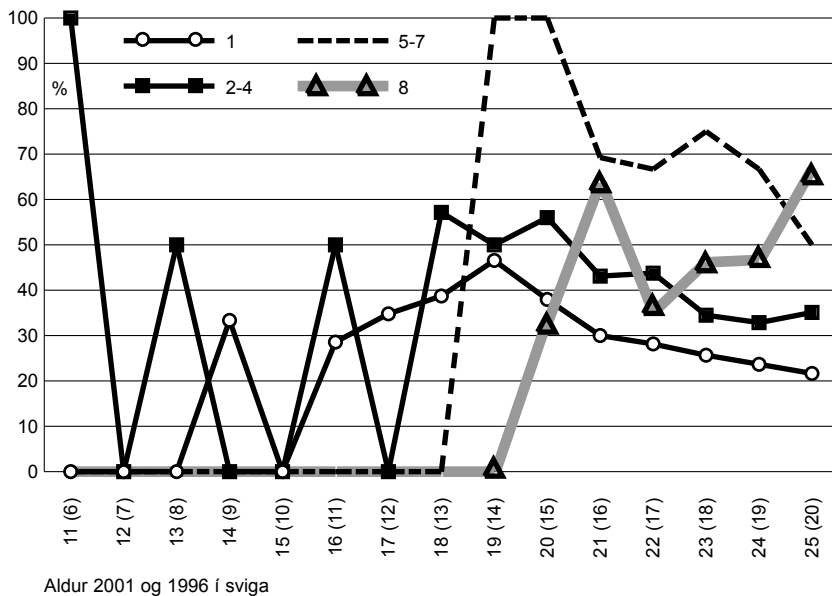
Mynd 5 sýnir hlutfall endurkomu árið 2001 eftir aldri og kyni. Sjá má að árið 2001 voru hlutfallslega mun færri stúlkur en piltar kærð af þeim sem kærðir höfðu verið árið 1996. Þannig var engin af þeim stúlkum sem voru 6 til 11 ára árið 1996 kærðar árið 2001, þá 11 til 16 ára. Árið 1996 var einn sex ára piltur kærður fyrir afbrot og var hann aftur kærður árið 2001, þá 11 ára gamall. Þegar litið er á þróun meðal þeirra pilta sem voru kærðir 11 ára gamlir árið 1996 má sjá að um 31% þeirra voru einnig

Mynd 5. Hlutfall einstaklinga sem kærðir voru fyrir afbrot árið 1996 og aftur 2001. Greint eftir kyni og aldri

Mynd 6. Hlutfall kærðra árið 2001 af þeim sem voru kærðir árið 1996. Greint eftir fjölda kæra árið 1996

Mynd 7. Fjöldi kærðra árið 2001 af þeim sem voru kærðir árið 1996. Greint eftir aldri og fjölda kæra árið 1996

kærðir fyrir afbrot árið 2001 þá 16 ára gamlir. Hlutfallið fer síðan vaxandi og nær hámarki meðal piltá sem voru 14 ára árið 1996 en um 67% þeirra voru kærðir aftur árið 2001 þá 19 ára að aldri. Þróunin er svipuð á meðal stúlkna en þær koma ívið seinna við sögu og fer hlutfall þeirra sem kærðar eru aftur hæst meðal þeirra sem voru 12 ára árið 1996 (17 ára árið 2001) eða um 25% og um 24% meðal 24 ára stúlkna sem voru þá 19 ára árið 1996.

Mynd 6 sýnir tengsl milli fjölda kæra árið 1996 og hlutfalls þeirra sem kærðir voru árið 2001. Sjá má að 36% þeirra sem kærðir voru fyrir eitt afbrot árið 1996 voru aftur kærðir árið 2001 en rúmlega 78% þeirra sem kærðir voru fyrir 5-7 afbrot. Eins má sjá að 61% þeirra sem kærðir voru fyrir átta eða fleiri afbrot árið 1996 voru kærðir árið 2001.

Mynd 7 sýnir endurkomu kærðra árið 1996 eftir fjölda kæra það ár og aldri. Sjá má að enn eru þeir sem fengu 5-7 kærur árið 1996 líklegastir til að vera kærðir aftur árið 2001. Sjá má að aldur hefur þar einnig áhrif sérstaklega meðal þeirra sem voru kærðir oftast en fjórum sinnum. Miklar sveiflur hjá yngri aldurshópnum skýrist einkum af því hversu fáir tilheyra þessum hópi.

Umræða

Þegar endurtekin afbrot meðal barna og ungmenna eru skoðuð út frá gögnum lögreglu kemur í ljós að flestir þeirra sem kærðir voru fyrir afbrot hjá lögreglunni í Reykjavík á árunum 1996 til 1999 komu aðeins einu sinni við sögu en tæplega 7% einstaklinga voru kærðir fimm sinnum eða oftar. Samanlagt var þessi hópur kærður fyrir rúmlega 31% þeirra brota þar sem barn eða ungmenni var kært á tímabilinu. Af þeim sem kærðir voru aftur voru piltar í miklum meirihluta og flestir á aldrinum 18-20 ára. Nokkur munur var á tegund þeirra brota sem kært var fyrir með tilliti til fjölda kæra á tímabilinu þá sérstaklega hvað varðar auðgunarbrot sem voru tíðust meðal þeirra sem voru kærðir átta sinnum eða oftar á tímabilinu. Til að kanna þróun afbrota yfir lengra tímabil var staða þeirra sem kærðir voru árið 1996 skoðuð í Málaskrá árið 2001. Fram kom að um 82% þeirra sem kærðir voru árið 1996 voru kærðir aftur. Þegar árið 2001 er skoðað sérstaklega má sjá að 35% þeirra sem kærðir voru árið 1996 voru kærðir aftur það ár. Þeir piltar sem voru 14 ára árið 1996 voru líklegastir til að vera kærðir aftur árið 2001 en stúlkur sem voru 12 og 19 ára. Þegar endurkoma var skoðuð með tilliti til fjölda kæra á einu ári kom í ljós að þeir sem voru kærðir einu sinni árið 1996 voru ólíklegri en aðrir til að vera kærðir aftur árið 2001, þeir sem voru með fimm til sjö kærur voru hins vegar líklegastir til að vera kærðir aftur árið 2001.

Af þessu má sjá að þó svo stór hópur ungmenna komi við sögu lögreglu á hverju ári þá kemur lítil hópur ítrekað við sögu (Rannveig Þórisdóttir, 2001). Þó sá hópur sé lítil þá er hlutfall brota sem þessi hópur er kærður fyrir hátt og því mikilvægt að skoða þennan hóp sérstaklega. Til þess þarf að blanda saman gögnum lögreglu og öðrum rannsóknaraðferðum þar sem upplýsingar um þætti sem taldir eru tengjast endurteknum afbrotum eru ekki aðgengilegar í Málaskrá lögreglu. Þannig er mikilvægt að afla upplýsinga um félagslega stöðu þeirra barna og ungmenna sem lögreglan kærir fyrir afbrot og skoða hvað einkennir þá sem koma oft við sögu. Jafnframt er mikilvægt að líta til persónulegra þátta þar sem erlendar rannsóknir hafa gefið vísbendingar um að tengsl séu á milli þeirra og ítrekunar afbrota (Wilson, Rojas, Haaoabeb, Duxbury og Steiner, 2001). Lögregla þarf einnig að skilja hvaða augum börn og ungmenni sem kærð eru fyrir afbrot líta þessi samskipti og hvort einhverjir þættir í þeim geti dregið úr eða ýtt undir líkur á endurteknum afbrotum. Þetta er ekki síst mikilvægt í ljósi þess að erlendar rannsóknir hafa gefið vísbendingar um að framkoma lögreglu geti haft áhrif á það hvort einstaklingur brjóti af sér aftur eða ekki (Becker, 1991; Hagan og McCarthy, 1998; Muncie, 1999).

Heimildir

- Baumer, E. P., Helgi Gunnlaugsson, Kristrún Kristinsdóttir og Wright, R. (2001). *Ítrekunartíðni afbrota á Íslandi: rannsókn á afturbærni brotamanna til afbrotabegðunar eftir úttekt refsingar*. Reykjavík: Háskólafjölritun.
- Becker, H. S. (1991). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press.
- Carcach, C. og Leverett, S. (1999). *Recidivism among juvenile offenders: An analysis of times to reappearance in court* [Rafræn útgáfa]. Canberra: Australian Institute of Criminology.
- Conklin, J. E. (2001). *Criminology* (7. útg.). Boston: Allyn and Bacon.
- Fangelsismálastofnun. (2001). *Arsskýrsla Fangelsismálastofnunar 2000*. Reykjavík: Fangelsismálastofnun.
- Farrington, D. P. (1997). Human development and criminal careers. Í M. Maguire, R. Morgan og R. Reiner (Ritstj.), *The Oxford handbook of criminology* (2. útg.) (bls. 361-395). Oxford: Clarendon.
- Graham, J. og Bowling, B. (1995). *Young people and crime. Home office research study nr. 145*. London: HMSO.
- Hagan, J. og McCarthy, B. (1998). *Mean streets: Youth crime and homelessness*. USA: Cambridge University Press.
- Hinderlang, M. J. (1976). *Criminal victimization in eight American cities: A descriptive analysis of common theft and assault*. Cambridge, MA: Ballinger.
- Home Office. (1995). *Digest 3: Information on the criminal justice system in England and Wales*. London: Home Office Research and Statistics Department.
- Kivsgaard, B. (2002). Kan forbrydelser forudsiges? – Om strategiske forbrydelser. *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*, 89, 27-36.
- Lögrelustjórinn í Reykjavík. (2001). *Arsskýrsla lögreglustjórans í Reykjavík fyrir árið 2000*. Reykjavík: Forvarna- og fræðsludeild.
- Margrét Lilja Guðmundsdóttir og Rannveig Þórisdóttir. (2001). *Afbrot og öryggi: viðhorf íbúa umdæmis lögreglustjórans í Reykjavík*. Reykjavík: Lögreglustjórinn í Reykjavík og Borgarfræðasetur.
- Muncie, J. (1999). *Youth and crime: A critical introduction*. London: Sage.
- Rannveig Þórisdóttir. (2002). Feilspor: samskipti lögreglu við börn og ungmenni eins og þau birtast í Málaskrá lögreglunnar í Reykjavík. Óbirt MA-ritgerð, Félagsvísindadeild, Háskóli Íslands.
- Tyler, T. (1990). *Why people obey the law*. New Haven: Yale University Press.
- Wilson, J. J., Rojas, N., Haapanen, R., Duxbury, E. og Steiner, H. (2001). Substance abuse and criminal recidivism: A prospective study of adolescents [Rafræn útgáfa]. *Child Psychiatry and Human Development*, 31, 297-312.

Rásaflakk og viðhorf til sjónvarpsauglýsinga

Guðbjörg Hildur Kolbeins

Hvað er rásaflakk? Orðið rásaflakk er íslensk þýðing á enska hugtakinu *zapping* sem mun upprunalega vera komið úr teiknimyndaseríu. Frá því á miðjum níunda áratugnum er fyrst var farið að nota hugtakið hefur það ýmist verið notað yfir þá hegðun áhorfenda að taka upp sjónvarpsþætti og hraðspóla síðan yfir auglýsingarnar í þáttunum eða/og þær auglýsingar sem kunna að vera á milli þátta sem teknir eru upp (þessi hegðun kallast nú *zipping* á ensku), eða þegar áhorfendur skipta um sjónvarpsrás til að forðast auglýsingar eða hreinlega til að kanna hvað er á öðrum rásum. *Zapping* eða rásaflakk er martröð auglýsenda því af augljósum ástæðum eru auglýsingarnar ekki að ná til þeirra áhorfenda sem kjósa að skipta um rás um leið og auglýsingatíminn hefst. Þó að rásaflakkarar geri talsvert af því að skipta um rás í miðjum þáttum, sérstaklega ef að auglýsingar eru settar inn í þættina, er rásaflakkið algengast í upphafi þátta og við lok þeirra (Kaplan, 1985).

Tvær tæknibreytingar hafa ýtt mjög undir rásaflakk fólks. Í fyrsta lagi hefur fjölgun sjónvarpsrásra gert áhorfendum kleift að skipta um rás. Því fleiri sjónvarpsrásir sem fólk hefur aðgang að, því meira gerir það af því að flakka á milli rása. Í öðru lagi hefur fjarstýringin auðveldað áhorfendum mjög að skipta um rás enda sýndu fyrstu rannsóknirnar á rásaflakki að minna var skipt um stöðvar á þeim heimilum þar sem heimilisfólkið þurfti að standa upp úr stólnum eða sófanum til að skipta um rás á sjónvarpstæk-
inu (Heeter og Greenberg, 1985).

Heeter og Greenberg (1985) gerðu athyglisverða rannsókn á rásaflakki fólks á sínum tíma. Í rannsókn þeirra kom meðal annars fram að karlar væru meira fyrir að skipta um rásir en konur, og yngra fólkið gerði meira af því en þeir sem eldri væru. Reyndust til dæmis börn gera mun meira af því að skipta á milli rása en foreldrar þeirra.

Niðurstöður Heeter og Greenberg leiddu einnig í ljós að rásaflakkarar voru farnir að stunda það að fylgjast með tveimur eða fleirum sjónvarpsþáttum á sama tíma, og notuðu þeir þá yfirleitt auglýsingahléin til að skipta á milli rása. Aðalástæða fólks fyrir rásaflakki var þó yfirleitt til að

fordást auglýsingar og til að kanna hvaða efni verið væri að sýna á öðrum rásum.

Samkvæmt nýlegri rannsókn sem gerð var í Hollandi hættir tæplega þriðjungur áhorfenda að horfa á sjónvarp, eða áhorfendur skipta um sjónvarpsrás, þegar gert er hlé á dagskrá til að koma að auglýsingum (Meurs, 1998).

Hvaða þættir hafa helst áhrif á rásaflakk? Eins og áður segir skiptir sá fjöldi rása sem áhorfandi getur valið um miklu máli og einnig skiptir máli hvort að hægt sé að fjarstýra sjónvarpstækinu. Því fleiri sem eru í heimili, því meira er skipt um sjónvarpsrásir. Heildartekjur heimilisins og menntun heimilisfólks hefur líka áhrif. Hvorutveggja hefur þau áhrif að meira er skipt um rásir.

Þó að rásaflakk valdi auglýsendum augljóslega áhyggjum vegna þess fjölda fólks sem fordást sjónvarpsauglýsingar, hefur að minnsta kosti ein rannsókn sýnt fram á að það er betra fyrir auglýsendur að áhorfendur sjái brot af auglýsingu þegar þeir flakka á milli rása heldur en að þeir horfi á auglýsingu í heild sinni. Skýringin mun vera sú að þegar áhorfendur flakka á milli rása beina þeir allri athygli sinni að sjónvarpstækinu og taka því betur eftir þeim auglýsingum sem þeir sjá (þó að ekki sé nema um brot úr auglýsingu að ræða), heldur en ef að þeir væru ekki að flakka (Zufryden, Pedrich og Sankaralingam, 1993).

Rannsóknarspurningar

Tilgangur þeirrar rannsóknar sem hér verður fjallað um var að kanna meðal annars rásaflakk íslenskra sjónvarpsáhorfenda og viðhorf þeirra til auglýsinga. Lítið sem ekkert er vitað um rásaflakk sjónvarpsáhorfenda hér á landi, eftir því sem best er vitað, eða af hverju fólk skiptir um sjónvarpsrás. Sú aðferð sem Gallup hefur notað til að mæla sjónvarpsáhorf hefur byggst á því að þátttakendur hafa haldið dagbók og hafa þeir skrifað niður áhorf sitt á 15 mínútna fresti, það er að segja á hvaða sjónvarpsefni þeir eru að horfa þá stundina – ef þeir eru að horfa á eitthvað á annað borð. Dagbókaráðferðin hefur verið umdeild og þó að hún geti gefið nokkuð grófa mynd af rásaflakki, það er að segja hversu oft áhorfendur skipta um sjónvarpsrásir, er líklegt að hún gefi alls ekki heildarmynd af rásaflakkinu. Markmið rannsóknarinnar var því ekki síður að kanna af hverju fólk skiptir um sjónvarpsrás.

Viðhorf fólks til sjónvarpsauglýsinga var einnig kannað í rannsókninni. Árið 2001 voru auglýsingaútgjöld til fjölmiðla 8,469 milljarðar og þar af

fóru 2,804 milljarðar í sjónvarpsauglýsingar eða einn þriðji af auglýsingakökunni (tölurnar eru frá Hagstofu Íslands og byggðar á upplýsingum ÍM Gallup). Þessi fjárhæð, tæpir þrír milljarðar, jafngildir um það bil 4.000 bifreiðum í eigu landsmanna (upplýsingar frá Seðlabanka Íslands). Það er því ljóst að auglýsendur virðast hafa tröllatru á áhrifamætti sjónvarps. En til að auglýsingar hafi einhver áhrif verða þær að ná til áhorfenda, og því er spurt: Hvað gera sjónvarpsáhorfendur þegar auglýsing birtist á skjánum? Nota þeir auglýsingatímamann til að gera eitthvað annað, til dæmis til að fara á snyrtinguna eða til að fá sér að borða, lækka þeir hljóðið í sjónvarpstækinu eða skipta þeir um sjónvarpsrás? Þessum spurningum og fleirum var reynt að svara í rannsókninni.

Rannsóknin er hluti af stærra rannsóknarverkefni um rásaflakk, viðhorf fólks til auglýsinga og sjónvarps, notkun fólks á sjónvarpi og hvaða notagildi sjónvarp hefur fyrir fólk, sem hófst vorið 2001. Um frumrannsókn er að ræða og munu niðurstöður verkefnisins væntanlega veita grunn fyrir áframhaldandi rannsóknir á þessu sviði.

Rannsóknaraðferð

Rannsóknin var framkvæmd í febrúar/mars 2002 af nemendum í námskeiði í fjölmiðlafræðum. Úrtakið var hentiúrtak og því eru niðurstöðurnar birtar með þeim fyrirvara að ekki er hægt að heimfæra þær yfir á allan almenning. Hins vegar geta niðurstöðurnar gefið þokkalega vísbendingu um stöðu mála, að minnsta kosti hjá ungu, háskólagengnu fólki.

Spurningalistar voru lagðir fyrir 452 einstaklinga á aldrinum 10 til 78 ára. Tæp 70% úrtaksins voru á aldrinum 18 til 48 ára, en sá aldurshópur er yfirleitt markhópur auglýsenda. Skipta áhorfstölur fyrir þennan hóp því mestu máli. Eins og áður segir var úrtakið í yngri kantinum, fjórir af hverjum tíu voru á aldrinum 20 til 34 ára, tæplega fjórðungur úrtaksins var undir tvítugu, 18% var á aldrinum 35 til 49 ára, og 17% var yfir fimmtugu.

Heldur fleiri konur en karlar svöruðu spurningalistanum. Hlutfall kvenna var 53,7% og karlmenn voru því 46,3%.

Rúmlega þriðjungur þátttakenda (32,4%) höfðu lokið háskólaprófi, voru enn við nám eða höfðu lokið hluta af háskólanámi og ekki útskrifast. Tæp 23% karlanna höfðu lokið háskólanámi en aðeins 14% kvennanna. Hins vegar voru 17,2% kvennanna enn við nám eða höfðu lokið hluta af háskólanámi án þess að hafa lokið prófi, en þessi tala var 11,3% fyrir karlanna.

Áhorf á sjónvarpsstöðvar

Eins og áður segir var rannsóknin viðameiri en svo að hér verði fjallað um heildarniðurstöður hennar. Verður því sjónum beint að rásaflakki þátttakenda og viðhorfi þeirra til sjónvarpsauglýsinga. Einnig verður gerð örstutt grein fyrir áhorfi fólks á sjónvarp.

Það eru engin ný sannindi að fjölmiðlaumhverfi Íslendinga hefur tekið stakkaskiptum á síðustu 15 árum. Sjónvarpslaus fimmtudagskvöld eru minningin ein og þeim fækkar sem hafa aðeins aðgang að Ríkisútvarpi – sjónvarpi. Glögglega kom fram í rannsókninni að Skjár einn hefur leyst Ríkisútvarpið – sjónvarp af hólmi á mörgum heimilum, sérstaklega meðal kvenna.

Tafla 1. Áhorf á sjónvarpsstöðvar

Hvaða sjónvarpsstöð horfir þú mest á?		
	Karlar	Konur
RÚV	40,1%	32,9%
Stöð 2	21,3%	25,3%
Sýn	10,4%	0,8%
Skjár einn	24,3%	38,4%
Aðrar stöðvar	4,0%	2,4%
Hver er sjónvarpsstöðin þín?		
	Karlar	Konur
RÚV	38,1%	31,7%
Stöð 2	17,6%	25,0%
Sýn	15,9%	1,0%
Skjár einn	23,9%	38,0%
Aðrar stöðvar	4,6%	4,4%
Hvaða sjónvarpsstöð þykir þér vænst um?		
	Karlar	Konur
RÚV	41,4%	38,9%
Stöð 2	12,4%	19,7%
Sýn	12,4%	1,3%
Skjár einn	26,9%	35,7%
Aðrar stöðvar	7,0%	3,7

Spurt var: Hvaða sjónvarpsstöð horfir þú mest á? Eins og sjá má í töflu eitt sögðust flestir karlmennirnir horfa mest á Ríkisútvarpið – sjónvarp, eða 40%. Í aldurshópnum 18 til 48 ára eru þetta þó heldur færri karlar, eða 37%. Um þriðjungur kvennanna sögðust mest horfa á Ríkisútvarpið – sjónvarp, en hins vegar horfðu 45% kvenna á aldrinum 18 til 48 ára mest á Skjá einn og hefur Skjárinn þar talsvert forskot á aðrar sjónvarpsstöðvar.

Í öðru lagi var spurt: Hver er sjónvarpsstöðin þín? Enn og aftur héldu karlmennirnir tryggð við Ríkisútvarpið – sjónvarp þar sem 38% þeirra töldu þá stöð vera sjónvarpsstöðina sína. Sama hlutfall kvenna, 38%, töldu Skjá einn vera stöðina sína.

Athyglisvert er að hátt í fimmti hver karlmaður á aldrinum 18 til 48 ára sagði að Sýn væri stöðin sín en stöðin komst ekki einu sinni á blað meðal kvenna í sama aldurshópi. Verður því að álykta að Sýn þjóni tilgangi sínum sem karlastöð enda hafa auglýsingar stöðvarinnar gengið út á að segja karlmönnum hvað þeir þurfi að gera fyrir eiginkonur sínar til að fá að hafa áskrift að Sýn. Efni stöðvarinnar höfðar einnig mun meira til karlmannna, en meðal efnisisins eru yfirleitt þróttir, þ.á.m. hnefaleikar, erótískar myndir og ofbeldisefni.

Að lokum var spurt: Hvaða sjónvarpsstöð þykir þér vænst um? Flestir þátttakendanna voru þeirrar skoðunar að þeim þætti vænst um Ríkisútvarpið – sjónvarp. Merkilegt verður hins vegar að teljast að hátt í fjórðu hverri konu á aldrinum 18 til 48 ára þótti vænst um Skjá einn. Ljóst er að Skjár einn er að velta Ríkisútvarpinu – sjónvarpi úr sessi í brjósti ís-lenskra kvenna.

Rásaflakk

Til að kanna af hverju fólk skiptir um sjónvarpsrás voru þátttakendur spurðir hversu oft þeir skiptu um rás; þegar þátturinn sem þeir væru að horfa á yrði leiðinlegur, til að kanna hvað væri á öðrum sjónvarpsrásum, til að fylgjast með þáttum á öðrum rásum, vegna þess hversu gaman það væri að stunda rásaflakk, þegar aðrir á heimilinu bæðu um að skipt væri um rás og til að forðast auglýsingar. Þátttakendur gátu valið um svarmöguleikana aldrei, sjaldan, stundum, oft og mjög oft.

Eins og sjá má í töflu tvö gera karlmenn heldur meira af því en konur að skipta um rás þegar þeim þykir þátturinn sem þeir eru að horfa á orðinn leiðinlegur. Um helmingur karlmannanna sögðust skipta um rás oft eða mjög oft undir slíkum kringumstæðum. Fjórar af hverjum tíu konum

Tafla 2. Ástæður fyrir rásaflakki

Þáttur er leiðinlegur	aldrei	sjaldan	stundum	oft	mjög oft
– karlar	6,9%	18,3%	23,3%	37,1%	14,4%
– konur	5,5%	14,0%	37,4%	32,3%	10,6%
Til að kanna aðrar rásir					
– karlar	5,4%	7,4%	22,5%	47,1%	17,6%
– konur	4,2%	12,6%	33,2%	31,9%	18,1%
Til að fylgjast með mörgum rásum					
– karlar	27,9%	42,2%	19,1%	8,8%	2,0%
– konur	38,8%	37,1%	13,5%	9,3%	1,3%
Gaman að skipta um rás					
– karlar	29,8%	29,8%	27,8%	9,1%	3,5%
– konur	39,9%	31,9%	20,6%	5,0%	2,5%
Þegar aðrir biðja um að skipt sé					
– karlar	9,1%	13,1%	43,4%	28,3%	6,1%
– konur	8,4%	13,1%	41,8%	31,2%	5,5%
Til að forðast auglýsingar					
– karlar	10,7%	18,5%	25,4%	30,2%	15,1%
– konur	14,6%	16,3%	25,5%	23,8%	19,7%

svöruðu því sama. Helmingur kvennanna töldu að þær skiptu um rás oft eða mjög oft til að kanna hvað væri á öðrum rásum, en tæplega 65% karlanna sögðust gera slíkt hið sama.

Greinilegt er að sjónvarpsáhorf fólks hefur breyst mikið, því auk þess að gera mikið af því að kanna hvaða efni er verið að sýna á öðrum sjónvarpsrásum, taldi einn af hverjum tíu þátttakendum sig stunda þá iðju oft eða mjög oft að skipta sífellt um sjónvarpsrásir til að fylgjast með efni sem verið er að sýna á sama tíma á öðrum sjónvarpsrásum. Ekki var spurt um hversu mörgum sjónvarpsrásum þátttakendur reyndu að fylgjast með á sama tíma, en vissulega væri áhugavert að vita hvað sjónvarpsáhorfendur telja sig geta fylgst með söguþræði margra þátta í einu. Kann að vera að einhverjir áhorfendur hafi þróað með sér tækni til að geta fylgst vel með mörgum þáttum í einu, en lengi hefur verið vitað að börn jafnt sem fullorðnir ná svo til fullum skilningi á sjónvarpsþáttum án þess endilega að horfa á þá í heild sinni. Mjög oft er fólk að sinna öðrum verkefnum, til dæmis dunda sér við handavinnu eða læra meðan það horfir á sjónvarp en

Það veit hvenær nauðsynlegt er að beina athyglinni að skjánum til að geta fylgst með söguþræðinum.

Það kemur konum sjálfsagt ekki mikið á óvart að karlmönnum finnst skemmtilegra að skipta um rásir en konum. Tæp 13% karlmanna sögðust skipta um sjónvarpsrás oft eða mjög oft vegna þess hversu gaman það væri en aðeins 8% kvennanna svöruðu því sama.

Athyglisvert er að rúmlega fimmtungur þátttakenda í rannsókninni sögðust sjaldan eða aldrei skipta um sjónvarpsrás þegar aðrir í fjölskyldunni bæðu um að skipt yrði um sjónvarpsrás til að hægt væri að horfa á eitthvað annað. Hlýtur maður að velta fyrir sér hvort að slíkur ósveigjanleiki valdi ekki illindum á heimilum landsmanna.

Reynir fólk að forðast sjónvarpsauglýsingar með því að skipta um rás? Svo virðist vera. Sjö af hverjum tíu þátttakendum í úrtakinu sögðust skipta um rás stundum, oft eða mjög oft til að forðast auglýsingarnar. Um það bil 45% sögðust skipta um rás oft eða mjög oft til að forðast auglýsingar og er þetta hlutfall jafnvel hærra fyrir markhóp auglýsenda, fólk á aldrinum 18 til 48 ára, en nær helmingur þátttakenda á þessum aldri sögðust skipta um rás oft eða mjög oft til að forðast sjónvarpsauglýsingar. Þessar niðurstöður hljóta að teljast vonbrigði fyrir auglýsendur þar sem með þessu missa þeir helming markhópsins. Lítil sem enginn munur var á kynjunum hvað þetta varðar.

Viðhorf til auglýsinga í sjónvarpi

Hvert er viðhorf fólks til sjónvarpsauglýsinga? Um þriðjungi úrtaksins var hreinlega illa við sjónvarpsauglýsingar, karlmönnum var heldur verr við þær eða konum. Hins vegar, eins og sjá má í töflu þrjú, sögðust 39% karlmanna og 47% kvenna hvorki vera sammála né ósammála þeirri fullyrðingu að þeim væri illa við sjónvarpsauglýsingar.

Um það bil fjórir af hverjum tíu reyna annað hvort oft eða mjög oft að forðast auglýsingar í sjónvarpi og um helmingur úrtaksins sagðist oft eða mjög oft nota auglýsingatíma sjónvarpsins til að gera eitthvað annað. Séu þeir taldir með sem sögðust stundum nota tímann til að gera eitthvað annað meðan auglýsingar eru í sjónvarpinu er ljóst að aðeins einn til tveir af hverjum tíu sjónvarpsáhorfendum lætur sig hafa það að horfa á auglýsingarnar.

Nokkuð algengt virðist vera að fólk lækki í sjónvarpinu þegar auglýsingatíminn byrjar. Gildir þetta jafnt fyrir konur sem karla. Rúmlega helmingur úrtaksins, (55%), sögðust stundum, oft eða mjög oft lækka

Tafla 3. Viðhorf til sjónvarpsauglýsinga

	mjög ósammála	ósammála	hvorki né	sammála	mjög sammála
Líkar illa við auglýsingar					
– karlar	6,9%	17,3%	39,1%	20,3%	16,3%
– konur	6,3%	16,3%	46,3%	17,1%	14,2%
Það er of mikið af auglýsingum					
– karlar	2,5%	9,4%	36,6%	32,2%	19,3%
– konur	2,5%	3,8%	33,2%	41,6%	18,9%
Sjónvarpsauglýsingar eru fræðandi					
– karlar	19,4%	32,3%	34,8%	12,4%	1,0%
– konur	15,7%	29,8%	39,1%	14,9%	0,4%
	aldrei	sjaldan	stundum	oft	mjög oft
Reynir að forðast auglýsingar					
– karlar	8,9%	21,3%	30,7%	25,7%	13,4%
– konur	10,4%	20,4%	32,9%	22,5%	13,8%
Notar tímann til að gera annað					
– karlar	4,0%	11,4%	36,6%	36,1%	11,9%
– konur	2,5%	9,6%	35,4%	37,5%	15,0%
Lækkar hljóðið í tækinu					
– karlar	19,1%	26,5%	26,5%	18,1%	9,8%
– konur	19,2%	26,4%	27,6%	18,4%	8,4%
Hefur keypt vöru vegna auglýsingar					
– karlar	29,2%	42,6%	21,3%	6,4%	0,5%
– konur	33,3%	40,4%	22,5%	3,3%	0,4%

hljóðið í sjónvarpstækinu þegar sjónvarpsauglýsingar birtust á skjánum.

Rúmlega helmingur karlmannanna og sex af hverjum tíu konum voru þeirrar skoðunar að of mikið væri af auglýsingum í sjónvarpinu og um þriðjungur var hvorki sammála né ósammála þeirri fullyrðingu að það væri of mikið af auglýsingum í sjónvarpinu.

Í grein í Morgunblaðinu þann 19. desember, 2002, hélt Friðrik Eysteinson, formaður Samtaka auglýsenda því fram að tilgangur sjónvarpsauglýsinga væri m.a. að „sjá almenningi fyrir upplýsingum sem auðvelda þeim að taka neysslutengdar ákvarðanir“ (Friðrik Eysteinson, 2002, bls. 48).

Ljóst er að mikill meirihluti þeirra áhorfenda sem tóku þátt í þeirri rannsókn sem hér er fjallað um eru ekki sömu skoðunar. Aðeins 13% karla töldu sjónvarpsauglýsingar vera fræðandi og 15% kvenna voru sömu skoðunar. Verður því ekki séð að auglýsendur séu að ná fram því markmiði sínu að fræða væntanlega kaupendur sína, að minnsta kosti telja sjónvarpsáhorfendur svo ekki vera.

Að lokum er vert að skoða hvort að fólk telur sig hafa keypt vöru vegna auglýsingar sem það sá í sjónvarpi. Þriðjungur þátttakenda í rannsókninni sagðist aldrei hafa keypt vöru vegna þess að hann sá hana auglýsta í sjónvarpi, fjórir af hverjum tíu sögðust sjaldan hafa keypt vöru vegna þess að þeir sáu sjónvarpsauglýsingu um hana og einn af hverjum fimm sögðust stundum hafa keypt eitthvað vegna sjónvarpsauglýsingar.

Samantekt

Þær niðurstöður sem hér hafa verið kynntar gefa vísbendingu um að áhorfendur geri orðið talsvert af því að skipta um rásir, ekki síst þegar auglýsingar birtast á skjánum. Verður samt að taka niðurstöðunum með þeim fyrirvara að hér var um hentiúrtak að ræða og því ber að varast að alhæfa þær yfir á allan almenning.

Borgar það sig að auglýsa í sjónvarpi? Ef marka má þá fjárhæð, tæplega þrjú milljarða, sem auglýsendur eru tilbúnir til að borga fyrir að auglýsa í sjónvarpi telja þeir svo vera. Þær rannsóknarniðurstöður sem hér hefur verið fjallað um benda þó sterklega til að margir áhorfendur reyni að forðast sjónvarpsauglýsingar, meðal annars með því að nota auglýsingatímamann til að gera eitthvað annað. Helmingur áhorfenda skiptir um sjónvarpsrás þegar auglýsingarnar byrja og aðrir lækka hljóðið í sjónvarpstækinu meðan á auglýsingatímanum stendur.

Einnig er nokkuð ljóst að meirihluti sjónvarpsáhorfenda telur orðið of mikið af auglýsingum í sjónvarpi. Kann vel að vera að þessi skoðun áhorfenda hafi áhrif á hversu illa sumum þeirra er við sjónvarpsauglýsingar og að einnig hafi hún áhrif á þörf áhorfenda fyrir að forðast auglýsingar. Íslensku útvarpslögin heimila að auglýsingar séu 15% af daglegum útsendingartíma (að meðaltali níu mínútur á hvern klukkutíma), en auglýsingar og svokölluð fjarsöluinnskot skulu aldrei vera hærra hlutfall útsendingartíma en 12 mínútur á hverjum klukkutíma (Útvarpslög nr. 53/2000, 18. gr). Í bandarísku sjónvarpi eru nú yfirleitt 20 mínútur af auglýsingum á hverjum klukkutíma og hver sjónvarpsþáttur því orðinn aðeins 40 mínútur í stað 48 mínútna langur áður. Niðurstöður rannsóknarinnar benda til að íslenskir áhorfendur muni ekki setta sig við slíkt, það er að segja að áhorfendur muni reyna að forðast sjónvarpsauglýsingar í enn ríkara mæli verði þeim fjölgað.

Heimildir

- Friðrik Eysteinnsson. (2002, 19. desember). Á RÚV að hverfa af auglýsingamarkaði?. *Morgunblaðið*, bls. 48.
- Heeter, C. og Greenberg, B. S. (1985). Profiling the zappers. *Journal of Advertising Research*, 25, 15-19.
- Kaplan, B. M. (1985). Zapping – The real issue is communication. *Journal of Advertising Research*, 25, 9-12.
- Meurs, L. van. (1998). Zapp! A study on switching behavior during commercial breaks. *Journal of Advertising Research*, 38, 43-53.
- Útvarpslög nr. 53/2000, 18. grein.
- Zufryden, F. S., Pedrick, J. H. og Sankaralingam, A. (1993). Zapping and its impact on brand purchase behavior. *Journal of Advertising Research*, 33, 58-66.

Táknvísí

Stefán Jökulsson

Hér á eftir geri ég stuttlega grein fyrir hugtökunum miðlafræðslu og miðlalæsi en hið síðarnefnda mætti kalla táknvísí á íslensku. Jafnframt tengi ég umfjöllunina við rannsókn sem ég gerði veturinn 2001-2002 á miðlum og merkingarsköpun. Miðlafræðsla (*media education*) vísar meðal annars til tiltekins verklags í skólastarfi sem hefur víða gefist vel: Nemendur nota mismunandi miðla – myndmiðla, hljóðmiðla, prentmiðla, netmiðla – við nám sitt og læra í leiðinni sitthvað um eðli þeirra og áhrif á menningu og lýðræði. Í miðlalæsinu (*media literacy*) eða táknvísínni felst þá sú færni og kunnátta sem leiðir af miðlafræðslunni.

Nýir miðlar, einkum netið, eru nú nátengdir lífi og starfi fólks á öllum sviðum þjóðfélagsins og hafa til dæmis gjörbreytt þeim aðferðum sem beita má við sköpun og miðlun þekkingar. Þetta nýja samskiptaumhverfi er kjölfesta þekkingarsamfélagsins og í miðlalæsinu felst meðal annars sú færni sem nemendur þurfa að öðlast til að geta breytt upplýsingum í verðmæta þekkingu.

Sagan

Síðastliðin 20 ár hefur athygli og áhugi skólamanna beinst æ meira að hlut miðla í lífi barna og unglinga. Í sumum skólum hefur fræðslu um miðla verið fléttað inn í annað nám, svo sem móðurmálsnám eða nám í samfélagsfræði, en sums staðar hefur orðið til sérstök námsgrein þar sem miðlar og miðlun eru viðfangsefnið (*media studies, media education*).

Fjögur lönd virðast vera í farabroddi á sviði miðlafræðslu – Ástralía, Suður-Afríka, Kanada og Bretland – en meðal Breta má rekja upphaf hennar til fjórðar áratugar nýliðinnar aldar. Mikill áhugi er á miðlafræðslu í ýmsum löndum Evrópu, einkum í Frakklandi, Þýskalandi, Niðurlöndum, Ítalíu, Grikklandi, Sviss og Austurríki, þótt þau standi enn talsvert að baki forustuþjóðunum á þessi sviði (Tufte, 1999).

Miðlafræðsla í finnskum grunnskólum hófst árið 1970 og 1977 í framhaldskólum. Slík fræðsla hófst í norskum grunnskólum árið 1974 og

1985 var hún eflid til muna. Í sænskum grunnskólum hefur miðlafræðsla verið skyldugrein frá árinu 1980 en í Danmörku hefur miðlafræðsla og notkun miðla verið hluti af námsefni grunnskólanna frá 1970. Grunnskólar á Norðurlöndum eru því mislangt á veg komnir hvað varðar tækjabúnað, þjálfun kennara og kennsluefni.

Í Finnlandi, Noregi og Danmörku hefur miðlafræðsla verið hluti af námi kennara í um það bil áratug en í Svíþjóð hafa samtök kennara og sérstök deild sænska ríkisútvarpsins – *Sveriges Utbildningsradio* – verið burðarásar hvað varðar þjálfun kennara og námsefnisgerð á sviðinu.

Íslensk stjórnvöld hafa mótað stefnu sem varðar meðal annars tengsl menntunar og miðla, og stuðlað að hagnýtingu upplýsingatækni í skólum og aukinni fræðslu á því sviði. Í nýjum námskrám íslenskra grunnskóla er gert ráð fyrir ýmiss konar fræðslu um miðla en ég tel að miðlafræðsla, eins og hún tíðkast í ofangreindum löndum, hafi ekki numið hér land.

Hvað er miðlalæsi?

Þótt blæbrigðamunur sé á skilgreiningum fræðimanna á fyrirbærinu miðlalæsi má merkja í þeim rauðan þráð: Miðlalæsi felur í sér hæfni til að afla hvers kyns upplýsinga eða taka á móti þeim, greina þær og meta. Það felur einnig í sér getu til að miðla upplýsingum með margvíslegum aðferðum, jafnt í formi prents sem annarra tjáningarmiðla (Hobbs, 1998).

Gott samkomulag ríkir meðal kunnáttumanna um að gagnrýnin hugsun sé lykilatriði þegar kemur að því, innan skólanna, að greina boð eða miðla þeim. Hins vegar fást fræðimenn og sérfræðingar á mörgum sviðum við miðlalæsi og meðal þeirra eru nokkuð skiptar skoðanir um hvað ofangreind skilgreining eigi í raun að fela í sér í skólastarfinu. Eftirfarandi atriði eru þó oft nefnd sem dæmi um það sem nemendur þurfi að vita – og virðast þá höfundar oftast hafa hefðbundna fjölmiðla í huga:

- að miðlað efni sé búið til, það er í því felist túlkun á veruleikanum
- að miðlað efni verði til í tilteknu hagrænu, félagslegu, pólitísku, sögulegu og fagurfræðilegu samhengi
- að merkingarsköpun – það að taka á móti boðum og túlka þau – sé fólgin í samspili móttakandans, boðanna og umhverfisins
- að hver miðill eigi sér sérstakt mál, sérstakt táknkerfi og sérstök birtingarform
- að framsetningarmáti og efnisval í miðlum hafi áhrif á sjálfsmynd fólks og hugmyndir þess um veruleikann

Þessi skýring á læsi tekur berlega til mismunandi táknkerfa en til að öðlast skilning á læsishugtakinu meðal skólanemenda nú á dögum nægir þó ekki að huga að hinum hefbundnu miðlum – prenti, útvarpi og sjónvarpi. Við þurfum að rannsaka stafræna miðla, eðli þeirra og áhrif.

Merkingarsköpun í tveimur heimum

Víða á Vesturlöndum hefur yngsta kynslóðin að stórum hluta alist upp í rafrænu/stafrænu umhverfi. Börnin fá hugmyndir sínar um fjölskylduna, félagana og skólann í heimi sjónvarps, myndbanda, útvarps, kvikmynda og tölvuleikja og þau hrærast oft í tveimur heimum, annars vegar í mannheimum en hins vegar í netheimum eða sýndarveruleika. Þessir miðlar móta sjálfsmynd og vitsmunalíf æskufólks, og menning þess er nátengd þeim.

Skilningur á því hvernig ungt fólk les og skrifar (og lærir) nú á dögum krefst því rannsóknar á þremur lykilþáttum og tengslum milli þeirra: 1) rafrænum miðlum, ekki síst hinum stafrænu; 2) vitsmunalífi barna og unglinga; 3) menningu þeirra.

Verður nú vikið lítillega að hverjum þessara þátta.

Stafrænir miðlar

Texti stafræna miðlanna er ekki aðeins ritmál – þar sem lesið er í eina átt eftir línu – heldur einnig talmál og myndmál í rými þar sem fara má í allar áttir til að leita merkingar eða skapa hana. Hér er ein áleitnasta spurningin sú hvernig fólk moði merkingu úr mörgum táknkerfum í einu. Hvernig orkar samspil margra miðla á skilning í þessu nýja umhverfi, t.d. samspil tungumáls og myndmáls? Er myndmálið þess megnugt að skapa og flytja merkingu án stuðnings frá tungumáli?

Við þurfum að afla vitneskju um hvernig ungt fólk fæst við hina nýju tækni og hinn nýja texta, skilja betur hvað það merkir að lesa og skrifa í þessu nýja umhverfi. Hvað merkir það til dæmis að lesa stiklutexta? Hvernig á að skilgreina hugverk sem margir hafa unnið? Okkur vantar berlega fleiri áhöld til þess að geta hugsað og talað um tölvutexta eða annan stafrænan texta (orð og/eða myndir) á svipaðan hátt og við fjöllum um hefðbundinn texta.

Hinir stafræna miðlar, þar á meðal netið, geta einnig haft mikil áhrif á það hvernig boðskiptum vindur fram í tíma og rúmi. Það getur til dæmis haft geysimikil áhrif ef fólk getur sótt sér þekkingu víðs vegar um heiminn

og stundað nám hvenær og hvar sem er – jafnvel á mörgum stöðum í einu. Hvaða áhrif hefur þessi framvinda mála á stöðu skólanna, hlutverk kennara og afstöðu okkar til menntunar? Hvernig á að skipuleggja nám þeirra sem hrærast jafnmikið í sýndarveruleika og veruleika lofts, vatns og vinda? Hvað er það í námi og kennslu sem krefst þess að nemendur séu samtímis á sama stað?

Vitsmunalíf grunnskólanema

Börn virðast vera námfús að eðlisfari. Þau ná fótfestu í veröldinni með því að spyrja hina fullorðnu, fá svör við spurningum sem vakna í dagsins önn og ekki síst með því að leika sér að hlutum og gera með þá tilraunir. Í skóla dregur úr áhuga barna á því að læra með þessum hætti enda virðist oft mælt til þess að þau fái st þar við samhengislausan fróðleik.

Tölvur virðast að sumu leyti leyti kveikja aftur löngun barna til að leika sér og læra og birtist þetta í viðfangi þeirra við námsforrit og tölvuleiki. Mörg þeirra eru orðin mjög hagnöfn í heimi tölvunnar og afstaða þeirra til viðfangsefnanna virðist öðruvísi en þeirra sem eldri eru. Þeim finnst til dæmis engan veginn nauðsynlegt að reyna skilja sem flest í umhverfinu áður en þau taka til við að gera tilraunir í því (Johnson-Eilola, 1998). Þeim finnst það ekki tiltökumál þótt þau viti ekki til hvers leikurinn leiðir, ekki óþægilegt þótt hann sé ekki byggður á skýrt afmörkuðum áföngum þar sem eitt gerist ófrávíkjanlega á eftir öðru, á ákveðnum stað og tíma eins og tíðkast í skólum. Þeim finnst gott að geta lært þegar þeim finnst það best, þeim finnst gaman að geta leitað upplýsinga um það sem vekur áhuga þeirra, þeim finnst eðlilegt leysa vanda í því samhengi sem hann blasir við, beita innsæi sínu og prófa sig áfram.

Jafnframt virðast börn af tölvukynslóðinni eiga auðvelt með að eiga samræður við marga í einu og bregða á leik með sjálfmyndina (t.d. að strákur taki þátt í netsamræðum í hlutverki gamallar konu). Þau virðast einnig eiga auðveldara með það en hinir eldri að taka á móti samsuðu úr mörgum táknerfum – mismunandi boðum sem berast samtímis úr ýmsum áttum.

Þessi dæmi eru vísbending um nauðsyn þess – í þeirri viðleitni að skilja læsi nú á dögum – að rannsaka hvaða áhrif ríkjandi miðlar hafi haft á vitsmunalíf barna og unglínga og er hér einkum átt við sjónvarpið og hina nýju stafrænu miðla. Hafa þessir miðlar breytt því hvernig æskufólk tekur á móti boðum og vinnur úr þeim? Verður framsetningarmáti prentmáls á netinu,

þar sem flest þarf að vera klippt og skorið, til þess að ungt fólk forðist bækur eða aðra textabálka? Lætur því betur að skilja viðfangsefni eða túlka þau með tilstyrk lifandi mynda?

Menning grunnskólanema

Umræðan um læsi nú á tímum, og þar af leiðandi um hlutverk skólans í ljósi nýrrar tækni, snýst að miklu leyti um að henda reiður á því hvað sé menning og hvaða þátt hún eigi í að móta sjálfsmynd ungmenna. Sú veigamikla mynd snýst um það hvernig þau upplifa sjálf sig í veröldinni og hefur þannig mikil áhrif á hugsun þeirra og gjörðir.

Spurningin um það hvernig skólar eigi að bregðast við tækniþróuninni, til dæmis á vettvangi netmiðlunar og margmiðlunar, tengist beint þeirri grundvallarspurningu hvert inntak skólamenntunar eigi að vera – hvers konar gildi og menningu eigi að standa vörð um og endurskapa með náminu.

Hér er því spurt um inntak þess sem lesið er eða skrifað. Hvers konar menningu viðurkennir skólinn og hvaða tengsl eru eða ættu að vera milli hans og menningarlífsins í samfélaginu? Þótt menning minnihlutahópa sé hér að fullu viðurkennd – svo sem menning útlendinga hér á landi eða hámenning tiltölulegra fárra Íslendinga – þykir samt rétt að spyrja hvort unnt sé að hjálpa ungmennum að skilja samfélag sitt og auðvelda þeim að starfa í því án þess að viðurkenna og rannsaka þá menningu sem er þar ríkjandi?

En eins og ýjað hefur verið að er það eitt megineinkenni samtímans að ólíkir menningarstraumar blandast sífellt saman; svokölluð hámenning er bara ein buna í hinni miklu beljandi tákna, sagna og sjónarhorna sem orka á sjálfsmyndina. Þessar aðstæður má tengja afstöðu okkar Íslendinga til eigin menningar og spyrja: Ef skólinn vill hjálpa nemendum að tengja saman fortíð og nútíð – gera þeim fært að meta og skilja nútímann jafnt í ljósi þess sem var og gæti orðið – þarf hann þá að vera sveigjanlegri í afstöðu sinni til íslenskrar menningar?

Vissulega má til sanns vegar færa að læsi hafi alltaf verið bundið menningu. Lestrar- og skriftarkunnátta – orðin tóm – er lítils virði án lágmarksþekkingar á þeirri sögu, þeim gildum og þeirri almennu viðmiðun sem ríkir í samfélagi. Stafrænir miðlar geta hins vegar skapað samfélög þvert á þjóðríki og því er óvíst að hin gömlu akkeri merkingarinnar geti þar alltaf gegnt hlutverki sínu. Miðlalæsi virðist því þurfa að taka til hæfni í fjöl-

menningarlegum samskiptum í smækkuðum heimi – heimi þar sem sammannleg vandamál eru sýnilegri en áður og þess eðlis að þau verða ekki leyst innan vébanda einstakra þjóðríkja.

Þannig hlýtur miðlafræðsla að fela í sér vitneskju um það sem sameinar þjóðir eða greinir þær að, um það sem gerir þjóð að þjóð. Á vettvangi hennar verður jafnframt að leita svara við þeirri spurningu – í tengslum við fræði um samskipti fólks af ólíku þjóðerni – hvers vegna samskipti jarðarbúa ganga eins illa og raun ber vitni. Hvers eðlis eru margmenningarleg samskipti? Hvað stuðlar að framförum og hamlar gegn misskilningi?

Í deiglunni

Veturinn 2001-2002 ræddi ég við reykvíska grunnskólanemendur og kennara þeirra um reynslu þeirra af því að nota þáttagerð eða miðlun sem kennsluáðferð. Hér á eftir greini ég frá sumu af því sem vakti áhuga minn í máli þeirra. Ekki er um endanlegar niðurstöður að ræða heldur vísbendingar og hugrenningar mínar um þær.

Með notkun margs konar miðla í námi og kennslu getur falist andóf gegn því að ungt fólk sé óvirkir neytendur efnis sem aðrir hafa búið til. Markmiðið með slíku námi er ekki aðeins að gera það að gagnrýnum notendum miðla heldur einnig að virkum skapendum eigin efnis. Almennt talað felst í þessu skírskotun til þess að fólk eigi að vera gerendur í eigin lífi en ekki sæta þeim hugmyndum um tilveruna sem haldið er að því.

Mismunandi miðlar eru eins og mismunandi verkfæri í verkfærasafni kennara og nemenda og með nýjum miðlum má víkka út ríkjandi hugmyndir um lestur og skrift. „Skriftin“ jafngildir framleiðslu barna og unglinga á alls kyns efni þar sem prentmiðlar eru aðeins einn af mörgum miðlum sem eru í boði. Ritun í nýrri og víðfeðmari merkingu getur þannig átt við um hvers kyns samin verk (*composition, production*), til dæmis það að semja texta eða handrit fyrir ólíka miðla, búa til útvarpsþátt, margmiðlunarverk, myndband eða söngleik. Nemendur æfast ekki aðeins af því að skrifa ritgerðir; þeir öðlast líka færni við að taka viðtöl, taka þátt í umræðum, semja og lesa pistla og fréttir, skrifa kvikmyndahandrit, nytjatexta, stiklutexta – og þar fram eftir götum.

Með því að nota mismunandi miðla læra nemendur að hægt er að búa til merkingu á mismunandi vegu og búa til áhugavert efni úr ólíklegasta hráefni. Með því að búa til efni með einum miðli skilja nemendur senni-

lega betur kosti og galla annarra miðla. Þeir geta einnig lært að mismunandi miðlar „leyfa“ mismunandi skilning eða tjáningu. Til dæmis er hægt að gera sumt með hljóði sem ekki er hægt að gera með texta – og svo öfugt.

Þegar best lætur getur notkun miðla í skólastarfi falið í sér gaumgæfílega og gagnrýna athugun á einhverju fyrirbæri og samtal um það. Við þessa virkni verður til þekking sem nemendur og kennarar hafa skapað í sameiningu. Nemendur geta ekki náð merkingu út úr efni (t.d. texta eða leir) með einföldum hætti; þeir verða að takast á við efnið og eiga við það. Þegar best lætur tengir efnisgerðin saman foreldra, fólk sem fæst við miðlun/ fjölmiðlafólk og kennara (og kennara innbyrðis). Oft eygja nemendur tilgang í því sem þeir eru að gera vegna þess að félagar þeirra og foreldrar munu í mörgum tilvikum sjá eða heyra sköpunarverk þeirra.

Þegar kennarar og nemendur vinna saman að þáttagerð, skarast tveir menningarheimar ef til vill meira en ella: Kennarar kynnast menningu nemenda og öðlast betri skilning á henni; nemendur máta sig í menningu kennaranna þegar þeir njóta tilsagnar þeirra. Vera kann að kennarar hafi lengur gaman af starfi sínu – kulni síður út – ef þeir nota margs konar miðla í kennslu. Ástæðan er ekki síst sú mikla sköpunargleði sem getur fylgt þáttagerð, jafnt fyrir kennara sem nemendur.

Engu að síður virðist sú hugmynd vera nokkuð rótföst, jafnvel meðal nemenda, að eðlilegt sé að gera ákveðnum hluta menningarinnar hærra undir höfði en öðrum; að eðlilegt sé að fjalla lítið sem ekkert um menningarheim ungs fólks í skólum. Sumir miðlar, til dæmis prentmiðlar og sú menning sem tengist þeim, virðast almennt taldir merkilegri en aðrir, til að mynda myndmiðlar. Hugsanlegt er að sumir hæfileikar séu einnig að jafnaði taldir mikilvægari en aðrir. Og, þar af leiðandi, sumir nemendur mikilvægari eða merkilegri en aðrir.

Hugmyndir um táknvísí

Mér finnst orðið táknvísí koma til greina til að lýsa þeirri færni sem nemendur eiga að öðlast þegar aðferðum miðlafræðslunnar er beitt. Táknvísí nemandi er þá sá sem er fær um að nota margs kyns táknkerfi til að afla sér þekkingar eða miðla henni. Táknvísí getur tengst öllum námsgreinum og felur fremur í sér ný hugtök (verkfæri) en nýtt námsefni. Árangur af táknvísínámi er hægt að meta með því að kanna hæfni nemenda til að beita því sem þeir læra við nýjar aðstæður.

Þótt táknvísí taki til marga miðla og táknkerfa verður hún alltaf nátengd

tungumálinu enda kemur það mjög við sögu í alls kyns miðlun. Eitt af mikilvægustu verkefnum í táknvísinni er að auka þekkingu á tungumálinu sem tjáningartæki og draga úr þekkingarleysi á edli þess.

Táknvísi felst ekki aðeins í því að nemendur noti miðla í skólanum; ætlunin er að þeir fræðist um edli þeirra og hlutverk í samfélaginu í leiðinni. Til dæmis er nauðsynlegt að nemendur átti sig á hlutverki fjölmiðla í lýðræðissamfélagi og þeim áhrifum sem þeir geta haft á hegðun fólks eða sjálfsmynd þess.

Táknvísi getur stuðlað að sveigjanlegum og lýðræðislegum vinnubrögðum. Nemendur stjórna námi sínu meira en almennt er; bera jafnframt meiri ábyrgð á því. Þeir leggja sitt af mörkum við skipulagningu námsins og velja oft viðfangsefni sín sjálfir. Námsgreinin táknvísi felur í sér samvirkt nám; hún miðast við hópa. Hún er byggð á þeirri hugmynd að fólk læri ekki mest í samkeppnisumhverfi heldur við aðstæður þar sem það nýtur krafta og innsæis hóps.

Hugmyndir um táknvísi vísa til sköpunar. Skapandi starf – viðleitni nemenda til að taka heiminn hugtökum – getur stuðlað að sjálfskilningi. Eigi sköpunarverkin að öðlast einhverja merkingu í huga þeirra, verða þeir að hafa tíma til að búa til eitthvað nýtt og kynnast sjálfum sér. Erfitt er fyrir nemanda að standa með sjálfum sér ef hann hefur litla hugmynd um hver hann er. Ef til vill þarf að minnka yfirferðina hvað námsefni varðar og gefa nemendum meiri tíma til að hugsa.

Margt virðist líkt með sköpun þekkingar og listsköpun. Við erum alltaf að fást við einhvers konar efni, alltaf að fást við tiltekin form, alltaf að spyrja einhverra lykilsþurunga – reyna að komast að einhverju og skilja það. Og svo þegar við þykjumst vera búin að höndla einhverja visku eða fegurð verðum við að finna aðferð til að miðla henni hvort sem sköpunarverkið verður höggmynd eða kvikmynd, bók eða ballett.

Ef til vill verður skólastarf gjöfulla og skemmtilegra ef við hættum að draga viðfangsefnin í dilka lista eða þekkingar. Listsköpun byggist á þekkingu. Þekkingarleit er list.

Framhaldið

Hugrenningar mínar hér að ofan tengjast doktorsverkefni mínu við Háskóla Íslands en í því fæst ég við við hugtakið miðlalæsi (táknvísi) og tengsl þess við menntun og skólastarf. Hvað læra nemendur til dæmis um sjálfa sig og umhverfi sitt með því að búa til efni og miðla því til annarra?

Hvernig tengist kunnátta á sviði miðlunar lífi og starfi í þjóðfélögum sem kenna sig við lýðræði og þekkingu? Bind ég vonir við að niðurstöður verkefnisins nýtist við frekari uppbygginu náms og kennslu á þessu sviði hérlandis.

Heimildir

- Hobbs, R. (1998). The Seven Great Debates in the Media Literacy Movement [Rafræn útgáfa]. *Journal of Communication*, 48, 16-32.
- Johnson-Eilola, J. (1998). Living on the surface: Learning in the age of global communication networks. Í I. Snyder, (Ritstj.), *Page to Screen – talking literacy into the electronic era* (bls. 185–231). London: Routledge.
- Tufte, B. (1999) Media education in Europe – with special focus on the Nordic Countries. Í C. von Felitzen og C. Bucht (Ritstj.), *Children and media – image, education, participation* (bls. 189-205). Gautaborg: The UNESCO International Clearinghouse on Children and Violence on the Screen.

Fall eða fararheill: Hvernig er best að vinna með nemendur í brottfallshættu?

Björg Birgisdóttir

Á undanförnum áratugum hafa orðið miklar breytingar á högum manna, sérstaklega þegar horft er til menntunar. Hver og einn einstaklingur á að geta menntað sig á einn eða annan hátt því að bætt aðgengi að menntun eykst stöðugt. Þrátt fyrir þessar breytingar er hópur í þjóðfélaginu sem ekki gengur menntaveginum og hættir í námi á einhverjum tímapunkti í lífi sínu. Þeir sem ná ekki að ljúka skilgreindu námi standa oft frammi fyrir ýmsum erfiðleikum sem ef til vill má rekja til brottfallsins. Þar má nefna lágláunastörf, óöryggi, vonleysi og jafnvel atvinnuleysi. Mikilvægt er að skoða ástæður brottfalls til þess að hægt sé að finna þá einstaklinga sem eru í áhættuhópi áður en þeir falla úr námi og veita þeim stuðning.

Hverjar eru helstu ástæður þess að einstaklingar hverfa frá námi?

Í gegnum árin hafa verið gerðar margar tölfræðilegar rannsóknir á brottfalli. Það getur þó verið flókið að bera saman brottfallstölur vegna þess að skilgreiningar eru mismunandi. Í nýjustu rannsókn Jóns Torfa Jónssonar og Kristjónu Stellu Blöndal (2002) er brottfallshópurinn skilgreindur sem þeir einstaklingar sem ekki hafa farið í nám að loknum grunnskóla eða hafa hætt í framhaldsskóla. Í niðurstöðum þeirra kom fram að 36% af '75 árganginum eru brottfallsnemendur.

Ýmsar ástæður geta legið að baki þess að einstaklingar hætta námi. Tölur um fjölda nemenda sem hætta námi eru oft sláandi háar en ástæður þurfa ekki alltaf að vera neikvæðar. Í rannsókn Jóns Torfa Jónssonar og Kristjónu Stellu Blöndal (2002) eru ástæður brottfalls að nokkru kynjabundnar. Algengustu ástæður karla sem hætt hafa námi eru námsleiði, peningavandræði og að þeim bauðst gott starf. Konur nefna barneignir,

peningavandræði og námsleiða. Þessar niðurstöður eru í samræmi við niðurstöður sænskrar langtímarannsóknar Murray (1997) meðal 16 ára unglunga sem fóru ekki í frekara nám að skyldunámi loknu en námsleiði var algengasta ástæða þess að þeir hættu námi.

Í veigamikilli rannsókn sem Rumberger (1995) gerði í Bandaríkjunum voru ástæður brottfalls skoðaðar út frá tveimur sjónarhornum. Annars vegar sjónarhorni nemendanna sjálfra og hins vegar skólanna. Þegar sjónarhorn skólanna var skoðað kom í ljós að helstu ástæður brottfalls voru þær að nemendum var seinkað í námi, nemendur höfðu skipt um skóla, slæm hegðun og léleg frammistaða í námi. Helstu ástæður brottfalls hjá nemendum sjálfum voru að þeim fannst þeir ekki fá nægan námslegan stuðning foreldra sinna, hefðu viljað fá frekari leiðbeiningar þeirra og að þeir hefðu sýnt námi þeirra meiri áhuga.

Í rannsókn Hetty Dekkers og Adrie Claassen (2001) kemur fram að hægt er að skipta ástæðum brottfalls í tvo meginflokk; „þættir sem þrýsta“ og „þættir sem toga“ (*push and pull*). En hvaða þættir eru það sem þrýsta og hvaða þættir eru það sem toga? Þættir sem toga eru þættir utan skólans sem draga úr námsáhuga nemenda og hafa oft á tíðum töluvert aðdráttarafl fyrir þá. Þar má til dæmis nefna atvinnumarkaðinn. Nemendum finnst oft meira spennandi að vinna sér inn tekjur en að vera í skóla. Jafnframt telja Obasohan og Kortering (1999) að ýmsir fjölskylduþættir hafi áhrif eins og lítill námslegur stuðningur foreldra og bágborinn efnahagur. Að mati þeirra getur fjölskyldumyndun ungmenna einnig haft áhrif. Þættir sem þrýsta gerast innan skólans. Hér getur verið um að ræða námserfðleika, leiða og félagslega einangrun. Ljóst er að sömu þættir hafa áhrif hér á landi. Dæmi um þætti sem toga eru einstaklingar sem hafa hætt verknámi vegna þess að þeim bauðst góð atvinna. Þessir einstaklingar gátu hafa tekið skynsamlega ákvörðun og upplifa því ekki niðurbrot og vanlíðan í kjölfar ákvörðunarinnar. Það eru aftur á móti þeir einstaklingar sem hætta námi til dæmis vegna námsleiða og vanlíðunar sem nauðsynlegt er að styðja við.

Samkvæmt Praport (1993) hafa margir brottfallsnemendur átt slæma tíma í skóla. Í kjölfar þessarar neikvæðu reynslu þeirra missa þeir áhuga á náminu og hafa efasemdir um trú kennara á þeim. Þeir dragast aftur úr í námi. Með því að bjóða þessum nemendum stuðning er talið að hægt sé að endurvekja sjálfstraust þeirra smátt og smátt og gera dvöl þeirra í skólunum ánægjulegri.

Með tilkomu náms- og starfsráðgjafar hafa einstaklingar möguleika á að ræða við fagaðila um námsmöguleika sína og framtíð. Námsráðgjafar í skólum vinna oft á tíðum með nemendum sem eru taldir í áhættuhópi, þar á meðal þá nemendur sem eru um það bil að hverfa frá námi.

Námsráðgjafar eru því í lykilaðstöðu til þess að greina áhættuþættina hjá nemendum áður en þeir hverfa úr skólakerfinu. Mikilvægt er að námsráðgjafar hvetji þá, veiti þeim námslegan stuðning og styrki þá í námi þeirra. Í handbók um stuðningskerfið *Sjálfstaði - Öryggi - Árangur* (Anna Sigurðardóttir, Björg Birgisdóttir og Sigríður Hulda Jónsdóttir, 2001) kemur fram að mikilvægt er að nemendur öðlist jákvæða reynslu í skólanum, að þeir upplifi sig sem hluta af honum og að einhver innan skólans láti sig sérstaklega varða málefni viðkomandi og framtíð.

Hvernig á að finna einstaklinga sem eru að falla úr námi?

Ástæður fyrir brottfalli nemenda eru margar. Ýmsir telja að brottfall sé ferli frekar en atburður og ákvörðun um að hætta í skóla er sjaldan tekin í skyndi. Nemendur virðast ganga í gegnum ákveðið ferli sem leiðir að lokum til þess að þeir hætta námi. Samkvæmt Wells, Miller, Tobacyk og Clanton (2002) er ákvörðun um að hætta námi yfirleitt tekin á löngum tíma og nemendur hafa þá oft á tíðum misst allt sjálfsöryggi og trú á að þeir geti náð árangri í skóla.

Til þess að geta styrkt þessa einstaklinga er afar mikilvægt að finna þá áður en þeir hætta námi, veita þeim stuðning og hjálpa þeim að móta framtíðarsýn sína. En hvernig er hægt að finna þá? Gleason og Dynarski (2002) benda á að góð leið til að skilgreina nemendur sem þurfa á stuðningi að halda sé að spyrja þá sjálfa hvort þeir telji að þeir muni hætta í skólanum. Sá aðili sem er líklegastur til þess að vita hvort einstaklingur er í brottfallshættu eða ekki er hann sjálfur.

Þegar verið er að spá fyrir um líklega brottfallsnemendur er leitað eftir ákveðnum þáttum svo sem nemendum sem njóta lítils stuðnings foreldra, nemendum með lágt sjálfsmat og slæma mætingu. Mckee, Melvin, Ditoro og Mckee (1998) hafa þróað mælikvarða til þess að greina þá sem eru í áhættu. Þau telja að þrátt fyrir að kennarar, námsráðgjafar og aðrir aðilar innan skólans geti spáð fyrir um hverjir séu í brottfallshættu þá nefni þeir oft á tíðum einstaklinga sem falla síðan ekki úr námi. Mckee og félagar kalla þá falskar breytur. Þau töldu því mjög mikilvægt að þróa ábyggilegan mælikvarða. Þeirra kvarði, *SARIS; Student At-Risk Identification Scale* byggist á tveimur spurningalistum: Annars vegar spurningalista sem er lagður fyrir stjórnendum um nemendur skólans og hins vegar spurningalista sem lagður er fyrir nemendurna sjálfa.

Hvernig á að styðja og styrkja þá sem eru í brottfallshættu?

Í Bandaríkjunum hafa víða verið notuð, með góðum árangri, stuðningskerfi fyrir nemendur í brottfallshættu. Í mastersritgerð höfundar (Björg Birgisdóttir, 1997) er nokkrum slíkum kerfum lýst. Þar er meðal annars minnst á kerfi sem ber heitið Litlir sigrar (*Small Wins*). Þar er vísað í aðferð sem Downing og Harris þróuðu um 1990 og þar er lögð áhersla á að nota „litla sigra“ til þess að yfirvinna þá yfirþyrmandi tilfinningu sem heltekur nemendur þegar illa gengur. Jafnframt er bent á að engin ein aðferð er árangursrík við allar aðstæður. Grundvallarhugmyndin er að reyna að tengja skólagönguna og námsefnið við félagslegar þarfir.

Duttweiler og McEvoy (1999) greina frá ýmsum leiðum sem prófaðar voru í Bluffton-Harrison Middle School í Indíana. Þar var stuðst við margar aðferðir til að mæta þörfum nemenda. Má þar nefna aðstoð eftir að skóla lauk á daginn, skólalaldi um helgar, stuðning félagsráðgjafa við nemendur og heimili, námssamning milli nemenda og skóla, sérstakar áætlanir sem stuðluðu að framförum og reglulegu sambandi við heimili. Með því að innleiða margar mismunandi aðferðir sem tengdust bæði námslegum og félagslegum þörfum nemenda batnaði námsárangur og jafnframt jókst ánægja nemenda í skólanum.

Stuðningskerfið Sjálfstæði – Öryggi - Árangur

Undanfarin ár hefur höfundur þessarar greinar ásamt námsráðgjafa við Kennaraháskóla Íslands og námsráðgjafa við Fjölbrautaskóla Garðabæjar hannað og þróað stuðningskerfi fyrir nemendur í brottfallshættu. Stuðningskerfi þetta hefur verið kallað *Sjálfstæði - Öryggi - Árangur* og er hugsað fyrir nemendur á öllum skólastigum. Stuðningskerfið hefur verið prófað í rúmlega 70 skólum hér á landi. Gefin var út handbók fyrir náms- og starfsráðgjafa sem samin var með það fyrir augum að þeir gætu sem best nýtt sér uppbyggingu stuðningskerfisins og fyrirkomulag. (Anna Sigurðardóttir, Björg Birgisdóttir og Sigríður Hulda Jónsdóttir, 2001) Í handbókinni kemur fram að sérstaða þessa stuðningskerfis er sú að boðinn er tvenns konar stuðningur. Annars vegar hópráðgjöf sem felur í sér jákvæð samskipti við skólafélaga sem mynda stuðningshóp og hins vegar einkaviðtöl við náms- og starfsráð-

gjafa tvisvar á tímabilinu. Í hópráðgjöf verður samkennd og virkni hópsins einn aðal drifkrafturinn. Nemendur setja sig í spor hvers annars, gefa ráð og hvetja jafningjann. Þetta er oft áhrifameira en hvatningarorð utanaðkomandi aðila. Jákvæður þrýstingur myndast innan hópsins í þá átt að hver og einn vill standa sig sem best. Náms- og starfsráðgjafi stýrir hópnum og nýtir sér þekkingu sína til að mynda jákvæð tengsl á persónulegum nótum við þátttakendur. Það er mikilvægt fyrir einstakling að finna að hann tilheyrir jákvæðum hópi. Sú breyting sem nemendur upplifa þegar þeir flytjast af einu skólastigi yfir á annað veldur oft vanmáttarkennd. Þegar nemendur byrja til dæmis í framhaldsskóla upplifa þeir oft öryggisleysi og litla eftirfylgd miðað við þá nálægð sem ríkir í grunnskólanum. Á þessum tímamótum getur stuðningur hjálpað og reynsla af hópráðgjöf sýnir að tengslin sem myndast í hópi nemenda sem eru í svipuðum aðstæðum hefur jákvæð áhrif á líðan þeirra, ástundun og námshæfni.

Við val á þátttakendum styðjast námsráðgjafar við gögn um nemendur svo sem einkunnir og ástundun. Einnig vinna þeir út frá vísbindingum frá kennurum og öðru starfsfólki. Ánægja með árangur stuðningskerfisins virðist grundvallast á tveimur þáttum; vel ígrunduðu vali á nemendum í hópana og skuldbindingu þeirra til að taka fullan þátt í stuðningskerfinu.

Spiderweb verkefnið

Í byrjun árs 2002 fékk Háskólinn í Reykjavík, Námsráðgjöf Háskóla Íslands og Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands, undir verkefnisstjórn höfundar sem er námsráðgjafi við Háskólann í Reykjavík, styrk frá Leonardo áætlun Evrópusambandsins. Verkefnið er þriggja ára rannsóknarverkefni og samstarfsverkefni sex landa í Evrópu. Samstarfsaðilarnir hafa viðtaka reynslu í notkun mismunandi aðferða þegar kemur að vinnu með brottfallshópa í starfsmenntunarstöðvum, vinnumiðlunum, framhaldsskólum, háskólum og öðrum stofnunum. Samstarfsaðilarnir frá Íslandi eru sem hér segir: Björg Birgisdóttir frá Háskólanum í Reykjavík, Auður R. Gunnarsdóttir, Jónína Kárdal og Ragna Ólafsdóttir frá Námsráðgjöf Háskóla Íslands. Frá Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands eru þátttakendur Kristjana Stella Blöndal og Jón Torfi Jónasson. Aðrir íslenskir samstarfsaðilar eru Anna Sigurðardóttir frá Menningar- og fræðslusambandi Alþýðu og Sigríður Hulda Jónsdóttir frá Fjölbrautarskólanum í Garðabæ. Erlendu samstarfsaðilarnir koma frá Finnlandi, Írlandi, Skotlandi, Slóvakíu og Grikklandi.

Leonardo verkefnið ber vinnuheitið *SPIDERWEB – Support Program in Development Represented on the WEB* og snýst um þróun á stuðningskerfum fyrir brottfallsnemendur. Verkefnið felst annars vegar í að þróa leiðbeiningar til að skilgreina nemendur í brottfallshættu innan skólakerfisins og hins vegar að þróa stuðningskerfi fyrir einstaklinga þegar þeir standa á tímamótum með nám sitt og framtíð.

Tilgangur verkefnisins er fyrst og fremst að koma auga á nemendur í áhættuhópi og bjóða þessum nemendum stuðning sem getur aðstoðað þá við að taka ákvarðanir um framtíð þeirra og menntun. Í verkefninu verður einnig lögð áhersla á að bæta kunnáttu þeirra og starfshæfni. SPIDERWEB verkefnið er hannað til að mæta þeim sem eru á krossgötum í námi sem og starfi. Einstaklingar geta upplifað sjálfa sig á krossgötum við mismunandi aðstæður hvort heldur að loknu skyldunámi, í upphafi eða í lok framhaldsskólanáms, í upphafi háskólanáms eða þegar þeir snúa aftur í nám eftir að hafa verið á vinnumarkaði um nokkurn tíma.

Stuðningskerfin munu verða prófuð á Írlandi og í Slóvakíu og aðlöguð aðstæðum á hverjum stað. Í framtíðinni er ráðgert að ráðgjafar víðs vegar að úr Evrópu geti nýtt sér kerfin við mismunandi aðstæður. Samdar verða handbækur og ráðgjafar sem munu prófa stuðningskerfin fá þjálfun á undirbúningsnámskeiði. Námskeiðið mun innihalda kenningar í hópráðgjöf, fræðsluefni, handbækur, innleiðingu á kerfinu og fleira.

Hönnuð verður vefsíða í tengslum við verkefnið. Vefsíðan er hugsuð fyrir ráðgjafa, sérfræðinga, stjórnendur og aðra leiðbeinendur. Á vefsíðunni verður hægt að finna margvíslegar upplýsingar tengdar verkefninu. Þar verður meðal annars gagnasafn með ýmsum greinum og rannsóknum sem tengjast brottfalli. Í lok verkefnisins verður haldin ráðstefna þar sem greint verður frá helstu niðurstöðum og árangri verkefnisins. Sú ráðstefna verður haldin í október 2004.

Nú er annað starfsár verkefnisins um það bil að hefjast. Einkum hefur verið unnið að heimildasöfnun og hönnun stuðningskerfanna fram að þessu. Það er ósk þeirra sem vinna að verkefninu að heildarniðurstöður þessa verkefnis nýtist vel bæði í íslensku menntakerfi og samfélagi sem og í öðrum Evrópulöndum.

Lokaorð

Margar leiðir hafa verið reyndar til þess að koma í veg fyrir brottfall og sumar hafa reynt betri en aðrar. Í fjölmörgum löndum hafa verið sett á laggirnar ýmiss konar stuðningskerfi til að hjálpa nemendum við að ljúka

námi. Þrátt fyrir mismunandi aðferðir til að koma í veg fyrir brottfall virðist þó vera sameiginlegur undirtónn í flestum þeirra. Í fyrsta lagi að koma auga á nemendur sem hætta er á að falli úr námi áður en þeir hætta. Í öðru lagi að virkja foreldra, kennara, skólayfirvöld og menntastofnanir til enn frekara samstarfs. Ef foreldrar taka þátt í skólafirvöldum þá er líklegra að þeir veiti börnum sínum meiri stuðning og sýni námi þeirra meiri áhuga. Niðurstöður rannsókna hafa sýnt að námslegur stuðningur foreldra og væntingar þeirra til náms barna sinna eru þeir þættir sem skipta nemendum sem eru í brottfallshættu afskaplega miklu máli. Í þriðja lagi að koma upp stuðningskerfum innan skólanna sem fela í sér stuðningskennslu, námsráðgjöf, hóp- og einstaklingsráðgjöf og fleiri þætti sem gagnert stuðla að betri líðan og hærra sjálfsmati nemenda.

Í þjóðfélagi sem einkennist af miklum hraða, mikilli vinnu og minni samskiptum er mikilvægt að skólakerfið leggi sitt af mörkum til þess að nemandi upplifi að hann skipti máli sem einstaklingur innan skólans og ljúki námi með skýrt mótaða framtíðarsýn.

Heimildir

- Anna Sigurðardóttir, Björg Birgisdóttir og Sigríður H. Jónsdóttir. (2002). *Handbók um stuðningskerfið Sjálfstaði-Öryggi-Árangur*. Reykjavík: Anna Sigurðardóttir, Björg Birgisdóttir og Sigríður H. Jónsdóttir.
- Björg Birgisdóttir. (1997). *A prevention program for at-risk students in Iceland*. Obirt meistararitgerð, California State University, Northridge.
- Dekkers, H. og Claassen, A. (2001). Dropouts – Disadvantaged by definition? A study of the perspective of early school leavers. *Studies in Educational Evaluation*, 27, 341-354.
- Duttweiler, P. C. og McEvoy, U. (1999). Standards-based reform: What is missing? *The Journal of At-Risk Issues*, 5 (2), 3-9.
- Gleason, P. og Dynarski, M. (2002). Do we know whom to serve? Issues in using risk factors to identify dropouts. *Journal of Education for Students Placed At Risk*, 7, 25-41.
- Jón Torfi Jónasson og Kristjana Stella Blöndal. (2002). *Ungt fólk og frambaldsskólinn*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun og Háskólaútgáfan.
- Mckee, J. M., Melvin, K. B., Ditoro, V. og Mckee, S. P. (1998). SARIS: Student at-risk of identification scale. *The Journal of At-Risk Issues*, 4 (2), 24-33.
- Murrey, A. (1997). Young people without an upper secondary education in Sweden. Their homebackground, school and labour market experiences. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 41, 93-125.

- Obasohan, A. og Kortering, L. (1999). Dropping out of school: Comparing the perceptions of teachers and dropouts. *The Journal of At-Risk Issues*, 5 (2), 19-26.
- Praport, H. (1993). Reducing high school attrition. Group counseling can help. *The School Counselor*, 40, 309-311.
- Rumberger, R. W. (1995). Dropping out of middle school: A multilevel analysis of students and schools. *American Educational Research Journal*, 32, 583-625.
- Wells, D., Miller, M., Tobacyk, J. og Clanton, R. (2002). Using a psycho-educational approach to increase the self-esteem of adolescents at high risk for dropping out. *Adolescence*, 37, 431-434.

Líkt, en úr ólíkum áttum

Ágrip af greiningu á starfshugmyndum út frá félagsfræðikenningu Pierre Bourdieu og sálfræðikenningu George Kelly

Guðbjörg Vilhjálmsdóttir

Starfshugmyndir eru afar brýnt viðgangsefni í starfsþróunarfræðum (Shivy, Rounds og Jones, 1999), annars vegar vegna þess að í náms- og starfsvali er það alveg jafn mikilvægt hvernig einstaklingar hugsa um störf eins og hvernig þeir hugsa um sig sjálfa. Þó hefur mikilvægi starfshugmynda verið viðurkennt allt frá upphafsárum starfsþróunarfræða (Parsons, 1909). Hins vegar hefur rannsóknum á starfshugmyndum verið afar lítið sinnt á síðustu áratugum, sem skýtur skökku við í ljósi þeirra gríðarlegu breytinga sem hafa orðið á starfsumhverfi á Vesturlöndum á síðustu áratugum. Í þessu erindi verður greint frá því hvernig unnt er að nota tvær ólíkar kenningar til að varpa ljósi á starfshugmyndir.

Ólíkir fræðahópar hver í sinni heimsálfunni hafa glímt við að varpa fræðilegu ljósi á starfshugmyndir. Fræðimenn í ólíkum greinum félagsvísinda hafa rannsakað starfshugmyndir með því að safna gögnum með líkum hætti. Þessi fræðilegu tók byggja á sálfræðikenningu Georges Kelly (1905-1967) annars vegar og félagsfræðikenningu Pierres Bourdieu (1930-2002) hins vegar. Hvorugur hópurinn virðist vita nokkuð af hinum, enda skilja bæði tungumál og fræðahefdir þessa heima að. Á annan veginn er bandarísk sálfræði og á hinn veginn frönsk félagsfræði. Það virðast vera tvær meginástæður fyrir því, að kenningunum og einnig aðferðafræðinni svipar saman. Í fyrsta lagi eiga Kelly og Bourdieu sameiginlegar rætur í fyrirbærafraedi og hugsmíðahyggju (*constructivism*). Báðir gera ráð fyrir að veruleikinn sem við skynjum sé hugsmíð forvera okkar, og að hugur okkar smíði eða skapi sífellt þann veruleika sem umkringir okkur (Bourdieu, 1977; Bourdieu, 1990; Bourdieu og Wacquant, 1992; Kelly, 1955; Robbins, 1991; Scheer, 1996). Í öðru lagi er afstaða þeirra til hugsmíða sú að þær séu tvíhliða (*binary*) og flokkandi (*classificatory*). Þessi afstaða þeirra gerir það að

verkum, að söfnun gagna er mjög lík í báðum þessum fræðahefðum, þó að úrvinnsla gagnanna sé ólík.

Þegar kenningum svipar saman, en eru um leið ólíkar um margt, verður samverkan þeirra möguleg. Líklegt er að slík samvirkni styrki hvora kenningu um sig. Kenning Kellys og aðferð hans, sem er aðallega notuð í klínískri sálfræði, er ekki áberandi á sviði starfssálarfræðinnar. Beiting á kenningum Bourdieu til að skýra starfshugmyndir er tiltölulega nýleg og er lítt útbreidd utan franska málsvæðisins. (Guichard o.fl., 1994a, 1994b, 1994c). Aðferðin sem Bourdieu og fylgjendur hans nota er *correspondence factor analysis*, oft kölluð franska þáttagreiningin. Að byggja brú á milli þessara ólíku, en samt skyldu kenninga opnar nýjar leiðir í rannsóknum á starfshugmyndum. Í þessu erindi verður því haldið fram að með því að stefna þessum kenningum saman verði unnt að skýra betur niðurstöður sem hvor þeirra hefur sett fram um starfshugmyndir. Dæmi verður notað til að skýra hvernig þetta gerist.

Fyrst skal vikið að því hvað átt er við með starfshugmyndum og hvaða stöðu rannsóknir á þeim hafa innan starfsþróunarfræða. Með hugtakinu starfshugmynd (*occupational conceptualisation*) er einfaldlega átt við hvernig við hugsum um störf. Sálfræðin skoðar einstaklingamun og kemst annars vegar að því að við hugsum öll eins um störf; setjum til dæmis læknastarfið hátt í virðingarstigann, en starf götusóparans lágt og teljum hjúkrunarstarfið kvenlegt. Hins vegar eru aðrar sálfræðikenningar og þar er kenning Kelly gott dæmi, sem telja að við hugsum öll ólíkt um störfin og fyrir því séu einstaklingsbundnar ástæður. Störfin eru huglæggar hugsmíðar (til dæmis Bodden, 1970; Cochran, 1983; Kelly, 1955; Neimeyer, 1988).

Í félagsfræði eru einnig kenningasmíðir sem halda því fram að allir hugsu eins um störf og á rannsóknum þeirra byggjum við stéttakvarða og þar af leiðir flokkun starfanna í hástéttar-, millistéttar-, og lágstéttarstörf (Goldthorpe og Hope, 1974). En við höfum líka fræðimenn innan félagsfræðinnar sem eru talsmenn andstæðs sjónarmiðs og telja að félagslegur munur sé á því hvernig fólk hugsar um störf (Coxon og Jones, 1978).

Það er ef til vill af því að sú hugmynd hefur verið ríkjandi að við hugsum öll eins um störf, sem rannsóknum á starfshugsun hefur verið alltof lítill gaumur gefinn. Alla vega er víst að innan sálfræði hafa rannsóknir aðallega beinst að starfsóskum (*occupational preferences*) og fræðimenn vita lítið af félagsfræðilegum rannsóknum sem hafa verið gerðar á starfshugsun eða starfsskynjun (Shivy, Rounds og Jones, 1999). Munurinn á starfsósk og starfshugsun er sá að starfsóskin beinist að einu eða fáum störfum sem einstaklingurinn vonast eftir að fást við í framtíðinni, en starfshugmyndir

eiga almennt við störfín í samfélaginu (Shivy, Rounds og Jones, 1999).

Þó ekki fari mikið fyrir talsmönnum þess að starfshugmyndir séu ólíkar milli einstaklinga og hópa, eru þeir margir sem hafa gagnrýnt starfsþróunarfræðin fyrir að rannsaka ekki betur félagslega áhrifþætti á starfsþróun, sérstaklega þar sem það er vitað að starfsferill er mjög háður félagslegum breytum (Gottfredson, 1981; Guichard, 1992; Hodgkinson, Sparkes og Hodgkinson, 1996; Ivey, 1980; Osipow, 1983; Richardson, 1993; Riverin-Simard, 1992; Vondracek, Lerner og Schulenberg, 1986). Því er staðan sú að það er fyrst og fremst sjálf einstaklingsins sem er í brennidepli í bæði fræðum og framkvæmd á þessu fræðasviði, þó að viðfangsefni starfsþróunarfræða sé vegferð einstaklinga á náms- og starfsferli. Um er að ræða sálræn fyrirbæri eins og áhuga, gildi, greind og sjálfsálit (Guichard, 1994). Til eru starfsþróunarkenningar sem taka tillit til félagslegra þátta, svo sem kerfiskenningar (Patton og McMahon, 1999) eða kenning Supers (1969), en þær eiga það sammerkt að fást lítið um þessa þætti. Félagslegir áhrifaþættir eru nefndir, en svo fer vart meiri sögum af þeim. Það er alls ekki miðlægt umfjöllunarefni á þessu fræðasviði hvernig samvirkni er milli einstaklinga og umhverfis, hvernig virkni félagslegara áhrifaþátta er háttað og hvernig einstaklingurinn smíðar sér þann heim sem hann svo glímur við. Ivey (1980) var einna fyrstur til að benda á þetta og enn í dag á sú gagnrýni erindi. Við höfum séð að rannsóknnum bæði á einstaklings- og félagslegum mun á starfshugmyndum og félagslegum áhrifaþáttum hefur lítið verið sinnt í starfsþróunarfræðum. Þessi staða mála var hvati að þeirri rannsókn sem hér verður greint frá.

Víkur nú sögunni aftur að rannsóknnum á starfshugmyndum og þá sérstaklega rannsóknnum þar sem því er haldið á loft að munur sé á því hvernig fólk hugsar um störf. Í ljós kom að kenningar sem héldu fram mun í starfshugsun áttu ýmislegt sameiginlegt og samtenging þeirra gat leyst fræðilegan vanda sem hvor um sig striddi við. Hér er ekki rúm til að greina frá kenningum Kelly og Bourdieu, nema í örfáum orðum.

Kenning Kelly um persónulegar hugsmíðar

Kenning Kelly um persónulegar hugsmíðar var sett fram í bókinni *The psychology of personal constructs*, sem kom út 1955. Um kenningu hans má segja að hún byggir á einni frumforsendu og ellefu fylgireglum. Frumforsendan

segir að sálræn ferli stjórnist af því hvers fólk væntir í rás atburða. Við erum alltaf að reyna að sjá fyrir hvað muni gerast, til að stjórna því sem svo gerist (Kelly, 1963). Þarna erum við, að mati Kelly, að beita hliðstæðum aðferðum og vísindamenn gera, setja fram tilgátu og kanna hvort hún stenst. Standist hún ekki er tilgátan endurskoðuð. Fylgireglurnar sem hér verða nefndar eru tvíhliða fylgireglan (*dichotomy corollary*) og félagslega fylgireglan (*sociality corollary*). Tvíhliða fylgireglan segir fyrir um eitt megineinkenni hugsmíða sem er að hugsanakerfið er samsett af endanlegum fjölda tvíhliða hugsmíða. Hugurinn byggir upp mynd af raunveruleikanum með hugsmíðum. Byggingaráferðin er sú að tvíhliða hugsmíðar til dæmis stórt/lítið, heitt/kalt, heimskur/gáfaður, karl/kona eru notaðar til að gefa umhverfinu merkingu. Þegar sagt er um einhverja manneskju að hún sé gáfuð, þá er verið að bera hana saman við einhverjar aðrar manneskjur sem eru gáfaðar og eiginleika hennar skoðaðir út frá andstæðum eiginleikum fólks sem taldir eru vera heimskir (Adams-Webber, 1977, 1994). Félagslega fylgireglan segir að samskipti milli fólks byggja á að hugsmíðar okkar eru jafnvel búnar til af þeim sem við erum í samskiptum við og við getum því oftast en ekki sagt fyrir um hvað það geri. Það sama á við um það í samskiptum við okkur og oft þekkir þetta fólk viðbrögð okkar betur en við sjálf. Í slíkum félagslegum samskiptum leikum við gjarnan hlutverk í lífi annarra. Þessi sameiginlegi skilningur á hugsmíðum sem verður í félagshópum gerir það að verkum að fólk hagar sé gjarnan á svipaðan hátt og væntingarnar um lífið eru oft sameiginlegar. Með þessum sameiginlegu væntingum, sannreynnum við hugsmíðar okkar (Kelly, 1963). Þessi lýsing Kelly á félagslegri reynslu liggur ótrúlega nálægt lýsingum Bourdieu á *habitus*, sem við skoðum nánar hér á eftir. Kelly hannaði mælitækið *the repertory grid*, sem fylgjendur hans hafa notað við mælingar á starfslegum hugsmíðum.

The *repertory grid*, sem mætti kalla talningagrind er aðalmælitæki hugsmíðakenningarinnar. Listi af atriðum, eins og til dæmis störfum (verkfræðingur, hjúkrunarfræðingur, rafvirki, o.s.frv.) er metinn með tvíhliða kvörðum, til dæmis miklar tekjur - litlar tekjur, sem ýmist eru búnar til af rannsakandanum eða af svarandanum sjálfum. Þess vegna eru til bæði þýðisbundnar og óþýðisbundnar aðferðir við að greina gögnin. Mörg tölvuforrit hafa verið gerð til að vinna úr niðurstöðum með þáttgreiningu, klasagreiningu, fylgni, fjölviddakvörðun og PCA (*principal component analysis*), svo helstu greiningaráferðir séu nefndar (Cochran, 1983; Sewell, Mitterer, Adams-Webber og Cromwell, 1992; Slater, 1977; Smith, Hartley og Stewart, 1978 sjá í Cochran, 1983).

Starfslegar hugsmíðar

Starfslegum hugsmíðum lýsir Kelly (1955) sem viðmiðum sem hver og einn notar til að skilja, sjá fyrir og breyta starfstengdum viðburðum. Starfslegar hugsmíðar hjálpa fólki að finna tilgang í starfi sínu, stýra störfum sínum, leggja mat á náms- og starfsval og þau störf sem það innir af hendi og yfirleitt samsama sig við starfið (Sharf, 2002). Í rannsóknnum á starfslegum hugsmíðum hefur sjónum verið beint að þróun þeirra, og þá sérstaklega að meginþáttum þessara formgerða, sem eru samtenging (*integration*) og aðgreining (*differentiation*). Samtenging vísar til innbyrðis tengsla í hugsun um störf, t.d. að einstaklingurinn átti sig á því að verkfræðingur hafi bæði miklar tekjur og langt og kröfuhart nám að baki. Þannig má segja að ákveðin þemu verði til í hugsuninni og hugsunin því skipulagðari (Sharf, 2002). Aðgreining vísar til þess að hugsun einstaklingsins um starfið er fjölbreytt, því í mati sínu á starfinu notar hann mörg sjónarhorn. Honum gæti þótt starf sölumannsins mjög gagnlegt samfélagslega, en bjóða upp á lítið atvinnuöryggi. Þessi tvö fræðilegu hugtök mælast yfirleitt með neikvæða fylgni, þannig er fjölbreytt hugsun oft lítt skipulögð og öfugt. Þessu til merkis má geta þess að stig aðgreiningar lækkar með aukinni upplýsingamiðlun um störf (Bodden og Klein, 1972)

Vandi í mælingum á starfslegum hugsmíðum

Í rannsóknnum sem hafa verið gerðir á starfslegum hugsmíðum í ólíkum hópum hefur komið upp vandamál, sem ekki hefur fengist viðhlítandi skýring á. Kynjamunur í mælingum á samtengingum og aðgreiningum hefur hvað eftir annað verið staðfestur. Konur mælast herra á samtengingu, en karlar mælast herra á aðgreiningu. Ein rannsókn sýndi að þessi kynjamunur var fyrir hendi óháð því hvort svarendur legðu sjálfir til kvarðana eða ekki (Brown, 1987). Í annarri rannsókn var kannað hvort verið gæti að starfalistinn höfðaði mismunandi til kynjanna, en í ljós koma að svo var ekki (Neimeyer, Metzler og Bowman, 1988). Fleiri rannsóknir mætti nefna, en þær ber að sama brunni, það er að þennan kynjamun má finna eftir sem áður. Leitin að skýringum hefur annað hvort beinst að eiginleikum mælitækisins, eða skapgerðareinkennum svarenda (konur eru þýlyndar, o.s.frv.). Líkleg skýring er að hér sé um félagslegan mun að ræða og til þess að komast að því þarf að beita félagsfræðilegum aðferðum. En það er

einmitt sú aðferð sem Guichard og félagar (1994a, 1994b, 1994c) beittu í rannsókn sinni á starfshugmyndum. Félagsfræði Pierre Bourdieu var lögð til grundvallar og verður hún kynnt hér á eftir. Guichard og samstarfsmenn hans voru að beina spjótum sínum, í rannsókn sinni, að kenningu Gottfredson (1981) sem heldur því fram að allir hugsi eins um störf.

Kenning Bourdieu um habitus

Pierre Bourdieu er án efa einn áhrifamesti félagsfræðingur Frakklands á 20. öld. Viðfangsefni hans eru á mörgum sviðum samfélagsins, svo sem menntun, stjórnámálum, fjölmiðlum, háskólasamfélaginu, piparsveinum til sveita og aðgreinandi fyrirbærum eins og smekk fólks og eru þá fáein rannsóknarefni hans nefnd. Þrátt fyrir þessi fjölbreytilegu viðfangsefni má segja að eitt meginþema gangi í gegnum ævistarf hans en það eru rannsóknir á drottun og valdatogstreitu í mannlegum samfélögum, bæði hvernig þetta vald færast manna í milli og þá virkni sem viðheldur eða breytir lífsháttum. Hann skýrir það með *habitus* hvernig lífshættir dreifast um samfélagið.

Bourdieu er dæmigert afsprengi þeirrar gerjunar sem varð í hug- og félagsvísindum í Frakklandi um miðbik 20. aldar og áttu sér birtingarform í fyrirbærafræði og formgerðarstefnu. Grunnmenntun hans er í heimspeki og hann er mótaður af fyrirbærafræði þýska heimspekingsins Edmunds Husserls (1859-1938). Fyrirbærafræðin leggur áherslu á að mannleg vitund vinnur skapandi úr því sem fyrir hana ber. Því er það mikilvægur þáttur í aðferð Bourdieu að líta á það hvernig einstaklingar og hópar smíða sér mynd, kort, eða skýringu á veruleikanum. Þarna er Bourdieu mjög skyldur Kelly í hugsun, en víkur frá honum í því að telja að hliðstæður hugsanakerfa megi finna í ytri félagslegum formgerðum til dæmis bókmennta-, lista- eða tónlistariðkun og að allt eru það merki um lífshætti sem ganga í arf milli kynslóða. Annað dæmi um hliðstæður við hugsanakerfi eru uppeldishættir (Robbins, 1991).

Þótt Bourdieu gagnrýni formgerðarstefnuna töluvert, má samt segja að eitt þekktasta hugtak hans, *habitus*, eigi rætur að rekja til þeirrar áherslu sem formgerðarsinnar leggja á vensl fyrirbæra sem sameiginlega mynda heild. Bourdieu gengur þó skrefinu lengra en formgerðarsinnarnir því samkvæmt honum er *habitus* ekki aðeins formgerð, heldur það sem hann kallar á frönsku *une structure structurante* sem mætti þýða formgerð sem formgerir. *Habitus* er formgerð (1990) að því leyti að það er safn af tengdum hugmyndum, gildum, viðhorfum sem hver maður tileinkar sér í upp vexti sínum og gerir að sínum. En þessi formgerð býr til aðrar formgerðir því

hún mótar það hvernig fólk vinnur úr því sem fyrir það ber á ferli þeirra svo sem afstöðu þeirra til trúmála, þjóðfélagsmála og stjórn mála, lífsstíl þeirra, smekk og menningarneyslu. Bourdieu skilgreinir því *habitus* sem félagslega huglægni (*social subjectivity*) (Bourdieu og Wacquant, 1992). Þannig eru til dæmis félagsleg staða og habitus ráðandi um það hvernig fólk skynjar umhverfi sitt, hvað það velur, hvað því finnst og hvaða smekk það hefur. Þá sækir fólk í að styrkja þessa sýn sína og sækja í að gera það, til dæmis með því að umgangast sér líka einstaklinga (Bourdieu og Wacquant, 1992).

Rannsókn á smekk fólks, sem birt var í bókinni *La Distinction* árið 1979 er án efa eitt þekktasta verk hans og þar gerir hann mjög góða grein fyrir aðferðum sínum. Hann kannar smekk fólks með því að skoða myndlistina sem það hengir upp á vegg hjá sér, tónlistina sem það hlustar á, matinn sem það leggur sér til munns, kvikmyndir sem það horfir á, og svo framvegis. Þessi mismunandi lífshættir eru uppistaðan í *habitus*. Eins og forverar hans innan formgerðarstefnunnar þá álitur Bourdieu að skynjun okkar og hugsun byggist á tvíhliða flokkunarskemum, sem eigi sér félagslegan uppruna, einhvers konar félagslegar andstæður (Bourdieu, 1977, 1984; Bourdieu og Wacquant, 1992; Jenkins, 1992).

Þó að ætlan Bourdieu sé ekki að lýsa hugrænum ferlum, heldur áhrifum *habitus*, þá nefnir hann stöku sinnum hvaða hugmyndir hann gerir sér um samvirkni hinna tvíhliða andstæðna (Bourdieu, 1977). Til að gera langa sögu stutta, þá ríma þær hugmyndir mjög við lýsingu Kelly á persónulegum hugsíðum.

Rannsóknir á starfshugmyndum í anda Bourdieu

Guichard og félagar (1994a, 1994b, 1994c) og Motola (2001) hafa rannsakað starfshugmyndir með hliðsjón af kenningu Bourdieu. Gagnasöfnum þeirra svipar mjög til gagnasafna Bodden (1970), Neimeyer (1988, 1989a, 1989b, 1992c) og fleiri fylgjenda Kelly, því eins og þar fá svarendur lista af störfum sem þeir meta á tvíhliða kvörðum. Einungis uppsetning starfalistanna er ólík. Þessar rannsóknir hafa sýnt að félagslegur munur kemur greinilega fram á starfshugmyndum hjá ungu fólki. Greina má þennan munar mjög skýrt eftir *habitus* í rannsókn Motola (2001) og rannsóknir Guichard og félaga sýna að hann er til staðar, þó aðrir áhrifþættir og þá sérstaklega námsbraut í framhaldsskóla hafa sterkari áhrif. Tengsl eru þó á milli *habitus* og vals á námsbraut (Guichard og félagar, 1994a).

Samvirkni kenninganna

Kenningar Kellys og Bourdieus eiga margt sammerkt og því er unnt að láta þær virka saman, þó segja megi að það sé fremur það sem skilur þær að sem bætir hvora kenningu um sig. Hér verður dregið saman í stuttu máli hvað kenningarnar eiga sameiginlegt. Í fyrsta lagi þá eiga þær sameiginlegan uppruna í fyrirbærafræði eða sjálfshyggju (Kelly, 1963; Robbins, 1991; Scheer, 1996) og hugsmiðahyggju (Bourdieu, 1990; Kelly, 1955) þótt þær komi hvor úr sinni grein félagsvísinda. Í öðru lagi halda bæði Kelly og Bourdieu því fram að hugsanaferlin séu tvíhliða formgerðir. Í þriðja lagi þá hefur þessi afstaða þeirra til hugsanaferla leitt til mjög líkra aðferða við gagnaöflun, sérstaklega hjá sporgöngumönnum þeirra sem hafa rannsakað starfshugmyndir (Bodden, 1970; Guichard o.fl., 1994a, 1994b, 1994c; Kortas, Neimeyer og Prichard, 1992; Neimeyer, 1989a, 1989b; Neimeyer o.fl., 1988; Neimeyer og Metzler, 1987). Það sem skilur þær að, er að Bourdieu hefur engan áhuga á einstaklingnum heldur samfélagslegum tengslum, sérstaklega valdatengslum, og það hvernig þeim er viðhaldið. Við erum fyrst og fremst félagsverur, öll hugsun okkar og hegðun mótast af þeim *habitus* sem við fáum í arf eða tengjumst með öðrum hætti. Því er hinn frjálsi maður Kellys, ákaflega fjarlægur Bourdieu. Bourdieu hefur áhuga á að rannsaka *habitus* eins og hann birtist í huglægum og félagslegum formgerðum (Bourdieu, 1990). En þar sem Bourdieu, eins og Kelly, telur að hugsunin, sé tvíhliða formgerðir, þá má ætla að finna megi félagslegan mun þar. Þess vegna er því haldið fram í þessari rannsókn sem hér er lýst mjög stuttlega að kynjamunur á starfslegum hugsmiðum eigi sér félagslegar orsakir.

Einn meginmunur á þessum tveimur kenningum er að Kelly og hans fylgjendur eru að mæla innri stig hugsunar um störf, en Bourdieu lét það liggja á milli hluta. Þó reiknar hann með að um tengingar sé að ræða milli tvíhliða formgerða (Bourdieu, 1977). Það er þessi tilgáta Bourdieu sem unnt er að sannprófa, með því að beita mælingaraðferðum Kelly á starfshugmyndir. Getur til dæmis verið að fólk í mismunandi með ólíkan *habitus* skori mishátt á samtengingu eða aðgreiningu? Þessari spurningu er unnt að svara með aðferðum Kelly.

Það sem hér fylgir er sýnidæmi þar sem gögn um starfshugmyndir eru skoðuð með báðar þessar aðferðir í huga, sálfræði Kellys og félagsfræði Bourdieus.

Sýnidæmi

Úrtakið eru 566 10. bekkingar (15 - 16 ára) úr 10 skólum af bæði höfðuborgarsvæðinu (3 skólar með 349 svarendum) og úr sjávarþorpum af landsbyggðinni (7 skólar með 217 svarendum). Kynjaskipting er nokkuð ójöfn (drengir 309, 53% og stúlkur 257, 47%) af þeirri einföldu ástæðu að kynjaskipting var með þessum hætti í þessum skólum. Gögnum var safnað haustið 1996. Fimm svarendur sem eru útlagar í mælingum á samtengingum starfslegra hugsmíða voru fjarlægðir úr úrtakinu. Úrtakið var því minnkað sem því nemur $N=561$ og í nokkrum margbreytu mælingum minnkar úrtakið enn frekar vegna þess að gögnum vantar.

Mæliaðferðir

Meginmælitækin eru starfalisti sem svarendur leggja mat sitt á (*repertory grid*) og svo spurningalisti um tólstunda- og menningariðju, en á þeim grunni er lögð mælistika á habitus svarenda. Starfalistinn var þýddur úr frönsku úr rannsókn Guichard og féлага (1994a, 1994b, 1994c) með þeirri undantekningu að tveimur störfum, sjómanni og vörubílstjóra var bætt við starfalistann til að höfða betur til starfsumhverfis í sjávarþorpum. Eftirtalin 11 störf voru því á starfalistanum: rafvirki, hjúkrunarfræðingur, verkfræðingur, flutningabílstjóri, bifvélavirki, lækni, ritari, rafsuðumaður, sölumaður, grunnskólakennari, og sjómaður. Hvert starfanna var metið á eftirfarandi sjö punkta og tvíhliða kvörðum: ekki áhugavert - áhugavert, auðvelt inngöngu (t.d. auðvelt nám) - erfitt inngöngu (t.d. erfitt nám), ekki virðingarvert - virðingarvert, karlmannlegt - kvenlegt, lítið samfélagslegt gagn - mikið samfélagslegt gagn, erfitt að fá vinnu - auðvelt að fá vinnu, lítil ábyrgð - mikil ábyrgð, lítil samskipti við aðrar - mikil samskipti við aðra, lítill frítími - mikill frítími, litlar tekjur - miklar tekjur, lítið atvinnuöryggi (ótrygg ráðning) - mikið atvinnuöryggi (trygg ráðning), ferðast lítið - ferðast mikið.

Skor á samtengingu starfshugmynda var fengið með því að nota *PC Grid* forritið (Metzler og Magaral, 1993). Fyrri rannsóknir hafa sýnt fram á kynjamun á samtengingu í eldri aldurshópum og hafa notað mælitæki Bodden (1970) *Cognitive Differentiation Grid* (CDG). Vitað er að meðaltal samtenginga hækkar með aldri. Það má vera að form dreifingarinnar hækki með aldri, en ekki er sagt frá þeim í fyrri rannsóknum. Í þessari rannsókn

sýnir dreifing skora á samtengingu jákvæða skekkju og ferilris. Sú ákvörðun var því tekin að breyta hráskorun í log-skor með lógariþma umbreytingu. Þannig urðu svörin á þessari breytu normaldreifð í úrtakinu.

Mæling á *habitus* fékkst með því að spyrja út í 90 atriði sem varða tóms-
stundaiðju og menningarneyslu. Ýmist voru þessar breytur mældar með
tíðnikvörðum eða tékklistum í eftirtöldum flokkum: sjónvarp, kvikmyndir,
bókmenntir, tónlistariðkun, tónlistarneysla, íþróttaiðkun, sumarleyfisiðkun,
menningarneysla (s.s. á myndlist, leiklist, o.s.frv.). Þáttagreining á þessum
þáttum gaf 6 þætti: Íþróttir; Tónlist; Vísindaiðkun og tilteknar íþróttir
(golf, laxveiðar); Bíómyndir og rokkmúsík; Vísindaiðja og bókmenntir;
Bókmenntir, klassísk músík og jazz.

Habitus er síðan mældur með því að klasagreina einstaklingana á þessum
breytum. Í ljós komu fimm aðgreindir klasar sem kallaðir voru eftirfarandi
heitum: Tónlist; Kvikmyndir og rokktonlist (hafnar íþróttum); Bókmenntir
og sígild tónlist (annarri tónlist hafnað); Bókmenntir og tónlist (rokkton-
list hafnað); Íþróttir og vísindi.

Niðurstöður

Eftir að mælingum á samtengingu starfshugmynda hafði verið umbreytt
með logariþma var dreifigreiningu beitt á hina umbreyttu. Eins og sjá má
í töflu eitt var kynjamunur á samtengingu starfshugmynda staðfestur í
íslenska úrtakinu, en það sem meira var, annar félagslegur munur var einnig
staðfestur á þessari mælingu starfshugsunar.

Meðaltal stúlkna, höfuðborgarbúa og yfirstéttarinnar reynist herra á sam-
tengingu í samanburði við drengi, landsbyggðarbúa og milli/lægri stétta.

Greining var gerð á *habitus* og samtengingu í starfshugmyndum. Í ljós
kom marktækur munur milli *habitus* hópa í mælingu á samtengingu starfs-
hugmynda ($F=2,58$, $df=4$, $p=0,036$).

Niðurlag

Í þessari grein hefur aðaláhersla verið lögð á að sýna að unnt er að
leiða saman á áhrifaríkan hátt ólíkar kenningar Kelly og Bourdieu. Hér
er hvorki vettvangur til að lýsa vel hvorri kenningu um sig eða að kynna
til hlítar þá stöðu sem rannsóknir á starfshugmyndum eru í. Í staðinn voru
dregnar upp grófar myndir af kenningum þessara merku fræðimanna og

Tafla 1. Áhrif kyns, búsetu og stéttar á starfshugmyndir

	fg	F	p
Félagslegar breytur			
Kyn	1	14,12	0,00
Búseta	1	9,87	0,00
Stétt	3	2,40	0,00

Tafla 2. Tengsl habitus og starfshugsunar

Habitus	n	M	sf
Tónlist	152	7,13	0,27
Kvikmyndir og rokktonlist (hafnar íþróttum)	110	7,03	0,28
Bókmenntir og sigild tónlist (annarri tónlist hafnað)	59	7,08	0,26
Bókmenntir og tónlist (rokktonlist hafnað)	66	7,13	0,25
Íþróttir og vísindi	179	7,08	0,29

eins sýnt lauslega fram á hve brýnt það er í starfsþróunarfræðum að rannsaka starfshugmyndir miklu betur.

Til að renna styrkari stoðum undir þá afstöðu sem hér er tekin, að ólíkar kenningar Kelly og Bourdieu geti virkað saman, var tekið dæmi úr stærri rannsókn sem enn er í vinnslu. Í ljós kom að félagslegur munur er greinilegur í starfshugsun, jafnt kynjamunur, búsetumunur og stéttamunur. Þá var einnig sýnt dæmi um *habitus-mun* á samtenginu starfshugmynda. Sú fullyrðing sem farið var af stað með um að þessar kenningar geti virkað saman og styrkji hvor aðra á við rök að styðjast.

Heimildir

- Adams-Webber, J. R. (1977). *Personal construct theory. Concepts and applications*. Chichester: Wiley.
- Adams-Webber, J. R. (1994). Repertory grid technique. Í *Encyclopedia of psychology* (2. útg.). New York: Wiley.

- Bodden, J. L. (1970). Cognitive complexity as a factor in appropriate vocational choice. *Journal of Counseling Psychology*, 17, 364-368.
- Bodden, J. L. og A. Klein (1972). Cognitive complexity and appropriate vocational choice: Another look. *Journal of Counseling Psychology*, 19, 257-258.
- Bourdieu, P. (1977). *An outline of a theory of practice* (R. Nice þýddi). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. (R. Nice þýddi). London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1990). *In other words - Essays towards a reflexive sociology* (L. Wacquant og M. Lawson þýddu). Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. og Wacquant, L. J. D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Brown, M. T. (1987). A comparison of two approaches to the cognitive differentiation grid. *Journal of Vocational Behavior*, 30, 155-167.
- Cochran, L. (1983). Seven measures of the ways that deciders frame their career decisions. *Measurement and Evaluation in Guidance*, 16, 66-77.
- Coxon, A. P. M. og Jones, C. L. (1978). *The images of occupational prestige*. London: MacMillan.
- Goldthorpe, J. H. og Hope, K. (1974). *The social grading of occupations*. Oxford: Oxford University Press.
- Gottfredson, L. S. (1981). Circumscription and compromise: A developmental theory of occupational aspirations. *Journal of Counseling Psychology*, 28, 545-579.
- Guichard, J. (1992). Échec Scolaire et représentations de soi et des professions. *L'Orientation Scolaire et Professionnelle* 21, 149-162.
- Guichard, J. (1994). Habitus culturel et représentation des professions: introduction. *L'Orientation Scolaire et Professionnelle*, 24, 379-380.
- Guichard, J., Devos, P., Bernard, H., Chevalier, G., Devaux, M., Faure, A., Jellab, M. og Vanesse, V. (1994a). Les activités culturelles et de loisirs des adolescents: une approche de la diversité des habitus sociaux. *L'Orientation Scolaire et Professionnelle*, 23, 381-407.
- Guichard, J., Devos, P., Bernard, H., Chevalier, G., Devaux, M., Faure, A., Jellab, M. og Vanesse, V. (1994b). Diversité et similarité des représentations professionnelles d'adolescents scolarisés dans des formations différents. *L'Orientation Scolaire et Professionnelle*, 23, 409-437.
- Guichard, J., Devos, P., Bernard, H., Chevalier, G., Devaux, M., Faure, A., Jellab, M. og Vanesse, V. (1994c). Habitus culturels des adolescents et schèmes représentatifs des professions. *L'Orientation Scolaire et Professionnelle*, 23, 439-464.
- Hodkinson, P., Sparkes, A. og Hodkinson, P. (1996). *Triumphs and tears: Young people, markets and the transition from school to work*. London: David Fulton Publishers.

- Ivey, A. E. (1980). Counseling 2000: Time to take charge. *The Counseling Psychologist*, 8, 12 - 16.
- Jenkins, R. (1992). *Pierre Bourdieu*. London: Routledge.
- Kelly, G. A. (1955). *The psychology of personal constructs. Vol. 1 and 2*. New York: Norton.
- Kelly, G. A. (1963). *A theory of personality: The psychology of personal constructs*. New York: Norton.
- Kortas, L., Neimeyer, G. J. og Prichard, S. (1992). Structure and style in career decision making. *Journal of Career Development*, 18, 199-213.
- Metzler, A. og Magaral, L. (1993). *PCGRID. User's Guide*. Óbirt handrit.
- Motola, M. (2001). *Social habitus and the impact of socio-cultural factors on vocational behavior of adolescents. A cross-national comparison of French and Finnish students*. Joensuu: University of Joensuu.
- Neimeyer, G. J. (1988). Cognitive integration and differentiation in vocational behavior. *The Counseling Psychologist*, 16, 440-475.
- Neimeyer, G. J. (1989a). Applications of repertory grid technique to vocational assessment. *Journal of Counseling and Development*, 67, 585-589.
- Neimeyer, G. J. (1989b). Personal construct systems in vocational development and information processing. *Journal of Career Development*, 16, 83-96.
- Neimeyer, G. J. (1992a). Personal constructs and vocational structure: A critique of poor reason. Í R. A. Neimeyer og G. J. Neimeyer (Ritstj.), *Advances in Personal Construct Psychology* (bls. 91-120). Greenwich, CT: JAI Press
- Neimeyer, G. J. (1992b). Back to the future with the psychology of personal constructs. *Contemporary psychology*, 37, 994-997.
- Neimeyer, G.J. (1992c) The practice of personal construct psychology: A research perspective. *Contemporary psychology*, 38, 572 – 573.
- Neimeyer, G. J. og Metzler, A. E. (1987). Sex differences in vocational integration and differentiation. *Journal of Vocational Behavior*, 30, 167-174.
- Neimeyer, G. J., Metzler, A. E. og Bowman, R. (1988). Effects of sex, career orientation, and occupational type on vocational integration, differentiation and conflict. *Journal of Counseling Psychology*, 35, 139-143.
- Osipow, S. H. (1983). *Theories of career development* (3. útg.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Parsons, F. (1909). *Choosing a vocation*. Boston: Houghton Mifflin.
- Patton, W. og McMahon, M. (1999). *Career development and systems theory. A new relationship*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Richardson, M. S. (1993). Work in people's lives: A location for counseling psychologists. *Journal of Counseling Psychology*, 40, 425-433.
- Riverin-Simard, D. (1992). Career paths and socio-economic status. *Canadian Journal of Counselling*, 26, 15-28.

- Robbins, D. (1991). *The work of Pierre Bourdieu*. Buckingham: Open University Press.
- Scheer, J. W. (1996). Introduction. Í J.W. Scheer og A. Catina (Ritstj.), *Empirical constructivism in Europe. The personal construct approach* (bls. 13–17). Giessen: Psychosozial Verlag.
- Sewell, K. W., Mitterer, J. O., Adams-Webber, J. og Cromwell, R. L. (1992). Computerized repertory grids. *International Journal of Personal Construct Psychology*, 5, 1-23.
- Sharf, R. S. (2002). Applying career development to theory (3. útg.). Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Shivy, V. A., Rounds, J. og Jones, L. E. (1999). Applying vocational interests models to naturally occurring occupational perceptions. *Journal of Counseling Psychology*, 46, 207-217.
- Slater, P. (1977). Dimensions of intra-personal space. Í P. Slater (Ritstj.), *The measurement of intra-personal space by grid technique* (bls. 1-24). New York: Wiley.
- Super, D. (1969). Vocational development theory: Persons, positions and processes. *The Counseling Psychologist*, 1, 2-9.
- Vondracek, F. W., Lerner, R. M. og Schulenberg, J. M. (1986). *Career Development: A Life-span developmental approach*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Nýir kennsluhættir og upplýsingatækni

Fjarnám í náms- og starfsráðgjöf

Jónína Ó. Kárdal

Fjarnám í náms- og starfsráðgjöf hófst haustið 2001 við félagsvísindadeild Háskóla Íslands með tilstuðlan styrks frá menntamálaráðuneytinu, Starfsmenntaráði og Vinnumálastofnun. Það er skipulagt sem fimm missera heildstætt nám. Kannanir nemenda í námsráðgjöf (Hugrún Björk Hafliðadóttir, Ólafur Finnbogason og Una Björk Bjarnadóttir, 1998) á stöðu stéttarinnar sýndu að langflestir náms- og starfsráðgjafar störfuðu á höfuðborgarsvæðinu og skortur var á menntuðum náms- og starfsráðgjöfum á landsbyggðinni. Því var talin full þörf á að bjóða upp á fjarnám til að koma til móts við eftirspurnina eftir náms- og starfsráðgjöf á landsbyggðinni, auka möguleika fólks til náms óháð búsetu, jafnframt því að stuðla að nýbreytni í faginu. Fjarnámið kallaði á endurskoðun á kennsluháttum og skipulagi. Kennarar í greininni jafnt sem fjarnemendur hafa orðið reynslunni ríkari og þurft að takast á við breytt viðhorf til kennslu, kennslumhverfis og upplýsingatækni.

Tilurð fjarnáms í náms- og starfsráðgjöf

Nám í námsráðgjöf hefur verið í boði frá árinu 1990 sem árs viðbótarnám á meistarastigi til 34 eininga. Á þessu tímabili hafa um 130 námsráðgjafar útskrifast og stéttin vaxið að sama skapi. Nemendur í námsráðgjöf hafa verið búsettir í öllum landshlutum þó meginþorri þeirra hafi búið á suðvestur horni landsins. Af þessu má álykta að dreifing menntaðra námsráðgjafa hafi til þessa verið ójöfn á milli landshluta. Könnun Hugrúnar Bjarkar Hafliðadóttur og félaga (1998) á störfum og starfsaðstæðum námsráðgjafa í grunn- og framhaldsskólum leiddi þetta í ljós, svo ekki varð um villst. Þar kemur fram að menntaða námsráðgjafa var helst að finna á höfuðborgarsvæðinu og á Akureyri. Mikil umræða hafði farið fram í námsnefnd í námsráðgjöf um leiðir til að bjóða upp á fjarnám sem myndi þá

renna styrkari stöðum undir náms- og starfsráðgjöf á landinu öllu. Með tilkomu fjarnáms yrði aukið aðgengi að náms- og starfsráðgjafarnáminu, auk þess að stuðla að fjölgun menntaðra náms- og starfsráðgjafa á landsbyggðinni. Áskorun barst frá forystumönnum skólamála á Vestfjörðum þess efnis að námið hæfi fjarnám í námsráðgjöf hið fyrsta. Árið 2000 fór Vinnumálastofnun þess á leit að námið í námsráðgjöf tæki að sér að sinna fræðslu og menntun til handa ráðgjöfum á vinnumiðlunum landsins. Þetta féll saman við áætlanir um fjarnám í námi í námsráðgjöf og hófust Guðbjörg Vilhjálmsdóttir lektor og Jón Torfi Jónasson deildarforseti handa við undirbúning fjarnámsins meðal annars að útvega fjárstyrk til verkefnisins. Niðurstaðan varð sú að menntamálaráðuneytið, Vinnumálastofnun og Starfsmenntaráð veittu fjárstyrk til þessa verkefnis. Þar með var hægt að ýta fjárnámi í náms- og starfsráðgjöf úr vör.

Sem nemandi fjárnámi í náms- og starfsráðgjöf skynja ég glögglega hvað fjarnám er nauðsynlegur þáttur í menntakerfi þjóðarinnar. Ekki síst með það að markmiði að jafna möguleika fólks til náms óháð búsetu. Fjarnám er jafnréttismál og byggðamál. (Fjarnemandi á Austurlandi.)

Undirbúningur fjarnáms

Skipulagt fjarnám hefur verið í boði í tveimur greinum við Háskóla Íslands; íslenska til B.A. prófs við heimspekideild frá 1999 og hluti diploma-náms í ferðamálafræðum við raunvísindadeild frá 1999. Heilstætt fjarnám í náms- og starfsráðgjöf hefur síðan bæst í hópinn.

Í janúar 2001 var Jónína Ó. Kárdal ráðin í stöðu verkefnisstjóra fjarnáms í náms- og starfsráðgjöf. Helstu störf verkefnisstjóra hafa verið fólgin í því að stýra og móta fjarnámið ásamt Guðbjörgu Vilhjálmsdóttur lektor í námsráðgjöf. Fyrstu sex mánuðirnir í undirbúningi fjarnámsins einkenndust af gagnasöfnun, viðtölum við aðila er höfðu reynslu af kennslu og skipulagningu fjarnáms og stefnumótun. Erlendis var leitað til finnskra starfsfélaga við Háskólann í Joensu og Háskólans í Paisley í Skotlandi. Þar höfðu farið fram tilraunir í menntun náms- og starfsráðgjafa með fjarnámssniði og var meðal annars mælt með því að þriðjungur námsins væri í staðbundnum lotum. Verkefnisstjóri gerði sér einnig far um að kynna sér efni er varðaði upplýsingatækni og upplýsingamiðlun og ráðgjöf í gegnum veraldarvefinn. Verkefnisstjóri tók þátt í evrópskri ráðstefnu um upplýsinga- og samskiptatækni í ráðgjöf þar sem viðfangsefnið

var gæði og siðferði í ráðgjöf í gegnum veraldarvefinn. Í fjarnáminu þótti sýnt að tækifæri gæfist til að efla færni náms- og starfsráðgjafarnema í upplýsingatækni sem myndi skila sér inn á starfsvettvanginn. Kennslumiðstöð HÍ hefur verið verkefnisstjóra og kennurum innan handar varðandi tæknileg atriði fjarnáms. Á undirbúningstímanum var haldið námskeið í notkun náms- og kennsluumhverfisins *WebCT (Web Course Tools)* sem verkefnisstjóri og kennarar tóku þátt í. Einnig var rætt við forsvarsmenn fjarnáms við Kennaraháskóla Íslands, Verkmenntaskólans á Akureyri og annarra er höfðu menntað sig í kennslufræði fjarnáms.

Skipulag fjarnáms í náms- og starfsráðgjöf

Fjarnámið er skipulagt sem fimm missera hlutanám til 34 eininga til jafns á við staðbundna námið. Þetta er í fyrsta skipti sem boðið er upp á fjarnám í þessari grein og ekki margar fyrirmyndir til við erlenda háskóla. Ákveðið var að dreifa náminu á fimm misseri þar eð gera mátti ráð fyrir að væntanlegir nemendur stunduðu vinnu meðfram námi enda varð raunin sú. Fjarnemendurnir eru sautján talsins og starfa við náms- eða starfsráðgjöf í sinni heimabyggð. Tvær námsleiðir eru í boði, annarsvegar námsráðgjafarlína þar sem lögð er áhersla á að nemendur starfi í skóla-kerfinu og hins vegar starfsráðgjafarlína þar sem nemendur koma til með að starfa á vinnumiðlunum og sérhæfa sig í starfsráðgjöf. Þetta fyrirkomulag hefur reynst styrkur í náminu en í fyrstu voru forsvarsmenn námsins óvissir um hvernig þetta færi saman. Styrkurinn felst í því að nemendur hafa deilt náms- og starfsreynslu sinni og fundið sameiginlegan flöt í bæði fræðum og framkvæmd í þessum tveimur þjónustustörfum. Raunar var það Prófessor Norman E. Amundson frá University of British Columbia, einn af kennurum fjarnámsins, sem benti á að þessi samkensla væri styrkleiki í náminu. Víðast í heiminum er starfsráðgjöfum og námsráðgjöfum kennt í sitt hvoru lagi, en efnislega er námskráin mjög skyld.

Í töflu eitt kemur fram skipulag námsins. Í upphafi var tekin sú ákvörðun að hafa staðbundnar lotur. Þetta var gert í samráði við erlenda starfsfélaga, þar sem um 1/3 fjarnáms, til dæmis í Finnlandi, er í staðbundnum lotum. Staðbundnar lotur eru mikilvægar ekki síst með tilliti til upphafs námskeiða þar sem að verið er að leggja inn námsefni í fyrsta skipti og kennarar og nemendur hittast. Loturnar hafa að jafnaði verið tvær á misseri. Ávinningur af staðbundnum lotum er tvenns konar: Annarsvegar mynda

Tafla 1. Skipulag fjarnáms

Inngangur að náms- og starfsráðgjöf	(3e)	1. misseri
Skipulögð vinnubrögð í námi og starfi		
– fjarnám	(2e)	1. misseri
Náms- og starfsráðgjöf	(3e)	2. misseri
Viðtalstækni	(3e)	2. misseri
Starfsþjálfun	(2e)	2. misseri
Náms- og starfsfræðsla (námsráðgjafarlína)	(4e)	3. misseri
Starfsráðgjöf (starfsráðgjafarlína)	(4e)	3. misseri
Athugun og mat	(4e)	3. misseri
Ráðgjöf og fjölmening	(3e)	4. misseri
Starfsþjálfun	(3e)	4. misseri
Persónulegir og félagslegir erfiðleikar	(4e)	5. misseri
Lokaverkefni	(3e)	5. misseri

nemendur sterkari tengsl við Háskóla Íslands, upplifa sig sem hluta af háskólasamfélaginu og njóta þeirrar þjónustu sem háskólinn býður stúdentum sínum, hinsvegar að hægt er sinna námsþáttum sem erfitt er að kenna í gegnum *WebCT*. Má nefna til dæmis verklegar æfingar í viðtalstækni. Fyrsta lota haustmisseris hefur alla jafna verið lengst í dögum talið, 4-6 dagar. Önnur lota misseris hefur verið skipulögð yfir helgi. Vorið 2002 var haldin námslota í Reykholti í Borgarfirði og var það gert til að bæði að bjóða upp á fjölbreytni en ekki síst að koma til móts við ferðalög fjar-nemenda. Staðbundnar lotur kalla á samstarf margra aðila innan Háskólans: skrifstofa félagsvísindadeildar, umsjónarmanna kennsluhúsnæðis og síðast en ekki síst Kennslumiðstöðvar HÍ og tæknimanns Grettis Sigurjónssonar. Hefur þetta samstarf gengið snurðulaust og verið ánægjulegt í alla staði.

Kennsluhættir, námsumhverfi og fyrirkomulag

Kennsluhættir í fjarnámi í náms- og starfsráðgjöf svipar til þess sem gerist í staðbundna náminu. Námsferni er kynnt með fyrirlestrum og umræðum og nemendur glíma við verkefni. Það sem gerir kennsluna frábrugðna er að samskipti kennara og nemenda fara að mestu leyti fram í

gegnum náms- og kennslumhverfið *WebCT* auk fjarfunda og endurfunda í staðbundnum lotum. Háskóli Íslands hefur notað *WebCT* frá því um 1998 og fjöldi kennara við HÍ nýtir sér þennan möguleika í kennslu og námi háskólastúdenta. Starfsmenn Kennslumiðstöðvar Háskóla Íslands hafa verið liðsmenn verkefnisstjóra og kennara í því að læra á tæknina og leiðbeint kennurum og nemendum í notkun *WebCT*. *WebCT* býður upp á aðgengilegt viðmót og er hægt að sníða námsumhverfið þannig að allt námskeiðið getur farið fram á námsvefnum eða hluti þess, allt eftir þörfum. Boðið er upp á margs konar kennslutæki. Til dæmis að setja inn fyrirlestra með tali, búa til umræðuvettvang og bjóða upp á raunspjall (spjall í beinni). Allir þessir möguleikar stuðla að góðu námssamfélagi ef vel er haldið utan um. Kennslan verður jafnlifandi eins og hún væri kennd í staðbundnu námi. Notkun fjarfundabúnaðar hefur og nýst og hafa þær kennslustundir haft sama gildi og þegar nemandi mætir í kennslustund á háskólasvæðinu. Miklu máli skiptir að fjarnemandinn nái strax tengslum við aðra í nemendahópnum og að samskiptin séu greið þeirra á milli og svo milli kennara og nemenda. Annars á nemandinn á hættu að missa úr og halda ekki í við námið og kennsluna.

Hvernig fer fjarnámið fram?

Frá fyrstu tíð hefur verið litið á fjarnám í náms- og starfsráðgjöf sem sjálfstæða heild, óháð staðbundna náminu. Aftur á móti þótti ljóst að skipuleggja mætti fjarnámskeiðin með hliðsjón af námskeiðum staðbundna námsins en framkvæmd og kennsla yrði með öðru sniði. Þegar horft er til kennsluhátta og þess að nota náms- og kennslumhverfi á vefnum þá þarf að skoða hvernig inntak námskeiðanna henta því. Við skipulagningu námskeiðanna þurfti að taka tillit til þess hversu mikill kennslutími yrði notaður í staðbundnum lotum og hvernig hægt væri að tengja saman námsloturnar í gegnum *WebCT* og með fjarfundum. Fjarnám kallar á skilgreindan ramma við skipulagningu námskeiða. Í byrjun þurftu verkefnisstjóri og kennarar í fjarnámi að átta sig á hugtökum og fyrirbærum í fjarkennslu og leita svara við spurningum eins og: Hvað er fjarnám? Hvernig er fjarnám frábrugðið staðbundnu námi? Hvernig þarf að skipuleggja kennsluna? Hvernig er hægt að nýta upplýsingatækni í fjarnáminu? Þegar til kastanna kemur er ljóst að nám og kennsla með fjarnámssniði lýtur sínum eigin lögmálum. Fjarnemandi hefur ekki þann ramma sem felst í því að sækja kennslustund í ákveðnu húsnæði á ákveðnum tíma heldur býr til sitt námssamfélag. Fjarnemandinn með aðstoð kennara býr til sinn

ramma – býr til sitt eigið námsumhverfi og nýtur þess að hitta sinn nemendahóp á netinu, á fjarfundum eða í staðbundnum lotum. Fjarnám krefst ítarlegrar skipulagningar og fjarnemandum býðst tækifæri til að sækja háskólanám og njóta þeirrar þjónustu sem í boði er án þess að flytja sig um set á milli landshluta.

Ég vil fyrst segja að það að námið skuli vera í fjarnámi opnaði möguleika fyrir mig til að hefja námið, því ég var ekki tilbúin til að flytja til Reykjavíkur til að stunda mitt nám. Þannig að án fjarnámsins hefði ég ekki farið af stað í námið næstu árin. (Fjarnemandi á Vestfjörðum)

Undirbúningur kennara

Helsti undirbúningur kennara í fjarnámi í náms- og starfsráðgjöf fólst í því að aðlaga kennslu- og námsgögn að *WebCT* náms- og kennsluvefsumhverfinu og nýta þau kennslutæki sem þar voru í boði. Það þótti einnig ljóst að notkun upplýsingatækninnar og samskipti í gegnum tölvupóst og veraldarvefinn yrði meira heldur en kennarar ættu að venjast. Eins og áður sagði þá voru sum námskeiðanna þess eðlis að hægt var að kenna megnið af námsefninu í staðbundnum lotum og fylgja verkefnum eftir í gegnum námsvefinn. Átti þetta helst við um námskeiðin Námstækni í fjarnámi sem síðar fékk heitið Skipulögð vinnubrögð í námi og starfi – fjarnám og Viðtalstækni þar sem fylgja þurftu eftir verklegri þjálfun í staðbundnu lotunum. Helsta áskorunin fyrir kennara var að útbúa námskeið og námsefni á þann hátt að það yrði aðgengilegt í gegnum *WebCT*, jafnframt því að nýta sér aukna möguleika upplýsingatækninnar meðal annars með leit í rafrænum gagnasöfnum, þátttaka í raunspjalli og uppsetningu umræðuvefja. Flestir kennararnir höfðu einhverja reynslu af upplýsingatækni en nú bættist við að læra á nýtt kennslu- og námsumhverfi á veraldarvefnum. Hlutverk verkefnistóra á undirbúningsstigi námskeiða var að vera kennurum innan handar með tæknileg mál tengdu *WebCT* og aðstoða við yfirfærslu námsefnisins í fjarnámssnið. Kennarar þurftu meðal annars að ákveða hvort að fjarfundabúnaður yrði notaður við kennslu. Verkefni í námskeiðum urðu mjög hagnýt og gátu nemendur nýtt sér þau í sínu starfi. Kennarar við fjarnámið til þessa hafa verið lektor greinarinnar, Guðbjörg Vilhjálmsdóttir, stundakennarar við staðbundna námið; Auður R. Gunnarsdóttir, Ragna Ólafsdóttir, Sólveig Ásgrímsdóttir; aðrir stundakennarar; Guðmundur Páll Ásgeirsson, verkefnisstjóri fjarnámsins, Jónína Kárdal auk gestakennarans, Professor Norman E. Amundson við University of British Columbia í Kanada.

Undirbúningur fjarnemenda

Nemendur í fjarnámi í náms- og starfsráðgjöf eru sautján talsins og eru búsettir í öllum landshlutum. Þó nokkur þeirra höfðu reynslu af því að stunda fjarnám og kom það sér vel þar sem þeir gátu miðlað til hinna nemendanna.

Umræður milli nemenda hafa verið miklar sem og samstarf. Flestir eiga sér samstarfsaðila í náminu og vinna mikið með honum. (Fjarnemandi á Vestfjörðum)

En hver eru viðhorf nemenda til fjarnámsins?

Það sem kemur mest á óvart er að nemendur tengjast sterkari böndum í fjarnáminu en gengur og gerist í venjulegu háskólanámi, tel ég skýringuna vera að fjarlægðin milli nemenda kallar á meiri samvinnu til að leysa krefjandi verkefni. *WebCT* gefur nemendum tækifæri til að vera í sambandi allan sólahringin, í lotum miðla nemendur og kennarar beint af reynslu sinni. Námið er ekki síður áhugaverðara þar sem nemendur eru í störfum sem tengjast efni námsins. (Fjarnemandi á Suðvesturlandi)

Námið hefur verið vel skipulagt og fræðandi og ég hef getað tengt það beint vinnu minni þannig að frá fyrstu stundu hefur sú þekking sem ég hef aflað mér í náminu nýst beint og óbeint í starfi. Vinnubrögð mín eru þess vegna markvissari og faglegri en áður. Svo er ekki hægt annað en að taka fram hvað hópurinn hefur verið skemmtilegur og gefandi... (Fjarnemandi á Norðurlandi vestra)

Starfsþjálfun

Einn veigamikill þáttur í námi í námsráðgjöf og fjarnámi í náms- og starfsráðgjöf er starfsþjálfun á vettvangi. Markmið starfsþjálfunar er að tengja saman fræðilegt nám við starfsvettvang og að nemendur, undir leiðsögn menntaðra náms- og starfsráðgjafa, kynnist væntanlegum starfsvettvangi, dýpki ráðgjafarfærni sína, þjálfist í faglegum vinnubrögðum og þrói sinn persónlega stíl í ráðgjöf. Nemendur í staðbundnu námi í námsráðgjöf ljúka fimm eininga námskeiði í starfsþjálfun, sem felst m.a. í 225 stundum í starfsþjálfun undir leiðsögn menntaðs námsráðgjafa og gildir hið sama í fjarnámi í náms- og starfsráðgjöf.

Hvernig er hægt að skipuleggja starfsþjálfun í fjarnámi þar sem nem-

endur eru dreifðir um landið? Starfsþjálfuninni var skipt upp í tvö námskeið, tveggja og þriggja eininga. Fyrri námskeiðið einkenndist af því að fjarnemendur kynntust störfum náms- og starfsráðgjafa, bæði hérlendis og erlendis. Í samstarfi við Evrópumíðstöð náms- og starfsráðgjafar var fjarnemendum á starfsráðgjafarlinu boðið upp á kynnisferðir til Evrópu til að kynnast þar starfsemi vinnumiðlana og ráðgjafarmiðstöðva. Þessar kynnisferðir til annarra landa voru sérstaklega mikilvægar í ljósi þess að mjög fá starfsþjálfunarpláss í starfsráðgjöf eru til í landinu. Fjarnemendur á námsráðgjafarlinu sóttu þjálfun sína til námsráðgjafa hér á landi utan tveggja sem fóru til Evrópu. Þetta samstarf Evrópumíðstöðvar og fjarnáms í náms- og starfsráðgjöf gaf mjög góða raun og ástæða til að endurtaka síðar meir. Síðari hluti starfsþjálfunarinnar fer fram að öllu leyti hér á Íslandi á vormisseri 2003. Um ákveðin tímamót er að ræða í sögu náms í námsráðgjöf og fjarnáms í náms- og starfsráðgjöf þar sem hópurinn sem nú er í starfsþjálfun hefur aldrei verið fjölmennari, samtals 29 nemendur. Nemendur eru í starfsþjálfun hjá námsráðgjöfum í menntakerfinu og námsráðgjöfum er sinna fræðslumálum innan fyrirtækja og símenntunarstofnana.

Spurt að leikslokum

Nú er fjórða misserið af fimm hafið. Hvað hefur forsvarsmönnum og nemendum lærst á þessum tíma og hver hefur reynslan verið af fjarnámi í náms- og starfsráðgjöf?

Fyrst af öllu ber að nefna að tekist hefur að bjóða upp á fjarnám sem stenst fyllilega samanburð við staðbundið nám í námsráðgjöf og náms við erlenda háskóla. Fjarnámið hefur vakið forsvarsmenn námsins til umhugsunar um kennsluhætti sem munu að öllum líkindum skila sér í nýbreytni kennslu í staðbundna náminu í námsráðgjöf. Einnig hefur augum verið beint að starfsaðstæðum nemenda og væntanlegum starfsvettvangi á landsbyggðinni. Ákveðin frumkvöðlavinna hefur átt sér stað í menntun náms- og starfsráðgjafa með því að bjóða upp á fjarnám og auka færni nemenda í upplýsingatækni sem nýtist á starfsvettvangi. Fjarnámið hefur kallað á aukna skipulagningu og aðlögun af hendi kennara auk nemenda, með tililiti til náms- og kennsluhátta. Samkennsla hinna tveggja námslína, námsráðgjafar- og starfsráðgjafarlinu, hefur reynst kostur fremur en hitt þar sem betri og skýrari heildarsýn hefur fengist á fræðin og framkvæmd á þjónustu í náms- og starfsráðgjöf. Nemendur hafa getað yfirfært reynslu sína á eigin starfsvettvang og eflst jafnframt sem verðandi fagmenn í náms- og

starfsráðgjöf.

Fjarnámið hefur stuðlað að endurskoðun faggreinarinnar og ýtt undir frekari uppbyggingu. Námið hefur vakið athygli bæði hérlandis sem og erlendis. Ekki er mörg fordæmi í heiminum fyrir heildstæðu náms- og starfsráðgjafarnámi sem kennt er með fjarnámssniði. Í mars 2003 stendur til að kynna uppbyggingu fjarnámsins á árlegri ráðstefnu *American Counseling Association* í Bandaríkjunum og miðla af reynslu okkar hérlandis. Þetta felur í sér ákveðna viðurkenningu á uppbyggingu og framkvæmd fjarnámsins. Framtíðin er björt fyrir frekari þróun í náms- og starfsráðgjöf hér á landi.

Heimildir

Hugrún Björk Hafliðadóttir, Ólafur Finnbogason, Una Björg Bjarnadóttir. (1998). *Könnun á störfum og starfsaðstæðum námsráðgjafa í grunn- og frambaldsskólum á Íslandi*. Óbirt lokaverkefni, Háskóli Íslands, Reykjavík.

Skilgreiningar og flokkun á misfellum á umönnun og uppeldisskilyrðum barna

Freydís Freysteinsdóttir

Vandkvæði við núverandi skilgreiningar- og flokkunarkerfi

Misbrestur á uppeldi barna er yfirleitt viðvarandi mynstur, fremur en einstakur atburður, eins og skilgreining Rogosch, Cicchetti, Shields and Toth (1995) gefur til kynna: „Misbrestur á uppeldi barna felur í sér alvarlega truflun í foreldrahlutverki, og jafnframt verulega truflun í tengslum foreldris og barns, sem getur leitt til alvarlegra aðlögunarerfiðleika hjá barni eða afbrigðilegs þroska ... misbrestur á uppeldi barna felur í sér samkvæmt skilgreiningu, vítaverða, ófullnægjandi eða niðurbriótandi uppeldishætti“ (bls. 127).

Eins og sjá má á ofantalinni skilgreiningu á misbresti á uppeldi barna, er um talsvert víða skilgreiningu að ræða. Á Íslandi, eins og á hinum Norðurlöndunum hefur skilgreining á misbresti á uppeldi barna einmitt verið talsverð víð og verið skipt í tvo megin flokka. Megineinkenni flokkaanna eru þau að barn er þolandi í öðrum flokknum en barn er gerandi í hinum (Barnaverndarstofa, 2001). Þess má geta að skilgreiningar- og flokkunarkerfið í Svíþjóð hefur nýlega verið yfirfarið og felur það í sér tiltölulega víðar skilgreiningar með skiptingu í þessa sömu tvo flokka (Lundén, Broberg og Borres, 2000). Á Íslandi er misbresti hvors flokks síðan skipt niður í nokkra undirflokka (Barnaverndarstofa, 2001).

Þrátt fyrir að um tvo meginflokka og nokkra undirflokka sé að ræða undir hvorum flokki, er ljóst að afar mismunandi er milli sveitafélaga og jafnvel milli einstakra barnaverndarstarfsmanna hvort og hvernig misbrestur á uppeldi barna er skilgreint í einstökum tilfellum (Barnaverndarstofa, 2001). Það má sjá af því að hlutfall barnaverndarmála er mismunandi ekki bara milli landshluta, heldur einnig milli bæjarfélaga á sama landshluta (tafla 1).

Tafla 1. Hlutfall barnaverndamála eftir sveitafélögum á Íslandi (valin sveitafélög)

	Fjöldi af 1000 börnum	Á landsbyggðinni	Fjöldi af 1000 börnum
Á höfuðborgarsvæði			
Bessastaðahreppur	15,3	Eyjafjörður	22,6
Garðabær	35,2	Hornafjörður	9,5
Hafnarfjörður	60,6	Ísafjörður	22,6
Kópavogur	46,8		
Mosfellsbær	86,0		
Reykjavík	49,5		

Dreifing = 0 til 86 af hverjum 1000 börnum (Barnaverndarstofa, 2001)

Mikilvægt er að betra samræmi sé á milli sveitafélaga í þessu efni og að tekið sé á svipuðum málum með sama hætti. Til þess að af því geti orðið er nákvæmt skilgreiningar- og flokkunarkerfi nauðsynlegt vinnutæki fyrir barnaverndarstarfsmenn. Því er afar brýnt að skerpa á skilgreiningum og flokkun á misbrestum á uppleddi barna og auka samræmi í skilgreiningum. Slíkt hefði væntanlega í för með sér að: 1) Misbrestur og markmið yrðu skýrari bæði fyrir barnaverndarstarfsmenn og foreldra. 2) Skýrari vinnubrögð eru líkleg til að leiða til betri málsmeðferðar, sem er sérstaklega mikilvægt þegar mál fara fyrir dóm. 3) Aukið samræmi yrði meðal sveitafélaga innanlands sem mundi gera samanburð milli sveitafélaga raunhæfari og auknar forsendur yrðu til að bera saman fjölda og tegund barnaverndarmála á Íslandi við önnur lönd. 4) Mun auðveldara yrði að vinna rannsóknir á sviði barnaverndar, ef um nákvæmari skilgreiningar og flokkanir væri að ræða og betra samræmi meðal sveitafélaga. En rannsóknir á sviði barnaverndar ættu að hafa áhrif á þau úrræði sem í boði eru í vinnslu barnaverndamála.

Eftirfarandi skilgreiningar- og flokkunarkerfi var þróað með ofantalin markmið í huga, en tekur þó einungis til barns sem þolenda, þar sem sá flokkur er sérstaklega talinn ónákvæmur í núverandi flokkunarkerfi. Kerfið er byggt á bandarískri fyrirmynd, en þar hafa víða verið þróuð nákvæm skilgreiningar- og flokkunarkerfi (sjá t.d. Iowa Department of Human Services, 1997; National Institute of Child Health and Human Development, 2000).

Nýtt skilgreiningar- og flokkunarkerfi

Misfellur á umönnunar og uppeldisskilyrðum barna skiptist í tvo flokka, ofbeldi og vanræksla. Ofbeldi felur í sér athöfn sem leiðir til eða er líkleg til að leiða til skaða á þroska barns. Vanræksla felur í sér skort á nauðsynlegri athöfn, sem leiðir til skaða eða er líkleg til að leiða til skaða á þroska barns (Freydís Jóna Freysteinsdóttir, 2000; Knutson, 1995).

Vanræksla

Líkamleg vanræksla

Vanræksla skiptist í eftirfarandi flokka: 1) Líkamleg vanræksla. 2) Vanræksla varðandi umsjón og eftirlit. 3) Tilfinningaleg/Sálræn/Hugræn vanræksla.

Líkamlega vanrækslu má flokka í eftirfarandi flokka.

1. Döfnunarferill (*Failure to thrive*): Döfnunarfeill lýsir sér í mjög alvarlegu ástandi á börnum oftast undir árgömlum. Helstu einkenni eru þau að barnið þyngist ekki og lengist á við önnur börn, auk þess sem hreyfiþroski þess er langt undir meðaltals hreyfiþroska eðlilegra barna

2. Fæði ábótavant: Forsjáradili hefur ekki gefið barni fæði við hæfi eða nægilegt fæði sem nauðsynlegt er miðað við þroska þess, fyrir heilsu barnsins og velferð þess.

Barn missir oft og ítrekað úr máltíðir eða fær oft og endurtekið ekki nægilega mikinn mat.

3. Klæðnaði ábótavant: Forsjáradili hefur ekki gætt þess að barn sé klætt á fullnægjandi hátt fyrir heilsu þess og velferð. Dæmi eru eftirfarandi:

- Fatnaður barnsins of lítill eða of þröngur og veldur barninu óþægindum, til dæmis of litlir skór sem meiða fætur barnsins
- Fatnaður barnsins er ekki nógu hlýr miðað við veður og barnið því ekki verndað gegn kulda á fullnægjandi hátt

4. Hreinlæti ábótavant: Forsjáradili hefur ekki gætt þess að hreinlæti barns sé fullnægjandi fyrir heilsu þess og velferð. Hreinlæti er alvarlega ábótavant ef:

- Barn er baðað svo sjaldan að það lykti
- Fatnaður barns er mjög óhreinn
- Barn er ekki tannburstað reglulega og tennur barnsins því mjög óhreinir

5. Húsnæði ábótavant: Forsjáraðili hefur ekki séð barni fyrir fullnægjandi húsnæði, sem nauðsynlegt er fyrir heilsu barns og velferð. Húsnæði getur verið ófullnægjandi vegna:

- Ekkert húsnæði eða athvarfi
- Óíbúðarhæft húsnæði
- Óhreinlætis eða líkamlegs öryggis barna
- skorts á nauðsynlegum nýtajhlutum fyrir eðlilegt heimilishald, t.d. rafmagni eða hita
- Aðstæðum sem skapa hættu á heimilinu, til dæmis eldhætta
- Barn hefur verið rekið út af heimili og neitaður aðgangur að heimili og ekki verið fundinn annar staður fyrir barnið að búa á

6. Heilbrigðisþjónustu ábótavant: Forsjáraðili bregst skyldu sinni til að veita barninu aðgang að fullnægjandi heilbrigðisþjónustu sem barnið þarf á að halda fyrir heilsu þess og velferð. Dæmi um misbrest á veittri heilbrigðisþjónustu eru:

- Staðhæfing fagaðila í heilbrigðiskerfinu um að mælt hafi verið með tiltekinni meðferð barns sem forsjáraðili hefur ekki fylgt eftir (nema að forsjáraðili hafi verið að fylgja leiðbeiningum annars aðila í heilbrigðisþjónustu á þessum tíma sem hafa stangast á við fyrirmæli hins aðilans)
- Staðhæfing fagaðila í heilbrigðiskerfinu um að barn hafi haft viðvarandi sjúkdóm eða verið í viðvarandi ástandi sem eðlilegt getur talist að þarfnist meðferðar sem ekki var veitt og ástand barnsins hefur því versnað.

Forsjáraðili getur brugðist skyldu sinni til að veita barni nauðsynlega umsjón og eftirlit. Þá er öryggi barns og velferð í hættu. Þetta á við þegar barnið hefur ekki líkamlega, andlega, sálræna, tilfinningalega eða praktíska burði til að vernda sig sjálft í aðstæðunum.

Vanræksla í umsjón og eftirliti

Eftirtalin 12 viðmið má hafa um að umsjón og eftirliti sé ábótavant.

1. Forsjáraðili er til staðar en fylgist ekki nægilega vel með barni sínu þannig að það getur farið sér að voða. Hann (hún) hefur ekki metið rétt yfirvofandi eða mögulega hættu barnsins, eða ekki gert fullnægjandi varúðarráðstafanir til að vernda barn gegn skaða þegar hann hefur skynjað hættu. Dæmi eru eftirfarandi:

Barn er skilið eftir á skiptiborði eða öðrum álíka stað, þar sem lífi barns og heilsu er hætta búin, án náinnar viðveru forsjáraðila.

Barn er ekki fest tryggilega í bíl í bílstól eða með öryggisbelti eftir því sem við á eftir aldri barns.

2. Barn fimm ára eða yngra er skilið eftir eitt án eftirlits nokkurs aðila,

til dæmis á heimili eða í bifreið (undantekning ef foreldri skreppur inn í örstutta stund, t.d. til að sækja eitthvað eða til að greiða fyrir bensín sem tekur innan við fimm mínútur ef barnið grætur ekki).

3. Barn er skilið eftir hjá hæfum aðila en er ekki sótt á tilsettum eða umsömdum tíma, eða ekki er ákveðið hvenær barnið verði sótt og aðili sem passar barnið telur sig hafa passað barnið óeðlilega lengi

4. Barn er skilið eftir hjá óhæfum aðila. Dæmi um óhæfa aðila eru, ef aðili er 11 ára eða yngri, er þroskaheftur, í annarlegu ástandi vegna áfengis eða eiturlyfjaneyslu eða haldinn alvarlegum geðsjúkdómi sem gerir hann óhæfan(n) til að annast barn.

5. Forsjáraðili hefur viljandi fengið aðila til að gæta barns sem vitað er til eða er sterklega grunaður um að hafa beitt barn líkamlegu eða kynferðislegu ofbeldi (*failure to protect*). Aðili þarf ekki að hafa verið dæmdur fyrir brotið, þar sem erfitt getur verið að sanna sekt og sýknun sannar ekki sakleysi.

6. Forsjáraðili segist ekki vilja eiga barn sitt eða að hann vilji losna við barn sitt. Forsjáraðili skilur barn sitt eftir á stað án þess að hafa í huga að sækja barnið (*abandon*), til dæmis fyrir framan hurð að íbúðarhúsi, úti í náttúrunni, á veitingastað eða á almenningssalerni.

7. Barn er látið verða vitni af líkamlegu ofbeldi eða kynferðislegu ofbeldi gagnvart öðru barni.

8. Barn verður vitni að ofbeldi milli forsjáraðila sinna eða milli forsjár- aðila og annars fullorðins aðila.

9. Barn er látið verða vitni af annarlegu ástandi foreldra vegna óhóflegrar áfengis- og/eða vímuefnaneyslu án þess þó að aðbúnaði sé á annan hátt ábótavant.

10. Barni er leyft eða jafnvel hvatt til þess að taka þátt í ólöglegu eða ósiðlegu athæfi, til dæmis innbrotum, þjófnaði, vímuefnaneyslu eða vændi.

11. Forsjáraðili stefnir heilsu barns og lífi í voða með glannalegum akstri eða með akstri undir áhrifum áfengis- og/eða vímuefna.

12. Annað sem ekki er tilgreint í öðrum liðum en fellur þó undir skort á viðeigandi umsjón eða eftirlitsleysi. Taka verður fram um hvers konar skort á viðeigandi umsjón og eftirliti er að ræða.

Tilfinningaleg, sálræn eða hugræn vandamál

Tilfinningaleg, sálræn og hugræn vanræksla getur birst á ýmsan máta. Eftirfarandi fjögur viðmið má hafa um slíka vanrækslu.

1. Forsjáraðili bregst seint og illa við tilfinningalegum þörfum barns síns þegar það þarfnast umönnunar eða stuðnings, til dæmis þegar ungabarn grætur eða þegar barn þarfnast stuðnings foreldris vegna utanaðkomandi áfalls. Greinilegur skortur er á eðlilegri tengslamyndun forsjáraðila og barns.

2. Hugrænn þroski og félagslegur þroski barns er vanörvaður af forsjáradila. Forsjáradili sniðgengur tekifæri til að kenna barni og örva hugrænann þroska þess, lætur jafnvel eins og hann hvorki heyrir né sjái barnið. Forsjáradili örvar ekki félagslegan þroska barns með félagslegri einangrun fjölskyldunnar eða með því að trufla ítrekað tilraunir barns til að mynda vinskapa við jafnaldra.

3. Barn 12 ára eða yngra mætir illa í skóla, sinnir illa heimanámi eða sýnir önnur merki þess að það fái ekki nægjanlegan stuðning og aðhald forsjáradila til að sinna menntun sinni. Mikilvægt er að ganga úr skugga um að ástæður slakrar ástundunar skóla sé ekki vegna vanlíðunar barns í skóla, til dæmis vegna eineltis. Ef barn er 13 til 17 ára flokkast vandkvæði varðandi menntun undir eigin hegðun barns.

4. Forsjáradili bregst skyldu sinni til að veita barninu aðgang að fullnægjandi geðheilbrigðisþjónustu sem barnið þarf á að halda fyrir heilsu þess og velferð. Dæmi um misbrest á veittri geðheilbrigðisþjónustu eru:

a) Staðhæfing frá fagfólki skóla eða öðru fagfólki sem sýnir að mælt er með mati á andlegri heilsu barns, til dæmis greind eða geðrænu ástandi, vegna hegðunar barns, staðhæfinga þess eða útlits sem gefur til kynna sjáanlegan og verulegan skaða, sem forsjáradili hefur ekki sinnt.

b) Greining fagaðila innan geðheilbrigðisgeirans á sálrænu ástandi barns og fyrirmæli um tiltekina meðferð til dæmis lyfjagjöf, sem forsjáradili hefur ekki sinnt

Ofbeldi

Ofbeldi skiptist í eftirfarandi þrjú flokka: 1) Tilfinningalegt/sálrænt/hugrænt ofbeldi. 2) Líkamlegt ofbeldi. 3) Kynferðislegt ofbeldi.

Lítum fyrst á tilfinningalegt, sálrænt og hugrænt ofbeldi, en þrenns konar viðmið eru notuð við að greina slíkt.

Tilfinningalegt, sálrænt og hugrænt ofbeldi

1. Forsjáradili leggur það í vana að koma fram við barn á ómanneskjulegan eða niðurlægjandi hátt. Dæmi um slíkt eru eftirfarandi:

- Forsjáradili er sífellt að setja út á eiginleika barns, svo sem útlit þess eða skap
- Forsjáradili er sífellt að setja út á það sem barnið gerir, til dæmis heimalærdóm og heimilisstörf
- Forsjáradili notar neikvætt hlaðin orð við barnið sitt, til dæmis fífl, asni, hálfviti, o.s.frv.

2. Forsjáraðili gerir of miklar kröfur til barns miðað við aldur þess og þroska, ætlast t.d. til þess að barn klæði sig sjálft áður en eðlilegt getur talist að barn klæði sig sjálft hjálparlaust.
3. Forsjáraðili virðir ekki barn sitt sem sjálfstæðan aðila, heldur sér það fremur sem framlengingu á sjálfum sér. Barnið er notað af forsjáraðila til að fullnægja sálrænum þörfum forsjáraðila og snúast þá hlutverkin við (*role reversal*), það er barnið sinnir sálrænum þörfum forsjáraðila, fremur en að forsjáraðili sinni sálrænum þörfum barnsins.

Líkamlegt ofbeldi

Líkamlegt ofbeldi á sér stað þegar forsjáraðili meiðir barn sitt viljandi sem getur leitt til áverka. Athöfn sem leiðir til meiðsla barns er talin vera viljandi ef talið er að hægt væri að sjá fyrir að athöfn forsjáraðila gæti leitt til þeirra meiðsla sem barnið hefur hlotið. Mikilvægt er að ganga úr skugga um hvort meiðslin séu óviljandi og að þau séu ófyrirsjáanleg. Til dæmis ef forsjáraðili tekur í handlegg barns um leið og hann skammar barnið, en barnið snýr sér um leið til að koma sér undan, en missir við það jafnvægið og dettur. Jafnvel þó meiðsli barnsins hafi orðið þegar forsjáraðili refsaði barninu, mundu slík meiðsli teljast óviljandi. Mikilvægt er að athuga samræmi frásagnar barnsins og forsjáraðilans um hvernig meiðslin atvikudust. Ef barn beitir foreldri ofbeldi og foreldri hefur enga aðra möguleika en að bregðast við líkamlega sér til varnar, telst það ekki til líkamlegs ofbeldis ef sjálfsvörnin leiðir til meiðsla hjá barninu.

Dæmi um athafnir sem forsjáraðili beitir viljandi á barn sitt eru eftirfarandi: Slá barn með flötum lófa; kýla barn með hnefa; sparka í barn; henda hlut í barn; brenna barn t.d. með því að setja hönd eða fót í sjóðandi vatn, eða setja logandi sigarettu á húð þess; binda barn niður svo það getur ekki losað sig; hrista ungabarn eða slá því utan í vegg.

Líkamlegt ofbeldi getur einnig komið fram á óbeinan hátt. Dæmi um slíkt eru eftirfarandi: 1) Viðurvist ólöglegra fíkniefna í líkama barns. Móðir sem gengið hefur með barn hefur tekið inn fíkniefni sem finnast í barni eftir að það fæðist. 2) Barni byrjað eitur, gefið lyf án læknisráðs eða skemmdur matur. Barni hefur vísvitandi verið byrjað eitur, gefið hættulegt lyf án læknisráðs eða gefinn skemmdur matur af forsjáraðila sem hefur skaðleg áhrif á barn eða er líklegt til að geta haft skaðleg áhrif á barn.

Dæmi um sýnilega áverka sem barn getur hlotið vegna ofbeldis eru eftirfarandi: Hrufl/skrámur; marblettir; bláðra vegna brunna; augnáverkar, t.d. aðskilin sjónhimna; roði; sár; brunasár; upphleypt svæði á húð, t.d. rák eftir barsmið með belti; ör eftir áverka.

Dæmi um áverka sem geta mögulega ekki verið sýnilegir mannsauga en sem fagaðili í heilbrigðiskerfi hefur greint hjá barni: Heilaskemmdir; skemmdir á líffærum vegna vísvitandi eitrunar; aflögun; augnáverkar; vísbendingar um tilraun til kæfingar; sprunga í beini; innri kvíðarhols eða brjósthols meiðsli; annar miðtaugakerfisskaði; rifin hljóðhimna; einkennamynstur barns sem hefur verið hrist (*Shaken baby syndrome*) eða skellt utan í eitthvað; tognun á ökkla; viðvarandi blæðing eða blóðkúla.

Nákvæm lýsing frá fagaðila í heilbrigðiskerfi á meiðslum er æskileg og faglegt álit hans á orsökum meiðslanna. Þegar um sprungu í beini er að ræða, ætti að fá upplýsingar frá fagaðila í heilbrigðiskerfi um hversu mikið afl þarf til að orsaka meiðslin, ef mögulegt er.

Kynferðislegt ofbeldi

Kynferðislegt ofbeldi gagnvart barni felur í sér: Kynferðislega athöfn gagnvart barni eða með barni innan 14 ára aldurs með eða án vilja barnsins. Gerandi er 15 ára eða eldri eða a.m.k. þremur árum eldri en barnið. Kynferðislega athöfn gagnvart eða með barni 14 ára eða yngra án vilja barnsins (nema um sífjaspell sé að ræða). Gerandi er 15 ára eða eldri.

Helstu viddir kynferðislegs ofbeldis sem geta haft áhrif á afleiðingar fyrir barn eru: 1) hversu alvarlegt það er (hversu langt er gengið), 2) hversu nákominn gerandi er (t.d. hvort hann er innan eða utan heimilis), 3) tímabil sem það stendur yfir (dagar, mánuðir, ár), 4) tíðni (hve oft varð barnið fyrir kynferðislegu ofbeldi).

Hér er flokkunin þó einungis eftir alvarleika og er flokkuninni skipt í þrjú stig. Undir hverju stigi eru tekin dæmi um athafnir (listinn er ekki tæmandi):

1. stig: Munnmök forsjáraðila við barn eða munnmök barns við forsjáraðila. Samfarir forsjáraðila og barns (í leggöng eða endaparm).

2. stig: Þukl innan klæða á kynfærum og svæðum nálægt kynfærum barns, til dæmis brjóstum, maga, rassi og lærum. Barn fengið til að þukla eða káfa á aðila innan klæða á kynfærum og svæðum nálægt kynfærum, t.d. brjóstum, maga, rassi og lærum.

3. stig: Klúrir brandarar sagðir í návist barns. Klámefni sem er vísvitandi haft í návist barns eða sýnt barni, til dæmis klámbloð, myndbönd sem innihalda klám eða klámefni á vefrara. Forsjáraðili sýnir barni kynfæri sín. Forsjáraðili fremur kynferðislega athöfn fyrir framan barnið, til dæmis fróar sér. Forsjáraðili horfir á kynfæri barns eða á barn þegar það er fáklætt, t.d. þegar barn fer á salerni, í bað eða er í rúmi sínu, eða fær barnið til að fækka klæðum í þeim tilgangi að örfa sig eða barnið kynferðislega. Þukl og káf utan klæða á kynfærum og svæðum nálægt kynfærum barns, t.d. brjóstum,

maga, rassi og lærum. Barn fengið til að þukla eða káfa á aðila utan klæða á kynfærum og svæðum nálægt kynfærum, til dæmis brjóstum, maga, rassi og lærum.

Lokaorð

Núgildandi flokkunarkerfi í barnaverndarmálum er talsvert ónákvæmt sem leiðir til þess að barnaverndamál eru skilgreind og flokkuð á mismunandi vegu í sveitafélögum landsins. Nýtt skilgreininga- og flokkunarkerfi hefur verið þróað með þau markmið í huga að samræma meira skilgreiningar og flokkanir barnaverndarmála. Markmið með nýju skilgreininga- og flokkunarkerfi eru að gera misbrest á uppeldi barna skýrari og þau markmið sem stefna beri að fyrir barnaverndarstarfsmenn og foreldra þegar vinnsla barnaverndarmála fer fram. Jafnframt að stuðla að bættri málsmeðferð barnaverndarmála. Einnig að gera samanburð raunhæfan á eðli og tíðni barnaverndarmála milli svæða innanlands og eðli og tíðni barnaverndarmála á Íslandi við önnur lönd. Að lokum að auka möguleika á rannsóknum í barnavernd og þróa úrræði í tengslum við niðurstöður þeirra.

Heimildir

- Barnaverndarstofa. (2001). *Ársskýrsla 2000*. Reykjavík: Barnaverndarstofa.
- Freydís Jóna Freysteinsdóttir. (2000). Ófullnægjandi umönnun og uppeldis-skilyrði barna: ofbeldi og vanræksla. *Uppeldi*, 13, 50-53.
- Iowa Department of Human Services. (1997). *Child protective handbook*. Des Moines: Iowa Department of Human Services.
- Knutson, J. F. (1995). Psychological characteristics of maltreated children: Putative risk factors and consequences. *Annual Review of Psychology*, 46, 401-431.
- Lundén, K., Broberg, A. og Borres, M. (2000). *Hur tolkar BVC-sjúksköterskor och barnomsorgspersonal anmälningsskyldigheten enligt § 71 Socialtjänstlagen?* Gautaborg: Psykologiska institutionen Göteborgs Universitet.
- National Institute of Child Health and Human Development (2000). *Critical issues and future directions in the development of a classification and definitions systems for child abuse and neglect*. Bethesda, MD: National Institute of Child Health and Human Development.
- Rogosch, F. A., Cicchetti, D., Shields, A. og Toth, S. L. (1995). Parenting dysfunction in child maltreatment. In M. H. Bornstein (Ritstj.), *Handbook of parenting: Vol. 4. Applied and practical parenting*. New Jersey: EA.

Fjárhagsaðstoð og félagsþjónusta

Guðný Björk Eydal og
Anný Ingimarsdóttir

Árið 1991 voru samþykkt lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 41/1991. Þessi lög eru svokölluð rammalög. Með lögunum er skapaður ákveðin rammi og það er síðan hlutverk sveitarfélaga að þróa reglur um hvaða aðstoð þau veita í samræmi við markmið laganna. Hér verður greint frá helstu niðurstöðum rannsóknar sem unnin var undir heitinu *Fjárhagsaðstoð og fátækt*. Markmið rannsóknarinnar var að afla upplýsinga um hvort og þá í hversu miklum mæli búseta fólks hefði áhrif á upphæð fjárhagsaðstoðar með því að kanna hvaða fjárhagsaðstoð fólk í vanda ætti rétt á. Rannsóknin, var gerð árið 2000 af Anný Ingimarsdóttur félagsráðgjafa undir handleiðslu Guðnýjar Bjarkar Eydal lektors í félagsráðgjöf, með styrk frá Nýsköpunarsjóði námsmanna. Ingibjörg Broddadóttir félagsráðgjafi og deildarstjóri í Félagsmálaráðuneyti veitti ómetanlega aðstoð og gaf góðar ábendingar. Henni og sveitarfélögum sem tóku þátt í rannsókninni eru færðar bestu þakkir.

Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga frá 1991

Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga tóku gildi vorið 1991. Þau eru rammalög, þar sem kveðið er á um meginreglur. Auk þeirra eru í gildi ýmis sérlög. Það sem mælti, að mati Alþingis, með rammalöggjöf var að slík löggjöf veitti sveitarfélögum ákveðið frelsi og sjálfstæði um val á leiðum til að ná settum markmiðum.

Í 1. gr. laga um félagsþjónustu sveitarfélaga segir: „Markmið félagsþjónustu á vegum sveitarfélaga er að tryggja fjárhagslegt og félagslegt öryggi og stuðla að velferð íbúa á grundvelli samhjalpar“ (Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 40/1991, bls. 1). Þá er í sömu grein sérstaklega tekið fram að þess skuli gætt við framkvæmd félagsþjónustunnar að einstaklingurinn sé hvattur til ábyrgðar á sjálfum sér og öðrum, að sjálfsákvörðunarréttur hans sé virtur og að hann sé styrktur til sjálfshjalpar.

Umfjöllun um fjárhagsaðstoð er að finna í VI. kafla laganna þar er kveðið á um að hverjum mann sé skylt að framfæra sjálfan sig, maka (karl og kona sem hafa verið í skráðri sambúð í 1 ár eða lengur hafa sama rétt og hjón) og börn yngri en 18 ára. Um framkvæmd fjárhagsaðstoðar segir að sveitarstjórnir skuli setja reglur um hana. Samkvæmt lögnum getur fjárhagsaðstoð verið ýmist styrkur eða lán, en í 22. gr. segir þó „Fjárhagsaðstoð skal veitt sem lán ef umsækjandi óskar þess eða könnun á aðstæðum leiðir í ljós að eðlilegt er að gera kröfur um endurgreiðslu með tilliti til eigna og framtíðartekna.“ Þá er kveðið á um að atvinnurekendum og skattafyrvöldum sé skylt að veita upplýsingar um þá sem leita eftir fjárhagsaðstoð og að ef sá sem aðstoðina fær veitir villandi eða rangar upplýsingar þá sé aðstoðin endurkræf (Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 40/1991).

Í lögnum er ekki að finna nein viðmið um upphæðir eða við hvaða mörk skal miðað þegar upphæðir og reglur varðandi fjárhagsstöð eru settar. Í flutningsræðu í febrúar 1991 sinni sagði Jóhanna Sigurðardóttir þáverandi félagsmálaráðherra meðal annars „Ekki náðist samstaða um það að kveða á um lágmark fjárhagsaðstoðar í frv., t.d. miðað við bætur almanna-trygginga eða lágmarkslaun. Hér vógust á tvö sjónarmið. Annað það að ef ætlunin væri að tryggja fólki jöfnuð um allt land væri nauðsynlegt að í rammalögnum væru sett viðmiðunarákvæði um lágmark fjárhagsaðstoðar. Hitt, og það sem vóg þyngra, fól í sér að það væri andstætt sjálfsákvörðunarrétti sveitarfélaga að segja þeim nákvæmlega fyrir verkum í þessu til-
liti. Auk þess væri jafnan hætt við því að lágmarkið yrði umdeilt. Því væri nægjanlegt að ganga svo frá málum, eins og gert er í frv., að skylda öll sveitarfélög til þess að setja sér reglur um framkvæmd fjárhagsaðstoðar. Slíkar reglur tryggi að réttur íbúa sé ljós og þeim sé ekki mismunað. Hugsunin er sú að ráðuneytið gangi fast eftir því að reglur þessar verði settar og hafi eftirlit með því að þær séu innan ramma laganna“ (Alþingi, 1991).

Hér er í því í raun um ákveðna samsvörun við eldri lög að ræða; sveitarfélög hafa sjálfsákvörðunarvald um upphæðir fjárhagsaðstoðar. Hins vegar er það nýmæli að sveitarfélögum er skylt að setja sér reglur um fjárhagsaðstoð til einstaklinga. Með því er tryggt að íbúar sveitarfélagsins eigi í raun rétt á ákveðinni lágmarksaðstoð og geti leitað upplýsinga um réttindi sín, þó svo að viðmiðunin um lágmark sé ekki tilgreind í lögum. Árið 1999 höfðu 85 af 124 sveitarfélögum í landinu sett sér slíkar reglur og það voru einkum minni sveitarfélög á landsbyggðinni sem ekki höfðu sett sér reglur (Ingibjörg Broddadóttir deildarstjóri Félagsmálaráðuneyti, munnleg heimild, júní 2000).

Í greinargerð með frumvarpi til laga um félagsþjónustu sveitarfélaga,

var bent á að rammalög geri auknar kröfur til framkvæmdavaldsins, sveitarstjórnarmanna og starfsmanna félagsþjónustunnar (Alþingi, 1989-90). Í V. kafla laganna er nánar fjallað um hvaða félagslega ráðgjöf skuli standa til boða og þar er kveðið á um félagsmálanefndir skuli hafa á að skipa menntuðum félagsráðgjöfum. Fjárhagsaðstoð sveitarfélaga var áður eina velferðarúrræðið en í velferðarríkjum nútímans er henni ætlað að mæta þörfum sem önnur úrræði uppfylla ekki (Halleröd, 2000; Stefán Ólafsson, 1999). Það liggur því í hlutarins eðli að þeir sem leita eftir fjárhagsaðstoð eiga við marvíslegan vanda að etja sem getur átt rætur að rekja til atvinnu-ástands, heilsufars, persónulegs vanda, eða sérstakra aðstæðna eða þarfa. Til þess að geta veitt hverjum og einum viðeigandi þjónustu er nauðsynlegt að félagsráðgjöf standi til boða (Puide, 2000).

Frá því að löggin voru sett hefur Jóhanna Sigurðardóttir í tvígang vakið athygli Alþingismanna á því hversu mismunandi aðstoð sveitarfélögin veita. Í febrúar 1996 lagði hún fram skriflegra fyrirspurn um reglur og upphæðir fjárhagsaðstoðar (Alþingi, 1995-96). Í umræðum um breytingar á lögnum 1997 spurði hún félagsmálaráðherra, Pál Pétursson hvort hann teldi ekki rétt að tekin yrði upp samræmd lágmarksfjárhagsaðstoð (Alþingi, 1997). Félagsmálaráðherra vísaði til væntanlegrar heildarendurskoðunar laganna. Umræðu um þetta atriði hefur annars ekki borið hátt í umræðum hvorki á Alþingi né í samfélagsumræðu eða í fjölmiðlum.

Rannsókn: Framkvæmd og heimtur

Rannsóknin náði til 89 sveitarfélaga. Útbúin voru 6 dæmi um mismunandi fjölskyldugerðir sem bjuggu við mismunandi aðstæður. Lögð var áhersla á að dæmin ættu sér stoð í raunveruleikanum. Upphæð greiðslna frá Tryggingastofnun ríkisins eru raunverulegar upphæðir trygginga og þar sem um laun var að ræða var miðað við upplýsingar um launataxta og meðaltekjur viðkomandi starfshópa.

Sveitarfélög voru beðin um að reikna út hvaða aðstoð viðkomandi fjölskyldur ættu rétt á samkvæmt reglum um fjárhagsaðstoð í viðkomandi sveitarfélagi. Alls svöruðu 44 sveitarfélög af 89 sem spurð voru. Svörun varð því 49,4%.

Þar sem sveitarfélög sendu inn mis-velfrágengin svör voru niðurstöður einnig bornar saman við reglur. Til þess að gögnin væru sem áreiðanlegust var því ákveðið að senda öllum sveitarfélögum lokaútreikninga til staðfestingar.

Niðurstöður

Af þeim 45 sveitarfélögum sem svöruðu í könnuninni höfðu 39 sett sér reglur um fjárhagsaðstoð. Nokkur munur var á milli upphæða sem lagðar voru til grundvallar í framfærslugrunni. Þannig var hæsta upphæð fyrir einstakling kr. 69.863 og lægsta kr. 38.541. Þessar tölur gefa þó í raun mjög takmarkaðar upplýsingar þar sem eftir á að taka tillit til tekna og hugsanlegra útgjalda. Þannig fékk einstaklingur í fyrra dæminu kr. 38.584 en einstaklingur í síðara dæminu fékk hæst kr. 49.711 í fjárhagsaðstoð. Niðurstöður staðfesta því þá tilgátu rannsakanda að við mat á upphæðum fjárhagsaðstoðar er nauðsynlegt að greina sem nákvæmast alla þá þætti er geta haft áhrif á upphæðir fjárhagsaðstoðar.

Í ljós kom að flest öll sveitarfélög taka tillit til fjölskyldustærðar við útreikninga; það er framfærslugrunnur tekur mið af fjölda í fjölskyldu og börnum á framfæri, sjá nánar í töflu 1. Sum sveitarfélög taka sérstaklega tillit til þess ef það eru unglingar á heimilinu og hækkar þá kvarðinn um ákveðna upphæð miðað við fjölda þeirra. Nokkur sveitarfélög hafa einungis tvo kvarða það er fyrir einstakling og svo annan fyrir hjón og fólk í sambúð, en sömu sveitarfélög taka þá yfirleitt ekki tillit til tekna sem skapast vegna barnanna, svo sem barnabóta og meðlags. Inn í framfærslugrunninn er yfirleitt reiknaður ýmis kostnað svo sem fæði, klæði, heimilíbúnaður, hreinlætis- og snyrtivörur, læknskostnað, húsnæðiskostnað, síma, rafmagn og hita. Sum sveitarfélög reikna þó ekki kostnað vegna húsaleigu, hita og rafmagns inn í framfærslugrunn heldur bæta hinum raunverulegu útgjöldum og hækka framfærslugrunn um samsvarandi upphæð. Leikskólagjöldum er ýmist bæt inn í framfærslugrunn eða umreiknuð þannig að þau bætast við kvarðann.

Í ljós kemur að ákveðið samræmi er á milli meðferðar tekna í sveitarfélögunum. Þegar samsetning fjárhagsaðstoðar er skoðuð í töflu 1 sést að öll sveitarfélög reikna sem tekjur launagreiðslur og greiðslur frá Tryggingastofnun ríkisins, aðrar en þær sem koma til vegna barna. Þegar barnabætur, barnalífeyrir, meðlag, mæðra- og feðralaun eru skoðuð kemur í ljós að sveitarfélög meðhöndla þessar tekjur með mismunandi hætti. Það sama á við um húsaleigubætur. Flest sveitarfélögin reiknuðu lífeyrissjóðsgreiðslur til tekna. Samkvæmt Jón Björnssyni (1995) studdust flest sveitarfélög við leiðbeinandi fyrirmynd að reglum sem félagsmálaráðuneytið lét semja og dreifa í nóvember árið 1992 þegar þau sömdu reglur sínar. Í hinum leiðbeinandi reglum eru hámarkslífeyrisgreiðslur Tryggingastofnunar Ríkisins lagðar til grundvallar framfærslukostnaði

einstaklings, það er samanlögð upphæð örorkulífeyris, fullrar tekjutryggingar örorkulífeyrisþega, heimilisuppbótar og sérstakrar heimilisuppbótar, eins og þessar upphæðir eru ákvarðaðar hverju sinni.

Ef fleiri útgjaldaliðir svo sem dagvistarkostnaður, kostnaður við heimilishjálp og heilbrigðisþjónustu hefðu verið skodaðir í rannsókninni hefði án efa fengist enn fjölbreyttari mynd af því hversu mismunandi fjárhagsaðstoð er fyrir hendi í ólíkum sveitarfélögum. Á meðfylgjandi töflu 1 má sjá heildaryfirlit yfir samsetningu fjárhagsaðstoðar, (framfærslugrunn og meðferð útgjalda/tekna) í hinum ýmsu sveitarfélögum.

Ef skoðuð eru einstök dæmi kemur í ljóst að munur á milli sveitarfélaga var umtalsverður. Vert er að taka fram að í dæmum 2, 3, 4 og 6 eiga einstaklingar ekki rétt á neinni fjárhagsaðstoð hjá sumum sveitarfélögum en í dæmunum hér að neðan er miðað við lægstu upphæð sem greidd er út til þeirra sem eiga rétt.

Dæmi 1

Einstæð móðir með tvö börn 7 og 3ja ára leigir á almennum markaði og greiðir kr. 45.000 í húsaleigu, ekki í vinnu og á ekki rétt á atvinnuleysisbótum.

Hæsta:	93.602 kr.
Lægsta:	<u>15.493 kr.</u>
Mismunur:	78.109 kr.

Í sveitarfélaginu með hæstu upphæðina er framfærslugrunnur fyrir einstæða móður með tvö börn kr. 93.602. Allar tekjur eru teknar til frádráttar nema greiðslur sem tengjast börnum svo sem meðlag, barnabætur og mæðralaun. Framfærslugrunnur hækkar ekki við einstök útgjöld þar sem móðirin í dæminu hafði engar tekjur aðrar en þær sem tengdust börnum, fær hún aðstoð sem nemur framfærslugrunni.

Í sveitarfélaginu þar sem lægst er greitt er framfærslugrunnurinn fyrir einstæða móður kr. 98.866 en allar tekjur í því sveitarfélagi eru teknar til frádráttar einnig þær sem tengjast börnum. Þannig að einstæð móðir með tvö börn fær kr.15.493 í því sveitarfélagi sem greiðir lægst.

Dæmi 2

Hjón með þrjú börn 5, 8 og 15 ára. Hann er metin 75% öryrki, á rétt á örorkubótum sínum. Árstekjur eru kr. 205.000. Árstekjur eiginkonu s eru kr. 540.000. Búa í eigin íbúð.

Hæsta:	27.628 kr.
Lægsta:	230 kr.
	<hr/>
Mismunur:	27.398 kr.

Framfærslugrunnur fyrir hjón með þrjú börn verður hæstur kr. 153.701. Laun og greiðslur úr almannatryggingum ásamt tekjum sem tengjast börnum aðrar en barnalífeyrir eru reiknaðar sem tekjur. Framfærslugrunnur hækkar ekki við ýmis útgjöld.

Í því sveitarfélagi sem lægst greiðir er framfærslugrunnur fyrir hjón með þrjú börn kr. 144.302. Laun og greiðslur úr almannatryggingum ásamt tekjum sem tengjast börnum eru reiknaðar sem tekjur, barnalífeyrir er ekki reiknaður sem tekjur. Framfærslugrunnur hækkar ekki við ýmis útgjöld. Hér felst því munurinn á fjárhagsaðstoð fyrst og fremst í ólíkum framfærslugrunni en ekki í ólíkri meðferð tekna eða útgjalda.

Dæmi 3

Einstæður faðir, með tvær dætur, 12 og 15 ára, er bóndi sem á sitt húsnæði og jörð. Árstekjur hans eru kr. 1.000.000.

Hæsta:	10.269 kr.
Lægsta:	8.164 kr.
	<hr/>
Mismunur:	2.105 kr.

Framfærslugrunnur fyrir einstætt foreldri með tvö börn í sveitarfélaginu sem er hæst er kr. 93.602. Allar tekjur eru teknar til frádráttar nema tekjur sem tengjast börnum s.s. meðlag, barnabætur og fedralaun. Framfærslugrunnur hækkar ekki við einstök útgjöld.

Framfærslugrunnur fyrir einstætt foreldri með tvö börn í sveitarfélaginu sem er lægst er kr. 95.388. Laun og tekjur sem tengjast börnum eru reiknaðar sem tekjur svo sem meðlag, fedralaun og barnabætur. Upphæðin hækkar ekki við ýmis útgjöld. Hér felst því mismunurinn í ólíkri meðferð á tekjum.

Dæmi 4

Hjón með fjögur börn 10, 5 ára tvíburar og 3ja ára. Eiginmaður er í byggingavinnu, hefur kr. 1.440,000 í tekjur yfir árið. Eigin kona er heimavinnandi. Búa í eigin húsnæði.

Hæsta:	10.364 kr.
Lægsta:	964 kr.
	<hr/>
Mismunur:	9.400 kr.

Framfærslugrunnur fyrir hjón með fjögur börn í sveitarfélaginu sem greiðir hæsta framfærslu er kr. 130.364. Laun eru reiknuð sem tekjur en greiðslur sem tengjast börnum svo sem barnabætur reiknaðast ekki til frádráttar. Framfærslugrunnurinn hækkar ekki við ýmis útgjöld.

Í sveitarfélaginu sem greiðir lægst er framfærslugrunnurinn fyrir hjón kr. 167.674. Laun ásamt greiðslum sem tengjast börnum eru reiknaðar sem tekjur. Framfærslugrunnur hækkar ekki við ýmis útgjöld. Hér felst munurinn í ólíkum grunnupphæðum og ólíkri meðferð tekna vegna barna, þrátt fyrir lægri framfærslugrunn þá verður greiðslan hærri í því sveitarfélagi sem ekki tekur tillit til tekna vegna barna.

Dæmi 5

Einstaklingur sem er óvinnufar vegna veikinda en hefur sjúkradagpeninga frá Tryggingastofnun Ríkisins sem nema kr. 21.030 á mánuði. Hann er í leigubúsnæði á almennum markaði og borgar kr. 35.000 á mánuði í leigu (fyrir utan hita og rafmagn).

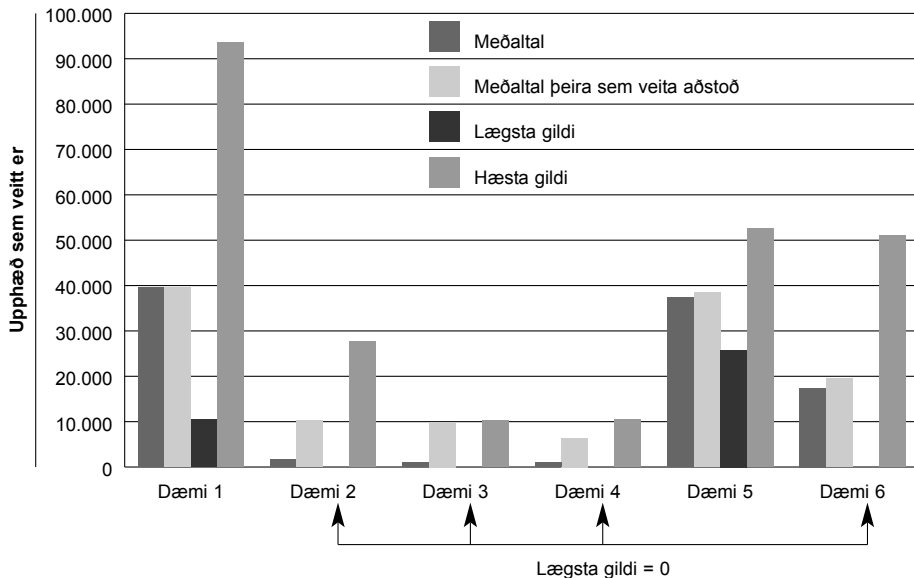
Hæsta:	51.107 kr.
Lægsta:	25.754 kr.
	<hr/>
Mismunur:	25.353 kr.

Framfærslugrunnur fyrir einstakling í sveitarfélaginu sem greiðir hæsta framfærslu er kr. 62.740. Greiðslur frá almannatryggingum eru reiknaðar sem tekjur. Framfærslugrunnur hækkar ekki vegna útgjalda.

Í því sveitarfélagi sem lægst greiðir er framfærslugrunnur fyrir einstakling kr. 46.784. Greiðslur frá almannatryggingum eru reiknaðar sem tekjur. Framfærslugrunnur hækkar ekki við ýmis útgjöld. Hér felst munurinn í misháum framfærslugrunni þar sem meðferð tekna og útgjalda er samþæfileg.

Dæmi 6

Hjón, ellilífeyrisþegi fær frá Tryggingastofnun Ríkisins kr. 17.592 á mánuði sem gera kr. 211.104 á ári og 264.000 á ári úri lífeyrisjóði. Einnig fær hann tekjutryggingu frá Tryggingastofnun Ríkisins kr. 30.249 á mánuði sem gera kr. 362.988 á ári. Eiginkona er atvinnulaus hún á ekki rétt á atvinnuleysisbótum.

Mynd 1. Meðaltal, hæsta og lægsta gildi upphæða sem veitt er

Hæsta: 34.743 kr.

Lægsta: 5.112 kr.

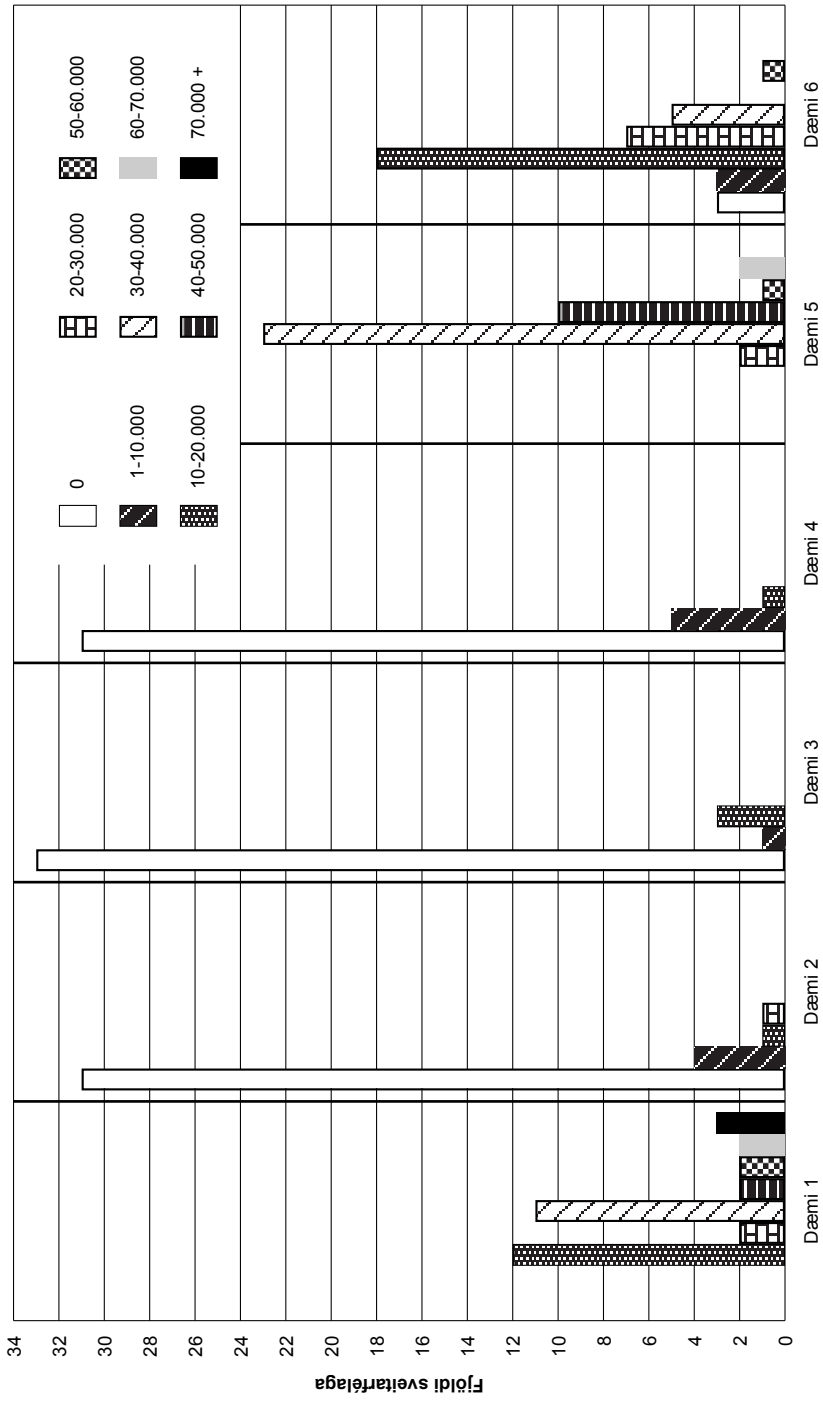
Mismunur: 29.631 kr.

Hæsti framfærslugrunnur fyrir hjón er kr. 104.796. Almennatryggingar ásamt tekjum úr lífeyrissjóði eru reikaðar sem tekjur. Kvarðinn hækkar ekki við ýmis útgjöld.

Framfærslugrunnurinn fyrir hjón í því sveitarfélagi sem er lægst er kr. 75.288. Laun og greiðslur úr almennatryggingum ásamt tekjum úr lífeyrissjóði eru reikaðar sem tekjur. Kvarðinn hækkar ekki við ýmis útgjöld. Hér er því um sambærilega meðferð tekna og útgjalda en mismunur stafar af mismunandi háum framfærslugrunni.

Á meðfylgjandi mynd 1, má sjá yfirlit yfir mismun hæsta og lægsta sveitarfélags ásamt meðaltali aðstoðar fyrir miðað við niðurstöður úr hinum ólíku dæmum.

Til að fá gleggri mynd af upphæð fjárhagsaðstoðar í mismunandi sveitarfélögum þá má sjá á mynd 2 grófa flokkun upphæða fjárhagsaðstoðar í mismunandi sveitarfélögum. Þar má sjá að sveitarfélög greiða flest svipaða upphæð í dæmum 2, 3 og 4 en að fjölbreytileikinn er meiri í dæmum 1, 5 og 6.

Mynd 2. Upphæðir fjárhagsaðstoðar

Lokaorð

Sveitarfélög hafa sett mjög fjölbreytilegar reglur sem leiða til þess að upphæð fjárhagsaðstoðar verður mjög mismunandi fyrir fólk í sömu aðstæðum í ólíkum sveitarfélögum. Niðurstöður rannsóknarinnar leiða í ljós að búseta getur haft veruleg áhrif á hversu há fjárhagsaðstoð er í boði, eins og löggjöf um félagsþjónustu sveitarfélaga býður til. Þrátt fyrir að meirihluti sveitarfélaga byggi framfærslugrunn sinn á upphæðum sem Tryggingastofnun ríkisins miðar við í sambandi við greiðslur til lífeyrisþega er samt sem áður misjafnt hvaða tekjur koma til frádráttar annars vegar og hins vegar til hvaða útgjaldaliða er tekið sérstakt tillit. Eins og áður hefur komið fram var það skýr vilji löggjafans að tryggja sjálfðæmi sveitarfélaganna í þessum efnum. Það vekur athygli að ef borin er saman umræðan um fjárhagsaðstoð á þjóðþingum Norðurlanda að umfang og framkvæmd fjárhagsaðstoðar er þar rædd í mun ríkara mæli en er raunin hérlendis. Í Danmörku, Finnlandi og í Svíþjóð hafa verið teknar upp lágmarksgreiðslur fjárhagsaðstoðar en sveitarfélögum er síðan í sjálfsvald sett hvort þau bæta ofan á þær upphæðir (Bradshaw og Terum, 1997). Í Noregi hafa sveitarfélög sjálfðæmi um upphæð fjárhagsaðstoðar en 1996 höfðu öll sveitarfélög sett ákveðnar reglur um viðmiðunarmörk (Hansen, 1999; Gustafsson, 2000).

Af þessari rannsókn má ráða að sveitarfélögin hafa sett sér mjög ólíkar reglur og viðmiðanir um úthlutun fjárhagsaðstoðar til íbúa. Þegar lögin voru sett lagði löggjafinn áherslu á að reglur væru settar í öllum sveitarfélögum og að félagsmálanefndir réðu til starfa félagsráðgjafa og sérhæft starfsfólk. Mikilvægt er að rannsaka frekar hvernig ráðgjafabættinum er háttað því það er ljóst að rammalöggjöfin gerir miklar kröfur til starfsfólks og nauðsynlegt er að ráðgjöf sé í höndum félagsráðgjafa og fagfólks eins og lögin gera ráð fyrir.

1997 nutu rúmlega 5646 heimili á Íslandi fjárhagsaðstoðar og 1997 voru heildarútgjöld sveitarfélaga 950.597.000 kr. (Landshagir, 1999). Hér er því augljóslega um stórt og mikilvægt viðfangsefni velferðarkerfisins að ræða sem snertir hag fjölmargra einstaklinga.

Heimildir

- Alþingi. (1991). *Flutningsræða Jóhönnu Sigurðardóttur í máli A326 á 113. þingi*. Sótt 10. desember 2002 af <http://www.althingi.is/dba-bin/rad-114.pl?lgt=113&mnr=326&mfl=A>.

- Alþingi. (1989-1990). *Dingskjal 1014*. Sótt 10. desember 2002 af <http://www.althingi.is/altext/113/r2/2116.html>.
- Alþingi. (1995-1996). 603. *Fyrirspurn Jóbönnu Sigurðardóttur til félagsmálaráðherra um reglur um fjárhagsaðstoð sveitarfélaga*. 345. mál. Sótt 10. desember 2002 af <http://www.althingi.is/altext/120/s/0603.html>.
- Alþingi. (1997). *Ræður Jóbönnu Sigurðardóttur í 381.máli, 1. umræða*. Sótt 10. desember 2002 af <http://www.althingi.is/altext/121/03/r04141141.sgml>.
- Bradshaw, J. og Terum, L. I. (1997). How Nordic is the Nordic model? Social assistance in a comparative perspective. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 6, 247-256.
- Gustafsson, B. (2000) Socialbidrag i Sverige och några andra länder. Í A. Puide (Ritstj.), *Socialbidrag i forskning och praktik* (bls. 7-16). Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete/Gothia.
- Halleröd, B. (2000). Socialbidragstagande och fattigdom. Í A. Puide (Ritstj.), *Socialbidrag i forskning och praktik* (bls. 61-86). Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete/Gothia.
- Hansen, J. (1998) Socialhjelpsnormer i kommunerne - vejledende eller styrende? *Nordisket Sosialt Arbeid*, 19, 74-83.
- Ingibjörg Broddadóttir. (1997). Félagsþjónusta sveitarfélaga. Bakgrunnur og framkvæmd laga um félagsþjónustu sveitarfélaga. *Sveitarstjórnámál*, 57, 217-226.
- Jón Björnsson. (1995). Fjárhagsaðstoð sveitarfélaga. *Sveitarstjórnámál*, 55, 19-24.
- Landshagir*. (1999) Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 40/1991.
- Lög um félagsþjónustu sveitarfélaga nr. 40/1991 með síðari breytingum.
- Puide, A. (2000). Vad kan forskningen göra för socialbidragstagarna? Í A. Puide (Ritstj.), *Socialbidrag i forskning och praktik* (bls. 7-16). Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete/Gothia.
- Stefán Ólafsson (1999). *Íslenska leiðin. Almannatryggingar og velferð í fjölþjóðlegum samanburði*. Reykjavík: Tryggingastofnun Ríkisins og Háskólaútgáfan.

Hagir geðfatlaðra í verndaðri búsetu

Kristín Gyða Jónsdóttir,
Sigurrós Sigurðardóttir
og Hrafnhildur Reynisdóttir

Nú virðist nokkuð ljóst – ef lítið er á þróun síðustu áratuga – að í framtíðinni fer meðferð geðfatlaðra í æ ríkara mæli fram utan hefðbundinna geðsjúkrahúsa. Innlagnir hafa styst og fleiri dvelja utan sjúkrahúsa. Sjúkrarúmum hefur fækkað og meðaldvalartími styst (Tómas Helgason, 1997).

Á Íslandi gekk hægt að skapa búsetuúrræði fyrir geðsjúka sem ekki voru hluti af sjúkrahússkerfinu. Fyrsta skrefið í þessa átt var heimili sem Guðríður Jónsdóttir, fyrrverandi forstöðukona Kleppsspítala, setti á laggirnar árið 1967 og rak sjálf þar til hún gaf spítalanum hús sitt 1973 og er heimilið nú deild af sjúkrahúsinu (Tómas Helgason, 1983).

Vernduð búseta var upphaflega hugsuð sem nauðsynlegt tímabundið úrræði eða búsetuúrræði til frambúðar fyrir þá sem haldnir voru alvarlegri og varanlegri geðfötlun, einkum þá sem útskrifaðir voru af stofnunum. Þeir voru taldir þurfa skipulega þjálfun og umönnun til að auka sjálfstæði sitt við aðstæður sem eru ekki eins hamlandi og þær sem einkenna geðdeildir.

Hugmyndin um vernduð heimili, sem þá voru kölluð sambýli, var í upphafi að mörgu leyti líkari hugmyndum um áfangastað (1). Lögð var áhersla á þjálfunarþáttinn og tímabundna búsetu. Þegar frá leið varð sú breyting að þjálfunin skipaði minni sess og dvölin var ekki lengur tímabundin. Sú þróun er hliðstæð við það sem átt hefur sér stað í Bandaríkjunum (Hatfield, 1993).

Tæp 30 ár eru liðin frá stofnun fyrsta verndaða heimilisins (2) fyrir geðsjúka í Reykjavík. Upphaf þeirrar þróunar má rekja til samstarfs félagsráðgjafa Félagsmálastofnunar Reykjavíkur og geðdeildar Landspítalans að Kleppi um rekstur fósturheimilis fyrir geðsjúka árið 1972. Frá þeim tíma hafa ný heimili bæst við hægt og bitandi. Í upphafi var hugtakið sambýli (3) notað en síðar var farið að nota nafnið verndað heimili þar sem hugtakið sambýli er nú bundið í lög (lög nr. 59/1992). Fyrstu vernduðu íbúðirnar (4) voru teknar í notkun 1991.

Þó nöfn á þeim úrræðum sem urðu til við breytta meðferð séu mismunandi, þá er markmiðið það sama að stuðla að sjálfstæði einstaklingsins.

Það eru ekki allir sammála um ágæti slíks búsetuforms. Lamb (1979) taldi að þar fengi fólk ekki reynslu af því að búa úti í samfélaginu, heldur væri verið að flytja stofnun út í samfélagið. Johnson (1990) taldi að heimilin væru ekki hugsuð til að mæta þörfum geðsjúkra heldur til að ná hámarks hagnaði.

Rannsóknir á samfélagsvinnu með geðfötluðum á síðast liðnum 20 árum sýna að áhersla á þátttöku þeirra í samfélaginu hefur aukist (Livingston og Srebnick, 1991). Athyglinni er í æ ríkari mæli beint að því að mæta þörfinni fyrir stöðuga búsetu, vinnu, samskipti og að viðkomandi sé hafður með í ákvarðanatöku um eigin mál (Lamb, 1981). Hér á Íslandi má sjá þess merki í lögum og reglugerðum sbr. Lög nr. 59/1992, 10.gr. og Reglugerð um búsetu fatlaðra no. 555/1994, 12. gr..

En hvaða áhrif hefur dvöl í verndaðri búsetu á einstaklinginn? Eykst virkni hans í samfélaginu við dvöl þar, dregur úr einkennum, eða innlögnum? Þetta eru spurningar sem svör vantar við, þar sem úrræði eru sundurleit og erfitt að bera saman mismunandi prógrömm.

- 1) Áfangastaður er endurhæfingarstaður (lög nr.59/92) en ekki varanlegt heimili þeirra sem þar eru í þjálfun. Markmiðið er að veita þeim sem dvalið hafa á geðdeild stuðning til undirbúnings sjálfstæðu lífi. Húsnæðið er í eigu Geðverndarfélags Íslands.
- 2) Vernduð heimili er staður þar sem þrír til sex íbúar búa saman til lengri tíma og fá stoðþjónustu einhverjar klukkustundir á viku og eru í umsjón félagsráðgjafa. Húsnæðið er ýmist í eigu Reykjavíkurborgar, Geðverndarfélags Íslands eða Öryrkjabandalags Íslands.
- 3) Sambýli eru heimili fámennra hópa fatlaðra einstaklinga, 16 ára og eldri sem þarfnast að jafnaði nærveru starfsmanns. Sambýli eru rekin skv. lögum um málefni fatlaðra nr. 59/1992, og er húsnæði oftast í eigu ríkisins.
- 4) Verndaðar íbúðir eru bundnar í lög um málefni fatlaðra nr. 59/1992. Íbúar fá stoðþjónustu og Svæðisskrifstofa um málefni fatlaðra í Reykjavík hefur umsjón með íbúðunum. Húsnæðið er í eigu Öryrkjabandalags Íslands.

Með rannsókninni *Hagir geðfatlaðra í verndaðri búsetu* er reynt að varpa ljósi á hvernig tekist hefur til með verndaða búsetu hér á landi og hvaða lærdóm má draga af þeirri reynslu sem fengist hefur.

Í rannsókninni sem hér er fjallað um voru fengin mælitæki sem notuð

voru til að rannsaka starfsemi á heimilum fyrir geðsjúka í Mitchiganfylki í Bandaríkjunum (Blanchard og Watkins, 1987; Mowbray, Greenfield og Freddulino, 1992). Starfsemi heimilanna byggði á leiðarvísi sem settur var fram af American Psychiatric Association, APA (1982). Þar segir: *Að húsnæðið eigi að vera heimilislegt, ekki stofnanaumbverfi. Að möguleikar séu á þjálfun. Að meðferðarumbverfið og ábrif þess nýtist starfseminni. Að einstaklingurinn búi við fullt sjálfraði. Að samvinna sé við aðrar stofnanir til að tryggja endurbæfingu.*

Þessi atriði eru í samræmi við þá hugmyndafræði sem starfsemi vernduðu heimilanna á Íslandi byggir á (Sigrún Júlíusdóttir, 1975, 1979, 1980; Sigurrós Sigurðardóttir, 1992).

Markmiðið var að kanna hvort sú þjónusta sem veitt er í verndaðri búsetu sé *fullnægjandi* og *viðeigandi* og voru þau viðmið notuð við mat á þjónustunni (Tischler, 1974). Með fullnægjandi er átt við hvort meðferðin uppfylli kröfur og væntingar, með viðeigandi er átt við hvort þjónustan mæti þörfum íbúa (APA 1982).

Árangur, þriðja almennt viðurkennda viðmiðið var ekki kannað beint, þar sem ekki er samstaða í fræðunum um hvað sé viðunandi árangur (Mowbray o.fl., 1992). Mæling á árangri var því takmörkuð við ánægju íbúa með búsetuna. Slík nálgun er studd af samantekt Anthony og Blanch (1989) um rannsóknir á búsetuúrræðum þar sem sú ályktun var dregin að ánægja íbúa með búsetu sína sé líklegust til að leiða í ljós raunverulegan árangur.

Eftirfarandi atriði voru skoðuð

Húsnæðið og umbverfi þess; Íbúar: Lýðfræðileg einkenni, innlagnir, sjúkdómsgreining, geðræn einkenni og færni íbúanna. Starfsemi og stuðningur; Þjónusta við íbúa utan heimilis; Búsetulengd og fjöldi endurinnlagna; Viðhorf íbúa til heimilis; Er hópurinn samleitur eða sundurleitur?

Aðferð og mælitæki

Áætlað var að skoða öll heimili í Reykjavík þar sem þrír eða fleiri geðfatlaðir búa saman um lengri tíma. Í Reykjavík eru 19 heimili. Sextán heimili voru skoðuð: þrettán vernduð heimili, tvær verndaðar íbúðir og eitt sambyli, en þrjú heimili tóku ekki þátt.

Þátttakendur

Íbúar heimilanna (55) voru beðnir um að taka þátt í rannsókninni. Fjörtíu og átta tóku þátt, 35 karlar og 13 konur. Brottfall má að mestu rekja til flutnings af heimilinu.

Mælitæki og framkvæmd

Skoðaðir voru fjórir meginþættir:

1. Almennar upplýsingar um íbúa (Mowbray o.fl., 1992). Global Assessment Scale (GAS) (Endicott, Spitzer, Fleiss og Cohen, 1976). Lengd búsetu, fjöldi innlagna á sjúkrahús og fjöldi innlagnardaga við hverja innlögn. Upplýsinga varðandi alla íbúana (48), var aflað frá íbúum, félagsráðgjöfum heimilanna og fulltrúum stofnana sem hafa umsjón með heimilunum.
2. Spurningalisti fyrir starfsfólk. Eftirfarandi mælitæki voru notuð: Upplýsingar um starfsfólk (12 atriði); Verksvið starfsfólks (15 atriði); Starfsemi heimilis og lausnir viðfangsefna (40 atriði); Reglur varðandi hegðun íbúa og persónulega muni (10 atriði); Væntingar varðandi hegðun íbúa og umburðarlyndi gagnvart neikvæðri hegðun (24 atriði); Þátttaka íbúa í ákvarðanatöku (16 atriði); Starfsemi á heimili - tómstundastarf (13 atriði); Upplýsingar um starfsfólk (12 atriði).

Bréf var sent til starfsmanna (N=20) þar sem rannsóknin var kynnt og óskað eftir þátttöku þeirra. Allir starfsmenn voru boðaðir samtímis utan heimilanna til að svara listunum. Svarhlutfall var 95%.

3. Spurningalisti fyrir íbúa. Eftirfarandi atriði voru könnuð: Þjálfun við athafnir daglegs lífs (12 atriði); Hvernig verja íbúar tíma sínum á heimilinu (16 atriði); Hvað líkar / mismíkar íbúum varðandi heimilin (11 atriði); Nýting úrræða utan heimilis (18 atriði); Félagslegur stuðningur (9 atriði) og Væntingar varðandi framtíðina (3 atriði).

Allir íbúar heimilanna voru beðnir að svara þessum lista. Rannsóknin var fyrst kynnt á húsfundi og bréf síðan sent til íbúa. Allir íbúar svöruðu listanum á eigin heimili. Svör fengust frá 47 íbúum, þ.e. 98%.

4. Mat á heimili og umhverfi þess. Spyrill lagði mat á hvert heimili fyrir sig. Eftirfarandi þættir voru metnir: Staðsetning heimilanna, sameiginlegar vistarverur, herbergi íbúa og aðstaða, snyrtimennska og hreinlæti (27 atriði).

Niðurstöður

Húsnæðid og umhverfi þess. Aðbúnaður heimilanna er góður, meðaltal 2,1 (SD=0,5 á kvarða 1-4). Heimilin eru hrein og vistleg og vel við haldið. Húsbúnaður er góður og íbúar hafa eigin muni og húsgögn í herbergjum sínum. Staðsetning heimilanna og umhverfi var metið með tilliti til opinna

svæða og bygginga í hverfinu (kvarði 1- 4). Meðaltal var 1,7 (SD=0,5), þ.e. að heimilin eru í aðlaðandi umhverfi og starfsfólk telur að heimilin falli inn í nágrennið.

Fimm atriði voru metin varðandi andrúmsloft á heimili:

- a) Reglur varðandi hegðun íbúa og persónulega muni, meðaltal 2,7 (SD=0.3). Niðurstöður sýna að hegðun eins og að drekka áfengi er ekki leyfð og íbúar eru hvattir til að hafa eigin húsgögn í herbergjum sínum.
- b) Væntingar varðandi hegðun íbúa, meðaltal 2,6 (SD=0.7). Þessi niðurstaða bendir til að heimilin eigi erfitt með að mæta þörfum þeirra sem eru ófærir um að klæða sig, borða, baða sig eða neita að taka lyfin.
- c) Umburðalyndi gagnvart neikvæðri hegðun, meðaltal 3,6 (SD=0,4) er lítið. Neikvæð hegðun eins og líkamlegt ofbeldi, þjófnaður, áfengisneysla og lyfjamisnotkun er ekki liðin.
- d) Þátttaka íbúa í ákvarðanatöku á heimilinu. Fram kemur að starfsfólk tekur ákvarðanir, en íbúar hafa þó nokkur áhrif á ákvarðanatökuna, meðaltal 2,4 (SD=0,4)
- e) Niðurstöður sýna að lítið er um skipulagt tómsbundastarf á heimilunum, 1,5 (SD=0,4).

Íbúar heimilanna

Samkvæmt töflu 1 er dæmigerður íbúi í verndaðri búsetu einhleypur karlmaður tæplega 43 ára. Hann er geðklofasjúklingur, tekur geðlyf og hefur flutt frá sjúkrahúsi í verndaða búsetu. Hann er svo til óháður öðrum við athafnir daglegs lífs, með hvatningu og/eða stuðningi getur hann nýtt sér úrræði samfélagsins og sýnir nánast aldrei skaðlega hegðun. Samkvæmt GAS (Endicott o.fl., 1976) eru sjúkdómseinkenni talsverð og félagsleg hæfni skert.

Verksvið starfsmanna

Tafla 2 sýnir verksvið starfsfólks. Efst á blaði er að veita íbúum tilfinningarlegan stuðning, þrifa og halda heimilinu snyrtilegu. Verkefni sem starfsfólk telur síst í sínum verkahring er að afhenda lyf, kenna íbúum félagslega færni, aga þá og skapa tómsbundaverkefni á heimilinu.

Þjónusta við íbúa utan heimilis

Tafla 3 sýnir þá þjónustu sem íbúar fá utan heimilis frá geðheilbrigðisþjónustunni eða öðrum. Langflestir fá lyfjameðferð og stuðning, auk einstaklingsmeðferðar. Rúmlega þriðjungur íbúanna eru í starfsþjálfun eða vinnu.

Tafla 1. Almennar upplýsingar um íbúa (N=48)

	N	%		N	%
Kyn			Núverandi geðlyf		
Karl	35	72,9	Sefandi lyf	26	54,16
Kona	13	27,1	Þunglyndislyf	11	22,91
Hjúskaparstaða			Lítíum	2	4,16
Ógift/ur	37	77,1	Kvíðalyf	10	20,83
Giftur/í sambúð	0	0,0	Róandi lyf	8	16,66
Skilin/n að borði			Utanstrýtulyf	0	0,00
og sæng	1	2,1	Krampaleysandi lyf	2	4,16
Fráskilin/n	8	16,6	Annað	16	33,33
Sambúð slitið	1	2,1	Búseta fyrir komu		
Ekkja/ekkill	1	2,1	Á sjúkrahúsi	27	56,25
Sjúkdómsgreining			Á hjúkrunarheimili	1	2,08
Geðklofi	34	70,8	Á eigin heimili	8	16,67
Geðsveiflur	4	8,3	Á sambýli	3	6,25
Persónuleikatrúflun	3	6,2	Á vernduðu heimili	2	4,17
Aðlögunarröskun	2	4,2	Heimilisláus	2	4,17
Kvíðakvillar	2	4,2	Hjá fjölskyldu	1	2,08
Þroskaheftur	2	4,2	Annars staðar*	4	8,33
Lyfjaofnotkun	1	2,1			

* Þrír á áfangastað og einn á gistiheimili

	X	SD
Aldur	42,70	11,50
Færni við daglegar athafnir	2,88	0,36
Samfélagsleg geta	2,89	1,06
Skaðleg hegðun íbúa	1,29	0,65
GAS	58,80	15,90

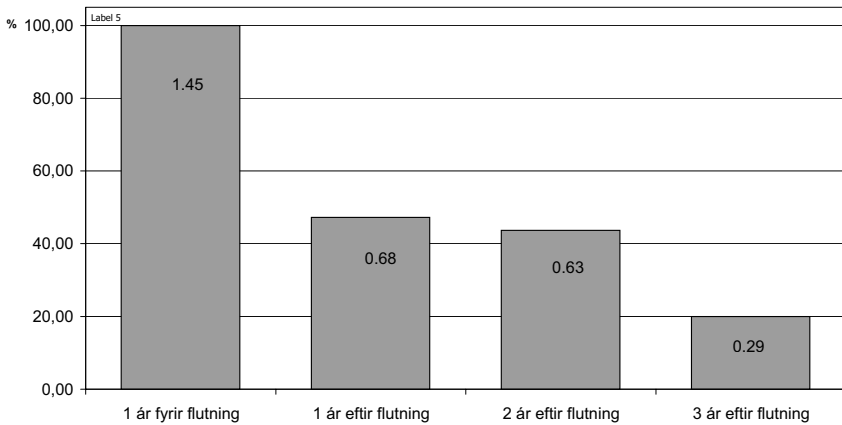
Tafla 2. Verksvið starfsmanna (N=20)*

Verksvið	X	SD
1. Veita íbúum tilfinningalegan stuðning	3,7	1,2
2. Þrifa og halda heimilinu snyrtilegu	3,5	1,5
3. Leiðbeina íbúum (fræðsla og aðstoð)	3,4	1,2
4. Undirbúa máltíðir	3,3	1,3
5. Versla fyrir íbúana	3,3	1,5
6. Halda bókhald fyrir heimilið	3,3	1,9
7. Kenna íbúum persónulega hirðu	3,1	1,3
8. Kenna íbúum athafnir daglegs lífs t.d. að fara með peninga, þvo, elda o.fl.	2,3	1,0
9. Fara með íbúa í mismunandi starfsemi utan heimilis	2,2	1,0
10. Hafa umsjón með því hvernig íbúarnir eyða peningum	2,2	1,2
11. Halda nákvæma dagbók um íbúana	2,1	1,5
12. Skapa tómstundaverkefni á heimilinu	1,9	0,8
13. Aga íbúa (bein fyrir mæli)	1,9	1,1
14. Kenna íbúum félagslega færni, t.d. hvernig á að ávarpa og koma fram við fólk	1,8	1,0
15. Afhenda lyf	1,6	1,3

Tafla 3. Þjónusta við íbúa utan heimilis (N=47) *

Þjónusta	%	Þjónusta	%
Meðferð og stuðningur	93.75	Almennur vinnumarkaður	6.25
Einstaklingsmeðferð	30.4	Hópmeðferð	6.25
Iðju-og starfsþjálfun	18.75	Stuðningshópur	6.2
Félagsleg hæfni	18.75	Sjálfbodoastarf	2.0
Vernduð vinna	10.4		

* Felur ekki í sér þjónustu sem veitt er af starfsmönnum heimilisins.

Mynd 1. Lengd verndaðrar búsetu og innlagnir íbúa á geðdeild (N=47). Hér sést að innlögnum á geðdeild hefur fækkað um 80% þrem árum eftir flutning í verndaða búsetu

Félagslegur stuðningur

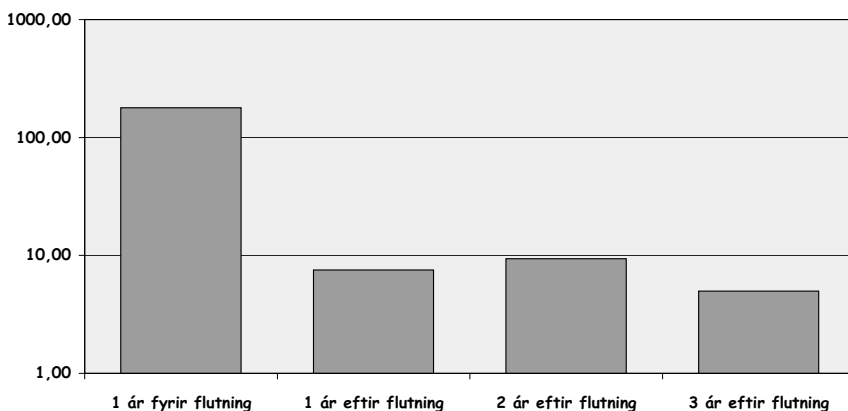
Kannað var til hve margra íbúarnir geta leitað þegar þeir þurfa á hjálp að halda og hversu hjálplegt þeir telja það fólk vera. Spurt var um atriði eins og hverjum þeir gætu treyst, hverjum þætti vænt um þá, hver myndi lána þeim peninga, hver sinni þeim í veikindum og fleira. Nær allir íbúarnir töldu upp tvær manneskjur í öllum þessum liðum, en einstaka íbúi taldi upp sex til átta. Flestir sögðust vera mjög ánægðir eða frekar ánægðir með þá hjálp sem þetta fólk veitir þeim.

Búseta og innlagnir

Allir íbúar að einum undanskildum hafa lagst inn á geðdeild fyrir flutning í verndaða búsetu. Eftir flutning á heimili hafa tæplega 40% íbúanna ekki lagst inn, en 35% eiga tvær eða færri innlagnir á geðdeild þ.e. 75% íbúanna hefur lagst inn tvisvar eða sjaldnar eftir flutning í verndaða búsetu. Lengsta samfellda búseta á vernduðu heimili er frá árunum 1979 og 1980 og hafa tveir einstaklingar búið þar síðan. Eitt verndað heimili var þá til fyrir geðsjúka, næsta heimili var opnað 1983 og hafa þrír af þeim fjórum sem þá fluttu inn dvalið þar síðan.

Væntingar íbúa varðandi framtíðina

Enginn væntir þess að búa á sjúkrahúsi í framtíðinni. Flestir íbúar, eða 73,2%, gera ráð fyrir að búa í verndaðri búsetu í nánustu framtíð. Tæp 18%

Mynd 2. Innlagnardagar á lógaritmaskala að einu ári fyrir flutning í verndaða búsetu var fjöldi innlagnardaga á geðdeild að meðaltali 180 dagar á ári, en eftir þriggja ára dvöl í verndaðri búsetu fækkar innlagnardögum í 4,4 að meðaltali á ári

Íbúa vonast til að búa á eigin vegum í eigin húsnaði og 8,8% hjá ættingjum eða annarsstaðar.

Tæplega 49% íbúa telja að í framtíðinni geti þeir unnið að minnsta kosti hlutastarf og um 12% að þeir geti unnið fullt starf. Verndaða vinnu og sjálboðastörf telja líðlega 19% sig geta innt af hendi. Tæplega 20% íbúa telja sig aldrei geta unnið utan heimilis eða verið í starfsþjálfun.

Hér töldu 80% íbúa að geðheilsa þeirra yrði mun betri, eða nokkuð betri í framtíðinni, 15,6% töldu að hún yrði óbreytt, en 4,4% að henni muni hraka.

Takmarkanir

Notaðar voru mismunandi aðferðir við öflun gagna sem fengust ekki öll á sama tíma, þ.e. samfella var ekki í öflun upplýsinga sem gæti leitt til skekkju. T.d. gætu íbúar hafa flutt út og aðrir komið í staðinn.

Stór hluti upplýsinga kom frá starfsfólki sem gæti einnig skekkt niðurstöður þannig að vanhæfni íbúa væri talin meiri/minni og verksvið starfsfólks virtist stærra/minna en ella.

Þar sem upplýsingar um íbúa voru fengnar víða að eru minni líkur á skekkju hvað það atriði varðar, en ef starfsmenn ofmeta/vanmeta verksvið sitt gæti slíkt valdið alvarlegri skekkju.

Umfjöllun

Ef heildarmat er lagt á hvort starfsemin er *fullnægjandi* varðandi þjónustu vernduðu heimilanna, sést að hún er það að hluta til. Andrúmsloftið er heimilislegt og ber lítinn keim af stofnun. Íbúar telja sig fá þjálfun á heimili á nær öllum þeim sviðum sem spurt var um og virðist þeim þætti nokkuð vel fullnægt en þjálfun við að nýta sér úrræði utan heimilis er lítill hluta af þjálfuninni. Meginþorri íbúa nýtir sér ýmsa þjónustu utan heimilis án stuðnings.

Formlegar ákvarðanir eru teknar næstum einvörðungu af starfsfólki, en íbúar hafa töluverð áhrif á innra starf þeirra. Að þessu leyti bera heimilin ákveðin einkenni stofnunar.

Íbúar hafa aðgang að endurhæfingu þar sem samvinna er við aðrar stofnanir en aðeins hluti þeirra nýtir sér það sem í boði er. Heimilin nýtast ekki einstaklingum sem geta ekki stjórnað grunnþörfum og sýna alvarlega frávikshæðun og því ljóst að þau nýtast aðeins afmörkuðum hóp.

Þjónusta heimilanna er *viðeigandi* að ákveðnu marki en nokkuð ósamræmi er á þjónustunni sem veitt er og þess sem íbúar þarfnast. Starfsfólk ver mestum tíma sínum í stuðning við athafnir daglegs lífs sem íbúar ráða best við. Íbúar telja sig þurfa aðstoð við að nýta sér þjónustu utan heimilis en lítill hluti af verksviði starfsfólks fer í að þjálfva íbúa varðandi slíka þjónustu. Velta má fyrir sér hvort slík þjálfun eigi að vera hluti af verksviði þess. Þessar niðurstöður gefa til kynna að endurskoða þurfi verksvið starfsmanna.

Mæling á árangri var takmörkuð við *ánægju* íbúa. Almennt eru íbúar sammála og lýsa ánægju með heimilið, íbúana, matinn, starfsemina og starfsfólkið. Þrátt fyrir annmarka á mælingum má líta á þetta sem mikilvægan hluta af heildarmati á gæðum veittrar þjónustu.

Lokaorð

Allir íbúar að einum undanskyldum hafa legið á geðdeild. Flestir þeirra eru geðklofasjúklingar sem hafa átt við langvarandi sjúkdóm að stríða. Stærsti hluti þeirra á að baki margar innlagnir og víðtæk fötlun þeirra hefur takmarkað þeim fullan aðgang að þjóðfélaginu.

Stuðningsnet íbúanna er fámennt, flestir telja sig geta leitað stuðnings til tveggja aðila, einstaka nefna fimm til sex. Stuðningsnetið einkennist fremur af faglegum tengslum eins og t.d. við starfsfólk heimilanna og

margir nefna starfsfólk félags- og heilbrigðisþjónustunnar sem sinn megin stuðningsaðila. Þetta er í samræmi við rannsóknir sem gerðar hafa verið á stuðningsneti geðsjúkra (Buchanan, 1995; Meeks og Murrell, 1994; Pattison, Defrancisco, Wood, Frazier og Crowder, 1975).

Til þessa hafa rannsóknir sýnt mikilvæg tengsl milli félagslegs stuðnings og framgangs geðklofa (Doane, Falloon, Goldstein og Mintz, 1985; Vaughn o.fl., 1982). Lítil þekking er enn á því hvers vegna þessi tengsl eru fyrir hendi en eins og Gillies o.fl. (1993) benda á gæti skýringanna verið að leita innan stuðningsnetsins. Í þessari könnun var ekki markmið að gera ítarlega athugun á stuðningsneti íbúa þótt það væri verðugt verkefni.

Íbúar hafa möguleika á endurhæfingu utan heimilis en aðeins hluti þeirra nýtir sér hana. Fram kom að um fimmti hluti íbúa telur sig aldrei geta unnið utan heimilis eða farið í iðju- eða starfsþjálfun. Líðlega sextíu prósent íbúa hefur þær væntingar að geta unnið hlutastarf eða fullt starf í framtíðinni, en í dag er aðeins um sautján prósent þeirra í verndaðri vinnu eða á almennum vinnumarkaði. Mikið misræmi er því á milli væntinga íbúa og núverandi stöðu þeirra. Þá er athyglivert að flestir íbúanna telja að geðheilsa þeirra verði betri í framtíðinni.

Heildarkostnaður við verndaða búsetu hefur ekki verið reiknaður nákvæmlega en íbúar greiða sjálfir húsaleigu og upphald og fá stoðþjónustu sambærilega við aðra öryrkja. Telja verður því að vernduð búseta sé ódýr lausn fyrir samfélagið.

Vandasamt getur reynst að velja íbúa inn á heimili. Eitt þeirra atriða sem skoða átti var hvort hópurninn væri samleitur eða sundurleitur með tilliti til þess hvernig velja ætti íbúa inn á heimili. Ekki reyndist unnt að kanna það þar sem hópurninn var of samleitur.

Eftir flutning í verndaða búsetu hefur dregið gríðarlega úr innlögnum og legudögum fækkað. Viðhorf íbúa til heimilanna er mjög jákvætt þrátt fyrir ýmsa annmarka. Það gæti hinsvegar gefið til kynna hversu fráhrindandi aðrar lausnir eru svo sem dvöl á sjúkrahúsi en ekki það jákvæða viðhorf sem niðurstöðurnar sýna.

Meirihluti íbúa lítur á heimilið sem varanlega búsetu en tæplega fimmtungur þeirra vonast eftir að búa á eigin vegum í framtíðinni. Mikilvægt er að fyrir hendi séu sem fjölbreyttust búsetuúrræði, þar sem einstaklingarnir fá þann stuðning sem þeir þurfa til að stuðla að auknu sjálfræði þeirra og að þeir geti búið í þjóðfélaginu við sem eðlilegastar aðstæður. Til að svo geti orðið þurfa úrræðin að vera mun fjölbreyttari en þau eru í dag. Rannsóknir eru mikilvægar við skipulagningu á búsetu geðsjúkra. Vonandi nýtist sú viðbótarþekking sem fram kemur í þessari rannsókn við þá skipulagningu, en fleiri rannsókna er þörf.

Heimildir

- American Psychiatric Association. (1982). *A typology of community residential services*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Anthony, W. A. og Blanch, A. (1989). Research on community support services: What have we learned. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 12, 55-81.
- Blanchard, J., Watkins, T. D., jr. (1987). *Final report phase one. MI group home research project*. Michigan: Michigan department of mental health.
- Buchanan, J. (1995). Social support and schizophrenia: A review of the literature. *Archives of Psychiatric Nursing*, 9, 68-76.
- Doane, J. A., Falloon, I. R., Goldstein, M. J. og Mintz, J. (1985). Parental affective style and the treatment of schizophrenia. *Archives of General Psychiatry*, 42, 34-42.
- Endicott, J., Spitzer, R. L., Fleiss, J. L. og Cohen, J. (1976). The Global Assessment Scale. A procedure for measuring overall severity of psychiatric disturbance. *Archives of General Psychiatry*, 33, 766-771.
- Gillies, L., Wasylinki, D., Lancee, W., James, S., Clark, C., Lewis, J. og Goering, P. (1993). Differential outcomes in social network therapy. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 16, 141-146.
- Hatfield, A. B. (1993). A family perspective on supported housing. *Open Forum*, 44, 496-497.
- Johnson, A. B. (1990). *Out of Bedlam: The truth about deinstitutionalization*. New York: Basic Books.
- Lamb, H. R. (1979). The new asylums in the community. *Archives of General Psychiatry*, 36, 129-134.
- Lamb, H. R. (1981). What did we really expect from deinstitutionalization? *Hospital and Community Psychiatry*, 32, 105.
- Livingston, J. A. og Srebnick, D. (1991) States' strategies for promoting supported housing for persons with psychiatric disabilities. *Hospital and Community Psychiatry*, 42, 1116-1119.
- Lög um búsetu fatlaðra nr. 555/1994.
- Lög um málefni fatlaðra nr. 59/1992.
- Meeks, S., Murrel, S. A. (1994). Service providers in the social networks of clients with severe mental illness. *Schizophrenia Bulletin*, 20, 399-406.
- Mowbray, C. T., Greenfield, A. og Freddolino, P. P. (1992). An analysis of treatment services provided in group homes for adults labeled mentally ill. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 180, 551-559.
- Pattison, E. M., Defrancisco, D., Wood, P., Frazier, H. og Crowder, J. (1975). Psychosocial kinship model for family therapy. *American Journal of Psychiatry*, 132, 1246-1251.

- Sigrún Júlíusdóttir. (1975). *Varðandi samvinna um lausn búsnæðisvanda fyrir ákveðinn hóp sjúklinga Kleppsspítala sem jafnframt eru skjólstaðingar Félagsmálastofnunar Reykjavíkurborgar*. Óbirt handrit.
- Sigrún Júlíusdóttir. (1979). *Afangastaður*. Óbirt handrit.
- Sigrún Júlíusdóttir. (1980). *Varðandi tilmæli um samstarf við lausn á vistunar- og búsnæðisvanda sameiginlegra skjólstaðinga Reykjavíkurborgar og Kleppsspítala*. Óbirt handrit.
- Sigurrós Sigurðardóttir. (1992). *Afangastaðir og vernduð heimili*. Óbirt handrit.
- Tischler, G. (1974). Development of standards for evaluation of direct patient care. Í D. C. Riedel, G. L. Tischler og J. K. Myers (Ritstj.), *Patient care evaluation in mental health programs* (bls. 75-92). Cambridge, MA: Ballinger.
- Tómas Helgason. (1983). Stutt ágríp af sögu Kleppsspítala. *Læknablaðið, fylgirit, 17*, 118-130.
- Tómas Helgason. (1997). Geðdeild Landspítalans (Kleppsspítalinn) 90 ára. *Geðvernd, 26*, 7-13.
- Vaughn, C. E., Snyder, K. S., Freeman, W., Jones, S., Falloon, I. R. H. og Liberman, R. P. (1982). Family factors in schizophrenic relapse: A replication. *Schizophrenia Bulletin, 8*, 425-426.

Utan vega – rannsókn á starfi unglunga með Hálandishópnum

Sigrún Júlíusdóttir

Hér verður sagt frá rannsókn á reynslu unglunga af starfi með Hálandishópnum yfir tímabilið 1989-2000. Þetta er sá hópur unglunga á höfuðborgarsvæðinu á aldrinum 13-16 ára sem ætla má að eigi við hvað mestan sálfélagslegan vanda að etja og hefðbundin meðferðarúræði hafa ekki skilað tilætluðum árangri.

„Sá sem kemur aftur er aldrei sá sami og fó“r. Þessi setning úr ljóðabók Stefáns Harðar Grímssonar *Tengsl* frá 1987 er einkunnarorð bókar um rannsóknina, *Ævintýri á fjöllum* (Sigrún Júlíusdóttir, 2002). Hún leiðir hugann að áhrifamætti reynslunnar og breytinga í lífi fólks. Það að fara úr sínu gamla umhverfi, tengjast öðum manneskjum á nýjum forsendum, finna styrk til að takast á við áður óþekkt öfl og sjá sjálfan sig í nýju ljósi felur í sér breytingu og skapar eitthvað nýtt. Það er ólíklegt að nokkur komi samur úr slíkri reynsluför. Einmitt þetta er hugsunin á bak við ævintýrið á fjöllum, það er aðferðina sem *Hálandishópurinn* byggir starf sitt á.

Með þessari nýstárlegu aðferð er farið út úr þeim ramma sem hefðbundinni félags- og heilbrigðisþjónustu er settur og það hefur marga ótvíræða kosti en kallar um leið á samstillingu þeirra sem að málum koma og er vikið nánar að því hér á eftir.

Forkönnun á gögnum

Í fyrsta áfanga var gerð *forkönnun* þar sem unnið var að kortlagningu allra skráðra gagna um þá 115 unglunga sem farið höfðu ferðir með Hálandishópnum umrætt tímabil. Slík kortlagning þjónaði fyrst og fremst þeim tilgangi að handsama þau gögn sem hægt var að hafa uppá, átta sig á heildarmynd þýðisins og fá úr því úrtak fyrir viðtalskönnun.

Forkönnunin leiddi í ljós að það var torvelt – en mjög nauðsynlegt – að reyna að handsama sem heillegastar upplýsingar til að undirbyggja aðal-

rannsókn en upplýsingarnar reyndust bæði ósamkvæmar og brotakenndar þar eð skráningu og gagnamedferð var mjög ábótavant. Rannsóknaradstoðarmaður í þessum hluta var Aðaleiður Ósk Guðbjörnsdóttir, félagsráðgjafi. Hún hafði starfað innan félagsþjónustunnar og var því hagnöfn þar. Óhætt er að segja að án sérstakrar aðstöðu hennar hefði uppskeran við handsömun gagnanna orðið talsvert rýrari. Aðalheiður skrifar í samantekt sinni:

„Af þessum sökum dvaldi undirrituð í ómældan tíma í skjalageymslum við leit sem því miður bar ekki þann árangur sem vænst var ... Rúmur helmingur upplýsinganna var fenginn með lestri margs konar gagna, dagála og annars efnis frá þeim tíma sem unglíngurinn tók þátt í Hálendisferð ...“ (Aðaleiður Ósk Guðbjörnsdóttir, 1997, bls. 2).

Fyrir tæplega helming, eða 60, af tilvikunum 115 voru til skráð gögn sem hægt var að skoða og flokka strax. Þau reyndust þó lítt samræmd auk þess að vera brotakennd. Þá tókst að hafa uppá viðbótar upplýsingabrotum um 24 tilvik, en alls engin skráð gögn reyndust finnanleg á þjónustustofnununum sem í hlut áttu, fyrir 31 unglíng. Samtals náðist að handsama gögn fyrir rúm 70% hópsins en hægt var að ná grunnskráningu um restina úr fórum hópstjóranna.

Sú heildarmynd sem lesa mátti út úr fyrirliggjandi upplýsingum um þýðið sýnir að um er að ræða unglínga á aldrinum 13-16 ár sem búa við aðstæður í umhverfi sínu nær og fjær sem einkennast af óstöðugleika og stundum ringulreið. Af takmörkuðum upplýsingum um fjölskylduhagi, skólagöngu og félagatengsl má sjá vísbendingar um rötleysi og einsemd ásamt umkomuleysi eða hrakninga sem oftast tengist skorti á aðbúnaði, stuðningi og aðhaldi. Takmörkuð skráning og brotakennd samvinna við tilvísunar- og meðferðaraðila bendir til hins sama.

Meðferð skriflegra gagna, greining mála, skráningartækni og upplýsingavinnsla eru atriði sem almennt er gert mjög hátt undir höfði í félagsráðgjafarnámi og í faglegu starfi (Askeland og Molven, 1998). Eitthvað af brotalömunum má því ef til vill rekja til þess að (1) tilvísendur voru oft og tíðum ófaglært fólk, að (2) gögnin báru vitni um takmörk sem opinberri þjónustu eru sett þegar skortur er á faglærðu starfsfólki, að (3) vinnuálag og ófullnægjandi starfsaðstæður eiga þátt í að setja fagfólki skordur, að (4) úrræða- og tímarammar stofnunarþjónustu eru oft þröngir. Til viðbótar kemur að (5) hér er um samstarf tveggja ólíkra kerfa að ræða, sem trúlega rekast ekki vel saman. Mikilvægar tengingar falla þá niður milli skips og bryggju, svo sem hvað snertir hver á að halda utanum hvað, hvar og hvernig?

Hliðstæð ferli

Áhugavert er að reyna að skilja þetta fyrirbæri dýpri skilningi. Samkvæmt kenningum um hliðstæð ferli endurvarpast fyrirbæri í samskiptakerfum oft á mörgum plönunum. Þannig má til að mynda greina hliðstæðu í brotakenndum fjölskyldubakgrunni og uppeldisaðstæðum við tætt hegðunarmynstur og óreiðu í lífsháttum unglingsins. Aðra hliðstæðu má greina í umkomuleysi og vanda unglínganna sem í hlut eiga og þeim vanmætti sem endurspeglast í aðferðum og starfsaðstæðum tilvísenda. Ráðvilla unglínganna og handahófskenndar úrlausnir fagfólksins má sjá sem hliðstæðu við hið ómarkvissa samstarfsferli milli stofnana og kerfa.

Aðrar rannsóknir hafa sýnt að greina má fylgni eða hliðstæður milli þess sess sem málaflokkurinn hefur (í heilbrigðis- og félagsþjónustu) og starfsaðstæðna, úrræða og færni viðkomandi fagmanns (Þorgerður Einarsdóttir, 1997). Slík hliðstæð ferli eru vissulega til þess fallin að vekja til umhugsunar og nýta til að endurskoða nálgun og aðferðir í erfiðum málaflökkum. Óhætt er að álykta að ágeng, ögrandi og erfið mál, eins og mál illra staddra barna hljóta að vera, kalla á meiri faglega þekkingu, viðunandi úrræðaval og færri mála fjölda en þegar um viðráðanlegri málaflökka er að ræða.

Úrtak, þátttaka og brottfall – að leita fólk uppi til rannsóknarsamstarfs

Í öðrum áfanga var framkvæmd viðtalskönnun. Markmið hennar var að fá mynd af reynslu ferðalanganna af úrræðinu. Rannsóknarspurningin var: *Hvaða gildi hafði hálandisferðin að mati þeirra sem fóru slíka ferð?* Rætt var við 27 unglínga sem farið höfðu ferðir með Hálandishópnum yfir tíu ára þrískipt skeið og níu viðmælendur valdir úr stafrófsröð innan þeirra.

Einn hópstjóranna, Björn Vilhjálmsson, sá um að ná til unglínganna og fastsetja viðtalstíma. Óhugsandi hefði verið að ná til þeirra og fá þau til samstarfs án þessa tengiliðs. Þrjú ungmennanna voru látin en tvö þeirra sem lentu í úrtakinu reyndust óínáanleg. Þau voru ekki rétt skráð eða slóð þeirra órekjanleg. Hringt var til allra og leyfi fengið til að senda bréf. Símtalinu var almennt vel tekið, jafnvel fagnandi og enginn vékst undan þátttöku sem í náðist. Yfirleitt þurfti þó talsverða leit og oft varð síðan að gefa endurtekið nýjan tíma auk fjölda ítrekana til að ná unglíngunum á

staðinn. Stundum var beðið frameftir og dæmi um að skutlast var eftir einhverjum síðla kvölds. Öll reyndust viðmælendur okkar ágætlega samvinnufús þegar til kastanna kom.

Í vettvangsrannsóknnum þar sem verið er að rannsaka aðstæður og líðan skjólstaðinga eða jadarhópa sem eiga í félagslegum erfiðleikum er talsverður gaumur gefinn að síðfræðilegum hliðum þess að leita uppi fólk í sérstökum aðstæðum til að rannsaka það. Stundum er slík nálgun nánast óframkvæmanleg fyrir aðra en þá sem til þekkja eða eiga góðan aðgang að viðkomandi og svo reyndist vera í þessu tilviki. Efasemdir eiga þó fyllilega rétt á sér í þessu efni einkum þegar rannsóknin reynir mikið á viðmælandann og kemur honum persónulega lítt til góða. Freystandi er að eyða efasemdum um réttmæti þess að elta fólk uppi með faglegum ígrundunum og sannfæringu um að engin önnur leið sé fær og að markmiðið er hagar hópsins. Réttmæti þessa var staðfest í mörgum tilvikum þegar þessir ungu viðmælendur lýstu vissu stolti yfir að hafa verið valin með og tjáðu þakklæti yfir að hafa fengið tækifæri til að rifja upp og skoða eigin reynslu. Aðrir lýstu ábyrgðarkennd gagnvart því að leggja af mörkum fyrir verkefnið og fyrir aðra unglunga.

Niðurstöður

Viðtölin 27 voru gerð með hálfstöðluðum spurningalista til að tryggja að ná upplýsingum um allt ferlið frá tilvísunarstigi, undirbúningi, ferðalaginu sjálfu til loka og eftirfylgdar.

Undirbúningur. Áhugi og velvilji tilvísandanna virðist ekki alltaf hafa skilað sér í upplifun unglunganna heldur virðist þeim öllu fremur hafa fundist þetta vera sérstök tilþrif og jafnvel örþrifaráð fagmanns sem hafi séð sér leik á borði að bjarga skjólstaðingi sínum úr ákveðnum aðstæðum og ef til vill sjálfum sér út úr óviðráðanlegu verkefni,

„Félagssráðgjafinn minn bara vildi þetta, hún bauð mér að fara en ég vissi ekkert hvað hún var að tala“. Eða sem ráðabrug; „ég var bara látin fara með“. Eða eins konar samsæri valdhafanna í heimi hinna fullorðnu; „Ég fékk náttúrulega engu að ráða...þau réðu þessu, Féló og mamma...ef ég færi ekki væri það bara Efstasund eða einhver svona stofnun sem lokar krakka inni..annaðhvort það eða fara!“

Hugarfarslegur undirbúningur virðist hafa verið lítill eða þá ekki náð til unglingsins þannig að hann næði að tengja hugmyndina sínum eigin

aðstæðum og velferð, hvað þá að líta á þetta sem ögrandi tækifæri til að vera sjálfur gerandi í því að breyta lífsaðstæðum sínum.

Ferðin sjálf. Unglingarnir lýstu þeim átökum sem áttu sér stað innra með þeim jafnt sem þeirri líkamlegu áraun sem ferðin var. Meginþræðir og þemu í frásögnum þeirra snerta meðal annars umhugsunina um að sleppa með einhverjum hætti úr aðstæðunum, það er flýja, strjúka eða hreinlega láta sig hverfa. Hugsunin um líf og dauða virðist oft hafa verið nálæg. Hins vegar er reynslunni af sætum sigri líka lýst og þeirri nýju tilfinningu að hafa haldið út, náð settu marki og geta hrósað sjálfum sér fyrir það. Önnur fyrirbæri sem einnig tengjast því að láta á móti sér og standast ytra harðræði snertu meðal annars hreinlæti, mat og annan aðbúnað. Annað sem skipti miklu var að tengjast áður óþekktri reynslu af því að skynja sjálfan sig í tengslum viðkomast í návígi við villt dýr, framandi aðstæður, stórbrotna náttúru og fábrotna lífshætti. Kannski var það hápunktur ævintýrisins.

Margt kom fram sem sýndi hversu öflugt tæki hópurinn er - til góðs og ills, eftir því hvernig honum er beitt. Samkvæmt hugmyndinni sem unnið var eftir var hópeflið einmitt notað og því beitt markvisst sem áhrifataeki, annars vegar til að vinna úr átökum og höndla erfiðleika, hins vegar til að læra að treysta og líta á sig sem hluta af heild. Þau hugtök sem hæst bar voru traust, samhjálp, samtöl, vinátta og vera á sama báti.

Í þeim hluta samtalsins þar sem spurt var um reynsluna af samskiptum við hópstjórana og hvað það hafði skilið eftir í minningunni, komu fram mikilvægar upplýsingar um margþætt áhrif þeirra sem leiðtoga, féлага og fyrirmýnda. Þessir unglíngar voru, líklega í mun meiri mæli en almennt gerist, í mikilli andstöðu við fullorðna. Þau höfðu reynslu af því að fullorðnir stæðu ekki við orð, sýndu virðingarleysi og væri ekki treystandi við tvísýnar aðstæður en þó umfram: allt létu sig raunverulega velferð og líðan unglingsins einu gilda. Íhlutun, afskipti og markastýring snerust í þeirra huga um kúgun og ráðsmennsku en ekki umhyggju eða áhuga.

Lokaskeið. Lokaskeiði ferðarinnar og heimkomu er oftast lýst með samblandi af söknuði og gremju. Virðist sem úrvinnsla á væntanlegum aðskilnaði hafi ekki skilað sér skýrt til unglínganna. Öllu frekar lýsa þau lokunum sem einhverju langþráðu en jafnframt kvíðvænlegu og það hafi orðið líkt og eins konar veruleikalost að koma aftur á mölina og uppgötva að allt var óbreytt þar.

Jafn sterk og áhrif meðferðaraðila voru fyrir ferðina - virðist hlutur þeirra þokukenndur í lokin. Í raun er hann lítill sem enginn. Mjög fátt í frásögn unglínganna bendir til afskipta eða eftirfylgdar af þeirra hálfu. Það virðist sem enginn brennandi áhugi eða fagleg ábyrgð hafi verið til staðar gagnvart því að nýta nýjar forsendur og ef til vill byggja á þeim grunni sem

ferðalagið sem meðferðarinngríp hafði skapað – taka við boltanum. Í nokkrum dæmum lýstu unglíngarnir vonbrigðum yfir tíðum mannaskiptum og skorti á samfellu. Fram kom að mörg þeirra höfðu getað nýtt reynsluna til breytinga í lífi sínu, ýmist strax eða síðar. Önnur lýstu vonbrigðum að mæta sjálfum sér aftur í gamla horfinu, mæta sama viðmóti og áður hjá fjölskyldu og fagfólki. Í stutti máli má segja að orðalag eins piltsins um „happdrættisvinninginn sem ekki var tekinn út“, geti átt líka við um fagfólkið sem fékk þennan efnivið í hendurnar en bar ekki gæfu til að njóta sjálf uppskerunnar.

Túlkun og ályktanir – þrjú þemu

Unnt var að greina þrjú þemu útfrá ákveðnum hugtakahespum.

Fyrsta þemað, að hafa getað *sigrast á erfðleikum*, hafa getað *afrekað* einhverju sjálf/ur og finna til stols yfir eigin styrk, tengist hugtakahespunni; þolraun-geta-sigur-sjálfsstyrkur. Lýst er hvernig tekist var á við sjálf náttúruöflin sem á Íslandi eru ekki alltaf lamb að leika við og oft í raun dauðans alvara. Að hafa borið ábyrgð á eigin líkama og þungum byrgðum vekur upp sigurkennd yfir að hafa getað náð settu marki, að hafa unnið ótrúlegt afrek. Í þessu sambandi var ferðinni lýst sem langtímamarkmiði þar sem hafði reynt á úthald og þolinmæði: „Í byrjun vildi ég bara snúa við..“. „Það var að duga eða drepast.....og ég *gat* það“.

Fram kom hvernig ný – stundum algjörlega áður óþekkt – jákvæð tilfinning tengist sjálfsmyndinni. Hið líkamlega afrek endurspegladi hverju maður getur áorkað sem persóna í krafti eigin styrks og hafa sannreynt það á eigin kroppi að gangan var ekki það erfiðasta. Að finna sér þannig vaxa ásmeginn var kannski ekki síst öflugt þar sem þau höfðu áður farið á mis við möguleikann til að spreya sig og ná árangri í einhverju jákvæðu, heldur höfðu aðallega reynslu af því að sanna sig með neikvæðum ráðum en einmitt þetta að ná nýjum tókum á sér með því að sigrast á jákvæðum hindrunum er undirstaða persónuþroska og sjálfsstyrks.

Annað þemað tengist lýsingum á því hvernig unglíngurinn lærði að lúta ströngum aga og fylgja reglum ferðalagsins. Í því fólst meðal annars að sætta sig við íhlotun hópstjóranna, ásamt því að verða að vera kyrr, verða að aðlagast hópnum, geta hvorki losnað úr hópnum né flúið innri nálægðina við sjálfan sig og hina ferðalangana. Þetta þema tengist annars vegar hugtakahespunni; kröfur, mörk, reglur og reiða, en hins vegar vernd, trúnaðartrausti og sjálfsstjórn.

Að hafa getað fundið mörkin, sætt sig við annarra stjórn byggðist á því að hafa getað viðurkennt sína eigin þörf fyrir að treysta öðrum og láta að stjórn. Þannig sköpuðust líka forsendur til að þiggja umhyggju sem um leið var staðfesting á því að eiga gott skilið og vera verðugur athygli og umhugsunar. Mörg dæmi lýsa því hvernig ný – stundum algjörlega áður óþekkt – jákvæð tilfinning tengist líka sjálfsmatinu: „þau gáfu sér tíma til að tala við mann“, „þeim var ekki sama um mann“. Þetta gaf nýja reynslu um hvers virði maður sé og hvað maður geti sem persóna, og: „þess vegna gat maður haldið áfram“.

Þriðja þemað tengist lýsingum á reynslu unglingsins af því hvernig aðstæðurnar kölluðu á stöðug samskipti þar sem tekist var á við ágreining, átök og persónulegt andstreymi með virkri úrvinnslu, samræðum og samningum. Hægt var að byrja að sjá nýjar leiðir eða aðra möguleika til að höndla hluti. Að máta sig við aðra í hópnum vakti einnig til dýpri umhugsunar um mat á eigin stöðu og endurmati á eigin möguleikum, „sjá mín mál í nýju ljósi“. Þau urðu hluti af heild og gátu haft áhrif með eigin hegðun.

Þetta þema tengist hugtakahespunni; ágreiningur og persónuleg átök annars vegar og tjáning, sanngirni og samningar hins vegar. Að hafa getað yfirstigið sína eigin þögn (fýlu), farið framúr sínum eigin takmörkum – á grundvelli trúnaðartrausts og sanngirni – byggðist á grundvallarþörfinni til að njóta sín og vera persónulega viðurkenndur í hópnum. Þessi reynsla speglaðist í setningum eins og: „maður lærði þessa samninga, setja sig í spor hins“. Þannig hæfni til að leysa úr málum og hafa önnur tæk á mannlegum samskiptum gaf veganesti sem virtist hafa skilað sér bæði í hópnum og eftir heimkomuna, einkum í samskiptum við nánustu fjölskyldu.

Fræðileg ályktun um sjálfsmyndaráhrif

Þemun þrjú um (1) afrek og sigra, sem tengist styrk sjálfsmyndarinnar, (2) virðing og sjálfsstjórn, sem tengist sjálfsmatinu og (3) tjáskipti og félagslega aðlögun hafa öll grundvallarvægi fyrir jafnvægi og aðlögun einstaklingsins í samfélagi sínu. Margar lýsingar á breyttri tilfinningu unglínganna um sjálfa sig við heimkomuna var í samhljómi við hugmyndina um að „sá sem kemur aftur er aldrei sá sami og fór“. Þau höfðu öðlast nýja reynslu, fengið að spreyta sig á nýjum forsendum og í öðruvísi samskiptum en þau áttu að venjast og þau höfðu ráðið við það.

Sjálfsmyndin, það er ímyndin um persónuleikann (e. character) tengist hugmyndinni um það hvaða styrkleikum og getu, eða takmörkunum,

einstaklingurinn býr yfir. Hún ræður miklu um hæfnina til að setja sér raunhæf markmið en umfram allt færnina til að ná þeim. Stöðug og heilsteypst sjálfsmynd, skilgreinist einnig af getunni til að aðgreina innri og ytri aðstæður og viðhalda jafnvægi þar á milli. Þótt afmörkuð lífsreynsla umbreyti vart sjálfsmyndinni frá grunni er vel þekkt að meðferðarvinna og margvísleg umhverfisáhrif geta haft umtalsverð áhrif á hana.

Sjálfsmatið er einnig móttækilegt fyrir áhrifum innan frá og utan. Einstaklingurinn getur sjálfur, meðal annars með hugrænni þjálfun og nýrri reynslu breytt viðhorfinu til sjálfs sín og lært að meta sig og getu sína hærra en upphaflega veganestið gaf fyrirheit um.

Góður ég-styrkur kemur meðal annars fram í viðeigandi mati á sálfélagslegri stöðu og hæfni til félagslegrar þátttöku, þ.e. raunhæfs mats á sjálfum sér og aðstæðunum. Í því felst að með raunhæfu sjálfsmati verða félagsleg samskipti líklegri til að vera hnökra- eða átakalítill. Þar með losnar einstaklingurinn líka undan neikvæðri varnarstöðu sem er tilkomin af hinu vonða, það er eigin óöryggi og tortryggni í garð annarra. Slík varnarstaða birtist oft í mótþróa og neikvæðni eins og svo mjög bar á í viðbrögðum þessara unglínga áður og þegar verið var að taka ákvörðun um ferðina, það er á undirbúningstiginu og á upphafsstigi ferðarinnar.

Umhyggja hópstjórnanna og hegðun þeirra sem fyrirmyndir virðist hafa skipt miklu um að unglíngarnir gætu nýtt sér raunir og gleði ferðarinnar til lærdóms og styrkingar. Þegar mörk eru sett í því samhengi verður það ekki neikvæð íhlutun heldur réttlátt, sanngjarnt aðhald og hjálp. Þegar þessi stýring er auk þess mótuð í lýðræðislegum umræðum lyktar henni með sameiginlegri niðurstöðu en ekki með valdboði. Hér virtist vega þyngst uppjötvunin að fullorðinn-barn samsetningin þarf ekki að fela í sér andstæðurnar valdbeiting-audmýking.

Lokaorð

Nokkurn fyrirvara þarf að hafa á ályktunum um yfirfærslu reynslunnar sem mælikvarða á árangur. Vísbendingar um slíkt reyndust nægilega margar til þess að meta áhrifamátt aðferðar Hálandishópsins sem umtalsverðan. Sá veikleiki sem sterkast kemur fram snertir undirbúning og eftirfylgd. Í því efni hafa talsverðar umbætur átt sér stað þegar þetta er ritað. Þegar á heildina er lítið er óhætt að fullyrða að úrræðið verðskuldar að vera þróað áfram, ekki síst sem mikilvæg viðbót við hefðbundin stofnanaúrræði.

Heimildir

- Aðalheiður Ósk Guðbjörnsdóttir. (1997). *Frumgögn varðandi Hálandishópa 1989-1996*. Reykjavík: Óbirt skýrsla.
- Sigrún Júlíusdóttir. (2002). *Ævintýri á fjöllum. Rannsókn á reynslu unglínga af starfi með Hálandishópnum á tímabilinu 1989-2000*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Stefán Hörður Grímsson. (1987). *Tengsl* Reykjavík: Mál og Menning.
- Askeland A. G. & Molven O. (1998). *Dokument i klientarbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Þorgerður Einarsdóttir. (1997). *Lékaryrket i förendring. En studie av den medicinska professionens heterogenisering och könsdifferentiering*. Gautaborg: Sociologiska Institutionen Göteborgs Universitet.

Velliðan á efri árum – áhrifa- þættir og stefnumörkun

Sigurveig H. Sigurðardóttir

Öldruðum mun fjölga mjög í heiminum á næstu áratugum. Þessar breytingar á aldurssamsetningu þjóða munu gera nýjar kröfur til þeirrar velferðarþjónustu sem veitt er íbúum landa. Hér á Íslandi voru þeir sem voru á aldrinum 65-79 ára 8,8% af íbúunum árið 2000, en búist er við að þeir verði orðnir 14,5% árið 2030. Árið 2000 voru 80 ára og eldri 2,8% af heildaríbúatölu landsins, en reiknað er með að þeir verði 4,3% af þjóðinni árið 2030 (Nordic Statistical Yearbook, 2002). Af þessu má sjá að þeir verða mun fleiri sem teljast til hóps aldraðra hér á landi á næstu áratugum en nú er. Þessi aukning mun hafa áhrif á velferðarkerfið og krefjast þess að meiri áhersla verði lögð á aukin úrræði.

Huga þarf að því hvaða þættir hafa áhrif á velliðan fólks á efri árum og auka skilning stjórnenda og starfsfólks í öldrunarþjónustu á þeim. Tryggja þarf öldruðum þjóðfélagsþegnum viðeigandi þjónustu á sem hagkvæmasta hátt og veita hana samkvæmt óskum þeirra.

Aldraðir í okkar þjóðfélagi

Samkvæmt íslenskum lögum er aldraður sá sem náð hefur 67 ára aldri (Lög um málefni aldraðra nr. 125/1999). En þeir einstaklingar sem tilheyra þessum hópi eru mjög ólíkir, með misjafnar þarfir og væntingar. Það geta verið meira en 30 ár á milli tveggja einstaklinga sem báðir tilheyra hópnum aldraðir og taka þarf tillit til þess þegar rætt er um þjónustu við aldraða.

Meðalævilengd hefur verið að aukast á undanförunum áratugum og er það tímabil í lífinu sem fólk er aldrað því orðið mun lengra en áður var. Hér á landi var meðalævi kvenna árið 2001 82,2 ár og karla 78,1 ár (Landshagir, 2002). Þó svo að margir þeir sem eldri eru komi til með að búa við góða heilsu og vera heilbrigðari en fyrri kynslóðir aldraðra þá mun stór hópur þeirra koma til með að þarfnast mikillar þjónustu. Þetta á

einkum við um elsta hópin 80 ára og eldri. Það er því mikilvægt að huga að aðstæðum eldri borgara og finna leiðir sem stuðla að vellíðan þeirra.

Gott líf á efri árum

Á undanföllum árum hefur áhugi þeirra sem vinna að öldrunar-rannsóknum aukist á því að kanna hvaða þættir hafa áhrif á vellíðan eða gott líf á efri árum. Ekki er einfalt að skilgreina hvað átt er við með vellíðan eða lífsgæðum, því ólíkir einstaklingar skilgreina lífsgæði með ólíkum hætti. Það sem einum finnst eftirsóknarvert er það ekki í huga annars (Stefán Ólafsson, 1999). Rannsóknir eru nú í gangi innan hinna ýmsu fræðigreina og er vellíðan skilgreind mismunandi eftir því hvort fjallað er um hana út frá sálfræðilegum-, félagsfræðilegum-, eða hagfræðilegum þáttum (Lindström, 1992).

Það að verða gamall er ekki eitthvað sem gerist skyndilega þegar við náum vissum aldri. Öldrunin er hluti af lífinu og allt lífið erum við að safna reynslu sem við berum með okkur inn í tímabil efri ára. Oft hefur skýringanna á aðstæðum ellinnar verið leitað á næstu grósum ef til dæmis öldruninni fylgir vanlíðan og óánægja. Þá hefur orsakanna verið leitað í nánasta umhverfi, í fjárhagslegum aðstæðum eða í nýorðnum atburðum svo sem vinnulokum eða breytingum á félagslegum tengslum. Litið hefur verið fram hjá því að vanlíðan og óánægja getur átt sér langan aðdraganda og komið til vegna atburða eða aðstæðna fyrir í lífinu. Þannig getur það einnig verið með vellíðan á efri árum, þar sem einstaklingurinn er ánægður með aðstæður sínar. Það er nokkuð sem hefur náð að festast fyrir í lífinu og hefur fylgt honum inn í ellina.

Hvernig einstaklingurinn upplifir öldrun sína ræðst að miklu leyti af því hvernig lífi hann hefur lifað. Þegar kanna á hvaða þættir hafa áhrif á vellíðan fólks á efri árum verður því fyrst að huga að fortíðinni. Þegar kannað er lífshlaup aldrads einstaklings, frá vöggu til grafar, eru tekin með öll tímabil í lífi hans en ekki einungis síðasti hluti lífsins. Einnig er tekið mið af þróun samfélagsins og hvaða áhrif sú þróun hefur haft á einstaklinginn. Aukinn skilningur á aðstæðum á efri árum krefst þekkingar á öðrum tímabilum í lífi hans í tengslum við fyrri reynslu og væntingar um framtíðina, svo og til möguleika og takmarkana samfélagsins. Lífshlaupið eða æviferillinn er ferli sem spannar allt lífið og hvert tímabil er jafn mikilvægt (Öberg, 2002).

Rannsókn á velliðan á efri árum

Rannsóknin sem hér verður gerð grein fyrir er hluti af norrænni rannsókn um lífshlaup aldraðra og áhrif þess á velliðan á efri árum. Hún var unnin samtímis í höfuðborgum Norðurlandanna fimm og voru fyrstu niðurstöður hennar birtar 1993 (Waerness, Ruth og Törnsta, 1993). Rannsóknin var unnin við rannsóknarstofur í öldrunarfræðum í Helsingfors og Oslo, háskólana í Kaupmannahöfn og Uppsölum og héraendis við Öldrunarlækningadeild Landspítalans.

Markmið rannsóknarinnar var að öðlast þekkingu á þeim lífnáðarháttum og aðstæðum sem hafa áhrif á velliðan fólks á efri árum. Kannað var hvort eitthvert lífsmynstur væri verra en annað og hvort á einhvern hátt sé hægt að hafa áhrif á það. Athygli var beint að æviferli einstaklingsins í tengslum við umhverfi hans og aðstæður. Tekið var mið af breytileikanum í lífinu, séð í félagsögulegu samhengi og litið á lífið sem eina heild. Í rannsókninni var einnig leitast við að fá svör við því hvers konar þjónustu aldrað fólk mun þarfnast og vilja búa við í framtíðinni. Einnig var markmiðið að vekja athygli á því hve aldraðir eru ólíkir og hve óskir þeirra og þarfir eru ólíkar.

Aðferð

Í íslenska hluta rannsóknarinnar voru tekin eigindleg viðtöl við 44 einstaklinga sem búsettir voru í Reykjavík: 28 konur og 16 karla. Þeir sem rætt var við voru fæddir á árunum 1905-1915, bjuggu allir einir og voru ekkjur, ekkjar eða ógift fólk. Af þessum 28 konum höfðu 10 verið ógiftar alla ævi, en af körlunum 16 voru 7 ókvæntir.

Viðtölin voru tvíþætt, annars vegar voru viðmælendur beðnir um að segja frá lífi sínu án þess að áhrif væru höfð á frásögn þeirra og hins vegar var um að ræða hálfopin viðtöl þar sem leitað var eftir upplýsingum um ákveðna þætti, til dæmis um aðstæður í bernsku, fjölskyldulíf, atvinnuþátttöku og aðstæður þeirra í dag. Einnig voru þeir spurðir um viðhorf til þjónustu, breytt gildismat og fleira.

Nokkur atriði úr niðurstöðum

Viðmælendur voru greindir í sex hópa eftir því hvernig lífsferill þeirra hafði verið. Við greininguna var sérstaklega hlustað eftir hvernig frásögnin byrjaði, hvernig henni lauk og hvernig viðmælendur lýstu þeim straumhvörfum sem orðið höfðu í lífi þeirra.

Hóparnir sex sem viðmælendum var skipað í

Líf beiskju og biturleika. Lífshlaup þeirra sem tilheyra þessum hópi einkenndist af missi og vonbrigðum. Bernskan var erfið og enginn stuðningur var frá fjölskyldunni. Straumhvörf í lífinu voru flest neikvæð, mikið var um sjúkdóma og missi. Félagsleg tengsl voru lítill og ef þau voru einhver þá höfðu aðrir oftast frumkvæðið. Fólkið í þessum hópi sá ekkert jákvætt í framtíð sinni.

Líf áfalla og vonbrigða. Aðstæður þessa hóps voru oft erfiðar, bæði í bernsku og á fullorðinsárum, en þó komu betri tímabil á milli. En loks þegar betur fór að ganga urðu straumhvörf í lífinu sem gerðu það að verkum að erfiðleikarnir blöstu aftur við. Stuðningur var frá fjölskyldunni að nokkru leyti. Samskipti við aðra voru ekki mikil. Þeir sem tilheyra þessum hópi hafa blendnar tilfinningar til ellinnar, margir kvíða framtíðinni.

Ásattanlega lífið eða lífið sem forlögin réðu. Þeir sem tilheyra þessum hópi ólust upp við góðar félaglegar aðstæður en væntingarnar sem þeir höfðu til fullorðinsáranna réttust ekki. Þeir eru ekki ánægðir með lífið eins og það varð, en sætta sig þó við það. Félagsleg tengsl eru hlutlaus. Margir sækja styrk í trúna, eru forlagatrúar og finnst þeir hafa verið leiddir áfram án þess að geta haft áhrif á lífshlaup sitt sjálfir.

Líf baráttu og sigra. Bernska þeirra sem tilheyra þessum hópi var nokkuð góð, stundum höfðu þeir misst annað foreldrið en þó fengið uppeldi við góðar aðstæður. Þeir mættu mótlæti og erfiðleikum í lífi sínu en náðu að yfirvinna þá. Þeir hafa þroskast jákvætt og eiga auðvelt með að aðlaga líf sitt breyttum aðstæðum. Þeir eiga góða fjölskyldu að sem réttir hjálparhönd þegar þörf er á. Þeir eru ánægðir með líf sitt nú og líta björtum augum til framtíðarinnar.

Líf í skyldurækni. Líf þeirra sem þessum hópi tilheyra einkenndist af því að vera til staðar ef einhver þarfnadist þeirra. Þeir hafa staðið sína plikt gagnvart foreldrum, systkinum eða vinnuveitendum. Þeir áttu auðvelt með að aðlaga sig aðstæðum og flestir halda því fram að lífið sé fyrirfram ákveðið. Þeir eru ánægðir með lífið, finnst líf sitt hafa haft tilgang og þeir staðið sig vel. Meirihluti þeirra sem þessum hópi tilheyra eru konur.

Ánægjulega lífið. Líf þeirra sem tilheyra hópnum ánægjulega lífið einkenndist af góðum uppeldisskilyrðum. Þeir fengu tækifæri til að velja og

ráða sér sjálfir og þroskast jákvætt. Þeir áttu auðvelt með að takast á við erfiðleika og mótlæti og félagsleg tengsl þeirra voru góð. Fjölskyldan veitti þeim stuðning þegar á þurfti að halda. Sem aldraðir halda þeir áfram að þroskast og eru virkir þátttakendur í þjóðfélaginu. Þeir hafa góða möguleika á að ellin verði ánægjuleg.

Þeir sem tilheyra hópunum líf baráttu og sigra, líf í skyldurækni og ánægjulega lífinu eiga góða möguleika á að vegna vel í ellinni. Þeir eru sáttir við líf sitt eins og það varð og félagsleg samskipti þeirra við aðra eru betri en þeirra sem eru í hinum hópunum. Þeir sem tilheyra hópunum líf beiskju og biturleika, líf áfalla og vonbrigða og ásættanlega lífinu eiga það sameiginlegt að þeir eru ekki ánægðir með líf sitt eins og það varð og sjá ekki fram á betra líf sem aldraðir.

Þættir sem hafa áhrif á velliðan á efri árum

Í þeim viðtölum þar sem hinn aldraði viðmælandi gaf til kynna að honum leið vel mátti yfirleitt finna eftirfarandi þætti:

- Að hafa alist upp við góð skilyrði. Gott samband við vini og fjölskyldu og stuðningur foreldra þegar á þurfti að halda.
- Að búa við sterkt félagsnet. Náið samband við börn, fjölskyldu og góða vini, gagnkvæmur stuðningur og aðstoð.
- Að vera sáttur við sjálfan sig og líf sitt hvernig svo sem það varð. Að vera sáttur við örlög sín, líta fram á veginn og festast ekki í óánægju og leiða. Að vera ánægður með það sem maður hefur.
- Að búa við fjárhagslegt sjálfstæði og félagslegt öryggi. Að hafa öruggt húsnæði. Það að eiga íbúð eða hús veitti mörgum öryggi og þeir töldu sig hafa meira val um þjónustu síðar á ævinni þar sem þeir áttu húsnæði sem nota mætti til greiðslu á þjónustu. Það að hafa eignast sitt eigið húsnæði var hjá mörgum það sama og að hafa vegnað vel í lífinu.
- Að geta útskýrt erfiða atburði með því að ekki hafi verið undan þeim komist. Þeim sem dreymt hafði fyrir óorðnum atburðum eða fengið einhverskonar aðvörun gekk betur að sætta sig við mótlæti og erfiðleika en þeim sem ekki gáfu það til kynna.

Lokaorð

Góð bernska, góð félagsleg tengsl og stuðningur frá fjölskyldu og vinum hefur áhrif á vellíðan á efri árum. Fjárhagslegt sjálfstæði og félagslegt öryggi skiptir einnig miklu máli. Það að vera ánægður með sjálfan sig og sáttur við líf sitt eins og það varð hefur einnig mikil áhrif. Í þeim tilvikum þar sem lífið hefur verið erfitt og hinn aldraði finnur til vanlíðunar þarf hann aðstoð fagmanna til að setta sig við orðinn hlut. Með viðtölum og stuðningi er hægt að hjálpa öldruðum að setta sig við þær aðstæður sem ekki verður breytt.

Í fjölþjóðlegri rannsókn um lífsgæði, sem gerð var árið 1990, kemur fram að Danir eru ánægðastir 15 þátttökubjóða með líf sitt og Íslendingar eru í öðru sæti. Í sömu rannsókn kemur fram að íslenskir eftirlaunaþegar (66 ára og eldri) eru ásamt Kanadamönnum ánægðastir með líf sitt af þátttökubjóðunum 15. Það kann að vera að meiri atvinnuþátttaka, langlífi og betra heilsufar en meðal margra hinna þjóðanna hafi áhrif á þetta viðhorf Íslendinga. Fjölskyldutengsl hér á landi eru einnig sterkari og virkari en víða annars staðar og bætir það lífsgæðin umtalsvert (Stefán Ólafsson, 1999).

Aðrar nýlegar rannsóknir styðja niðurstöður þessarar rannsóknar einnig og gefa vísbendingar um hvaða þættir hafa áhrif á vellíðan á efri árum. Auk þess gefa þær til kynna að góð félagsleg tengsl hafi áhrif á bætta heilsu og aukið langlífi meðan félagsleg einangrun getur aukið á heilsuleysi og ótímabæran dauða. (Holstein, 1998).

Öldruðum mun fjölga mjög í heiminum á næstu árum, sérstaklega í Evrópu. Aldraðir í þessum löndum munu gera kröfu um betri og fjölbreyttari þjónustu en hingað til hefur verið veitt. Þeir munu einnig sjálfir vilja hafa áhrif á þá þjónustu sem veitt verður.

Það er mikilvægt að reyna að skilja hvernig aldraður einstaklingur upplifir aðstæður sínar og hvaða þættir hafa áhrif á vellíðan og lífsgæði á efri árum. Hver aldraður einstaklingur er einstakur og það hvernig lífshlaup hans hefur verið hefur mikil áhrif á hvernig honum vegnar á eftirlaunaárunum. Það hefur áhrif á óskir hans um þjónustu þegar og ef heilsan fer að gefa sig. Þess vegna er mikilvægt að auka skilning á þeim einstaklingsbundna og félagslega breytileika sem er hjá eldra fólki og taka tillit til þarfa hvers einstaklings þegar honum er boðin þjónusta.

Sú þekking sem hér er lögð fram getur aukið skilning starfsfólks í öldrunarþjónustu á því hvers vegna aldraðir eru ólíkir og þeim breytileika sem er á meðal aldraðra og skýrt að hluta ástæður fyrir óskum þeirra og væntingum.

Heimildir

- Holstein, B. (1998). Sociologiske aldringsmodeller. Í H. Kirk og M. Schroll (Ritstj.), *Viden om aldring - veje til handling* (bls. 66-81). Kaupmannahöfn: Munksgaard.
- Landsbagir*. (2002). Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Lindström, B. (1992). Quality of life: A model for evaluating health for all. Conceptual considerations and policy implications. *Sox Präventivmed*, 37, 301-306.
- Lög um málefni aldraðra nr. 125/1999.
- Nordic Statistical Yearbook*. (2002). Kaupmannahöfn: Nordisk Ministerråd.
- Stefán Ólafsson. (1999). *Íslenska leiðin, almannatryggingar og velferð í fjölþjóðlegum samanburði*. Reykjavík: Tryggingastofnun ríkisins.
- Wærness, K., Ruth, J.-E. og Tornstam, L. (Ritstj) (1993). *Livslöb blant gamle i Norden, Rapport 2-1993*. Oslo: Norsk gerontologisk institut.
- Öberg, P. (2002). Livslopp i förändring. Í L. Anderson (Ritstj.), *Socialgerontologi* (bls. 44-63). Lund: Studentlitteratur.

Tengsl sjálfbodasamtaka og opinberra aðila í velferðarþjónustu

Steinunn Hrafnisdóttir

Á síðastliðnum áratug hefur athygli á Norðurlöndum og Evrópu beinst að því hvert hlutverk sjálfbodasamtaka eigi að vera í velferðarþjónustu og hvernig tengslum þeirra og hins opinbera sé best háttað. Þessi umræða hefur haldist í hendur við aukna áherslu á endurskipulagningu og sparnað í opinberri velferðarþjónustu. Leitast hefur verið við að gera opinbera þjónustu skilvirkari og stjórnunaraðferðir einkarekstrar hafa verið teknar upp í opinberum rekstri. Þannig hefur meiri áhersla verið lögð á samvinnu opinberra aðila og sjálfbodasamtaka um velferðarþjónustu. Ýmis álitamál hafa vaknað um þessa samvinnu og bent hefur verið á að með aukinni sjálfbodastarfsemi skapist hætta á að dregið verði úr opinberri velferðarþjónustu og að sjálfbodaliðar verði notaðir til að vinna störf sem fagfólk sinnti áður (Sigrún Júlíusdóttir og Sigurveig H. Sigurðardóttir, 1997). Þannig geti það freistað stjórnvalda að nýta slíka þjónustu í stað opinberrar velferðarþjónustu og draga þannig úr útgjöldum til ýmissa velferðarmála. Sérfræðingar hafa hins vegar bent á að forsendur og markmið sjálfbodastarfa séu önnur en launaðrar atvinnustarfsemi. Einnig óttast menn að með aukinni samvinnu sjálfbodasamtaka við hið opinbera muni draga úr sjálfræði þeirra og þær verða í auknum mæli háðar framlögum og eftirliti hins opinbera. Aðrir hafa bent á að slík samtök hafi ætíð verið háð framlögum frá hinu opinbera og styrkir til starfseminnar séu nauðsynlegir til þess að þau geti náð markmiðum sínum. Erlendis hafa stjórnvöld í samvinnu við sjálfbodasamtök unnið að stefnumótun um hvernig samstarfi verði best háttað milli þessara aðila og hvert hlutverk sjálfbodasamtaka eigi að vera í samfélaginu (Brock, 2000; Lundström og Wijkström, 1997; Pike, 1997; Salamon, Anheier, List, Toepler og Sokolowski, 1999; Salamon, Sokolowski og Anheier, 2000; Salamon og Sokolowski, 2001).

Í greininni verður fjallað um álitamál um hlutverk sjálfbodastarfa í velferðarþjónustu, kynnt líkön um slík tengsl og styrkleiki og veikleiki hvers

um sig. En til þess að unnt sé að skilja þessi tengsl er mikilvægt að skilgreina hvað átt sé við með sjálfbodasamtökum og sjálfbodastörfum.

Skilgreiningar

Þegar hugtakið sjálfbodastarf er notað er yfirleitt verið að vísa til sjálfbodavinnu, mannúðar- og góðgerðastarfsemi og mannréttinda, en einnig nær það yfir menningarstarfsemi og störf íþrótt- og tómstundafélaga (Sigrún Júlíusdóttir og Sigurveig H. Sigurðardóttir, 1997). Mikilvægt er að gera greinamun á skilgreiningum á sjálfbodaliðum, sjálfbodastarfi og síðan á einkennum eða hlut sjálfbodasamtaka í þjóðfélögum. Habermann (2001) skilgreinir sjálfbodaliða sem einstakling sem leggur fram vinnu sína af fúsum og frjálsum vilja í þágu meðborgara sinna eða þjóðfélagsins án þess að þiggja laun fyrir. En sjálfbodastarf sem einstaklingsbundið ólaunað framlag sem hefur visst formlegt skipulag. Orð eins og þriðji geirinn, hugsjónasamtök, *Non-profit* samtök, *non-governmental* samtök, óháði geirinn, sjálfbodageirinn og sjálfbodasamtök eru dæmi um orð sem notuð eru til að lýsa slíkri starfsemi. Ólíkir höfundar nota hugtökin á mismunandi hátt og fer það bæði eftir viðtekinni venju í hverju landi, en einnig skoðunum viðkomandi fræðafólks. Þó er það sammerkt þessum skilgreiningum að verið er að gera tilraun til að lýsa starfsemi sem tilheyrir hvorki opinberum rekstri eða einkarekstri. Hall og Banting (2002) nefna að nokkur blæbrigðamunur sé á þessum orðum á milli landa. Sem dæmi er nefnt að *Non-profit* hugtakið vísi til þess að markmið slíkrar starfsemi sé ekki hagnaður. Sýni slík starfsemi hagnað, til dæmis af sölu þjónustu eða vara, þá sé ekki greiddur arður af honum til eiganda eða hluthafa. Þetta hugtak er mikið notað í Norður-Ameríku, en hefur verið gagnrýnt vegna þess að skilgreiningin felur í sér eitthvað sem einkennir ekki slíkar stofnanir. Réttara sé að nota skilgreingu sem lýsir jákvæðum eiginleikum starfseminnar.

Í Bretlandi er hugtakið sjálfbodageirinn (*voluntary sector*) mikið notað. Er þá verið að vísa til þess að starfsemin séu byggð á sjálfbodastarfi, það er starfi fólks sem leggur fram tíma sinn og orku án þess að þiggja laun fyrir, bæði í stjórnnum og nefndum en einnig í starfi með einstaklingum og hópum sem á því kunna að halda. Þeir sem hafa gagnrýnt þetta hugtak benda á að það geti falið í sér að viðkomandi starfsemi sé eingöngu rekin af sjálfbodaliðum, en það sé alls ekki raunin í nútímaþjóðfélögum. Hugtakið þriðji geirinn á uppruna sinn í stjórnmálafræði. Með þessu hugtaki er athyglinni beint að sérstöðu þessa sviðs og hversu ólíkt það er opinberri og einkarekinni starfsemi. Samkvæmt þessari skilgreiningu er ríkið fyrsti geirinn,

viðskiptalífið er annar og sjálfboðastarf er þriðji geirinn. Gagnrýnendur þessa hugtaks hafa bent á að með því að nefna þetta þriðja geirann sé verið að gefa í skyn að hann skipti minnstu máli af þessum þremur. Á Norðurlöndum hefur þetta hugtak átt fylgi að fagna og hefur svipaða merkingu og orðið sjálfboðageiri. Hugtakið *Non-Governmental organization* hefur oft verið notað í þróunarsamvinnu og félagslegur auður (*social capital*) er talsvert notað í Evrópu.

Rannsakendur hafa bent á nauðsyn þess að finna sameiginlegar skilgreiningar á þessu samfélagsfyrirbæri, svo að unnt sé að gera alþjóðlegar samanburðarrannsóknir á þessu sviði. Margir þeirra hafa notað alþjóðlegt skilgreiningakerfi (*International Classification of Nonprofit Organization*. ICNPO) sem þróað var af *John Hopkins Center for Civil Society Studies* til að geta borið saman starfseminna í ólíkum löndum. Flokkunarkerfið er ekki gallalaust enda er miklum erfiðleikum háð að flokka þetta margbreytilega svið.

Til þess að falla undir flokkunarkerfið þarf starfsemin að uppfylla eftirfarandi fimm skilyrði.

- a) Hún verður að hafa eitthvert formlegt skipulag, til dæmis formlegar eða óformlegar reglur sem skilgreina markmið hennar, verkefni og framlag.
- b) Hún er sjálfstæð (*self-governing*) að meginstefnu til í sínum málum.
- c) Hún hefur ekki hagnað að markmiði. Verði hagnaður af starfseminni er honum ekki dreift til hluthafa, félaga, starfsmanna eða eigenda, heldur rennur til starfseminnar.
- d) Hún er rekin fyrir utan hið opinbera. Hún er til dæmis ekki hluti af einhverri opinberri stofnun.
- e) Hún er sjálfboðin. Hún byggir á frjálsri félagsaðild og er að einhverju leyti byggð á sjálfboðastarfi og fjárhagslegum framlögum einstaklinga (Salamon og Sokolowski, 2001).

Sjálfboðasamtök eru síðan flokkuð niður í 12 svið eftir því hver eru meginverkefni þeirra. Flokkunarkerfið er mjög yfirgrípsmikið og ýmis starfsemi getur flokkast undir mörg svið. Önnur flokkunarkerfi eru einnig notuð. Oft er gerður greinarmunur á starfsemi sem miðar fyrst og fremst að því að veita félagsmönnum þjónustu eins og til dæmis fagfélög og ýmsir klúbbar, og starfsemi sem miðar að því að þjóna samfélaginu. Slík starfsemi hefur einnig verið flokkuð eftir þeim sem fá þjónustuna til dæmis eldri borgarar eða ungmenni, eftir verkefnum eða hvernig framlagi til þeirra er háttað (Rae, 1997; Udvalget om frivilligt socialt arbejde, 1997).

Eins og sjá má af ofantöldu er þessi starfsemi margbreytt og undir hana

heyrast stórar alþjóðlegar hreyfingar og stofnanir, frjáls félagasamtök af ólíkri stærð og smáar grasrótahreyfingar.

Tengsl sjálfboðastarfa og hins opinbera

Með aukinni samvinnu sjálfboðageirans og hins opinbera hefur umræða í auknum mæli snúist um með hvaða hætti tengslin eigi að vera milli opinberra-, einka- og sjálfboðastofnana. Ennfremur hefur verið fjallað um hvaða hlut sjálfboðastarfsemi á að hafa í opinberri velferðarstefnu (Sjá t.d. Bundesen, 2001; Brock, 2000; Lundström & Wijkström, 1997). Erlendis hafa stjórnvöld í samvinnu við sjálfboðageirann mótað stefnu um hvernig samvinnu milli þessara aðila sé best háttað og fjallað um kosti og galla hennar (Pike, 1997; Udvalget om frivilligt socialt arbejde, 1997; Wijkström og Lundström, 2002). Sérfræðingar og rannsakendur á þessu sviði hafa beint athygli að því hvort líta eigi á sjálfboðastarf sem jákvæða viðbót við opinbera þjónustu eða hvort aukning slíkrar þjónustu sé ógnun við velferðarsamfélagið. Í bók Sigrúnar Júlíusdóttur og Sigurveigar H. Sigurðardóttur, *Hvers vegna sjálfboðastörf?*, kemur fram að þessi umræða tengdist í upphafi þeirri fagmennsku í félagsþjónustu sem þróaðist um þar síðustu aldamót. Þá var litið á aukna faglega opinbera þjónustu sem andsvar við sjálfboðnum góðgerðastörfum og talið að með vaxandi fagmennsku og sérfræðipækkingu myndi slík þjónusta verða úr sögunni.

Undir lok 20. aldar þegar fagmennskan hafði fest sig í sessi skapaðist grundvöllur fyrir annars konar þjónustu sem var óhefðbundin og sveigjanlegri en opinber þjónusta. Álitid var að þjónusta sjálfboðageirans og opinbera geirans bættu hvor aðra upp, en gætu ekki komið í stað hvor annarrar. Á Norðurlöndum hafa sérfræðingar, rannsakendur og sjálfboðageirinn lagt áherslu á að sjálfboðaðþjónusta komi til viðbótar annarri velferðarþjónustu, en hvorki eigi eða geti komið í staðinn fyrir hana. Þessi umræða tengist áhyggjum þeirra um að stjórnmalafólk hafi ekki sama skilning og þeir á eðli sjálfboðastarfa og geti litið á þjónustu sjálfboðageirans sem leið til sparnaðar í hinu opinbera kerfi. Sjálfboðageirinn hefur auk þess lagt áherslu á sjálfræði og sjálfstæði sitt og vill vera tengdur opinbera geiranum á sínum eigin forsendum. Frjó umræða hefur skapað um tengsl hins opinbera og sjálfboðageirans þar sem ýmis vandi varðandi samvinnuna hefur verið dreginn fram í dagsljósið. Ýmsir fræðimenn hafa fjallað ítarlega um þessi tengsl og verður aðeins drepit á nokkur atriði (Sjá nánari umfjöllun í Salamon, 1995; Salamon og Anheier, 1998; Brock, 2000; Bundesen ofl. 2001; Wijkström og Lundström, 2002; Eikaas, 2001; Enjolras, 2001).

Ábyrgð og sjálfstæði

Með aukinni samvinnu hins opinbera og sjálfboðageirans vaknar sú spurning hver eigi að vera ábyrgð hans og hvort að slík ábyrgð geti verið á kostnað sjálfstæðis hans? Eigi hið opinbera að semja við sjálfboðasamtök um að veita ákveðna þjónustu þarf að vera tryggt að þjónustan sé skilvirk og að gæði hennar séu ekki minni en sé um opinbera þjónustu að ræða. Líklegt er að hið opinbera krefjist þess að notaðar verði ákveðnar aðferðir við fjárhagsáætlun, markmiðssetning verði skýr, gæðastöðlum verði fylgt og þjónustan verði árangursmetin. Áhyggjur hafa vaknað hjá sjálfboðageiranum um að þessar kröfur geti leitt til þess að starfið verði stofnanavæddara og sérhæfðara en áður. Hætta skapist á að sjálfboðastarfsemi verði ekki eins sveigjanleg, missi stjórn á innra eftirliti og fjarlægist borgarana. Bent hefur verið á að erfitt geti verið að gagnrýna stefnumörkun stjórnvalda og berjast fyrir hagsmunum félagsmanna, á sama tíma og starfið er háð fjárframlögum frá hinu opinbera. Hætta sé á að sjálfboðstofnanir breyti leiðarljósum sínum og stefnu til að þóknast þeim aðilum sem styrki þær (Brock, 2000). Aðrir eins og Salamon (1995) benda á að samkvæmt bandarískum rannsóknum sé þessi ótti ekki á rökum reistur. Fátt bendi til þess að sjálfboðasamtök breyti markmiðum og stefnu sinni til að þóknast styrktaraðilum eins og stjórnvöldum. Aukinn fjárhagslegur stuðningur geri mörgum af þessum samtökum kleyft að ná markmiðum sínum og stefnu. Reglur hins opinbera um skilvirkni og gæði séu edlileg í ljósi þeirra framlaga sem þau eru að veita. Það hafi lengi verið mikilvægt að auka gæði og fagmennsku sjálfboðastarfsemi og hún hafi sjálf í mörgum tilvikum haft frumkvæði að því. Bundesen ofl. (2001) renna stöðum undir það með sögulegri greiningu á danskri félagsmálustefnu að tengsl milli hins félagslega sjálfboðageira og hins opinbera hafi ætíð verið fyrir hendi og sjálfboðageirinn hafi aldrei verið algerlega sjálfstæður þótt umfang samvinnu sé vissulega meira nú en áður.

Nauðsynlegt er að gera sér grein fyrir því að tengsl milli hins opinbera og sjálfboðastarfs eru mjög margbreytileg, enda er flóra slíkrar starfsemi mikil. Það er mikilvægt að sjálfboðageirinn og stjórnvöld taki höndum saman, geri greiningu á og móti stefnu um hvernig þessum samskiptum verði best háttáð. Eins og áður hefur komið fram hefur slík stefnumótun átt sér stað með öðrum þjóðum. Sem dæmi má nefna að árið 1997 voru gefnar út viðamiklar nefndarniðurstöður í Danmörku þar sem reynslan af hinum félagslega sjálfboðageira var metin og hvert framtíðarhlutverk hans ætti að vera í velferðarkerfinu (Udvalget om frivilligt socialt arbejde,

Socialministeriet, 1997). Í þessum niðurstöðum var meðal annars fjallað um þau margbreytilegu tengsl sem eru á milli hins opinbera og sjálfbodageirans. Þar eru sett upp þrjú líkön af sjálfbodasamtökum og tengslum þeirra við hið opinbera og metinn styrkleiki og veikleiki við slík tengsl. Líkönin taka mið af þeirri þróun sem verið hefur á Norðurlöndum og í Evrópu. Í stuttu máli er tengslunum skipt í þrennt.

Frumkvöðlar/framleiðendur

Þar sem sjálfbodasamtök veita félagslega þjónustu samkvæmt þjónustusamningi við ríki eða sveitarfélög. Oft er um að ræða þjónustu sem hið opinbera hefur ekki sinnt. Ríki eða sveitarfélag borgar fyrir þá þjónustu sem veitt er. Hið opinbera setur reglur um hvernig starfseminni á að vera háttáð. Samstarfið einkennist af kröfum um skilvirkni, gæðastaðla og eftirlit. Verið getur að sjálfbodasamtök taki þátt í samkeppni um að fá ákveðna þjónustu undir sinn hatt, svo þarf þó ekki að vera. Þjónustan einkennist af fagmennsku, þó að sjálfbodastarf sé ennþá veigamikill hluti af henni. Eins verður verkaskipting milli sjálfbodasamtaka og ríkis og sveitarfélaga skýrari. Hið opinbera borgar fyrir þjónustuna en sjálfbodasamtök veita hana. Afleiðingin af slíkri þróun getur orðið sú að hin upprunalega hugmyndafræði og virk þátttaka sjálfbodaliða verður ekki með sama sniði og áður. Hætta getur skapast á því að stór sjálfbodasamtök fari að líkjast atvinnusamtökum og sjálfbodaliðar fari að leita annað. Aftur á móti getur slík þróun einnig leitt til þess að ímynd samtakanna og einkenni verði skýrari.

Málsvörn/barátta fyrir réttindum ýmissa hópa

Þá vinna sjálfbodasamtökin fyrir afmarkaðan hóp við að bæta aðstæður hans, en hópurinn er einnig virkur varðandi skipulagningu og vinnu réttindamála sinna. Slíkir hópar eru gagnrýnir á stjórnvöld og veita þeim nauðsynlegt aðhald, til dæmis með því að benda á þörf fyrir þjónustu. Þessa þróun má rekja til þess að borgararnir vilja í auknum mæli hafa áhrif á þá velferðarþjónustu sem þeir fá. En er einnig teikn um að sumum neytendum velferðarþjónustu finnist þeir ekki hafa fengið nægilegan stuðning frá hefðbundnum velferðarstofnunum. Tengslin við hið opinbera eru í formi grunnfjármögnunar, en einnig er um félagsgjöld að ræða. Samstarfið við stjórnvöld felst oftast í setu í ýmsum nefndum og ráðum. Slíkir hópar fá enn fremur lagafrumvörp til umsagnar og leitað er til þeirra á óformlegan hátt. Litið er á þessi samtök sem nauðsynleg í lýðræðislegu þjóðfélagi til að byggja brú á milli borgaranna og stjórnvalda. Þó er bent á að þessir hópar geti orðið of lokaðir, vinni ekki með öðrum samtökum og baráttu-

aðferðir þeirra séu á stundum þess eðlis að stjórnvöldum finnist erfitt að vinna með þeim.

Að byggja upp tengsl í nærsamfélaginu

Hér er lögð áhersla á hlutverk sjálfboðastarfs við að finna nýjar lausnir og koma í veg fyrir margvíslegan vanda. Áhersla er lögð á að berjast gegn félagslegri útskúfun (*social exclusion*) og að tengja hópa inn í samfélagið. Ýmsir sjálfshjálparhópar, sjálfboðamiðlanir, nágrannaverkefni í sveitarfélögum eða bæjarhlutum falla hér undir. Stundum hefur verið fjallað um þetta sem hið nýja sjálfboðastarf. Hugmyndafræðin er byggð á þátttöku borgaranna í félögum og verkefnum. Fjármögnun frá hinu opinbera er í formi styrkja til einstakra verkefna. Tengslin einkennast af samvinnu við að leysa sérstök félagsleg vandamál þar sem hið opinbera hefur ekki lausnir eða aðferðir sem hafa dugað. Þarna er ekki um að ræða þjónustusamninga, heldur samvinnu við viðkomandi sveitarfélag til lausnar ákveðinna vandamála. Sveitarfélögin og sjálfboðasamtökin vinna saman á jafnræðisgrundvelli að lausninni. Sveitarfélagið útvegar ef til vill verkefnisstjóra og fjármagn en sjálfboðasamtökin koma á móti með sjálfboðaliða og aðferðir sínar við að virkja fólk í viðkomandi samfélagi til að þátttöku í verkefniinu. Þetta líkan byggir á mikilli trú á að unnt sé að virkja fólk í nærsamfélaginu, skapa samstöðu og aukinn skilning á milli ólíkra samfélagshópa. Aukið samstarf milli sveitarfélaga og sjálfboðasamtaka getur leitt til aukinnar þekkingar og skilnings milli þessara aðila og á þann hátt getur verkskipting orðið skýrari. Hins vegar getur hætta skapast á að starfsemi sveitarfélagsins og sjálfboðasamtakanna renni saman í eitt og neytendur þjónustunnar geri ekki greinamun á faglegru þjónustu og sjálfboðaðþjónustu (Udvalget om frivilligt socialt arbejde, 1997).

Líta má á þessi þrjú líkön sem umræðugrundvöll. Á grunni hans má velta fyrir sér tengslunum á milli sjálfboðasamtaka og opinberra aðila og hvaða leiðir megi fara við þróun þessara tengsla.

Lokaorð

Skiptar skoðanir eru á samvinnu hins opinbera og sjálfboðageirans. Margir rannsakendur hafa lagt áherslu á að sjálfboðageirinn sé í eðli sínu ólíkur hinum opinbera geira og einkageira. Vinna verði að því að viðhalda sérkennum sjálfboðastarfs og óvíst sé að þjónusta sjálfboðageirans geti

komið í stað opinberra starfa. Líta beri því á þjónustu þessa sviðs sem mikilvæga viðbót við opinbera þjónustu (Pike, 1997; Lundström og Wijkström, 1997). Einnig eru flestir sammála um að gerður sé skýr greinarmunur á sjálfbodastarfi og starfi fagfólks. Skipan og umfang sjálfbodageirans er með misjöfnum hætti í löndum og taka verður tillit til sögulegra, efnahagslegra og samfélagslegra þátta við samstarf af þessu tagi. Ljóst er að sjálfbodageirinn breytist í takt við samfélagshræringar. Samvinna hins opinbera og sjálfbodageirans er að þróast og samhliða því hafa verið gerðar auknar kröfur um fagmennsku á þessu sviði. Algengara er nú að fagfólk starfi á þessu sviði, stjórnni vinnu sjálfbodaliða og stærri stofnanir og félagasamtök eru farin að nýta sér kenningar stjórnunar- og skipulagsfræða í auknum mæli. Aftur á móti er mikilvægt að hið opinbera viðurkenni sjálfstæði, margbreytileika og siðfræði sjálfbodageirans. Sjálfbodasamtök verða að vera frjáls til að geta barist fyrir hagsmunum og réttindum ýmissa hópa. Því ber stjórnvöldum að varast að setja svo flóknar og stífar reglur um þetta svið að frumkvæði og sveigjanleiki starfsins minnki eða raskist.

Á Íslandi hefur mjög lítil umræða verið um tengsl sjálfbodastarfa og hins opinbera. Lítil sem engin stefnumótun hefur farið fram á stjórnvaldsstigi um þessi tengsl. Það er mikilvægt að hið opinbera og sjálfbodasamtök taki höndum saman og móti stefnu á þessu sviði og fjalli um þau álitamál sem óneitanlega koma fram á sjónarsviðið séu samvinna hins opinbera og sjálfbodasamtaka könnuð.

Heimildir

- Brock, K. L. (2000, júlí). *Sustaining a relationship: Insights from Canada on linking the government and third sector*. A paper prepared for presentation at the Fourth International Conference of the International Society for Third Sector Research, Dublin, Írlandi.
- Bundesen, P., Henriksen, L. S. og Jørgensen, A. (2001). Frivillig organisering og offentligt ansvar. *Nordisk Socialt Arbeid*, 4, 221-230.
- Eikaas, M. (2001). New public management og restruktureringen av de nordiske velferdsstatene. Endrede roller og relasjoner for de frivillige organisasjonene? Í L. S. Hendriksen og B. Ibsen (Ritstj.), *Frivilligbedens udfordringer. Nordisk forskning om frivilligt arbejde og frivillige organisationer* (bls. 189-206). Odense: Odense Universitets forlag.
- Enjolras, B. (2001). Kommersialisering av frivillige organisasjoner. Í L. S.

- Hendriksen og B. Ibsen (Ritstj.), *Frivillighedens udfordringer. Nordiske forskning om frivilligt arbejde og frivillige organisationer* (bls. 207-221). Odense: Odense Universitets forlag.
- Habermann, U. (2001). *En postmodern belgen? Om motiver til frivillighed. Lunds dissertations in social work*. Lund: Socialhögskolan Lunds Universitet.
- Hall, M. og Banting, K. G. (2002). *The nonprofit sector in Canada: An introduction*. Sótt af <http://policy.queensu.ca/sps/ThirdSector/Papers/Hall-Banting/TheNonprofitSectorInCanada>.
- Lundström, T. og Wijkström, F. (1997). *The nonprofit sector in Sweden. John Hopkins nonprofit sector series*. Manchester: Manchester University Press.
- Pike, A. (1997). *The Political environment in the non-profit sector in the UK*. Kent: Charity Aid Foundation.
- Rae, J. (1997). *What is the non-profit sector? The non-profit sector in the UK*. Kent: Charity Aid Foundation
- Salamon, L. M. (1995). *Partners in public service: Government-nonprofit relations in the modern welfare state*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Salamon, L. M. og Anheier, H. K. (1998). Social origins of civil society: Explaining the nonprofit sector cross-nationally. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9, 213-248.
- Salamon, L. M., Anheier, H. K., List, R., Toepler, S. og Sokolowski, W. S. (1999). *Global civil society. Dimensions of the nonprofit sector*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Salamon, L. M. og Sokolowski, S. W. (2001). *Volunteering in cross-national perspective: Evidence from 24 countries. Working papers of the Johns Hopkins comparative nonprofit sector project, no. 40*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Salamon, L. M., Sokolowski, S. W. og Anheier, H. K. (2000). *Social origins of civil society: An overview. Working papers of the Johns Hopkins comparative nonprofit sector project, no. 38*. Baltimore: The John Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Sigrún Júlíusdóttir og Sigurveig H. Sigurðardóttir. (1997). *Hvers vegna sjálfbóðastörf? Um sjálfbóðastarf, félagsmálastefnu og félagsráðgjöf*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Udvalget om frivilligt socialt arbejde. (1997). *Frivilligt socialt arbejde i fremtidens velfærdsamfund*. København: Socialministeriet.
- Wijkström, F. og Lundström, T. (2002). *Den ideella sektorn. Organisationerna i det civila samhället*. Stockholm: Sober Förlag.

„Ertu frjáls?“ Uppeldissýn og bekkjarumræður kennara

Eyrún María Rúnarsdóttir
og Sigrún Aðalbjarnardóttir

Eitt markmið [þing- og bekkjarumræðna] er að skapa þannig vettvang að kennarar og nemendur sitja alveg jafnir saman ... og allir hafa sama rétt til að taka til máls. (Tilvísun í orð kennara sem hér er nefndur Sigþór Unnarsson).

Í rannsóknnum á menntun og skólastarfi hefur sjónum talsvert verið beint að ígrundun kennara á starfi sínu í tengslum við skólaþróun (sjá t.d. Fullan og Hargreaves, 1992). Minna hefur hins vegar verið um rannsóknir á tengslum markmiða kennara, þeirra kennsluáferða sem þeir telja vænlegar til að ná þeim markmiðum og daglegs starfs þeirra með nemendum (Maloch, 2002; Nilssen, Wangsmo-Cappelen og Sigrún Guðmundsdóttir, 1996; Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1999; Steele, 2001). Skortur er t.d. á rannsóknnum þar sem umræður í daglegu skólastarfi eru greindar eftir því hversu markvisst og meðvitað þær ýta undir rökhugsun nemenda, jafnt sem sjálfstæða og gagnrýna hugsun þeirra. Í því efni skipta spurningar kennara miklu, meðal annars hvort þær eru lokaðar eða opnar.

Markmið rannsóknarinnar sem hér er kynnt er að greina bekkjarumræður kennara (Eyrún M. Rúnarsdóttir, 2002).¹ Greiningin er nýtt framlag við að útfæra *Líkan um uppeldissýn kennara* (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1999, 2002). Líkanið hefur verið notað bæði við að greina þróun uppeldissýnar einstakra kennara og við að greina á milli uppeldissýnar kennara. Líkanið grundvallast á starfi með íslenskum kennurum sem um árabíl hafa tekið þátt í verkefni sem miðar að því að efla félagsþroska nemenda og samskiptahæfni

---

1 Grein þessi er byggð á rannsóknarverkefni sem fyrsti höfundur lagði fram til fullnaðar M.A. gráðu í uppeldis- og menntunarfræði við Háskóla Íslands haustið 2002. Leiðsagnarkennari var annar höfundur greinarinnar. Rannsóknarnámssjóði RANNÍS eru færðar bestu þakkir fyrir veittan styrk svo og þeim kennurum sem tóku þátt í rannsókninni.

(Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1999). Jafnframt byggist það á kenningahefð um félags- og siðgæðisþroska (t.d. Kohlberg, 1969; Mead, 1934; Piaget, 1965; Selman, 1980). Með uppeldissýn er átt við það hvernig kennarinn fléttar saman fræðilega þekkingu sína og hlutverk sitt sem kennari. Uppeldissýnin kemur fram í markmiðum kennarans, því hvernig hann hyggst ná þeim og hvernig hann starfar með nemendum (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1999).

Umræður sem kennsluaðferð hafa verið skilgreindar á eftirfarandi hátt: „Umræðu- og spurnaraðferðir byggjast á því að kennarinn beitir spurningum eða öðrum aðferðum til að skapa umræður um tiltekin viðfangsefni“ (Ingvar Sigurgeirsson, 1999, bls. 92). Opin umræða einkennist af merkingarbærum spurningum, kennarar fylgja eftir svörum einstakra nemenda og setja þau í samhengi við umræðuna í bekknum (Christoph og Nystrand, 2001).

Aðferð

Eigindlegar rannsóknaraðferðir (*qualitative research methods*) eiga rætur sínar að rekja til fyrirbærafræði (*phenomenology*) en innan hennar er leitast við að skilja félagsleg fyrirbæri frá sjónarhorni einstaklinga og útskýra þann veruleika sem þeir skynja (Taylor og Bogdan, 1998). Rannsakandi lítur svo á að unnt sé að draga lærdóm af aðstæðunum og leggur áherslu á réttmæti rannsókna sinnar en krefst þess ekki að hægt sé að alhæfa út frá niðurstöðum. Algengustu aðferðir eigindlegra rannsókna eru djúpviðtöl og þátttökuathuganir og var þeim aðferðum beitt í rannsókninni.

Um er að ræða athugun á umræðum í bekkjarstarfi tveggja kennara í framhaldsskóla hér í borg, sem nefndur er Fjölbrautaskólinn á Hæð. Kennararnir tveir kenna nemendum á fyrsta ári á svonefndri lífsleiknibraut. Hægt er að flokka þetta rannsóknarsnið undir tilviksathugun en þá er markmið rannsakanda að kanna hvort sem er tilvik einstaklings, stofnunar, hóps eða hópa (Strauss, 1987; Walker, 1993). Sú tegund úrtaks sem valið var kallast fræðilegt úrtak (*theoretical sampling*) en þá eru þátttakendur valdir markvisst.

Þátttakendur

Tveir kennarar, karl og kona, tóku þátt í rannsókninni. Þau eru nefnd Raket Árnadóttir og Sigþór Unnarsson. Þátttakendum og stað eru gefin ný nöfn í því skyni að halda trúnað við þá. Raket var íslenskukennari en Sigþór kenndi lífsleikni. Tekið skal fram að á lífsleiknibraut fór fram þróunarstarf þegar rannsóknin var gerð. Markmið þess var að styrkja sérstaklega

undirstöður náms nemenda sem gekk heldur treglega í grunnskóla og búa þá betur undir frekara nám og störf.

Gagnasöfnun og gagnagreining

Söfnun gagna hófst í maí 1998 og lauk í maí 1999. Á rannsóknartímabilinu tók fyrsti höfundur fjögur viðtöl og fylgdist með 17 kennslustundum; tíu kennslustundum í lífsleikni og sjö í íslensku. Viðtölin voru tekin upp á segulband og afrituð orðrétt af bandinu. Í þátttökuathugunum var skrifað í skema það sem fram fór í skólastofunni og frá og með áttundu athugun voru kennslustundirnar einnig teknar upp á segulband. Þá voru upptökur úr kennslustundum afritaðar og upplýsingar úr skema skrifaðar inn í nóturnar.

Við greiningu var leitað eftir þemum og mynstrum í gögnunum, bæði í viðtölum og þátttökuathugunum. Dregin voru fram markmið kennara með umræðum í bekkjarstarfi ásamt því sem umræður í bekkjarstarfinu voru kortlagðar. Sú greining var lögð til grundvallar við að útfæra *Líkan um uppeldissýn kennara*.

„Hvers vegna heitir sagan Hrífubragðið?“ Bekkarumræður hjá Rakel Árnadóttur

Til að varpa ljósi á það sem fram fór í kennslustundum hjá Rakel skal fyrst líta á viðhorf hennar til umræðuadferðar. Rakel telur umræður í bekkjarstarfi þroska nemendur. Þeir fái tækifæri til að tjá tilfinningar og skoðanir og til að rökstyðja mál sitt. Aðspurð um ókosti umræðna segir hún: „Ætli það sé ekki helst hvað það er erfitt fyrir kennarann að stýra þeim, koma þeim af stað og halda þeim gangandi.“ Einnig nefndi hún að henni myndist erfitt að nota umræður. Meiri tími færi í þær og væri viss hættu á því að ekki tækist að komast yfir námsefnið.

Rakel sagði frá því í viðtali að hún beitti helst umræðum í bókmenntakennslu en tók fram að hún hefði ekki oft umræður. Aðferðina taldi hún ekki henta við kennslu á stafsetningu og málfræði. Hins vegar væri oft gagnlegt að velta atburðarás upp í umræðum þegar bókmenntir væru lesnar.

Á vormisserinu voru nokkrar vikur nýttar til umfjöllunar um þjóðsögur. Hér að neðan er sýnt dæmi úr kennslustund þar sem verið er að fara yfir verkefni úr þjóðsögum sem nemendur höfðu fengið til úrlausnar nokkru áður. Í upphafi kennslustundar fá nemendur rúmar 20 mínútur til að ljúka verkefninu en þá hefst Rakel handa við að fara yfir spurningar úr efninu á töflu. Hún biður um hljóð og óskar eftir að nemandi gefi sig fram til að

endursegja fyrstu þjóðsöguna. Nemandinn lýsir með eigin orðum innihaldi sögunnar og að endursögn lokinni tekur Rakel við:

Rakel: Og þá erum við eiginlega búin að svara b) [liður b á vinnublaði], en hvað var í a)? Hvers vegna heitir sagan Hrífubragðið?

Telpa: Af því að vinnumaðurinn stakk hrífunni inn um aðra ermína og út um hina.

Rakel: Já.

Telpa: Á skyrtunni.

Rakel: Vinnumaðurinn stakk hrífuskafinu í ermarnar á stúlkunni, nauðgaði henni og drap hana svo.

Telpa: Hann nauðgaði henni ekki.

Telpa 2: Jú.

Telpa: Nei.

Rakel: Kemur einhvers staðar fram, held ég, að hann hafi nauðgað henni. Og b), hvaða fyrirburður varð til þess að húsfreyja fann dóttur sína. Það var náttúrulega búíð að koma fram þarna.

Telpa: Hún sá þessi blóm þarna, ...

Rakel: Já.

Telpa 2: Hún sá fífilinn.

Rakel notar endursögnina til að svara spurningum af vinnublaði og spyr síðan út í bekkinn um það sem á vantar. Í þessu broti virðist markmiðið því vera að nemendur þekki og skilji efnisþráð sögunnar. Í samræmi við það markmið gengur yfirferðin út á að koma til skila staðreyndum sögunnar eftir því sem henni vindur fram. Ekki er farið út í siðferðilegar vangaveltur í tengslum við efni sögunnar, viðhorf nemenda til efnisins eða nánar í þýðingu líkinga og orðalags fyrir framvindu hennar. Það má því segja að Rakel nýti ekki þá kosti umræðna sem hún nefndi í viðtali; að fá nemendur til að rökstyðja mál sitt og tjá tilfinningar sínar sem þroski nemendur.

Endursögn getur flokkast sem hjálfunaræfing þar sem nemendur fá tækifæri til að nota eigið orðfæri og koma eigin skilningi á efninu til skila. Þessi aðferð í umræðum er þekkt úr öðrum rannsóknum á kennsluáferðum þar sem fram hefur komið að meirihluti kennara skipuleggur og notar umræður á svipaðan hátt og Rakel gerir (Christoph og Nystrand, 2001). Bent hefur verið á að þessi tegund umræða sé einskonar þróað form endursagnar til aðgreiningar frá opnari umræðu.

Hér var sýnt og rætt um örstutt brot úr einni kennslustund hjá Raket en tekið skal fram að dæmið er einkennandi fyrir aðra kennslu sem skoðuð var hjá henni og flokkaðist undir umræður.

„Ertu frjáls?“ Bekkjarumræður Sigþórs Unnarssonar

Umræður hafa skýrt hlutverk í huga Sigþórs. Hann nefnir dæmi um það hvernig aðferðin getur nýst, svo sem í þankahríð þar sem nemendur móta efnid og koma með tillögur, í þingumræðum þar sem allir hafa sama rétt til að taka til máls og svo í almennum bekkjarumræðum. Umræðan eykur að mati Sigþórs virkni nemenda, skerpir hugsun þeirra, veitir þeim þjálfun í samskiptum og skapar samfélag í bekknum. Umræður skapa jafnframt að hans mati víðari og meiri þekkingu á efninu og þær efla einnig skilning nemenda á samhengi hluta. Í umræðum gefst nemendum jafnframt færi á að efla gagnrýna hugsun sína og að leggja mat á þjóðfélagsumræðuna. Sigþór segir umræðu sem kennsluáferð vera nokkuð stóran þátt í kennslu í lífsleikni.

Í dæminu sem hér er tekið, er verið að ræða hugtakið frelsi. Eftir stapp um umgengni í skólastofunni kemur Sigþór sér beint að efninu:

Sigþór: Ari Jónsson.

Ari: Já.

Sigþór: Hvað þýðir orðið frelsi?

Ari: Ég get ekki svarað því? (Flið frá bekkjarfélögum.) Það fer eftir hvernig þú lítur á málið. Frá hvaða sjónarhorni.

Sigþór: Þið viljið meina það? Sjónarhorn. Okei. Nefndu dæmi um eitt sjónarhorn.

Piltur: Þrælur.

Sigþór: Þrælur?

Piltur: Já.

Sigþór: Hvað segja þrælur okkur um frelsi?

Piltur: Þeir vilja alltaf fá frelsi.

Sigþór: Þeir vilja fá frelsi? Eru þrælur ekki frjálsir?

Piltur: Nei, þeir þrá frelsi.

Sigþór: Ert þú þræll?

Piltur: Nei.

Sigþór: Ertu frjáls?

Piltur: Nei.

Sigþór: Hver er munurinn á þér og þræl?

Piltur: Ég get gert miklu meira en þræll.

Sigþór: Hefurðu meira frelsi en þræll?

Piltur: Að vissu leyti.

Umræðuefnið er opnað þegar kennarinn spyr hér einn ákveðinn nemanda spurningar og aðrir nemendur hlýða á. Sigþór hlustar á virkan hátt á svör nemandans og fylgir hugsun hans eftir. Greinilegt er að Sigþór er öruggur í kennslunni, þekkir aðferðina vel og beitir henni kunnáttusamlega, þótt alltaf megi velta fyrir sér hvort ekki hefði mátt fylgja hugsun nemandans enn betur eftir með hvers vegna spurningum. Athygli vekur að Sigþór fylgir algjörlega eftir þeim tillögum sem nemandinn kemur með. Hann setur ekki fram sínar eigin hugmyndir um hugtakið frelsi eða hvað þræll er, heldur spyr nemandann áfram út frá þeim svörum sem hann gefur.

Augljóst er að þessi umræða hefur það markmið að dýpka og auka skilning nemenda á hugtökunum sem eru til umræðu enda er það einn meginmáli umræðna að mati Sigþórs. Hann hefur á valdi sínu að spyrja opinna spurninga, er fljótur að átta sig á þeim leiðum sem nemendur vilja fara og fylgir þeim nokkuð vel eftir. Þetta dæmi úr umræðustund fellur vel að því hvernig umræða er skilgreind hér að framan; notaðar eru spurningar til að laða fram hugsun (Christoph og Nystrand, 2001; Ingvar Sigurgeirsson, 1999).

Útfærsla á Líkani um uppeldissýn

Við greiningu á umræðum í bekkjastarfi hjá Rakel og Sigþóri var *Líkan um uppeldissýn kennara* haft til viðmiðunar. Í Töflu 1 er hluti líkansins settur fram. Sjónarhornin þrjú (lóðréttur ás) lýsa misdjúpri og misvíðri uppeldissýn. Fyrsta sjónarhornið vísar til ytri þátta og atferlis í bekknum (staðbundið sjónarhorn). Annað sjónarhornið einkennist af ígrundun kennarans, þörf hans fyrir að dýpka skilning sinn til að geta betur undirbúið nemendur fyrir bæði fyrir nútíð og framtíð (samþætt sjónarhorn). Þriðja sjónarhornið er bæði samþætt og aðstæðubundið þar sem kennarinn setur uppeldissýn sína í félagslegt, sálfræðilegt og jafnvel pólitískt samhengi. Hann tengir uppeldis- og kennslufræðilegar hugmyndir sínar, markmið og framkvæmd (sjá nánar í Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1999; Sigrún Aðalbjarnardóttir og Selman, 1997).

Samkvæmt líkaninu víkka því og dýpka sjónarhorn kennarans á kennslu. Grundvallarmunur er á fyrsta sjónarhorni og því öðru og þriðja. Kennari sem býr yfir hugsun sem einkennist af öðru eða þriðja sjónarhorni er meðvitaður um skammtíma- og langtímamarkmið sín og hvernig best er að ná þeim.

Í líkaninu, sem sett er fram í Töflu 1, er tekin sú afstaða að umræður sem beinast að því að laða fram hugsun nemenda, mismunandi sjónarmið þeirra og fá þá til að rökstyðja mál sitt og taka afstöðu til mála, beri vott um meiri fagmennsku kennara við að undirbúa nemendur undir „líf og starf í lýðræðislegu þjóðfélagi“ (sbr. Aðalnámskrá grunnskóla, 1999, 16) en umræður sem miða að því að fá fram og fylgja eftir staðreyndum texta án vanga-veltna um innihald og boðskap. Þessi áhersla byggir á kenningahefð um hvernig efla megi vitrænan, félagslegan og siðferðilegan þroska nemenda (t.d. DeVries, 2001; Oser og Althof, 1993; Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1993).

Segja má að svipaðar áherslur endurspeglast í flokkunarkerfi Good og Brophy (1997) um hugmyndir um kennslu. Þeir líta svo á að unnt sé að skipta hugmyndum kennara í meginatriðum í tvennt. Annars vegar líti kennarar á nám sem yfirfærslu þekkingar (*transmission view*) og hins vegar líti þeir svo á að þekking skapist í samspili og samskiptum (*social construction view*). Það er síðarnefnda sjónarmiðið sem er ráðandi í þeirri afstöðu sem fram kemur í *Líkani um uppeldissýn kennara*.

Efnisflokkurinn bekkjarumræður kemur fram í Töflu 1 og verður sjónum hér beint að greiningu á umræðum kennaranna tveggja með hliðsjón af þeim flokki.

Þegar umræða í bekkjarstarfi er skoðuð hjá Rakel og Sigþóri kemur í ljós munur á aðferð þeirra. Umræða Rakelar miðast við að biðja nemendur um að endursegja efnið eftir að hafa lokið verkefni á vinnublaði þar sem spurningar úr efninu voru settar fram. Þá leitast hún við að útskýra með stuttum framsögnum hvernig svara eigi spurningunum og leiðréttir nemendur ef þeir hafa farið rangt með staðreyndir. Sigþór leitast hins vegar við að nota opnar spurningar og laða fram hugmyndir nemenda. Honum tekst að fylgja nemendum eftir og nýta sér nokkuð vel þær hugmyndir sem þeir koma með.

Fyrsta sjónarhorn efnisflokksins bekkjarumræður miðast við að nemendur tjái sig um efnið og að kennarinn útskýri námsefnið. Hann leitast við að koma til skila þekkingu og skilningi á efninu sem um er rætt og nýtir umræðuna sem beina kennslu. Hér er því lögð áhersla á námsefnið hér og nú en það ekki tengt daglegu lífi nemenda eða framtíð þeirra. Sú tegund umræðu sem Rakel notaði í dæminu sem sagt var frá hér að framan flokkast undir fyrsta sjónarhorn bekkjarumræðna (sjá 1. töflu) á *Líkani um uppeldissýn*.

Tafla 1. Líkan um uppeldissýn kennara

SJÓNARHORN	EFNISFLOKKAR	
	MARKMIÐ	BEKKJARUMRÆÐUR
Staðbundið sjónarhorn	Áhersla á þekkingu og færni í bekkjarstarfi og að bæta hegðun og bekkjarbrag. Skammtímamarkmið.	Umræður miðast við tjáningu nemenda, útskýringar kennara á námsefni og skilning og þekkingu nemenda á staðreyndum. Bein kennsla
Samþætt sjónarhorn/ Innan og utan bekkjarstarfsins.	Áhersla á að búa nemendur bæði undir bekkjarstarfið og líf utan þess sem þó er ekki sett í ákveðið samhengi. Skammtíma- og langtímamarkmið.	Kennari beitir opnum spurningum, hvetur til opinna umræðu og fylgir hugsun nemenda eftir. Kemur skýrri afstöðu á framfæri.
Samþætt og aðstæðubundið sjónarhorn	Áhersla á að búa nemendur undir virka þátttöku í samfélaginu með tilvísun í mikilvæga hæfnisþætti í nútíð og framtíð sem settir eru í félags- og sálfræðilegt samhengi. Skammtíma- og langtímamarkmið.	Kennari beitir opnum spurningum, hvetur til opinna umræðu og fylgir nemendum vel eftir. Treystir á hæfni nemenda til að taka afstöðu og komast að skynsamlegri og rökstuddri niðurstöðu.

Kennari sem notar umræðuaðferð í samræmi við annað sjónarhorn beitt opnum spurningum. Hann hvetur nemendur til að ræða málin á eigin forsendum og tengir umræðuna lífi þeirra í nútíð og framtíð. Hann hvetur nemendur til opinnar umræðu, fylgir eftir og spyr nánar út frá tillögum og reynslu nemenda. Hann hefur þó síðasta orðið, það er kemur skýrri afstöðu sinni og gildismati á framfæri í kennslunni. Á þriðja sjónarhorni notar kennarinn umræðuaðferðina á sams konar máta og fram kemur undir öðru sjónarhorni. Hann gengur þó skrefi lengra við að fylgja eftir tillögum nemenda og fylgir hugsun þeirra vel eftir. Að auki treystir sá kennari á hæfni nemenda til að komast að skynsamlegri og rökstuddri niðurstöðu og til að taka afstöðu sem byggist á lýðræðislegum gildum samfélagsins. Segja má að umræðuaðferð Sigþórs falli að nokkru leyti undir þriðja sjónarhorn líkansins, þar sem hann hvetur nemendur til sjálfstæðrar hugsunar og fær þá til að rökstyðja svör sín án þess að halda afstöðu sinni stíft að nemendum.

Fylgt úr hlaði

Nýtt skref við að þróa *Líkan um uppeldissýn kennara* var hér tekið. Leitast er við að öðlast skilning á því hvernig kennarar nota umræðuaðferð í bekkjarstarfi. Kennararnir tveir sem tóku þátt í rannsókninni beittu umræðuaðferðinni á ólíkan hátt. Annar þeirra nýtti umræður sem beina kennslu; kennarinn spurði lokaðra spurninga og nemendur endursögðu efnið. Hinn kennarinn leitaðist við að efla sjálfstæða hugsun nemenda með opnum spurningum, fá þá til að tengja viðfangsefnið eigin reynslu og taka afstöðu með rökum.

Greiningin sem gerð var á umræðum er byggð á grunnforsendu líkansins. Sú forsenda felur í sér að umræður sem beinast að því að örva og laða fram hugsun nemenda, mismunandi sjónarmið þeirra og fá þá til að rökstyðja mál sitt og taka afstöðu til mála, beri vott um meiri fagmennsku kennara við að undirbúa nemendur undir „líf og starf í lýðræðislegu þjóðfélagi“ (sbr. Aðalnámskrá grunnskóla, 1999, 16) en umræður sem miða að því að fá fram og fylgja eftir staðreyndum texta án vangaveltna um innihald og boðskap. Þannig er áhersla kennarans á beina kennslu ríkjandi í fyrsta sjónarhorni líkansins en á þriðja sjónarhorni er áhersla lögð á að koma þeirri sýn til skila að nemendur hafi forsendur til að vera sjálfir virkir í að komast að skynsamlegri og rökstuddri niðurstöðu, taka afstöðu og leysa mál.

Þróun líkansins hefur þýðingu fyrir að minnsta kosti þrjá hópá sem

standa að skólastarfi. Fyrst er að nefna kennara, sem með aðstoð þess geta komið skýrar auga á eigin gildi og markmið í kennslu, auk stíls í bekkjarumræðum. Með því geta þeir meðal annars átt að sig á hvort og hvernig þeir tengja hugmyndir sínar um kennslu við daglegt starf og fengið jafnframt hugmyndir til að efla sig í starfi. Aðilar sem standa að menntun kennaraefna geta nýtt sér þær hugmyndir sem líkanið endurspeglar þegar kennaraefni ígrunda hugmyndir sínar um kennarastarfið. Þriðji hópurinn eru rannsakendur, sem geta stuðst við og endurskoðað líkanið sem greiningarteki þegar markmið kennara og kennsluhættir eru kannaðir. Næsta skref við að þróa líkanið er að greina umræðustundir hjá fleiri kennurum og kanna jafnframt aðra kennsluhætti.

Heimildir

- Aðalnámsskrá grunnskóla.* (1999). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið.
- Bogdan, R. og Biklen, S. K. (1998). *Qualitative research for education: An introduction to theory and method* (3. útgáfa). Boston: Allyn and Bacon.
- Christoph, J. N. og Nystrand, M. (2001). Taking risks, negotiating relationships: One teacher's transition toward a dialogic classroom. *Research in the teaching of english*, 36, 2, 249-279.
- DeVries, R. (2001). Constructivist education in preschool and elementary school: The sociomoral atmosphere as the first educational goal. Í S. L. Golbeck (Ritstjóri) *Psychological perspectives on early childhood education: Reframing dilemmas in research and practice* (bls. 153-180). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eyrún M. Rúnarsdóttir. (2002). „Að skapa vettvang þar sem allir hafa jöfn tækifæri.“ *Uppeldissýn kennara og umræður í bekkjarstarfi*. Óbirt meistara-ritgerð, Háskóli Íslands.
- Fullan, M. og Hargreaves, A. (1992). Teacher development and educational change. Í M. Fullan og A. Hargreaves (Ritstjórar), *Teacher development and educational change* (bls. 1-9). London: Falmer Press.
- Good, T. L. og Brophy, J. E. (1997). *Looking in classrooms* (7. útg.) New York: Logman.
- Ingvar Sigurgeirsson. (1999). *Litróf kennsluáferðanna. Handbók fyrir kennara og kennaraefni*. Reykjavík: Æskan.
- Kohlberg, L. (1969). Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization. Í D. A. Goslin (Ritstjóri), *Handbook of Socialization on Theory and Research* (bls. 347-480). New York: Rand-McNally.
- Maloch, B. (2002). Scaffolding student talk: One teacher's role in literature discussion groups. *Reading Research Quarterly*, 37, 1, 94-112.

- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nilssen, V., Wangsmo-Cappelen V. og Sigrún Guðmundsdóttir. (1996). “*Dæm tæntk þá ein beilt anna máte enn ka æ gjor.*” *En kasusstudie av en lærerstudents matematikkundervisning i 2. klasse*. Þrándheimur: Tapir forlag.
- Oser, F. K. og W. Althof. (1993). Trust in Advance: On the Professional Morality of Teachers. *Journal of Moral Education* 22: 253–275.
- Piaget, J. (1965). *The Moral Judgment of the Child*. New York: Free Press. (Upprunaleg útgáfa 1932).
- Selman, R. L. (1980). *The Growth of Interpersonal Understanding*. New York: Academic Press.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir. (1993). Promoting Children’s Social Growth in the Schools: An Intervention Study. *Journal of Applied Developmental Psychology* 14: 461–484.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir. (1999). Þróun fagvitundar kennara: Að efla félagsþroska og samskiptahæfni nemenda. Í Hrafnhildur Ragnarsdóttir, Kristín Indriádadóttir og Ólafur Proppé (Ritstjórar), *Rit til beiðurs Þuríði J. Kristjánsdóttur sjöungri* (bls. 247-270). Reykjavík: Rannsóknarstofnun Kennaraháskóla Íslands.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir. (2002). Citizenship education and teachers’ professional awareness. Í D. Scott, & H. Lawson (Ritstjórar), *Citizenship, Education, and the Curriculum* (bls. 131-149). CT: Greenwood Publ. Group, INC.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir og Selman, R. L. (1997) “I feel I received a new vision.” An Analysis of Teachers Professional Development as they Work with Students on Interpersonal Issues. *Teaching and Teacher Education*, 13, 409-428.
- Steele, D. F. (2001). Using sociocultural theory to teach mathematics: A Vygotskian perspective. *Journal of College Student Development*, 42, 5, 404-500.
- Strauss, A. L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, S. J. og Bogdan, R. (1998). *Qualitative research methods. A guidebook and resource*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Walker, R. (1993). The conduct of educational case studies: Ethics, theory and procedures. Í M. Hammersley (Ritstjóri), *Controversies in classroom research* (bls. 163-198). Buckingham: Open University Press.

Hugmyndir um kyngervi og jafnrétti í námskrám grunnskólans

Guðný Guðbjörnsdóttir

Nýlega hafa námskrár grunn- og framhaldsskólans verið endurskoðaðar frá grunni. Forvitnilegt þykir að athuga, ekki síst í ljósi líflegrar umræðu um stöðu drengja og stúlkna í skólakerfinu (Strákar í skóla, 1998; Arnot, David og Weiner, 1999) hvort námskrár grunnskólans eru í samræmi við ákvæði jafnréttislaga og hvort þær geta talist skref framávið frá sjónarhorni kynjajafnréttis.

Í því skyni er litið til viðeigandi lagaákvæða, stefnu menntamálaráðuneytisins í jafnréttismálum, fræðilegra sjónarmiða um námskrárgerð, námskrárbreytinga í nokkrum nágrannalanda okkar og til þróunar í jafnréttismálum almennt. Í stuttri grein sem þessari er ekki mögulegt að gera viðfangsefninu tæmandi skil, svo það bíður betri tíma.

Greinin skiptist í þrjú hluta. Fyrst er fjallað um þau fræðileg sjónarmið sem höfð eru að leiðarljósi, hvað löggjafinn ætlast til í sambandi við jafnrétti og menntamál og hvernig stefna menntamálaráðuneytisins birtist í séríti þess *Jafnrétti til menntunar* (Menntamálaráðuneytið, 1999). Í öðrum hluta er aðalnámskrá grunnskólans, almennur hluti og viðeigandi sérhefti greind með hliðsjón af meginspurningum athugunarinnar.¹ Að lokum eru niðurstöður dregnar saman og ræddar.

Fræðilegur og lagalegur bakgrunnur

Námskrár byggja á margskonar forsendum sem eru í sífelldri endurskoðun. Innan námskrárfræða má finna fræðileg átök af ýmsum toga enda námskrárbreytingar afar flóknar og taka til margra sjónarmiða, þar sem sjónarmið kynferðis er aðeins eitt af mörgum (Dillabough og Arnot, 2000; Mitchell og Boyd, 2001; Pinar, Reynolds, Slattery og Taubman, 1995).

---

1 Aðstoðarkona höfundar við greiningu á námskránum var Berglind Rós Magnúsdóttir, meistaraþrófsnemi í uppeldis- og menntunarfræði og kennari. Ég færi henni mínar bestu þakkir.

Að mati Behar-Horenstein (2000) takast nú á í námskrárfræðum tvö meginsjónarmið, annað er kennt við módernista en hitt við póstmódernista. Þeir síðarnefndu gagnrýna námskrár vegna þess að þær bjóði ekki nemendum upp á jafnrétti til náms; haldi uppi gildum og þekkingu ráðandi stétta; þaggi niður í jaðarhópum og horfi fram hjá menningarbundinni þekkingu, sem viðurkennir margmenningu og staðbundnar aðstæður. Innan móðernískra kenninga eru átök á milli sjónarmiða hefðarsinna með áherslu á klassískar námsgreinar og grunnfærni, á þekkingu og að hugsa rökrétt, og framfarasinna, með áherslu á þverfaglegt nám þannig að áhugi og þarfir nema ráði áherslum að hluta í stað fastmótaðrar námskrár (Sjá einnig Apple, 2001; Davis, 2002).

Ofannefnd grundvallarsjónarmið tengjast kynferði að sjálfsögðu en einnig er brýnt að skoða hverskonar hugmyndir um konur og karla sem borgara (*citizens*) birtast í menntahugtaki námskrár (Dillabough og Arnot, 2000). Hvort orðræðan um kynferði í námskránum endurspeglar enn sjónarmið svokallaðs kynjasáttmála, um aðskilnað einkalífs og opinbers lífs og að menntun beinist eingöngu að opinberu lífi, fyrst menntun drengja sem ætlað var að vera á opinbera sviðinu en síðar menntun beggja kynja (Martin, 1985; Pateman 1988). Nú er almennt viðurkennt að menntakerfið sé vettvangurinn fyrir átökin um merkingu þess að vera borgari í lýðræðisþjóðfélagi og því skipti hlutverk skólans og þar með námskrár miklu máli. (Arnot og Dillabough, 2000; Geen, 1989; Guðný Guðbjörnsdóttir, 2002).

Ýmsar leiðir hafa verið farnar til að nálgast jafnrétti kynjanna. Þekktustu hugmyndirnar leggja áherslu á *jafnan rétt* og *bann við mismunun, sértækar aðgerðir* og á svokallaða *sambættingu* (Rees, 2001). Áherslan á jafnan rétt er á sömu meðhöndlun, sem ekki getur alltaf talist jöfn, samanber til dæmis. verkefnið að láta kött, skjaldböku og apa klifra upp í tré. Hugmyndin kemur í veg fyrir mismunun en er ekki líkleg ein sér til að ná jafnrétti eða jafnri stöðu í reynd. Annmarkar þessarar hugmyndar voru þekktir upp úr 1980. Hugmyndin um tímabundnar sértækar aðgerðir, þótti því góð viðbót og nýlega hefur sú stefna verið í umræðunni fyrir drengi í menntakerfinu í Englandi, samanber umræðuna á Vesturlöndum yfirleitt um vanda drengja í skólum (Arnot, David og Weiner, 1999; Menntamálaráðuneytið, 1998). Eftir ráðstefnu Sameinuðu Þjóðanna í Peking 1995 hefur sambættingarstefnan hinsvegar þótt framsæknasta stefnan í jafnréttismálum, meðal annars í Evrópusambandinu (European Commission, 1996). Hugtakið sambætting er notað yfir það ferli að meta áhrif kyngervis á mismunandi sviðum eða þá aðgerð að endurhanna alla stefnumörkun þannig að bæði kynin njóti sín í öllum sínum margbreytileika (Rees, 2001). Í eldri jafnréttislögum (nr. 28/1991) sem voru í gildi þegar námskráran komu út er

áhersla á jafnan rétt og bann við mismunun og sértækar aðgerðir (3. gr.). Sama á við um núgildandi jafnréttislög nr. 96/2000 en þar má einnig sjá áhrif samþættingar til dæmis í 1. gr. þar sem segir að gæta eigi jafnréttissjónarmiða á öllum sviðum samfélagsins. Athugað verður hver ofanefndra sjónarmiða námskráin endurspeglar.

Nýfrjálshyggjan hefur verið ráðandi stefna í stjórnámum ýmissa nágrannalanda okkar eins og hér. England og Finnland hafa ekki lengur slíkar stjórnir, en námskrár fyrri stjórnvalda eru enn í gildi. Í finnsku námskránni (National Board of Education (NBE), 1994) er kynjajafnrétti útfært sem jafn réttur kynjanna til undirbúnings og þátttöku í fjölskyldulífi, atvinnulífi og sem þjóðfélagsþegnar. Nánari greining á námskránni sýnir að áherslur á jafnrétti kynja eða þátt kynferðis eru ekki útfærðar. Einnig að jafnréttisáherslurnar víkja fyrir áherslum á árangur (Gordon, Holland og Lahelma, 2000a; Lahelma og Gordon, 1998). Í Finnlandi hefur möguleiki til námsvals aukist samkvæmt nýjustu námskrám (NBE, 1994). Það er talið auka líkurnar á að námsval haldist kynbundið (Gordon, Holland og Lahelma, 2000b).

Sumir telja að helstu afleiðingar samræmdrar námskrár í Englandi (DES, 1989) sé að drengir og stúlkur verða að taka sömu kjarnagreinar til 16 ára aldurs og geta því ekki valið sig frá tilteknum greinum. Slíkt val var mjög kynbundið, en nú hefur kynjamunur í námsvali og námsárangri til dæmis í greinum eins og stærðfræði, raungreinum og erlendum tungumálum stórminnkað (Arnot, David og Weiner, 1999; Paechter, 2000). Samkvæmt Lunenberg (1992) taka 13-16 ára unglingar af báðum kynjum í Hollandi sömu 15 kjarnagreinar, þar af eru greinar eins og umönnun (*care*) og tækni. Áherslan á umönnun er athyglisverð í ljósi markmiðsins um að undirbúa bæði kyn fyrir einkalífið.

Kynbundið náms- og starfsval er einn anginn af valda- og launamun kynjanna. Reynslan sýnir að sumar námsgreinar eru nátengdari völdum og virðingu en aðrar. Þó að hugmynd skynsemishyggjunnar um að maðurinn geti beisláð og náð völdum yfir náttúruöflunum með tölum og líkönum þyki ekki jafn trúverðug og áður þá er enn borin mest virðing fyrir þeim sem ná valdi á óhlutbundinni þekkingu, ekki síst í raungreinum. Hlutfirrið þekking er þessvegna oft ávísun á völd og virðingu, óháð raunverulegri gagnsemi fyrir nám eða störf (Walkerdine, 1988). Þau viðmið sem oft eru notuð til að ákvarða valdastöðu greina eru að þekkingin sé bókleg, einstaklingbundin, fræðileg eða óhlutbundin og að síðustu að greinin sé ópraktísk eða ótengd daglegu lífi eða almennri reynslu (Young, 1998). Segja þessi viðmið eitthvað um hvaða greinar styrkjast í námskránni og hverjar veikjast og hvernig tengist það kynjun viðkomandi greina?

En hver er yfirlýst stefna íslenskra stjórnvalda í sambandi við menntun og jafnrétti kynjanna? Samkvæmt 29. grein grunnskólalaga (66/1995) segir „að búa skuli bæði kynin jafnt undir virka þátttöku í samfélaginu, fjölskyldulífi og atvinnulífi“. Í sömu grein segir að við setningu aðalnámskrár skuli þess sérstaklega gætt að allir nemendur fái sem jöfnust tækifæri til náms. Þá eiga markmið náms og kennslu „að vera þannig að komið sé í veg fyrir mismunun vegna uppruna, kyns, búsetu, stéttar, trúarbragða eða fötlunar“, samanber 65. grein stjórnarskrár lýðveldisins.

Í jafnréttislögum hefur ávallt verið grein um jafnrétti í menntakerfinu, sem hefur lítið breyst við endurskoðun laganna. Í núgildandi jafnréttislögum (96/ 2000) segir meðal annars í 19. grein að á öllum skólastigum skuli „veita fræðslu um jafnréttismál, meðal annars með því að leggja áherslu á að búa bæði kynin jafnt undir virka þátttöku í samfélaginu, fjölskyldu lífi og atvinnulífi“. Einnig að náms- og starfsfræðslu skuli „leitast við að kynna bæði piltum og stúlkum störf sem hingað til hefur verið lítið á sem hefðbundin karla- eða kvennastörf“.

Menntamálaráðuneytið ítrekar þessar lögbundnu áherslur í stefnuriti frá 1996 *Menning og menntun – forsenda framtíðar* og í sérritinu *Jafnrétti til menntunar* (1999) sem kom út sama ár og námskrárnar (1999). Þar er fjallað sérstaklega um mikilvægi þess að fræða um jafnrétti kynjanna allt frá upphafi skólagöngu, um jafnrétti í einstökum námsgreinum og að laga þurfi kennslufni og kennsluaðferðir að mismunandi þörfum stelpna og stráka til að vinna gegn kynbundnu náms- og starfsvali síðar.

Í samræmi við framangreint yfirlit verður leitað svara við eftirfarandi spurningum: Hvers konar hugmyndir um kynin sem borgara eru ráðandi; hvaða fræðilegu og jafnréttislegu sjónarmið einkenna námskrána; og hvernig samræmist námskráin yfirlýstum markmiðum um jafnrétti kynjanna á sviði menntamála, bæði í lögum og stefnu menntamálaráðuneytisins.

Orðræðan um kynferði og jafnrétti í aðalnámskránni

Aðalnámkrá grunnskóla, almennur hluti

Í almennum hluta aðalnámskrárinnar (1999) er í kafla um hlutverk og markmið undirkafli um jafnrétti til náms. Hann er eini kaflinn sem vísar beint til jafnréttis og þar er átt við jafnrétti í víðri merkingu, sem hluta af mannréttindum. Áhersla er lögð á að verkefni eigi að höfða jafnt til drengja og stúlkna, og nemenda yfirleitt óháð búsetu, fötlun, uppruna, trú

eða litarhætti. Þá leggur aðalnámskráin áherslu á að undirbúa bæði kynin undir þátttöku í atvinnulífi, fjölskyldulífi og í samfélaginu, án þess að til- taka að þessi undirbúningur eigi að vera jafnmikill fyrir bæði kyn, saman- ber 29. grein grunnskólalaga. Mikilvægi samstarfs og samkeppni er ítrekað og í lokin er kveðið á um að virða skuli tilfinningar og tjáningu annarra óháð kyni, búsetu og fleira. Ekkert er minnst á markvissa jafnréttis- fræðslu, jafnréttisáætlanir skóla eða að skoða eigi námsgögn með gagn- rýnum hætti í þessu sambandi.

Í almenna hlutanum er einnig fjallað um viðmiðunarstundaskrána. Hvaða breytingar koma fram á henni sem snerta jafnrétti kynjanna? Ef borin er saman viðmiðunarskrá frá 1996-1997 þegar eldri námskráin er í fullu gildi og námskráin frá 2001-2002 þegar ný *Aðalnámskrá* hefur að fullu tekið við hefur fjöldi og hlutfall bundinna stunda breyst á eftirfarandi hátt:

Í 4.-10. bekk hefur bundnum stundum fjölgað um 21 vikustund og tvær nýjar námsgreinar hafa bæst við: upplýsinga- og tæknimennt og lífsleikni. Hugtakið listir rúmar nú tónmennt, myndmennt og handmennt en smíðar voru færðar inn í námsgreinina upplýsinga- og tæknimennt. Í gömlu námskránni var listnám skylda upp í 10. bekk og heimilisfræði var kennd upp í 9. bekk en hvorutveggja er nú aðeins skylda upp í 8. bekk. Íslenska, samfélagsfræði og listir hafa rýrnað en raungreinar og enska hafa fengið auknið vægi. Aukningin er mest í stærðfræði eða sex vikustundir.

Tafla 1. Fjöldi og hlutfall bundinna stunda í skyldugreinum í 9.-10. bekk samkvæmt viðmiðunarstundaskrá 1996 og 2002

	1996 – vikust.	2002 – vikust.	1996 – hlutfall af heildarst.	2002 – hlutfall af heildarst.
Íslenska	10	10	14,3%	13,5% (-0,8)
Erlend mál	14	15 (+1)	20,0%	20,3% (+0,3)
Raungreinar	14	16 (+2)	20,0%	21,6% (+1,6)
Samfélagsgr.	5	4 (-1)	7,1%	5,4% (-1,7)
Íþróttir	6	6	8,6%	8,1% (-0,5)
Heimilisfræði	2		2,9%	
Listir	5		7,1%	
Lífsleikni		2 (+2)		2,7%
Val	14	21	20%	28,4% (+8,4)

Eins og fram kemur í töflu eitt er staðan þannig í 9.-10. bekk að ein stund er tekin af samfélagsgreinum, fjórar bundnar stundir bætast við og

þeim fimm stundum er bætt við raungreinar, erlend mál og lífsleikni. Val eykst úr 14 í 21 stund. Aukningin fæst með að fella út listir og heimilisfræði sem skyldugreinar á unglingastigi. Sterkari greinar, samanber framangreind viðmið, vinna á og þær veikari vikja.

Í almenna hluta aðalnámskrár er rík áhersla lögð á að jafnrétti sé ekki náð með sömu úrræðum fyrir alla heldur eigi að skapa öllum „sambærileg og jafngild tækifæri“. Til að skapa báðum kynjum slík tækifæri má færa rök fyrir því að kynjað sjónarhorn þurfi að fléttast inn í allar námsgreinar. Hvernig er ofan nefndum markmiðum fylgt eftir í umfjöllun um einstakar greinar, sem nú birtist í sérheftum fyrir hverja grein? Hér verður sérstaklega skoðað hvernig umfjöllunin er í heftunum um samfélagsgreinar, heimilisfræði og lífsleikni sem helsta viðfangsefni fjölskyldu- og jafnréttisumræðu, en auk þess í heftinu um upplýsinga- og tæknimennt, þar sem miklar beytingar eru að eiga sér stað og ný grein að brjótast inn í námskrána.

Aðalnámskrá grunnskóla. Samfélagsgreinar

Í áfangamarkmiðum við lok 4. bekkjar segir að nemendur eigi að „þekkja hlutverk einstaklinga af báðum kynjum í fjölskyldu t.d. með hliðsjón af stöðu sinni í eigin fjölskyldu“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Samfélagsgreinar, 1999, bls. 12). Af þrepamarkmiðum má ráða að umfjöllun um þetta eigi að hefjast í 2. bekk.

Í innganginum að sögunni fyrir 5.-9. bekk koma fram athyglisverðar áherslubreytingar, sem tengja þjóðina betur við umheiminn og gera fjölskylduna og einkalífð sýnilegra en áður. Í áfangamarkmiðum í við lok 7. bekkjar eiga nemendur að kynna íslensku samfélagi á hámiðöldum meðal annars stöðu kynja og heimilislífi. Þetta er útfært nánar í þrepamarkmiðum 5. og 6. bekkjar en þar beinist umfjöllunin frá fornöld fram til 1550.

Áfangamarkmið í sögu við lok 9. bekkjar eiga við tímabilið 1750-1900. Þar er minnst á kynferði á einum stað og það er útfært í þrepamarkmiðum 8. bekkjar. Lítið er hins vegar minnst á kynferði eða jafnrétti í þrepamarkmiðum 9. bekkjar þar sem fjallað er um 20. öld.

Í 10. bekk heitir greinin þjóðfélagsfræði, með áherslu á nemann sjálfann, réttindi hans, skyldur og stöðu. Í þrepamarkmiðum má á tveimur stöðum sjá skírskotun í kynferði og jafnrétti. Annars vegar er nefnt að nemandi „rökraði hvort sjálfsmýnd (eða hlutverk) breytist eftir því hvar maður er staddur, t.d....-með hinu kyninu“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Samfélagsgreinar, 1999, bls. 78) og hins vegar að nemandi „hugleiði og skilgreini hvaða kosti og galla það hefur í för með sér að búa á Íslandi, t.d. með hliðsjón af náttúrufari, lífskjörum, mannréttindum, jafnrétti kynja og

stærð samfélags“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Samfélagsgreinar, 1999, bls.79).

Niðurstaðan er sú að komið er inn á jafnréttismál á 20. öld í þjóðfélagsfræði í 10. bekk, en sú grein fær þá tvær kennslustundir á viku. Á yngri árum er sjónum beint að stöðu barna og báðum kynjum í fjölskyldum. Í sögunni er umfjöllun út frá kynferði allítarleg einkum um miðaldir og fram undir 20. öld.

Aðalnámsskrá grunnskóla. Heimilisfræði

Í inngangi er vitnað í 29. grein grunnskólalaga um að undirbúa eigi bæði kynin jafnt undir virka þátttöku í samfélagi, fjölskyldu- og atvinnulífi og sagt að í heimilisfræði fái nemendur „þjálfun í undirstöðuatriðum heimilisstarfa svo að drengir og stúlkur geti tekið þátt í störfum heima fyrir og orðið sjálfbjarga um heimilisrekstur þegar þau yfirgefa foreldrahús“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Heimilisfræði, 1999, bls.7). Ef áfangamarkmið eru skoðuð kemur í ljós að nálgunin er kynhlutlaus. Eina skírskotunin til kynjajafnréttis er undir áfangamarkmiðum, aðrir þættir, þar segir með ögn mismunandi orðalagi eftir því hvaða bekk er verið að fjalla um að nemandi „fái þjálfun í að virða jafnrétti, ólík sjónarmið, mismunandi siði og venjur“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Heimilisfræði, 1999, bls. 29). Í 10. bekk þar sem greinin er val, er stefnt að því að nemandi „þroski með sér siðferðiskennd, umburðarlyndi og sanngirni og geti virt jafnrétti“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Heimilisfræði, 1999, bls. 38).

Niðurstaðan er því sú að í heimilisfræðinni er kynhlutlaust yfirbragð á námsskránni og fáar vísbendingar um hvernig útfæra á jafnréttismarkmiðin sem vitnað er til í innganginum. Ætla má að staða greinarinnar sé veik miðað við fjölda stunda, hefðbundnu viðmiðin um virðingarröð greina og þá ákvörðun að hafa heimilisfræðina valgrein í 9. og 10. bekk, þegar þroski nemenda er mestur og kynbundnar áherslur að skerpast.

Aðalnámsskrá grunnskóla. Lífsleikni

Í inngangi að heftinu um lífsleikni er hvergi minnst á kynferði eða jafnrétti berum orðum. Hinsvegar má finna nokkur þrepamarkmið sem snúa að jafnrétti almennt, en það er ekki fyrir en í 10. bekk sem jafnrétti kynjanna og hugtakið kynferði kemur fyrir í lífsleikninámsskránni. Í áfangamarkmiðum þar segir að nemandinn eigi að „gera sér grein fyrir merkingu hugtakanna kyn, kynferði og kynhlutverk og hvaða hlutverki þau þjóna í kynímynd og kynupplifun einstaklinga“, að „vera fær um að hafa jafnrétti að leidarljósi í samskiptum“ og í þriðja lagi að „læra að vega og meta áhrif fyrirmynda og staðalmynda í mótun eigin ímyndar og lífsstíls“ (Aðal-

námsskrá grunnskóla. Lífsleikni, 1999, bls. 12). Þessi markmið eru síðan skilgreind nánar í þrepamarkmiðum 10. bekkjar.

Fjölskyldan er hinsvegar nefnd í þrepamarkmiðum flestra bekkja og í 10. bekk á nemandi að vera meðvitaður um ábyrgð og leiðsögn foreldra í „uppeldi barna sinna; mótun lífsgilda þeirra og miðlun menningar milli kynslóða“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Lífsleikni, 1999, bls. 16).

Niðurstaðan er sú að í lífsleikninni á að byrja að fjalla um kynjajafnrétti í 10. bekk, ásamt ýmsum fleiri viðfangsefnum og þar er 1 bundin vikustund til umráða alls. Einnig er gert ráð fyrir umfjöllun um fjölskyldulíf í lífsleikninni frá 4-10. bekk, ásamt fjölmörgu öðru.

Aðalnámsskrá grunnskóla. Upplýsinga- og tæknimennt

Innan sviðsins eru þrjár námsgreinar: hönnun og smíði, nýsköpun og hagnýting þekkingar og upplýsingamennt. Auk þess eru gefin upp markmið almennt um tölvunotkun í grunnskóla en það er ekki eiginleg námsgrein og fellur utan tímaskilgreiningar á sviðinu. Það sama má segja um námsgreinina nýsköpun og hagnýting þekkingar sem fær enga tímaúthlutun „heldur er það ákvörðun stjórnenda skóla hvort þeir nýti sér markmiðin sem þar eru sett fram til að samþætta tækni- og nýsköpunarþætti við aðrar námsgreinar“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Upplýsinga- og tæknimennt, 1999, bls. 5). Segja má að þessar tímalaus greinar eigi að *samþætta* inn í annað nám. Af því leiðir að tvær skyldubundnar kennslustundir eru notaðar í hönnun og smíði og upplýsingamennt.

Athygli vekur að fjallað er ítarlega um stelpur og stráka og kynjajafnrétti í þessu hefti enda ekki að ástæðulausu, samkvæmt tiltækum rannsóknnum (Sólveig Jakobsdóttir, 1999) og því sjónarmiði að bæði kyn verði að ná taki á tölvutækninni. Hinsvegar er það eingöngu gert í þeim greinum sem eiga sér engar bundnar stundir. Í tölvunotkun í grunnskóla er lögð áhersla á að bæði kynin verði að öðlast trausta þekkingu á tölvum og upplýsingatekni, fræðsla þurfi að hefjast strax á yngri stigum grunnskóla, viðfangsefni tölvufræðslu tengist áhugasviðum beggja kynja, jafnan aðgang beggja kynja að tækja- og hugbúnaði og að frjáls aðgangur sé nýttur jafnt af báðum kynjum. Þá segir um nýsköpun og hagnýtingu þekkingar, sem ekki heldur hefur fastar stundir, að „leikir geti verið mikilvæg leið til að sporna gegn tæknihræðslu og mikilvægt sé að slíkir leikir höfði jafnt til stúlkna sem drengja“ (Aðalnámsskrá grunnskóla. Upplýsinga- og tæknimennt, 1999, bls. 32). Mikilvægt er að þessum áherslum sé fylgt eftir í skólanámsskrám, að jafnréttissjónarmiðin séu samþætt inn í sem flest viðfangsefni greinanna.

Þó að þessi útfærðu markmið beinist fyrst að fremst að þeim greinum

sem ekki hafa bundnar stundir, sýnir hugsunin samþættingu eða framsækna aðferð í jafnréttismálum.

Hér er reynt að koma nýrri grein inn með því að spyrða hana meðal annars við hönnun og smíði, sem flokkaðist áður með verk- og listgreinum. Þó að smíði sé ætlaður fastur tími fyrir bæði kyn þá er öll framsetning mjög kynhlutlaus, og ætla má að sótt verði að henni af hinum greinum upplýsinga- og tæknimennta sem nú hafa engar stundir.

Samantekt

Samantekið er áherslan á kynjajafnrétti og jafnréttisfræðslu í nýjum námskrám grunnskólans afar takmörkuð. Komið er inn á slík sjónarmið í fleiri greinum en hér hafa verið nefndar, eins og íslensku og líffræði, en í stærðfræðinni er kynblindan algjörlega ráðandi. Almennast einkennast áherslur námskrárinna á kynhlutleysi. Fjalla skal um jafnrétti kynjanna og kynferði á 20. öld í samfélagsfræði í 10. bekk og í lífsleikni í 10. bekk, en stundirnar eru fáar og ótal fleiri viðfangsefni á að taka þar fyrir. Jafnréttissjónarmið eru helst útfærð í þeim greinum sem ekki eru skylda (heimilisfræði í 9-10. bekk) eða hafa ekki sérstakan kennslutíma eins og tölvunotkun og nýsköpun og hagnýting þekkingar innan Upplýsinga- og tæknimenntar.

Niðurstöður og umræða

Að lokum verða niðurstöður dregnar saman út frá meginspurningum athugunarinnar. Fyrst var spurt um hvers konar hugmyndir um kynin sem borgara endurspeglar í námskránni. Sú framför hefur átt sér stað frá síðustu námskrá að nú segir skýrt í almenna hlutanum að undirbúa eigi bæði kyn undir þátttöku í atvinnulífi, fjölskyldulífi og sem samfélagsþegna, í samræmi við ákvæði grunnskóla- og jafnréttislaganna. Hinsvegar má deila um hversu vel þetta er útfært í raun í einstökum námsgreinum, og hvort sá undirbúningur verður jafn fyrir bæði kyn eins og lögin kveða á um. Til dæmis er heimilisfræði, þar sem búa á fólk undir fjölskyldulíf, val í 9. -10. bekk, en var skylda í viðmiðunarstundaskrá árið 1996. Það minnkar líkurnar á að greinin sé stunduð yfirleitt og eykur líkurnar á kynbundinni ástundun. Að öðru leyti er fræðsla um fjölskyldumál nokkur á yngri skólastigum en lítil á þeim efri, með þeirri undantekningu sem lífsleiknin býður upp á. Ekkert bólar á sjálfstæðri grein eins og umönnun eða fjölskyldufræðum eins og í Hollandi (Lunenbergh, 1992) en hugsanlega má merkja fyrsta vísinn af slíku með lífsleikninni.

Þó að undirbúningur undir einkalíf eða fjölskyldulíf sé komið inn í lög og markmið aðalnámskrár virðist það eiga erfitt uppdráttar í reynd og endurspeglar þann vanda að slíkar greinar hvort sem um er að ræða heimilisfræði, umönnun, samfélagsfræði eða lífsleikni eru ekki í hópi sterkustu fræðigreina, samkvæmt hefðbundnum viðmiðum (Bernard-Powers, 1995; Peterat, 1995; Young, 1998). Þetta endurspeglar einnig áhrif félagslega sáttmálans um að einkalífið sé utan sviðs samfélags og menntunar, þrátt fyrir ákvæði jafnréttis laga og þróunina í fæðingarorlofsmálum og atvinnu-málum beggja kynja (Dillabough og Arnot, 2000). Sumir telja að orðræðan um vanda drengja í skólum muni seinka því enn að þættir eins og umönnun eða borgaraþjálfun (*civic education*) komist inn í námskrár, því það yrði túlkað sem frekari kvennaslagsíða á skólanum og ögrun við karlveldið, ef stúlkur stæðu sig betur í þeim greinum en drengir (Foster, 2000).

Það verður hinsvegar að teljast jákvætt frá sjónarmiði kynjajafnréttis, miðað við hefðbundna orðræðu að auka stærðfræði og raungreinar í skyldu (Woodward og Woodward, 1998). Um leið má segja að þetta séu karlkenndar greinar og hugmyndin sé að halda í hefðbundna virðingarröð greina, á kostnað annarra eins og heimilisfræða, lista eða þverfaglega óhefðbundinna greina eins og lífsleikni. Lífsleiknin er ný og er ætlað að taka á ýmsum málum sem falla ekki beint inn í hefðbundnar greinar, meðal annars jafnréttismálum kynjanna en eins og samfélagsfræðin ekki fyrr en í 10. bekk. Tilvist hennar er viðurkenning og vísbending um að hefðbundin greinabundin námskrá er ófullnægjandi fyrir kröfur tímans um nám sem miðast við nemandann sjálfann, þarfir hans og áhugamál á tímum margmenningar og hnattvæðingar. Lífsleiknin uppfyllir hinsvegar ekki hefðbundin skilyrði um virðingarmikla grein og því er mjög mikilvægt að standa vörð um hana og fylgjast með hvernig hún verður nýtt í raun.

Í öðru lagi var spurt um fræðileg og jafnréttisleg sjónarmið sem ein-kenna námskrána. Námskráin er rammanámskrá sem veitir einstökum skólum töluvert frelsi um útfærslu, með skólanámskrá. Þrátt fyrir það er viðmiðunarstundaskráin með áherslu á tiltekna námsgreinar öflugt stýri-tæki, sem foreldrar og kennarar taka mið af. Það á einnig við hinn aukna fjölda samræmdra prófa í hefðbundnum greinum, sem ekki hefur verið fjallað um í þessari grein. Af þessum sökum finnst oft lítill tími til að fjalla um almenn markmið eins og jafnrétti kynjanna þó að þau séu lög-bundin, ef þau hafa ekki kjölfestu í tilteknum greinum og þrepamarkmiðum. Námskráin telst því módernísk samkvæmt viðmiðum Behar-Horenstein (2000), frekar hefðbundin með áherslu á hefðbundnar námsgreinar. Jafnvel þó einstakir kennarar eða skólar vildu útfæra námskrána á framsækinn hátt með áherslu á áhuga nema og þverfagleg markmið, þá

stjórnast þeir af viðmiðunarstundaskránni og samræmdum samkeppnisprófum í stærðfræði og íslensku í 4. og 7. bekk og fleiri greinum í 10. bekk. Námskrá sem tekur mið af kynferði (*gender-sensitive*) (Martin 1985, 1995, Gaskell 1995) og byggði meira á reynslu og aðstæðum hvers nemanda, þar sem sjónarmið kyngervis væru samþætt inn allar námsgreinar, yrði líklegri til að stuðla að jafnrétti að mati höfundar.

En hvað með jafnréttissjónarmiðin? Námskrá grunnskólans einkennist að verulegu leyti af kynhlutleysi, sem flokka má undir hugmyndina um jafnan rétt og bann við mismunun. Eftir 1980 hefur sú hugmynd þótt ófullnægjandi jafnréttistæki, bæði almennt (Rees, 2001) og fyrir námskrár (Lahelma 1993; Gordon, Holland og Lahelma 2000b) og viðhaldi í raun mismunandi valdahlutverkum kynjanna þar sem kynblinda gefur ekki möguleika á að takast á við úreltar eðlishyggjuhugmyndir um kyngervi. Þó að hugmyndirnar um sértækar aðgerðir og um samþættingu hafi skilað sér inn í sérritið *Jafnrétti til menntunar* (1999) þá ber afar lítið á þeim hugmyndum í námskránni, einna helst á samþættingu í þeim hluta upplýsinga- og tæknimenntar sem ekki fær bundnar stundir í viðmiðunarstundaskrá. Þarna vantar töluvert upp á að viðurkenndar hugmyndir séu nýttar sem skyldi.

Í þriðja lagi var spurt hvernig námskráin samræmist settum jafnréttismarkmiðum, laga og ráðuneytis. Þar vekur athygli og furðu mismið á milli ofanefnds sérrits og námskráanna. Sérritið er greinilega unnið af þekkingu á viðeigandi rannsóknum og umræðu um jafnrétti kynjanna í skólastarfi, og leggur meðal annars áherslu á að samþætta kynjað sjónarhorn inn í sem flestar námsgreinar. Almenni hluti aðalnámskrár endurspeglar þau sjónarmið ekki, sum greinaheftin ekki heldur en önnur gera það, en mismikið. Sagt er í sérritinu *Jafnrétti til menntunar* að við gerð námskráanna hafi verið unnið samkvæmt stefnu ráðuneytisins samanber *Menning og menntun, forsenda framtíðar* (1996). Þetta endurspeglar að mati höfundar jaðarstöðu jafnréttismála hjá yfirvöldum menntamála. Tilvist sérritsins sýnir að yfirvöld muna eftir jafnréttinu, en jafnréttissjónarmiðunum er haldið á jaðrinum með því koma þeim ekki skýrt inn í námskrána sjálfa. Þar eru áherslur nýfrjálshyggjunnar á árangur og samkeppni meira ráðandi, auk nýju áherslunnar á upplýsingatækni sem einnig á greinilega erfitt í námskránni. Þetta sýnir vel að langt er í land með að jafnréttismálinn séu samþætt inn í menntamálin sem aðra málaflokka eins og stefnt er að samkvæmt jafnréttislögum.

Hið aukna val í 9.-10 bekk hefur vafalaust einhverja kosti námslega séð en er um leið ávísun á að viðhalda kynbundnu náms- og starfsvali sem samkvæmt lögum skal vinna gegn.

Þó að jafnréttisfræðsla sé lögboðin skv. 19. grein jafnréttislaga er ekki

að sjá að gert sé ráð fyrir markvissri jafnréttisfræðslu fyrir en hugsanlega í 10. bekk í samfélagsgreinum og lífsleikni, þrátt fyrir yfirlýst markmið í *Jafnrétti til menntunar* (Menntamálaráðuneytið, 1999) um að hefja slíka fræðslu snemma. Í þessu sambandi er bent á mikilvægi þess að jafnréttisfræðsla taki mið af aldri barna til að hún nái tilætluðum árangri (Guðný Guðbjörnsdóttir, 1994).

Miðað við sambærilegt mat höfundar á eldri námskrá grunnskólans (Guðný Guðbjörnsdóttir, 1991, 1992) þá virðist hin nýja *Aðalnámskrá grunnskóla* (1999) hafa svipaða veikleika og því tæplega stórt skref fram á við jafnréttislega séð. Undantekningin er sú að nú segir skýrt að undirbúa skuli bæði kyn undir atvinnulíf, fjölskyldulíf og sem samfélagsþegna, sem nú er lögbundið markmið. Því miður er því ekki fylgt nægilega vel eftir í einstökum greinum, þó að lífsleiknin sé merkilegur vísir í rétta átt sem mikilvægt er að þróa áfram.

Umraðan um kyngervi og skólastarf hefur sveiflast mikið á undanförunum árum frá orðræðu 9. áratugarins um hlóðlátar stúlkur og villta stráka yfir í aðra vafasama mynd af kvenlægum skóla og drengjum sem eru að tapa (Arnot, David og Weiner, 1999; Foster, 2000; Gordon, Holland og Lahelma, 2000a). Það er auðvitað einföldun að láta sem námskráin stýri skólastarfi algjörlega, samanber áherslur nýfrjálshyggjunnar á dreifstýringu og skólánámskrár, á sama hátt og það er einföldun að setja alla nemendur af sama kyni undir sama hatt eða að tala kynhlutlaust um þá. Mikilvægi kynferðis sem aðgreinandi tvískiptingar hverfur ekki við það. Til að ná frekari árangri er mikilvægt að forðast bæði kynblinda nálgun eða kynhlutleysi og afbyggja rótgrónar eðlishyggjuhugmyndir um kynin (Guðný Guðbjörnsdóttir, 2001; Hughes 2001). Einnig þarf að fræða kennara og sérfræðinga um samþykkt markmið og þróa þau áfram með hliðsjón af breyttri stöðu ungs fólks á tímum menningarlegs margbreytileika og hnattvæðingar (Fullan, 1990; Gaskell og Williams, 1995; Parker 1999; Young, 1998). Síðast en ekki síst þarf að yfirvinna fyrirbyggjandi andstöðu og andvaraleysi, sem virðist af faglegum, pólitískum og sögulegum toga.

Heimildir

Aðalnámskrá grunnskóla. Almennur hluti. (1999). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið

Aðalnámskrá grunnskóla. Heimilisfræði. (1999). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið.

- Aðalnámskrá grunnskóla. Lífsleikni.* (1999). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið.
- Aðalnámskrá grunnskóla. Samfélagsgreinar.* (1999). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið.
- Aðalnámskrá grunnskóla. Upphýsinga- og tæknimennt.* (1999). Reykjavík: Menntamálaráðuneytið
- Apple, M. W. (2001) The politics of a national curriculum Í A. R. Sadovnik, P. W. Cookson og S. F. Semel (Ritstj.), *Exploring education* (bls. 307-320). Boston: Allyn og Bacon.
- Arnot, M., David, M. og Weiner, J. (1999). *Closing the gender gap*. Cambridge: Polity Press.
- Arnot, M. og Dillabough, J.-A. (Ritstj.) (2000). *Challenging democracy. International perspectives on gender, education and citizenship*. London: Routledge.
- Behar-Horenstein, L. S. (2000). Can modern view of curriculum be refined by postmodern criticism? Í J. Glanz og L. S. Behar-Horenstein (Ritstj.), *Paradign debates in curriculum and supervision: modern and postmodern perspectives*. Westport.: Bergin and Garvey.
- Bernard-Powers, J. (1995). Out of the cameos and into the conversation: Gender, social studies and curriculum transformation. Í J. Gaskell og J. Williams (Ritstj.), *Gender in/forms curriculum. From enrichment to transformation* (bls. 191-208). New York: Teachers College Press
- Davis, J. E. (2002). Race, gender and sexuality: (Un)Doing identity categories in educational research. *Educational Researcher*, 31 (4), 29-32.
- Department of Education and Science. Great Britain. (1989). *The education reform act 1988: The school curriculum and assessment*. Circular no. 5/89. London, HMSO.
- Dillabough, J.-A. og Arnot, M. (2000). Feminist political frameworks: New approaches to the study of gender, citizenship and education. Í M. Arnot og J.-A. Dillabough (Ritstj.), *Challenging democracy* (bls. 21-40). London: Routledge.
- European Commission. (1996). *Incorporating equal opportunities for women and men into all community policies and activities. Communication from the Commission, COM (96), 67 final*. Luxembourg: Office for the Official Publications of the European Union.
- Foster, V. (2000). Is female educational “success“ destabilising the male learner-citizen? Í M. Arnot og Dillabough, J.-A. (Ritstj.), *Challenging democracy* (bls. 203-215). London: Routledge.
- Fullan, M. (1990). Managing curriculum change. Í B. Moon (Ritstj.), *New curriculum-national curriculum* (bls. 173-178). Milton Keynes: Hodder and Stoughton.
- Gaskell, J. og Williams, J. (Ritstj.) (1995). *Gender in/forms curriculum. From enrichment to transformation*. New York: Teachers College Press.

- Geen, A. G. (1989). Equal opportunities in the curriculum: The case of home economics. *Gender and Education*, 1, 139–153.
- Gordon, T., Holland, J. og Lahelma, E. (2000a). *Making spaces. Citizenship and difference in school*. London: Macmillans.
- Gordon, T., Holland, J. og Lahelma, E. (2000b). From pupil to citizen: A gendered route. Í M. Arnot og Dillabough J.-A. (Ritstj.), *Challenging democracy. International perspectives on gender, education and citizenship* (bls. 187–202). London: Routledge.
- Guðný Guðbjörnsdóttir. (1991). Women's studies and curriculum transformation. *Nordisk Pedagogik*, 4, 218–228.
- Guðný Guðbjörnsdóttir. (1992). Menntun og kynferði í kvennafræðilegu ljósi: markmið námskrár og greining námsefnis. *Uppeldi og menntun*, 1, 97–116.
- Guðný Guðbjörnsdóttir. (1994). Strákar og stelpur í takt við tímann. Mat á áhrifum þróunarverkefnis á viðhorf skólabarna til jafnstöðu kynjanna. *Uppeldi og menntun*, 3, 29–52.
- Guðný Guðbjörnsdóttir. (2001). Orðræður um árangursstjórnun og kynferði við stjórnun menntastofnana. *Uppeldi og menntun*, 10, 9–43.
- Guðný Guðbjörnsdóttir. (2002). Betur má ef duga skal: námskrá framhaldsskólans í kynjafræðilegu ljósi. Erindi flutt á ráðstefnu Rannsóknastofu í kvennafræðum 5. október 2002. Reykjavík: Rannsóknarstofa í kvennafræðum.
- Hughes, G. (2001). Exploring the availability of student scientist identities within curriculum discourse: An anti-essentialist approach to gender-inclusive science. *Gender and Education*, 13, 275–290.
- Lahelma, E. (1993). Policies of gender and equal opportunities in curriculum development: Discussing the situation in Finland and Britain. *Research Bulletin*, 85, 1–49. Helsinki: University of Helsinki.
- Lahelma, E. og Gordon, T. (1998). Farið yfir landamærin-um kynferði í námskrám og skólastarfi. Í A.-L. Arnesen (Ritstj.), *Líkt og ólíkt. Kynjavíddin í uppeldisfræðilegri hugsun og starfi* (bls. 109–127). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Lunenbergh, M. (1992, júní). *Emily and Sarah: The significance of role models in history and today. The Dutch case*. Erindi flutt á ráðstefnunni Alice in Wonderland sem haldin var í Amsterdam, Hollandi.
- Lög um grunnskóla*, nr. 66/1995.
- Lög um jafnan rétt kvenna og karla*, nr. 96/2000.
- Martin, J. R. (1985). *Reclaiming a conversation. The ideal of the educated woman*. New Haven: Yale University Press.
- Martin, J. R. (1995). The radical future of gender enrichment. Í J. Gaskell og J. Williams (Ritstj.), *Gender in/forms curriculum. From enrichment to transformation* (bls. 157–173). New York: Teachers College Press.

- Menntamálaráðuneytið. (1996). *Menning og menntun – forsenda framtíðar*. Reykjavík: Höfundur.
- Menntamálaráðuneytið. (1999). *Jafnrétti til menntunar*. Reykjavík: Menntamálaráðuneytið.
- Mitchell, D. E. og Boyd, W. L. (2001). Curriculum politics in global perspective. *Educational Policy*, 15, 58-75.
- National Board of Education. (1994). *Framework curriculum for the comprehensive school*. Helsinki: National Board of Education.
- Paechter, C. (2000). *Changing school subjects: Power, gender and the curriculum*. Buckingham: Open University Press.
- Parker, W. C. (1999). Educating world citizens: Toward multinational curriculum development. *American Educational Research Journal*, 36, 117-145.
- Pateman, C. (1988). *The sexual contract*. Cambridge: Polity Press.
- Pinar, W. F., Reynolds, W. M., Slattery, P. og Taubman, P. M. (1995). *Understanding curriculum: An introduction to the study of historical and contemporary curriculum discourses*. New York: Peter Lang.
- Peterat, L. (1995). Family studies: Transforming curriculum, transforming families. Í J. Gaskell. og J. Williams (Ritstj.), *Gender in/forms curriculum. From enrichment to transformation* (bls. 174-190). New York: Teachers College Press.
- Rees, T. (2001). Mainstreaming gender equality in science in the European Union: The “ETAN Report“. *Gender and Education*, 13, 243-260.
- Sólveig Jakobsdóttir (1999). Tölvumenning íslenskra skóla: Kynja- og aldursmunur nemenda í tölvutengdri færni, viðhorfum og notkun. *Uppeldi og menntun*, 8, 119-140.
- Menntamálaráðuneytið. (1998). *Strákar í skóla*. Erindi frá málþingi Karlafndar Jafnréttisráðs og menntamálaráðuneytisins, haldið á Grand Hótel í Reykjavík 27. nóvember 1997. Reykjavík: Menntamálaráðuneytið og Skrifstofa jafnréttismála.
- Walkerdine, V. (1988). *The mastery of reason*. Cambridge: Routledge and Kegan Paul.
- Woodward, C. og Woodward, N. (1998). Girls and science: Does a core curriculum in primary school give cause for optimism? *Gender and Education*, 10, 387-400.
- Young, M. F. D. (1998). *The Curriculum of the future*. London: Falmer Press.

Samskiptaþroski unglunga og tóbaksreykingar: Ný þroskánálgun í langtímarannsókn¹

Sigrún Aðalbjarnardóttir

Fjölmargar rannsóknir hafa verið gerðar til að kanna áhættuþætti sem tengjast tóbaksreykingum. Komið hefur meðal annars í ljós að fólki, sem byrjar að reykja á unglingsaldri, er hætt við að reykja á fullorðinsárum þar sem það hefur ánetjast nikótíninu (sjá t.d. Elders, Perry, Eriksen og Giovino, 1994). Jafnframt er það líklegra til að taka þátt í annarri áhættuhegðun eins og neyslu áfengis og sterkari vímuefna (Donnermeyer, 1992; Elders, o.fl. 1994; Kandel og Wu 1995; Newcomb og Bentler, 1989). Samþætilegar niðurstöður koma fram í rannsókn okkar hér á landi (Sigrún Aðalbjarnardóttir, Sigurlína Davíðsdóttir og Eyrún M. Rúnarsdóttir, 1997). Áhyggjur af reykingum unglunga eru því ekki aðeins bundnar því að þeir bíði tjón á heilsu sinni þegar til lengri tíma er litið (sbr. auknar líkur á lungnakrabba) heldur einnig að þær tengist neyslu þeirra á öðrum löglegum og ólöglegum vímuefnum.

Þá benda niðurstöður margra rannsókna bæði innlendra (Sigrún Aðalbjarnardóttir og fl., 1997; Þórólfur Þórlindsson, Inga Dóra Sigfúsdóttir, Jón Gunnar Bernburg og Viðar Halldórsson, 1998) og erlendra (t.d. Conrad, Flay og Hill, 1992; Biglan, Duncan, Ary og Smolkowsky, 1995) til þess að unglingar séu líklegri til að reykja ef foreldrar og/eða vinir þeirra reykja. Einnig hefur komið fram í rannsókn okkar (Sigrún Aðalbjarnardóttir og Leifur Geir Hafsteinsson, 1998) að almennt eru unglingar sem búa við leiðandi uppeldishætti ólíklegri til að reykja en unglingar sem búa við aðra uppeldishætti.

Sáralítið er hins vegar um rannsóknir á tengslum þroska unglunga og áhættuhegðunar þeirra eins og tóbaksreykingum. Slík tengsl eru viðfangs-

---

1 Rannsóknasjóður Háskóla Íslands og Vísindasjóður RANNÍSt styrktu rannsóknina. Aðstoðarfólki eru þökkud einkar vel unnin störf. Skólastjórum og skólameisturum, unglungum sem þátt tóku í rannsókninni, kennurum þeirra og foreldrum eru einnig færðar bestu þakkir.

efni þessarar rannsóknar. Rannsóknin er hluti kerfisbundinnar tilraunar til að þróa þroskalíkan, sem lýsir hvernig sálfélagslegur þroski (*psychosocial development*) barna og unglinga tengist áhættuhegðun þeirra og samskiptum (t.d. Selman og Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2000; Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2002). Í rannsóknahópi við Harvardháskóla erum við að vinna að þessu þroskalíkani. Jafnframt erum við að hanna þroskamælingu á sálfélagslegum þroska sem notuð er í þessari rannsókn. Ég hef nýlega birt niðurstöður sem beinast að tengslum sálfélagslegs þroska og áfengisneyslu og greindi þar langtímagögn úr meðfylgjandi gögnum með bæði eigindlegum og meginndlegum aðferðum (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2002). Hér verða meginndleg gögn um sálfélagslegan þroska unglinga og tóbaksreykingar þeirra til greiningar og umfjöllunar.

Þroskalíkan

Í þroskalíkaninu greinum við að þrjá sálfélagslega þroskaþætti. Fyrsti þátturinn er *þekking eða skilningur* (*interpersonal understanding*) sem vísar til þekkingar og skilnings unglinga á staðreyndum um áhættuhegðun. Sem dæmi má nefna skilning þeirra á því hvers vegna lög eru sett um tóbaksreykingar. Annar þátturinn er *samskiptahæfni* (*interpersonal skills*) sem vísar til hæfni unglingsins til að leysa mál í samskiptum (t.d. við foreldra og félag). Þriðji þátturinn er *persónuleg merking* (*personal meaning*) sem vísar til þess hvaða merkingu unglingurinn leggur í áhættuhegðun sína. Þar má nefna sem dæmi ástæður unglingsins fyrir því að reykja eða reykja ekki og þær afleiðingar sem hann telur tóbaksreykingar geta haft fyrir hann sjálfan.

Þroskagreining, þar sem áhersla er lögð á skilning unglinga á staðreyndum um áhættuþætti í lífi þeirra, samskiptahæfni þeirra og þá merkingu sem þeir leggja í áhættuhegðun sína, ætti að geta verið mikilvægt framlag til bæði rannsókna á áhættuhegðun ungs fólks og forvarnastarfs. Með þroskagreiningu, sem grundvallast á mismunandi hæfni unglinga til að greina að og samræma ólík sjónarmið (Selman, 1980), sjáum við mismunandi hugsun unglinga til dæmis um hvers vegna þeir reykja. Sá unglingar sem svarar slíkri spurningu með því að segja: „Bara, allir aðrir reykja“ tekur aðeins mið af eigin sjónarhorni; hann vísar til reglu sem hann telur ná yfir alla aðra. Svarið er jafnframt ópersónulegt („allir aðrir“) og kemur því ekki fram í svarinu skýr hugsun um hvernig hann tengir hegðunina sjálfum sér heldur vísar hann til ytri þátta. Annar sem svarar: „Mér finnst ég þá vera hluti af hópnum. Ég er frekar feiminn og finnst auðveldara að vera með ef ég reyki líka,“ greinir sjálfan sig og þarfir sínar á skýrari hátt frá þörfum annarra.

Tafla 1. Þroskastig hæfningar að samhæfa sjónarmið og þrjár sálfélagslegir þroskaþættir

Þroska- stig	Samhæfing sjónarmiða	Þekking- skilningur	Samskipta- hæfni	Persónuleg merking
0	Sjálfhverft	efnisbundinn/ líkamlegur	hvatvísar leiðir	hugsa ekki um, vísa frá
1	Einhliða	einhliða: valdboðandi stefna	einhliða leiðir	ópersónuleg: byggist á reglu
2	Gagnvirkt	sundurgreining: einstaklings- og þjóðfélagslega miðuð stefna	tvíhliða leiðir	persónuleg byggist á reglu
3	Gagnkvæmt	samstilling: einstaklings- og þjóðfélagsleg miðuð stefna	gagnkvæmar leiðir	ígrunduð: byggist á þörf
4	Samhæft	samhæfing: einstaklings- og þjóðfélagslega miðuð stefna	samhæfðar leiðir	ígrunduð og aðstaðubundin: byggist á þörf

(Aðlagð frá Sigrún Aðalbarnardóttir, 2002; Selman og Sigrún Aðalbarnardóttir, 2000).

Hann vísar jafnframt til persónuleikaeinkenna sinna (innri þátta) og er um leið sálfræðilegri í hugsun. Í töflu eitt má sjá sálfélagslegu þættina þrjá (þekking-/skilningur, samskiptahæfni, persónuleg merking og þroskastig hvers þáttar eftir hæfninni að aðgreina og samræma ólík sjónarmið.

Þar sem þessi hæfni eða hæfnin að setja sig í spor annarra, liggur til grundvallar sálfélagslegu þáttunum þremur verður hugtakið samskiptaþroski notað hér; það er þjálfa hugtak en sálfélagslegur þroski.

Í von um betri árangur í forvarnarstarfi er því hér haldið fram að í ríkari mæli þurfi að taka mið af skilningi unglingsins á áhættunni, samskiptahæfni hans og þeirri merkingu sem hann leggur í áhættuna. Áður en að slíkri hagnýtri rannsókn kemur er mikilvægt að standa að grunnrannsóknum þar sem slíkur sálfélagslegur þroski er kannaður.

Rannsóknasnið og tilgáta

Rannsóknin er með langtímasniði, þar sem unglíngum er fylgt eftir frá 15 til 17 ára aldurs. Þannig er hægt að skoða bæði tengsl samskiptaþroska og tóbaksreykinga innan tíma (15 ára og 17 ára) og yfir tíma (spáð fyrir um daglegar tóbaksreykingar við 17 ára aldur með hlíðsjón af samskiptaþroska við 15 ára aldur). Í rannsóknnum þar sem könnuð eru áhrif þátta á reykingar unglínga gefa þversniðsrannsóknir takmarkaðar upplýsingar (t.d. Conrad, Flay og Hill 1992; De Civita og Pagani 1992; Doherty og Allen 1994). Í slíkum rannsóknnum er aðeins hægt að athuga stöðuna eins og hún er á tilteknum tíma, svo sem tengsl þátta við reykingar 15 ára ungmenna, en ekki er unnt að fylgjast með breytingum á þessum tengslum í sama hópi, þar sem honum er ekki fylgt eftir. Ekki er heldur hægt í þversniðsrannsóknnum að skoða hvort tilteknir þættir spá fyrir um hvort ungmenni byrja að reykja síðar. Rannsóknir með langtímasniði leyfa að slík atburðarás sé athuguð, þótt gætilega þurfi að fara í ályktunum um beint orsakasamband.

Tilgáta rannsóknarinnar er sú að eftir því sem unglíngar sýna meiri samskiptaþroska þeim mun ólíklegri séu þeir til að reykja daglega, jafnvel þótt tillit sé tekið til reykinga foreldra og vina, svo og fyrri reykinga. Niðurstöður úrvinnslu gagna úr sömu langtímarannsókn á tengslum samskiptaþroska og áfengisneyslu styðja þessa tilgátu (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2002).

Aðferð

Þátttakendur

Reykvískir unglíngar sem skráðir voru í 10. bekk skólaárið 1994-1995 tóku þátt í rannsókninni, 1211 talsins (51% stúlkur). Tæpur tveimur árum síðar (22 mánuðum) náðist til 927 þeirra (54% stúlkur).

Framkvæmd

Spurningalisti, sem fjallar meðal annars um neyslu ýmissa efna, svo sem tóbaks, áfengis og hass, reykingar foreldra og vina, auk samskiptaþroska, var lagður fyrir unglíngana á skólatíma í janúar 1995 og aftur 22 mánuðum síðar eða í nóvember 1996. Þeir unglíngar sem ekki voru í skóla árið 1996 eða höfðu ekki mætt í skólann þegar könnunin var lögð þar fyrir, voru

boðaðir sérstaklega í Háskóla Íslands í lok nóvember og síðan aftur í desember.

Mælingar

Í spurningalistanum um tóbaksreykingar svöruðu unglíngarnir í bæði skiptin meðal annars spurningunni: „Ef þú reykir hvað reykir þú þá venjulega margar sigarettur á dag?“ Svarmöguleikar voru: Ég reyki ekki sigarettur, 1-5, 6-10, 11-20, meira en 20 - sigarettur á dag. Þeir unglíngar sem merktu við fyrsta svarmöguleika töldust ekki reykja daglega en þeir sem merktu við aðra svarmöguleika töldust reykja daglega.

Spurt var um reykingar foreldra: Hversu oft reykir móðir þín/faðir þinn? Möguleg svör voru: Aldrei, stundum, oft. Reykingum foreldra var skipt í tvennt: (1) Foreldrar reykja ekki (ef hvorugt foreldri reykti) og (2) Foreldrar reykja (ef a.m.k. annað foreldri reykti stundum eða oft).

Reykingar vína voru athugaðar með spurningunni: Hversu oft reykja nánustu vínir þínir? Möguleg svör voru: Aldrei, stundum, oft. Reykingum vína var skipt í tvennt: (1) Vínir reykja ekki (ef nánustu vínir reyktu aldrei) og (2) Vínir reykja (ef nánustu vínir reyktu stundum eða oft).

Samskiptaþroski var kannaður með spurningalistanum: The Relationship Questionnaire (Rel-Q; Schultz og Selman, 2000; Schultz, Selman og Sigrún Aðalbjarnardóttir, 1996). Spurningalistinn telur 25 atriði. Dæmi um spurningu er: Góður vinur (a) gerir það sem þú biður um, (b) býr nálægt þér, (c) segir þér hvernig honum líður og þú honum líka, (d) þegir yfir leyndarmálum þínum. Fyrst merkir þátttakandinn við hverja setningu og metur hvort honum finnst svarið: Lélegt, Ekki nógu gott, Gott eða Mjög gott. Í framhaldi velur þátttakandinn það svar sem honum finnst best. Hver þátttakandi fær því tvenns konar skor við hverja spurningu, sem síðan eru sameinaðuð þar sem hæfnin að aðgreina og samræma ólík sjónarmið liggur til grundvallar báðum skorum (stig 0, 1, 2, 3). Þannig eru hugsmíðin þrjú mynduð (þekking/skilningur, samskiptahæfni, persónuleg merking). Á sömu forsendum voru skorir þáttanna þriggja lagðar saman fyrir hvern þátttakanda og mynduð heildarskor samskiptaþroska.

Tölfræðigreining

Fylgibreytur rannsóknar voru tvær: Daglegar reykingar unglínga við 15 ára aldur og daglegar reykingar þegar þeir voru orðnir 17 ára. Frumbreytur voru: 1) Kyn, 2) Stéttarstaða, 3) Samskiptaþroski, 4) Reykingar foreldra mældar við 15 ára aldur 5) Reykingar vína mældar við 15 ára aldur og 6) Fyrri reykingar (reykingar 14 ára þegar reykingar við 15 ára aldur voru kannaðar; reykingar 15 ára þegar reykingar við 17 ára aldur voru til skoðun-

ar). Unnið var úr gögnunum í þrennu lagi. Í fyrsta lagi voru tengsl mælinga á samskiptaþroska og daglegra tóbaksreykinga athugað innan tíma við 15 ára aldur og í öðru lagi innan tíma við 17 ára aldur (stjórnad var fyrir áhrifum kyns, stéttar, fyrri reykinga og reykinga foreldra og vina). Í þriðja lagi var athugað hvort mælingar á samskiptaþroska þegar unglingarnir voru 15 ára gamlir spáðu fyrir um hvort unglingar reyktu daglega við 17 ára aldur (stjórnad var fyrir áhrifum sömu breytna og áður).

Aðhvarfsgreining fyrir tvígilda fylgibreytu (*logistic regression*) var notuð til að kanna hvort samskiptaþroski tengdist reykingum unglinganna þegar áhrifum annarra breytna líkansins var stjórnað, bæði innan tíma 15 og 17 ára og þegar spád var fyrir daglegar reykingar við 17 ára aldur með hliðsjón af samskiptaþroska við 15 ára aldur.

Niðurstöður

Um 24% ungmennanna sögðust reykja daglega við 15 ára aldur og var þetta hlutfall komið í 34% þegar þau voru orðin 17 ára (10% munur +/- 4,7%, $p < 0,01$). Hlutfallslega fleiri ungmenni voru því farin að reykja 17 ára gömul en 15 ára. Ekki reyndist marktækur munur á hlutfalli stúlkna og pilta sem reyktu. Í töflu tvö er að finna meðaltöl og staðfrávik fumbreytanna samskiptaþroski og reykingar foreldra og vina eftir kyni og stéttarstöðu.

Til þess að kanna hvort tengsl ofangreindra mælinga við daglegar tóbaksreykingar eru marktæk, þegar áhrifum annarra breytna er stjórnað, var notuð aðhvarfsgreining fyrir tvígilda fylgibreytu (reykir, reykir ekki). Breytan Samskiptaþroski var sett síðust inn í jöfnuna á eftir Kyni, Stéttarstöðu, Reykingum vina, Reykingum foreldra og Fyrri reykingum. Athugað var tvíhliða samvirkni samskiptaþroska og hverrar frumbreytu um sig við að spá fyrir um daglegar reykingar bæði innan tíma (15 og 17 ára) og yfir tíma (frá 15 til 17 ára). Aðeins kom fram marktæk samvirkni kyns og samskiptaþroska við að spá fyrir um daglegar reykingar við 15 ára aldur og sú samvirkni var á mörkum marktæktar innan tíma við 17 ára aldur. Af þeim ástæðum var ákveðið að keyra líkanið fyrir hvort kyn. Niðurstöður eru birtar í töflum þrjú og fjögur.

Tengsl við 15 og 17 ára aldur

Eins og sjá má í töflu þrjú tengdist samskiptaþroski daglegum tóbaksreykingum stúlkna bæði þegar þær voru 15 og 17 ára. Niðurstöðurnar

Tafla 2. Meðaltöl og staðalfrávik samskiptaþroska, reykinga foreldra og reykinga vina eftir kyni og stéttarstöðu

	Samskiptaþroski				Reykingar foreldra		Reykingar vina	
	15 ára		17 ára		15 ára		15 ára	
	M	SF	M	SF	M	SF	M	SF
Kyn								
Piltar	2,0	,40	2,2	,26	1,64	,48	1,64	,48
Stúlkur	2,3	,28	2,3	,21	1,62	,48	1,63	,48
Stéttarstaða								
Lág	2,1	,35	2,2	,20	1,65	,48	1,74	,44
Mið	2,1	,36	2,2	,23	1,62	,48	1,65	,48
Há	2,2	,36	2,2	,23	1,55	,50	1,61	,49

benda til að stúlkur sem sýna meiri samskiptaþroska séu ólíklegri til að reykja (15 ára: 25% lægstu í samskiptaþroska, $M = 1,54$, $SF = 0,50$; 50% miðlungs samskiptaþroski, $M = 1,21$, $SF = 0,41$; 25% hæstu í samskiptaþroska, $M = 1,10$, $SF = 0,31$. Marktækur munur kom fram á milli lægstu og miðlungs í samskiptaþroska, $t = 5,27$, $p < 0,0001$; miðlungs og hæstu, $t = 3,04$, $p < 0,05$; lægstu og hæstu, $t = 7,80$, $p < 0,0001$. 17 ára: 25% lægstu í samskiptaþroska, $M = 1,54$, $SF = 0,50$; 50% miðlungs, $M = 1,39$, $SF = 0,49$; 25% hæstu, $M = 1,23$, $SF = 0,42$. Marktækur munur kom fram á milli lægstu og miðlungs í samskiptaþroska, $t = 2,41$, $p < 0,5$; miðlungs og hæstu, $t = 3,06$, $p < 0,05$; lægstu og hæstu, $t = 4,64$, $p < 0,0001$). Þessi tengsl koma fram þótt tillit sé tekið til fyrri reykinga þeirra og reykinga foreldra og vina, en þessir þættir tengjast sterklega reykingum stúlkna eins og fram kemur í töflunni.

Svipaðar niðurstöður koma fram þegar hugað er að daglegum reykingum pilta. Við 15 ára aldur koma fram marktæk tengsl samskiptaþroska og tóbaksreykinga (25% lægstu í samskiptaþroska, $M = 1,37$, $SF = 0,48$; 50% miðlungs í samskiptaþroska, $M = 1,19$, $SF = 0,44$; 25% hæstu í samskiptaþroska, $M = 1,16$, $SF = 0,40$. Marktækur munur kom fram á milli lægstu og miðlungs í samskiptaþroska, $t = 3,99$, $p < 0,0001$; lægstu og hæstu, $t = 3,53$, $p < 0,0001$, en ómarktækur munur á milli meðal og hæstu). Við 17 ára aldur voru tengslin á milli samskiptaþroska og tóbaksreykinga á mörkum marktæktar (25% lægstu í samskiptaþroska, $M = 1,34$, $SF = 0,48$; 50% miðlungs, $M = 1,34$, $SF = 0,48$; 25% hæstu, $M = 1,14$, $SF = 0,35$. Marktækur munur koma fram í samskiptaþroska á milli miðlungs

og hæstu, $t = 3,38$, $p < 0,001$; lægstu og hæstu, $t = 3,34$, $p < 0,001$, en ómarktækur munur á milli lægstu og miðlungs).

Almennt má því segja að þótt tengsl komi fram á milli samskiptaþroska og tóbaksreykinga bæði stúlkna og pilta eru tengslin línulega sterkari í tilviki stúlkna en pilta.

Athygli vekur að það að reykja daglega við 14 ára aldur tengdist ekki daglegum reykingum við 15 ára aldur þegar stjórnad var fyrir öðrum breytum. Hins vegar koma fram sterk tengsl á milli daglegra reykinga við 15 ára aldur og þess að reykja daglega við 17 ára aldur hjá bæði stúlkum og piltum. Þá vekur athygli að reykingar foreldra virðast samkvæmt þessu líkani tengjast sterkar reykingum stúlkna en pilta. Reykingar vana tengjast hins vegar reykingum bæði stúlkna og pilta við 15 ára aldur en aðeins stúlkna við 17 ára aldur.

Millitíma forspá 15-17 ára

Sérstakur áhugi var á að kanna hvort samskiptaþroski við 15 ára aldur spáði fyrir um daglegar reykingar við 17 ára aldur, þótt stjórnad væri fyrir sterkum áhrifumþáttum, það er eigin reykingum við 15 ára aldur og reykingum foreldra og vana. Eins og töflur þrjú og fjögur sýna spáði samskiptaþroski fyrir um daglegar reykingar bæði stúlkna og pilta. Ekki reyndist samvirkni á milli kyns og samskiptaþroska við 15 ára aldur þegar spád var fyrir um tóbaksreykingar við 17 ára aldur. Hvort sem stúlkur eða piltar áttu í hlut bentu niðurstöður til þess að þau sem sýndu meiri samskiptaþroska væru ólíklegri til að reykja daglega en þau sem sýndu minni þroska (25% lægstu í samskiptaþroska, $M = 1,50$, $SF = 0,45$; 50% miðlungs í samskiptaþroska, $M = 1,31$, $SF = 0,37$; 25% hæstu í samskiptaþroska, $M = 1,21$, $SF = 0,38$). Marktækur munur kom alls staðar fram: á milli lægstu og miðlungs í samskiptaþroska, $t = 4,77$, $p < 0,01$; lægstu og hæstu, $t = 6,24$, $p < 0,01$; og miðlungs og hæstu, $t = 2,98$, $p < 0,01$).

Í tilviki stúlkna spáðu fyrri reykingar og reykingar bæði foreldra og vana við 15 ára aldur fyrir um daglegar reykingar þeirra við 17 ára aldur. Í tilviki pilta spáðu reykingar við 15 ára aldur fyrir um daglegar reykingar þeirra við 17 ára aldur, en reykingar foreldra og vana tengdust þeim ekki marktækt.

Fylgt úr hlaði

Helsta nýmæli þessarar rannsóknar er að nýtt þroskalíkan er notað til að kanna mismunandi samskiptaþroska unglínganna í tengslum við áhættu- hegðun þeirra, hér tóbaksreykingar.

Tafla 3. Aðhvarfsgreining (*logistic regression*): Daglegar tóbaksreykingar stúlkna (a) við 15 ára aldur (tími 1) og 17 ára aldur (tími 2) eftir reykingum vana, reykingum foreldra, fyrri reykingum og samskiptabroska; (b) við 17 ára aldur með hliðsjón af mælingum við 15 ára aldur

	Tóbaksreykingar											
	15 ára (tími 1)				17 ára (tími 2)				15-17 ára (spá um tíma 2 frá tíma 1)			
	B	SV	Wald	OR	B	SV	Wald	OR	B	SV	Wald	OR
Stétt	-0,06	0,19	0,1	0,9	0,26	0,19	2,0	1,3	0,37	0,20	3,3+	1,4
Reyk. vín.	3,48	0,73	22,8***	32,4	0,78	0,29	7,3*	2,2	0,79	0,30	7,1*	2,2
Reyk. for.	0,96	0,30	10,0*	2,6	0,91	0,27	11,3**	2,5	1,08	0,29	14,4***	3,0
Fyrri reyk.	0,13	0,37	0,1	1,1	3,07	0,44	47,7***	21,5	3,11	0,52	36,5***	22,5
Samþroski	-2,50	0,51	24,3***	0,1	-3,07	0,78	15,5***	0,1	-1,09	0,55	4,0*	0,3
Fasti	-3,80	1,98	3,7*		-0,78	1,88	0,2		-5,57	1,63	11,7**	

Líkan $\chi^2(5, N = 452) = 129,4***$; Líkan $\chi^2(5, N = 416) = 169,6***$; Líkan $\chi^2(5, N = 375) = 145,4***$

B = Beta; SV = Staðalvilla; Wald kíkvaðrat var notað til at kanna marktækni hverrar breytur þar sem sjórnað er fyrir áhrifum annarra breytna; OR = Odds ratio er mjög algeng mælistærð í rannsóknnum þar sem fylgibreyta er tvígd og nota þarf „logistic“ regression eða log-linear úrvinnslu. + $p < 0,10$, * $p < 0,05$, ** $p < 0,001$, *** $p < 0,0001$

Tafla 4. Aðhvarfsgreining (*logistic regression*): Daglegar tóbaksreykingar þiltra (a) við 15 ára aldur (tími 1) og 17 ára aldur (tími 2) eftir reykingum vina, reykingum foreldra, fyrri reykingum og samskiptabroska; (b) við 17 ára aldur með hlíðsjón af mælingum við 15 ára aldur

	Tóbaksreykingar											
	15 ára (tími 1)				17 ára (tími 2)				15-17 ára (spá um tíma 2 frá tíma 1)			
	B	SV	Wald	OR	B	SV	Wald	OR	B	SV	Wald	OR
Stétt	-0,01	0,17	0,0	0,9	0,05	0,19	0,1	1,1	-0,09	0,20	0,2	0,9
Reyk. vin.	3,33	0,60	30,7***	27,9	0,40	0,31	1,8	1,5	0,23	0,32	0,5	1,3
Reyk. for.	0,40	0,26	2,4	1,5	0,30	0,28	1,1	1,4	0,21	0,29	0,5	1,2
Fyrri reyk.	0,35	0,32	1,2	1,4	2,68	0,38	49,8***	14,7	2,52	0,39	41,6***	12,5
Samþroski	-1,05	0,32	10,7*	0,4	-0,99	0,58	2,9+	0,4	-0,78	0,39	3,9*	0,5
Fasti	-6,07	1,51	16,2*		-3,20	1,51	4,5*		-2,80	1,20	5,5*	

Líkan $\chi^2(5, N = 416) = 103,8^{***}$;

Líkan $\chi^2(5, N = 339) = 93,8^{***}$;

Líkan $\chi^2(5, N = 302) = 76,0^{***}$

+ p<0,10, * p<0,05, ** p<0,001, *** p<0,0001

Rannsóknin bendir til þeirra athyglisverðu niðurstöðu að samskiptaþroski ungmenna tengist daglegum reykingum þeirra við 15 og 17 ára aldur. Þannig eru unglingar, sem sýna meiri samskiptaþroska, almennt ólíklegri til að reykja 15 og 17 ára gamlir. Einnig virðist vera hægt að spá fyrir um daglegar reykingar ungmennanna við 17 ára aldur með hliðsjón af samskiptaþroska þeirra þegar þau eru 15 ára. Þessi niðurstaða er ekki síst athyglisverð fyrir það að hún kemur fram þótt stjórnad sé fyrir áhrifum breytna sem tengjast tóbaksreykingum sterklega. Hér er um að ræða fyrri reykingar og bæði reykingar vina og foreldra. Afar sjaldgæft er að sjá stjórnad fyrir áhrifum allra þessara þátta í rannsóknum.

Segja má þó, að þessi tengsl samskiptaþroska og tóbaksreykinga séu heldur línulegri í tilvikum stúlkna en pílta. Eftir því sem stúlkur sýndu meiri þroska þeim mun ólíklegri voru þær til að reykja daglega bæði við 15 og 17 ára aldur. Í tilvikum 15 ára pílta voru þeir sem sýndu minnstan samskiptaþroska (25% lægstu) líklegri til að reykja daglega en þeir sem sýndu miðlungs samskiptaþroska (50%) og mestan (25% hæstu), en ekki kom fram marktækur munur á tveimur síðasttöldu hópunum. Við 17 ára aldur voru hins vegar þeir piltar sem sýndu mestan samskiptaþroska ólíklegri til að reykja en bæði þeir sem sýndu miðlungs og lægstan samskiptaþroska, en ekki kom fram marktækur munur á tveimur síðastnefndu hópunum. Þessi munur á stúlkum og piltum kom ekki fram þegar litið var til samskiptaþroska þeirra við 15 ára aldur í tengslum við tóbaksreykingar þeirra þegar þau voru orðin 17 ára.

Almennar niðurstöður rannsóknarinnar koma heim og saman við niðurstöður úr fyrri úrvinnslu gagnanna um tengsl á milli samskiptaþroska og áfengisneyslu (Sigrún Aðalbjarnardóttir, 2002). Í raun vekur það athygli þar sem telja má tóbaksreykingar meira ávanabindandi en áfengisneyslu, það er þeir sem fíkta við reykingar vita oft ekki fyrir en þeir eru orðnir háðir tóbaksreykingum; þeir sem byrja að smakka áfengi leiðast hins vegar ekki endilega hratt út í mikla neyslu (miðað er við 5 eða fleiri glös af áfengi í hvert skipti sem drukkið er). Þannig er ávanabindandi þátturinn mjög sterkur í tóbaksneyslu eins og sést í þessari rannsókn, einkum þegar ungmennin eru orðin 17 ára.

Næstu skref í þessari rannsókn eru að vinna úr viðamiklum viðtölum sem ég og aðstoðarfólk mitt höfum tekið við 18 ungmennanna um tóbaksreykingar þeirra og samskipti við foreldra og félag. Þessi ungmenni taka þátt í heildarrannsókninni. Þar gefst sérstakt tækifæri til að athuga þá einstaklingsbundnu merkingu sem þau leggja í tóbaksreykingar sínar; hvers vegna þau reykja eða reykja ekki og hvernig þær raddir þeirra koma heim og saman við það almenna munstur sem kom fram í þeim hluta rannsóknarinnar sem hér var lýst.

Vonir eru bundnar viðað nýta megi að niðurstöðurnar við að leggja grunn að hagnýtum rannsóknum á þessu sviði og marka stefnu í fyrirbyggjandi starfi með börnum og unglingum.

Í forvarnarstarfi þarf að sjálfsögðu að vinna á ýmsum vettvangi að margvíslegum úrræðum. Þau tengsl sem fram koma í rannsókninni á milli samskiptaþroska annars vegar og tóbaksreykinga unglunga hins vegar minna á hve brýnt er að leita leiða til að efla þennan þroska ungmenna. Varla þarf að taka fram að ekki er tryggt að barnið byrji ekki að reykja þótt það sýni góðan samskiptaþroska og foreldri og vinir reyki ekki. Tóbaksreykingar og önnur áhættu hegðun unglunga er afleiðing flókens samspils marga þátta sem sumum hverjum er erfitt að stjórna. Rannsóknin sýnir aðeins að líkurnar eru minni á því að unglingurinn byrji að reykja ef hann sýnir góðan samskiptaþroska og býr við ofangreindar aðstæður.

Heimildir

- Biglan, A., Duncan, T. E., Ary, D. V. og Smolkowsky K. (1995). Peer and parental influences on adolescent tobacco use. *Journal of Behavioral Medicine*, 18, 315-330.
- Conrad, K. M., Flay B. R. og Hill, D. (1992). Why children start smoking cigarettes: Predictors of onset. *British Journal of Addiction*, 87, 1711 - 1724.
- De Civita, M. og Pagani, L. (1996). Familial constraints on the initiation of cigarette smoking among adolescents: An elaboration of social bonding theory and differential association theory. *Canadian Journal of School Psychology*, 12, 177-190.
- Doherty, W. J. og Allen, W. (1994). Family functioning and parental smoking as predictors of adolescent cigarette use: A six-year prospective study. *Journal of Family Psychology* 8, 347-353.
- Donnermeyer, J. F. (1992). The use of alcohol, marijuana and hard drug use by rural adolescents: A review of recent research. *Drugs and Society*, 7, 31 - 75.
- Elders, M. J., Perry C. L., Eriksen, M. P. og Giovino, G. A. (1994). The report of surgeon general: Preventing tobacco use among young people. *American Journal of Public Health*, 84, 543-546.
- Kandel, D. og Wu, P. (1995). The contributions of mothers and fathers on the intergenerational transmission of cigarette smoking in adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 5, 225-252.
- Newcomb, M. D. og Bentler, P. M. (1989). Substance use and abuse among children and teenagers. *American Psychologist*, 44, 242-248.

- Schultz, L. H., Selman, R. L. og Sigrún Aðalbjarnardóttir (mars 1996). *Preliminary Validation of a Questionnaire Measure of Adolescent Interpersonal Development and Risky Behavior*. Framlag á ráðstefnunni: The Society for Research on Adolescence. Boston, USA.
- Selman, R. L. (1980). *The growth of interpersonal understanding*. New York: Academic Press.
- Selman, R. L. og Sigrún Aðalbjarnardóttir. (2000). A developmental method to analyze the personal meaning adolescents make of risk and relationship: The case of „drinking.“ *Applied Developmental Science, 4*, 47-65.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir. (2002). Adolescent psychosocial maturity and alcohol use: Quantitative and qualitative analysis of longitudinal data. *Adolescence, 37*, 19-53.
- Sigrún Aðalbjarnardóttir og Leifur Geir Hafsteinsson. (1998). Tóbaksreykingar ungmenna: Tengsl við uppeldishætti foreldra og reykingar foreldra og vína. *Uppeldi og menntun, 7*, 83-98.
- Þórólfur Þórlindsson, Inga Dóra Sigfúsdóttir, Jón Gunnar Bernburg og Viðar Halldórsson. (1998). *Vímuefnaeysla ungs fólks: Umhverfi og aðstæður*. Reykjavík, Rannsóknastofnun uppeldis- og menntamála.

Líðan fíkla: alkóhólista, reykingafólks og of þungra¹

Sigurlína Davíðsdóttir

Það hefur lengi verið vitað og er vel rannsakað að alkóhólismi er ekki hollur fyrir andlega líðan fólks. Meðal þeirra sem hafa fundið þetta eru Allebeck og Allgulander (1990), sem bentu á að misnotkun vímuefna tengdist marktækri aukningu á sjálfsvígsáhættu; Modesto-Lowe og Kranzler (1999) fundu einnig að geðveilir eru almennari meðal alkóhólista en í almennu þýði. Samkvæmt rannsókn þeirra er algengast að alkóhólistar séu með geðraskanir (svo sem geðlægðir), kvíðaraskanir og andfélagslegar persónuleikaraskanir. Í annari rannsókn fannst að allir svarendur af báðum kynjum og á öllum aldri sem höfðu tvö eða fleiri vandamál sem tengdust áfengisneyslu sögðust einnig hafa margvísleg einkenni um vanlíðan og geðlægðir (Madianos, Gefou-Madianou og Stefanis, 1995). Áfengisneysla virðist líka vera forspá um verri almenna líðan, eins og sést í rannsókn þar sem rætt var við franska tánínga (Weill og Le Bourhis, 1994). Þeir sem drukku mest árið 1990 voru óánægðir með líf sitt, höfðu litlar hömlur og voru svartsýnir árið 1985. Þeir fóru mikið út á lífið, reyktu meira og drukku meira kaffi en aðrir táníngar. Svipaðar niðurstöður fundust í Ástralíu (Teesson, Hall, Lynskey og Degenhardt, 2000), þar sem oft fóru saman raskanir sem tengdust vímuefnaneyslu og geðrænum kvillum, einnig var lítið um að þetta fólk sækti sér meðferð sér til bata. Á Spáni fundu enn aðrir rannsakendur (Lopez o.fl., 2001) vísbendingar um að sálfélagsleg líðan væri meðal forspárþátta um áfengisneyslu. Meðal þess sem Kushner, Sher og Erickson (1999) fundu var að líkurnar á að vera annaðhvort með kvíðaröskun eða misnota vímuefni voru tvisvar til fimm sinnum meiri ef hitt ástandið var líka til staðar. Þannig hefur sést að misnotkun vímuefna (sérstaklega áfengis) og kvíðaraskanir orsaka hvort annað á víxl, þar sem kvíðaraskanir leiða til misnotkunar vímuefna og öfugt. Samkvæmt þeim niðurstöðum sem hér hafa verið nefndar er líklegt að alkóhólismi sé einnig vísbending um önnur lífsgæðavandamál, svo sem vanmáttartilfinningu og svartsýni.

---

1 Rannsóknin var styrkt af Rannsóknarráði Íslands, Rannsóknasjóði Háskóla Íslands og Heilsustofnun Náttúruvæðingafélags Íslands í Hveragerði.

Þótt níkótínfíkn hafi ekki tengst kvíða eins sterkt og alkóhólismi, eru nú að koma fram rannsóknaniðurstöður sem benda til þess að þarna sé um tengingu að ræða. Meðal þeirra sem gert hafa þessar rannsóknir eru Johnson, Cohen, Pine og Klein (2000), sem fundu að sigarettureykingar auka áhættuna á vissum kvíðaröskunum seint á táningsárum og snemma á fullorðinsárum. Bergen og Caporaso (1999) héldu því fram að níkótínfíkn væri algengasta geðgreiningin í Bandaríkjunum og vímuefnamisnotkun, djúpar geðlæðdir og kvíðaraskanir væru algengustu geðraskanir sem tengdust níkótínfíkn. Þannig er tengingin milli níkótínfíknar og kvíða að koma æ sterkar fram í rannsóknaniðurstöðum undanfarinna ára. Erfitt hefur verið að fullyrða um orsakasamhengi, þótt Johnson og féll. (2000) hafi fundið að níkótínfíkn kom á undan kvíða í langtímarannsókn þeirra á táningum og ungu, fullorðnu fólki; þá fundu einnig Cohen, McCarthy, Brown og Myers (2002) að neikvæð lífsafstaða tengdist reykingahegðun bæði til skemmri og lengri tíma.

Ofþyngd er að verða æ viðurkenndari sem fíkn, eins og sést af tilvist hópa eins og *Overeaters Anonymous* og *Weight Watchers*. Nokkrar rannsóknir hafa farið fram þar sem kvíði og ofþyngd hafa tengst. Telch og Agras (1996) gerðu eina þessara rannsókna, þar sem neikvæðar tilfinningar tengdust átköstum og stjórnleysi. Meðal hugsanlegra skýringa á þessu eru rannsóknarniðurstöður Polivy og Herman (1999), sem fundu að átköst sem byrja með vanlíðan hjá þeim sem eru að halda í við sig gætu þjónað sálfræðilegum tilgangi með því að draga athyglina frá vanlíðaninni eða dreifa tilhugsuninni um hana. Fyrri niðurstöður sömu höfunda (Polivy, Herman og McFarlane, 1994) benda til þess að þeir sem halda í við sig í matarneyslu auki átið þegar þeir verða fyrir kvíðavekjandi ógnun við sjálfsálit sitt, hvernig sem maturinn er á bragðið. Arnow, Kenardy og Agras (1995) settu upp kvarða til að mæla át vegna tilfinninga (að höndla neikvæðar tilfinningar með því að borða). Þau fundu að reiði/gremja, kvíði og geðlæðdir höfðu sterka tengingu við mælingar á átköstum. Van Strien, Schippers og Cox (1995) fundu að át vegna tilfinninga hafði marktæka tengingu við vandamál á tilfinningasviði og í tilfinningasamböndum.

Í þessari rannsókn er athyglinni beint að sálfræðilegri líðan fíkla sem misnota áfengi og önnur vímuefni, níkótín og mat. Fyrri rannsóknir benda til þess að tengsl séu milli þessara fíknar og neikvæðra tilfinninga, svo sem kvíða, svartsýni og streitu, þess vegna verður búist við að finna svipað mynstur hér. Einnig verða könnuð önnur svið sálfræðilegrar líðanar, svo sem tilfinning um stjórn á eigin lífi, tilfinning um stjórn á eigin heilsu og sálílkamlegar umkvartanir.

Aðferð

Rannsóknin var gerð á Heilsustofnun Náttúrulækningafélags Íslands í Hveragerði. Spurningalistar voru lagðir fyrir við innlögn. Flestir þátttakenda komu á Heilsustofnunina til lækninga, sumir eftir aðgerðir eða í almenna endurhæfingu, aðrir í sérstök átök svo sem reykinganámskeið eða grenningarnámskeið.

Þátttakendur

Þátttakendur voru 168 konur og 93 karlar, alls 263 (2 þátttakendur merktu ekki við kyn). Aldursbilið var frá 17 til 80 ára, meðalaldurinn var 57,6 ár, staðalfrávik 14,7 ár. Svarhlutfall var eins gott og hægt var að búast við, eða um 45%. Spurningalistar voru lagðir fyrir alla sem voru undir 80 ára aldri. Margir eiga erfitt með að svara slíku þótt þeir séu yngri en 80 ára, þar að auki voru margir mjög veikir þegar þeir voru lagðir inn. Þess vegna var ekki búist við mjög háu svarhlutfalli.

Mælitæki

Kvíði var mældur með kvarða Spielbergers (1983). Hann inniheldur 20 spurningar, svo sem „Ég er taugaóstyrk(ur) og eirðarlaus“, sem þátttakendur svöruðu á 4 punkta Likert mælistiku frá 1 (næstum aldrei) til 4 (næstum alltaf). Áreiðanleiki við endurtekin próf hefur mælst frá 0,73 til 0,86, og áreiðanleiki innan listans hefur verið 0,90.

Streita var metin með 14 spurninga kvarða (Cohen og Williamson, 1988). Svör við spurningum, svo sem „Hve oft á undanfórnum mánuði hefurðu verið taugaóstyrk(ur) og streitt/ur“ voru mæld á 5 punkta Likert mælistiku frá 0 (aldrei) til 4 (mjög oft). Cohen og Williamson hafa fundið innri áreiðanleika fyrir þennan kvarða vera 0,78.

Bjartsýni/svartsýni var mæld með *Life Orientation Test* (Scheier og Carver, 1985). Í honum eru átta spurningar, svo sem „Ég er alltaf bjartsýn(n) um framtíðina.“ Þátttakendur svöruðu á 5 punkta Likert mælistiku hversu sammála eða ósammála þeir væru hverri spurningu. Scheier og Carver (1985) fundu að innri áreiðanleiki kvarðans væri 0,76 og áreiðanleiki við endurtekið próf eftir 4 vikur væri 0,79.

Ástand í fjölskyldunni var mælt með 33 spurninga kvarða (Caldwell, 1988; Sigurlína Davíðsdóttir, 1996) þar sem settar voru fram fullyrðingar, svo sem „Mér finnst venjulega gott að vera í minni fjölskyldu.“ Þátttakendur svöruðu á Likert mælistiku frá 1 (mjög sammála) til 6 (mjög ósammála). Innri áreiðanleiki þessa kvarða hefur mælst 0,87.

Sállíkamlegar umkvartanir voru mældar með einkennalista úr SCL-90, en það er 12 spurninga undirkvarði sem á að mæla slíkar umkvartanir (Shutty, DeGood og Schwartz, 1986). Þessi kvarði er hluti af 90 spurninga kvarða með mörgum víddum, upphaflega unninn upp úr Hopkins einkennagátlistanum. Þátttakendur eru beðnir að merkja við á 5 punkta Likert mælistiku frá 0 (alls ekki) til 4 (verulega mikið) hversu mikið einhver ákveðin einkenni, svo sem verkur fyrir brjósti eða höfuðverkur, hefði valdið þeim óþægindum undanfarna 2 mánuði. Svörun við þessum kvarða hefur mælst með innri áreiðanleika 0,77 til 0,74.

Annar undirkvarði úr SCL-90 var notaður til að mæla fjadsemi, í honum eru 8 spurningar sem svarað er á sama hátt og spurningunum um sállíkamlegar umkvartanir, en þarna var verið að tala um einkenni svo sem að langa til að brjóta hluti eða öskra og fleygja hlutum. Innri áreiðanleiki kvarðans hefur mælst 0,87 (Shutty o.fl., 1986).

Lachman og Weaver (1988) þróuðu kvarða til að mæla stjórn á eigin lífi, í þeim skilningi að það stjórnist ekki af tilviljunum. Í kvarðanum eru 7 spurningar, svo sem „Ég get gert hvað sem ég ákveð að gera.“ Svörin eru á 4 punkta Likert kvarða, frá 1 (mjög sammála) til 4 (mjög ósammála). Áreiðanleiki við endurtekið próf eftir 4 ár mældist 0,33.

Mat á heilsustjórnun var mæld með kvarða eftir Smith, Wallston og Smith (1995). Þetta er 8 spurninga kvarði til að mæla trú á eigin getu í tengslum við heilsutengda hegðun. Spurningar voru til dæmis „Ég get vel stjórnað heilsufari mínu.“ Svörin eru á 5 punkta Likert mælistiku, frá 1 (mjög ósammála) til 5 (mjög sammála). Innri áreiðanleiki þessa kvarða hefur fundist frá 0,82 til 0,90, en áreiðanleiki við endurtekið próf eftir 2,5 ár var 0,60.

Jákvæðni/neikvæðni var mæld með 10 spurninga kvarða (Bradburn, 1969). Þátttakendur svöruðu spurningum, svo sem „Hefurðu á undanförunum vikum verið stolt(ur) vegna þess að þér hafði verið hrósað fyrir eitt-hvað sem þú hafðir gert?“ með „já“ eða „nei.“ Innri tengsl innan kvarðans hafa fundist allt frá 0,19 til 0,75.

Kvarði Rosenbergs (1965) til að mæla sjálfsmynd var notaður, en hann getur talist sígild mæling á sjálfsmynd. Í kvarðanum eru 10 spurningar, svo sem „Ég hef jákvæða afstöðu til sjálfrar/sjálfs mín.“ Svarmöguleikar eru frá 1 (mjög sammála) til 4 (mjög ósammála). Innri áreiðanleiki hefur fundist allt að 0,88.

Skimunarpróf fyrir alkóhólisma, AUDIT (*Alcohol Use Disorders Identification Test*), sem þróaður var af Heilbrigðisstofnun Sameinuðu þjóðanna (Babor og Grant, 1989) var notaður til að finna alkóhólista í úrtakinu. Þetta er 10 spurninga kvarði sem þróaður var í sex löndum og var upphaflega

150 spurningar. Svör við spurningum, svo sem „Hve oft drekkurðu sex eða fleiri glös á sama kvöldi?“ voru mældar frá 0 (aldrei) til 4 (daglega eða nærri daglega). Hugsanleg spönn svara er frá 0 til 40. Í 2000 sjúklinga hópi í sex löndum svöruðu 94% greindra alkóhólista með 8 eða herra á þessum kvarða. Þess vegna var 8 notað sem viðmiðsgildi.

Reykingar voru mældar með spurningu þar sem þátttakendur voru beðnir að merkja við þá fullyrðingu sem best lýsti þeim. Fullyrðingarnar voru 8, frá „Ég hef aldrei reykt sigarettu, ekki tekið reyk“ til „Ég reyki venjulega meira en 20 sigarettur á dag.“

Líkamsmassakvarði (*Body Mass Index*) var reiknaður fyrir þátttakendur úr gögnum sem safnað var við innlögn á Heilsustofnunina. Starfsfólk mældi hæð og þyngd og þessar mælingar voru notaðar við útreikningana (þyngd í kg/hæð í m²). Of þungir voru taldir þeir sem höfðu BMI meira en 30, þar sem þetta er venjuleg skilgreining á þeim hópi (Ogden, 2000).

Niðurstöður

Alkóhólistar, reykingamenn og of þungir voru fundnir í úrtakinu. Þeir sem höfðu 8 eða herra á kvarðanum um alkóhólisma voru merktir sem alkóhólistar samkvæmt fyrri rannsóknum (Babor og Grant, 1989), aðrir sem ekki alkóhólistar. Á sama hátt voru þeir merktir reykingamenn sem sögðust reykja að staðaldri, jafnvel þótt þeir segðust ekki reykja nema svo sem eina sigarettu á dag. Aðrir voru merktir ekki reykingamenn. Þeir sem voru með 30 eða herra á BMI voru merktir of þungir, aðrir í eðlilegri þyngd. Í töflu 1 sést fjöldi alkóhólista og reykingamanna og hvernig þessar flokkanir sköruðust þegar kyni var haldið stöðugu. Eins og sést í töflunni, voru í úrtakinu aðeins 14 alkóhólistar og 27 reykingamenn. Þar voru 47 of þungir, með tilliti til viðmiðsgildis, einn karlmaður af þeim var alkóhólisti og ein kona reykti.

Í töflu 2 er sýndur áreiðanleiki (Cronbach's alpha) allra kvarðanna sem notaðir voru í rannsókninni. Áreiðanleiki var ásættanlegur fyrir flesta kvarðana, allt frá 0,64 fyrir lífsstjórnun til 0,88 fyrir kvíða og mat á streitu. Jafnvel þótt áreiðanleikinn fyrir lífsstjórnunarkvarðann væri fremur lágur, var hann þó notaður í útreikningunum.

Til að finna tengsl milli þáttanna sem hér voru skoðaðir og fíknar þátttakenda voru notuð t-próf til að greina milli alkóhólista og ekki alkóhólista, reykingamanna og ekki reykingamanna og of þungra og eðlilega þungra. Kynjamunur var einnig prófaður. Niðurstöður eru sýndar í töflu

Tafla 1. Fjöldi og skörun þátttakenda, alkóhólistar og reykingamenn eftir kynferði (N=137)

Kyn		Ekki alkóhólistar	Alkóhól- istar	Alls
Konur	Reykja ekki	78	2	80
	Reykja	19	1	20
Alls		97	3	100
Karlur	Reykja ekki	23	7	30
	Reykja	3	4	7
Alls		26	11	37

Tafla 2. Áreiðanleiki kvarða

Kvarði	Áreiðanleiki
Kvíði	0,88
Mat á streitu	0,88
Sállíkamlegar umkvartanir	0,84
Fjandsemi	0,82
Bjartsýni/svartsýni	0,70
Ástand í fjölskyldum	0,87
Lífsstjórnun	0,64
Mat á heilsustjórnun	0,79
Jákvæðni/neikvæðni	0,75
Sjálfsmynd	0,83
Alkóhólismi	0,77

3. Alkóhólistarnir voru kvíðnari, streittari (mælingin var rétt við að ná tölfræðilegri marktækni), fjandsamlegri, svartsýnni, með verra fjölskylduástand og neikvæðari. Jafnvel þótt mismunurinn gengi í sömu átt hvað varðar sállíkamlegar umkvartanir, lífsstjórnun og mat á heilsustjórnun, var hann ekki svo mikill að hann næði tölfræðilegri marktækni.

Reykingamenn voru kvíðnari, streittari, höfðu meiri sállíkamlegar umkvartanir, voru fjandsamlegri, höfðu minni lífsstjórnun (rétt við marktækni), minni heilsustjórnun, voru neikvæðari og með lélegri sjálfsmynd (rétt við marktækni) en þeir sem ekki reyktu. Enginn marktækur munur fannst milli hópanna á bjartsýni eða fjölskylduástandi.

Tafla 3. Munur á meðaltölum alkóhólista og ekki alkóhólista, reykingamanna og ekki reykingamanna, of þungra og ekki of þungra, kvenna og karla á mælingum fyrir andlega vellíðan

Kvarði	Alk.	Ekki alk.	t-próf	Reyk.	Ekki reyk.	t-próf	Ofb.	Ekki ofb.	t-próf	Konur	Karlar	t-próf
Kvíði	2,76	2,25	-2,86**	2,40	2,18	-2,09*	2,19	2,23	0,41	2,25	2,19	0,58
Streita	3,03	2,66	-1,84†	2,93	2,53	-3,09**	2,61	2,37	-1,81	2,71	2,43	-2,55**
Sállíkaml.	2,06	2,18	0,54	2,43	1,99	-3,16**	2,07	2,02	-0,32	2,24	1,79	3,49**
Fjandsemi	2,07	1,60	-2,56**	1,82	1,51	-2,80**	1,59	1,50	-0,79	1,61	1,58	0,29
Bjartsýni	2,98	3,30	2,59**	3,25	3,32	0,80	3,28	3,29	-0,07	3,33	3,21	1,78†
Fjölskylda	2,78	2,11	-2,54**	2,32	2,10	-1,21	2,12	2,18	-0,39	2,14	2,21	-0,56
Lífstjórnun	2,64	2,76	1,07	2,60	2,73	1,50	2,72	2,70	-0,30	2,75	2,67	1,05
Heilsustjórn	3,04	3,08	0,21	2,92	3,20	2,45**	3,08	3,24	1,38	3,08	3,20	-1,27
Jákvæðni	1,55	1,67	1,66†	1,58	1,71	2,80**	1,71	1,69	-0,41	1,67	1,73	-1,46
Sjálfsmynd	3,05	3,21	1,09	3,06	3,24	1,80†	3,21	3,22	0,10	3,18	3,25	-0,75

**p<0,01; *p<0,05; †p<0,10

Tafla 4. Mismunur á þeim sem eru á miklum áhættuhópi vegna ofþyngdar (BMI $\geq$ 40 (N=19) og öðrum (BMI $\leq$ 39 (N=113)

Kvarði	Allt of þungir	Venjulegir	t-próf
Kvíði	2,61	2,14	-3,38**
Streita	3,06	2,43	-3,36**
Sállíkamlegar umkvartanir	1,99	2,07	0,35
Fjandsemi	1,81	1,51	-1,87†
Bjartsýni	3,00	3,32	2,40*
Fjölskylduástand	2,47	2,12	-1,13
Lífsstjórnun	2,61	2,73	0,99
Skynjuð heilsustjórnun	2,73	3,22	3,23**
Jákvæðni	1,59	1,72	2,07*
Sjálfsmynd	3,03	3,23	1,30

**p<0,01; *p<0,05; †p<0,10

Þeir sem voru of þungir skáru sig ekki úr öðrum í úrtakinu, þótt munur milli hópanna gengi í sömu átt og búist var við. Streitukvarðinn nálgadist marktækni, sem gaf vísbendingu um að of þungir væru streittari en eðlilega þungir.

Kynjamunur fannst á þrem mælingum. Konur voru streittari en karlar, höfðu fleiri sállíkamlegar umkvartanir og voru bjartsýnni (þessi mæling nálgadist marktækni).

Niðurstaðan fyrir of þunga úr töflu 3 var mjög frábrugðin því sem vænst hafði verið, miðað við fyrri rannsóknir á of þungum. Þess vegna var fundinn annar hópur of þungra, þeir sem voru í 40 og þar yfir á BMI. Þetta er fólk í miklum áhættuhópi, samkvæmt Ogden (2000). Í úrtakinu voru 20 manns í þessum hópi, 18 þeirra voru karlar. Þessi hópur var síðan borinn saman við þá sem voru undir 40 á BMI. Þessir útreikningar sýna allt öðru vísi niðurstöður en þeir fyrri, eins og sést í töflu 4. Of þungir í þessum áhættuhópi voru kvíðnari, streittari, fjandsamlegri (rétt við tölfræðilega marktækni), svartsýnni, með minni heilsustjórnun og meiri neikvæðni en þeir sem voru ekki eins þungir. Þar sem kynjamunur gæti haft áhrif á niðurstöður fyrir reykingar, streitu og sállíkamlegar umkvartanir, var reiknuð hlutfylgni milli þessara þátta þegar kyni var haldið stöðugu. Eins og sjá má í töflu 5 eru marktæk tengsl milli allra þessara þátta þegar stjórnað er fyrir kynjamun.

Tafla 5. Hlutfylgni milli reykinga, streitu og sállíkamlegra umkvartana þegar kyni er haldið stöðugu (N=136)

	Streita	Sállíkaml. umkvartanir
Reykingar	0,25**	0,20*
Streita		0,50**

**p<0,01; *p<0,05

Umræður

Alkóbólismi er hreint ekki heilsusamlegur fyrir líðan fólks, samkvæmt niðurstöðum þessarar rannsóknar. Þetta er í samræmi við það sem áður hefur fundist (Allebeck og Allgulander, 1990; Modesto-Lowe og Kranzler, 1999; Kushner o.fl., 1999; Lopes o.fl., 2001; Mdiarnos o.fl., 1995; Teesson o.fl., 2000; Weill og Le Bourhis, 1994). Nikótínfíkn er í rauninni ekki miklu heilsusamlegri ef dæma má eftir þessum niðurstöðum, en það er einnig í samræmi við fyrri niðurstöður (Bergen og Caporaso, 1999; Cohen og fél., 2002; Johnson o.fl., 2000). Þetta gæti bent til þess að fíknin sjálf sé söku-dólgurinn. Fyrst ofát hefur verið skilgreind sem fíkn, ætti að búast við svipuðum niðurstöðum frá þeim sem eru of þungir. Átköst og át sem tengist tilfinningum hefur tengst neikvæðum tilfinningum, sérstaklega kvíða (Arnou o.fl., 1995; Polivy og Herman, 1999; Telch og Agras, 1996; Van Strien o.fl., 1995). Hér var þó ekki hægt að sjá þetta mynstur þegar fólk fór upp fyrir venjuleg viðmið fyrir ofþyngd. En þegar of þungir fóru í mesta áhættuhóp, komu fram svipaðar niðurstöður og úr hinum tveimur fíknihópunum. Því virðist sem fleira geti leitt til ofþyngdar en aðeins fíkn. Hugsanlega er ekki hægt að tala um fíkn í þessu sambandi fyrir en fólk er algjörlega búíð að missa stjórn á áti sínu og er komið í mesta áhættuhóp vegna ofþyngdar. Þess utan eru afleiðingar þvílíkrar ofþyngdar neikvæðar í sjálfum sér. Stimplun sem leiðir af drykkju í óhófi og reykingum á einnig við um ofþyngd af þessu tagi. Orsakasamhengi getur gengið í báðar áttir, frá þessu ástandi til afleiðinganna og aftur til einstaklingsins gegnum stimplun sem tengist ástandinu.

Kvíði tengdist öllum fíknunum (hér eftir verður aðeins talað um of þunga í mesta áhættuhópi sem fíknihóp). Þetta er í samræmi við fyrri

rannsóknaniðurstöður og kemur ekki á óvart. Streita einkenndi einnig fíklana. Fleiri konur reyktu en karlar, þær voru streittari og höfðu fleiri sálílkamlegar umkvartanir. Þrátt fyrir þennan kynjamun virtist hann ekki hafa áhrif á önnur tengsl milli þeirra þátta sem hér voru skoðaðir.

Athyglisvert var að allir fíknihóparnir voru fjandsamlegri en þeir sem ekki voru fíknir. Það er vel þekkt að meðal varnarháttá alkóhólista er fjandsemi, en ekki eins vel þekkt að reykingamenn og of þungir nota fjandsemi í þetta ríki mæli. Þannig virðist fíknin í sjálfri sér tengjast fjandsemi.

Alkóhólistar og of þungir voru svartsýnni en þeir sem ekki voru fíknir, en þótt munurinn á reykingamönnum og þeim sem ekki reyktu lægi í sömu átt, var hann of lítil til að ná tölfræðilegri marktækni. Konur voru hjart-sýnni en karlar, en þess ber að geta að fleiri karlar voru alkóhólistar í þessu úrtaki, sem getur hafa skipt máli með þennan kynjamun. Ef fíkn leiðir til svartsýni, þá virðast reykingar vera undantekning frá þeirri reglu.

Enginn munur á aðstæðum í fjölskyldum fannst milli hópanna, nema hjá alkóhólistum, þar sem fjölskylduástandið var verra en hjá þeim sem ekki voru alkóhólistar. Þetta er ekki undarlegt ef miðað er við vel þekkt áhrif alkóhólisma á fjölskylduna.

Enginn mismunur á lífsstjórnun fannst milli fíknihópanna og hinna, nema hvað reykingamenn virtust ekki hafa eins mikla trú á eigin getu til að stjórna lífi sínu og aðrir. Þessi mæling varð ekki alveg nógu áreiðanleg í rannsókninni, svo að erfitt er að taka niðurstöður varðandi hana sérlega alvarlega.

Eini hópurinn sem sýndi minni heilsustjórnun en hópurinn sem paraður var á móti var reykingamannahópurinn, sem virtist hafa minni heilsustjórnun en ekki reykingamenn. Hópur sem lætur leggja sig inn á heilsustofnun til að hætta að reykja er sennilega ekki að reyna þetta í fyrsta sinn. Sumir þátttakendurnir í þessari rannsókn voru á slíku reykinganámskeiði. Í þessum hópi gæti verið fólk sem hefur endurtekið reynt að hætta að reykja án þess að takast, svo að þessar niðurstöður ættu sennilega ekki að teljast undarlegar.

Allir fíknihóparnir voru neikvæðari en hóparnir sem paraðir voru á móti og konur voru neikvæðari en karlar. Þetta er í samræmi við aðrar niðurstöður rannsóknarinnar.

Þótt mismunur á sjálfsmynd væri í sömu átt og búist var við, var hann ekki nógu mikill til að verða tölfræðilega marktækur, nema hjá reykingamönnum sem höfðu lélegri sjálfsmynd en aðrir.

Heildarmyndin virðist nokkuð ljós. Sameiginleg einkenni allra fíkla-hópanna eru kvíði, streita, fjandsemi og neikvæðni. Fíkn tengist marktækt minni sálfræðilegri vellíðan, þegar fíklar eru bornir saman við þá sem ekki eru fíklar. En ofþvingd virðist vera í sérflokki, þar sem fíkn virðist þar eiga

aðeins við þá sem hafa algerlega misst stjórn á áti sínu og eru komnir í hæsta áhættuhóp. Þannig virðist minni ofþyngd geta farið eftir öðrum brautum en þyngd, til dæmis kæruleysislegum matarvenjum og kyrrsetum.

Heimildir

- Allebeck, P. og Allgulander, C. (1990). Suicide among young men: Psychiatric illness, deviant behaviour and substance abuse. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 81, 565-570.
- Arnou, B., Kenardy, J. og Agras, W. S. (1995). The Emotional Eating Scale: The development of a measure to assess coping with negative affect by eating. *International Journal of Eating Disorders*, 18, 79-90.
- Babor, T. F. og Grant, M. (1989). From clinical research to secondary prevention. International collaboration in the development of the Alcohol Use Disorders Identification Test (AUDIT). *International Perspectives*, 13, 371-374.
- Bergen, A. W. og Caporaso, N. (1999). Cigarette smoking. *Journal of the National Cancer Institute*, 91, 1365-1375.
- Bradburn, N. M. (1969). *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine.
- Caldwell, S. M. (1988). Measuring family well-being: Conceptual model, reliability, validity, and use. Í C. F. Waltz og O. L. Strickland (Ritstj.), *Measurement of nursing outcomes, Vol. 1: Measuring client outcomes*. New York: Springer Publishing Company.
- Cohen, L. M., McCarthy, D. M., Brown, S. A. og Myers, M. G. (2002). Negative affect combines with smoking outcome expectancies to predict smoking behavior over time. *Psychology of Addictive Behaviors*, 16, 91-97.
- Cohen, S. og Williamson, G. M. (1988). Perceived stress in a probability sample of the United States. Í S. Spacapan og S. Oskamp. (Ritstj.), *The social psychology of health* (bls. 31-67). Newbury Park: Sage Publications.
- Johnson, J. G., Cohen, P., Pine, D. S., og Klein, D. P. (2000). Association between cigarette smoking and anxiety disorders during adolescence and early adulthood. *The Journal of the American Medical Association*, 284, 2348-2351.
- Kushner, M. G., Sher, K. J. og Erickson, D. J. (1999). Prospective analysis of the relation between DSM-III anxiety disorders and alcohol use disorders. *The American Journal of Psychiatry*, 156, 723-732.
- Lachman, M. E. og Weaver, S. L. (1998). The sense of control as a moderator of social class differences in health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 763-773.
- Lopez, J. S., Martinez, J. M., Martin, A., Martin, J. M., Martin, M. J. og

- Scandroglio, B. (2001). An exploratory multivariate approach to drug consumption patterns in young people based on Primary Socialization Theory. *Substance Use and Misuse*, 36, 1611-1649.
- Maianos, M. G., Gefou-Madianou, D. og Stefanis, C. (1995). Patterns of alcohol consumption and related problems in the general population of Greece. *Addiction*, 90, 73-85.
- Modesto-Lowe, V. og Kranzler, H. R. (1999). Diagnosis and treatment of alcohol-dependent patients with comorbid psychiatric disorders. *Alcohol Research and Health*, 23, 144-149.
- Ogden, J. (2000). *Health psychology*. Buckingham: Open University Press.
- Polivy, J. og Herman, C. P. (1999). Distress and eating: why do dieters overeat? *International Journal of Eating Disorders*, 26, 153-64.
- Polivy, J., Herman, C. P. og McFarlane, T. (1994). Effects of anxiety on eating: Does palatability moderate distress-induced overeating in dieters? *Journal of Abnormal Psychology*, 103, 505-510.
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton: Princeton University Press.
- Scheier, M. F. og Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4, 219-247.
- Shutty, M., DeGood, D. og Schwarz, D. (1986). Psychological dimensions of distress in chronic pain patients: A factor analytic study of Symptom Checklist-90 responses. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 54, 836-842.
- Sigurlína Davíðsdóttir (1996). *Hvernig líður fjölskyldunni? Kvarði til að mæla fjölskylduástand*. Reykjavík: Barnaverndarstofa.
- Smith, M. S., Wallston, K. A. og Smith, C. A. (1995). The development and validation of the Perceived Health Competence Scale. *Health Education Research: Theory and Practice*, 10, 51-64.
- Spielberger, C. D. (1983). *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory (Form Y)*. California: Palo Alto.
- Teeson, M., Hall, W., Lynskey, M. og Degenhardt, L. (2000). Alcohol- and drug-use disorders in Australia: Implications of the national survey of mental health and wellbeing. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 34, 206-213.
- Telch, C. F. og Agras, W. S. (1996). Do emotional states influence binge eating in the obese? *International Journal of Eating Disorders*, 20, 271-279.
- Van Strien, T., Schippers, G. M. og Cox, W. M. (1995). On the relationship between emotional and external eating behavior. *Addictive Behaviour*, 20, 585-594.
- Weil, J. og Le Bourhis, B. (1994). Factors predictive of alcohol consumption in a representative sample of French male teenagers: A five-year prospective study. *Drug and Alcohol Dependency*, 35, 45-50.

Kennsla í erfiðum grunnskóla

Sólveig Karvelsdóttir

Hér verður sagt frá eigindlegri rannsókn¹ sem gerð var á líðan og störfum kennara í erfiðum grunnskóla í Reykjavík skólaárið 1998-1999. Ég skilgreini erfiðan grunnskóla sem skóla er sker sig úr sökum mikilla námslegra, félagslegra og tilfinningalegra erfiðleika margra nemenda sem fá takmarkaðan stuðning frá heimilum sínum og koma úr skólahverfi þar sem mikið er um félagslega erfiðleika. Þetta er tilviksathugun sem byggir fyrst og fremst á viðtölum við kennara skólans og nokkra fagaðila sem ég kalla svo, en þeir eru skólastjóri og aðstoðarskólastjóri, námsráðgjafi og þrír starfsmenn Fræðslumiðstöðvar Reykjavíkur sem höfðu komið að málefnum skólans.

Rannsóknin lýsir sjónarhorni kennara á starfið í skólanum. Þeir lýsa því sem við er að fást, skólahverfinu, kennslunni, erfiðleikum nemenda, samskiptum við foreldra og eigin viðhorfum og líðan. Skólinn, sem ég gef nafnið Brekknaskóli, er að því leyti erfiðari en flestir aðrir grunnskólar í Reykjavík að óvenju stór hópur, eða um þriðjungur nemenda, þarf sérkennslu eða sérstakan stuðning. Hér verður sagt frá þeim hluta niðurstaðnanna sem varðar nemendur og foreldra í vanda og um áhrif þess á skólastarfið og kennarana.

Skólahverfið

Skólahverfið hefur sérstöðu, að mati kennara, sem stafar ekki síst af óvenju mörgum félagslegum leiguíbúðum. Þar búa, meðal annarra, þeir sem einna erfiðast eiga uppdráttar í samfélaginu, fólk sem hefur verið meira eða minna upp á félagslega kerfið komið, jafnvel kynslóð fram af kynslóð. Sagt er að þetta fólk hafi önnur viðmið og aðrar menningarlegar áherslur og gildismat en gengur og gerist (heimild úr gögnum skólans). Við athugun

---

1 Sjá ritgerð mína til meistaraáráðu við Háskóla Íslands frá árinu 2002: Skóli í vanda. Um líðan og störf grunnskólakennara í erfiðu skólahverfi.

kemur í ljós að tæplega fjórðungur af félagslegu leiguhúsnæði borgarinnar eða yfir 200 leiguíbúðir eru í þessu hverfi (Árbók Reykjavíkur, 1999). Einstæðir foreldrar eru þar fleiri en í öðrum hverfum. Þar búa um 900 börn hjá einstæðu foreldri og er það nálægt 200 börnum fleiri en í því hverfi sem næst kemur (Árbók Reykjavíkur, 1999). Meðal fjölskyldutekjur eru lágar og meirihluti íbúanna hefur stutta skólagöngu að baki (Elsa Reimarsdóttir og Hildur Björk Svavarsdóttir, 1999).

Í þessu hverfi búa einnig velmegandi fjölskyldur sem er sjálfum sér nógar. Margt af því fólki er búð að koma upp börnun sínum og þar er lítil endurnýjun. Sú fjölgun barna sem verður í skólahverfinu er, að sögn kennara, mest í félagslegu leiguíbúðunum. Þá er ekki óalengt að fjölskyldur utan af landi, sem hafa átt erfitt uppdráttar, flytjist í hverfið og fólki af erlendum uppruna fjölgar þar einnig. Kennari við skólann segir að þótt talað sé um góðæri í landinu, sem var gert á þeim tíma sem rannsóknin var gerð, og að hagur fólks hafi batnað, þá hafi hann ekki batnað hjá fólkinu í þessu skólahverfi.

Skólinn

Brekknaskóli er heildstæður grunnskóli og var með um 500 nemendur er rannsóknin var gerð. Meirihluti kennaranna var í fullu starfi, þar af fjórir menntaðir sérkennarar. Margir höfðu starfað lengi við skólann, sumir allt frá stofnun, og mynduðu þeir sterkan kjarna. Skólastjórinn hafði lengi stýrt skólanum en aðstoðarskólastjóri var á sínu fyrst starfsári. Námsráðgjafi var í 70% starfi en auk hans sinnti kennari námsráðgjöf í 30% starfi. Skóla-sálfræðingur í fullu starfi deildi starfskröftum milli Brekknaskóla og annars skóla.

Skólinn hefur ýmis úrræði umfram aðra grunnskóla. Þar voru starfræktar tvær sérdeildir, önnur fyrir yngri nemendur, hin fyrir unglíngastigið. Nokkur börn á miðstigi fengu sérstakan stuðning þótt ekki væri þar um formlega sérdeild að ræða. Við skólann var starfrækt athvarf fyrir börn sem búa við erfiðar félagslegar aðstæður. Þar var pláss fyrir 12 börn fyrir hádegi og önnur 12 eftir hádegi. Þá bauð skólinn lengda viðveru (heilsdagsskóla) og þar voru um 25 börn fyrir og eftir hádegi.

Snemma kom í ljós að í Brekknaskóla voru margir nemendur sem þurftu sérkennslu og ýmis konar séraðstoð og skar skólinn sig verulega úr öðrum skólum í þeim efnum. Kennararnir þurftu því, nánast frá upphafi, að takast á við ýmis vandamál umfram það sem algengast er í skólum. Þeir létu fljótt til sín taka og reyndu að knýja á um úrlausnir. Meðal annars

boðuðu þeir til fundar með embættis- og stjórnáráðmönnum. Með ýmsum úrbótum tókst lengi vel að koma til móts við þarfir nemenda og skólafélaga þeirra, en síðari árin hefur sigið á verri veg.

Veturinn áður en rannsóknin var gerð, bjuggu 40% nemenda í 3. og 6. bekk (árgangar valdir af handahófi) hjá einstæðum foreldrum. Sama skólaár voru 16% nemenda í 1.-7. bekk undir eftirliti Félagsmálastofnunar vegna heimilisaðstæðna þeirra (fjárhagsstuðningur ekki talinn með). Það skólaár (1997-98) var sótt um sérkennslu fyrir 44% af nemendum skólans. Af þeim hópi var ástæðan í 73,4% tilfella félags- eða tilfinningaerfiðleikar. Brekknaskóli hefur í mörg ár verið með lang flest 6 ára börn sem þurfa á mikilli aðstoð að halda. Haustið sem rannsóknin hófst voru 15 nemendur í hópi byrjenda, eða um þriðjungur, sem þurftu verulegan stuðning. Um helmingur þeirra átti við mikinn félagslegan vanda að etja.

Ár eftir ár hefur Brekknaskóli komið út með lágar einkunnir á samræmdum prófum. Á heimasíðu Rannsóknarstofnunar uppeldis og menntamála (<http://www.rum.is>) má lesa að tvenns konar þættir geti skýrt mun milli skóla á samræmdur prófum. Annars vegar séu það þættir er tengjast [innra] starfi skóla hins vegar tengist munurinn þáttum sem skólinn hefur ekki stjórn á. Kennararnir tengja lágar einkunnir nemenda fyrst og fremst þáttum sem skólinn hefur ekki stjórn á og telja erfiðleika skólafélaga þeirra tengjast þeim þáttum.

Breytingar á skólafélaginu

Nemendum hefur fækkað í Brekknaskóla en þrátt fyrir fækkunina hækkar hlutfall þeirra sem þarfnast sérstaks stuðnings. Kennarar segja að duglegum nemendum hafi fækkað og að nemendahópurinn samanstandi fyrst og fremst af miðlungs og seinfærum börnum. „Ég er svekkt yfir því að sjá ekki góða nemendur ... Það er orðið einstakt ef við höfum góða nemendur hér í skólanum“ segir einn þeirra. Börnum með sérþarfir hefur fjölgað hratt síðustu árin. Við það jókst vandi skólans sem var ekki í stakk búinn til að veita þeim öllum viðeigandi kennslu og þjónustu að mati kennara. Emma talar um breytingar í yngri deildum og segir að kennararnir séu með „allt, allt öðruvísi nemendur í höndunum“ en áður og að nemendasamsetningin í bekkjunum sé önnur. Þegar hún byrjaði að kenna var „talað um að svona 20% í bekk væru börn sem ... þyrftu að taka sérstakt tillit til ... en nú væri þetta alveg öfugt“. Þórunn segir að „þetta hafi farið ... hratt niður á við“. Áður hafi þeim tekist að „halda í við og taka á ýmsum

málun, en nú sé þetta ... komið út yfir öll mörk“. Hún segir að skólinn standi nú frammi fyrir vanda sem hann ráði ekki við.

Mér finnst við ekki hafa sömu möguleika á að bregðast við ... það var alltaf allt [nýtt] upp í topp hér, nýttur allur tími, öll aðstaða, allt, en nú er þetta bara komið út yfir það. Maður getur ekki endalaust brugðist við nýju og nýju áreiti, nýjum og nýjum vandamálum. Öll ... úrræði eru margnýt í botn þannig að mér finnst við ekki geta brugðist við þessum vanda ... við höfum ekki úrræðin til þess.

Að mati Þórunnar eru kennararnir búnir að „missa einhver tök“ sem þeir höfðu áður „einvern ramma og aga, eitthvað sem við höfðum alveg í hendi okkar“ segir hún og „í fyrra og í vetur hefur þetta keyrt um þverbak“.

Nemendur í vanda

Nemendum reynist erfitt að tileinka sér hefðbundið skólanám og námsárangur þeirra er slakur. Það er almenn skoðun kennara að vandi þeirra sé fyrst og fremst vegna ytri aðstæðna, „út af hverfinu sem við erum í“. Harpa segir aðhaldsleysi heimilanna koma fram í mörgu svo sem „hegðun, námsárangri, vinnubrögðum og líðan“ nemenda. Það er talað um vanlíðan barna „út af slæmri meðferð og illri umhirðu“ og sagt að sum börnin séu illa sofín og jafnvel svöng. Þá eru mætingar sumra nemenda óásættanlegar og illa gengur að ráða bót á því. Hulda segir að skólinn sé „oft eini fasti punkturinn þeirra, [það] sem þau treysta á“. Skólinn er þeim athvarf og skjól, ekki síst yngri börnunum, þar sem bæði kennarar og aðrir starfsmenn aðstoða þau á alla lund og hlúa að þeim eftir föngum. Kennarar segja að sú vinna taki tíma frá kennslunni.

Það er talað um að sum börn séu að fá andlegt fóður í fyrsta sinn þegar þau koma í skólann. Þetta kemur meðal annars fram í orðum Gerðar er hún segir:

Örvunarleysi heimilanna [er] mikið [og] börnin flöt tilfinningalega. [Þau] hafa engar langanir, ekkert til að hlakka til, ekkert skemmtilegt, ekkert leiðinlegt. Vantar tilfinningar. Lítið sem þau geta glaðst yfir. [Það er] þungt í kringum þau. [Þau] vantar gleðina.

Að sögn eru málin sem kennararnir eru að fást við „miklu, miklu þyngri en hér áður fyrr“. Inni í almennum bekkjum eru börn sem kennarar telja

að hefðu þurft að komast að í sérdeild eða athvarfi en eiga þess ekki kost. Það eru aðeins allra slökustu börnin sem komast að í sérdeildum, en mörg börn sem svipað er ástatt um „eru á þröskuldinum“ en komast ekki inn. Sama gegnir um athvarfið. Tuttugu og fjögur börn voru svo lánsöm að komast í athvarfið, meðal annars fyrir dugnað og fylgni kennara sinna, en önnur komust ekki að en höfðu jafn mikla þörf fyrir það.

Kennarar segja vandamálin svo mörg að það sé eins og að „vera með sérdeild inni í hverjum bekk“ eins og einn þeirra orðaði það. Þá er talað um alvarlega stöðu hjá fjórða bekk, „bara ein og hálf sérdeild þar inni“, og um annan sjöunda bekkinn segir Hafdís:

[Þá] má telja á fingrum annarrar handar, miðlungs nemendurna, og helmingurinn er hreint og klárt sérdeild með 1,0 á samræmdum prófum, normaldreifðir einkunn í báðum greinum. Sumir af þessum krökkum eiga námslega mjög erfitt, en allt of stór hluti þeirra er svona illa staddur af félagslegum ástæðum.

Ef sá hópur fengi aðhald „heima hjá sér og það uppeldi sem þau þurfa á að halda“ þá gætu þau lært segir hún.

Erfiðustu málin eigi heima á geðdeild, að mati kennara, en „það er ekkert pláss fyrir þau þar. Það er margra mánaða bið á greiningarstöðina BUGL (Barna og unglíngageðdeild Landspítalans). Þessi börn eiga alveg óskaplega bág“ segir Þyri. Hulda segir að það sé „löngu komið upp fyrir allt sem eðlilegt geti talist að senda mjög veika einstaklinga“ inn í skólann og Gunnar segir að þetta sé „fyrir löngu sprungið“.

Kennarar sem hafa kennt við aðra skóla gera samanburð. Inga, ber Brekknaskóla saman við annan skóla af sambærilegri stærð þar sem hún hefur kennt og segir „gífurlegan mun á þessum skólum“. Hún segist verða „miklu meira vör við alls konar erfíleika“ en hana hafi órað fyrir. Hrefna segir að það hafi verið „algert sjökk“ að koma í þennan skóla því nemendur séu „miklu, miklu, miklu slakari. Miklu fleiri vandamál. Ég bara þekkti þetta ekki“. Hún segist ekki geta gert svipaðar námskröfur til þeirra og til nemendanna sem hún kenndi áður.

Hafdís segist hafa velt því mikið fyrir sér af hverju nemendum sækist námið svona illa og bendir á að foreldrarnir hafi sjálfir skamma skólagöngu að baki og þekki kannski ekki annað líf en „basl og að vera á bótum“ og það virðist sem fólkið „þori ekki að vona að það geti vænst einhvers annars“. Þetta fólk hafi því ekki sama metnað og aðrir fyrir hönd barna sinna. Rétt er að taka fram að foreldrar barna í Brekknaskóla eru ekki einsleitir hópur. Í foreldrahópnum er fólk sem styður vel við skólstarfið

og nám barnan sinna. Í hópnum er líka fólk sem á erfitt með að axla ábyrgð foreldrahlutverksins og verða við kröfum skólans. Það er fyrst og fremst sá hópur foreldra sem rætt er um hér.

Stuðningur við foreldra

Kennarar Brekknaskóla hafa lengi barist fyrir auknum stuðningi við nemendur en þeir hafa einnig lagt foreldrum lið. Samstarfið við foreldra er að jafnaði gott en staða sumra er erfið og það geri kennurum erfitt fyrir. Edda segir:

Við erum stundum með foreldra ... sem eiga mjög erfitt með að gera eitthvað í sínum málum og þetta fer versnandi. Illa staddir foreldrar og vandamálfjölskyldur af öllu tagi.

Kennararnir leggja sig fram um að fá foreldra til samstarfs við sig. Þeir veita þeim margháttaðan stuðning og ráðleggingar, ekki síst um uppeldi og umönnun barnanna. Af tali sumra kennara má skilja að viðfangsefni þeirra séu bæði börnin og foreldrarnir og þeir tala nánast um þau í sama orðinu. Hulda segir: „Við erum bara upp fyrir haus að reyna að leysa mál ... erum bæði að baksa með það sem skólinn á að gera og líka það sem heimilin eiga að gera og þetta er gríðarlegt álag.“ Emma bendir á að auðvitað sé þetta ekki eini skólinn sem fáist við svona vandamál því þau séu einnig í öðrum skólum:

Við erum bara með svo miklu, miklu fleiri, þannig að þótt í venjulegum bekk og venjulegum skóla þú hefðir tvo til þrjá foreldra sem þú eyðir kannske meiri tíma í en í alla hina foreldrana í bekknum, þá eru þeir kannske fimm til tíu sem þú þarfta að hafa samskipti við hér ... .

Sædís telur sig finna að það sé meira um „erfiðar félagslegar aðstæður barnanna“ nú en áður. „Skólinn getur í rauninni svo lítið gert fyrir fjölskyldur og börn í vanda“ segir hún og líkir því við eitt lítið púsl í stóru púsluspili. Hún segir að þau séu í mörgum tilfellum að fást við foreldra og fjölskyldur sem þau geti ekki breytt, „það þarf svo miklu meira til. Við erum að rembast en ber lítinn árangur“. Í baráttu sinni fyrir bættri stöðu foreldra og barna finnst kennurunum að þeir tali fyrir daufum eyrum ráðamanna eins og fram kemur í eftirfarandi setningu hjá Ingunni:

Fólkið [skólayfirvöld og stjórnálamenn] skilur ekki hvaða börn við erum með hér og hvaða foreldrar fylgja þessum börnum. Foreldrar í þessu hverfi hafa aldrei verið þrýstihópur og við ... höfum þurft að

berjast fyrir öllu fyrir þessi börn. ... við erum í þessu tvöfalda hlutverki ... vitandi að pólitíkusar taka mark á atkvæðum en ekki endilega kennurum. Þetta er okkar vandi meðal annars.

Foreldrar í þessu hverfi eru ekki þrýstihópur því þeir hafa ekki burði til þess að mati kennaranna. Þess vegna eru kennararnir, sem þekkja til aðstæðna, að reyna að þrýsta á um úrbætur fyrir börnin en finnst lítið miða.

Áhrif aðstæðna á líðan kennara

Kennarar Brekknaskóla hafa langa reynslu af starfi með börnum sem eiga erfitt. Þeir hafa lagt mikið á sig við að greiða úr vanda nemenda og styðja foreldra, jafnvel farið útfyrir sinn verkahring í þeim efnum þegar annað hefur brugðist, enda erfitt að standa aðgerðarlaus hjá þegar barn í vanda á í hlut. Bæði fagaðilar og kennarar sjálfir segja að kennarar séu orðnir „duglegir að takast á við vandamál“, enda búnir að fá þjálfun í gegnum árin. Að mati fagaðila sem þekkir vel til mála, hefur Brekknaskóli „reynst betra félagslegt úrræði“ fyrir mörg barnanna en nokkurn gruni.

En nú er komin mikil þreyta í kennarahópinn. Þreyta sem hefur búið um sig á löngum tíma í glímu við óvenju erfíð viðfangsefni og aðstæður. Þreytan kemur sterkt fram í viðtölunum við þá. Þeir ræða um tilfinningalegt álag sem fylgir því að kenna við aðstæður þar sem vandi nemenda tengist erfíðum aðstæðum foreldra og heimila. Þeir segja of mikinn tíma fara í það sem þeir kalla „félagsráðgjafahlutverkið“ sem sé vinna sem þeir hafi „ósjálfrátt gengið inn í af því að það var ekkert annað til stuðnings fyrir þessa foreldra“. Hulda segir:

Mér finnst þetta vera ansi mörg mál sem eru ekki grunnskólans að leysa en eru hér og þetta er farið að íþyngja starfsfólki, að vinna við aðstæður sem það í raun getur ekki ráðið við þótt það séu allir af vilja gerðir, og getur ekki lagað. Það eru niðurdrepandi aðstæður.

Hulda segir þreytuna komna á hættulegt stig og að það sé ekki endalaust hægt að láta fólk axla svona mikla ábyrgð. Kennarar telja brínt að fá meiri sálfræðiaðstoð og félagsráðgjafajónustu inn í skólann.

Það tekur á kennarana að vita af vanlíðan barnanna og fá lítið að gert. Þeir ræða tilfinningar sem hrærast með þeim svo sem vonbrigði, vanmátt, vonleysi, kvíða, áhyggjur, reiði og sektarkennd. Meðal þess sem veldur sektarkennd er sú skoðun að þeim takist ekki að sinna nemendum sínum

nógu vel, að það sé verið að svíkja þá um kennslu og stuðning sem þeir eigi rétt á. Þeir finna til reiði vegna ástandsins og segja álagið vera að sliga fólkið. Þeir segja einnig að það gangi illa að fá ráðamenn til skilja hvað staða barnanna er alvarleg.

Niðurlag

Hér hefur verið lýst erfiðleikum í skólastarfi. Hópur reyndra kennara er kominn að þrotum vegna langvarandi álags í starfi. Það sem veldur álagi er óvenju hátt hlutfall nemenda sem á í margskyns vanda, ekki síst vegna erfiðra ytri aðstæðna. Sigrún Júlíusdóttir (2001) segir félagslega örðugleikar hafa „tilhneigingu til að fylgja börnum og fjölskyldum þeirra áfram, líkt og félagsleg arfleifð, ef ekki er gripið inn í í tíma ...“ (bls. 96). Kennararnir hafa ítrekað reynt að grípa inn í og leita úrræða fyrir börnin en telja sig standa of eina í baráttunni. Vitneskjan um vanlíðan barnanna er erfið og álagið er farið að skyggja á ánægjuna sem kennslustarfið annars veitir.

Þeir sem ekki eru kennarar þyrftu að gera sér grein fyrir álaginu og þeim harða veruleika sem kennarar í erfiðum bekkjum og skólum standa frammi fyrir segir Gilligan (1998). Þeir hafa ekki fengið sérstaka menntun eða þjálfun í að vinna með börnum sem búa við andstreymi eða hafa sætt illri meðferð. Þeir eru því varnarlausir gagnvart þessu og það tekur á, segir hún. Hún segir að það þurfi að vera skilningur á erfiðri stöðu kennara sem vinna við þannig aðstæður.

Alvarlegast í þessu er þó sú staðreynd að mitt á meðal okkar eru að alast upp börn sem líða. Börn foreldra sem eiga lítið aflögu fyrir börnin sín og hafa ef til vill ekki sjálfir kynnst öðru en erfiðleikum og skorti á umhyggju. Ef skóli sem ætlaður er öllum börnum nær aðeins að mæta þörfum sumra barna þá hlýtur hann að þarfnast endurskoðunar. Ég vona að þessi umfjöllun vekji til umhugsunar um þarfir þessara barna og jafnframt um álagið sem fylgir starfi grunnskólakennarans.

Heimildir

- Árbók Reykjavíkur.* (1999). Reykjavík: Reykjavíkurborg.
 Elsa Reimarsdóttir og Hildur Björk Svavarsdóttir. (1999). *Samræmd próf: Hvaða þáttir í skóla og umhverfi skipta máli?* Óbirt B.A. ritgerð. Háskóli Íslands, Félagsvísindadeild.

- Gilligan, R. (1998). The importance of schools and teachers in child welfare. *Child and Family Social Work*, 3, 13-25.
- Rannsóknarstofnun uppeldis og menntamála. Sótt á heimasíðu Rannsóknarstofnunar uppeldis- og menntamála (nú Námsgagnastofnun). Ályktanir út frá námsárangri. Sótt 20. júní, 2001, af <http://www.rum.is>.
- Sigrún Júlíusdóttir. (2001). *Fjölskyldur við aldabörð*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.

Námskrágerð í Háskóla Íslands

Guðrún Geirsdóttir

Hugtakið námskrá er víðfeðmt vandræðahugtak. Í víðasta skilningi nær það yfir heildarskipulag náms og kennslu og tekur þá jafnt til markmiða og stefnu menntastofnana svo og útfærslu einstakra námskeiða og kennslustunda (Guðrún Geirsdóttir, 1997, 1998). Við Háskóla Íslands má reikna með að um þessar mundir komi 600 kennarar að því að skipuleggja og kenna 1200 námskeið sem ríflega 7000 nemendur sitja (Árbók Háskóla Íslands, 2001). Hverjir taka ákvarðanir um hvað skuli kennt og hvernig og hvað hefur áhrif á þær ákvarðanir? Við skipulag námskeiða fellur það í hlut kennara að ákvarða annars vegar hvað er fræðilega mikilvægt fyrir nemendur að kunna og geta og hins vegar að skipuleggja nám og kennslu þannig að þeim markmiðum sé náð. Það má því með sönnu segja að námskrá sé kjarni háskólakennslu:

The curriculum forms the nucleus of colleges and universities. As vehicle for organizing teaching and learning, the curriculum provides the major domain for academic decision-making, expresses institutional purposes and values, and serves as the primary touchstone in the professional life of students, faculty and administrators. (Conrad og Haworth, 1990, bls. 2).

Þrátt fyrir mikilvægi námskrár eru rannsóknir á sviði námskrár háskóla fáar og tilraunir til að efla nám og kennslu við háskóla hafa sjaldnast snúið að námskrágerðinni. Áhugi minn á námskrágerð í Háskólanum á sér bæði fræðilegar og hagnýtar orsakir. Vegna starfa minna við Kennslumiðstöð Háskóla Íslands finnst mér áhugavert og þarft að vita meira um námskrágerð við Háskólann og reyna að skilja hvernig kennarar skipuleggja námskeið sín og hvað hefur áhrif á það mikilvæga verkefni.

Námskrárrannsóknir snerta mörg svið menntarannsókna. Í rannsókn minni styðst ég við hugmyndir um starfskenningar kennara (Handal, og Lauvås, 1990; Schön, 1987); hugmyndir kennara um markmið menntunar (Eisner og Vallance, 1974), hugmyndir kennara um nám og kennslu (Bowden og Ference, 1998; Entwistle, 1998; Kember, 1997; Ramsden, 1992; Trigwell og Prossner, 1996) og hugmyndir um einkenni eða menn-

ingu ólíkra fræðigreina (Becher, 1989; Kogan, 2000; Valimaa, 1998). Þá hafa rannsóknir og skrif Stark og Lattuca (1997) um námskrárgerð í bandarískum háskólum reynst hjálplegar.

Rannsóknin

Sú rannsókn sem hér er kynnt er hluti af stærri rannsókn á námskrá Háskólans. Rannsóknin byggir á eigindlegum aðferðum þar sem gagna er aflað með þátttökuathugunum og opnum viðtölum (Bogdan og Biklen, 1998). Rannsóknin byggir á fyrirbærafræðilegu sjónarhorni þar sem þátttakendur skýra frá eigin reynslu og upplifun í námskrárgerð.

Rannsóknarspurningar mínar eru:

Hvernig skipuleggja kennarar námskeið sín og hvað hefur áhrif á þá skipulagningu?

Hvaða áhrif hefur fræðigreinin svo og hefðir innan skorar/deildar á námskrárgerðina?

Hvaða áhrif hefur stofnanabragur Háskólans á skipulagningu námskrár?

Sá hluti rannsóknar sem hér er kynntur fór fram á haustmánuðum 2002 innan iðnaðar- og vélaverkfræðiskorar við Háskóla Íslands. Í rannsókninni tók ég viðtöl við þrjá kennara skorarinnar og fylgdist með tveimur skorarfundum þar sem til umræðu var stefnumál skorar. Viðtöl voru afrituð og þátttökunótur skráðar og gögn flokkuð og kóðuð.

Iðnaðar- og vélaverkfræðiskor er innan verkfræðideildar og eru kennarar hennar 11, níu karlar og tvær konur. Auk kennara sitja aðjúnktar og fulltrúar nemenda skorarfundi. Kennararnir sem viðtöl voru tekin við eru hér nefnd Lára, Albert og Ingvar. Lára er að kenna sitt þriðja ár við skorina en Albert og Ingvar hafa kennt í 13-15 ár. Lára er menntuð í Bandaríkjum en Albert hefur að mestu sótt menntun sína til Evrópu. Ingvar lauk BS prófi við verkfræðideild H.Í. en framhaldsnámi í Bandaríkjunum.

Í þessari grein mun ég skoða hvaða augum kennararnir þrír líta verkfræðimenntun og skipulagningu námskeiða innan greinarinnar. Þá mun ég skoða hvernig hugmyndir þeirra um menntun og skipulag hennar eru annars vegar mótaðar af námskrárhugmyndum í skor og hins vegar af Háskólanum sem stofnun.

Hvernig skipuleggja kennarar námskeið sín?

Enginn kennaranna þriggja telur skipulagningu námskeiða vera flókið viðfangsefni og höfðu lítið hugleitt hvernig þeir bera sig að við það verkefni. Flest námskeið greinarinnar eru vel afmörkuð og kennd á svipaðan máta um heim allan og því má segja að kennarar telji sig fremur vera að endurskoða námskeið frá ári til árs fremur en að umbylta þeim, eins og einn kennaranna lýsir því:

Ekki þannig að maður hafi komið með bara eitthvað splunkunýtt efni, heldur meira í því að hagræða, taka saman, uppstokka. En í sjálfu sér er efnið til staðar.

Kennararnir þrír kenna námskeið bæði á BS stigi og á meistarastigi. Það er ólíkt flóknara verk að skipuleggja námskeið á meistarastigi en í grunnnámi. Grunnnámið myndar ákveðna heild og kennararnir telja skipulag þess heildstætt og gott. Það er því nokkuð auðvelt verk að velja og skipuleggja inntak námskeiða í grunnnámi og er alfarið á ábyrgð hvers kennara. Kennararnir leita sjaldan til samstarfsmanna sinna um ráð í þeim efnum. Í hugum kennaranna er fræðigreinin byggð á skipulögðum þekkingarforða og námskeið svipuð um allan heim:

Efnið sem slíkt er mjög standard. Þetta eru svoltið svona stöðluð námskeið þannig að hvort sem að þau voru hér eða í DDT eða í einhverjum amerískum háskóla eða í Englandi má segja að þetta sé sama námskeiðið.

Vegna eðlis fræðigreinarinnar eiga kennararnir auðvelt með að byggja kennslu sína á kennslubókum og þær hafa áhrif á skipulag námskeiða. Endurskipulagning námskeiða felst oftast en ekki í því að velja nýja kennslubók:

Já, maður þarf kannski að velja kennslubókina, maður svona róterar henni meira til fyrir sjálfan sig líka þegar maður er orðinn þreyttur að kenna alltaf aðeins eins...svo maður sofni bara ekki.

Í meistaranámskeiðum eru kennararnir frekar að kenna sín sérsvið og þar er námsefnið ekki eins afmarkað og skýrt og í grunnnáminu. Því dugar kennslubókin sjaldan ein og sér og nær verr til allra þeirra viðfangsefna sem kennarar telja mikilvæg. Í skipulagningu meistaranámskeiða reyna kennararnir að nýta sérþekkingu sína og reynslu til að tengja fræðin áhugasviði nemenda og fella þau betur að íslensku fræðasamhengi.

Kennararnir benda allir á að þeirra eigið nám hafi haft mikil áhrif á

hugmyndir þeirra um skipulag kennslu. Lára heldur enn sambandi við fyrrum kennara sína og samnemendur sem kenna svipuð námskeið og leitar ráða hjá þeim. Kennararnir leita líka gjarnan á heimasíður annarra háskóla til að sjá hvernig námskeið eru skipulögð við verkfræðideildir erlendra háskóla.

Kennararnir höfðu ekki mikið hugleitt ferlið við skipulagningu námskeiða. Þeir styðjast að verulegu leyti við kennslubækur í grunnnámi en leita fjölbreyttari leiða í meistaranáminu. Fremur er lítið á skipulagningu námskeiða sem skrifræðislega rútinu en að hún endurspegli viðhorf og markmið kennara eða greinar. Albert og Ingvar eru reyndir kennarar og nota ekki mikinn tíma til að endurskoða námskeið sín en Lára gefur sér gjarnan tíma í íhugun:

Ég er að kenna í þriðja skiptið og mér finnst ég ennþá vera að læra af reynslunni. Ég er enn að því að því að maður vill hafa þetta perfect. Hvað er hægt að gera betur?

Hvað hefur áhrif á skipulag námskeiða?

Í námskrárfræðum eru markmið eða stefna þær forsendur sem aðrar námskrárakvarðanir byggjast á. Meginmarkmið námskeiða eru yfirleitt sett fram í Kennsluskrá Háskólans og kennararnir þrír hafa sjaldan skráð markmið sín niður eða miðlað þeim formlega til nemenda:

Ég er ekki með þau á blaði en ég held að það sé mjög hollt...að setja þau hreinlega á blað og það er bara hluti af námsefninu. Þannig að eftir...eftir námskeiðið þá kannski hugsar maður: Hef ég náð þessum markmiðum?

Þeir hafa þó allir hugleitt og velt fyrir sér markmiðum náms og kennslu og setja fram skýrar skoðanir sem endurspeгла ólíkar hugmyndstefnur þeirra. Lára finnst meginmarkmið kennslu að hjálpa nemendum að tengja og skilja námsefnið. Fræðigreinin er hagnýt og þannig á að fjalla um hana:

Ég trúi ekki á þetta að mæta í tíma og tala eitthvað voða fræðilegt við þau sem enginn skilur hvað þú ert að tala um. Sko what's the point?

Nemendur gleyma auðveldlega staðreyndum en tilfinningin gleymist síður. Lára telur mikilvægt að nemendur átti sig á markmiðum þess að læra tiltekið viðfangsefni og byrjar oft tímana sína á því að spyrja nemendur hvers vegna þeir telji að þeir séu að kljást við viðfangsefnið. Hún lítur í

eigin barm til að skilja hvað það var sem henni þótti skorta á eigin reynslu og getu þegar hún hóf störf eftir nám:

Svo reyni ég að hugsa það svona praktískt. Hvað væri nú gott að vita? Og hvað fannst mér ég vera alveg eins og auli þegar að ég fór að vinna og ég vissi þetta ekki! Biddu, átti ég ekki að hafa lært þetta einhvers staðar? Og hvernig stóð á því að ég lærði þetta ekki?

Til að aðstoða nemendur sína við að skilja viðfangsefnið reynir Lára að tengja kennslu sína starfsvettvangi verkfræðinnar og tekur jafnvel hluti með sér í kennslustund fyrir nemendur að sjá og skoða. Hún leggur áherslu á nemendur fái að spreyta sig og reyna og er ákafur talsmaður verklegrar þjálfunar innan deildarinnar:

Já og mér finnst sem verkfræðingar að við þurfum að hafa komið við hlutina og aðeins svona ....meira en bara sjá þetta svona í bókinni. Það er annað að sjá mynd af titáníum hverfilblaði í bók nú eða að fá að halda á því og fá að sjá hvað þetta er sterkt og sjá hvernig þetta virkar og hvað þarf til að brjóta þetta.

Verkfræðin er fyrir Albert ákveðin aðferð til að nálgast og leysa vanda og það sama gildir í kennslu. Nemendur á ekki að mata og það að skilgreina vandamál og leysa er verkefni nemenda en ekki kennara. Markmið verkfræðináms er mennta sjálfstæða og gagnrýna nemendur. Nemendur eiga að geta ráðist að vanda og sett fram nýjar og óvæntar lausnir. Hann segir:

Ef að nemandinn kemur til baka og kemst að þeirri niðurstöðu að spurningin hafi verið vitlaus þá er það gott. Það segir að hann hefur aukið þekkinguna. Hann hefur átt að sig á því að sú þekking eða sá skilningur sem var á vandamálinum eða viðfangsefninu í upphafi var ekki nægjanlegur og hann er búinn að sjá að það eru svo margir aðrir fletir í málinu ... Það segir að eitthvað hefur komist á og ný þekking hefur orðið til.

Hin siðferðilega hlið menntunar skiptir einnig miklu máli. Til að verða góður verkfræðingur er ekki nóg að búa yfir þekkingu og geta beitt henni. Nemendur verða einnig að taka siðferðilega afstöðu og vera faglega tilbúnir að taka og standa við ákvarðarnir sem oft geta verið umdeildar.

Ingvar telur mikilvægt að nemendur skilji grundvallaratriði fræðigreinarinnar og kunni að reikna. Ólíkt öðrum raungreinum snýst verkfræðin ekki um að finna hið eina rétta svar því yfirleitt má finna fjölmargar lausnir á hverjum vanda. Verkefni verkfræðingsins er að hanna og skapa. Nemendur eru vanir því frá fyrri skólagöngu að leita að einu réttu svari og þessi nýja hugsun sem þeir þurfa að tileinka sér í verkfræðinni vekur með þeim óör-

yggi. Ingvar bendir á að í hönnunarferli verkfræðinnar sé sú mikla nákvæmni sem metin er mikils í öðrum vísindagreinum ekki jafn mikilvæg og getur jafnvel truflað nemendur í því að skilja aðferðir verkfræðinnar.

Það er ljóst að kennararnir búa yfir ólíkum hugmyndum um nám og kennslu. Á meðan Lára leggur áherslu á að nemendur skilji meginhugtök námsgreinarinnar leggja Ingvar og Albert áherslu á að hjálpa nemendum til að hugsa eins og verkfræðingar. Lára og Albert líta á námsgreinina sem tæknilega og starfstengda á meðan Ingvar leggur meiri áherslu á hina vísindalegu hlið verkfræðinnar. Albert telur að það að verða góður verkfræðingur taki jafnt til siðferðis sem vitsmuna.

Það er þó eitt að búa yfir skýrum hugmyndum um markmið náms og annað að skipuleggja námskeið þannig að þau markmið náist. Allir verða kennararnir heldur afsakandi þegar þeir eru spurðir hvers konar kennslu-aðferðir þeir noti og segjast nota hefðbundnar kennslu-aðferðir og séu bundnir því að komast yfir námsefnið. Þetta átti einkum við um námskeið í grunnnáminu.

Afsakanir kennara vegna einhæfra kennslu-aðferða má eflaust að einhverju leyti skrifa á það að spyrjandinn er kennslufræðingur því í umræðum kemur fram að kennarar nýta sér fjölmargar kennslu-aðferðir. Kennararnir setja glærur og fyrirlestranótur á heimsíður sínar og nýta sér á upplýsingatækni á annan máta í kennslu. Nemendur vinna að fjölbreyttum verkefnum einir eða í samstarfi við aðra og ýmsar leiðir eru farnar við námsmat.

Þegar kennarar eru beðnir um að lýsa kennsluháttum sínum vísa þeir gjarnan í ameríska kerfið en því kennsluskipulagi lýsir Albert af nokkurri kaldhæði á eftirfarandi hátt:

Fjórir fyrirlestrar á viku, þrjár dæmatúmar, verkefni, stöðug mylla, aldrei slakað á, skila heimaverkefnum og svo framvegis. Það tryggir það að krakkarnir vinna á alveg hámarksafköstum. Og þau hafa aldrei tíma til að læra!

Í mótvægi við *ameríska* kerfið er það *evrópska* þar sem áhersla er lögð á sjálfstæði og ábyrgð nemenda:

Það er bara þetta gamla, akademíska kerfi...að þar er bara prófessor sem heldur sína fyrirlestra og litteratúrlistinn er upp á 30.000 síður þannig að það les enginn maður og svo kemurðu inn í tíma og situr og tekur niður nótur og hlustar á proffann og svo fer maður upp á bókasafn og kíkir á eitthvað af þessum litteratúrlista og finna einhvern þráð í því og skilja efnið þannig með því að vinna og læra upp á eigin spýtur.

Þrátt fyrir að kennararnir telji að ameríska kerfið sé komið til að vera í nútímaháskólakennslu tala kennararnir þrír allir um vandkvæðin við styðja við

nemendur í námi án þess að mata þá og leggja jafnframt áherslu á sjálfstæði nemenda, frumkvæði og ábyrgð:

Ég hugsa: Bíddu, hvar er frumkvæðið? Mér finnst ekki mega mata þessa krakka því þau verða að sýna frumkvæði. Ég vil að þau sýni frumkvæði. Það er það sem ég hef verið að reyna að fá fram með því að setja fyrir verkefni þar sem ég vil að þau geri smá heimavinnu en ekki alltaf að ég sé að koma með allt og dreifa því. En það hefur gengið svona og svona.

Kennararnir þrír hafa ólíkar skoðanir á markmiðum náms og þau viðhorf endurspeglast í umræðum þeirra um kennslu. Þeir vísa í eigin námsreynslu þegar þeir fjalla um viðhorf sín til kennslu og fræðigreinarinnar. Hvað varðar ytri þætti telja kennararnir að fjöldi nemenda í námskeiðum skipti verulegu máli. Námskeið í meistaranámi eru fámennari og þar finnst kennurunum auðveldara að taka mið af nemendahópnum og aðlaga kennsluna áhuga og þörfum hans. Einn kennaranna telur skort á verknámsaðstöðu bagalega en utan það telja kennararnir almennt ekki erfitt að skipuleggja námskeið og kenna námskeið.

Námskrárumræða í skor

Eins og fram hefur komið er skipulagning námskeiða svo og nám og kennsla mótuð af hugmyndum kennara um markmið menntunar og það hvað þeir álíta mikilvægast í menntun verkfræðinga. Í umræðu um markmið og leiðir vísa þeir gjarnan til þess að hinn eða þessi samkennari tilheyri ákveðnum hópum án þess að gerð sé frekari grein fyrir forsendum flokkaskiptunar. Þannig má áætla að innan skorar séu kennarar ekki allir á einu máli um markmið menntunar og að þar sé tekist á um námskrárgerðina .

Á meðan rannsókn minni stóð hófust umræður um stefnu skorar sem hafði síðast verið formlega til umfjöllunar 1995. Ein meginspurninga sem tekin var til umfjöllunar var hvers konar verkfræðinga skorin ætti að útskrifa. Í umræðum mátti greina ólík viðhorf skorarmanna og jafnvel ágreining þar sem vísað var til amerísku eða evrópsku hefðarinnar og ræddst af einhverju leyti af því hvert kennarar hafa sótt sérfræðimenntun sína. Með vísun í amerísku eða evrópsku hefðina útskýra kennarar þannig bæði ólík viðhorf til menntunar og skipulags námbrautarinnar svo og ólíkar áherslur í kennslu. Albert orðar þetta svo:

Ég skynja hérna mikinn klofning ... að einhverju leyti er þetta gamla Evrópa versus Ameríka, að einhverju leyti er þetta verkfræðin sem tæknileg grein eða verkfræðin sem vísindi. Það er hérna fólk sem hefur aldrei séð neitt annað en skólastofu, kemur hérna beint frá bókunum og hefur aldrei unnið sem verkfræðingar og það náttúrlega skynjar verkfræðina sem hrein vísindi.

Þeir kennarar í skor sem aðhyllast hina evrópsku hefð líta á verkfræðina fyrst og fremst sem verkgrein. Stór hluti þeirra sérnáms var verklegur og í umræðum um námskrána halda þeir á lofti mikilvægi verknáms og starfstengingu náms. Þeir telja mikilvægt að nemendur kynnist atvinnulífínu og læri „talandann“.

Þeir kennarar sem aðhyllast hina amerísku hefð eru af andstæðingum sínum taldir of fræðilega sinnaðir, þá skorti verklega reynslu og hafi jafnvel misst sjónar af meginmarkmiði verkfræðinnar sem er að leysa vanda daglegs lífs.

Hin andstæðu sjónarmið sem finna má meðal kennara skorar birtast á ýmsan hátt í námskrárgerðinni til dæmis í skipulagningu meistaranámsins sem af mörgum skorarmönnum er álitin mikilvægur liður í framtíðarþróun greinarinnar. Talsmenn verknámsins hafa áhyggjur af því að verið sé að útskrifa nemendur sem skorti verklega kunnáttu og þekki lítið til verkfæra og orðfæris atvinnulífsins. Þeir sem aðhyllast vísindastefnuna óttast hins vegar að meistaranámið uppfylli ekki nauðsynlegar gæðakröfur. Ingvar lýsir togstreitunni þannig:

Togstreitan er sko... sumir segja hérna: Þetta er ekkert graduate nám, þetta myndi aldrei líðast. Þetta ákveðna námskeið gæti ekki verið graduate nám í Bandaríkjunum. En svo segja aðrir að í Evrópu sem þessi kúrs er sniðinn eftir þá væri þetta inn í þessum fimm ára pakka og þá er engin raun og veru skil þarna á milli.

Námskrárgerð og stofnanabragur Háskólans

Námskrárgerðin fer fram innan stofnanalegs umhverfis Háskólans og tekur lit af þeim straumum og stefnum sem þar ríkja hverju sinni. Sem dæmi um stofnanaáhrif á námskrárumræðu í skorinni má nefna nýlega vísindastefnu Háskólans.

Í umræðum um stefnu skorar takast á þeir sem telja verkfræðina einkum tæknilega og verklega fræðigrein (en þar eru í hópi þau Albert og Lára) og svo talsmenn verkfræðinnar sem vísindagreinar með Ingvar í broddi

fylkingar. Þau Albert og Lára telja að sjónarmið vísindasinna hafi orðið ofan á og telja að það sé meðal annars vegna þess að hin ameríska vísindahugmynd falli vel að yfirlýstri vísindastefnu Háskólans.

Vísindastefna Háskólans hefur áhrif á Albert sem rannsakanda og Láru sem kennara. Albert telur vísindastefnuna í verkfræðinni standa gegn hugmyndum hans um verkfræðikennslu. Stefnan er ekki aðeins í andstöðu við hugmyndir hans um markmið verkfræðinnar heldur hefur hún bein áhrif á akademíska stöðu hans. Matskerfi Háskólans heldur á lofti birtingu vísindagreina og gerir lítið úr verktengdri reynslu og hagnýtum rannsóknum eins og þeim sem hann leggur stund á.

Lára hefur alltaf haft áhuga á kennslu og frá því hún hóf störf við skólann hefur hún lagt mikla vinnu í að skipuleggja námskeið sín og undirbúa kennslu. Hún telur þá vinnu vega lítið á vogarskálum framgangskerfis Háskólans og að þar séu gæði kennslu ekki metin upp á marga fiska. Hún hefur áttað sig á því að þeim tíma sem hún hefur varið í kennslu er betur varið í rannsóknir hyggi hún á frekari frama:

Þó ég hafi sjálf mikinn áhuga á kennslu fer ég bara að hugsa um: Nei ég verð einhvern veginn að fara að eyða minni orku í þetta, eyða minni tíma í þetta. Nú, ég verð bara að fara sinna þessu illa! Vegna þess að ég hef ekkert tíma í þetta vegna þess að ég verð auðvitað að hugsa um minn starfsframa.

Niðurlag

Í umfjöllun þessari hef ég reynt að draga fram þær leiðir sem þrír kennarar fara við skipulagningu námskeiða sinna og hvað hefur áhrif á hugmyndir þeirra og ákvarðanatöku. Ekki er ástæða til að alhæfa eða setja fram kenningar en ég vil draga fram nokkur atriði sem mér þóttu áhugaverð.

Í fyrsta lagi töldu kennararnir skipulagningu námskeiða ekki vera miklum vandvæðum bundna. Þetta átti einkum við um námskeið í grunnnámi sem voru talin stöðluð og samanburðarhæf við sambærileg námskeið við erlenda háskóla. Hugsanlega endurspeglar þetta viðhorf kennara til eðlis og einkenna fræðigreinarinnar.

Í öðru lagi virðast kennararnir búa yfir ólíkum hugmyndum um nám og kennslu og reyna að skipuleggja kennslu sína að einhverju leyti í samræmi við þær hugmyndir. Hugmyndir um nám og kennslu mótast helst af eigin reynslu kennara af námi og ytri aðstæður virðast skipta frekur litlu máli.

Í þriðja lagi má nefna að ágreiningur um markmið verkfræðikennslu, sem gjarnan var vísað til sem amerísku eða evrópsku hefðin, virtist djúpstæður í námskrárumræðu skorarinnar. Kennararnir mæla eigin viðhorf við hinar tvær ólíku hefðir og hugmyndafræðileg staða þeirra var vel kunn öðrum kennurum í skor.

Að lokum virðist sem vísindastefna Háskólans sé talin styðja misvel við námskrárhugmyndir kennara. Mats- og framgangskerfi Háskólans setur vísindalegar rannsóknir ofar hagnýtum og metur rannsóknir framar kennslu. Það fellur síður að hugmyndum þeirra kennara sem vilja leggja áherslu á verknáms- og starfstengingu verkfræðinnar eða þeirra sem sérstakan áhuga hafa á kennslu.

Heimildir

- Árbók Háskóla Íslands*. (2001). Reykjavík: Háskóli Íslands.
- Becher, T. (1989). *Academic tribes and territories: Intellectual enquiry and the cultures of disciplines*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education and Open University Press.
- Bogdan, R. C. og Biklen, S. K. (1998). *Qualitative research in education. An introduction to theory and methods* (3. útgáfa). London: Allyn and Bacon.
- Bowden, J. og Marton, F. (1998). *The university of learning*. London: Kogan Page.
- Conrad, C. F. og Haworth, J. G. (Ritstj.). (1990). *Curriculum in transition*. Massachusetts: Ginn Press.
- Eisner, E. W. og Wallace, E. (Ritstj.). (1974). *Conflicting conceptions of the curriculum*. Berkeley, CA: McCutchan.
- Entwistle, N. (1998, nóvember). *Conceptions of learning, understanding and teaching in higher education*. Fyrirlestur fluttur á vegum SCORE 5. nóvember 1998. Sótt 15. september, 2002, af <http://www.score.ac.uk/fellow/fellow98/entwistle.html>.
- Guðrún Geirsdóttir. (1997). Námskrárgerð, námskráfræði og kennarar. *Uppeldi og menntun*, 6, 109-119.
- Guðrún Geirsdóttir. (1998). Námskrá sem rannsóknarviðfangsefni. Í Friðrik H. Jónsson (Ritstj.), *Rannsóknir í Félagsvísindum II* (bls. 181-189). Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Handal, G. og Lauvås, P. (1990). *Vejledning og praktiske yrkesteori*. Oslo: J. W. Cappelans forlag.
- Kember, D. (1997). A reconceptualisation of the research into university academics' conception of teaching. *Learning and Instruction*, 7, 255-275.

- Kogan, M. (2000). Higher education communities and academic identities. *Higher Education Quarterly*, 54, 207-316.
- Ramsden, P. (1992). *Learning to teach in higher education*. London: Routledge.
- Schön, D. (1987). *Educating the reflective practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Stark, J. S. og Lattuca, L. R. (1997). *Shaping the college curriculum. Academic plans in action*. Boston: Allyn and Bacon.
- Trigwell, K. og Prossner, M. (1996). Congruence between intention and strategy in university science teachers' approaches to teaching. *Higher Education*, 32, 77-87.
- Vaalimaa, J. (1998). Culture and identity in higher education research. *Higher Education*, 36, 119-138.

„Ísland hefur enga hefð fyrir að kenna raungreinar“. – Frá sjónarhóli raungreinakennarans

Hafdís Ingvarsdóttir

„Ísland hefur enga hefð fyrir að kenna raungreinar“. Þetta eru orð kennara sem hefur kennt raungreinar í áratugi við íslenska framhaldsskóla. Hann er að lýsa vanda raungreinakennslu eins og hann sér hana í hnotskurn. Það er varla nokkur sem lætur sig skólastarf varða sem hefur ekki heyrt talað um skort á raungreinakennurum og að nemendum gangi erfiðlega í glímunni við raungreinar. Kunnátta á raungreinum er af mörgum talin skipta höfuðmáli í nútíma þjóðfélagi. Ef við ætlum að einbeita okkur að því að flytja út hugvit sem byggir á tækniþekkingu er góð undirstaða í raungreinum og stærðfræði lykilatriði. Í þessari grein ætla ég að fjalla um hluta rannsóknar sem ég hef unnið á starfskenningum framhaldsskólakennara. Sá hluti sem hér er til umfjöllunar snýr að raungreinakennurum og hugmyndum þeirra um starf raungreinakennarans eins og þeir skynja það í daglegu starfi sínu.

Rannsókn með kennurum, fyrir kennara

Markmið þessarar rannsóknar var fjórþætt: 1) Að auka skilning kennarara á sjálfum sér sem kennara og starfi sínu. 2) Að veita innsýn inn í starfskenningar kennara og auka með því skilning okkar á hvernig starfskenningar kennarans hafa á áhrif á starf hans með nemendum. 3) Að skilja hvernig kennarar telja að starfskenningar þeirra hafi mótast. 4) Að gera starf kennarans sýnilegra með því að láta raddir þeirra heyrast.

Þekking okkar á kennurum hefur einkum komið utanfrá og hefir því takmarkast við það sjónarhorn (Cochran-Smith and Lytle, 1993; Hunt, 1987). Þetta hefur gert það að verkum að við höfum ekki fengið að heyra í kennurum sjálfum, þeirra sjónarmið. Einn megin hvati þessarar rann-

sóknar er að bæta úr þessu og láta rödd kennarans heyrast. Undanfarna tvo áratugi hefur skilningur rannsóknarsamfélagsins vaxið á mikilvægi þess að þessi þekking á kennarastarfinu komi innanfrá. Einkum á þetta við meðal rannsakanda sem tilheyra svonefndri *Teacher Thinking* hreyfingu (Clark, 1986; Day, Pope, and Denicolo, 1990; Elbaz, 1990; Floden og Klinzing, 1990; Pope, 1993). Það er sameiginlegur skilningur þessara aðila að til að skilja kennarastarfið og geta stutt kennara í starfi sé mikilvægt að rannsakendur hlusti á rödd hins einstaka kennara og sækji þá heim á vettvang og kynnist starfsumhverfi þeirra. Day, Calderhead og Denicolo (1993) hafa bent á að krafan um rannsóknir sem létu alla hlutaðeigandi njóta góðs af yðri stöðugt háværingu. Þessi rannsókn var gerð með þessa hugsun að leiðarljósi. Rannsóknin var samstarfsverkefni rannsakanda og kennara. Henni var ætlað að aðstoða kennara við að skilja sjálfa sig betur sem fagmenn, sjá hvað hindarar og hvað styður og efla þannig kennara í starfi. Hún eykur skilning rannsakandans á kennarastarfinu og slík rannsókn ætti að geta aukið skilning yfirvalda á starfi kennarans. Þekking af þessum toga gerir grunn- og endurmenntun kennara markvissari. Til að skýra betur hvað átt er við skulum við bera saman hefðbundnar rannsóknir á kennurum og þessar nýrri áherslur:

Tafla 1. Samanburður á eldri og nýrri rannsóknum á kennurum

Hefðbundnar rannsóknir	Nýrri rannsóknir
Rannsókn að utan	Rannsókn innan frá
Þekking um kennara	Þekking sem kennarar búa yfir
Rannsókn á kennurum	Rannsókn með kennurum

Hver er sinn kennismiður

Sú rannsókn sem hér er fjallað um tilheyrir þeirri kenningarhefð sem nefnd hefur verið *constructivism* stundum nefnt hugsmíðahyggja á íslensku. Litið er á kennara sem eigin kennismiði sem mynda kenningar sínar vegna áhrifa meðal annars frá lífssögu sinni og því félagslegu umhverfi sem þeir búa í (Kelly, 1955). Elbaz (1990) hefur haldið því fram að orðræðan um rannsóknir á hugsun kennara hafi verið að falla í þrjá megin farvegi. Þann fyrsta nefnir hún rödd, hugtak sem er notað í æ ríkara mæli í tengslum aukið

vald og frelsi einstaklingins til sjálfstæðra ákvarða og áhrifa á eigið líf og starf (*empowement*). Annar er löngunin til að skilja hvað felst í góðri kennslu og átta sig á hvað er svo sérstakt í hinu hversdagslega, vinnu kennara frá degi til dags. Síðasti þátturinn er sagan sem er það tæki sem nota má til að segja frá kenningum og starfi kennara sem sannferðugastan hátt, láta þeirra eigin rödd heyrast. Í þessari rannsókn var unnið með alla þessa þætti.

Við höfum ekki heyrt raddir kennara í hefðbundnum rannsóknnum á þeim og skilningur okkar á kennarstarfinu mun ekki dýpka nema okkur takist að setja fram viðhorf kennara með þeirra eigin orðum, skilja hvað það er að vera kennari frá sjónarhóli hins starfandi kennara. Þegar árið 1984 bentu Halkes and Olson á hversu örökrétt það væri að hafa ekki gert slíkar rannsóknir þegar við hugsum til þess að burtséð frá öllum reglugerðum og námskrám er það „hin persónulega, skólatengda þekking kennarans sem ákveður að mestu leyti hvað gerist í kennslustofunni“ (Halkes, Olson, 1984, bls. 1).

Fræðilegur bakgrunnur rannsóknarinnar sem og aðferðafræðin sem beitt er byggð á kenningum Georg Kelly (1955) um persónubundna hugsmíð (*personal construct*) en samkvæmt kenningu hans er lítið á kennara/menn sem sína eigin kennismíði sem hafa áhrif á eigin veruleika. Þeir smíða sér stöðugt nýjar kenningar út frá þeim áhrifum sem þeir verða fyrir. Líkingin sem hann setur fram sem grunnhugmynd er: maðurinn er vísindamaður, (*man the scientist*). Sérhver kennari býr þannig yfir starfskenningu sem stýrir hvernig hann vinnur starf sitt. Þessi starfskenning er í sífelldri mótum og endurskoðun öll starfsár kennarans (Handal og Lauvås, 1987).

Starfskenningar

Hugtakið starfskenning er lykilhugtak í þessari rannsókn. Ýmsar skilgreiningar hafa verið settar fram um starfskenningar kennara (Carr, 1989; Clandinin og Connelli, 1996; Kelchterman, 1993). Hér er stuðst við skilgreiningu Handal og Lauvås (1987) en þeir skilgreina starfskenningu sem persónulegt, sibreytilegt kerfi kenninga sem tengist starfi kennarans á hverjum gefnum tíma. Þetta kerfi er byggt á þekkingu, reynslu og siðferðilegum gildum kennarans.¹

Í þessari rannsókn var sjónum beint að starfskenningum kennarans og reynt að skilja hvernig þær mótuðust og hvernig þær hefðu áhrif á starf

---

1 „Private, integrated but ever changing system of knowledge, experience and values which is relevant to teaching practise at any particular time.“ (Handal og Lauvås, 1987, bls. 8).

kennarans. Í heildarrannsókninni voru auk raungreinakennara einnig enskukennarar sem gaf víðari og dýpri sýn á kennarastarfið en ef aðeins kennarar úr einni grein hefðu tekið þátt í rannsókninni. Það eru nýmæli innan þessarar rannsóknarhefðar að beina samtímis sjónum að tveimur svo ólíkum greinum og spegla þær í ljósi hvorrar annarrar.

Mikilvægt að taka fram að það er ekki markmiðið að alhæfa neitt um raungreinakennslu heldur að skilja og veita innsýn í starf raungreinakennara með því að fá fram starfskenningar nokkurra þeirra, fá viðmið fyrir aðra kennara og þá sem láta sig skólustarf varða.

Sjaldséðnir hvítir hrafnar

Í tengslum við þessa rannsókn heimsótti ég og dvaldi í lengri eða skemmri tíma í tólf framhaldsskólum sem er tæpur helmingur hinna hefðbundnu framhaldsskóla. Mér finnst ástæða til að nefna hér hversu vel mér var tekið í skólunum og fyrir það vil ég þakka. Þessar móttökur finnast mér benda til að kennarar vilji rjúfa þá þögn og einangrun sem þeir hafa búið við og að þeir hafi þörf fyrir að ræða starf sitt.

Þátttakendur í þeim hluta sem hér er fjallað um voru fimm raugreinakennarar, þrír karlar og tvær konur, sem kenna eðlis-og efnafræði við fimm mismunandi framhaldsskóla í Reykavík og utan hennar og hafa kennt frá 9 árum upp í 27 ár. Þeir voru valdir með tilliti til þess að þeir höfðu lokið háskólaprófi í raungrein og kennsluréttindanámi og höfðu allir gert raungreinakennslu að lífsstarfi sínu. Það sem skildi þá að, var að þeir störfuðu við fimm ólíka skóla og áttu sér mjög ólíka lífssögu. Þrír þessara kennara hafa háskólapróf í sinni aðalkennslugrein en tveir hafa háskólapróf í raungreinum en þó ekki þeirri sem þeir kenna sem aðalgrein. Enginn þeirra hefur lokið háskólaprófi í stærðfræði sem fjórir þeirra kenna að staðaldri. Allir kennararnir veittu fúslega samþykki sitt til að taka þátt þótt þeir nefndu að þeir treystu sér ekki til að bæta á sig mikilli vinnu þar sem þeir væru nú þegar yfirhlaðnir störfum meðal annars vegna hins mikla kennaraskorts.

Ég taldi við upphaf rannsóknarinnar að það yrði einfalt að finna fimm kennara í fimm mismunandi skólum sem uppfylltu ofanefnd skilyrði. Sú reyndist ekki raunin. Ekki var mögulegt að finna svo marga kennara í mismunandi skólum sem voru bara að kenna greinina sem þeir höfðu lagt stund á í háskóla eins og ætlunin var. Dæmi voru um að sami kennararinn hefði kennt allar raugreinar auk stærðfræði. Ég tel reyndar eftir á að það hafi gefið rannsókninni aukið gildi þar sem hægt var að skoða muninn á

afstöðu þeirra til eigin greina og svo hinna sem þeir þurftu líka að kenna. Einnig var ætlunin að fá ungan raungreinakennara með stutta starfsreynslu. Enginn sem uppfyllti fyrrnefnd skilyrði var að störfum framhaldsskólum landsins á þeim tíma sem gagnasöfnun fór fram. Það virðist sem ungir framhaldsskólakennarar í raungreinum séu að verað jafn sjaldséðir og hvítir hrafnar.

Lífsfljót, lífssögur og önnur gögn

Til að uppfylla markmið rannsóknarinnar og vera trú þeirri þekkingarfræðinni sem að baki hennar lá, var nauðsynlegt að afla margvíslegra ganga. Í heild var safnað fimm tegundum gagna, þetta voru: lífsfljót, viðtöl, vettvangsathuganir, opinber gögn skólans, heimasíður, námsvísar og sjálf-skissur kennara.

Í upphafi gagnasöfnunar gerðu kennarar uppdrátt að ævi sinni eins og bugðóttu fljóti (Pope og Denicolo, 1993, 2001). Hver bugða táknaði atburð sem hafði haft veruleg áhrif á lífshlaup kennarans. Við hverja bugðu skrifuðu þeir stuttar skýringar. Viðtölin sem haldin voru að vettvangsheimsóknunum loknum voru síðan byggð á þessum lífsfljótum þannig að kennarar töluðu um það sem þeir/þær töldu mikilvægt í lífi sínu og starfi. Þannig fékkst fram lífssaga kennarans. Einnig ræddu þeir um eigin kennslu í tengslum við það sem fyrir bar í vettvangsheimsóknunum. Rannsakandinn hafði þannig lítill áhrif á það sem rætt var um enda í samræmi við markmiðið og fá fram rödd kennarans og gera rannsókn á forsendum hans/hennar. Kennarinn dró að lokum upp mynd af sjáfum sér sem kennara en sú mynd gegndi hlutverki margprófunar. Gögn skólans voru höfð til hliðsjónar til að skilja betur markmið skólans og starfsumhverfi kennarans.

Að greiningu lokinni lásu kennararnir yfir og gerðu athugasemdir eftir því sem þeim þótti ástæða til. Markmið yfirlestursins var að þeir gætu lagfært ef eitthvað væri rangt eða rangtúlkað að þeirra mati og þeir vottuðu að endanleg framsetning á lífssögum þeirra og kennslu væri trúverðug og gæfi raunsanna mynd af hugmyndum þeirra um kennarastarfið.

Raddir raungreinakennara

Stefin sem spruttu upp úr lífsögum raugreinakennara tengdust aðallega ýmiskonar vandamálum, hindrunum, vinnuálagi, miklum mannaskiptum og skorti á virðingu fyrir greininni en einnig kennsluaðferðum. Þau tala til

dæmis um að það sé ekki borin virðing fyrir raungreinum að sama skapi og fyrir stærðfræði og í nýju námskránni frá 1999 hafi verið stórlega dregið úr raungreinakennslu, allt að 25 % segir Ása. Steinn segir að raungreinakennsla sé í miklum vanda og að rót vandans sé að Íslendingar hafi enga hefð fyrir að kenna raungreinar. Hann nefnir máli sínu til stuðnings heimsókn sem hann fór í til Danmerkur að skoða raungreinakennslu og segir að þeir séu komnir miklu lengra en Íslendingar:

Ástæðan er sú auðvitað að þeir eru miklir vísindamenn, Danir, og hafa átt feikilega mikla efnafræðinga og eðlisfræðinga fræga, Ørsted og Bohr og ég veit ekki hvað þeir heita allir. Þannig að þeir hafa svona útbúið skólana sína betur, þannig að það er hægt að gera miklu flóknari tilraunir, með miklu flóknari tækjakosti. Við náttúrulega erum bara með gasloga og vökva og eitthvað gler (Steinn, 2002).

Ég mun nú ræða meginstef sem spruttu upp úr sögum raungreina-kennaranna: Erfiðleikar nemenda, námsefni, kennsluáðferðir, vinnuálag. Um leið sér lesandinn starfkenningar kennarans endurspeglast í umræðunni.

Nemendur í vanda – kennarar í vanda

Raungreinakennurum verður eðlilega tíðrætt um nemendur sína en einkum þó hvað þeir eigi í miklum erfiðleikum með raungreinar. Kennararnir virðast sammála um að þessir erfiðleikar stafi af skorti á kunnáttu í undirtöduatriðum stærðfræði og raungreina. Örn segir okkur að skilningur nemenda á eðlis- og stærðfræði sé miklu minni en halda mætti þegar gluggað er í markmið og lýsingar Aðalnámskrár. Hún sé því algerlega óraunhæf. Þrátt fyrir að þessir kennarar vinni í ólíkum skólum, fjölbrautaskólum og menntaskólum virðast öll vera sammála um hver þessi vandi sé og að hann sé mikil en Ása dregur hann saman og segir að hann sé þríþættur: a) Skortur á undirstöðukunnáttu í algerbru. b) Skortur á hugtakaskilningi. c) Lágst sjálfsmat.

Örn lýsir þessum nemendum á eftirfarandi hátt:

„Þetta eru bara venjulegir krakkar sem hafa verið að læra reikning og stærðfræði síðan þeir voru sex eða sjö þangað til þeir voru sextán og hafa bara aldrei náð þessu. Og svo átt þú að fara að kenna þeim eitt-

hvað sem er langt fyrir ofan getu þeirra af því að þeir hafa bara enga undirstöðu. Þú ert í rauninni að byggja þak á hús sem hefur enga vegg (Örn, 2002).

Hin virðast sammála þótt þeir noti önnur orð. Páll segir til dæmis að nemendur eigi oft í svo miklum vandræðum með stærðfræði og eðlisfræði að þeir eigi aldrei neina möguleika á að ná prófi.

Ég einbeiti mér bara að tækninni, handavinnunni, svo að þau komist gegnum dæmin og fái smá sjálfstraust áður en ég reyndi að fara að láta þau skilja eitthvað hvað liggur að baki (Páll, 2001).

Örn segir að það sé brýn þörf á að breyta kerfinu svo nemendur geti lært meira í þeim greinum sem þeir hafa áhuga á og þurfi ekki að glíma við verkefni sem þeir hafi fyrirfram enga möguleika á að leysa. Hann er þó ekki bjartsýnn á að það verði gert í náninni framtíð. Ása segir að það þurfi að endurskoða hvað sé kennt og í hvaða röð í eðlisfræði. Það sé gömul venja að kenna þetta svona og það sé ekki endilega besta leiðin einkum ef við ætlum að ná til allra.

Eðlisfræðin, hún er sko ekki létt en hún er skemmtileg og ég vil sem sagt kenna hana þannig að hún sé skemmtileg og allir geti lært hana. Það er sko meginhugmyndin, meginmarkmiðið (Ása, 2002).

Kennsluefni

Örn segir: „Kennsluefni hefur alltaf verið vandamál í raungreina-kennslu“ það sé svo sem ekkert nýtt og Páll upplýsir að það séu námsþættir í nýju námskránni sem ekkert námsefni sé til í og markaðurinn sé of lítill til að hægt sé að gefa út íslenska bók sem nái til allra sviða eðlisfræðinnar sem kenna eigi. Ása heldur því fram að þessar fáu íslensku bækur í eðlisfræði séu ekki nógu góðar. „Það er allt of fljótt stokkið út í flókin dæmi þannig að þessi hugsun sem ég vil hafa, þ.e.a.s. kenna ákveðin hugtök, hún kemur ekki fram í verkefnum sem nemendur fá (Ása, 2002). Þess vegna hefur hún gripið til þess ráðs að skrifa lítil hefti þar sem hún einbeitir sér að hugtökum til að opna augu nemenda svo þeir geti síðar meir notað þessi hugtök í flóknara samhengi. „Ég er að sníða þau[heftin] að minni kennslu að mínum hugmyndum um kennslu (Ása, 2002)“

Þrír kennarnir hafa reynt að nota enskar bækur í efri áföngum/bekkjum.

Þeir eru ekki á eitt sáttir um ágæti þess. Tveir telja það af og frá. Annar hafði reynt það en hætt við vegna mótmæla frá nemendum. Hinn hafði reynt það sjálfur sem nemandi og ekki líkað. Hann sagðist hafa rætt þetta við nemendur sem tóku hugmyndinni illa. Tveir nota enskar bækur með ágætum árangri og telja að þótt það sé út úr neyð sé það sé góður undirbúningur undir háskólanám. Þeir segja að það kosti nokkra vinnu og þeir þurfi að fara öðruvísi í efnið. „Það þarf að útskýra hugtökin meira frá töflu áður en þau geta farið að vinna sjálf“, segir Jóna. Þessir tveir síðastnefndu kennarar voru ekki endilega að kenna sterkari nemendum og í öllum tilfellum var um að ræða nemendur á náttúrufræðibraut. Þarna höfum við hins vegar gott dæmi um ólíkar starfskenningar kennara og áhrif þeirra. Mér fannst hins vegar athyglisvert að enginn nefndi mögulega samvinnu við enskukennara. Steinn setur fram þá athyglisverðu kenningu að nemendur læri best á því að skrifa sína eigin kennslubók. Hann hefur reynt þá aðferð og segir engan vafa að hún sé áhrifaríkust en tímafrek fyrir báða aðila. Þetta leiðir okkur að næsta stafi, kennsluáðferðum.

Kennsluáðferðir

Kennsluhættir þessara kennara er mjög ólíkir. Þau eiga hins vegar sameiginlegt að vera í góðu sambandi við nemendur, skapa gott, létt og hlýlegt andrúmsloft. Enda eiga þau öll þá starfskenningu sameiginlega að sambandið við nemendur skipti mestu máli. Sumir standa við töfluna og útskýra og leysa dæmin fyrir/með nemendum meiri hluta tímans en einnig voru dæmi um að nemendur voru látnir leysa verkefnið sjálf allan tímann og svo voru dæmi um blöndu af þessum aðferðum. Þau gæta þess þó öll að halda stöðugu sambandi við nemendur með spurningum. Allir kennarar eru með tilraunátíma en það er misjafnt hversu margir þeir eru, hvernig þeir eru skipulagðir og misjafnt hversu vel útbúnir skólarnir eru. Öll hafa þau velt kennsluáðferðum mikið fyrir sér og telja að nemendur séu sá áhrifavaldur sem hafi mótað hugsun þeirra um kennslu mest. Jóna lætur í ljósi miklar áhyggjur yfir þeim kennsluáðferðum sem hún telur að tíðkast mest og segir að það þurfa að vinna markvissar að því að brúa bilið milli framhaldsskóla og háskóla.

Það sem við þurfum að gera er að auka meira sjálfstæði og sjálfsbjargarviðleitni hjá nemendum... Þessi mótun má alveg minnka, ég held að það megi krefjast meira af nemendum. Þeir komast held ég allt of oft upp með að leggja ekki nægjanlega mikið af mörkum og kannski ekki nægilega rétt af mörkum (Jóna, 2001).

Þessi starfskenning endurspeglar í kennslu hennar sem er mjög nemendamiðuð en hún er engu að síður einnig að gagnrýna eigin kennslu og telur að hún þurfi að gera enn betur. Ása segist hafa gert sér betur grein fyrir því með árunum að nemendur verði að fá að vinna á eigin forsendum og leysa verkefni sjálf. Ása virðist sama sinnis:

Þú lærir ekki eðlisfræði nema reyna á þig sjálfur. Það getur enginn kennari gefið þetta inn í einhverjum skömmtum svo að þetta er spurning um að hvetja krakkana til að vinna. (Ása, 2002)

Ása telur að sér hafi farið fram með árunum í að virkja nemendur og fá þau til að vinna sjálf í dæmunum. Steinn segist í byrjun hafa reiknað öll dæmin fyrir nemendur á töflunni en segist svo hafa áttáð sig á að þetta gekk ekki og hætti því. Hann segist útskýra fyrir þeim að hans hlutverk sé að aðstoða þau, þegar þau kvarta undan að hann reikni ekki dæmin fyrir þau eins og hinir kennararnir. Hann klykkir út með að segja „Þú sérð það að ef þú ert að læra á bíl að þá siturðu ekki alltaf hægra megin og horfir á kennarann keyra bílinn, þú verður að keyra sjálf“ (Steinn, 2002).

Þrátt fyrir að þau hafi öll velt kennsluáðferðum mikið fyrir sér og hafi mjög ákveðnar kenningar um nám og kennslu er ekki þar með sagt að þau geti alltaf fylgt þessum kenningum eftir. Ein megin örsök þess er vinnuálag.

Vinnuálag

Kennaranir eru sammála um að raungreinakennarar búi við mikið vinnuálag og það hafi áhrif á starf þeirra, kennsluhætti og starfsánægju. Örn telur að mikið vinnuálag hindri kennara í að þróa kennsluáðferðir.

„Maður er oft að velta fyrir sér hvað maður ætti að gera en það er ekki endilega það sem maður gerir svo. Af því að það sem maður ætti að gera og það sem manni finnst að maður ætti að láta nemendur gera útheimtir gríðarlega vinnu ... Á um tæpu tíu árum er ég oft búinn að brenna mig á því að þó ég skilji allt og glærurnar séu allar réttar þá situr oft ekkert eftir og mér hefur ekki tekist að að koma merkingu til skila“ (Örn, 2002).

Öll tala um að þau hafi kennt eða kenni of mikið vegna skorts á raungreinakennurum. Þau segja að kennsluhættir séu oft einhæfir vegna þess að það sé miklu meiri vinna að virkja nemendur. „Það fer miklu meiri tími í að undirbúa, skipuleggja og fylgjast með svoleiðis [nemendamiðari] kennslu“, fullyrðir Steinn. Páll hefur minnkað við sig og ætlar að reyna að

nýta þann tíma til að endurskoða kennsluna því hann telur að það hafi orðið útundan í annríkinu. Jóna segist ekki hafa haft mikinn tíma til að velta fyrir sér kennsluáðferðum þegar hún kenndi 35-40 tíma á viku. Hún hafi ekki byrjað á því fyrr en hún fór að minnka við sig kennsluna og segist ekki myndu láta sig hafa það að kenna svona í dag.

En það er ekki alltaf mögulegt að minnka við sig og tíð mannskipti eru mikið álag á þessa föstu kennara. Steinn segist stöðugt fá nýja kennara og það hafi aukið álagið á hann því þessir nýju kennarar séu nær alltaf óreyndir, kunni lítið til verka og stoppi stutt við. Hann hafi heldur ekki neinn faglegan félagsskap af þeim. Jóna lýsir ástandinu á svipaðan hátt og saknar þess að eiga ekki sálufélaga til að ræða um kennsluna eins og hún hafi haft fyrir nokkrum árum og ef þetta haldi svona áfram gefist hún jafnvel upp, þótt henni finnist mjög gaman að kenna.

Greinar í vanda

Fyrr í þessu erindi nefndi ég að ekki væri hægt að alhæfa út frá þessari rannsókn. Vissulega gott ef sú væri raunin og hægt væri að segja hér væri dregin upp mynd af hinum dæmigerða íslenska raungreinakennara. Raungreinakennarar væru vel menntaði og hæfir kennarar sem ígrunduði kennslu sína og væru stöðugt að leita leiða til að verða enn betri kennarar með hag nemenda að leiðarljósi. Frásagnir þessara kennara gefa hins vegar mikilvægar vísbendingu um að það sé mjög erfitt að vera raungreinakennari á Íslandi í dag. Það er ekki borin nægjanleg virðing fyrir raungreinum það virðingarleysi birtist í ýmsum myndum: Dregið hefur verið úr raungreinakennslu í nýju námskránni, það vantar meira og betra íslenskt námsefni, það skortir víða betri aðstöðu til tilrauna. Síðast en ekki síst benda frásagnir þessara reyndu kennara til þess að alvarlegur kennarskortur háí greininni og hröð mannskipti auki vinnuálag þeirra kennara sem fyrir eru og dragi úr starfsánægju þeirra.

Það er athyglisvert að í hinni nýju námskrá stendur eftirfarandi: „Nemendur hljóta haldþæra, góða, almenna menntun í íslensku, erlendum tungumálum og hagnýtingu upplýsingatækni í öllum greinum.“ (Aðalnámskrá framhalssskóla, 1999, bls 19) Þær greinar sem samkeppnisþjóðir okkar leggja höfuðáherslu á eru þarna hvergi nefndar á nafn. Má túlka þetta sem uppgjöf og þekking í raungreinum eigi bara að vera fyrir örfáa útvalda?

Það er afar mikilvægt að geta séð dæmi um hvernig góðir fagmenn hugsa um raungreinakennslu og að fá greiningu á vanda hennar eins og þessir kennarar sjá hann og hér hefur verið rakið – innanfrá en ekki bara

utanfrá. Þessar raddir eiga vissulega erindi til kennara en þær eiga ef til vill fyrst og fremst erindi til stjórnvalda. Raungreinakennsla virðist vera í vítahring. Skortur á raungreinakennurum verður til þess að fáir nemendur fá áhuga á raungreinum. Slök raungreinakennsla og einhæft framboð geta leitt til þess að færri velja raungreinar sem háskólanám og þá eingöngu í því skyni að verða vísindamenn eins og þessir kennarar á sínum tíma. Það er þarft athugunarefni hvort raungreinadeildir Háskóla Íslands hafi axlað sína ábyrgð í þessu efni. Frásagnir kennaranna benda til að þvert á móti hafi þeir frekar verið lattir til að snúa sér að kennslu. Þessi rannsókn gefur einnig vísbendingar um að endurskoða þurfi ekki bara hvornig er kennt, heldur hvað er kennt og í hvaða röð. Skyldi það vera rétt hjá Steini að okkur skorti hefð fyrir raungreinakennslu?

Allir þessir kennarar segja að þrátt fyrir allt finnist þeim mjög gaman að kenna og þrátt fyrir að þau hafi orðið kennarar nánst fyrir tilviljun en ekki af því að þau hafi stefnt að því eru þau mjög sátt við lífsstarf sitt. Samskiptin og tengslin við nemendur er það sem gefur þeim mest og skiptir þau mestu máli. Trú markmiðum þessarar rannsóknar skulum við gefa raungreinakennara lokaorðið:

„Ég er mjög sátt. Ég tel mig vera ágætan kennara og ég er ekkert að draga úr því. Ég er auðvitað ekki fullkomin en ég tel mig geta kennt og ég held það vanti meiri góða kennara í raungreinum en vísindamenn, þó það vanti auðvitað alltaf vísindamenn. Og ég er bara ánægð að geta lagt eitthvað að mörkum.“

Heimildir

- Aðalnámsskrá framhaldsskóla* (1999) Menntamálaráðuneytið.
- Carr, W. (1989) Introduction to understanding quality in teaching. In W. Carr (Ritstj.) *Quality in Teaching: Arguments for reflective profession*. London: Falmer Press.
- Clark, C. M. (1986) Ten years of conceptual development in research on teacher thinking. M. Ben-Perez, M. Bromme and R. Halkes (Ritstj.) *Advances of Research on Teacher Thinking*. Lisse: Swets and Zeitlinger.
- Cochran-Smith, M. and Lytle, S. (1993) *Inside-out: Teacher research and knowledge*. New York. Teachers' College Press.
- Clandinin D. J. and Connelly, M. F. (1996) *Teachers' Professional Knowledge Landscapes*. Teachers' College Press: Columbia University, New York.
- Day, C., Calderhead, J., Denicolo, P. (Ritstj.) (1993) *Research on Teacher Thinking. Understanding Professional Development*. London: Falmer Press.

- Day, C., Pope, M. and Denicolo, P. (Ritstj.) (1990) *Insight into Teachers' Thinking and Practice*. London: Falmer Press.
- Elbaz, F. (1990) Knowledge and discourse: the evolution of research on teacher thinking. Chr. Day, M. Pope, and P. Denicolo, (Ritstj.) *Insight into Teachers' Thinking and Practice*. London: Falmer Press.
- Floden, R.E. and Klinzing, H.G. (1990) What can research on teacher thinking contribute to teacher preparation? A second opinion. *Educational Researcher* 19 (5), 15-20
- Halkes, R. and Olson J. (1984) *Teacher thinking. A new perspective on persisting problems in education*. Lisse: Netherlands, Swets and Zeitlinger.
- Handal, G. and Lauvås, P. (1987) *Promoting Reflective Teaching: Supervision in action*. Milton Keynes. Open University Press.
- Hunt, D.E. (1987) *Beginning with Ourselves*. Cambridge, Mass.: Brooklyn Books.
- Kelly, G. A (1955) *The Psychology of Personal Constructs*. Vols. 1 and 2. New York: Norton.
- Kelchterman, G. (1993) Teachers and their career story: A biological perspective on professional development. *Research on teacher thinking. Understanding Professional Development*. C. Day, J. Calderhead, and P. Denicolo, (Ritstj.).London: Falmer Press.
- Pope, M. and Denicolo, P. (2001) *Transformative Education - Personal Construct Approaches to Education and Research*. London: Whurr Publishers.
- Pope, M. (1993). Anticipating teacher thinking. C. Day, J. Calderhead and P. Denicolo (Eds) *Research on teacher thinking, Understanding professional development*. London: Falmer Press.

Að skoða eigin rann frá pragmatískum sjónarhóli

Hafþór Guðjónsson

Í ágúst á síðastliðnu ári varði ég doktorsritgerð mína við Háskólann í Bresku Kolumbíu í Kanada (UBC) sem ég kalla *Teacher Learning and Language: A Pragmatic Self-Study*¹. Eins og titillinn gefur til kynna snýst hún um kennaranám. Ég spyr hvað það feli í sér að læra að kenna. Til að nálgast þessa spurningu, beini ég athyglinni að eigin starfsvettvangi, bæði starfi mínu með kennaranemum í kennararéttindanáminu við Félagsvísindadeild Háskóla Íslands og eigin kennslu í framhaldsskóla. Orðið *self-study* í heitinu undirstrikar þetta meðan orðið *pragmatic* þar fyrir framan vísar til þess að ég skoða reynslu mína frá pragmatísku sjónarhorni og þá sérstaklega með hliðsjón af heimspeki (nýpragmatisma) Richard Rortys. Líkt og Wittgenstein lítur Rorty á félagslegan veruleika sem blöndu ólíkra talleikja (*language games*) eða talshátta (*ways of speaking*). Frá þessum sjónarhóli er maðurinn fyrst og fremst tungumálavera og orð hans verkfæri (*tool*) sem hann notar til að glíma við heiminn og skapa sér tilveru. Að skoða reynslu sína frá sjónarhóli Rortys felur því í sér áherslu á talshætti fólks, hvernig það talar um heiminn og viðfangsefni sín. Þetta skýrir að nokkru leyti þá staðreynd að ég spyrdi saman *teacher learning* og *language* í heiti ritgerðarinnar. Þegar ég valdi að skoða reynslu mína frá pragmatískum (Rortískum) sjónarhóli hlaut þetta tvennt að tengjast með einhverjum hætti. Raunar kemst ég að þeirri niðurstöðu í rannsókn minni að það geti verið gagnlegt að lýsa kennaranámi sem félagslegu ferli þar sem tungumálið gegnir lykilhlutverki.

Hér á eftir ætla ég að segja nánar frá doktorsverkefni mínu. Eins og þegar hefur komið fram var hér um að ræða nokkurs konar starfendarrannsókn. Ég beini athyglinni að eigin starfi með það fyrir augum að skilja betur hvað ég er að gera og hvernig ég geti gert betur. Ég geng hins

---

1 Leiðbeinandi minn við þetta verk var prófessor Gaalen Erickson. Erickson hefur getið sér orð fyrir rannsóknir bæði á sviði náttúrufræðimenntunar og kennaramenntunar. Hann er nú forstöðumaður sérstakrar deildar innan kennaranámsins við UBC (*Centre for the Study of Teacher Education*).

vegar lengra en venja er í slíkum rannsóknum því ég beini athyglinni líka að sjálfum mér og þá einkum afstöðu minni til þekkingar, náms, kennslu og kennaramenntunar. Raunar má segja að doktorsritgerð mín sé að talsverðu leyti tilraun til að átta mig á því hvar ég stend sem kennari og fræðimaður og hvert ég vilji stefna. Umfjöllunin hér á eftir beinist aðallega að þessari hlið ritgerðarinnar.

Upphafið

Sumarið 1997 hélt ég vestur um haf til Vancouver í Kanada, til framhaldsnáms við UBC á sviði náttúrufræðimenntunar (*science education*). Það sem einkum knúði mig til þessarar farar var reynsla mín af námskeiði (Kennslufræði raungreina) sem ég hafði komið á fót innan kennsluréttindanámsins við Háskóla Íslands og var sérstaklega ætlað verðandi raungreinakennurum. Satt best að segja hafði ég orðið fyrir nokkrum vonbrigðum með þetta námskeið. Það hafði ekki gengið upp sem skyldi, að mínu mati.

Þegar ég hófst handa með að byggja upp þetta námskeið laust fyrir 1990 fór ég eðlilega að kynna mér bækur og greinar á þessu sviði. Þá sá ég að menn voru mjög uppteknir af hugsmíðahyggi (*constructivism*). Athygli fræðimanna á sviði náttúrufræðimenntunar hafði í auknum mæli beinst að því hvernig nemendur upplifðu kennslustundir í raungreinum. Niðurstöður rannsókna virtust hníga að sama brunni: Nemendur í raungreinánámi læra gjarnan annað en það sem þeim er kennt. Þeir virðast heimfæra það sem þeir sjá og heyra í kennslustofunni á sinn eigin hátt og þá einatt í samræmi við forhugmyndir sem þeir hafa búið til úr reynslu sinni (Driver, 1983; Osborne og Fryberg, 1985). Ný sýn á nám var greinilega í uppsiglingu, ný ímynd af nemandanum, ímynd sem gaf til kynna að nær væri að líta á hann sem þekkingarsmið (*knowledge maker*) en þekkingarþega (*knowledge receiver*).

Ég heillaðist af þessari nýju sýn. Hér var eitthvað að byggja á – og stefna að – með kennaranemum, hugsaði ég. Hér var tækifæri til að horfa fram á við, rækta með þátttakendum *ný viðhorf* til nemenda, til náms og kennslu. Hugsmíðahyggi yrdi stöð mín og stytta í nýja námskeiðinu.

Þegar á reyndi var ekki annað að sjá en að þátttakendur í námskeiðinu væru áhugasamir um þessi nýju viðhorf. Sumir strengdu þess jafnvel heit að kenna aldrei eins og þeim hafði verið kennt. Hugsmíðahyggi yrdi leiðarljós þeirra í kennslu. Og ég fór að heimsækja þá í æfingakennslu, forvitinn að sjá hvernig þeim gengi að kenna í anda hugsmíðahyggi. En, því

miður. Það sem ég sá á vettvangi gaf ekki til kynna að hugsmíðahyggjan væri að slá í gegn. Allt virtist með sama hætti og áður. Gömlu aðferðirnar í algleymingi. Fyrirlestar. Ítroðsla þekkingar. Nemendur að glósa í gríð og erg. Raunar kom þetta mér ekki á óvart. Ég hafði sjálfur reynt að temja mér hinn nýja sið í minni eigin efnafræðikennslu en ekki haft erindi sem erfiði (Hafþór Guðjónsson, 1991). Hugsmíðahyggjan kallaði á nýjar áherslur, önnur vinnubrögð, til dæmis umræður þar sem nemendum gæfist ríkulæg tækifæri á að viðra og þróa hugmyndir sínar. Framhaldsskólinn virðist ekki gefa rými fyrir slík vinnubrögð, ekki hafa tíma fyrir „soddan dútl“. Þar gildir sú regla að komast yfir sem mest námsefni á sem stytum tíma. Þar er lítið á nemendur sem þekkingarþega fremur en þekkingarsmiði og kennslunni háttað eftir því. Við, ég og þátttakendur mínir í *Kennslufræði raungreina*, höfðum greinilega rekist á vegg hefðbundinna viðhorfa.

Þegar ég hélt til náms við UBC sumarið 1997 var þessi reynsla mér ofarlega í sinni. Ég hafði orðið fyrir vonbrigðum og vissi ekki gjörlla hvernig ég ætti að bregðast við. Var ég á villigötum? Var hugsmíðahyggjan talsýn? Skildi ég einfaldlega ekki hvað ég var að reyna að gera? Alltént var ég staðráðinn að „komast til botns í málinu“ – afla mér meiri þekkingar í von um að ég yrði betur í stakk búinn til að glíma við þennan vanda þegar ég héldi til Íslands að nýju.

Fimm árum síðar varði ég doktorsritgerð mína. Upphafspunktur hennar er einmitt reynslan sem ég hef útlistað í grófum dráttum hér að framan, vandræðin með hugsmíðahyggjuna. Eftir inngangskafalann kemur kafli sem heitir *Early Struggles with Constructivism*. Þarna horfi ég úr fjarlægð, bæði í tíma og rúmi, á tilraunir mínar til að breyta eigin starfsháttum til samræmis við hugmyndir hugsmíðahyggjunnar. Í þetta sinn horfir þessi reynsla mín við mér á annan hátt en fyrr. Nú rýni ég í fortíð mína með nýjum augum eða öllu heldur með nýjum orðum, orðum sem ég hafði verið að tileinka mér í náminu í Kanada. Og þá gerist undrið: fortíðin breytist. Sagan „Vandræðin með hugsmíðahyggjuna“ tekur á sig nýja mynd þar sem atburðarásin er mun flóknari en áður, þar sem margir þættir koma við sögu, til dæmis menningin og tungumálið. Þetta er dæmi um það sem Rorty kallar *redescription* og kalla mætti endurlýsingu á íslensku. Með því að tileinka okkur ný orð og talshætti gefst okkur möguleiki á að endurlýsa því sem hendir okkur, búa til nýjar sögur sem opna okkur nýja heima og ný sóknarfæri.

Doktorsritgerðina má skoða þessum augum, það er sem tilraun til að lýsa starfi mínu með öðrum hætti en áður, leita út fyrir ríkjandi orðræðu í von um að þá opnast nýir möguleikar til að gera betur. Ég trúí því, líkt og Bruner (1996), að menning okkar móti hugsun okkar og, líkt og Rorty, að möguleikar okkar á að þróa hlutina til betri vegar séu ekki síst fölgirnir í því

að finna ný orð og þróa nýja talshætti og brjótast þannig úr viðjum viðtekinnna viðhorfa.

Segja má að ég hafi, fyrir mitt leyti, byrjað á þessari uppstokkun strax þegar ég kom til Kanada, á fyrsta námskeiðinu sem ég tók þátt í við UBC.

Hver er ég?

Þetta var námskeið ætlað kennurum í framhaldsnámi og hét *Researching Teaching: Exploring Teacher Development Through Reflexive Inquiry*. Spurt var: Hver ert þú sem kennari?

Líklega hefur þetta námskeið valdið straumhvörfum í lífi mínu og leitt mig inn á braut þaðan sem ég átti ekki aftur snúið. Nú var eins og ég vaknaði til vitundar um sjálfan mig sem kennara. Ég hafði að sjálfsögðu oft hugsað um starf mitt, kennsluna. Hins vegar hafði aldrei hvarflað að mér að spyrja sjálfan mig hvernig ég væri innréttadur, hvernig ég hugsaði um heiminn og um sjálfan mig í heiminum.

Upp úr þessu fór ég að lesa fræðin á annan hátt en hingað til. Áður hafði ég lesið þau til að afla mér þekkingar. Nú fór ég að lesa þau í því skyni að rannsaka mín eigin viðhorf. Þannig las ég til dæmis bókina *Women's Ways of Knowing* eftir þær stóllur Belenky, Clinchy, Goldberger og Tarule (1986), bók sem hafði mikil áhrif á mig, meðal annars vegna þess að hún hjálpaði mér að afhjúpa undarlega þversögn sem ég hafði lent í þegar ég tók ástfóstri við hugsmíðahyggiuna forðum daga.

Þversögnin

Eins og titill bókarinnar gefur til kynna fjallar hún um þekkingarfræðilega afstöðu eða þekkingarhætti kvenna: hvernig konur skynja sjálfar sig í umhverfi sínu og hver viðhorf þeirra eru til þekkingar. Höfundarnir greina fimm ólíka þekkingarhætti kvenna, nokkurs konar litróf sem nær allt frá þögn og afstöduleysi yfir í virka og skapandi afstöðu til umheimsins.

Þegar ég las þessa bók rann upp fyrir mér að ég hafði, á lífsleiðinni og skólagöngunni, tileinkað mér fremur óvirkan þekkingarhátt: Ég var þekkingarþegi. Í mínum (raunvísindalegu) augum var heimurinn þarna úti einn og hlutlægur. Vísindamenn (einkum raunvísindmenn) uppgötvuðu hann og sögðu okkur hinum (með aðstoð kennara og námsbóka) hvernig hann væri í raun og veru. Þeir öfluðu þekkingar á heiminum og þeirri

þekkingu var síðan skilað til okkar hinna, almennings. Fyrir eða síðar myndi hið stóra púsluspil um eðli hlutanna verða fullkomnað, Sannleikurinn blasa við öllum sem vildu sjá. Og ég var góður og þolinmóður nemandi í tuttugu ár, ávalt tilbúinn að taka við Sannleikanum. Þekkingarþegi, viðtakandi.

Þegar ég kynntist hugsmíðahyggju laust fyrir 1990 tók ég við henni eins og hverjum öðrum þekkingarþegnum sem fól í sér að nemendur væru ekki þekkingarþegar heldur þekkingarsmiðir. Tók þetta gott og gilt líkt og þetta væri enn eitt lítið púsl í hinu stóra púsluspili. Ný þekking, nýr Sannleikur, gott mál. Og miðlaði svo þessari þekkingu til þátttakendanna í *Kennslufræði raungreina* sem tóku við henni af áhuga og urðu, líkt og ég, undrandi á blessuðum börnunum sem eru sí og æ að smíða þekkingu.

Ég á satt best að segja erfitt með að átta mig á þessu enn þann dag í dag: Fyrst núna, tæpum áratug eftir að ég komst í tæri við hugsmíðahyggju, uppgötvaði ég að það hafði aldrei hvarflað að mér frekar en nemendum mínum í *Kennslufræði raungreina* hvernig við hugsuðum um okkur, hvort við litum á okkur sem þekkingarþega eða þekkingarsmiði. Það var eins og við héldum þessari nýju sýn í tryggilegri fjarlægð frá okkur sjálfum, að við forðuðumst eða dytti ekki einu sinni í hug að líta í eigin barm, spyrja um þekkingarfræðilega afstöðu okkar sjálfra, þekkingarhætti okkar.

Það fór að renna upp fyrir mér ljós. Ég hafði, sem kennari, lifað í undarlegri þversögn um nokkurra ára skeið. Ég hafði innbyrt hugmynd um þekkingarhátt (hugsmíðahyggju) sem gekk í berhögg við mína eigin ómeðvituðu þekkingarfræðilegu afstöðu. Ég legg áherslu á ómeðvituðu. Á ferli mínum sem kennari hafði ég aldrei hugleitt í alvöru að það væri hægt að setja sjálfan sig og heiminn upp á ólíka vegu, að það gæfust ólíkir þekkingarhættir. Hér var einfaldlega eitthvað sem ég hafði aldrei hugsað um.

Hvers vegna?

Niðurstaða mín var eftirfarandi. Ég var barn míns tíma, afsprengi menningar sem mótar fólk með þessum hætti. Ég hafði alist upp við það að vera þiggjandi, þekkingarþegi. Setið á skólabeck árum saman og tekið við þekkingunni. Skólagangan innrætti mér ákveðinn þekkingarhátt, gerði mig að þekkingarþega. Þegar maður er meðhöndlaður sem ílát fyrir þekkingu árum saman verður maður á endanum nokkurs konar ílát – „a receptacle waiting to be filled“ eins og Bruner (1996, bls. 56) orðar það.

Dewey (1916/1944) hefur bent á að í vestrænni heimspeki sé veröldin einatt nokkurs konar sjónarspil og maðurinn áhorfandi. Dewey kallar þetta viðhorf *the spectator theory of knowledge* - þekkingarfræði áhorfandans svo ég noti þýðingu Guðmundar Ragnarssonar (Dewey, 1933/ 2000). Og ég get ekki varist því að spyrja hvort þetta viðhorf einkenni menningu okkar og talshætti, skýri þá óvirku afstöðu til þekkingar sem virðist einkenna

skólastarf í okkar heimshluta? Bruner (1996) fullyrðir að einstefnumiðlun (*didactic teaching*) sé „*the most widely adhered to line of folk pedagogy in practice today – whether in history, social studies, literature, geography, or even science and mathematics*“ (bls. 55). Gæti hugsast að þekkingarfræði áhorfandans sé orðin svo samgróin skólastarfi að við veitum henni ekki einu sinni athygli? Að hún sé ámóta ósýnileg og sjálfsögð og loftið sem við öndum að okkur? Að hún móti þekkingarhátt okkar daginn út og daginn inn án þess að við verðum þess vör? Lærum við það fyrst og fremst í skóla að verða áhorfendur og þiggjendur, þekkingarþegar?

Heim

Ég sneri heim frá Kanada síðsumars 1999. Hafði á tilfinningunni að ég væri breyttur, væri farinn að hugsa og tala um skólastarf og kennaramenntun á annan hátt en áður. Ég byrjaði þegar í stað að endurskipuleggja námskeiðið *Kennslufræði raungreina*, staðráðinn að koma í verk hugmyndum sem ég hafði kynnst í námi mínu vestanhafs. Efst á þeim lista var hugmyndin um kennarann sem *reflective practitioner* (Schön, 1983), kennarann sem smíðar eigin starfsþekkingu af reynslu sinni og í samspili við aðra. Ég myndi ekki líta á þátttakendur sem ílát fyrir þekkingu. Þvert á móti, ég myndi eggja þá til að ígrunda eigin viðhorf, hvetja þá til að skoða og endurskoða hugmyndir sínar um skólastarf og menntun, nám og þekkingu.

Í farteski mínu var líka rannsóknarhugmynd, hugmynd að doktorsverkefni: Ég hafði einsett mér að fylgjast grannt með því hvernig mér tækist að koma hugmyndunum mínum í framkvæmd, rannsaka minn eigin praxis og fylgjast um leið með þátttakendum, hvernig þeir upplifðu námskeiðið. Ég hófst þegar handa að afla gagna eins og sagt er. Hélt dagbók, tók viðtöl við þátttakendur, fékk afrit af verkefnum sem þeir gerðu í námskeiðinu og dagbókum sem þeir héldu meðan þeir voru í æfingakennslu. Um vorið, þegar námskeiðinu var lokið tók ég til við að greina þessi gögn. Það reyndist erfiðara en ég hafði búist við.

Krísu

Þegar ég lagði af stað með rannsókn mína hafði ég einkum í huga að skilja betur hvað það fæli í sér að læra að kenna. Von mín var að með því

að rýna vel í eigið starf og tilraunir mínar til að endurskipuleggja námskeiðið *Kennslufræði raungreina* myndi ég skilja betur hvað kennaranám fæli í sér og þá um leið átta mig betur á því hvers konar námsumhverfi kæmi þátttakendum að mestu gagni.

Raunar fannst mér ég vera í góðri aðstöðu til að rannsaka kennaranám, að minnsta kosti í ljósi nýrra viðhorfa til slíkra rannsókna sem beinlínis kalla eftir röddum þeirra sem starfa á sjálfum vettvanginum (Wideen, Mayer-Smith og Moon, 1998). Auk þess að kenna kennaranemum í námskeiðinu var ég að fylgjast með þeim í æfingakennslu. Það var hluti af mínu starfi. Þar á ofan var ég sjálfur að kenna efnafraeði í framhaldsskóla. Ég var innherji í návígi við bæði skólastarf og kennaramenntun.

Ég var bjartsýnn – í upphafi. Hugsaði gott til glóðarinnar að greina rannsóknargögnin mín um vorið þegar námskeiðið væri yfirstaðið. Þegar að þessu kom, hins vegar, upplifði ég nokkurs konar krísu: Vissi ekki svo gjörlla hvernig ég ætti að nálgast gögnin mín. Efasemdir fóru að hrannast upp í huga mér.

Um þetta fjalla ég í 3. kafla ritgerðarinnar, kafla sem ber heitið *Towards Pragmatism*. Kaflaheitið gefur vísbendingu um hvaða stefnu rannsókn mín tók að lokum. Eins og ég hef ýjað að hér að framan, fór ég rýna í fræði *pragmatista* meðan ég var í námi í Kanada, einkum rit Richard Rortys. Nú leitaði ég í smiðju til hans á nýjan leik. Í þetta skipti með þá spurningu á vör, hvort hugmyndir hans gætu gagnast mér við úrvinnslu á gögnum þeim sem ég hafði aflað mér.

Áður en lengra er haldið þykir mér rétt að undirstrika að ég er upphaflega menntaður sem lífefnafræðingur og að eina reynsla mín af rannsókn-um fram að þessu hafði verið á sviði raunvísinda. Mörgum árum áður (þá í meistarnámi í Noregi) hafði ég fengist við að rannsaka prótein á yfirborði sértakra krabbameinsfrumna (Gudjonsson og Johnsen, 1978). Þá velktist ég ekki í vafa um hvert væri hlutverk mitt, nefnilega að afjúpa lítinn hluta af veruleikanum, finna út hvernig niðurröðun þessara próteina væri háttad. Nú, rúmlega tuttugu árum síðar, var sem þessi reynsla úr gamalli fortíð dúkkaði upp úr djúpum vitundar minnar. Gamli lífefnafræðingurinn var mættur til leiks og vildi að ég hagaði mér eins og ég væri að vinna með frumur! Þitt er að afhjúpa veruleikann, komast að því hvað gerðist í raun og veru, sagði hann. Ég reyndi að andmæla, benti honum á að nú væri ég að rannsaka fólk en ekki frumur og að það væri nú allt annar handleggur! Fók hugsar en frumur ekki, bætti ég við.

Engu að síður var ég ekki viss um hvernig ég ætti að bera mig að, hvernig ég ætti að nálgast gögnin mín og hvað það fæli í sér að greina þau. Hvað eru gögn í félagslegri rannsókn og hvað merkir að greina slík gögn? Er

maður þá að afhjúpa veruleikann? Hvaða veruleika? Spurningar af þessu tagi leitustu nú á mig.

Þegar ég fór að lesa betur verk Rortys (1979, 1989, 1998, 1999) komst ég að þeirri niðurstöðu að það væri hægt að hugsa um rannsókn á annan hátt en ég var vanur. Að rannsókn væri ekki endilega tilraun til að finna út hvernig hlutirnir væru eða hvað hefði gerst í raun og veru. Hvaða augum maður liti á rannsókn færi eftir þeirri heimssýn og þeirri þekkingarfræðilegu afstöðu sem maður tileinkaði sér. Frá bæjardyrum Rortys er veröldin, hinn félagslegi heimur, umfram allt samtalsveröld þar sem menn hafa þróað ólíka talshætti – *ways of speaking*. Tileinki rannsakandi sér þessa afstöðu verður hlutverk hans einkum fólgið í því að skoða hvernig við lýsum heiminum og hvort mögulegt sé að lýsa honum betur:

Instead of asking whether the intrinsic nature of reality is yet in sight ... we should ask whether each of the various descriptions of reality employed in our various cultural activities is the best we can imagine – the best means to the ends served by those activities (Rorty, 1998, bls. 6).

Ég ákvað að tileinka mér þessa afstöðu Rortys, með öðrum orðum að skoða gögnin mín frá nýpragmatísku sjónarhorni. Þegar ég gerði þetta hættu gögnin mín að vera gögn í hefðbundnum skilningi, það er einhvers konar skin af undirliggjandi veruleik eða partur af Sannleikanum um heiminn. Þau urðu nú sýnishorn af félagslegum veruleika, brot af flæði orða og talshátta á vettvangi starfsins. Og verkefni mitt, hugsaði ég, er að rýna þessi sýnishorn og spyrja, líkt og Rorty gerir í tilvitninni hér að framan, hvort ekki sé mögulegt að lýsa hlutunum öðruvísi og betur.

Þegar maður hefur, sem rannsakandi, komið málum sínum í þennan farveg, sett sér það markmið að horfa gagnrýnum augum á ríkjandi orðræðu í leit að betri lýsingum, skiptir vitaskuld meginmáli að líta vel í kringum sig, athuga hvernig aðrir fræðimenn tala um heiminn. Ég fór þá leið að velja til liðs við mig ákveðna höfunda, sem ég kalla *my guides* í ritgerðinni – leiðsögumenn mína. Auk Rortys eru þetta Dewey, Jerome Bruner, James V. Wertsch, Mikhail Bakhtin, og Jean Lave². Líklega má segja um alla þessa fræðimenn að þeir leggi, hver með sínum hætti, áherslu á

2 Meðal rita þessara höfunda sem ég studdist við í rannsókn minni og birtast ekki í heimildaskránni eru:

Lave, J. & Wenger, E. (1991). *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wertsch, J.V. (1991). *Voices of the Mind. A Sociocultural Approach to Mediated Action*. London: Harvester Wheatsheaf.

umhverfið og menninguna þegar kemur að því að fjalla um eða útskýra mannlega hegðun. Við getum líka sagt að enginn þeirra sé hallur undir þekkingarfræði áhorfandans sem ég útskýrði stuttlega hér að framan. Allir líta þeir á manninn sem geranda í nánu sampili við félagslegt og menningarlegt umhverfi sitt. Þeir eru annaðhvort *social constructivists* eða *social culturalists* ef við kærum okkur um að nota slíka merkimiða.

Og svo lagði ég af stað með þessu fríða föruneysi. Rannsókn mín tók nú á sig mynd samtals við leiðsögumenn mína. Ég skoðaði gögnin – upphaflegar lýsingar mínar af vettvangi, talshætti mína og nemenda minna – með hliðsjón af hugmyndum leiðsögumannanna; notaði orð og talshætti úr orðasöfnum (*vocabularies*) þeirra til að endurlýsa atburðum af vettvangi. Í 8. kafla ritgerðarinnar, *Visiting Goldie*, endurlýsi ég til að mynda heimsókn til kennaranema sem var að kenna efnafræði í framhaldsskóla. Til að byrja með (á vettvangi) sá ég Goldie sem einstakling tiltölulega óháðan umhverfi sínu, sem kennaranema að fara sínu fram, kenna samkvæmt eigin hugmyndum. Gögnin, vettvangsnótturnar, draga dóm af þessu. Athyglin beinist að persónunni og kennaranemanum Goldie sem er nokkur konar eyland í umhverfi sem umlykur hana og er lítt sýnilegt. Í endurlýsingunni birtist hún hins vegar sem einstaklingur í flóknu sampili við félagslegt og menningarlegt umhverfi sitt. Endurlýsingin er að mínu mati gagnlegri lýsing (fyrir mig sem rannsakanda) en frumlýsingin vegna þess að hún gefur ríkari mynd af vettvanginum og leið dýpri skilning á því hvað það felur í sér að kenna og að læra að kenna. Hún beinir til að mynda athyglinni að hlutum eins og skólafestunni sem slíkri, námsbókinni, námsgreininni sem er á dagskrá, orðum sem notuð eru og ríkjandi talsháttum; að þetta séu ekki einasta þættir í umhverfinu heldur þættir sem taka sér smám saman bólfestu í vitund kennaranemans og móti athafnir hans. Að læra að kenna, samkvæmt þessu sjónarhorni, felur þá í sér að læra að nýta sér orð og talshætti sem einkenna skólasamfélagið og verða þannig fullgildur þátttakandi í því samfélagi.

Lokaorð

Ég kalla doktorsritgerð mína *Teacher learning and language: A pragmatic self-study*. Von mín er að nú, að loknum lestrinum, skilji lesandinn betur hvað felst í þessu heiti, af hverju ég spyrdi saman *teacher learning* og *language* og, ekki síst, hvað ég er að fara þegar ég tala um *pragmatic self-study*. Gangi þetta eftir hef ég haft erindi sem erfiði.

Heimildir

- Belenky, M. F., Clinchy, B. M., Goldberger, N. R., and Tarule, J. M. (1986). *Women's ways of knowing. The development of self, voice, and mind*. New York: Basic Books.
- Bruner, J. (1996). *The culture of education*. Harvard University Press.
- Dewey, J. (1916/1944). *Democracy and education*. New York: The Free Press.
- Dewey, J. (1933/ 2000). *How we think*. New York: Dover Publications, Inc.
- Íslensk þýðing: Guðmundur Ragnarsson (2000). Hugsun og menntun. Rannsóknarstofnun Kennaraháskóla Íslands.
- Driver, R. (1983). *The pupil as scientist?* Open University Press.
- Guðjónsson, H, and Johnsen, S. (1978) HeLa cell plasma membranes IV. Iodination of Membrane Proteins in Synchronized Cells. *Experimental Cell Research*, 112, 289 – 295.
- Guðjónsson, H. (1991). Raungreinar – til hvers? *Ný menntamál*, 2. tbl. 9. árg., 14 – 22.
- Osborne, R. and Fryberg, P. (1985). *Learning in science. The implication of children's science*. Heinemann
Princeton University Press.
- Rorty, R. (1979). *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton University Press.
- Rorty, R. (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, R. (1998). *Truth and progress. Philosophical papers*, Volume 3. Cambridge University Press.
- Rorty, R. (1999). *Philosophy and social Hope*. Penguin Books.
- Schön, D. (1983). *The Reflective practitioner. How Professionals Think in Action*. Basic Books

Fötlunarfræði: Aðferðir og áskoranir á nýju fræðasviði

Rannveig Traustadóttir

Fötlunarfræði er ung fræðgrein sem felur í sér andóf gegn hefðbundnum skilningi á fötlun. Innan hennar er lögð áhersla á nýja fræðilega nálgun og nýjan skilning á fötlun og aðstæðum fatlaðs fólks. Þessi nýja nálgun hefur haft mikil áhrif á undanförunum árum; innan fræðanna, á sjálfsskilning fatlaðs fólks, baráttu samtaka fatlaðra og opinbera stefnumótun. Í þessari grein er fötlunarfræði kynnt sem ný fræðigrein og fjallað um rætur hennar og tengsl við annað fræðastarf. Einnig verður dregið fram hvað helst einkennir þessa nýju fræðigrein. Þá verður sjónum beint að fötlunar-rannsóknnum og velt upp nokkrum af þeim aðferðafræðilegu áskorunum sem fylgja rannsóknnum á þessu sviði. Einkum verður rýnt í tengsl og samstarf fötlunarfræðinga við fatlað fólk og samtök þess.

Hvað er fötlunarfræði?

Fötlunarfræði er ný fræðigrein. Ekki er nema rúmur áratugur síðan fór að bera á fræðiritum þar sem hugtakið fötlunarfræði kom fyrir í titlinum (Barnes, Oliver og Barton, 2002; Shakespeare, 1998). Rannsóknir sem hafa beinst að fötluðu fólki hafa hins vegar verið stundaðar mun lengur. Þessar rannsóknir áttu sér stað innan ýmissa fræðigreina og flestar voru, og eru víða enn, undir sterkum áhrifum frá læknisfræðilegum skilningi á fötlun, sem skilgreinir fatlað fólk sem sjúkt eða afbrigðilegt (Barnes, Mercer og Shakespeare, 1999). Þrátt fyrir að hugtakið fötlunarfræði sé tiltölulega nýtt, má rekja rannsóknir í hennar anda aftur til 7. áratugar 20. aldar, þegar fyrstu ritin komu út sem gagnrýndu hefðbundinn læknisfræðilegn skilning á fötluðu fólki sem „afbrigðilegu“ og fötluninni sem „galla“ og lögðu þess í stað áherslu á mikilvægi félagslegra þátta (sjá t.d. Blaxter, 1976; Hunt, 1966; Scott, 1985).

Frá því á 7. áratug síðustu aldar hefur fatlað fólk í auknu mæli hafnað ríkjandi skilgreiningum sem ganga út frá því að vandmál fatlaðra einstaklinga stafi af skerðingunni, það er, af líkamlegu eða andlegu ástandi þeirra.

Þess í stað hefur hreyfing fatlaðra í einstökum löndum og alþjóðlegar hreyfingar, ásamt fræðimönnum, ekki síst í Bretlandi og Bandaríkjunum, sett fram nýjar hugmyndir og nýjar fræðilegar nálganir til að skilja fötlun. Hinar nýju hugmyndir leggja áherslu á mikilvægi menningar, umhverfis og félagslegra þátta, og hafa leitt af sér öfluga baráttu hagsmunasamtaka fatlaðs fólks (Oliver, 1990) og sívaxandi áhuga á fræðistörfum sem kenna sig við fötlunarfræði. Vaxandi fjöldi bóka er nú gefinn út sem kenna sig við hin nýju fræði, útgáfan er líflegust í Bandaríkjunum (sjá t.d. Davis, 1997) og Bretlandi (sjá t.d. Barnes, Oliver og Barton, 2002; Johnstone, 2001; Shakespeare, 1998). Árið 1986 var stofnað alþjóðlegt fræðitímarit *Disability, Handicap og Society* (endurnefnt *Disability and Society* árið 1993) sem helgað er fötlunarfræðum og árið 1999 var hleypt af stokkunum fyrsta norræna tímaritinu á þessu sviði *Scandinavian Journal of Disability Research*. Fötlunarfræði eiga um sumt mismunandi sögu og fræðilegar hefðir innan ólíkra landa. Um fræðilega þróun í Bandaríkjunum má meðal annars lesa í Davis (1997) og Albrecht (2002). Í Bretlandi má benda á Barnes, Oliver og Barton (2002), Barton og Oliver (1997) og Shakespeare (1998). Þrátt fyrir mismunandi áherslur fræðimanna á hvernig fötlunarfræði skuli skilgreind sem fræðigrein þá eru þeir sammála í gagnrýni á hið hefðbundna lækisfræðilega sjónarhorn á fötlun og samtaka í áherslum á að þróa nýjan skilning á fötlun.

Markmið margra fötlunarrannsókna er að leiðrétta ósýnileika fatlaðs fólks í hefðbundnum rannsóknum og afbökun á reynslu þeirra, auk gagnrýni á þá þekkingaröflun sem hefur átt þátt í að skapa og viðhalda niðurlægingu og undirokun fatlaðs fólks (Clough og Barton, 1995). Fötlunarfræðingar hafa einnig gagnrýnt hefðbundnar fræðigreinar fyrir að líta framhjá nýrri fræðilegri þróun innan fötlunarfræða (sjá t.d. Barnes, 1998). En fötlunarfræðingar hafa ekki látið staðar numið við gagnrýni á einstakar rannsóknir og fræðigreinar heldur hafa sumir gagnrýnt hina akademísku starfsemi í heild sinni og bent á að vísindaleg vinnubrögð og fræðilegt hlutleysi hafi verið notað til að dylja þann þátt sem ríkjandi rannsóknarhefðir eiga í því að lögmeta, viðhalda og endurskapa samfélagslegt misrétti, þar á meðal fötlunarmisrétti (Clough og Barton, 1995).

Hvað er fötlun?

Hvað er fötlun? Hvernig á að skilja hana og fjalla um hana á fræðilegan hátt? Þessar spurningar eru grundvallandi í hinni nýju fræðigrein. Fötlun er hugtak sem hefur mismunandi merkingu í mismunandi tungumálum. Í íslensku hefur hugtakið verið notað sem yfirheiti yfir margvíslegar skerð-

ingar. Í daglegu tali vísar íslenska hugtakið því til hópa fólks sem álitid er ófært um að taka þátt í „eðlilegum“ athöfnum vegna „óeðlilegra“ líkamlegra eða andlegra „ágalla“ eða „takmarkana“. Innan fötlunarfræða, ekki síst innan breskra fötlunarfræða, hefur þessari hversdagslegu merkingu verið snúið á haus (Barnes, Mercer og Shakespeare, 1999; Thomas, 2002). Þvert á hefðbundna merkingu líta fötlunarfræðingar svo á að takmarkaðir möguleikar fatlaðra einstaklinga til að takast á við daglegar athafnir séu afleiðing félagslegra hindrana sem settar eru upp af hinum ófatlaða meirihluta. Þessar félagslegu hindarnir (svo sem aðgengi, neikvæð viðhorf og fordómar) takmarka athafnir og líf fólks með líkamlegar eða andlegar skerðingar. Í stuttu máli er litið svo á að hindranirnar skapi félagslega útilokun og leiði til undirokunar þess fólks sem álitid er búa við skerðingar. Í þessum skilningi er hugtakið fötlun skilgreint sem ákveðin gerð félagslegrar undirokunar og misréttis á borð við kynjamisrétti og kynþáttamisrétti (Barnes, Oliver og Barton, 2002; Thomas, 1999).

Lykilatriðið í hinum nýja skilningi á fötlun er að aðgreina hinn líffræðilega þátt (skerðinguna) og hinn félagslega og menningarlega þátt (fötlunina). Ekki er litið svo á að fötlunina sé skerðingin eða að fötlunin sé orsökud af skerðingunni. Þess í stað er fötlun endurskilgreind sem niðurstaðan af félagslegu fyrirkomulagi sem útskúfar og undirokar fólk sem býr við skerðingar af ýmsum toga. Fötlunin er nýtt form félagslegrar undirokunar. Þessi skilningur á fötlun er oft kenndur við *breska félagslega líkanid um fötlun* en höfundar þess hafa átt stærstan þátt í að skilja á milli skerðingar og fötlunar (Oliver, 1990, 1992, 1996; Barnes, Oliver og Barton, 2002). Litið er svo á að það séu félagslegar hindranir sem takmarka hvað fatlað fólk getur gert og hvernig það getur eytt lífi sínu. Í stað þess að samfélagid geri ráð fyrir mannlegum margbreytileika þá hindrar ríkjandi félagslegt fyrirkomulag fatlað fólk, takmarkar möguleika þess og hvernig það getur hagað lífi sínu.

Rætur fötlunarfræða og tengsl við aðrar fræðigreinar

Fötlunarfræði hafa þróast í nánnum tengslum við baráttuhreyfingu fatlaðs fólks. Frá upphafi var þróunin tengd kröfu fatlaðra einstaklinga um fulla samfélagsþátttöku, mótmælum gegn einangrun á sérstofnunum og útilokun frá venjulegu lífi. Fötlunarfræði hafa því þróast í nánnum tengslum við daglegt líf og baráttu fatlaðra einstaklinga og hreyfinga þeirra. Þrátt fyrir að meirihluti þeirra fræðimanna sem stunda fötlunarrannsóknir séu ófatl-

aðir þá hafa fatlaðir fræðimenn verið áhrifamiklir í þróun fræðanna og verið áberandi meðal leiðandi fræðimanna.

Fötlunarfræði urðu ekki til í einangrun heldur eiga sér samsvörun í þróun annarra fræðigreina sem snúa að ýmsum hópum í samfélaginu sem hafa búið við skarðan hlut svo sem konum, minnihluta þjóðernishópum/kynþáttum og samkynhneigðum. Þetta fræðastarf á rætur í pólitísku umróti og ólgu 7. og 8. áratuga síðustu aldar, sem oft eru kennd við mannréttindabaráttu ýmissa minnihlutahópa. Elst þessara hreyfinga er baráttuhreyfing svartra í Bandaríkjunum en öflugust og fjölmennust er líklega kvannahreyfingin (Echols, 1989; Ferree og Martin, 1995; Freeman, 1975). Þrátt fyrir að þessar hreyfingar hafi byrjað utan háskólanna þá fóru fræðimenn sem tengdust þessum hreyfingum fljótlega að beita aðferðum baráttuhreyfinganna og settu af stað rannsóknarverkefni sem einkenndust af gagnrýni og kröfum um breytingar (Bowels og Klein, 1983; Hill Collins, 1990; Morris, 1991; Sanfort, Schuyf, Duyvendak og Weeks, 2000). Þessir fræðimenn bentu á að líf og reynsla fólks úr undirokuðum hópum hafi verið sniðgengin eða afbökud í hefðbundnum fræðistörfum og vöktu athygli á ríkjandi tilhneygingu til að alhæfa út frá reynslu ráðandi hópa. Fræðimennirnir sýndu einnig fram á hvernig vísindi og fræði hafa verið notuð til að halda konum og minnihlutahópum niðri innan stofnana samfélagsins og með félagsvísindalegum kenningum um fjölskyldu, atvinnu, kynferði, kynlíf og frávik (Andersen og Hill Collins, 1998; Glazer-Malbin og Waehrer, 1971; Millman og Kanter, 1975; Plummer, 2000; Weber, 2001). Þau fræði sem hafa sproutið upp með þessum hætti eru meðal annars kvenna- og kynjafræði, hinseginfræði, indíánafræði og afrísk-ameríkufraði. Þróun þessara fræðigreina hefur haldist í hendur við kröfuna um að fræðin sinni öllum ekki bara ráðandi hópum en sú krafa verður sífellt háværari innan fræðanna að fræðin geri grein fyrir öllum þeim fjölbreytileika sem er að finna meðal fólks og í mannlegu samfélagi (Spelman, 1988).

Fötlunarfræði er yngst hinna nýju fræða sem oft eru kennd við minnihlutahópa. Þessar fræðigreinar líta gjarnan hver til annarrar og hafa lært hver af annarri. Það eru ekki síst kvenna- og kynjafræði sem hafa orðið fyrirmynd annarra fræða því það er sá hluti hinna nýju fræða sem hefur náð mestri útbreiðslu, viðurkenningu og fötfestu innan fræðasamfélagsins. Innan kvenna- og kynjafræði hafa jafnframt verið þróaðar ýmsar hugmyndir og aðferðir sem aðrar fræðigreinar hafa notað sem fyrirmyndir (Richardson og Taylor, 1993).

Ein af þeim nýju áherslum sem nú er að finna innan fötlunarfræða er áherslan á að rannsaka tengslin milli fötlunarmisréttis og annars konar misréttis. Það eru ekki síst feministar innan fötlunarfræða, sem hafa með

rannsóknnum sínum viljað afhjúpa tengsl fötlunarmisréttis og kynjamisréttis (Morris, 1991; Thomas, 1999; Rannveig Traustadóttir og Johnson, 2000). Aðrir hafa rýnt í tengsl fötlunarmisréttis og misréttis byggt á öðrum þáttum svo sem kynþætti, þjóðernisuppruna og kynhneigð (Brownworth og Raffo, 1999; Clare, 1999; O'Connor, Fisher, og Robinson, 2000; Rannveig Traustadóttir, Lutfiyya og Shoultz, 1994; Vernon, 1996). Lítið er svo á að misrétti byggt á ólíkum þáttum sé samtvinnnað og því mikilvægt að skilja flókið samspil þeirra og áhrif á líf fatlaðra einstaklinga. Þessi áhersla á að skilja samþætt áhrif mismununar á sér samhljóm innan annarra félagsvísindarannsókna, meðal annars hjá feminístum sem benda á að konur upplifi kynjamisrétti á mismunandi vegu eftir því hvar og hvernig þær eru staðsettar í samfélaginu. Þannig upplifa svartar konur kynjamisrétti á annan hátt en hvítar vegna kynþáttamisréttis, fatlaðar konur vegna fötlunarmisréttis og svo framvegis (Weber, 2001; Andersen og Hill Collins, 1998). Innan fötlunarrannsókna er aukin áhersla á að líta ekki fram hjá þessu samtvinnnaða misrétti eða gera lítið úr því, heldur afhjúpa það og fjalla um það.

Þróunin á Íslandi hefur verið svipuð og erlendis, en við erum talsvert á eftir öðrum löndum. Til dæmis tók fyrsta og eina rannsóknastofan í kvennafræðum á Íslandi ekki til starfa fyrr en árið 1991 og kennsla hófst við fyrstu námsbrautina í kynjafræðum haustið 1996. Kynjafræði er eina fræðigreinin af þessum toga sem kennd er sem sérstök námsbraut hér á landi. Í öðrum fræðigreinum eru einungis kennd einstök námskeið, svo sem í hinseginfræðum og fötlunarfræðum, auk námskeiða um tengd efni eins og margbreytileika og minnihlutahópa, þjóðernishópa, fjölmenningu og mannréttindi.

Eitt af því sem einkennir fræðistarf sem kennt er við minnihlutahópa, margbreytileika og fjölmenningarleg samfélög er krafan um að fræðin séu ekki bara um hópana heldur jafnframt fyrir þá. Að því verður nú vikið.

Rannsóknir fyrir fatlað fólk

Hinir nýju fötlunarfræðingar leggja áherslu á að rannsóknir þeirra skuli ekki bara vera um fatlaða heldur líka fyrir fatlað fólk. Áherslan er ekki aðeins á fatlað fólk sem einstaklinga heldur sem hluta af samfélaginu. Af þeim sökum er talið mikilvægt að rannsaka samfélagið, tengsl einstaklings og samfélags, samskipti fatlaðs og ófatlaðs fólks, þær samfélagslegu stofnanir sem snúa að fötluðu fólki, fötlunarmisrétti og þá merkingu sem fötlun hefur í okkar menningu (Barton, 1996; Imrie, 1996; Swain, Finkelstein, Freich og Oliver, 1993; Taylor, Bogdan og Lutfiyya, 1995; Watson, 1996;

Wendell, 1996). Fötlunarfræðingar vilja að unnt sé að nota rannsóknir þeirra til að bæta líf fatlaðs fólks í gegnum einstaklingsbundna styrkingu eða félagslegar breytingar. Oft er þetta hluti af rannsóknarefninu og þeim aðferðum sem beitt er. Fötlunarfræðingar leita eftir aðferðafræði sem getur stutt rannsóknir sem hafa gildi fyrir fatlað fólk og leiðir til félagslegra breytinga og athafna sem geti fært líf fatlaðra til betri vegar. Meðal annars hafa fötlunarfræðingar á Bretlandi þróað það sem þeir kalla frelsandi fötlunarrannsóknir (*emancipatory disability research*) til að ná þessum markmiðum (sjá t.d. Barnes, 2003; Clough og Barton, 1995; Oliver, 1992; Stone og Priestley, 1996).

Jafnframt er bent á aðrar leiðir til að ná markmiðum fötlunarfræðinga svo sem að breyta kenningum eða brydda upp á nýjum viðfangsefnum innan hefðbundinna fræðigreina, til að gera fólk (rannsakendur og þátttakandur) betur meðvitað um að framleiða rannsóknargögn sem geta hvatt til eða stutt félagslega og pólitíska baráttu eða ákvarðanir sem stuðla að betra lífi fyrir fatlað fólk. Þessi áhersla á breytingar, alveg eins og áherslan á að valda ekki skaða með rannsóknum, er ekki sérstök fyrir fötlunarfræði heldur deila fötlunarfræðingar þessum áherslum með rannsakendum sem vinna á gagnrýninn hátt innan annarra fræðigreina. Þessar áherslur hafa ekki síst verið þróaðar innan femínískra rannsókna og aðrar fræðigreinar hafa oft leitað í þeirra smiðju (sjá t.d. DeVault, 1999; Rannveig Traustadóttir, 2001; Reinharz, 1992; Richardson og Taylor, 1993; Smith, 1987). Það sem einkennir rannsóknarvirkni hinna nýju fötlunarfræðinga er áherslan á að stuðla að breytingum á lífi og aðstæðum fatlaðs fólks eða á þeim félagslegu stofnunum sem skipta máli fyrir það, ekki síst stofnunum sem hafa yfirráð yfir fötludum.

Samstarf rannsakenda við fatlað fólk og samtök þess

Krafan um að fötlunarrannsóknir eigi að vera *fyrir* fatlað fólk felur í sér kröfu um að einhvers konar tengsl eða samstarf þurfi að vera milli rannsakenda og fatlaðs fólks eða samtaka þess. Í slíku samstarfi geta komið upp ýmis álitamál sem erfitt getur verið að leysa úr (sjá t.d. Barnes 1996; Shakespeare, 1996a). Líklega er mestur ágreiningur um þá kröfu sem stundum hefur verið sett fram um að rannsakendur skuli vera ábyrgir gagnvart fötludu fólki og samtökum þeirra. Eins og margir fötlunarfræðingar hafa bent á (sjá t.d. Barnes, 2003) þá er ógerlegt að rannsakandinn geti staðið ábyrgur gagnvart öllu fötludu fólki. Í þessu sambandi skapar það sérstakt

vandamál að merkimiðinn „fatlaður“ getur átt við hverja þá manneskju, unga eða aldna, sem býr við einhvers konar skerðingu; líkamlega, greindarfarslega, andlega eða skynjunarlega. Hér getur því verið um geysilegan fjölda að ræða. Auk þess er ljóst að, af mismunandi ástæðum, þá skilgreina alls ekki allir sem hafa einhvers konar skerðingar sig sem fatlaða eða líta á sig sem meðlimi undirokaðs hóps (Shakespeare, 1996b). Þetta sama á einnig við um aðra hópa samfélagsins svo sem þjóðernishópa, konur og samkynhneigða.

Rannsakendur hafa reynt ýmsar leiðir í samstarfi við fatlað fólk og samtök þeirra. Sumir hafa leitað eftir samstarfi við samtök fatlaðra um rannsóknarverkefni. En eins og Barnes (2003) bendir á þá hafa flest samtök fatlaðra úr litlu fjármagni að spila og fjármögnun rannsóknarverkefna hefur sjaldan forgang. Helst er áhugi fyrir smáum hagnýtum verkefnum sem ekki eru sérstaklega áhugaverð fyrir ungt félagsvísindafólk sem á sína akademísku framtíð undir því að hafa tekið þátt í viðamiklum og fræðilega krefjandi rannsóknarverkefnum. Svipað má segja um fræðimenn sem þegar hafa haslað sér völl á fræðasviðinu. Ef rannsóknarverkefni eiga að vera samkeppnishæf um rannsóknastyrki verða þau að standast kröfur um fræðilega nýsköpun og oft er gerð krafa um alþjóðlegt samstarf. Innan fræðasamfélagsins er lögð áhersla á akademískt frelsi og ekki talið æskilegt að rannsakendur telji sig fyrst og fremst þurfa að standa ábyrga gagnvart samtökum fatlaðra. Allt þetta getur valdið erfiðleikum við að stofna til og viðhalda árangursríku samstarfi milli milli rannsakenda og samtaka fatlaðs fólks (Barnes, Oliver og Barton, 2002).

Fötlunarfræðingar sem vinna rannsóknir sínar í samstarfi við fatlað fólk eða aðstandendur þeirra hafa gert tilraunir með ýmsar útfærslur á slíku samstarfi. Í tengslum við sum rannsóknarverkefni hafa verið settir á fót ráðgjafarhópar þar sem fatlaðir einstaklingar eiga sæti. Algengt er að slíkir ráðgjafarhópar fundi reglulega með rannsakendum á meðan á rannsókninni stendur, fylgist með framvindu og gefi ráð. Í sumum tilvikum hefur ráðgjafahópurinn einnig tekið þátt í undirbúningi og skipulagningu verkefnisins. Algengt er að ráðgjafahópurinn lesi yfir drög að greiningu rannsóknagagna og taki þátt í umræðum um þau (Zarb og Nadash, 1994; Barnes, Mercer og Morgan, 2000). Slíkt samstarf er í sumum tilvikum grundvallaratriði í undirbúningi og framkvæmd rannsóknarinnar (sjá t.d. Harrison, Johnson, Hiller og Strong, 2001).

Einnig má nefna dæmi um samstarf femínskra fræðikvenna og fatlaðra kvenna sem hafa haft samvinnu um framkvæmd rannsókna og skrif byggð á þeim. Ekki er óalgengt að stór hluti slíkra verka byggji á sögum fötludu kvennanna sem skráðar eru í samstarfi við fræðikonurnar (sjá t.d. Atkinson

o.fl., 2000; Rannveig Traustadóttir og Johnson, 2000; Wates og Jade, 1999). Þar sem erfitt er um vik að setja upp formlega ráðgjafarhópa hafa rannsakendur leitað til fatlaðra einstaklinga með ráðgjöf og samstarf. Algengasta leið rannsakenda í slíku samstarfi er líklega sú að óska eftir því að þátttakendur í rannsókninni lesi yfir drög að greiningu rannsóknagagna og veiti endurgjöf á niðurstöðum sem eru að taka á sig form.

Fatlað fólk og samtök þeirra hafa íðulega bent á að meirihluti þeirra rannsókna sem gerðar hafa verið hafi beitt læknisfræðilegu sjónarhorni þar sem litið er á fötlunina sem „galla“ og fatlað fólk sem „afbrigðilegt“. Þessar rannsóknir hafa skilgreint fötlun sem einstaklingsbundið vandamál og persónulegan harmleik og hafa því haft neikvæð áhrif á líf fatlaðs fólks og aðstæður þess. Þetta hefur valdið því að margir fatlaðir einstaklingar hafa verið neikvæðir gagnvart fötlunarrannsóknum. Sérstaklega hefur gætt tortryggni í garð ófatlaðra rannsakenda. Hins vegar hefur verið bent á að það að búa við einhverja skerðingu veldur hvorki sjálfkrafa samstöðu með öðrum með svipaða skerðingu né fötluðu fólki almennt, né heldur skapi það áhuga á að vinna að fötlunarrannsóknum. Fötlunarrannsóknir sem stundaðar eru í þágu fatlaðra snúast ekki um líffræði heldur byggjast þær á því að rannsakendur beiti þekkingu sinni og færni í þágu fatlaðs fólks og samtaka þess. Rannsakendur þurfa ekki sjálfir að búa við skerðingu til að gera slíkt (Barnes, 2003; Rannveig Traustadóttir, 2001).

Niðurlag

Fötlunarfræði er nýtt fræðasvið, bæði í íslensku fræðasamfélagi og á alþjóðavettvangi. Hér að framan hefur verið gefið stutt yfirlit yfir uppruna, helstu einkenni, tengsl við annað fræðastarf og samtök fatlaðs fólks. Fræðileg þróun á þessu sviði endurspeglar vaxandi áhuga á fötlun sem samfélagslegu fyrirbæri og mikilvægum þætti í lífi okkar allra, enda líta fræðimenn í auknu mæli á fötlun sem spennandi viðfangsefni. Fötlunarfræðingar hafa á undanfötum árum sett fram ögrandi spurningar og andæft hefðbundnum skilgreiningum á fötlun og aðstæðum fatlaðs fólks. Jafnhliða hefur farið fram lífleg umfjöllun um rannsóknir og aðferðafræði, tengsl rannsakenda við rannsóknarvettvanginn, og við fatlað fólk og samtök þeirra. Umfjöllun um þetta nýja fræðasvið, og þær aðferðafræðilegu áskoranir sem því fylgja, hefur farið hægt af stað hér á landi. Það er von mín að þeir fjórir kaflar um fötlunarfræði sem hér birtast verði til þess að vekja áhuga og umræður, og efla fræðastarf og rannsóknir á þessu nýja fræðasviði.

Heimildir

- Albrecht, G. L. (2002). American pragmatism, sociology and the development of disability studies. Í C. Barnes, M. Oliver og L. Barton (Ritstj.), *Disability studies today* (bls. 18-37). Cambridge: Polity Press.
- Andersen, M. L og Hill Collins, P. (Ritstj.) (1998). *Race, class and gender*. New York: Wadsworth Publishing Company.
- Atkinson, D., McCarthy, M., Walmsley, J., Cooper, M., Rolph, S., Aspis, S., Barette, P., Coventry, M. og Ferris, G. (Ritstj.) (2000). *Good times, bad times: Women with learning difficulties telling their stories*. Plymouth: Bild Publications.
- Barnes, C. (1996). Disability and the myth of the independent researcher. *Disability and Society*, 11, 107-110.
- Barnes, C. (1998). The social model of disability: A sociological phenomenon ignored by sociologists. Í T. Shakespeare (Ritstj.), *The disability reader: Social science perspective* (bls. 56-78). London: Cassell.
- Barnes, C. (2003). What a difference a decade makes: Reflections on doing “emancipatory” disability research. *Disability and Society*, 18, 3-17.
- Barnes, C., Mercer, G. og Morgan, H. (2000). *Creating independent futures: Stage one report*. Leeds: The Disability Press.
- Barnes, C., Mercer, G. og Shakespeare, T. (1999). *Exploring disability: A sociological introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Barnes, C., Oliver, M. og Barton, L. (Ritstj.) (2002). *Disability studies today*. Cambridge: Polity Press.
- Barton, L. (Ritstj.) (1996). *Disability and society: Emerging issues and insights*. New York: Longman.
- Barton, L. og Oliver, M. (Ritstj.) (1997). *Disability studies: Past, present and future*. Leeds: The Disability Press.
- Blaxter, M. (1976). *The meaning of disability*. London: Heinemann.
- Bowels, F. og Klein, R. D. (Ritstj.) (1983). *Theories of women's studies*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Brownworth, V. A. og Raffo, S. (Ritstj.) (1999). *Restricted access: Lesbians on disability*. Seattle: Seal Press.
- Clare, E. (1999). *Exile and pride: Disability, queerness, and liberation*. Cambridge: South End Press.
- Clough, P. og Barton, L. (Ritstj.) (1995). *Making difficulties: Research and the construction of special educational needs*. London: Paul Chapman.
- Davis, L. J. (Ritstj.) (1997). *The disability studies reader*. New York: Routledge.
- DeVault, M. L. (1999). *Liberating method: Feminism and social science*. Philadelphia: Temple University Press.
- Echols, A. (1989). *Daring to be bad: Radical feminism in America, 1967-1975*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Evans, S. (1979). *Personal politics: The roots of women's liberation in the civil rights movement and the new left*. New York: Random House.
- Ferree, M. M. og Martin, P. Y. (1995). *Feminist organizations: Harvest of the new women's movement*. Philadelphia: Temple University Press.
- Freeman, J. (1975). *The politics of women's liberation: A case study of an emerging social movement and its relation to the policy process*. New York: David McKay.
- Glazer-Malbin, N. og Waehrer, H. Y. (1971). *Woman in a man-made world*. Chicago: Rand McNally.
- Harrison, L., Johnson, K., Hiller, L. og Strong, R. (2001). "Nothing about us without us": The ideals and realities of participatory action research with people with an intellectual disability. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 3, 56-70.
- Hill Collins, P. (1990). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
- Hunt, P. (Ritstj.) (1966). *Stigma: The experience of disability*. London: Geoffrey Chapman.
- Imrie, R. (1996). Oppression, disability and the access in the built environment. Í T. Shakespeare (Ritstj.), *The disability reader: Social science perspective* (bls. 128-146). London: Cassell.
- Johnstone, D. (2001). *An introduction to disability studies* (2. útg.). London: David Fulton.
- Millman, M. og Kanter, R. M. (1975). *Another voice: Feminist perspectives on social life and social science*. Garden City: Anchor Doubleday.
- Morris, J. (1991). *Pride against prejudice: Transforming attitudes to disability*. London: Women's Press.
- O'Connor, S., Fisher, E. og Robinson, D. (2000). Intersecting cultures: Women of color with intellectual disabilities. Í Rannveig Traustadóttir og Kelley Johnson (Ritstj.), *Women with intellectual disabilities: Finding a place in the world* (bls. 229-238). London: Jessica Kingsley Publishers.
- Oliver, M. (1990). *The politics of disablement*. Basingstoke: MacMillan.
- Oliver, M. (1992). Changing the social relations of research production. *Disability, Handicap and Society*, 7, 101-114.
- Oliver, M. (1996). Defining impairment and disability: Issues at stake. Í C. Barnes og G. Mercer (Ritstj.), *Exploring the divide: Illness and disability*. Leeds: The Disability Press.
- Plummer, K. (2000). Mapping the sociological gay: Past, presents and futures of a sociology of same sex relations. Í T. Sanfort, J. Schuyf, J. W. Duyvendak og J. Weeks (Ritstj.), *Lesbian and gay studies: An introductory, interdisciplinary approach* (bls. 46-60). London: Sages.
- Rannveig Traustadóttir (2001). Research with Others: Reflections on representation, difference and Othering. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 3, 9-28.

- Rannveig Traustadóttir og Johnson, K. (Ritstj.) (2000). *Women with intellectual disabilities: Finding a place in the world*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Rannveig Traustadóttir, Lutfiyya, Z. M., og Shoultz, B. (1994). Community living: A multicultural perspective, Í M. F. Hayden og B. H. Abery (Ritstj.), *Challenges for a service system in transition: Ensuring community experiences for persons with developmental disabilities* (bls. 405-426). Baltimore: Paul H. Brookes.
- Reinharz, S. (1992). *Feminist methods in social research*. New York: Oxford University Press.
- Richardson, L. og Taylor, V. (1993). *Feminist frontiers III*. New York: McGraw-Hill.
- Sanfort, T., Schuyf, J., Duyvendak, J. W. og Weeks, J. (Ritstj.) (2000). *Lesbian and gay studies: An introductory, interdisciplinary approach*. London: Sage.
- Scott, R. A. (1985). *The making of blind men: A study of adult socialization*. (2. útg.). New Brunswick: Transaction Books.
- Shakespeare, T. (1996a). Rules of engagement: Doing disability research, *Disability and Society*, 11, 115-119.
- Shakespeare, T. (1996b). Disability, identity, difference. Í C. Barnes og G. Mercer (Ritstj.), *Exploring the divide: Illness and disability*. Leeds: The Disability Press.
- Shakespeare, T. (Ritstj.) (1998). *The disability reader: Social science perspectives*. London: Cassell.
- Smith, D. E. (1987). *The everyday world as problematic: A feminist sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Spelman, E. (1988). *Inessential woman: Problems of exclusion in feminist thought*. Boston: Beacon Press.
- Stone, E. og Priestley, M. (1996). Parasites, pawns and partners: Disability research and the role of non-disabled researchers. *British Journal of Sociology*, 47, 699-716.
- Swain, J., Finkelstein, V., Freich, S. og Oliver, M. (Ritstj.) (1993). *Disabling barriers – Enabling environments*. London: Sage og Open University Press.
- Taylor, S. J., Bogdan, R. og Lutfiyya, Z. M. (1995). *The variety of community experience: Qualitative studies of family and community life*. Baltimore: Paul H. Brookes.
- Thomas, C. (1999). *Female forms: Experiencing and understanding disability*. Buckingham: Open University Press.
- Thomas, C. (2002). Disability theory: Key ideas, issues and thinkers. Í C. Barnes, M. Oliver, og L. Barton (Ritstj.), *Disability studies today* (bls. 38-57). Cambridge: Polity Press.
- Vernon, A. (1996). Multiple oppression and the disabled people's movement. Í T. Shakespeare (Ritstj.), *The disability reader: Social science perspective* (bls. 201-210). London: Cassell.

- Wates, M. og Jade, R. (Ritstj.) (1999). *Bigger than the sky: Disabled women on parenting*. London: Women's Press.
- Watson, N. (1996). Enabling identity: Disability, self and citizenship. Í T. Shakespeare (Ritstj.), *The disability reader: Social science perspective* (bls. 147-162). London: Cassell.
- Weber, L. (2001). *Understanding race, class, gender and sexuality: A conceptual framework*. Boston: McCraw Hill.
- Wendell, S. (1996). *The rejected body: Feminist philosophical reflections on disability*. New York: Routledge.
- Zarb, G. og Nadash, P. (1994). *Cashing in on independence*. Derby: The British Council of Disabled People.

Lífssögur fólks með þroskahömlun: Nokkrar aðferðafræðilegar áskoranir

Guðrún V. Stefánsdóttir

Grein þessi byggir á doktorsrannsókn minni sem fjallar um lífssögur fólks með þroskahömlun. Í greininni verða ræddar nokkrar af þeim aðferðafræðilegu áskorunum og siðferðilegu spurningum sem ég hef staðið frammi fyrir í rannsóknarvinnunni. Þær eru meðal annars: Hversu áreiðanlegar eru lífssögur fólks með þroskahömlun? Hvernig hefur bakgrunnur minn haft áhrif á rannsóknarvinnuna? Hversu miklu má breyta í orðalagi viðkomandi þegar lífssaga er skrifuð? Hvernig er best að standa að viðtölum við fólk með þroskahömlun? Einnig hafa komið fram ýmsar viðkvæmar upplýsingar sem gætu skaðað þátttakendur og því vaknar sú spurning hvort og hvernig hægt sé að vernda þátttakendur. Hvað með nafnleynd?

Kynning á rannsókn og rannsóknaraðferð

Viðfangsefni rannsóknarinnar er lífssögur fólks með þroskahömlun. Gagnasöfnun hófst árið 2000 og eru lykilþátttakendur sjö manneskjur með þroskahömlun. Auk þeirra taka þátt í rannsókninni aðstandendur og starfsfólk sem þekkir lykilþátttakendur vel; alls um 20 manns. Nú þegar hefur verið aflað gagna um fimm af sjö lykilþátttakendum. Þau rannsóknargögn sem fyrir liggja byggja samtals á 35 viðtölum og þátttökuathugunum.

Tilgangur rannsóknarinnar er að fá sem heildstæðasta mynd af lífi, sögu og aðstæðum lykilþátttakenda rannsóknarinnar. Jafnframt að varpa ljósi á hvaða skilning fólkið sjálft leggur í líf sitt, aðstæður og persónulega reynslu. Leitað er svara við eftirfarandi spurningum:

- Hvernig endurspeglar lífssögur fólks með þroskahömlun þá samfélagslegu þróun og breytingar sem urðu á Íslandi á 20. öld?

- Hvaða áhrif hefur hugmyndafræðin sem endurspeglast í lögum og stefnumörkun stjórnvalda haft á líf fólks með þroskahömlun?
- Hvernig upplifir fólk með þroskahömlun líf sitt, sögu og þær breytingar sem orðið hafa?
- Hvernig hefur fólk með þroskahömlun tekist á við líf sitt og aðstæður?

Rannsóknin byggir á eiginlegum rannsóknaraðferðum en þær einkennast af því að rannsakandinn fer á vettvang, deilir aðstæðum þeirra sem taka þátt í rannsókninni og öðlast þannig þekkingu á lífi þeirra (Bogdan og Biklen, 1998). Í rannsókninni sem hér er lýst eru tekin opin viðtöl við þátttakendur í því skyni að skrifa lífssögur lykilþátttakenda. Í viðtölunum er lögð áhersla á að fólk lýsi með eigin orðum lífi sínu og fjalli um það sem skiptir það sjálft mestu máli (Kvale, 1996).

Til að öðlast betri þekkingu á lífi lykilþátttakenda eru einnig framkvæmdar þátttökuathuganir á heimilum þeirra og vinnustöðum. Í þátttökuathugunum hef ég dvalið meðal þátttakenda og þannig lært milliliðalaust um daglegt líf þeirra. Upplýsingum er safnað á kerfisbundinn og högværan hátt með því að vera með þátttakendum í eðlilegu umhverfi þeirra (Emerson, Fretz og Shaw, 1995; Hanna Björg Sigurjónsdóttir og Rannveig Traustadóttir, 2001).

Megináherslan í rannsókninni er að fólk með þroskahömlun lýsi sjálft lífi sínu og aðstæðum. Því varð lífssögudaferðin fyrir valinu en hún á rætur að rekja til sjálfævisögulegra skrifa. Á seinni helmingi 20. aldar var farið að nota aðferðina til að segja sögur fólks sem tilheyrir svokölluðum jadarhópum samfélagsins (Perks og Thomson, 1998). Lengi var talið að fólk með þroskahömlun hefði ekki almenna rökhugsun á valdi sínu og hefði því hvorki innsæi í sitt eigið líf né annarra. Ýmsar rannsóknir sem gerðar hafa verið á síðustu árum hafa leitt í ljós að margt fólk með þroskahömlun hefur gott innsæi í líf sitt og aðstæður og er fullfært um að lýsa reynslu sinni með eigin orðum (Atkinson og Walmsley, 1999; Bogdan og Taylor, 1982; Booth og Booth, 1996). Aðrir eiga erfðara með að tjá sig og þarf þá að leita víðar, til dæmis til ættingja eða þeirra sem þekkja manneskjuna og sögu hennar vel (Atkinson og Walmsley, 1999; Taylor og Bogdan, 1998; Booth og Booth, 1996). Í þeirri rannsókn sem hér er lýst hefur verið leitað er til náinna ættingja og vina lykilþátttakenda til að fá fyllri mynd af lífi fólks.

Markmiðið með lífssögunum er að fólk með þroskahömlun geti kynnt sig sjálft og sagt frá lífi sínu. Einnig eru lífssögur mikilvægar í þeim tilgangi að segja sögu hóps sem á sér enga sögu (Atkinson og Walmsley, 1999). Söguritinun felst í því að setja saman lífssögu viðkomandi sem inniheldur

tilfinningar, viðhorf, reynslu og lífsferil. Lífssagan er sögð með orðum manneskjunnar sjálftrar, oftast í 1. persónu (Clausen, Kirkebak og Sætersdal, 1998; Perks og Thomson, 1998).

Innan sagnfræði eru aðferðir sem notaðar eru í svokallaðri einsögu (*microhistory*) mjög sambærilegar lífssögurannsóknum í félagsvísindum. Einsagan varð til á Ítalíu og hefur hún notið vaxandi velgengi og viðurkenningar í fræðaheimi Vesturlanda síðustu áratugi (Davíð Ólafsson, 2000; Sigurður Gylfi Magnússon, 2000). Það er á svipuðum tíma sem umræða um einsöguna hefst innan sagnfræðinnar og um lífssöguaðferðina hjá eigindlegum rannsakendum í félagsvísindum.

Meginhugsunin með rannsóknum einsöguamanna er að skapa þjóðfræðilega hversdagssögu með því að einbeita sér að mjög afmörkuðum aðstæðum eða fyrirbærum eins og einu litlu samfélagi, fjölskyldu eða einstaklingi. Íslenskar einsögurannsóknir hafa að miklu leyti beinst að ævisögulegum rannsóknum þar sem reynt er að víða að sér öllum hugsanlegum heimildum sem tengjast beint þeim einstaklingi eða einstaklingum sem í brennidepli eru (Davíð Ólafsson, 2000). Forsenda einsögunnar eru heimildir sem greina nákvæmlega frá lífi fólks, hugarfari þeirra, menningu og lífsháttum. Í einsögunni er gjarnan fjallað um alþýðufólk og fólk sem er á jafri samfélagsins og er það mjög svipað því sem gert er í mörgum lífssögurannsóknum innan félagsvísinda.

Bakgrunnur og áhrif rannsakanda

Ástæðan fyrir vali á doktorsverkefni mínu er sú að ég hef unnið lengi með fólki með þroskahömlun, fyrst á sólhingsstofnunum á áttunda áratug 20. aldar, síðar á sambýlum og í skólakerfinu. Ég hef síðasta áratug einnig kennt við Þroskaþjálfaskóla Íslands og er nú lektor við námsbraut í þroskaþjálfun við Kennaraháskóla Íslands. Auk þess stunda ég doktorsnám í uppeldis- og menntunarfræðum við félagsvísindadeild Háskóla Íslands. Ég hef því tengst þessum vettvangi í nær þrjú áratugi, fyrst sem þroskaþjálfari og sérkennari en á allra síðustu árum sem fræðimaður og rannsakandi. Ég hef lengi haft áhuga á viðfangsefninu og mér finnst mjög áhugavert að skoða líf fólks með þroskahömlun með þessum hætti.

Eftir að ég hóf rannsóknina hafa sögur þátttakenda haft djúp áhrif á mig en þær eru margar átakanlegar og endurspeglar valdleysi fólks með þroskahömlun og það virðingarleysi sem ríkt hefur í samfélaginu gagnvart lífi þeirra. Þrátt fyrir að ég hafi starfað lengi að málefnum fatlaðra hafði ég

ekki gert mér fulla grein fyrir þessu áður. Í rannsóknarvinnunni hef ég oft fundið fyrir mikilli sektarkennd yfir því að hafa verið þátttakandi í sögu þessa hóps. Í upphafi fann ég að ég hafði tilhneigingu til að gera lítið úr ýmsum alvarlegum atburðum sem þáttakendur sögðu mér frá. Sérstaklega á þetta við um þá forræðishyggju sem hefur verið ríkjandi hjá fagfólki og sérfræðingum og endurspeglast meðal annars í því hve lítil áhrif fólk með þroskahömlun hefur getað haft á líf sitt og aðstæður. Í rannsóknarvinnunni rifjuðust einnig upp ýmsir alvarlegir atburðir sem viðgengust eins og þeir að konur voru sendar í ófrjósemisaðgerðir, markvisst var reynt að aðskilja kynin, refsingar, bæði líkamlegar og andlegar, voru viðhafðar, fólk varð fyrir kynferðislegu ofbeldi, matur var skammtaður, fólk var læst inni og svo má lengi telja. Á fyrstu starfsárum mínum með þroskaheftu fólki þótti margt af þessu sjálfsgat og fáir efuðust um ágæti þessara aðgerða.

Erlendar rannsóknir benda til að ofangreindir atburðir hafi verið mjög algengir inni á stofnunum fyrir þroskaheft fólk langt fram á áttunda áratug 20. aldar (Atkinson, Jackson, og Walmsley, 1997; Blatt og Kaplan, 1966; Blatt, 1979; Ferguson, 1994; Kirkebæk 2001; Traustadóttir og Johnson, 2000). Þrátt fyrir að hér sé vitnað í erlendar rannsóknir hafa sambærileg dæmi komið fram í rannsóknum hér á landi (Hanna Björg Sigurjónsdóttir og Rannveig Traustadóttir, 2001; Traustadóttir og Johnson, 2000; Skýrsla heilbrigðisráðherra um ófrjósemisaðgerðir, 2002).

Í upphafi rannsókarvinnunnar átti ég mjög erfitt með að horfast í augu við þessa atburði. Hins vegar gerði ég mér einnig grein fyrir nauðsyn þess að rannsakendur séu sér meðvitaðir um þá þætti sem geta haft áhrif á rannsóknina. Ég varð því að gera upp við fortíð mína og setta mig við að hafa verið hluti af þessari sögu. Eftir það fann ég að ég gat tekist á við rannsóknarvinnuna á mun gagnrýnni og að ég tel sannari hátt.

Aðferðafræðilegar áskoranir

Hér að ofan hefur komið fram að fyrsta aðferðafræðilega áskorunin sem ég stóð frammi fyrir í rannsókninni var ég sjálf og minn eigin bakgrunnur. Í rannsóknarvinnunni hafa mörg önnur aðferðafræðileg álitamál orðið á vegi mínum og verður hér á eftir gerð grein fyrir nokkrum þeirra.

Áreiðanleiki minnisins

Rannsókn sem þessi byggir á því að rifja upp atburði og þætti úr lífi þátttakenda. Því hef ég velt töluvert fyrir mér hvernig minni fólks virkar og hver sé í raun áreiðanleiki þess. Í rannsókn minni er viðfangsefnið að

rifja upp ýmsa tilfinningalega atburði í lífi viðmælenda. Daniel Schacter (1996) prófessor í sálfræði við Harvard háskóla hefur lagt fyrir sig rannsóknir á minninu í nokkra áratugi. Niðurstöður rannsókna hans benda til að minnið sé ekki eitthvað sem við getum kallað fram heldur er það yfirleitt tengt tilfinningum og upplifunum. Hann bendir á að erfitt sé að halda fram hlutlægni minnis og að tveir einstaklingar muni sama atburðinn oftast nær á mismunandi hátt. Ýmsar rannsóknir á minninu innan sagnfræðinnar styðja niðurstöður Schacter (Crane, 1997; Jenkins, 1991; Sigurður Gylfi Magnússon, 2000).

Samkvæmt þessu felst því saga sérhverrar manneskju fyrst og fremst í upplifunum og túlkunum hennar sjálfrar. Þetta er sérlega mikilvægt atriði í þeirri rannsókn sem hér er fjallað um, og hefur vakið mig til umhugsunar um að sögurnar og upplifun þeirra sem segja þær er það sem skiptir máli en ekki leitni að hinum eina rétta sannleika. Eins og ég nefndi hér að ofan hefur oft verið tekið lítið mark á fólki með þroskahömlun og margir hafa efast um að það hafi nægilega rökhugsun til að muna atburði langt aftur í tímann. Í rannsókn minni eru ótal mörg dæmi um að fólk muni mjög vel tilfinningalega atburði og geti lýst þeim. Minni þeirra tengist sjaldnast ákveðnum tímamarki eða staðreyndum heldur þeim atburðum sem eru mikilvægir í huga fólksins. Ég hef oft undrast hversu vel margir af þátttakendum muna bernskuárin. Í viðtölum við systkini þátttakenda hef ég fengið staðfest að þau muna flesta þá atburði sem lykilorðþátttakendur hafa lýst þrátt fyrir að þau hefðu ekki upplifað atburðina á nákvæmlega sama hátt.

Tvær þeirra kvenna sem ég hef talað við mundu ótrúlegustu smáatriði frá bernskunni. Ég velti því fyrir mér hvort ástæðan væri sú að bernskuárin hafi svo mikið tilfinningalegt gildi og minningin um lífið „heima“ hafi verið þeirra leið til að takast á við lífið á stórri stofnun. Konurnar tvær fluttu mjög ungar á stofnun, önnur 9 ára og hin 11 ára. Eftir það höfðu þær lítil samskipti við fjölskyldur sínar fyrr en á fullorðinsárum. Önnur konan talaði mikið um allt sem hún fór á mis við og spyr systkini sín oft um hvað þau hafi haft fyrir stafni og hvar þau hafi verið eftir að hún flutti á stofnun. Hin konan lýsti í smáatriðum atburðum sem tengdust föður hennar sem var sjómaður. Hún lýsti til dæmis þegar hann var að koma heim af sjónum, hvernig fótak hans hljómaði þegar hann gekk upp stigann, lyktinni af honum, hvernig hann talaði við hana og hvað hann sagði. Konan bjó aðeins tvö ár heima hjá fjölskyldu sinni sem barn og var 67 ára gömul þegar rannsóknin fór fram.

Daniel Schacter (1996) fjallar einnig um mikilvægi þess að átta sig á að nær ómögulegt er að aðskilja minningar okkar frá því sem er að gerast í

lífi okkar. Með því á hann við að fortíð okkar og minni sé nátengd og hafi mikil áhrif á hvernig við bregðumst við atburðum í lífinu almennt. Í niðurstöðum hans kemur mjög skýrt fram að fólk muni best sárustu og ánægjulegustu atburði lífs síns. Þessir atburðir geti kallað fram tilfinningaleg viðbrögð þegar þeir eru rifjaðir upp, til dæmis grætur fólk þegar rifjaðar eru upp sárar minningar og hlær þegar þær skemmtilegu eru rifjaðar upp. Hann fjallar líka um gleymsku og þá sérstaklega í tengslum við alvarlega atburði sem fólk hefur upplifað eins og fangabúðir og nauðganir. Í þessu samhengi bendir hann á hæfni heilans til að útiloka hluti sem manneskjan getur ekki tekist á við vegna þess að þeir eru of sárir. Schacter bendir einnig á hve auðvelt er að telja fólki trú um að það hafi lent í ýmsu sem ekki hefur hent það og má í því sambandi minna á fólk sem jatar á sig glæpi sem það hefur ekki framið.

Viðmælendur mínir hafa margir upplifað ýmsa mjög erfiða og oft átakanlega atburði, ég hef því velt fyrir mér hvort þeir útloki ýmsar erfiðar minningar. Þetta eru atburðir eins og flutningur á stofnun og aðskilnaður frá fjölskyldum á unga aldri, ófrjósemisaðgerðir sem konurnar þurftu að gangast undir, nokkrar kvennanna urðu fyrir kynferðislegri misnotkun og svo mætti lengi telja. Viðmælendur mínir áttu flestir erfitt með að ræða þessa atburði og sumir gátu alls ekki rætt þá. Systkini einnar konunnar sem er lykilþátttakandi í rannsókninni sögðu mér til dæmis að hún hefði orðið fyrir mjög grófu kynferðislegu ofbeldi. Ég reyndi að spyrja hana út í þetta en hún kannaðist ekki við að hafa upplifað neitt slíkt. Vera má að hún hafi útilokað þessar minningar vegna þess að þær voru of sárar. Ég hef líka velt því fyrir mér hversu langt eigi að ganga í að rifja upp sárar minningar í rannsóknarskyni. Í mörgum tilvikum er fólk að tala um þessa atburði í fyrsta sinn.

Í þeim viðtölum sem ég hef tekið er þó algengara að fólk vilji tala um þessa atburði og oft er eins og því líði betur eftir að hafa gert það. Þetta á ekki síður við um systkini og aðstandendur lykilþátttakenda.

Viðtöl við fólk með þroskahömlun

Ekki er óalgengt að fólk með þroskahömlun eigi erfitt með að tjá sig eða skorti málskilning. Fræðimennirnir Booth og Booth (1998) hafa bent á að algengt er að sökinni sé skellt á þessa þætti í stað þess að líta svo á að rannsóknaraðferðir okkar séu takmarkaðar. Booth og Booth benda á að rannsakandinn þurfi að vera úrræðagóður og finna betri leiðir til að afla upplýsinga. Hægt er að gera þetta með ýmsum hætti, til dæmis nota ljósmyndir sem geta hjálpað fólki við frásögnina. Einnig þarf að varast að hafa spurningar opnar og óskýrar, og mörgum hefur reynt vel að taka saman

aðalatriðin úr fyrri viðtölum og lesa upp fyrir viðkomandi (Booth og Booth, 1994; Hanna Björg Sigurjónsdóttir og Rannveig Traustadóttir, 2001). Eins og fram hefur komið er í rannsókninni einnig leitað til ættingja eða þeirra sem þekkja manneskjuna og sögu hennar vel. Ef viðkomandi á erfitt með að tjá sig þarf að reida sig meira á aðra. Jafnframt skipta þátttökuathuganir miklu máli til að öðlast betri skilning á lífi og aðstæðum þess fólks sem rannsóknin beinist að.

Þá er mikilvægt að rannsakandinn sé sér meðvitaður um að fólk með þroskahömlun hefur oft búið við þær aðstæður að þurfa að þóknast öðrum og er vant því að til dæmis starfsfólk og aðrir taki ákvarðanir fyrir það. Því er sú hætta alltaf fyrir hendi að rannsakandi gangi of langt í túlkunum sínum og reyni að fá fram svör sem henta rannsókninni. Eins og áður hefur verið nefnt getur einnig verið auðvelt að telja fólki trú um að það hafi lent í ýmsu sem það hefur ekki. Mikilvægt er því að leggja fólki ekki orð í munn og að oftúlka ekki það sem sagt er.

Hvað með orðalag, málfar og nafnleynd?

Í rannsókn sem þessari vakna ýmsar siðferðilegar spurningar eins og hversu langt megi ganga í að breyta orðalagi og málfari þegar haft er eftir öðrum. Í lífssögurannsóknum er lögð áhersla á að breyta ekki orðalagi þannig að persónueinkenni manneskjunnar máist út. Ég hef því haldið öllum lagfæringum á málfari í lágmarki og einungis breytt orðalagi í þeim tilgangi að sagan verði skiljanlegri.

Sá vettvangur sem er vettvangur rannsóknarinnar er lítill og fólk því auðþekkjanlegt. Því þarf að fara gætilega til að tryggja að þátttakendur hljóti ekki skaða af þátttöku í rannsókninni. Í upphafi rannsóknarinnar var ég meðvitað um þessa þætti og lét þátttakendur vita af því að ekki yrðu notuð rétt nöfn þeirra. Þetta olli nokkrum þátttakenda miklum vonbrigðum. Þeir eru stoltir af að hafa tekið þátt í rannsókninni og að hafa fengið tækifæri til að segja sögur sínar og vilja láta nöfn sín koma fram. Ég hef því orðið að endurskoða þetta og er nú að athuga hvernig rétt sé að standa að þessu. Þátttakendur í rannsókninni eiga að sjálfsögðu að hafa ákvörðunarrétt en margir aðrir koma að rannsókninni og í allri rannsóknarvinnu verður ávallt að hafa í huga að enginn hljóti skaða af.

Að lokum

Hér hefur verið fjallað um ýmsar aðferðafræðilegar áskoranir í rannsókn sem beinist að vettvangi sem lítið hefur verið rannsakaður hér á landi.

Rannsókn mín er ein sú fyrsta sinnar tegundar hér á landi. Það eitt bendir til að ríkjandi viðhorf hafi verið og sé að einhverju marki enn að fólk með þroskahömlun hafi ekki hæfni til að segja sögur sínar og hafi lítið að segja öðrum. Rödd þeirra hefur ekki heyrst. Ekki er óalgengt að fólk með þroskahömlun eigi erfitt með að tjá sig eða skorti málskilning. Því hefur sökinni oft verið skellt á þessa þætti í stað þess að líta svo á að aðferðir okkar séu takmarkaðar. Mikilvægt er að rannsakendur ígrundi aðferðir sínar og skrifi af heidarleik um þær aferðaðfræðilega áskoranir sem þeir standa frammi fyrir. Jafnframt að þeir séu siðferðilega ábyrgir ekki síst þegar þeir eru að vinna rannsóknir með jaðarhópum og varnarlausu fólki eins og hér er um að ræða.

Heimildir

- Atkinson, D. (1997). *An auto/ biographical approach to learning disability research*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Atkinson, D., Jackson, M. og Walmsley, J. (1997). *Forgotten lives: Exploring the history of learning disability*. Kidderminster: BILD.
- Atkinson, D. og Walmsley, J. (1999). Using autobiographical approaches with people with learning difficulties. *Disability and Society*, 21, 203-216.
- Blatt, B. (1979). *The family papers*. New York: Longman.
- Blatt, B. og Kaplan, F. (1966). *Christmas in purgatory*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bogdan, R. og Biklen, S. (1998). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods* (3. útgáfa). Boston: Allyn and Bacon.
- Bogdan, R. og Taylor, S. (1982). *Inside out: The social meaning of mental retardation*. Toronto: University of Toronto Press.
- Booth, T. og Booth, W. (1994). *Parenting under pressure: Mothers and fathers with learning difficulties*. Buckingham: Open University Press.
- Booth, T. og Booth, W. (1996). Sound of silence: Narrative research with inarticulate subjects. *Disability and Society*, 11, 55-59.
- Booth, T. og Booth, W. (1998). *Growing up with parents who have learning difficulties*. London: Routledge.
- Clausen, H., Kirkebæk, B. og Sætersdal, B. (1998). *Fortelling, konstruksjon og mennesker med funksjonsbemming*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Crane, A. S. (1997). Writing the individual back into collective memory. *American Historical Review*, 102, 1372-1385.
- Davíð Ólafsson. (2000). Fræðin minni: Einsagan, póstmódernisminn og íslensk sagnfræði. Í Ólafur Rastirick og Valdimar Tr. Hafstein (Ritstj.), *Molar og mygla: Um einsögu og glataðan tíma* (bls. 55-99). Reykjavík: Bjartur, ReykjavíkurAkademían.

- Emerson, R., Fretz, R. og Shaw, L. (1995). *Writing ethnographic fieldnotes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ferguson, P. (1994). *Abandoned to their fate: Social policy and practice toward severely retarded people in America, 1820-1920*. Philadelphia: Temple University Press.
- Hanna Björg Sigurjónsdóttir og Rannveig Traustadóttir (2001). *Ósýnilegar fjölskyldur: Seinfarar/þroskahęftar mędur og börn þęira*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Jenkins, K. (1991). *Re-thinking history*. London: Routledge.
- Kirkebak, B. (2001). *Normaliseringens periode: Forsęgschef N.H. Bank-Mikkelsen. Dansk andssvęgforsorg 1940-1970*. Kaupmannahęfn: SOCPOL Forlaget.
- Kvale, S. (1996). *InterViews: An introduction to qualitative research interviewing*. London: Sage.
- Perks, R. og Thomson, A. (1998). *The oral history reader*. London: Routledge.
- Schacter, D. (1996). *Searching for memory*. New York: Basic Books.
- Sigurður Gylfi Magnússon (2000). Einvęðing sögunnar. Í Ólafur Rastirick og Valdimar Tr. Hafstein (Ritstj.), *Molar og mygla: Um einsęgu og glataða tíma* (bls. 100-143). Reykjavík: Bjartur, Reykjavík Akadēmían.
- Skýrsla heilbrigðisráðherra um ófrjósemisaðgerðir sem gerðar voru árin 1938-75. Lögð fyrir Alþingi á 127. löggjafarþingi 2001-2002. Reykjavík: Heilbrigðisráðuneytið.
- Taylor, S. og Bodan, R. (1998). *Introduction to qualitative research methods: A guidebook and resource*, (3. útgáfa). New York: John Wiley and Sons.
- Traustadóttir, R. og Johnson, K. (2000). *Women with intellectual disabilities: Finding a place in the world*. London: Jessica Kinglsey.

Rannsókn um seinfæra foreldra: Hugleiðingar um siðferði og ábyrgð rannsakanda

Hanna Björg Sigurjónsdóttir

Rannsóknir um líf þroskahefts fólks hafa tekið stakkaskiptum á undanförunum áratugum. Í stað þess að leita upplýsinga til ættingja og fagmanna er nú byggt á sjónarhorni fólksins sjálfs. Síðastliðin 15 til 20 ár hefur í vaxandi mæli verið litið á þroskahefta einstaklinga sem áreiðanlega heimildamenn sem hafa bæði gildar skoðanir og rétt til að tjá þær (Bogdan og Taylor, 1982; Booth og Booth, 1994; Goodley, 1996). Ábyrgð rannsakanda er engu að síður mikil því þroskaheft fólki tilheyrir varnarlausum og vandmeðförunum hópi sem krefst þess að rannsakendur séu næmir og vakandi fyrir siðferðilegri ábyrgð sinni. Í þessum kafla mun ég greina frá nokkrum af þeim siðferðilegu þáttum sem ég hef tekist á við, bæði við upphaf og framkvæmd rannsókna um seinfæra/þroskahefta foreldra og börn þeirra.

Siðferði rannsókna

Ómannúðleg meðferð á fólki í þágu vísinda í gegnum tíðina varð til þess að fyrstu vísindasiðareglurnar voru þróaðar. Sagan sýnir að bak við vísindalegar framfarir eru oft miklir harmleikir. Í síðari heimstyrjöldinni voru fangar til að mynda sprautaðir með hitasótt og kolbrandi en síðarnefndi sjúkdómurinn felst í því að holdið fúnar og dettur að lokum af. Þá var föngum haldið í vatni við frostmark í allt að þrjá tíma og látnir standa naktir úti í frosti. Þessi meðferð á föngum varð til þess að Nuremberg siðareglurnar voru þróaðar árið 1947 (sjá t.d. í Esterberg, 2002). Í þeim reglum var megin áhersla lögð á upplýst samþykki þátttakenda, að rannsóknir hefðu í för með sér samfélagslegan ávinning og sköðuðu þátttakendur eins lítið og hægt væri. Af þessum þáttum hefur ákvæðið um upplýst samþykki haft hvað mest áhrif. Upplýst samþykki eitt og sér dugar þó ekki til að tryggja að þátttakendur hljóti ekki skaða af og er Tuskegee rannsóknin gott dæmi

um það. Þessi rannsókn fór fram á tímabilinu 1932–1973 og var fjármögnuð af Heilbrigðisyfirvöldum Bandaríkjanna. Þátttakendur voru 600 fátækir, svartir karlar sýktir af syphilis. Þeir fengu frítt fæði og ókeypis lækni meðhöndlun við öllu sem hrjáði þá að undanskildum þessum sjúkdómi. Markmiðið var að skoða afleiðingar sjúkdómsins væri hann ekki meðhöndlaður, sem voru hjartabilun, blinda, lömun, sturlun og dauði (sjá t.d. Punch, 1998).

Læknávisindin eru ekki einu vísindin sem hafa skaðað fólk. Innan félagsvísinda er rannsókn Milgrams frá 1963 (sjá t.d. í Gross, 1990) þekkt dæmi en í henni var þátttakendum talin trú um að þeir væru að skaða samborgara sína og olli það þeim bæði líkamlegum og andlegum þjáningum.

Siðareglur settar af vísindasiðanefndum til að vernda þátttakendur í lækni- og fræðilegum rannsóknum hafa orðið fyrirmynd að siðareglum félagslegra rannsókna. Þessar siðareglur leggja megináherslu á upplýst samþykki þátttakenda, þeir séu hvorki blekktir né hljóti skaða af þátttöku og að friðhelgi þeirra og trúnaður sé virtur (sjá t.d. Punch, 1998). Siðareglur eru settar til að hjálpa rannsakendum við að taka siðferðilegar ákvarðanir. Þær eru þó ekki bara til hjálpar því þær skapa klemmu milli þess að verja þátttakendur og frelsi rannsakenda til að framkvæma rannsóknir og birta niðurstöður. Þó svo að siðareglum sé fylgt tryggir það rannsakendur ekki gegn því að þurfa að takast á við óvænta siðferðilega þætti meðan á rannsókn stendur. Þetta á ekki hvað síst við í eigindlegum rannsóknum.

Rannsóknin

Doktorsverkefni mitt beinist að fjölskyldustudningi fyrir þroskahefta/seinfæra foreldra sem er nýr hópur þjónustuþega félagslegrar þjónustu. Rannsóknin beinist bæði að fjölskyldunum og fagfólkinu sem veitir þeim stuðning. Markmið rannsóknarinnar er tvíþætt. Annars vegar að kortleggja þann fjölskyldustudning sem fjölskyldunum stendur til boða, hversu vel þjónustan svarar þörfum þeirra, skilgreina hvers konar stuðningur nýtist best að mati fjölskyldnanna og hvaða þættir þurfa að vera til staðar til að stuðningur sé árangursríkur. Hitt markmiðið er að skilgreina hvaða þættir það eru í fari, menntun, reynslu og viðhorfum fagfólks sem hafa áhrif á gæði stuðningsins. Áherslan í þessu rannsóknarverkefni er þó fyrst og fremst á að afla gagna sem veita sem besta heildarmynd af félagslegum aðstæðum þroskaheftra/seinfæra foreldra og barna þeirra.

Rannsóknin hófst haustið 1999 og er áætlað að henni ljúki sumarið

2004. Þátttakendur í rannsókninni verða 8–10 fjölskyldur seinfærra/þroskaheftra foreldra og allir þeir stuðningsaðilar sem veita viðkomandi fjölskyldum stuðning. Alls verða þátttakendur á bilinu 60–75. Gagnaöflun um sex fjölskyldur er nú lokið.

Þær rannsóknaraðferðir sem eru notaðar í þessari rannsókn falla undir hefð eigindlegra aðferða (Taylor og Bogdan, 1998). Eigindlegar rannsóknir felast í að afla heildstæðrar þekkingar á lífi og aðstæðum fólks og hvaða skilning og merkingu fólk leggur í líf sitt og athafnir. Innan félagsvísinda hafa eigindlegar aðferðir verið notaðar við rannsóknir á ýmsum minnihlutahópum þar á meðal til að fá sjónarhorn þroskaheftra foreldra á líf sitt og aðstæður (sjá til dæmis Booth og Booth, 1994; Llewellyn, 1995, 1996; McConnell, 2001; Taylor, 2000).

Þrjár megináðferðir eru notaðar við gagnasöfnun; opin viðtöl, þátttökuathuganir og rýnihópaviðtöl. Opin viðtöl og þátttökuathuganir eru notuð jöfnum höndum til að afla upplýsinga frá seinfæru foreldrunum. Í viðtölunum legg ég áherslu á að foreldrarnir lýsi með eigin orðum því sem skiptir þá mestu máli. Þátttökuathuganirnar fara fram á heimilum foreldrana þegar stuðningsaðilar eru við störf á heimilum þeirra. Tilgangur þeirra er fyrst og fremst að fá sem bestan skilning á þeim stuðningi sem fjölskyldan fær. Upplýsingar sem aflað er með þátttökuathugunum eru skráðar niður strax að lokinni vettvangsheimsókn. Rýnihópaviðtöl eru tekin við fagfólk og stuðningsaðila sem vinna við að veita fjölskyldunum stuðning. Hver rýnihópur samanstendur af öllum þeim stuðningsaðilum sem koma að máli hverrar fjölskyldu. Markmiðið er að fá sjónarhorn þeirra á þarfir og getu fjölskyldunnar og hversu vel þeir telja stuðninginn mæta þörfum hennar. Öll viðtöl eru tekin upp á segulband með samþykki þátttakenda og síðan afrituð.

Hugleiðingar um siðferðilega þætti og ábyrgð rannsakanda

Gæði eigindlegra rannsóknaraðferða velta að miklu leiti á góðum samskiptum milli þátttakenda og rannsakanda (Biklen og Mosely, 1988). Til að samskipti séu góð þurfa rannsakendur að að vera meðvitaðir um siðferðilega ábyrgð sína gagnvart þátttakendum. Hér á eftir mun ég fjalla um það hvernig ég hef tekist á við nokkra siðferðilega þætti í rannsókn minni um seinfæra foreldra og börn þeirra. Þessir þættir snúa að vali og aðgengi að þátttakendum, kynningu á rannsókn, upplýstu samþykki, nafnleynd og trúnaði, tengslum við þátttakendur og valdatengslum.

Val á þátttakendum og aðgengi að þeim

Í rannsóknum sem beinast að lífi og aðstæðum þroskaheftra einstaklinga skiptir miklu máli að val á þátttakendum og aðgengi að þeim lúti siðferðilegum reglum (Llewellyn, 1995). Það er ekki réttlætjanlegt að ganga upp að þroskaheftu fólki og biðja það um að taka þátt. Auk þess sem það er bæði siðferðilega og lagalega mikilvægt að fólk taki þátt af fúsum og frjálsum vilja án nokkurs þrýstings.

Þar sem rannsóknin beinist bæði að seinfærum/þroskaheftum foreldrum og því fag- og starfsfólki sem veitir þeim stuðning þurfti samþykki yfirmanna viðkomandi stofnanna fyrir rannsókninni og til að fá aðgengi að þátttakendum. Yfirmenn sáu um að koma á tengslum við fagfólk sem síðan kom mér í tengsl við seinfæru foreldrana. Það var á þessu stigi sem fyrsta siðferðilega spurningin vaknaði. Sökum þess að ég þurfti leyfi ædstu yfirmanna stofnanna fyrir rannsókninni óttaðist ég að valdatengsl milli yfirmanna, fagfólks, stuðningsaðila og seinfæru foreldranna gætu leitt til þess að allir þátttakendur tækju þátt með hálfum huga. Yfirmenn gætu litið á það sem skyldu sína að hvetja fagfólk til þátttöku og fagfólki gæti fundist það tilneytt til að taka þátt þar sem beiðnin kæmi að ofan. Þá velti ég fyrir mér áhrifum valdatengsla milli fagfólksins og foreldranna. Seinfærir/þroskaheftir foreldrar eiga mikið undir því komið að eiga góð samskipti við stuðningsaðila sína. Sú hætta var því fyrir hendi að ákvörðun þeirra um að taka þátt væri fyrst og fremst tekin til að þóknast fagfólki. Mér fannst sérlega mikilvægt að vera meðvituð um þessi valdatengsl og reyna að tryggja að ákvörðun foreldranna byggðist á áhuga og vilja til þátttöku.

Ég ræddi áhyggjur mínar við yfirmenn stofnana sem leystu málið þannig að þeir sendu fagfólki upplýsingar um rannsóknina og hvöttu það til hafa samband við mig ef það væri með mál fjölskyldu sem félli að rannsókninni. Fagfólkið sem hafði áhuga hafði síðan samband við mig til að afla sér frekari upplýsinga um rannsóknina áður en það tók endanlega ákvörðun. Þessir aðilar höfðu síðan samband við foreldrana og útskýrðu rannsóknina fyrir þeim og hvað þátttaka þeirra myndi fela í sér. Í þeim tilvikum sem foreldrar sýndu rannsókninni áhuga hafði viðkomandi fagmaður samband við mig og gaf mér nafn og heimilisfang viðkomandi. Í framhaldi af því var settur fundur þar sem ég hitti fjölskyldu og fagaðila saman. Um þá foreldra sem ekki höfðu áhuga á þátttöku fékk ég engar upplýsingar.

Þó svo að þessi leið hafi átt að tryggja að þátttakendur tækju þátt af fúsum og frjálsum vilja vissi ég að hún gat skapað aðferðafræðilegan vanda. Sú hætta var fyrir hendi að þátttakendur yrðu einsleitir, það er að ég fengi

bara fjölskyldur sem fengu góða þjónustu og hefðu góða sögu að segja. Auk þess sem viðhorf þátttakenda til mín og rannsóknarinnar gætu litast af tilfinningum þeirra til fagmannsins. Við þessu var þó lítið að gera. Þegar til kom reyndust áhyggjur mínar ástæðulausar. Ég náði góðum tengslum við hverja fjölskyldu og þær áttu fátt annað sameiginlegt en að foreldrarnir, annað eða bæði voru seinfær/þroskaheft og fengu stuðning félagslega kerfisins við uppeldi barna sinna. Aldur foreldra, alvarleiki fötlunar, hjúskaparstaða, búseta, fjöldi og aldur barna, atvinna, efnahagur og viðhorf til stuðningsins var mismunandi milli fjölskyldna.

Þar sem margir seinfærir foreldrar eiga það sameiginlegt að búa við stöðugan ótta um að verða sviptir forsjá barna sinna eiga þeir oft erfitt með að treysta fólki (Booth og Booth, 1994, 1996). Þegar ég hóf rannsóknir um seinfæra foreldra lagði ég áherslu á að ég tengdist kerfinu ekki á nokkurn hátt. Engu að síður tók það mig langan tíma að vinna traust þátttakenda. Með árunum hefur nafn mitt orðið þekkt innan þessa hóps og nú er svo komið að verðandi foreldrar hafa hringt í mig að fyrra bragði og beðið um að fá að taka þátt í rannsókninni í von um að það auki líkurnar á að þau haldi forsjá barna sinna. Aðgengi að þátttakendum hefur breyst á þann hátt að þátttakendur hafa fundið mig og ég hef síðan haft samband við þann fagaðila sem hefur umsjón með máli þeirra. Þessir fagmenn hafa undantekningalaust tekið vel í að taka þátt í rannsókninni.

Kynning á rannsókn

Ástralska fræðikonan Llewellyn (1995) hefur bent á þann vanda sem getur skapast þegar aðgengi að þátttakendum er háð milligöngu þriðja aðila. Í fyrsta lagi veit rannsakandi ekki hvernig staðið var að kynningunni í upphafi. Í öðru lagi er það ekki á hans valdi hvort mögulegum þátttakendum er yfirhöfuð sagt frá rannsókninni þar sem milligönguaðilinn er kominn í hlutverk hliðvarðar sem stjórnar því hvort fólk á val eða ekki. Í þriðja lagi er sú hætta fyrir hendi að sýn þátttakenda á rannsóknina litist af tengslum þeirra við milligönguadilann.

Í minni rannsókn heyrðu seinfæru foreldrarnir fyrst af rannsókninni í gegnum þriðja aðila. Ég vissi því ekki nákvæmlega hvernig rannsóknin var kynnt fyrir þeim í upphafi. Það sem ég gerði var að biðja fagfólk um að lýsa markmiðum og framkvæmd rannsóknarinnar fyrir seinfæru foreldrunum á einfaldan hátt og segja þeim að ég myndi útskýra rannsóknina nánar fyrir þeim sem hefðu áhuga. Foreldrana hitti ég síðan í fyrsta sinn með viðkomandi fagaðila og útskýrði þá með eigin orðum rannsóknina, tilgang hennar og markmið. Á þann hátt tryggði ég að foreldrar og fagfólk fengu sömu upplýsingar. Þá lagði ég áherslu á að þátttakendur gætu hætt þátt-

töku á hvaða stigi rannsóknar sem væri. Ég reyndi að minnka líkurnar á því að foreldrarir tengdu mig kerfinu með því að leggja áherslu á að bæði þeir og fagaðilinn væru þátttakendur í rannsókninni. Ég taldi þetta sérlega mikilvægt því seinfærir foreldrar eiga oft erfitt með að treysta kerfinu og starfsmönnum þess. Það gat því oltið alfarið á því hvernig þau litu á mig hvort þau væru tilbúin til að deila með mér tilfinningum sínum og reynslu.

Annað atriði sem ég þurfti að huga vel að við kynningu á rannsókninni var orðanotkun því hugtakið þroskahefting er hlaðið neikvæðri merkingu og það er orð sem mörgum þroskaheftum einstaklingum líkar illa. Þar að auki hafa sumir foreldrarir ekki verið formlega skilgreindir þroskaheftir og líta því ekki á sig sem slíka. Ég vissi því að vanda þyrfti til kynningar á rannsókninni. Í upphafi brá ég á það ráð að segja að rannsóknin fjallaði um foreldra sem hafa átt erfitt með að læra og verið í sérdeild eða sérskóla af þeim sökum og þurft stuðning félagslegrar þjónustu við uppeldi barna sinna. Í viðtölunum hlustaði ég síðan eftir því hvaða orð þátttakendur notuðu til að lýsa sjálfum sér. Margir notuðu orðið seinfærir en fleiri sögðu þó „fólk eins og ég”. Aðeins tveir notuðu orðið þroskaheft en sögðust kjósa að kalla sig seinfær. Ég valdi að nota það hugtak sem þau kjósa helst.

Upplýst samþykki

Upplýst samþykki er grundvallaratriði í siðferði rannsókna og felur í sér rétt þeirra sem eru rannsakadir til að vita að verið sé að rannsaka þá. Til að gefa upplýst samþykki þurfa þátttakendur að vita hvað er verið að rannsaka, hvernig rannsóknin fari fram, hversu langan tíma hún muni taka, hvernig niðurstöðurnar verði notaðar og hvort sú hætta sé fyrir hendi að þau geti skaðast af þátttöku (Bogdan og Biklen, 1998). Að uppfylla þessi skilyrði getur verið sérlega flókið í eigindlegum rannsóknum. Óvæntir atburðir geta gerst á hvaða stigi rannsóknar sem ekki er hægt að upplýsa um fyrirfram. Sem dæmi um það var áherslan í minni rannsókn í upphafi á að rannsaka hvað einkenni góðan stuðning. Síðan gerðist það að foreldrarir misstu forsjá barna sinna hvert á fætur öðru og leiddi það óhjákvæmilega til þess að áherslur rannsóknarinnar breyttust. Meðal þeirra spurninga sem ég velti fyrir mér nú er: Hvað ræður því hvort foreldrar halda forsjá barna sinna eða ekki? Hvaða stuðningsúræði eru reynd áður en svo afdrifa-ríkar ákvarðanir eru teknar? Er kerfið í stakk búið til að styðja seinfæra foreldra? Má rekja ákvarðanir um forsjárviptingu til vangetu foreldra eða vangetu kerfisins? Hvernig er staðið að forsjárviptingu? Hvernig er umgengni foreldra og barna háttað? Hvaða aðferðir nota foreldrarir til að vinna úr sorg sinni við að missa barn sitt?

Þetta dæmi sýnir glögglega hvernig rannsóknin sjálf getur tekið völdin

í eigindlegum rannsóknum og er það óháð færni, reynslu og undirbúningi rannsakanda.

Eins getur verið erfitt að segja til um hvaða hag seinfærir foreldrar og stuðningsaðilar þeirra munu hafa af rannsókninni. Eftir að niðurstöður hafa verið gefnar út hafa rannsakendur litla stjórn á því hvernig og í hvaða tilgangi aðrir nota niðurstöðurnar. Það er mikilvægt að útskýra þetta vel fyrir þátttakendum. Í upphafði lagði ég því áherslu á að litlar líkur væru á að rannsóknin yrði til að bæta stöðu þeirra sjálfra en sá möguleiki væri fyrir hendi að hún gæti bætt aðstæður annarra seinfærra foreldra í framtíðinni.

Ég lagði mig fram um að lýsa rannsókninni og tilgangi hennar á einföldu máli og lagði áherslu á að ef þau vildu hafa aðstandendur með í viðtali væri það sjálfsagt mál af minni hálfu. Þar sem þátttakendur mínir eru allir sjálfráða leitaði ég ekki samþykkis aðstandenda þeirra fyrir rannsókninni enda gengi það í berhögg við sjálfsákvörðunarrétt fatlaðra og yfirráð yfir eigin lífi.

Nafnleynd og trúnaður

Í eigindlegum rannsóknum skiptir nafnleynd og trúnaður við þátttakendur miklu máli. Áhersla eigindlegra rannsakanda á nákvæmar og margslungnar lýsingar fólks og niðurstöður byggðar á sögum þátttakenda gera það að verkum að gæta þarf fyllsta trúnaðar til að koma í veg fyrir að fólk skaðist af þátttöku (Hitchcock og Hughes, 1990).

Til að tryggja að öllum upplýsingum væri haldið sem trúnaði hef ég breytt nöfnum allra þátttakenda. Þá var segulbandsspólum eytt að lokinni afritun. Í útgefnu efni hef ég reynt eftir megni að koma í veg fyrir að hægt sé að rekja upplýsingar til þátttakenda.

Engu að síður er augljóst að það getur reynst óframkvæmanlegt að fela fólk algjörlega. Hér er um svo fámennan hóp að ræða að líklegt er að þeir sem til þekkja á þessu sviði átti sig á hverja um er að ræða. Þetta er aðeins hægt að leysa með því að segja þátttakendum að þrátt fyrir gervinöfn og viðleitni mína til að fela þau sé sú hætta alltaf fyrir hendi að einhverjir muni þekkja þau.

Til að tryggja að trúnaður væri hvergi brotin bað ég hvern þátttakanda að lesa það sem eftir honum var haft með það í huga að aðrir gætu þekkt hann. Sökum eðlis fötlunar foreldranna lagði ég áherslu á að þeir veldu einhvern sem þeir þekktu og treystu til að lesa yfir efnið með sér, hvort heldur sem væri systkini, foreldrar eða stuðningsaðilar. Textinn var lesinn fyrir þá sem ekki kunna að lesa. Þessi leið var valin bæði til að reyna að koma í veg fyrir að þátttakendur sköðuðust af þátttöku og eins til að tryggja nákvæmni túlkunnar og niðurstaðna. Seinfæru foreldrarnir, aðstandendur

þeirra og fagfólk hefur því haft tækifæri til að bæta við eða draga úr texta. Hingað til hafa seinfæru foreldrarnir og aðstandendur þeirra ekki viljað draga úr því sem sagt er en flestir hafa bætt við upplýsingum eða skýringum. Það sama á við um flesta fag- og stuðningsaðilana.

Í tveimur tilvikum hafa stuðningsaðilar viljað taka út mikilvægar upplýsingar sem óneitanlega setur mig sem rannsakanda í vanda sem ég á enn eftir að leysa. Að öðru leyti henta þessi vinnubrögð mér vel því þau gera mér kleift að sofa vel á nóttunni en að sjálfsögðu vekur þetta upp þá spurningu hversu langt rannsakendur eiga að ganga í að leyfa öðrum að ritstýra niðurstöðum sínum. Auk þess getur þessi leið skapað klemmu milli þess að vernda þátttakendur og frelsi rannsakanda til að framkvæma rannsókn og birta niðurstöður.

Tengsl við þátttakendur

Góð tengsl rannsakanda og þátttakenda eru lykilatriði í eigindlegum rannsóknum. Þetta á ekki hvað síst við í rannsóknum um seinfæra foreldra bæði vegna þess langa tíma sem það getur tekið að vinna traust þeirra og eins vegna þess að sumir foreldranna eiga erfitt með að tjá sig. Þessir tjáningarerfiðleikar geta hvort heldur sem er stafað af fötlunni sjálfri eða verið afleiðing af sársaukafullri reynslu. Sameiginleg reynsla margra seinfærra/þroskaheftra einstaklinga er slakt gengi í skóla og félagsleg höfnun auk þess sem þeir finna vel hversu litlar væntingar eru gerðar til þeirra (Andron og Tymchuk, 1987). Rannsakandi getur þurft að spyrja meira en gengur og gerist í viðtölum og fylgja spurningum betur eftir. Það er kúnt að gera þetta án þess að tala niður til fólks. Rannsakandinn verður því að tileinka sér samskiptahæfni sem styrkir tengsl en gerir ekki lítið úr fólki (Booth og Booth, 1996).

Til að vinna traust gengur fagleg fjarlægð ekki upp og sá langi tími sem gagnaöflunin tekur leiðir til þess að þátttakendur og rannsakandi kynnast vel og stundum náid. Þessi tengsl geta orðið langt umfram það sem gerist með aðra hópa eða með öðrum rannsóknaraðferðum. Rannsakandi verður að vera reiðubúin að gefa og þiggja. Margir fræðimenn hafa bent á að þessi nánu tengsl milli rannsakanda og þátttakenda geta valdið væntingum um vináttu og þannig orðið að siðferðilegri klemmu (sjá t.d. Booth og Booth 1996; Stalker, 1998).

Í þeim tilvikum sem rannsakandendur telja sig hafa komið því skýrt til skila að tengsl við þátttakendur og vingjarnlegheit þeirra á milli séu fyrst og fremst vinnutengd geta þátttakendur túlkað það mun persónulegar (Stalker, 1998). Staðreyndin er sú að þrátt fyrir að seinfærir/þroskaheftir einstaklingar séu langt því frá að vera einsleitir hópur sýna rannsóknir að þeir eiga færri

vini og eru mun einangraðri félagslega en gengur og gerist meðal ófatlaðra einstaklinga (Booth og Booth 1994; Stalker, 1998). Sá möguleiki er því fyrir hendi að tengsl milli rannsakanda og þátttakenda séu mun mikilvægari fyrir þá síðarnefndu en við eigum auðvelt með að ímynda okkur (Booth og Booth, 1994). Ég upplifði þetta sjálf þegar ég hringdi í einn af þátttakendum mínum á þrítugsafmæli hans til að óska honum til hamingju með daginn. Hann var afskaplega glaður að heyra í mér og bað um að fá að koma í heimsókn þar sem hann var einn heima. Það var auðsótt mál og eyddi hann kvöldinu með mér og fjölskyldu minni.

Af ofangreindu er ljóst að þau nánú tengsl sem geta skapast gera það að verkum að það getur verið erfitt að slíta tengslum. Fræðimennirnir Booth og Booth (1994) hafa lagt ríka áherslu á mikilvægi þess að tengsl séu slitin varlega því annars sé hætta á að illa geti farið.

Annað sem rannsakendur þurfa að hafa í huga er valdaleysi þroskaheftra einstaklinga í félagslegum samkiptum. Fjöldi fólks kemur og fer í lífi þeirra án þess að þeir hafi nokkuð um það að segja. Algeng reynsla er til að mynda að stuðningsaðilar stoppi stutt í starfi og seinfæru/þroskaheftu einstaklingarnir hafa hvorki val né vald til að breyta því. Ég varð því að gera það upp við mig hvort ég ætlaði að vera en eitt andlitið sem kemur og fer í lífi þeirra. Ég hef látið þátttakendur vita við lok gagnaöflunar að nú fari rannsókninni að ljúka en tengslin þurfi ekki að slitna fyrir það þó svo að við munum ekki hittast eins oft og áður. Ég hef haldið sambandi við flesta þátttakendur frá upphafi, í gegnum síma og stuttar heimsóknir. Þá hefur mér verið boðið í afmæli barna og fullorðinna. Þessi langtímatengsl eru mér mikilvæg persónulega af því að mér þykir orðið vænt um foreldrana sem hafa gefið mér svo mikið af sjálfum sér. Þá skipta tengslin miklu máli fyrir mig sem rannsakanda því líf seinfærra foreldra einkennist af örum breytingum og tengslin hafa gert mér kleift að fylgjast með því sem gerist í lífi þeirra til lengri tíma og þannig gefið mér enn betri mynd af aðstæðum þeirra en ella.

Valdatengsl

Eins og þegar hefur komið fram er mikilvægt að vera meðvitaður um valdatengsl fólks. Það eru þó ekki aðeins valdatengsl milli fagfólks og seinfæru foreldranna sem ég þurfti að huga að því mikill valdamunur er milli mín og seinfæru foreldranna. Sem rannsakandi er félagsleg staða mín mun hærri en seinfæru foreldranna. Ég er sú sem ef til vill hagnast mest á rannsókninni þar sem niðurstöður hennar gefa mér bæði doktorsnafnbót og viðurkenningu. Þá er það á mínu valdi hvernig rannsóknin er framkvæmd, hvað sé mikilvægt og ég hef vald til að slíta tengsl við þátttakendur við lok rannsóknar. Það er síðan mín greining og túlkun sem er skrifuð.

Með þessu á ég ekki við að þátttakendurnir séu algjörlega valdalausir en vald þeirra felst fyrst og fremst í því að þeir geta hætt þátttöku á hvaða stigi rannsóknar sem er. Þeir hafa hins vegar ekki möguleika á að yfirgefa vettvanginn líkt og ég í lok rannsóknar. Aðstæður þeirra verða jafn erfiðar og áður. Þeir búa áfram við fordóma og félagslega útskúfun. Ég tel mikilvægt að íhuga þessi valdatengsl á meðan á rannsókn stendur og hvað við getum gert fyrir þátttakendur okkar. Við sem vinnum við rannsóknir með samfélagslegum jaðarhópum eigum þátttakendum okkar mikið að þakka og megum ekki gleyma því að án samvinnu þeirra væru rannsóknir okkar lítils virði. Þegar einn af þátttakendum mínum bað mig um að hjálpa sér við að koma sjálfshjálparhóp seinfærra foreldra á laggirnar leit ég á það sem kærkomið tækifæri til að sýna þakklæti mitt og virðingu í verki. Aðra hverja viku eyði ég kvöldstund með hópnum þar sem þau setja reglurnar og ég er þeirra aðstoðarmaður.

Lokaorð

Í þessum kafla hef ég deilt með lesendum hugleiðingum mínum um nokkra af þeim siðferðilegu þáttum sem ég hef staðið frammi fyrir sem eigindlegur rannsakandi sem vinnur með seinfærum foreldrum. Faglegar siðareglur eru mikilvægar en þær leysa okkur hvorki undan ábyrgð né ákvarðanatöku. Líta má á þær sem gott leiðarljós hverjum rannsakanda en við leysum engan vanda með lista af siðareglum. Siðferðilegar klemmur þarf að leysa í hverju tilviki fyrir sig og oft án tíma til umhugsunar. Það er því mikilvægt að rannsakendur séu meðvitaðir um ábyrgð sína og þann siðferðilega vanda sem getur komið upp. Aðeins þannig geta þeir undirbúið sig, að því marki sem hægt er, til að takast á við þá erfiðleika sem upp kunna að koma.

Heimildir

- Andron, L. og Tymchuk, A. (1987). Parents who are mentally retarded. Í A. Craft (Ritstj.), *Mental handicap and sexuality: Issues and perspectives* (bls. 238-262). Tunbridge Wells: D. J. Costello.
- Biklen, S. og Mosely, C. R. (1988). "Are you retarded?" "No, I'm catholic". Qualitative methods in the study of people with severe handicaps. *The Journal of the Association for Persons with Severe Handicaps*, 13, 155-162.
- Bogdan, R. og Taylor, S. (1982). *Inside out: The social meaning of mental retardation*. Toronto: University of Toronto Press.

- Bogdan, R. og Biklen, S. (1998). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods* (2. útg.). Boston: Allyn and Bacon.
- Booth, T. og Booth, W. (1994). *Parenting under pressure: mothers and fathers with learning difficulties*. Buckingham: Open University Press.
- Booth, T. og Booth, W. (1996). Sound of silence: Narrative research with inarticulate subjects. *Disability and Society*, 11, 55-69
- Esterberg, K. G. (2002). *Qualitative Methods in social research*. Boston: McGraw Hill.
- Goodley, D. (1996). Tales of hidden lives: A critical examination of life history research with people who have learning difficulties. *Disability and Society*, 11, 333-348.
- Gross, R. D. (1990). *Key studies in psychology*. London: Hodder og Stoughton.
- Milgram, S. (1990). Behavioural study of obedience. Í R. D. Gross (Ritstj.), *Key studies in psychology* (bls. 116-129). London: Hodder and Stoughton. (Frumútgáfa 1963)
- Hitchcock, G. og Hughes, D. (1990). *Research and the teacher: A qualitative introduction to school-based research* (2. útg.). London: Routledge.
- Kvale, S. (1996). *InterViews: An introduction to qualitative research interviewing*. Thousand Oaks: Sage.
- Llewellyn, G. (1995). Qualitative research with people with intellectual disability. *Occupational Therapy International*, 2, 108-1227.
- Llewellyn, G. (1996). Support and service needs of parents with intellectual disability: Parents prespectives. Í The Danish Ministry of Social Affairs. *Parenting with learning disabilities* (bls. 7-24). Kaupmannahöfn: The Danish Ministry of Social Affairs.
- McConnel, D. B. (2001). *Parents with intellectual disability and justice in the child protection process*. Óbirt doktorsritgerð, University of Sydney.
- Punch, M. (1998). Politics and ethics in qualitative research. Í N. Densin og Y. Lincoln (Ritstj.), *The landscape of qualitative research: Theories and issues* (bls. 156-184). Thousand Oaks: Sage.
- Stalker, K. (1998). Some ethical and methodological issues in research with people with learning difficulties. *Disability and Society*, 13, 5-19.
- Taylor, S. J. (2000). "You're not a retard, you're just wise". *Journal of Contemporary Ethnography*, 29, 58-93.
- Taylor, S. J. og Bogdan, R. (1998). *Introduction to qualitative research methods: A guidebook and resource* (3. útg.). New York: John Wiley and Sons.

Skipt um hlutverk: Að rannsaka fyrrum starfsvettvang

Snæfríður Þóra Egilsson

Val á rannsóknarverkefnum tengist oft á tíðum áhugasviði fólks og reynslu. Fólk hefur áhuga á tilteknum málefnum og nýtir rannsóknarferlið til að kanna ýmsar hliðar þeirra. Rannsakendur sem hafa langa reynslu af vettvangi þurfa þó að skilgreina vel stöðu sína og hlutverk gagnvart sjálfum sér og öðrum sem að máli koma. Það getur verið vandkvæðum bundið að skoða garðinn sinn og því mikilvægt að rannsakendur séu vel meðvit- aðir um eigin afstöðu, sjónarhorn og hlutverk. Hér verður fjallað um ýmis siðferðileg álitamál og aðferðafræðilegar áskoranir sem ég hef staðið frammi fyrir í doktorsrannsókn minni. Hvernig það er að rannsaka svið sem ég þekki frá fornu fari, að fara úr hlutverki iðjuþjálfara yfir í hlutverk rannsakanda og þá lærdóma sem af því má draga.

Kynning á rannsókn

Rannsóknin sem hófst árið 2000 fjallar um þátttöku nemenda með hreyfihömlun í skólastarfi og er tilgangur hennar að leita svara við því hvernig íslenskum grunnskólanemendum með hreyfihömlun gengur með það sem þau vilja eða ætlast er til að þau geri í skólanum. Einnig verður athugað hvernig umhverfið stuðlar að eða torveldar þátttöku, virkni og vellíðan nemendanna í námi og skólastarfi.

Rannsóknin byggir bæði á eiginlegum og megindlegum rannsóknar- aðferðum. Eiginlegi hluti rannsóknarinnar snýr að 14 nemendum á aldrinum 6-12 ára sem voru valdir sérstaklega með tilliti til aldurs, fötlun- ar og búsetu. Fylgst var með börnunum í nokkrar kennslustundir í skólanum og rætt við mörg þeirra. Að auki voru tekin viðtöl við foreldra þeirra og kennara. Alls eru því 48 þátttakendur í eiginlega hlutanum. Gagnasöfnun er lokið og söfnuðust um það bil 2000 síður af gögnum (afrituð viðtöl og lýsingar frá þátttökuathugunum). Gagnagreining stendur yfir.

Í meginlegga hluta rannsóknarinnar er frammistaða nemenda með hreyfihömlun metin samkvæmt matstækinu Skóla-Færni-Athugun (SFA) (Coster, Deeney, Haltiwanger og Haley, 1998) sem er markbundið mats-tæki sem nýtist við mat á þátttöku og færni 6-12 ára nemenda með sérþarfir. Það samanstendur af spurningalistum sem fylltir eru út af einum eða fleiri fagmönnum sem þekkja vel frammistöðu nemendanna við ýmsar aðstæður í skólanum. Leitast var við að fá eins marga þátttakendur með hreyfihömlun og hægt var í þennan hluta. Þegar hafa safnast gögn um 35 nemendur og líklegt að nokkuð bætist við. Gagnagreining stendur yfir.

Val á rannsóknarefni

Val verkefnisins á rætur að rekja til starfsferils míns og áhugasviðs, en ég hef um árabíl starfað sem iðjuþjálfari með börnum með hreyfihömlun og fjölskyldum þeirra. Í dag er ég lektor við iðjuþjálfunarbraut Háskólans á Akureyri auk þess að stunda doktorsnám í uppeldis- og menntunarfræðum við Háskóla Íslands. Í starfi sem iðjuþjálfari var ég íðulega í nánú samstarfi við skólakerfið og hafði löngum áhyggjur af því að nemendur með hreyfihömlun stæðu höllum fæti við ýmsar aðstæður í skólanum. Þegar kom að því að velja doktorsverkefni lá beint við að rannsaka þátttöku þeirra, virkni og vellíðan í skólanum. Mér lék einnig hugur á að kanna áhrif ýmissa umhverfisþátta á þátttöku nemenda með hreyfihömlun, svo sem efnislegs umhverfis, stjórnsýslu og menningar. Rannsóknir sýna að auk aðgengis- og ferlimála eru hindranir í félagslegu umhverfi, viðhorf og væntingar töluvert áhyggjuefni í tengslum við skólagöngu nemenda með hreyfihömlun (Hemmingsson og Borell, 2002; Law o.fl., 1999). Því fannst mér athyglisvert að kanna stöðu mála hér á landi.

Að skoða eigin starfsvettvang

Starfendarannsóknir (*action research*) kallast það þegar starf og rannsóknir eru tengd saman á markvissan hátt. Rannsakandinn skoðar eigin störf og skilgreinir um leið aðgerðir til að breyta þeim. Rannsóknirnar eru oftast hagnýtar og markmiðið er að niðurstöður megi nota til að stuðla að úrbótum á tilteknum sviðum (Bogdan og Biklen, 1998; McNiff, Lomax og Whitehead, 1996). Þær miða að því að rannsakandinn öðlast dýpri skilning

á eigin starfsháttum og aðgerðirnar að því að breyta þeim til hins betra, ásamt því að bæta aðstæðurnar þar sem starfið fer fram (Jón Baldvin Hannesson, Rósa Eggertsdóttir og Rúnar Sigþórsson, 2002). Í starfendarrannsóknnum er rannsakandinn hluti af rannsókninni sjálfri en stendur ekki utan við hana. Þrátt fyrir að rannsóknin mín sé ekki starfendarannsókn samkvæmt ofangreindri skilgreiningu á hún það sammerkt með þeim að stutt er síðan ég var hluti af kerfinu sem ég er að kanna. Þess er einnig vænst að niðurstöður megi nota til að bæta þjónustu við nemendur með hreyfihömlun.

Margs ber að gæta þegar rannsakendur eru nátengdir þeim vettvangi sem verið er að rannsaka. Bogdan og Biklen (1998) benda á að það getur reynst erfitt að skapa nægilega fjarlægð gagnvart rannsóknarefninu til að fá góða yfirsýn og að fyrri hugmyndir um efnið geti reynst rannsakanda fjötur um fót. Viðmælendur eigi hugsanlega erfitt með að mæta honum í nýju hlutverki og það geti haft áhrif á öll tengsl og samskipti. Ef rannsakendur standa frammi fyrir siðferðilegum álitamálum er brýnt að þeir skoði vel eigin hug, afstöðu og þær leiðir sem færar eru. Conneeley (2002) bendir á ýmsar áskoranir sem rannsakendur sem skoða eigið svið mæta, svo sem tengsl þeirra og viðmælenda og valdahlutföll þeirra á milli. Hún leggur þunga áherslu á lýsandi og greinandi rökleiðslu við gagnaöflun og –greiningu til að rannsakandi verði meðvitaður um eigin stöðu og þau áhrif sem hann sjálfur hefur á rannsóknarferlið. Hamberg og Johansson (1999) fjalla um valdahlutföll, stöðu og kynferði í rannsóknnum. Báðar eru þær heimilislæknar og rannsókn þeirra byggði á viðtölum við eigin skjólstæðinga. Taylor (1987) gerði rannsókn á sólarhringsstofnun fatlaða þar sem aðstæður voru óásættanlegar og starfsmenn beittu vistmenn ofbeldi. Hann lýsti vel þeim siðferðilegu vangaveltum og valkostum sem rannsakandi stendur frammi fyrir við slíkar aðstæður, það er að skerast í leikinn, hætta rannsókn, greina frá ástandinu eða halda rannsókn áfram.

Þrátt fyrir að ég hafi ekki upplifað neitt í líkingu við það sem Taylor lýsir í grein sinni varð ég í nokkrum tilvikum vitni að vinnubrögðum sem ég taldi faglega óásættanleg og varð að meta hvað bæri að gera með þá vitneskju. Van Maanen (1988) fjallaði um mismunandi leiðir við að greina frá athyglisverðum rannsóknarniðurstöðum, eftir því hver tilgangurinn er hverju sinni. Savin-Baden og Fisher (2002) leggja áherslu á trúverðugleika, gagnsæi og heiðarleika í rannsóknnum. Þær telja brýnt að lýsa rannsóknarferlinu af nákvæmni, þeim breytingum sem eiga sér stað meðan á rannsókn stendur og því sem rannsakandi telur sig hafa lært. Jafnframt þurfi rannsakandi að skilgreina stöðu sína vel og vera meðvitaður um hana. Grein þessi er tilraun til að gera slíkt og hið sama.

Umfjöllunin hér á eftir er á nokkuð persónulegum nótum og beinist að aðferðafræðilegum og siðferðilegum álitamálum sem tengjast því að rannsaka og ræða tiltekið þjónustusvið í litlu samfélagi og að fara úr einu hlutverki í annað.

Tengsl við þátttakendur

Tengsl mín við þátttakendur voru mismunandi. Vegna fyrri starfa þekkti ég nokkra viðmælendur frá fornu fari, hafði komið að greiningu nokkurra barnanna og veitt öðrum víðtækari þjónustu. Að auki kannaðist ég við foreldra tveggja nemenda af öðrum vettvangi. Einungis foreldrar þriggja barna höfðu aldrei heyrt mín getið. Öðru máli gilti um starfslið skóla. Suma skólana hafði ég reyndar komið í áður en ekki starfað með kennurunum sem tóku þátt í rannsókninni.

Foreldrar eins barns höfnuðu þátttöku en þar fyrir utan tók foreldrahópurinn mér undantekningarlaust vel og sumir fögnuðu mér sem gömlum samstarfsmanni og félagi. Það var sem þeim fyndist ánægjulegt að geta gert mér greiða og virtust þeir kunna hlutverkaskiptunum vel. Fyrirfram bjóst ég við að auðveldara yrði að fá upplýsingar frá foreldrum þeirra barna sem ég þekkti áður en sú var ekki raunin. Gagnagreining leiddi í ljós góð tengsl við alla viðmælendur og voru þeir yfirleitt óragir við að tjá sig. Þar eð ég þekkti sögusviðið vel reyndist oftast auðvelt að halda uppi samræðum og spyrja markvisst. Þegar ég þekkti ekki barn og fjölskyldu gætti ég þess að ræða við foreldrana eftir heimsókn í skóla þannig að ég hefði innsýn í aðstæður. Stöku sinnum var ég beðin um faglega aðstoð sem iðjuþjálfí, svo sem að stilla hjálpartæki fyrir börnin heima eða gefa ráðleggingar um hagnýt atriði. Mér fannst ánægjulegt að geta veitt slíka aðstoð og þakka þar með fyrir fyrirhöfnina og tímann sem fólk hafði eytt með mér. Ég upplifði þetta aldrei sem vandamál. Einstöku foreldrar hringdu í mig síðar og báru undir mig tiltekið atriði en aðallega þó til að segja fréttir sem skiptu máli fyrir rannsóknina.

Flestir kennaranna tóku mér vel en nokkrir virtust ekki sérlega ásjáðir í að taka þátt. Þegar á hólminn var komið voru hins vegar flestir fúsir til að veita upplýsingar. Það kom nokkuð á óvart hve lítið flestir kennaranna spurðu. Gagnagreining leiddi síðar í ljós að sumir þeirra áttu erfitt með að setja orð á hlutina. Þeir voru meðvitaðir um að ekki var allt sem skyldi en gerðu sér ekki alveg grein fyrir því hvað það var eða hvers vegna. Því voru

kannski ekki forsendur til að spyrja. Ég veitti ekki hagnýtar upplýsingar í skólanum í sama mæli og á heimilum barnanna, hélt heldur meiri fjarlægð og gekk ekki inn í iðjuþjálfahlutverkið með ráðgjöf, upplýsingagjöf eða stillingur á búnaði. Ef ég hins vegar var spurð gaf ég stöku sinnum hugmyndir um hvert væri hægt að leita með eitt og annað. Stundum leiddu spurningar mínar um vinnulag og aðferðir til umræðna sem fólu síðan í sér upplýsingagjöf.

Ekki er ólíklegt að bakgrunnur minn hafi haft einhver áhrif á það sem viðmælendur kusu að deila með mér, sér í lagi þegar ég spurði um þjónustu við nemendur. Þegar á rannsóknina leið spurði ég í vaxandi mæli leiðandi spurninga til að fá kennara til að velta einu og öðru fyrir sér. Enginn þeirra hafði þó samband við mig aftur. Hins vegar veit ég að ýmsir fóru á stúfana að viðtali loknu, sérstaklega ef við höfðum í sameiningu skilgreint boðleiðir. Aðrir virtust eflast við það eitt að ræða hlutina. Ólína er kennari Gunnars, hreyfihamlaðs nemanda í 4. bekk. Hún tjáði mér að drengurinn væri nær alfarið á hennar ábyrgð og sagði svo:

Og ef skólinn tæki meiri ábyrgð á þessu þá er ég alveg viss um að það gengi betur ... En sérstaklega af því að þú kemur þá hugsa ég að ég fari bara að skessast meira og vera til dæmis með samráðsfundi innan skólans, samráðsfund í janúar og mars og segja fólki bara beint. „Heyrðu, undirbýrð þú ekkert kennsluna fyrir hann? Hvernig heldur þú að skólagangan hans væri ef ég bara segði: „Ég fæ ekkert borgað fyrir það“

Þannig hafði viðtalið sjálft áhrif á þjónustu við nemandann.

Að taka þátt eða ekki

Bakgrunnur minn kann að hafa haft áhrif á vilja foreldra til þátttöku og torveldað einhverjum að hafna henni. Ég tel þó að flestir hafi séð rannsóknina sem tækifæri til breytinga og því veittu þeir fúslega upplýsingar. Margir lýstu yfir ánægju með rannsóknina og fögnuðu því að fá að deila reynslu sinni og hafa áhrif. Kennarahópurinn var misleitari og í einstöku tilvikum varð ég að ganga eftir því að fá viðtal. Kennarar áttu í raun ekki auðvelt með að hafna þátttöku eftir að foreldrarnir höfðu gefið samþykki sitt og líklegt er að sumir hafi fundið sig knúna til að hitta mig þrátt fyrir annir. Viðtölin tóku að jafnaði eina klukkustund og það getur tekið 1-3 klst. að fylla matstækið SFA ítarlega út.

Hvað má segja í rannsóknum?

Ég varð vitni að einu og öðru sem betur mætti fara í þjónustu við nemendur. Þegar foreldrar spurðu mig álits varð stundum fátt um svör enda mikilvægt að rjúfa ekki að trúnað við kennara sem höfðu veitt aðgang að bekkjarstofunni og greint frá ýmsu sem þeim lá á hjarta. Hér lenti ég stundum í valþröng, ekki síst þegar mér fannst ábyrgðarhluti að þegja. Þetta var mest áberandi í upphafi en eftir því sem á rannsóknina leið varð ég leiknari í að aðgreina hvenær væri leyfilegt að tjá eigið álit og taka afstöðu. Ég tók einnig þá stefnu að gefa mjög skýrt til kynna að skoðun viðmælenda skipti mig miklu, tók undir með þeim og sýndi þeim skilning og hvatningu. Við þetta var sem fólk gerði sér betur grein fyrir því að ég var þarna til að læra en ekki sem fagmaður. Það opnaði sig meira en áður og veitti ríkulegri upplýsingar. Þetta átti bæði við um foreldra og kennara.

Í nokkrum tilvikum fékk ég að heyra af árekstrum milli fjölskyldu, skóla og stoðþjónustu og fékk mismunandi túlkun foreldra og kennara á tilteknum atvikum. Slík mál tóku töluvert á. Við gagnagreininguna kom í ljós að oftast var ekki við einstaklinga að sakast heldur lá vandinn gjarnan í skipulagi og tilhögun þjónustunnar og samskiptum milli mennta-, heilbrigðis- og félagskerfis. Ég varð því gagnrýnni og „pólítískari“ eftir því sem á rannsókna leið.

Sumir viðmælenda höfðu mikla þörf fyrir stuðning og ráðgjöf. Ég reyndi eftir megni að styðja við fólk og benda á leiðir en forðaðist að grípa inn í og leysa málin. Þarna þurfti ég stundum að halda aftur af mér enda alvön hlutverki iðjuþjálfans sem kemur með tillögur og bendir á lausnir. Það hlutverk gaf mér mikið á árum áður og var ég meðvituð um að fara ekki óafvitandi inn í það aftur. Mér fannst í raun edlilegt að svara beinum spurningum foreldra en sem fyrr segir spurðu kennararnir minna og því kom þessi staða ekki upp á sama hátt í skólanum.

Málum vísað í farveg

Einstöku mál voru í miklum ólestri og var ég ýmist beðin um eða fékk leyfi foreldra eða kennara til að vísa þeim í farveg. Hins vegar tók fagfólk tillögum mínum og málaleitan misvel. Sumir þökkðu góðar ábendingar en öðrum fannst greinilega að ég væri að hlutast til um þeirra mál. Þessi viðbrögð ullu vonbrigðum, sér í lagi þegar ég þóttist fullviss um að ihlut-

unar væri þörf. Í enn öðrum tilvikum var tekið við upplýsingunum en ekkert gert með þær og það fannst mér líka miður. Það átti sérstaklega við ef mál höfðu verið lengi í ólestri og foreldrar bundu vonir við að nú gerðist loksins eitthvað. Þá var slæmt að allt væri áfram við það sama.

Ég velti því stundum fyrir mér hvort einhverjum af fyrri samstarfsfélögum stæði ógn af mér og litu á mig sem eins konar faglega lögreglu. Átök milli háskólafélags og starfandi fagmanna eru alþekkt, ýmsum þykir að háskólafolk setji sig stundum á háan sess og þekki ekki hvernig er að takast á við raunveruleikann. Því er til að svara að ekki er langt síðan ég var sjálf í ábyrgðarstöðu sem fagmaður og hef einlægán áhuga á faglegrí þróun og vinnubrögðum. Rannsóknin hefur veitt mér innsýn í ýmislegt sem mér var áður hulið og ég tel mikilvægt að koma þeirri þekkingu áleiðis. Í fyrra starfi sem iðjuþjálfí veitti ég til dæmis oft ráðgjöf út í skólana, leiðbeindi um tiltekna þætti inni í kennslustofunni og veitti upplýsingar og ráðleggingar á fundum. Við það að fylgjast með bekkjarstarfinu í nokkra tíma í senn við gagnaöflun sá ég skyndilega aðra hluti en áður og öðlaðist skilning á því hvers vegna eitt og annað gekk ekki eftir á árum áður. Þegar ég lít til baka finnst mér að stundum hafi ég komið í þyrlulíki á staðinn og ekki verið í raunverulegum tengslum við það sem þar fór fram. Þetta hefur leitt til uppgjörs við fortíðina sem er á tíðum sársaukafullt, sér í lagi þegar málin tengjast gömlum skjólstaðingum og samstarfsmönnum eða eigin fagi og stétt. Þegar ég varð vitni að vinnubrögðum sem mér fannst hvorki nægilega fagleg né markviss hugsaði ég stundum með trega: „Þetta hefði getað verið ég.“

Fólk í minni stöðu þarf þó að gæta þess vel að fyllast ekki hroka yfir nýfenginni þekkingu og setja hlutina fram á þann hátt að þeir séu gagnlegir þeim sem málið varðar. Fyrrum samstarfsmönnum og öðrum sem bundnir eru af kerfislægum hindrunum og sem ekki eru í sömu aðstöðu og ég kann að finnast umræðan ógnandi og að gert sé lítið úr starfi þeirra. Gagnrýnin beinist þó ekki að vinnubrögðum einstöku fagmanna heldur að utanaðkomandi hindrunum sem koma í veg fyrir bestu mögulegu þjónustu við nemendur með hreyfihömlun. Oft stranda málin á því að þjónustukerfin tala ekki nægilega vel saman. Ástæða þess að einn nemandi á landsbyggðinni notaði ekki rafmagnshjólástólinn sinn í skólanum um margra mánaða skeið var sú að hann komst ekki að tölvunni í honum. Þjónustuaðilarnir á höfuðborgarsvæðinu vissu ekkert um málið, vegna fjarlægðarinnar voru samskiptin takmörkuð. Þegar mig bar að garði kom í ljós að auðvelt var að laga tölvuaðstöðuna þannig að nemandinn kæmist að í hjólástólum.

Gagnrýnin greining

Oft hef ég velt því fyrir mér hvort bakgrunnur minn og sívaxandi gagnrýni á kerfið liti um of gagnagreininguna. Skilningur á því sem í gögnum er hlýtur að litast af eigin reynslu og skoðunum og spurningin er hvort eitthvað fari fram hjá mér vegna þessa? Ég vil vera gagnrýnin en ekki hlutdræg. Því hef ég lesið gögnin margsinnis og lagt mig fram um að nálgast þau með opnum huga. Það hefur verið lærdómsríkt og stundum leitt í ljós ný þemu og tengingar. Það hefur einnig hjálpað töluvert að vera með mismunandi tegundir af eigindlegum gögnum, bæði viðtöl og þátttökuathuganir, og megindleg gögn að auki. Þannig hef ég fengið ólík sjónarhorn og úr hafa orðið áhugaverðar vangaveltur. Stundum eru upplýsingarnar misvísandi sem hefur orðið hvati til þess að kafa enn frekar til að finna trúverðugar skýringar. Gott dæmi um það er þegar nokkrir kennarar tjáðu mér að hreyfihamlaðir nemendur væru ekkert vandamál í skólanum, nemendur með aðrar fatlanir svo sem þroskahömlun og ofvirkni væru mun erfiðari viðureignar. Þegar þessir sömu kennarar fylltu út matstækið SFA kom í ljós að þátttaka hreyfihömluðu nemendanna var takmörkuð við fjölmargar aðstæður í skólanum. Það leiðir líkum að því að hugtakið „vandamál“ miðist ekki endilega við þátttöku og virkni nemenda heldur miklu frekar hvort þeir trufla bekkjarstarfið eður ei. Enginn þeirra kennara sem sýndu mestan áhuga og eldmód svörðu þó á þennan veg.

Eigin viðbrögð við gagnagreiningunni hafa að auki verið lærdómsrík. Ég hef ekki alltaf verið alls kostar ánægð með það sem í gögnunum er að finna og sumt hefur mér hreinlega þótt miður. Eftir því sem á rannsóknina hefur liðið og ég verð sjóaðri er auðveldara að takast á við slíkt.

Niðurlag

Það er áhugavert og lærdómsríkt að skoða eigin garð eftir nokkurra ára fjarvist, öðlast nýja yfirsýn yfir skipulagið og heildina auk þess að huga að því hvernig tilteknum einstaklingum hefur farnast. Það getur líka tekið á, sér í lagi ef maður hefur áður lagt alúð í hönnun og útfærslu sem reynist svo ekki sem skyldi. Ég tek undir með Bogdan og Biklen (1998), Conneeley (2002) og öðrum sem staðhæfa að rannsakendur verði að vera meðvitaðir um áhrif eigin reynslu á val og sýn á viðfangsefni, aðgengi að vettvangi, gagnasöfnun, greiningu, túlkun og skrif. Ég tel mig hafa lært mikið af

rannsóknarferlinu, m.a. hvað gefst vel og hvað ber að varast. Einnig hef ég lært ýmislegt um sjálfa mig sem rannsakanda. Margir foreldrar, kennarar og fagmenn hafa haft á orði að þeir fagni rannsókninni og bindi væntingar við hana. Þessi viðbrögð gefa mér aukinn kraft í áframhaldandi vinnu við gagnagreiningu og skrif.

Heimildir

- Bogdan, R. C. og Biklen, S. K. (1998). *Qualitative research for education* (3. útg.). Massachusetts: Allyn and Bacon.
- Conneeley, A. L. (2002). Methodological issues in qualitative research for the researcher/practitioner. *British Journal of Occupational Therapy*, 65, 185-190.
- Coster, W., Deeney, T., Haltiwanger, J. og Haley, S. (1998). *School function assessment, SFA: Handbook*. San Antonio: Psychological Corporation.
- Hamberg, K. og Johansson, E. E. (1999). Practitioner, researcher, and gender conflict in a qualitative study. *Qualitative Health Research*, 9, 455-467.
- Hemmingsson, H. og Borell, L. (2002). Environmental barriers in mainstream schools. *Child Care, Health and Development*, 28, 57-63.
- Jón Baldvin Hannesson, Rósa Eggertsdóttir og Rúnar Sigbórsson (2002). Að tala fyrir sig sjálfur: Starfendarannsóknir og starfsþroski kennara. Í Jón Baldvin Hannesson, Rósa Eggertsdóttir og Rúnar Sigbórsson (Ritstj.), *Aukin gæði náms* (bls. 17-28). Reykjavík: Rannsóknastofnun Kennaraháskóla Íslands.
- Law, M., Haight, M., Milroy, B., Willms, D., Stewart, D. og Rosenbaum, P. (1999). Environmental factors affecting the occupations of children with physical disabilities. *Journal of Occupational Science*, 6, 102-110.
- McNiff, J., Lomax, P. og Whitehead, J. (1996). *You and your action research project*. London: RoutledgeFalmer.
- Savin-Baden, M. og Fisher, A. (2002). Negotiating honesties in the research process. *British Journal of Occupational Therapy*, 65, 191-193.
- Taylor, S. J. (1987). Observing abuse: Professional ethics and personal morality in field research. *Qualitative Sociology*, 13, 183-192.
- Van Maanen, J. (1988). *Tales of the field: On writing ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.

Samskipti indíána og Vestur- Íslendinga í Manitóba og Norður-Dakóta 1875-1930

Helga Ögmundardóttir

Erindi þetta er í reynd stutt kynning á meistaraþrófsritgerð minni í mannfræði sem fjallar um samskipti frumbyggja Norður-Ameríku og íslenskra innflytjenda aðallega á fyrstu áratugum Vesturheimsferða frá Íslandi, eða frá 1875 en teygir sig þó til um 1930. Gerð verður grein fyrir helstu atriðum ritgerðarinnar, hvað varðar efnistöð, aðferðir og niðurstöður.

Í þeirri umfjöllun um Vesturheimsferðir Íslendinga, sem verið hefur mest áberandi á undanförunum árum og áratugum, er athyglinni einkum beint að innri málum innflytjendahópsins en minna gert af því að athuga samskipti hans við aðra hópa í því nýlendusamfélagi sem bæði einkenndi Kanada og Bandaríkin á þessum tíma. Á þetta einnig við um eldri sagnaritun um Vesturheimsferðir, þar sem valinn er næstum alltaf sjónarhóll íslenskrar menningar, afdrif hennar vestan hafs og tengsl við gamla landið. Í ljósi þess að sagnfræðileg túlkun og ritun hér á landi á 20. öld fór að mestu fram í anda þjóðernishyggju er þetta í sjálfu sér eðlilegt, en mikilvægt er að átta sig á því að til séu aðrar hliðar Vesturheimsferða Íslendinga en þær sem féllu að heimsmynd þjóðernishyggjunnar. Það er því sjálfsagt að nú, þegar hugtök eins og þjóð og þjóðríki eru ekki lengur talin gefnar stærðir, sé sjónum beint að ýmsum öðrum hliðum þessara fólksflutninga.

Ein sú spurning, sem vaknað hefur í hugum þeirra sem hafa kynnt sér Vesturheimsferðir, er spurningin hvernig verið hafi samskiptin milli Íslendinga og þeirra frumbyggja sem áttu það land er innflytjendurnir tóku og eignuðu sér. Hún snertir nefnilega einn af þeim grundvallarstrengjum sem þjóðernishyggjan er ofin úr, það er rætur fólks í landi sem það kallar sitt, fósturlandinu. Sögur um góð samskipti Íslendinga og indíána hafa gengið meðal manna frá upphafi og það voru einmitt þessar sögur sem kveiktu áhuga minn á efninu.

Heimildir og efnistöð

Íslenskar frumheimildir mínar eru dagbækur, bréf og endurminningar Vesturheimsfara, bæði prentað og óprentað efni. Aðrar heimildir eru ýmis rit sagnfræðilegs eðlis um Vesturheimsferðir Íslendinga sem og annarra þjóða og um sögu Norður-Ameríku, einkum sögu samskipta evrópskra innflytjenda og frumbyggja álfunnar. Í þriðja og síðasta lagi eru notuð ýmis fræðirit mann- og sagnfræðilegs eðlis til að skýra efnið, og er kjarninn í þeim kenningar nokkurra fræðimanna um nýlendusamfélög 19. og 20. aldar. Hvað varðar þjóðernishyggjuna eru það einkum hugmyndir Guðmundar Hálfðanarsonar um hana sem er hér stuðst við.

Strax í upphafi rannsóknar minnar varð mér ljóst að um meira efni væri að ræða en hægt væri með góðu móti að gera grein fyrir í ritgerð sem þessari og var því haft að leiðarljósi að nota elstu og persónulegustu heimildirnar en nota efni eins og dagblöð, tímarit og önnur opinber skrif aðeins til stuðnings. Þannig varð aðalmarkmiðið að gera grein fyrir hvernig hugmyndir Íslendinga komu fram í persónulegum skrifum, fyrir utan að bregða upp mynd af samskiptum þeirra og indíánanna og setja svo þetta tvennt í fræðilegt samhengi nýlendutímans. Landfræðilega einskorðaði ég mig við Manítóbafylki í Kanada og Norður-Dakótafylki í Bandaríkjunum, svæði sem flestir íslenskir innflytjendur bjuggu á.

Örlítið um kenningar

Mannfræðin hefur lengi glímt við það flókna fyrirbæri sem nýlendu-samfélagið var, og í rauninni er hún sjálf sem fræðgrein upphaflega spröttin úr heimsmynd nýlendu-tímans. Það er því úr miklu að móða þegar leitað er fanga í kenningasmíðju hennar um samskipti þeirra ótrúlega fjölbreyttu hópa manna sem mættust og áttust við í nýlendusamfélögum þeim er urðu til eftir að Evrópumenn hófu útþenslu sína til annarra heimsálfa fyrir um 500 árum. Þó eru það nokkur hugtök sem virðast miðlæg í þeim kenningum er hæst hefur borið á þessu sviði. Þrjú þeirra, það er hugtökin ímynd, sjálfsmynd og vald, nota ég sem grunnhugtök í greiningu minni á efni ritgerðarinnar. Hvað varðar fræðilegar hugmyndir um íslenskt samfélag á 19. og 20. öld er ljóst eins og áður segir, að hugmyndafræði þjóðernishyggju var sú heimsmynd sem mótaði túlkun forystu- og menntamanna á samtíma sínum og þá einnig þeirra sem fóru vestur um haf. Almennigur gerði einnig þessa

hugmyndafræði smám saman að sinni, og er því greining á henni í rauninni fjórði hornsteinn þess kenningaramma sem notaður er í þessari rannsókn. Í stuttu máli er það tvennt sem skýrt er í verkefninu, annars vegar sjálf samskipti indíána og Íslendinga á vettvangi nýlendusamfélagsins og hins vegar þær hugmyndir sem samskiptin kölluðu fram í hugum innflytjendanna frá Íslandi, en þar kemur menningarlegt veganesti þeirra mjög við sögu sem og innbyrðis einkenni þess hóps sem héðan fór.

Til að skilja hvernig samskipti frumbyggjanna og innflytjendanna þróuðust verður að setja þau í félagslegt samhengi þess tímabils og landsvæðis sem við á í hverju tilviki. Hvorki er hægt að setja allar svokallaðar Íslendingabyggðir undir einn hatt né einstaka íbúa þeirra og enn síður að láta nægja að skoða breytni þeirra einungis innan frá, það er frá hinum íslenska sjónarhóli. Í flóknum nýlendusamfélögum, eins og þeim sem voru í Kanada og Bandaríkjunum á 19. öld, var oft mikill munur milli svæða, og á hverjum gefnum stað ríktu aðstæður sem voru sérstakar fyrir hann og hver nýr hópur innflytjenda varð að læra á og aðlagast. Við það hafði umræddur hópur síðan áhrif á það samskipta- og valdakerfi sem fyrir var. Þannig var það að þegar Íslendingar komu til Vesturheims lærðu þeir á það net samskipta og hagsmunabaráttu sem fyrir var, fóru smám saman að taka þátt í lífinu á hverjum stað, sér og sínum til framdráttar og höfðu þannig áhrif á áframhaldandi tilvist viðkomandi samfélagsgerðar. Greining á samskiptum þeirra og viðhorfum til indíánanna, sem oftast tilheyrðu neðstu lögum valdastigans, gefur oft skýra mynd af þeirri hugmyndafræði sem spratt upp meðal íslensku innflytjendanna og sýnir að hún var bæði einstaklings- og svæðisbundin. Hlutverk valds í samskiptum einstaklinga og hópa er þungamiðja þessarar greiningar, þar sem vald er í stuttu máli skilgreint sem ferli ákveðinna samskipta er hefur tiltekna virkni við hverjar aðstæður fyrir sig.

Við það að standa andspænis og eiga í sífelldum skiptum við aðra hópa skapast og endurskapast ákveðin sjálfsmynd hjá tilteknum samfélagshóp. Sjálfsmynd hópsins kallast á við ímyndir annarra hópa og á sama hátt hefur hver hópur ákveðna ímynd í augum hinna. Í samskiptum hópanna er þessum sjálfsmyndum og ímyndum síðan teft fram í baráttunni um tækifæri og audæfi samfélagsins, og verða þær kjarninn í hagsmunapólitík þeirra. Íslendingar tóku þátt í þessum hræringum eins og aðrir hópar í Norður-Ameríku, sjálfsmynd þeirra þar skapaðist úr heimaefengnum hugmyndum um sjálfa sig, sjálfsmyndinni sem mótaðist við komuna til Vesturheims, er þeir stóðu andspænis *hinum* af ýmsu tagi, og síðast en ekki síst þeirri ímynd sem þeir fengu í augum *hinna*.

Helstu niðurstöður

Ekki verður sagt að samskipti indíána og íslenskra innflytjenda í Manítóba og Norður-Dakóta hafi verið mikil eða víðtæk. En þó er ljóst að á ákveðnum svæðum og tímabilum urðu þau töluverð og oft nán og fjölbreytileg bæði hvað varðar eðli og afleiðingar. Skoða verður hvert tilvik fyrir sig, og ekki er hægt að alhæfa um að þau hafi verið annað hvort jákvæð eða neikvæð. Þau spanna allt frá vináttu og samhjálp til átaka og fordóma. En þegar á heildina er litið má segja að það hafi verið frumbyggjunum í óhag að Íslendingar komu og settust að á landi þeirra, ásamt milljónum annarra innflytjenda.

Um landnám evrópskra innflytjenda í Kanada og Bandaríkjunum giltu ákveðnar reglur og sama má segja um flest sem við kom frumbyggjunum, meðal annars hvar þeir máttu búa og í rauninni hvernig koma átti fram við þá formlega. Það fór síðan eftir aðstæðum á hverjum stað og þeim venjum og viðhorfum sem þar ríktu hver framvindan varð. Íslendingar komu inn í þessa atburðarás með sitt eigið hugmyndafræðilega vegarnersti og urðu síðan smám saman fyrir áhrifum frá þeim orðræðum og hugmyndum sem þeir námu með nýju tungumáli og kynnum af öðrum etnískum hópum. Þeir fóru smám saman á almennum forsendum að taka þátt í því samspili sem var á hverjum stað milli nýlendubúanna. Á sama hátt höfðu þeir áhrif á félagslegt umhverfi sitt sem einstaklingar og hópur.

Þegar greina á það hugmyndafræðilega vegarnersti sem íslenskir Vesturheimsfarar komu með til Ameríku, verður að huga að hvar í samfélaginu fólk stóð, sérstaklega hvað varðar valdastöðu og með hverjum það sam-samaði sig - hvort það leit á sig sem leiðtoga af einhverju tagi eða einstaklinga sem vildu eða var fengið það hlutverk að leiða hópinn, nýlenduna eða einhverja þá stofnun sem varðveita átti íslenska menningu, tungu og siði. Það var nefnilega hugmyndafræði þjóðernishyggiu sem leiðtogar Íslendinga notuðu fyrst og fremst í túlkun og réttlætningu á landnáminu í Ameríku, jafnframt því sem gert var, hvort sem það heppnaðist eða ekki. Og það var þessi sama þjóðernishyggiu sem notuð var til að mynda þann samloðunarkraft er hélt hópnum sem heild, því að það var frá hópnum sem leiðtogarnir fengu umboð sitt frá sem foringjar og þar með valdamenn. Síðan voru það menn úr þessum röðum sem rituðu hina opinberu sögu landnámsins. Það sem blasir við í sagnfræðilegum ritum frá fyrstu áratugunum eftir að Vesturheimsferðir hefjast er því fyrst og fremst sjónarhóll þjóðernishyggiu, og önnur viðhorf eða lífshættir sem ekki féllu að þessu mynstri eru lítt eða ekki sýnilegir. Þau atriði birtast frekar í þeim óopin-

beru og persónulegu skrifum sem rannsókn þessi byggist á. Þótt þjóð-ernishyggan hafi verið orðin töluvert útbreidd sem pólitísk hugmyndafræði á Íslandi á þessum tíma voru alls ekki allir búnir að meðtaka hana sem lífssýn, og meðal venjulegs fólks voru margir með önnur viðhorf.

Ekki vildu allir hlíta boðum leiðtoganna eða búa við það lífsmynstur sem ríkti í mörgum byggðum Íslendinga og létu sig því hverfa í mannhafið í Ameríku. Andstæður sem fyrirfundust í samfélagskerfi íslenska bændasamfélagsins skerptust í hinum nýju heimkynnum því ekki fóru allir sömu leið. Þeir sem ekki vildu halda sig hjá sínum hópi hurfu jafnframt af spjöldum sögu Íslendinga í Vesturheimi, nema þeir væru slíkir menningarberar að þeir þættu góðir fulltrúar þjóðar sinnar. Flestir sem ekki féllu að ímynd hins sanna Íslendinga fengu einhvers konar neikvæðan stimpil eða um þá var einfaldlega að mestu þagað, einkum þann hluta lífs þeirra sem ekki féll að hinu æskilega mynstri. Um konur sem lögðu lag sitt við indíána til dæmis var oftast ekki rætt, jafnvel þótt þær héldu áfram að hafa samskipti við þá ættingja sem vildu það á annað borð sjálfir.

Á því svæði sem kallað var Nýja-Ísland, við vestanvert Winnipegvatn, þar sem í upphafi var lokuð nýlenda fyrir Íslendinga, voru í byrjun nær eingöngu frumbyggjar og þeir fáir eftir fyrsta veturinn þegar flestir létust úr bólusótt sem Íslendingar báru með sér. Nokkrir indíánanna fluttust síðan burt eftir að stjórnvöld gerðu þeim ljóst að svæðið tilheyrði þeim ekki lengur. Það var þó einn sem ekki sætti sig við að flytja af því landi sem hann hafði yrkt og veitt á, John Ramsay, og varð dvöl hans í Nýja-Íslandi til þess að hann varð þjóðsagnapersóna í hugum fólks á svæðinu. Deilur hans við fyrstu Íslendingana, sem námu land við *White Mud River* nyrst í nýlendunni, lifa í sögum og sagnaritun, en sjaldan er talað um þann raunverulega órétt sem hann var beittur, enda átti hann í landadeilum við yfirvöld um margra ára skeið þar sem hann beið algjöran ósigur. Í heimildum mínum er sagt að Íslendingar hafi leyft honum að búa áfram á landi sínu, þrátt fyrir að hann hefði átt sem indíáni að flytja á verndarsvæði. Um það má deila hvers vegna enginn stóð með honum gegn stjórnvöldum, en ljóst er að þau lög sem giltu gerðu ekki ráð fyrir veru hans í byggð hvítra landnema.

Mikilvægt er að gera sér grein fyrir hvaða ímynd Íslendingar höfðu í augum þeirra sem fyrir voru þar sem þeir settust að í Ameríku. Algengt var að þeir væru álitnir einhvers konar Inúítar eða Eskimóar sem á þessum tíma voru vart taldir nema hálfmennskir villimenn. Íslendingar fengu líka á sig þann stimpil í byrjun, einkum í Manítóba, að vera af lægsta flokki innflytjenda, sóðalegir og illa að sér í flestu. Slök verkunnátta og vankunnátta í samskiptum við aðra, sem gerði þá barnalega í augum margra,

staðfesti líka frekar en hitt að þeir væru ekki almennilega siðmenntaðir, svo margir fóru að fyrirverða sig fyrir þjóðerni sitt. Var því um að velja fyrir þá annað hvort að sætta sig við að vera meðal þeirra neðstu í goggunar-röðinni eða sanna ágæti sitt sem siðaður og menningarlegur hópur. Það var meðal annars gert með því að velja gaumgæfilega þann félagsskap sem hæfði slíku fólki, læra siði herrastéttarinnar, mál hennar og viðhorf og afneita samneyti við þá sem lægst stóðu, til dæmis indíána og *Métisfólk* (kynblendinga). Ef við þá þurfti að skipta átti það að vera samkvæmt þeim umgengnisreglum sem giltu í samskiptum efri laga samfélagsins við þau neðri. Fyrir flesta var engin spurning um hvar í hópi þeir vildu vera, og ef þeir gátu það ekki sjálfir reyndu þeir að minnsta kosti að gera börnum sínum kleift að klifra upp metorðastigann.

Við Winnipegvatn þróuðust samskipti fólks af íslenskum uppruna og frumbyggja í þá átt að þeir fyrrnefndu urðu frekar eigendur eða stjórnendur útgerða og báta sem réðu indíána í vinnu, og þannig fóru samskipti hópanna að bera einkenni dæmigerðra etnískra samskipta þar sem annar hópurinn er efnahagslega og félagslega æðri hinum. En við vötnin í Manitóba urðu samskiptin jafnframt enn nánari en annars staðar svo þar má finna einna mesta blöndun hópanna. Þögnin sem ríkir um í hinni opinberu sagnaritun landnáms Íslendinga í Vesturheimi um afkomendur af blönduðum uppruna segir sína sögu um viðhorfin þegar fram í sótti.

Í Norður-Dakóta varð útkoman önnur en í Manitóba því þar ríktu aðrar félagslegar og sögulegar aðstæður, og Íslendingar komu þar inn í töluvert hardari heim samskipta frumbyggja og hvítra manna. Þar höfðu átök indíána og bandaríska hersins haft í för með sér afar fordómafullt andrúmsloft gangvart þeim fyrrnefndu, og orðræður þær sem margir Íslendingar þar lærðu með enskunnni sýndu indíána sem blóðþyrsta villimenn. Þarna urðu samskiptin lítil sem engin, einfaldlega af því að búið var að reka næstum alla frumbyggjana inn á verndarsvæði. Íslendingum þarna virðist fljótt hafa tekist að samlagast efri lögum samfélagsins sem góðir bændur eða embættismenn með góða menntun. Lítið sem ekkert er minnst á þá í heimildum, sem lentu undir í bandarísku samfélagi, né þá sem ekki áttu æskilegt lífshlaup samkvæmt hinu íslenska sjónarhorni.

Það er alltaf aðstæðubundið til hvaða hóps manneskjur telja sig heyra. Fer það eftir hagsmunum og skipan mála hverju sinni, og þarf einstaklingurinn að velja og meta hvernig úr skuli spilað til að útkoman verði sem best. En það er líka undir því komið hvernig aðrir líta á viðkomandi, hverjum honum finnst hann tilheyra og hverjum hann síðan endar að samasama sig með. Fyrir þá sem neðstir eru í samfélaginu er valið á hinn bóginn lítið sem ekkert.

Deyðir fátæktin móðurástina?

Jónína Einarsdóttir

Það er umdeilt meðal fræðimanna að hversu miklu leyti tilfinningar fólks, þar með talin móðurastin, séu meðfæddar og að hve miklu leyti þær mótist af menningu og félagslegum aðstæðum (Badinter, 1980; Brison og Leavitt, 1995; Hausfater og Hrdy, 1984; M. H. Klaus, Kennel og P. H. Klaus, 1995; Kristeva, 1980; Lutz, 1988; Oatley og Jenkins, 1996; Rosenblatt, 1993).

Félagslíffræðingurinn Sarah Blaffer Hrdy (1990, 1999) heldur því fram að móðurastin sé fyrst og fremst líffræðilegt fyrirbæri. Hún telur að mæður hafi þróast til þess að ala önn fyrir börnum sínum með hliðsjón að gæðum þeirra fremur en fjölda, en það veiti þeim sjálfum öruggari afkomu og auki líkurnar á að einhver barnanna lifi. Samkvæmt Hrdy eru allar mæður fæddar með þann eiginleika að vanhírða börn sín og jafnvel myrða þau ef þær hagnist á því, en líklegra sé að það gerist ef börnin eru ólífvænleg og ef mæðurnar búi við fátækt. Hrdy (1990) gerir ráð fyrir því að menningin aðlagi sig að þörfum náttúrunnar þannig að þar sem barnamorð séu algeng þróist síðir sem ýti undir aðskilnað móður og barns (Hrdy 1990). Hrdy (1999) viðurkennir þó að til séu mæður sem hegði sér í andstöðu við meðfætt eðli sitt og vinni gegn eigin hagsæld. Hér vísar hún til foreldra í hinum vestræna heimi sem helga líf sitt illa fötluðum börnum. Samkvæmt Hrdy stýrist atferli slíkra foreldra af siðferðilegum hugmyndum og þau eru „virt og dád fyrir að annast börn sem þau væru fordæmd fyrir í öðrum samfélögum af nágrönnum sínum fyrir að losa sig ekki við“ (1999, bls. 460).

Mannfræðingurinn Nancy Scheper-Hughes staðhæfir, andsætt Hrdy, að móðurastin sé „allt annað en náttúrulegt fyrirbæri“ (1992, bls. 341) og sé fyrst og fremst félags- og menningarlega sköpuð. Hún gerði vettvangs-könnun í fátæktaarhverfinu Alto í norðaustur Brasilíu þar sem hún skoðaði viðbrögð mæðra við veikindum og dauða barna sinna. Scheper-Hughes telur að mæðurnar tengist börnum sínum seint og það leyfi þeim siðferðilega að vanhírða þau og syrgja ekki dauða þeirra. Þetta á sérstaklega við um börn sem eru fötluð eða dafna illa. Þannig er mæðrunum kleift að sinna betur þeim börnum sem eru sterkari og lífvænlegri. Scheper-Hughes telur

að áhugaleysi fyrir lífi barna á öllum stigum brasilíska þjóðfélagsins leiði til þess að barnadauði þyki eðlilegur.

Scheper-Hughes heldur því fram að víða í Þriðja heiminum sé barnadauða tekið sem fyrirsjáanlegu minniháttar óláni fremur en harmleik. Það sé því sjálfgefið að setta sig við hann með „jafnaðargeði og stillingu eins og óbreytanlegri staðreynd mannlegrar tilveru“ (1992, bls. 275). Samkvæmt Scheper-Hughes er vanhvirða barna og barnamorð leið fátækra mæðra til að lifa af. Niðurstaða hennar er að menningin verndi mæður gegn sorg og geri þeim þannig mögulegt að halda áfram lífsbaráttunni. Scheper-Hughes telur þó að þessi vernd gildi aðeins um mæður sem búa við mikla fátækt, og bendir á að fyrir betur staðar konur þar sem hún gerði vettvangsrannsókn sína var barnadauði „eins átakanlegur og afbrigðilegur eins og fyrir allar velstaðar konur annarsstaðar í veröldinni“ (1992, bls. 328).

Í þessu erindi mun ég skoða umönnun Papelbarna og viðbrögð mæðra við veikindum þeirra og dauða í ljósi ofangreindrar umræðu. Ég skoða sérstaklega hugmyndir um börn, nafngiftir, sjúkdóma og lífið eftir dauðann, en ákveðin útfærsla þessara þátta er gjarna taldin endurspeglá áhugaleysi mæðra fyrir lífi barna sinna. Erindið byggir á vettvangsrannsóknnum í Biombosýslu, Gínea-Bissá, Vestur-Afríku á tímabilinu 1993-1998.¹

Staðarhættir og menning

Gínea-Bissá er eitt af tíu fátækustu löndum heims. Papelfólkið er um það bil sjö prósent af íbúum landsins sem eru rúm milljón. Í Biombosýslu búa um 62000 manns og eru þrír fjórðu hlutar þeirra Papel. Vannæring er algeng meðal barna og þriðja hvert barn deyr fyrir fimm ára aldur (Aaby, Gomes, Høj og Sandstöm, 1997; Geir Gunnlaugsson, 1993).

Papelfólkið byggir afkomu sína að miklu leyti á landbúnaði. Það skiptist í sjö ættir og börn tilheyra ætt móður sinnar. Móðurréttur gildir hvað varðar erfðir en það þýðir að elsti systursonur látins manns erfir hann. Fjólkvæni er algengt og við giftingu flytja konur inn á heimili maka síns. Flest Papelfólk aðhyllist eigin trúarbrögð, en lítill minnihluti þeirra eru kristnir. Samkvæmt Papeltrú er til einn Guð sem leitast við að leiða mannfólkið til betri vegar. Trúarbrögð Papelfólksins byggjast á endurholdgun sem felur í sér að sálir flytjast milli þessa heims og hins heimsins við fæðingar og andlát. *Balobeirus* eru trúarlegir sérfræðingar, bæði konur og menn,

1 Folkekirkens nødhjelp, Kaupmannahöfn, studdi framkvæmd vettvangsrannsókarinnar.

sem geta talað við Guð annað hvort fyrir milligöngu sála forfeðranna sem hafa tekið sér bólfestu í tré sem nefnist *baloba* eða fyrir milligöngu *kansaré* sem eru börur sem nota má til að segja fyrir um atburði. *Djambakus* eru trúarlegir sérfræðingar, konur og menn, sem vinna að lækningum og lausn daglegra vandamála með aðstoð anda, sem kallast *iran*. Þeir vinna líka gegn göldrum, en hafa samtímis þá þekkingu sem þarf til að beita þeim.

Hugmyndir um börn og barnauppleði

Rannsóknir sýna menningarbundinn mun á hugmyndum um börn og barnauppleði (Jahoda og Lewis, 1989; Kulick, 1992; LeVine o.fl., 1994; Morton, 1996). Niðurstæða þessara rannsókna sýna oft að samband sé milli barnauppleðis og hugmynda um börn. Scheper-Hughes (1992) skýrir til dæmis vanhirðu ungbarna fátækra mæðra í Brasilíu með því að þær líti á börn sín sem ófullkomnar mannverur og án persónuleika fyrstu mánuði lífsins.

Papelkonur vilja eignast mörg börn af báðum kynjum, en það er þó sérstaklega mikilvægt fyrir þær að eiga dætur til að viðhalda eigin ætt. Samband móður og barns er sagt vera spurning um að gefa og þiggja. Mæður segja að þær þoli sársaukafullar fæðingar og önnur óþægindi sem þeim fylgja til að eignast börn sem auki veg og vanda ættar þeirra, veiti þeim sjálfum aukið félags- og fjárhagslegt öryggi og tryggi þeim virðingarverða jarðarför og aðgang að hinum heiminum. Auk þess leggja Papelkonur, og reyndar menn líka, áherslu á að börn séu indæl og það sé mikil ánægja af að vera í návist þeirra.

Börn eru talin vera mannlegar verur við fæðingu með endurborna sál. Það er þó einstaka undantekning hér á, þar sem örfá börn eru grunuð um að hafa fæðst án sálar og séu því nokkurskonar andabörn eða *iran*. Mæður ætla börnum sínum ákveðinn vilja og ásetning við fæðingu og telja þau hafa ákveðin persónuleg einkenni sem þau hafi erfitt frá þeim sem áður hafði sálina. Ungbörn hafa þó ekki þroska til að læra mikið og það er hlutverk móður að túlka vilja þeirra og þarfir og sinna þeim sem best.

Börn þurfa mismikla umönnun, sum eru vær en önnur meira krefjandi. Umönnun barna einkennist af brjóstgjöf í allt að tvö ár. Barn má aldrei skilja eftir eitt og mikið er haldið á barninu sem sefur við hlið móður sinnar. Það er mikilvægt að hugga grátandi barn fljótt svo gráturinn verði ekki að leiðum vana. Börn fá nudd og eru þjálfuð til að sitja og ganga og vitsmunalegum þroska þeirra er veitt athygli.

Þó að persónuleiki sé að einhverju leiti talinn vera meðfæddur er mikið lagt upp úr að veita börnum staðgott uppeldi og kenna þeim aga og vinnusemi. Foreldrar, eða hver sá sem kemur í þeirra stað, eru ábyrgir fyrir uppeldi barnanna. Það er talið sjálfsagt að beita aga svo börn hlýði, en það er aðeins á valdi ábyrgs uppalanda að gera svo. Slái einhver annarra manna börn er það talið vera móðgun við foreldrana og vísbending um að viðkomandi telji þá ekki hafa sinnt uppeldishlutverki sínu sem skyldi.

Nafngiftir

Hátt hlutfall barnadauða hefur stundum áhrif á venjur um nafngiftir bæði hvað varðar tímasetningu nafngiftar og val á nafni (Alford, 1988). Tilhneiging er til þess að fresta nafngiftum og að börnum séu gefin ljót og jafnvel ögrandi nöfn í samfélögum þar sem barnadauði er hár. Scheper-Hughes (1984; 1985) leggur áherslu á að sein nafngift á ungbörnum og val á nöfnum fyrir þau endurspeglar áhugaleysi fátækra brasilískra mæðra fyrir lífi barna sinna. Hún nefnir að mörg börn hafi sama nafnið, nöfn séu oft ópersónuleg eða að börnum séu gefin nöfn látinna systkina. Þetta megi rekja til þess börn séu ekki talin vera fullgildar mannverur og að eitt barn sé talið koma í stað annars.

Papelfólkið heldur ekki sérstaka athöfn fyrir nafngiftir. Sum börn fá nafn um leið og þau fæðast, en algengt er að hver sá sem hefur áhuga á að nefna barnið leggi til nafn. Síðan verður það nafn notað sem festist við barnið og verði ekki samstaða um nafn notar hver það nafn sem hann eða hún kys. Í þessum tilvikum er oftast um að ræða Papelnafn. Þegar móðir fer með barnið á heilsugæslustöð til bólusetningar gefur hún upp nafn sem er skráð á bólusetningarkort þess. Þetta nafn er oftast af portúgölskum uppruna og kallast nafn hvíta mannsins en það er venjulega notað í samskiptum við opinbera aðila. Stundum skiptir fólk um nafn og sumir ganga undir mismunandi nöfnum háð aðstæðum. Eftirnafn barns er venjulega eftirnafn ættar föður, sem þó breytist í eftirnafn móðurættar hans þegar hann erfir móðurbróðir sinn. Sumar mæður velja að gefa börnum sínum eftirnafn eins og faðir þeirra væri þegar búinn að erfa.

Papelnöfn hafa ákveðna þýðingu og er stundum sama nafn notað fyrir bæði kynin. Börn geta fengið nafn eftir áhrifamiklum einstaklingi sem er talinn líklegur til þess að aðstoða við uppeldi þess. Þau eru líka stundum nefnd eftir látnum ættingja en aðeins ef viðkomandi hefur dáðið í elli og á eðlilegan hátt, annars er talin hætta á að barnið hljóti sömu örlög og sá sem

nafnið bar. Fólk varast jafnframt nöfn þeirra sem dóu í æsku af tillitsemi við móður þeirra, sem annars myndi stöðugt vera minnt á missi sinn við að heyra nafnið.

Mæður sem hafa misst mörg börn vilja stundum bíða með nafngift þar sem þær óttast að barnið muni deyja, þar sem það er talið léttara að gleyma barni án nafns (Lutz, 1988). Stundum velur hún að kalla það *Impors* eða Barnið. Sumar mæður velja að kalla barnið nafni sem bendir til þess að það muni deyja eða feli í sér þá auðmjúku von að bara þetta barn fái að lifa. Dæmi um slík nöfn eru Dauðinn, Þú munt Deyja, Bara þú.

Sjúkdómar og dauði

Forlagatrú er stundum notuð til að útskýra aðgerðarleysi við erfiðleikum, sérstaklega ef um er að ræða framandi og fátæk samfélög. Schepers-Hughes (1992) lýsir því til dæmis hvernig Alto mæður veigra sér við að leita lækninga fyrir börn sem eru grunuð um að hafa sjúkdóma sem hafa orð á sér fyrir að vera ólæknandi eða valda því að barnið verði illa skadað ef það lifir af. Við andlát barna hugga mæður sig með því að börn, í samræmi við kaþólskan sið, deyi vegna vilja Guðs og verði englar á himnum. Þá hefur verið bent á að barnadauði sé talinn vera minni háttar ógæfa og eðlilegur í samfélögum þar sem hann er algengur (Dettwyler, 1994; Schepers-Hughes, 1992).

Meðal Papelfólksins eru veikindi barna talin vera hin mesta ógæfa sem rekja má til trúarlegrar vanrækslu, galdra eða að álög hvíli á ætt viðkomandi. Þar sem börn tilheyra ætt móðurinnar hefur hún og hennar fólk sérstöku hlutverki að gegna í slíkum tilfellum. Viðbrögð vegna veikinda eru háð einkennum og lengd veikindanna. Gerður er greinarmunur á einkennum og orsökum veikinda. Vestræn lyf eru talin ágæt til að vinna bug á vissum einkennum. Vegalengd til heilsugæslu, traust á henni og fjárráð hafa mikið að segja. Til að greina orsök sjúkdómsins er leitað til ýmiskonar trúarlegra sérfræðinga, til dæmis *balobeirus* og *djambakus*. Það er mikilvægt að greina orsök vandans tímanlega og bregðast rétt við. Það eru í raun engir ólæknanlegir sjúkdómar til, börn deyja vegna vanrækslu og illvilja. Barnadauði er því ávallt túlkaður sem vondur dauði sem hefði átt að fyrirbyggja.

Jarðaför endurspeglar eðli dauða hins látna. Gamlir deyja þegar kall Guðs kemur og einkennist jarðarför þeirra af dansi og drykkju sem getur staðið yfir í allt að viku og er oft margmennt. *Toka tchur* er athöfn sem

framkvæmd er til að auðvelda ferð sálarinnar til hins heimsins, trommur eru bardar og dýrum er fórnað. Hafi dauðinn ekki verið tímabær, og því gegn vilja Guðs, er jarðaförin stutt og mikið um grát. Börn verður að jarðsetja sama dag og þau deyja eða snemma morguns deyi þau að kvöldi til. Þar sem tími er stuttur til að tilkynna andlát mæta fáir, nánasta fjölskylda og nágrennar, sérstaklega konur. Ef að móðir eða faðir barnsins hafa misst fleiri börn er framkvæmd athöfn sem kallast *djongagu* og er hún notuð til að greina ástæðu dauðans en það er talið mikilvægt að finna hana til að fyrirbyggja frekari dauða. *Toka tchur* er ekki viðhafin fyrir börn. Börn hafa ekki sjálfgefinn samastað í hinum heiminum en þau fá að dvelja þar um stund áður en þau snúa aftur til þessa heims. Mæður hugga sig við að amma barnsins eða annar nákominn ættingi sem er þar sinni barninu þangað til. Það er talið sjálfgefið að móðir syrgi barnið sitt. Hún grætur óstöðvandi í nokkra daga en síðan er talið æskilegt að hún byrji að gleyma.

Ómennsk börn

Meðal sumra fræðimanna sem aðhyllast þróunarkenninguna teljast barnamorð vera þróað rökrétt atferli, sem komi í veg fyrir að óæskilegir einstaklingar lifi (Bartlett, Sussman og Cheverud, 1993; Hausfater og Hrdy, 1984; Parmigiani og vom Saal, 1990). Greinilegt er þó að menningabundnar hugmyndir um nýbura sem mannlegar verur, persónur eða tilheyrandi viðkomandi samfélagi eru afgerandi fyrir rétt þeirra til lífsins (Jónína Einarsdóttir, 2000).

Þó Papelfólkið telji ungbörn vera mannleg við fæðingu getur vaknað grunur um að einstaka barn sé fætt án mannlegrar sálar og sé því ómennskt eða *inun*. Þetta á við um börn sem fæðast á afbrigðilegan hátt, eru fötluð við fæðingu eða þroskast óeðlilega fyrstu mánuði ævinnar. Börn fæðast ómennsk en verða það ekki. Því eru börn sem veikjast seinna og verða fötluð, til dæmis þau sem fá mænuveiki, ekki talin vera ómennsk. Vandamál þeirra barna sem grunuð eru um að vera ómennsk eru mjög breytileg, sum hafa litlar lífslíkur eða eru alvarlega fötluð en önnur hafa til dæmis aðeins minniháttar frávik hvað varðar útlit. Trúarlegar athafnir geta skorðið út um raunverulegt eðli slíkra barna (sjá Jónína Einarsdóttir, 2000). Ef barnið deyr í kjölfarið er það talið vera sönnun um ómennskt eðli þeirra. Hér er því um að ræða barnamorð. Hafa ber þó í huga að það er gerður skýr greinarmunur á dauða tengdum greiningu á eðli barns og morði. Papelfólkið telur það ekki aðeins vera siðferðilega rangt að deyða aðra mannveru heldur einnig hættulegt fyrir gerandann.

Það er skylda hinna eldri innan hvefrrar ættar að sjá til þess að eðli barna sem liggja undir grun um að vera ómennsk verði greint þar sem þau eru talin vera skaðleg móðurfólki sínu. Það á sérstaklega við um móðurina ef hún gefur barninu brjóst. Engu að síður halda mæður því fram að eigið barn sé ekki ómennskt og meðvitaðar um að barnið muni fljótlega deyja ef það fær ekki brjóstið neita þær að hætta með það á brjósti. Móðir barns sem er grunað um að vera ómennskt færir gjarna fyrir því rök að vandi barns hennar sé ekki meðfæddur. Hafi barnið augljóslega fæðst með vandann telja mæður að ástæða hans sé af öðrum toga spunninn, án þess þó að véfengja tilvist ómennskra barna. Mæður eru stundum hræddar um að barnið deyi vegna þess að ættmennum þeirra sé meira í mun að losa sig við barn sem geti verið hættulegt en að framkvæma prófið heiðarlega. Oftast erúið að leita lækninga víða fyrir þau börn sem eru prófuð. Stundum er ágreiningur um niðurstöðu prófsins eða að síðar komi fram önnur ástæða fyrir vanda barnsins en að það hafi fæðst sálarlaust.

Þegar börn, sem grunuð hafa verið um að vera ómennsk, deyja syrgja mæður þeirra (og reyndar feður líka) þau á sama hátt og venjuleg börn og þó það sé bannað að gráta dauða slíkra barna er talið eðlilegt að mæður geri það.

Niðurstaða

Það er niðurstaða mín að þrátt fyrir mikinn barnadauða og fátækt vanhvirði Papelmæður ekki börn sín og láti vera að syrgja dauða þeirra. Þetta á við hvort sem um er að ræða venjuleg börn eða börn sem eru ólífvenleg og jafnvel grunuð um að vera ómennsk og hættuleg.

Papelmæður telja börn sín hafa eigin vilja og meðfæddan persónuleika. Umönnun barna einkennist af langvarandi brjóstgjöf, mikilli líkamlegri nálægð og eftirliti með líkamlegum og andlegum þroska þeirra. Það er túlkun mín að sein nafngift og notkun ópersónulegra nafna sé vísbending um að mæður syrgi börn sín fremur en hið gagnstæða. Að gefa barni ögrandi nafn er skýrt tákni þeirrar auðmjúku vonar að viðkomandi barn lifi af. Það er talið mikilvægt að bregðast fljótt við veikindum barna og finna orsök þeirra til að fyrirbyggja dauða, en í raun er enginn sjúkdómur talinn vera ólæknanlegur. Mæður gráta látin börn sín óháð atgervi þeirra og geta í besta falli huggað sig við að einhver nákominn ættingi sinni þeim í hinum heiminum, þar sem þau eiga ekki sjálfgefinn samastað.

Það hefur gengið erfiðlega að setja fram algildar kenningar um móðurastina. Hún er margslungið fyrirbæri sem mótast meðal annars af

félags- og efnalegum aðstæðum, menningu og Móður náttúru. Menningarbundnar hugmyndir Papelfólksins um börn og túlkanir þeirra á sjúkdómum og dauða eru greinilega „ekki til þess gerðar að verja mæður gegn sorg“ svo að orð Scheper-Hughes séu notuð (1992, bls. 430). Engu frekar vanhírða eða myrða Papelmæður þau börn sem eru síst líkleg til að auka veg þeirra, eins og Hrды (1999) gerir ráð fyrir. Það er engan vegin sjálfgefið að fátæktin deyi móðurastína.

Heimildir

- Aaby, P., Gomes, J., Høj, L. og Sandström, A. (1997). *Estudo de saúde de mulheres em idade fértil e os seus filhos. Dados de 1990-1995*. UNICEF/Projecto de Saúde de Bandim, Bissau.
- Alford, R. D. (1988). *Naming and identity. A cross-cultural study of personal naming practices*. New Haven: HRAF Press.
- Badinter, E. (1980). *Mother love. Myth and reality*. New York: Macmillan.
- Bartlett, T. Q., Sussman R. W. og Cheverud, J. M. (1993). Infant killing in primates: A review of observed cases with specific reference to the sexual selection hypothesis. *American Anthropologist*, 4, 958-990.
- Brison, K. J. og Leavitt, S. C. (1995). Coping with bereavement Long-term perspectives on grief and mourning. *Ethos*, 23, 395-400.
- Dettwyler, K. A. (1994). *Dancing skeletons. Life and death in West Africa*. Waveland: Prospect Heights.
- Geir Gunnlaugsson. (1993). *Transmission of qualities through breast milk. Breastfeeding practices and child health in Guinea-Bissau*. Ph.D. diss., Karolinska Institute, Stockholm.
- Hausfater, G. og Hrды, S. B. (1984). *Infanticide: Comparative and evolutionary perspectives*. New York: Aldine.
- Hrды, S. B. (1990). Fitness tradeoffs in the history and evolution of delegated mothering with special reference to wet-nursing, abandonment and infanticide. I S. Parmigiani and F. S. vom Saal (Ritstj.) *Infanticide and Parental Care* (bls. 3-41). Italy: Harwood Academic Publishers.
- Hrды, S. B. (1999). *Mother nature. A history of mothers, infants, and natural selection*. New York: Pantheon Books.
- Jahoda, G. og Lewis, I. M. (1989). *Acquiring culture. Cross cultural studies in child development*. London: Routledge.
- Jónína Einarsdóttir. (2000). *“Tried of weeping“: Child death and mourning among Papel mothers in Guinea-Bissau*. Sweden: Almqvist & Wiksell.
- Klaus, M. H., Kennell, J. H. og Klaus, P. H. (1995). *Bonding: Building the foundations of secure attachment and independence*. New York: Merloyd Lawrence Book/Addison-Wesley Publishing Company.

- Kristeva, J. (1980). Motherhood according to Giovanni Bellini. Í L. S. Roudiez (Ritstj.) *Desire in language. A semiotic approach to literature and art by Julia Kristeva* (bls. 237-270). Oxford: Basil Blackwell.
- Kulick, D. (1992). *Language shift and cultural reproduction. Socialization, self, and syncretism in a Papua New Guinean village*. New York: Cambridge University Press.
- LeVine, R. A., Dixon, S., LeVine, S., Richman, A., Leiderman, P. H. og Brazelton, T. B. (1994). *Child care and culture: Lessons from Africa*. New York: Cambridge University Press.
- Lutz, C. A. (1988). *Unnatural emotions. Everyday sentiments on a micronesian atoll and their challenge to western theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Morton, H. (1996). *Becoming Tongan. An ethnography of childhood*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Oatley, K. og Jenkins, J. M. (1996). *Understanding emotions*. Cambridge: Blackwell.
- Parmigiani, S. og vom Saal, F. S. (1990). *Infanticide and parental care*. Italy: Harwood Academic Publishers.
- Rosenblatt, P. C. (1993). Grief: the social context of private feelings. Í Margaret S. Stroebe, Wolfgang Stroebe and Robert O. Hansson (Ritstj.) *Handbook of bereavement. Theory, research, and intervention* (bls. 102-111). Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheper-Hughes, N. (1984). Infant mortality and infant care: cultural and economic constraints on nurturing in Northeast Brazil. *Social Science and Medicine* 19, 535-546.
- Scheper-Hughes, N. (1985). Culture, scarcity, and maternal thinking: mother love and child death in Northeast Brazil. *Ethos* 3, 291-317.
- Scheper-Hughes, N. (1992). *Death without weeping. The violence of everyday life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.

Blóðgjafir: Hin fullkomna gjöf¹

Kristín Erla Harðardóttir

Rannsóknarverkefni² sem hér verður stuttlega fjallað um var tilraun til að varpa ljósi á þá þróun sem orðið hefur hér á landi í meðferð blóðs sem lífsýni og þeim upplýsingum sem í slíku sýni felst. Í Reykjavík eru ýmsar stofnanir sem safna og skrá lífsýni, en í dag stöndum við frammi fyrir því að í öllum líkamseindum manna eru gífurlegar upplýsinga um fortíð, nútíð og framtíð viðkomandi lífsýnagjafa. Meðal þess sem skoðað var í rannsókninni voru siðferðileg viðhorf sem tengjast viðskiptum með líkamseindir og upplýsingar um þær.

Tækni, þar á meðal líftækni, í samfélaginu gegnir stóru hlutverki við að efla þekkingu á sviði læknavísinda. Þessi tækni hjálpar okkur að skilja manninn betur sem lífveru og á sama tíma að berjast við þá sjúkdóma sem herja á okkur. Með auknum upplýsingum um manninn eru hverskonar líkamseindir eins og til dæmis blóð orðið að verðmætum, ekki aðeins í rannsóknarskyni heldur einnig í markaðslegum skilningi (Weir 1998; Lock 1999).

Á sama tíma og við erum farin að geta unnið upplýsingar úr slíkum lífsýnum hraðar og öruggara eru margar af þeim rannsóknum sem áður voru gerðar innan vébanda ríkisstofnana og háskólastofnana að færast yfir til einkafyrirtækja. Vegna þenslu í rannsóknarumhverfinu hér á landi aðallega fyrir tilstillan einkafyrirtækisins Íslenskrar erfðagreiningar, hafa verið sett tvenn lög sem hafa haft áhrif á rannsóknarumhverfið, annars vegar Lög um gagnagrunn á heilbrigðissviði nr. 139/1998 og hins vegar Lög um lífsýnasöfn nr. 110/2000.

Í rannsókn minni voru meðal annars skoðuð þau áhrif sem ofantaldar breytingar, það eru lagasetningar og einkafyrirtæki hafa haft á starfs-umhverfi stofnanna sem fyrir voru á þessu sviði. Umræddar stofnanir sinna annars vegar vörslu og söfnun blóðs til líknunar í gegnum gjafakerfi og hins

---

1 Rannsóknin var styrkt af Vísindasjóði, Rannsóknarráðs Íslands, en auk þess var hún styrkt af *Nordic Committee for Social Science Research* (NOS-S)

2 Hér eru dregnir út ákveðnir þættir úr mastersritgerð minni í mannfræði við Háskóla Íslands, sem ber heitið: *Þeim rennur blóðið til skyldunnar: Blóðgjafir Íslendinga í mannfræðilegu ljósi* (2002). Leiðbeinandi minn í þessu verkefni var Gísli Pálsson prófessor.

vegar stofnanir þar sem einstaklingar gefa blóð til rannsókna. Með því að skoða þau starfsferli sem eiga sér stað innan þessara stofnanna er hægt að varpa ljósi á þær breytingar sem áttu sér stað í rannsóknarumhverfinu. Sú spenna sem hefur ríkt í íslensku vísindasamfélagi að undanförunu má að einhverju leyti rekja til þess að íslenskt rannsóknarumhverfi er í auknum mæli orðið hluti af alþjóðlegum markaði um upplýsingar og rannsóknir tengdum sjúkdómum. Í því samhengi má færa rök fyrir því að upplýsingar og upplýsingastreymi er að verða að markaðsafurð nútímans. Sumir hafa viljað ganga það langt og segja að gen muni verða gjaldmiðill framtíðarinnar (sjá Nelkin og Andrews, 1998).

Mannfræðingar hafa bent á að viðskipti lúta menningarlegum reglum (Block og Parry, 1989, Granovetter og Swederberg 1992). Og að ætíð sé um einhverskonar siðferðilegt landslag að ræða sem kveður á um hvað sé réttlætlanlegt að versla með og hvað ekki og hvernig viðskipti skuli fara fram (Appadurai, 1986; Kopytoff, 1986; Hirsch og O'Hanlon, 1985; Helgason og Pálsson, 1997; Pálsson og Harðardóttir, 2002). Ekki er hins vegar ljóst hvað veldur því að slíkur greinarmunur er gerður og af hverju landslagið er breytilegt frá einu samfélagi til annars, eða frá einni rannsóknarstofu til annar. Sérstök viðhorf virðast gilda í þessum efnum um líkamlegan varning, þótt þau séu einnig breytileg frá einu samfélagi til annars (Joralemon 1995). Blóð er gott dæmi um nútímaafurð sem hefur margskonar skírskotun. Fyrir suma er blóð tákn fyrir lífið, það er vökvi sem við tengjum við fæðingu, dauða, hreysti, hreinleika og frjósemi. Fyrir aðra er það afurð sem lítur markaðslögmálum nútímans.

Með aukinni vitneskju um líkamann erum við farin að taka þátt í kapphlaupinu um að staðsetja þau svæði á erfðamengi mannsins þar sem sjúkdóma er að finna. Slíkar upplýsingar geta leytt til lækningar og þar af leiðandi kapphlaup um hverjir hafa yfirráð á lyfja- og peningamörkuðum. Á undanförunum misserum höfum við hér á Íslandi verið að eiga við siðferðilega ókortlagt landslag um hvernig meðhöndla skuli slíkar færslur á upplýsingum frá velferðarkefi eða ríki yfir til einkafyrirtækja. Í kjölfar þess að við höfum verið að fóta okkur í breyttu siðferðilegu landslagi, hefur átt sér stað lífleg umræða um vörslu og meðferð lífsýna og upplýsingar unnum úr þeim (Pálsson og Harðardóttir 2002).

Aðferðafræði

Rannsóknin stóð yfir í 28 mánuði frá miðju ári 1999 og að baki henni liggur margskonar rannsóknarvinna sem hægt er að greina í tvo megin-

flokka. Annars vegar í vettvangsathugun hjá fjórum rannsóknarstofnunum sem allar vinna með lífsýni á forni blóðs og hins vegar greiningu kenninga, sögu og þeirrar samfélagslegu umræðu sem átti sér stað á umræddu tímabili.

Rannsóknarstofnanirnar voru Blóðbankinn, Krabbameinsfélagið, Hjartavernd og Þjónusturannsóknir. Tekin voru opin viðtöl við lykilpersónur hjá þessum stofnunum auk þess voru gerðar þátttökuathuganir innan veggja þeirra. Á sama tíma var unnið að orðræðugreiningu á samfélagsumræðu í gegnum meðal annars fjölmiðlaumræðu sem átti sér stað um málefnið á tímabilinu. Til hliðsjónar við þessa greiningu er haft í huga það siðferðilega landslag sem slík umræða á sér stað í og þær kenningar sem að baki slíku landslagi liggja.

Mannfræðingarnir Gudeman og Rivera (1990) hafa bent á að þó að mannfræðingurinn skrifi etnógrafíu um fólki, þá er mannfræðingurinn alltaf hluti af eigin etnógrafíu. Rannsókn mín er gerð út frá hugmyndum G. C. Markus (1998) um *multi-sited* vettvang. En fyrir honum er *multi-sited* vettvangur meðvitund um að vera innan ákveðins landslags þar sem útsýnið er breytilegt frá einum stað til annars, og er þá sjálfmynd rannsakandans endurskoðuð úr frá þessu landslagi í hvert skipti. Í nútíma mannfræðirannsóknnum eru skilin milli rannsakanda og þess sem rannsakað er ekki alltaf svo skýr, þar sem rannsakandi getur gegnt mörgum hlutverkum í senn. Í mínu tilfelli var ég rannsakandi að kanna ákveðin ferli, nemandi við Háskóla Íslands og bundin af ákveðinni fræðihéð. Um leið var ég þátttakandi þar sem hluti af mér leynist í þessum söfnum og ég er kona og móðir sem hef hagsmuna að gæta í rannsóknnum á arfgengum sjúkdómum eins og t.d. krabbameini. Þar af leiðandi verð ég að taka tillit til allra ofangreindra þátta í túlkun minni.

Hvers vegna mannfræði?

Það tæki sem mannfræðin hefur fram að færa í rannsóknnum af þessum tagi er að skoða þessa þróun út frá sjónarhóli siðferðilegs landslags (*moral landscape*) (Appadurai, 1986; Kopytoff, 1986; Block og Parry, 1989; Helgason og Pálsson, 1997; Pálsson og Harðardóttir, 2002). En slíkur fókus gefur okkur svigrúm til að taka mið af svörun fólks auk samfélagsins út frá breiðum sjónarhóli. Hugmyndin um siðferðilegt landslag gefur okkur bæði kröftugt tæki til að gera samanburðarrannsóknir á átökum um markaðssetningu líkamans og auðveldar skilning á kortlagningu og hreyfanleika umræðunnar (Pálsson og Harðardóttir, 2002). Hefðbundnar skýringar hafa miðast við afmarkaðan sjónarhól, en það sem mannfræðingar

hafa bent á er að við þurfum tæki sem gefur okkur víðara sjónarhorn til að skilgreina hreyfanleika, þar sem samfélagið er á stöðugri hreyfingu (Kopytoff 1986).

Gjöfin

Kenningasmiðir hafa haldið því fram að ekkert sé til sem heiti frjáls eða óháð gjöf og að á bak við allar gjafir sé að finna efnislegar ástæður hvort sem þær eru duldar eða ljósar (Mauss, 1993/1925; Douglas, 1993, Lévi-Strauss 1996, Godbout, 1998). En hvernig flokkum við þá og skýrum blóðgjafir sem eru gefnar af fúsum og frjálsum vilja, án væntinga um endurgjald, þar sem einstaklingar leggja leið sín í blóðbanka eða á söfnunarstað fyrir þjónusturannsóknir og gefa hluta af sjálfum sér til ókunnugra einstaklinga þeim til líknunar eða heilla?

Hin fullkomna gjöf

Fræðimenn í Vestrænu samfélagi hafa lagt áherslu á að allt sé vörur: „Að hafa ekki verðgildi er munaður sem fáar vörur geta leyft sér“ (Appadurai 1986, bls. 19). En ef krafan er orðin sú í Vestrænu samfélagi, að allt hafi verðgildi þá getum við spurt okkur þeirra spurninga hvar við staðsetjum gjafir eins og blóðgjafir? Blóðgjafir eru einn af þeim vörflokkum sem við höfum viljað halda fyrir utan ramma peningamarkaðar en í staðin höfum við gefið þeim annars konar merkingu sem ekki er falin í hagnaði fyrir gefendur.

Hugmyndin á bak við blóðþjónustu rekna af gjafakerfi, er að undanskilja gjöfina tengingu við peninga. Við getum sagt að í blóðgjafarþjónustu eins og hún er starfrækt hér á landi ætlast einstaklingur ekki til beins endurgjalds fyrir gjöf sína nema á formi einhverra jákvæðra viðbragða eða þakklætisvotts. Þetta undirstrikaðist í einu viðtali mínu við blóðgjafa þar sem fram kemur sú skoðun að „það er gott að gefa blóð. Manni líður vel á eftir bæði líkamlega og andlega, þar sem maður hefur gert eitthvað fyrir aðra“. En á sama tíma gengur gefandinn út frá því að ef að hann sem einstaklingur þurfi á slíkrri gjöf að halda, það er blóðafurðum, þá hafi hann greiðan aðgang að þeim. Og það er vísun í hugmyndir Mauss (1993/1925) og Lévi-Strauss (1996) um að ómeðvitað eða meðvitað ætlumst við til að fá eitthvað til baka, því það er hluti af menningu okkar, sem við getum túlkað í gegnum velferðarkefið.

Breski félagsfræðingurinn Titmuss talar um að blóðgjöf sé ein af hinum fullkomnu gjöfum, þar sem hugsunin er að líkna öðrum. Blóðgjafar-þjónusta er að hans mati sá þáttur sem segir okkur um gæði samskipta og um þau mannlegu gildi sem ríkja í samfélaginu (Titmus, 1997). Þetta kom einnig fram í minni rannókn. Fórnfýsi og samkennd er eitthvað sem er til staðar í okkar samfélagi, þó að það þurfi oft að minna einstaklingana á það með því að kalla þá inn til blóðgjafar og í þjónustu-rannsóknir. Auk þess mætti þessi fórnfýsi vera útbreiddari, þar sem aðeins lítill hluti þjóðarinnar (~3,5%) ber uppi blóðgjafarþjónustu í landinu. Slík samkennd og fórnfýsi kemur þó miklu betur fram í þátttöku einstaklinga í rannsóknnum á borð við þær sem gerðar eru á vegum Krabbameinsfélagsins, Hjartaverndar og Íslenskrar erfðagreiningar, þar sem einstaklingar koma og gefa, í þeirri von að þeir leggi sitt af mörkum til að vísindin geti svarað erfiðum spurningum um ættgenga sjúkdóma.

Þó að blóðgjöfin sé gefin ónafngreindum aðilum þá er hún yfirleitt bundin ákveðinni tilfinningu – um að viðkomandi sé að láta gott af sér leiða. En á sama hátt og Mauss 1993/1925 og Lévi-Strauss (1996) lögðu áherslu á hér að framan, þá er undirliggjandi markmið með gjöf að tryggja persónulegan ágóða með því að tryggja sjálfan sig og ástvini. Nægilegt blóð til líknunar og að hægt sé að finna lækningu gegn þeim sjúkdómum sem eru arfgengir enda eru flest okkar í áhættuhópi fyrir einhverjum þeirra.

Blóðgjafir falla vel inn í þann ramma sem Kopytoff (1986) nefnir siðferðilegir annmarkar. Þar sem kerfið er byggt upp á því, að aftengja gjöfina markaðsetningum. Þetta kemur fram í því að blóð til líknunar er tengt gjafakerfi með þeim rökum að með því tryggjum við hreinleika. Þó má segja að möguleikinn á að vöruvæða blóð sé fyrir hendi og við höfum reynt að meðhöndla blóð sem afurð³. Reynslan hefur hins vegar sýnt okkur að með því að markastengja blóð og borga fyrir það, erum við um leið að kalla inn hópa sem oft eru ekki æskilegir sem gefendur. Að ákveðnu leyti erum við því að draga í land, þar sem við erum orðin hrædd við að ákveðnir flokkar vöru færur á markað og krefjumst þess í auknum mæli að vörur eins og blóð séu innan ramma gjafaskipta. Við sjáum þetta einnig í rannsóknnum þar sem við erum oft að gefa blóð til rannsókna sem eru gerðar á vegum einkafyrirtækja. En það virðist ekki skipta máli fyrir okkur, við erum alveg reiðubúin til að vera þátttakendur í rannsóknnum án greiðslu, því þar höfum við að einhverju leyti það markmið að leyðarljósi að tryggja framtíð afkomenda okkar án skakkafalla vegna ættgengra sjúkdóma.

---

3 Annarstaðar í heiminum gengur blóð kaupum og sölu í blóðgjafarþjónustu og rannsóknnum.

Samkvæmt Mauss er ákveðinn kraftur á bak við gjöfina sem er skylda að gefa, skylda að þiggja og skylda að endurgjalda (Mauss, 1925); Cheal, 1988, Halldór Stefánsson, 1997). Nútímagjafir eins og blóð til rannsóknna og til líknunar eru gjafaform sem falla ekki að ströngustu skilgreiningu Mauss. Skoðum það aðeins nánar. Að gefa blóð er ekki skylda, heldur er það hluti af hugmyndum okkar sem einstaklingar og sem þátttakenda í samfélagi sem minnir okkur á að vera góðir samfélagsþegnar og láta gott af okkur leiða. Þannig má segja að það sé ekki skylda heldur sé það val einstaklings að gefa blóð til stofnana eða fyrirtækja, þó ekki beint til fyrirtækis heldur til rannsókna á ákveðnum sjúkdómum. Í dag erum við þó farin að gefa blóð til fyrirtækja til að geyma í lífsýnabönkum, til afnota við rannsóknir svo fremi sem haft er samband við okkur og við veitum upplýst samþykki fyrir afnotum af sýnum. Þannig má segja að þegar einstaklingur kemur og gefur blóð til rannsókna þá sé hann ekki beint að gefa öðrum einstaklingi gjöf, heldur er gjöfin hluti af stærra samhengi. Þegar einstaklingur gefur blóð til rannsókna er hann að gefa gjöf í allt að hnattrænum skilningi, því ef rannsókn leiðir af sér uppfinningu getur það skilað sér til miklu fleiri en þegna þess samfélgs sem gjöfin var gefin í. Ef um blóðgjafir til líknunar er að ræða þá er viðkomandi blóðgjöf ekki beint til annars einstaklings heldur getum við sagt að gjöfin hafi verið gefin til samfélagsins eða til velferðarkerfisins sem er hluti af ríkinu. Velferðarkerfið eða heilbrigðiskerfið, í þessu tilfelli, sér svo til þess að dreifa afurðum unnum úr blóði til þurfandi. Hér er ekki lengur hægt að tala um skyldu til að gefa heldur það val einstaklings að gefa. Við erum ekki heldur alltaf skyldug til að þiggja en oftast höfum við ekki val um það, þar sem það er oft spurning um val milli lífs og dauða.

Á sama hátt endurgjalda einstaklingar ekki beint gjöfina til upprunalegs gefanda, þar sem þeginn getur ekki vitað hver gaf honum gjöfina upprunalega. En skyldan til að endurgjalda getur komið á því formi að aðstandendur verða blóðgjafar og blóðþegar blóðgjafar (ef þeir eru ekki orðnir ógildir blóðgjafar vegna heilsubrests). Ástvinir blóðþega verða oft virkir þegar þeir hafa séð frá fyrstu hendi mikilvægi gjafarinnar fyrir þá og þegann. Godbout (1998) leggur áherslu á að með blóðgjöfum séum við að ákveðnu leyti að endurnýja félagsleg tengsl með því að gefa, með því að láta gott af okkur leiða. Þó er ekki um að ræða tengsl við einstaklinga heldur samfélagið í þessum skilningi, þar sem við þekkjum ekki einstaklinginn heldur einungis stofnunina eða Blóðbankann sem tryggir sanngjarna dreifingu og gæði gjafarinnar. Með þessu verður til ákveðið hringferli í anda Mauss og segja má að gjafir eins og blóð séu hluti af samkennd okkar sem einstaklinga og sem þátttakenda í samfélaginu.

Titmuss (1997) lagði mikla áherslu á gæði gjafar umfram greidda þjónustu, að fórnfýsi einstaklinga væri bæði siðferðilega rétt og efnahagslega skilvirk fyrir samfélagið. En þrátt fyri þessa áherslu hans á betri gæði með að sniðganga kerfi sem stjórnað er af markaði og nota frekar sjálfbodakerfi, hefur reynslan sýnt að það hefur ekki endilega þau áhrif að hreinsa upp birgðirnar⁴. Þannig að í dag er þetta ekki bara spurning um gjafir andspænis markaði heldur miklu frekar um traust – traust á milli annars vegar gefenda og stofnana og hins vegar milli stofnana og þega. Þetta traust byggir á að gefendur séu læknisfræðilega frískir og að uppsettum öryggisstöðlum sé framfylgt. Að gefandinn segi satt og rétt frá, sem undirstrikar traust milli stofnunnar og gefanda. Til að tryggja traust milli stofnunnar og þega er nauðsynlegt að viðkomandi stofnun noti alla þá tækni sem henni er unnt til að rannsaka þá afurð sem frá henni fer, gegn smitþáttum. Þegar gjafir eru gefnar til velferðarkerfis sem er stjórnað af ríki, eru ekki alltaf eins strangir gæðarammar og hjá fyrirtækjum í einkageiranum. Þar er ekki endilega um það að ræða að siðferðisþrek einkageirans sé meira en ríkisgeirans – heldur er það oft spurning um fjármögnun til tækjakaupa auk þess er lögsókn meira mál fyrir einkageirann en ríkið. Þetta er hluti af því sem er að gerast hér á landi, þar sem landslag rannsókna er að breytast, því að með tilkomu einkafyrirtækja á borð við Íslenska erfðagreiningu eru allir staðlar í rannsóknum að verða strangari. Heiðursmannasamkomulag er ekki lengur ríkjandi í rannsóknum heldur er gerð krafa um hert öryggi fyrir þátttakendur og skýr markmið með rannsókn, flóknara er að fá rannsóknarleyfi og hert eftirlit um hvernig lífsýni úr mönnum eru meðhöndluð.

Niðurstaða

Á því tímabili sem rannsóknin var gerð átti sér stað gífurleg breyting á því umhverfi sem rannsóknin var gerð í. Hluta af þeim breytingum má að einhverju leyti rekja til þarfa rannsóknarumhverfisins fyrir skýran ramma (laga, reglna og ferla) fyrir þessar stofnanir til að vinna eftir, auk kröfu samfélagsins um að slíkum ramma sé komið á. Í dag eru þegnar samfélagsins yfirleitt upplýstari, það er við sem viðföng erum hvert og eitt farin að gera kröfur til rannsækenda um að þeir upplýsi okkur betur um tilgang og markmið rannsókna sinna. Auk þess krefjumst við þess að allar upplýsingar um okkur séu verndaðar og að friðhelgi okkar sé virt.

---

4 Blóðhneykslið í Frakklandi er dæmi sem hefur sýnt okkur að það er ekki alltaf gjafakerfið sem er hreinast. (Oakley og Ashton, 1997; Starr, 1998).

Pegar við skoðum hugsanlegar tengingar við markað, komu skýr skilaboð frá viðmælendum mínum í Blóðbankanum um að þeir myndu varast slíkar tengingar. Þeir óttast að það traust sem Bankinn hefur í dag geti verið lagt að veði. Færsla á gögnum án upplýsts samþykkis blóðgjafa er séð sem rof á trausti og fórnarkostnaður við að missa blóðgjafa er of dýru verði keyptur með slíkri tengingu. Hinar rannsóknarstofnanirnar eru ekki eins hræddar við markaðstenginguna, enda eru þær allar (Krabba-meinsfélagið, Hjartavernd og Þjónustrannsóknir) í samstarfi við fyrirtæki í einkageiranum. Slíkt samstarf er að mörgu leyti skiljanlegt þar sem með meiri samvinnu og auknu upplýsingastreymi verður eflaust hægt að ná fram settum markmiðum í rannsóknum hraðar en ella. Tengsl blóðgjafar við markað hefur ekki haft áhrif á okkur sem gefendur, við erum tilbúin að gefa til rannsókna þó að við sjáum beina markaðstengingu í þeim rannsóknum sem við gefum til. Það virðist ekki skipta máli, við erum enn tilbúin að gefa og þar af leiðandi að láta gott af okkur leiða.

Hver þróunin verður í framtíðinni verður tíminn að leiða í ljós, hvort við höldum okkur við óeingingjarnar gjafir, þar sem við fáum borgað fyrir með kaffi og meðlæti, súpu í hádeginu eða merкта boli. Getum við litit á þetta sem greiðslur eða eru þetta endurgoldnar gjafir? Eða getum við sagt að það að gefa blóð, hvort sem það er til líknunar eða rannsókna, sé hluti af þegnaskyldu okkur – eða með öðrum orðum að okkur renni einfaldlega blóðið til skyldunnar?

Heimildir

- Appadurai, A. (1986). Introduction: Commodities and the politics of value. Í A. Appadurai (Ritstj.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective* (bls. 3-63). Cambridge: Cambridge University Press.
- Block, M. og Parry, J. (Ritstj.). (1989). *Money and the morality of exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cheal, D. (1988). *The gift economy*. London: Routledge.
- Douglas, M. (1993). Foreword. No free gifts. Í M. Mauss (Ritstj.), *The gift: The form and reason for exchange in archaic societies* (bls. vii-xviii). London: Routledge.
- Godbout, J. T. 1998. *The world of the gift*. Québec: McGill-Queen's University Press.
- Granovetter, M. og R. Swederberg (Ritstj.). (1992). *The sociology of economic life*. Boulder: Westview Press.
- Gudeman, S. og Rivera, A. (1990). *Conversation in colombia: The domestic economy in life and text*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Halldór Stefánsson (1997). Gjafir í neyklusamfélagi: heilagur Valentín í Japan. Í Gísli Pálsson, Haraldur Ólafsson, Sigríður Dúna Kirstmundsdóttir (Ritstj.), *Víð og hinir: Rannsóknir í Mannfræði* (bls. 46-61). Reykjavík: Mannfræðistofnun Háskóla Íslands.
- Helgason, A. og Pálsson, G. (1997). Contested commodities: The moral landscape of modernist regimes. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 3, 451-471.
- Hirsch, E. og O'Hanlon, M. (Ritstj.). (1985). *The anthropology of landscape: perspectives on place and space*. Oxford: Clarendon Press.
- Joralemon, D. (1995). Organ wars: The battle for body parts. *Medical Anthropological Quarterly*, 9, 335-56.
- Kopytoff, I. (1986). The cultural biography of things: commoditization as process. Í A. Appadurai (Ritstj.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective* (bls. 64-91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristín E. Harðardóttir. (2002). *Þeim rennur blóðið til skyldunnar: Blóðgjafir Íslendinga í mannfræðilegu ljósi*. Óbirt M.A.-riggerð, Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Lévi-Strauss, C. (1996). The principle of reciprocity. Í A. E. Komter (Ritstj.), *The gift: An interdisciplinary perspective* (bls. 26-38). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lock, M. (1999). Alienation of body tissue and the biopolitics of immortalized cell lines. Óbirt handrit.
- Lög um gagnagrunn á heilbrigðisssviði nr. 139/1998.*
- Lög um lífsýnasöfn nr. 110/2000.*
- Marcus, G. E. (1998). *Ethnography through thick and thin*. New Jersey: Princeton University Press.
- Mauss, M. (1993/1925). *The gift: The form and reason for exchange in archaic societies*. London: Routledge.
- Nelkin, D. og Andrews, L. (1998). Homo economicus: Commercialization of body tissue in the age of biotechnology. *Hastings Report*, 20 (5), 30-39.
- Oakley, A. og Ashton, J. (1997). Introduction to the new edition. Í A. Oakley og J. Ashton (Ritstj.), *The gift relationship: From human blood to social policy* (bls. 3-13). London: LSE Books.
- Pálsson, G. og Harðardóttir, K. (2002). For whom the cell tolls: Debates about biomedicine. *Current Anthropology*, 43, 271-301.
- Starr, D. (1999). *Blood: An epic history of medicine and commerce*. London: Little, Brown and Company.
- Titmuss, R. M. (1997). *The gift relationship: From human blood to social policy*. London: LSE Books.
- Weir, R. T. (1998). *Stored tissue samples: Ethical, legal, and public policy implications*. Iowa City: University of Iowa Press.

Hnattvæðing í ljósi menningar, hreyfanleika og nútímans

Kristín Loftsdóttir

Þrátt fyrir áherslu á afnám margskonar landamæra og aukið flæði samtímans í tengslum við hnattvæddar breytingar virðist hugtakið menning sem tilvísun í afmarkaða kassa enn þjóna mikilvægu hlutverki til að skilja og flokka fjölbreytileika. Hörð afmörkun í ólíkar svæðisbundnar menningar varð sérlega mikilvæg á nýlendutímanum þegar mikilvæg mótun hugtaksins átti sér stað, þrátt fyrir að það eigi sér eldri rætur (Amaselle, 1998). Sumir fræðimenn hafa haldið því fram að hugtakið sé í dag oft notað í stað hugtaksins kynþáttur (Béteille, 1998; Hannerz, 1992), og aðrir undirstrikað mikilvægi einfaldra merkimiða trúarbragða og menningar fyrir almenning til að útskýra flókna samtímaatburði (Abu-Lughod, 2002). Hér verður fjallað um fræðilega og almenna umfjöllun um hnattvæðingu og þá hugmynd að menning feli í sér afmarkað, staðlað fyrirbæri sem umræða um aukna samtengingu heimsins felur oft í sér. Áhersla á aukið flæði samtímans sem tákn hnattvæðingar hefur haft tilhneigingu til að líta framhjá hvort tveggja því að menning hefur ávallt verið flæðandi fyrirbæri og að flæði fólks og hugmynda er ekki nýtt fyrirbæri einstakt fyrir samtímamann (sjá einnig Kristín Loftsdóttir, 2002c). Jafnframt mun umfjöllunin undirstrika mikilvægi þess að einblína ekki eingöngu á að hnattvæðing feli í sér uppbrot og flæði sjálfsmynda og landamæra, heldur felur hún samhliða í sér myndun nýrra landamæra og í sumum tilfellum endurvinnslu eldri hugmynda í nýju samhengi. Það nægir því ekki að halda því fram að menning sé ekki lengur staðbundin sem hún aldrei var, heldur þarf að skoða, eins og orðað er af Gupta og Ferguson (1997), hvernig tenging menningar, rýmis og fólks eru sögulegar og pólitískar afurðir en ekki náttúrulegar.

Ég mun afmarka þessa umfjöllun um menningu og hnattvæðingu með því að skoða birtingarmyndir framandleikans í skrifum Vesturlandabúa um

WoDaaBe fólkið í Níger.¹ Ég mun undirstrika hvernig umfjöllun um hópa eins og WoDaaBe hefur lengi verið hnattvædd að ákveðnum marki og falið í sér sterka afmörkun WoDaaBe frá öðrum þjóðernishópum; afmörkun sem endurspeglast einnig í orðræðu samtímans. Samhliða verður bent á andóf og þversagnir er snerta hnattvæðingu, þar sem ákveðnir hópar hafa notað staðlaðar ímyndir hópa af þeim sjálfum til að bæta afkomu sína.

Menning og hnattvæðing

Hugtakið hnattvæðing hefur verið ráðandi stef í umræðu margra frædisviða á síðustu árum og skarast við mörg önnur mikilvæg þemu í viðfangsefnum fræðimanna. Þrátt fyrir að áhersla á hnattvæðingu hafi að vissu leyti opnað dyr fyrir auknum möguleikum á þverfaglegum rannsóknnum má segja að enn sé tilhneiging til að brjóta stefið upp í áherslu á menningu annars vegar og hagfræði hins vegar (Bergeron, 2001), sem minnir á tvíþóla áherslur mannfræðinnar á táknrænar og efnishyggjulegar nálganir sem voru vinsælar fram undir áttunda áratugarins (sjá til dæmis Ortner, 1984; Sahlins, 1976).

Menning hefur verið mikilvægt hugtak síðustu árhundruðin til að skilja og flokka fjölbreytileika. Þróunarhyggjuhugmyndir 19. aldar tengdu saman á margræðan hátt afmörkun ólíkra menninga við flokkun á kynþáttum með beinum og óbeinum tilvísunum til menningar sem afsprengi ólíkra þróunarstiga. Tákn siðmenningar í Afríku í augum Evrópubúa, eins og rústir Zimbabwe og miðstýrð stjórnarfyrirkomulög, töldu þeir sjálfkrafa vera afleiðingu einhverskonar evrópskra eða hvíttra inngripa (í formi „hvíts“ blóðs eða evrópskra innflytjenda/landkönnuða). Hörð afmörkun ólíkra menninga fékk vaxandi þýðingu í kjölfar landafundanna (sjá Wolf, 1999), þó sérstaklega í tengslum við nýlendutímabilið þegar mikilvægt varð að afmarka menningar sem ólík, sértæk fyrirbæri til að auðvelda stjórnun nýlendanna. Hugtakið „*tribe*“² var í því samhengi oft notað í tengslum við Afríku á næstum sama hátt og menning, það er sem tilvísun til einhæfar eininga sem taldar

---

1 Rannsókn mín meðal WoDaaBe fólksins var frá ágúst 1996 til júní 1998 og var styrkt af Norrænu Afrikustofnuninni og alþjóðlegu Róтары samtökunum. Ég gerði einnig styttri vettvangsrannsóknir meðal WoDaaBe í júní og ágúst 1995 og september 1999.

2 Á íslensku hefur þetta hugtak verið þýtt sem ættflokkur eða ættbálkur og því ákveðin skörun við þýðingu hugtaksins *lineage* sem hefur nokkuð ólíka merkingu á ensku. Hugtakið *lineage* vísar í meira til sifjatengsla, oft nátengd pólitísku skipulagi samfélagsins en merking hugtaksins *tribe* er oft nátengdari því sem í dag má vísa til sem þjóðernishópur.

voru aðskildar frá öðrum (Ranger, 1983). Þessar hugmyndir um menningu byggðu á sterkri tengingu hópa við ákveðin rými og sköpuðu reglu úr flæði fólks og landslags (sjá umfjöllun Gupta og Ferguson, 1997).

Hugtakið menning hefur á síðustu árum komið með margvíslegum hætti inn á ýmsa málaflokka sem tengdir eru umfjöllun um hnattvæðingu eins og fyrr var nefnt. Inngangur Inna, J. Rosaldo og R. Rosaldo (2002) í nýlegu yfirlitsriti um skrif mannfraeðinga um hnattvæðingu endurspeglar mörg þau málefni sem fjallað hefur verið um í tengslum við hugtakið í samhengi við hnattvæðingu. Meðal annars er bent á að fræðimenn hafa almennt færst frá fyrri áherslum á hnattvæðingu sem skapandi einsleitni og hnattvædd fyrirbæri sem vinnandi á óvirk viðföng. Þannig hafa mannfraeðingar sérstaklega á síðustu árum skoðað hvernig margvísleg einkenni hnattvæðingar eru tekin upp, staðfærð og útskýrð á ólíkan hátt í samfélögum³ (sjá einnig Moore, 1999). Umfjöllun um hnattvæðingu hefur því undirstrikað að fyrirbærið felur í sér ákveðið samspil hnattrænna og svæðisbundinna þátta eins og hugtakið hnattsvæðing (*globalization*) reynir að endurspeglar.

Gagnrýnari áherslur á menningu og hnattvæðingu

Án þess að líta framhjá mikilvægi slíkra áherslna, vekja þær engu að síður upp spurningar um hversu lítið umfjöllun um hnattvæðingu hefur tengst endurskoðun almennt á hugtökum sem tengjast rými, menningu og flæði. Það ætti því í sjálfu sér að vera lítið undrunarefni að menning umbyltist ekki sjálfkrafa við tilkomu nýrra fyrirbæra, enda hafa mannfraeðingar lengi sýnt fram á að ólíkt þeim hugmyndum sem fyrr var fjallað um, er menning hvorki afmörkuð né stöðnuð í tíma. Þeirri hugmynd að hnattvæðing leiði sjálfkrafa til einsletrar Coca-Cola-væðingar má að mörgu leyti lýsa sem öfugsnúnum draum nútímavæðingar um aukna einsleitni – til dæmis með aðstoð til þriðja heimsins í formi þróunar – sem talinn var á næsta leiti þegar nýlendur fengu sjálfstæði í upphafi sjöunda áratugarsins. Afleiðingar þróunarhjálpur hafa oft verið allt aðrar en gert var ráð fyrir í skipulagningu verkefnanna (Hoben, 1982).

---

3 Þessi áhersla hefur að einhverju leyti skarast við gagnrýni á rannsóknir á fjölmiðlum (*mass media*), t.d. í tengslum við menningarfræði, að það þurfi að endurskoða þá einhliða sýn sem hefur verið á fjölmiðla sem gerendur sem þröngva sér á óvirk viðföng (sjá til dæmis umfjöllun í Palmberg, 2001).

Ákveðin rómatík virðist einnig hafa einkennt sýn bæði almennings og fræðimanna á hnattvæðinguna sjálfa; rómantik sem á sér stað í samspili við skort á sögulegri tengingu hennar við önnur fyrirbæri. Hugtakið hnattvæðing er þannig gjarnan notað til að vísa til nýrrar stundar í sögu mannkyns, ólíka öllum öðrum tímabilum, en sú umræða minnir nokkuð á, eins og Tsing (2000) hefur fjallað um, áherslur tengdar hugmyndinni um nútímann, þá sérstaklega eins og hugtakið var notað um miðja tuttugustu öldina. Tækni hnattvæðingar, eins og fjarskipti og erfðavísindi, eru oft talin geta fært óendalega möguleika og umblyt veruleikanum eins og bjartsýni síðustu ára á hlutabréfamörkuðum endurspeglar. Tækni var á svipaðan hátt talin af hugmyndafræði nútímavæðingar, fær um að fleyta fólki inn í nýja framtíð og leysa ein og sér margskonar vandamál (Hoben, 1982). Án þess að gera lítið úr tæknilegum breytingum sem oft eru nefndar í tengslum við hnattvæðingu, er rétt að minna á að heimurinn hefur áður staðið á öndinni (eins og virðist algengt nú, sérstaklega um íbúa Vesturlanda) yfir breyttri tækni og trú á möguleikana sem hún færir – og einnig skolið harkalega niður á jörðina þegar kom í ljós að væntingar voru að einhverju marki óraunhæfar (sjá til dæmis Shiller, 2000). Þessi skortur á sögulegri vídd í hugtakinu kemur einnig fram í umfjöllun um flæði og uppbot sem ný fyrirbæri í sögu mannkyns, og skortur á að skoða slíkt í samhengi við flæði og breytileika sjálfsmýnda sem hluta af sögu samfélaga í mjög langan tíma. Í Vestur-Afríku, til dæmis, hafa uppbot og endurskipulagning rýmis, sem og sjálfsmýnda, og hreyfanleiki fólks í tíma og rúmi verið mikilvægir þættir samfélaga síðustu árhundraðin (Sjá Kristín Loftsdóttir, 2002a).

Að sama skapi má gagnrýna fyrrnefndar hugmyndir í tengslum við menningu og hnattvæðingu hvað varðar hugmyndir um vald og andóf (sjá einnig umræðu í Kristín Loftsdóttir, 2002c). Með áherslu á fjölbreytileika leiða og merkinga sem hnattvæðing fær í ólíku samhengi er að vissu leyti hætta á rómatíkseringu andófs. Eins og Abu-Lughod (1990) hefur gagnrýnt hvað varðar rannsóknir á andófi almennt, getur slík rómatíksering gerst með einhliða áherslu á margþætta gerandahæfni samhliða of lítilli áherslu á þau valdatengsl sem eru til staðar. Abu-Lughod (1990) bendir á í því samhengi að við getum notað andóf til að varpa ljósi á valdatengsl, það er til að skýra hvernig þau eru notuð og virkt. Það sem ég tel mikilvægt er að forðast tvíþætta skiptingu á valdi og andófi sem andstæðum. Eins og ég mun sýna fram á síðar þarf að leggja áherslu á, í tengslum við hnattvæðingu, að einstaklingar eru ekki annaðhvort óvirk fórnarlömb eða gerendur hæfir um andóf, heldur hvort tveggja í senn enda gerandahæfni einstaklinga flókin og jafnvel mótsagnakennd.

Hnattvæddar ímyndir WoDaaBe

Það er ef til vill hluti af þversögnum samtímans að samhliða því að fræðimenn á Vesturlöndum leggja áherslu á uppbrot menningar og afmarkana sjálfsmynda er hugtakið menning idulega notað í samfélaginu í kring til að skilja og flokka atburði og aðstæður samtímans. Þessi herðing landamæra menningar má telja að endurspeglar meðal annars í því að tiltekin menning hefur í vaxandi mæli orðið að söluvöru, með markaðsvæðingu ákveðna tákna. Slík markaðsvæðing felur almennt í sér áherslu á hreinleika og tímaleysi menningar og má að vissu leyti staðsetja sem afsprengi áherslu og áhuga Evrópubúa á frumstæðri list sem, eins og Errington (1998) hefur fjallað um, má telja að eigi rætur sínar í þjóðernishyggi og sjálfsmyndarpólítík Evrópubúa á 19. öld. Abu-Lughod (2002) hefur að sama skapi bent á hvernig hugmyndin um menningu virðist hafa fengið sterk útskýringagildi í samtímanum, þegar hún gagnrýnir hvernig merkimiðar menningar og trúarbragða voru notaðir af fjölmiðlum og öðrum til að útskýra hryðjuverkaárásir á Bandaríkin 11. september 2001. Ábending Abu-Luhod beinir sjónum að endurvinnslu eldri hugmynda um menningu í hugarheimi vesturlandabúa, á tímum þegar sem fræðimenn tala í auknum mæli um uppbrot sjálfsmynda. Slíkar orðræður endurskapa menningu sem einfaldan merkimiða sem talinn er hafa skýringargildi í sjálfu sér, þar sem menning er tákngerð sem fyrirbæri utan við söguleg ferli, stöðnuð og tengd blindum hefðum og ógagnrýnni hugsun. Einstaklingar, flokkaðir sem hluti af menningu í þessum skilningi, birtast sem viðföng án hugsunar og gerandahæfni. Menning birtist þannig sem afleiðing, á svipaðan hátt og í eldri hugmyndum sem rætt var um fyrr, sem fyrirbæri án átaka, valds og fjölbreytileika.

WoDaaBe eru lítill þjóðernishópur sem byggir sjálfsmynd sína á hjarðmennsku, þrátt fyrir að margir WoDaaBe í dag framfleyti sér með öðrum hætti. Þeir eru sögulega tengdir Fulani fólkinu sem er dreift víðsvegar um vesturhluta Afríku. Ég ætla að skoða stuttlega fyrrnefndar hugmyndir um menningu tengda orðræðum um hnattvæðingu eins og þær birtast í framsetningu á WoDaaBe fólkinu í fortíð og nútíð. Þessi framsetning endurspeglar mikilvægi þeirrar gagnrýni á menningarhugtakið sem hefur átt sér stað síðastliðin ár og nauðsyn þess að skoða fyrirbærið hnattvæðingu út frá ákveðnum dæmum til að rífa það úr þeim þjóðhverfu áherslum sem oft virðast einkenna slíkar umræður þar sem vestræn ríki eru eina viðmiðið.

Samanburður á textum frá seinni hluta nítjándu aldar og byrjun

tuttugustu alda sýna að þá þegar hafði mjög ákveðin ímynd af Fulani fólkinu náð fótfestu í skrifum Evrópubúa.⁴ Það sem er áhugavert við ímyndir Fulani í samhengi umræðunnar hér er samhljómur þeirra; sístaglaðar endurtekningar á útlitseinkennum tengdum hugmyndum um hreinleika kynþáttar og menningar sem samofin fyrirbæri. WoDaaBe voru á þessum tíma flokkaðir sem hluti eða undirhópur af Fulani fólkinu og því ekki mögulegt að fjalla um þá aðskilda frá Fulani fólkinu. Síendurtekin áhersla á uppruna Fulani utan Afríku og staðlaðar lýsingar á hreinleika hópa sem taldir eru eingöngu stunda hjarðmennsku fela þannig í sér bergmál texta hvern í annan og mynda ákveðna stórsögn (*regime of truth*) um Fulani sem heild, svo ég nýtist við orðfæri Foucault. Þessi samhljómur texta um Fulani kemur einnig fram í íslenskum ritum níjtjándu aldar, sem enduróma áherslu erlendu ritanna á yfirburði Fulani yfir nággranna sína, sem gefur til kynna útbreiðslu og áhrifamátt þessara hugmynda í Evrópu á þessum tíma. Í bók Gunnlaugs Oddssonar *Almenn landskipunarfræði* (1821) segir til dæmis að yfir Fulani sé „nokkuð bjartara en öðrum blökkumönnum, þeir séu betur vaxnir, laghentari, næmari og starfsamari“ (1821, bls. 221). Það sem ég vil undirstrika hér er hversu keimlíkir textar um Fulani voru á þessu tímabili og víðfeðm útbreiðsla þessara staðalmynda var, eins og íslensku textarnir gefa til kynna, og áherslu þeirra á Fulani sem afmarkaðan kynþátta-menningarhóp með hörð landamæri frá öðrum hópum.⁵

Samhljómur í orðræðum Evrópubúa um Fulani ætti að vissu leyti ekki að koma á óvart því höfundar texta tengdum Afríku átu almennt hver upp eftir öðrum í hring endurtekninga sem gerðu ímyndir álfunnar bæði einsleitar og staðlaðar (Miller, 1985; Steiner, 1995). Skilgreiningar Fulani og WoDaaBe á sjálfum sér og tengsl þeirra við aðra þjóðernishópa sögulega hafa einkenst af flæði, en rétt eins og Ranger (1983) bendir á, hafa flestar rannsóknir sem snúa að Afríku fyrir nýlendutímamann sýnt að ólíkt því sem áður var talið, það er að til hafi verið ein þjóðernisleg (*tribal*) sjálfsmynd, hafi flestir í Afríku átt margvíslegar sjálfsmyndir; verið skilgreindir af öðrum og staðsett sjálfa sig innan ólíkra hópa og afmarkanna.

4 Þeir textar sem ég hef skoðað afmarkast við Níger og Nígeríu og eru flestir skrifaðir af landkönnuðum og einstaklingum sem unnu á vegum nýlendustjórnarinnar. Hér afmarka ég umfjöllunina enn frekar við texta frá seinni hluta níjtjándu aldar og byrjun þeirra tuttugustu (sjá einnig Kristín Loftsdóttir, 2000).

5 Það er mikilvægt að hafa í huga að þó hér sé eingöngu fjallað um ímyndir Evrópubúa um WoDaaBe á ákveðnu tímabili, hafa WoDaaBe og Fulani birst í textum skráðum fyrir nýlendutímamann, mörgum hverjum rituðum á arabísku sem og að þeir sjálfir skrifuðu texta sem fela í sér sýn þeirra á sjálfa sig (*self-representation*) (Bivar, 1959).

WoDaaBe og samtíminn

WoDaaBe hafa á síðastliðnum áratugum verið vinsæl viðfangsefni í útgáfum glanstímarita ýmskonar og kaffiborðsbóka, sem einnig eru gefnar út í stóru upplagi fyrir almenning. Samhljómur orðræðna um WoDaaBe í þessum útgáfum er nokkuð merkilegur bæði hvað varðar þræði sem liggja á milli framsetningar þeirra í fortíð og nútíð, sem og hversu keimlíkar allar greinar um WoDaaBe eru í vestrænum ritum síðastliðna áratugi. Eins og ég hef komið inn á annars staðar (Kristín Loftsdóttir, 1997) hafa þessir nýju textar oft stillt WoDaaBe upp innan orðræðna um frumbyggja og brugðið upp mynd af þeim sem einöngruðum, hefðbundnum hóp sem lifir í nánum tengslum við framandi rituöl og er vel afmarkaður frá nágrönnum sínum. Það má undirstrika í samhengi við umræðu mína hér að slík framsetning felur í sér sterkan samhljóm með eldri áherslum varðandi Fulani, ásamt því að leggja áherslu á hreinleika menningar WoDaaBe. Eins og rannsókn mín á sjálfmynd WoDaaBe kom inn á leggja WoDaaBe sterka áherslu á þjóðernislega sjálfsmynd, en samhliða henni leggja einstaklingarnir áherslu á aðrar víddir sjálfsmynda í margvíslegu samhengi. WoDaaBe konur undirstrika, til dæmis, samsömun með konum af öðrum þjóðernishópum í ákveðnum aðstæðum (Kristín Loftsdóttir, 2002b); sem og að WoDaaBe konur og karlar skilgreina sig undir vissum kringumstæðum sem hluta af þjóðríkinu Níger (Kristín Loftsdóttir, 2001), sem íbúa Afríku og staðsetja sig innan kynþáttaflokkunar í hvítt fólk og svart (Kristín Loftsdóttir, í prentun).

Hér má einnig benda á áherslu á tengsl rýmis og menningar, en eins og fyrr var komið inn á, hefur umfjöllun um hnattvæðingu lagt áherslu á uppbot þessara tenginga sem hluta af ferlum hnattvæðingarinnar. Slíkri áherslu hefur sérstaklega hætt til að líta fram hjá flæði nýtingar og tengingar hirðingjahópa við rými víðsvegar um heim, en einnig mikilvægi hreyfanleika fólks almennt í tíma og rúmi löngu fyrir tíma hnattvæðingar. Eins og Rain (1999) hefur fjallað um í tengslum við Vestur-Afríku hafa tíma-bundnir flutningar til borga eða annarra ríkja verið mikilvægir í aldanna rás og þrátt fyrir að tíðni slíks hreyfanleika hafi vafalítið aukist á síðastliðnum áratugum er engu að síður mikilvægt að staðsetja slíkt flæði í sögulegu samhengi. Fyrir WoDaaBe fólkið í dag er farandverkamenska oft skilin sem hluti af hefðbundnum leiðum til að hafa í sig og á, og þannig lögð áhersla á mikilvægi flæðis og hreyfanleika fyrir samfélagið í fortíð og nútíð. Það þarf því að varast einfaldar tuggur á uppboti rýmis og menningar í hnattvæddum heimi, sem líta framhjá því að menning hefur ekki áður verið

bundin ákveðnu rými og gera lítið úr flæði fólks milli staða í aldanna rás. Samhliða er mikilvægt að skoða hvernig hnattvæðing er frábrugðin og/eða felur í sér samfellu við aðra þætti í fortíðinni.

Andóf og vald

Ég ætla nú að snúa umræðunni stuttlega að valdi og andófi tengdu hnattvæðingu sem eins og fyrr var nefnt hefur verið mikilvægur umræðuvettvangur tengdur menningu. Jaðarstaða WoDaaBe í Níger hefur aukist mjög mikið, sérstaklega í aðgengi að auðlindum svo sem dýrum og landi. Sem afleiðing hefur aukinn fjöldi WoDaaBe framfærslu af akuryrkju eða farandverkamennsku tímabundið eða til langtíma. Þessa auknu jaðarstöðu má líta á sem afleiðingu margskonar þátta sem eiga rætur að rekja fyrir nýlendutímamann, þrátt fyrir að hafa aukist þá til muna með komu nýlendu-stjórnar sem og stefnu stjórnvalda eftir nýlendutímamann. Hún byggði einnig að mörgu leyti á hugmyndum nútímavæðingar sem tók lítið mið af vistfræði og sérstöðu landanna en voru yfirfærðar á ólík samfélög víða um heim. WoDaaBe hafa því síður en svo verið einangraðir, heldur hafa aðstæður þeirra sem þjóðernishóps og hirðingja verið mótaðar af hugmyndafræði um framþróun og skipulagningu sem nýlendustjórnun og síðar stefna stjórnvalda sjálfstætt Níger fólu í sér; hugmyndafræði sem var hluti af hnattvæddum stefnum þess tíma.

Samhliða því að ferli tengd hnattvæðingu hafa á margvíslegan hátt auk-ið á jaðarstöðu WoDaaBe, hafa margir WoDaaBe einnig á virkan hátt nýtt sér ákveðna þætti hnattvæðingar til að auka framfærslugetu sína. Sumir WoDaaBe farandverkamenn, bæði konur og karlar, hafa á síðastliðnum áratugum farið að framleiða skartgrip og aðra muni sem þeir markaðssetja sem ekta WoDaaBe hluti, burtséð frá því hvort þessir munir hafa einhverja tengingu við fortíð og arfleifð samfélagsins (Kristín Loftsdóttir, 2002a). Með framleiðslu og sölu slíkra hluta og framsetningu þessara muna sem ekta WoDaaBe afurða – jafnvel notkun fatnaðar og skartgripa svo þeir líti út fyrir að vera gamlir og því enn meira ekta í hugum Vesturlandabúa – nýta WoDaaBe sér markvisst áhuga Vesturlandabúa á munum fólks sem eru skilgreindir sem frumbyggjar.

Á sama tíma og líta má á þátttöku WoDaaBe sem andóf og endurspeglun á gerandahæfni– þeir eru augljóslega ekki óvirk fórnarlömb hnattvæðingarferla – væri einföldun að staðnæmast þar. Eins og umfjöll-

un mín gerði fyrr grein fyrir hafa margvísleg hnattvæðingarferli leitt til aukinnar jadarstöðu WoDaaBe, samhliða því að þátttaka í ferðamanna-
iðnaði Níger ríkisins felur í sér undarlega endurframleiðslu staðalmynda á þeim sjálfum sem og dregur fram á þversagnakenndan hátt ójöfn valda-
tengsl einstaklinga úr vestri sem koma til landsins í krafti peninga og valds á alþjóðavettvangi og WoDaaBe einstaklinga sem þurfa að afla grunn-
afkomu frá degi til dags.

Afbygging hugtaksins menning getur þó einnig verið þversagnarkennd. Í þessu samhengi má undirstrika að, rétt eins og WoDaaBe, hafa aðrir hópar sem eiga undir högg að sækja einnig nýtt sér í vaxandi mæli staðlað menningarhugtak til að bæta kjör sín. Ekki eingöngu, eins og í dæmi WoDaaBe, hafa slíkir hópar nýtt sér áhuga vesturlandabúa á menningu sem frosnu tímalausu fyrirbæri til að nýta sér markaðsvæðingu þess, heldur hafa minnihlutahópar einnig í vaxandi mæli nýtt sér menningarhugtakið til að öðlast og festa í sessi ákveðin réttindi fyrir sig sem hópur (sjá t.d. Nash, 2001; Erikson, 1999). Með því að afbyggja um of hugtök eins og menning getum við því verið að kippa fótum undir réttindabaráttu ákveðinna hópa sem eiga undir högg að sækja.

Lokaorð

Í umfjöllun minni hér hef ég leitast við að skoða gagnrýnið nálganir hvað varðar hnattvæðingu og menningu, og þá sérstaklega beint sjónum að mikilvægi þess að skoða menningu og flæði út frá sögulegu sjónarhorni, samhliða því að benda á mikilvægi staðlaðs menningarhugtaks fyrir samtíma okkar og samfélag á tímum þegar kenningar fræðimanna leggja í síauknum mæli áherslu á uppbot og flæði. Ímyndir WoDaaBe í glanstímaritum þar sem fjallað er um menningu þeirra sem hreina og einangraða er einungis eitt birtingarform slíkra áherslna. Jafnframt hef ég varað við tvíhyggjulegum áherslum þar sem litið er á andóf og vald sem andstæður, þar sem eitt virðist útiloka annað og undirstrikað mikilvægi þess að líta á fólk ekki annaðhvort sem óvirk fórnarlömb eða garendur hæfa um andóf, heldur hvort tveggja í senn. Hugtök eins og menning og hnattvæðing eru félagsleg afurð með ákveðna sögu sem spretta upp sem mikilvæg á ákveðnum tíma. Það þarf að skoða gagnrýnið af hverju þau verða mikilvæg, þversagnir sem felast í þeim og tengingu þeirra við eldri hugmyndir.

Heimildir

- Abu-Lughod, L. (1990). The romance of resistance: Tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist*, 17, 41-55.
- Abu-Lughod, L. (2002). Do muslim women really need saving? Anthropological reflections on cultural relativism and its others. *American Anthropologist*, 104, 783-790.
- Amselle, J.-L. (1998). *Mestizo logics: Anthropology of identity in Africa and elsewhere*. California: Stanford University Press.
- Bergeron, S. (2001). Political economy discourses of globalization and feminist politics. *Signs*, 26, 983-1006.
- Bétaille, A. (1998) The idea of indigenous people. *Current Anthropology*, 39, 187-191.
- Bivar, A. D. H. (1959). *Arabic documents of Northern Nigeria*. Óútgefið handrit, Niamey, Níger, l'Institut de Recherces en Science Humaines.
- Erikson, P. P. (1999). A-whaling we will go: Encounters of knowledge and memory at the Makah cultural and research center. *Cultural Anthropology*, 14, 556-583.
- Errington, S. (1998). *The death of an authentic primitive art and other tales of progress*. Berkley: University of California Press.
- Gunnlaugur Oddson. (1821). *Almenn landskipunarfræði*. Kaupmannahöfn: Hið Íslenska Bókmenntafélag.
- Gupta, A. og Ferguson, J. (1997). Culture, power, place: Ethnography at the end of an era. Í A. Gupta og J. Ferguson (Ritstj.), *Culture, power, place: Explorations in critical anthropology* (bls. 1-29). London: Duke University Press.
- Hannerz, U. (1992). *Cultural complexity: Studies in the social organization of meaning*. New York: Colombia University Press.
- Hoben, A. (1982). Anthropologists and development. *Annual Review of Anthropology*, 11, 349-75.
- Kristín Loftsdóttir (1997) WoDaaBe: dansað í eyðimörkinni. Í Gísli Pálsson, Haraldur Ólafsson og Sigríður Dúna Kristmundsdóttir (Ritstj.), *Víð og hinir: rannsóknir í mannfræði* (bls. 90-103) Reykjavík: Mannfræðistofnun Háskóla Íslands.
- Kristín Loftsdóttir (2000) *The bush is sweet: Identity and desire among the WoDaaBe in Niger*. Doktorsritgerð, University of Arizona, Tuscon.
- Kristín Loftsdóttir (2001) Where my cord is buried: WoDaaBe use and conceptualization of land. *Journal of Political Ecology*, 8, 1-24.
- Kristín Loftsdóttir (2002a) Knowing what to do in the city: WoDaaBe pastoral nomads and migrant workers in Niger. *Anthropology Today*, 18, 9-13.

- Kristín Loftsdóttir (2002b, október) „Staðið á sama:” *Vald og andóf kvenna í WoDaaBe samfélagi*. Fyrirlestur fluttur á ráðstefnu um kvenna- og kynjarannsóknir á vegum Rannsóknastofu í kvennafræðum við Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Kristín Loftsdóttir (2002c, október) “*This time it’s different: Power, identity and the politics of culture*. Fyrirlestur fluttur á alþjóðlegu ráðstefnunni Hnattvæðing við Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Kristín Loftsdóttir (Í prentun). ”Never forgetting?” Gender and racial-ethnic identity during fieldwork. *Social Anthropology*.
- Miller, C. L. (1985). *Blank darkness: Africanist discourse in french*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moore, H. L. (1999). Anthropological theory at the turn of the century. Í H. L. Moore (Ritstj.), *Anthropological theory today* (bls 1-23). Cambridge: Polity Press.
- Nash, J. (2001) Globalization and the cultivation of peripheral vision. *Anthropology Today*, 17, 15-22.
- Ortner, S. B. (1984). Theory in anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History*, 26, 126-166.
- Palmberg, M. (2001). Introduction. Í Palmberg, M. (Ritstj.), *Encountering images in the meetings of Africa and Europe* (bls. 7-19). Uppsala: Nordic Africa Institute.
- Rain, D. (1999). *Eaters of the dry season: Circular labor migration in the West African sahel*. London: Westview Press.
- Ranger, T. (1983). The invention of tradition in colonial Africa. Í E. Hobsbawm og T. Ranger (Ritstj.) *The invention of tradition* (bls. 211-262). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahlins, M. (1976). *Culture and practical reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Shiller, R. J. (2000). *Irrational exuberance*. New York: Broadway Books.
- Steiner, C. B. (1995). Travel engravings and the construction of the primitive. Í E. Barkan og R. Bush (Ritstj.), *Prehistories of the future* (bls. 202-225). Stanford: Stanford University Press.
- Tsing, A. (2000). The global situation. *Cultural Anthropology*, 15, 327-360.
- Wolf, E. R. (1999). *Envisioning power: Ideologies of dominance and crisis*. Berkeley: University of California Press.
- Xavier, I., Rosaldo, J. og Rosaldo, R. (2002). Introduction: A world in motion. Í I. Xavier, J. Rosaldo og R. Rosaldo (Ritstj.), *The anthropology of globalization: A reader* (bls.1-36). Oxford: Blackwell Publishing.

„Ég sé kvótakerfið fyrir mér sem lopapeysu“ – Kynhugmyndir og upplifun kvenna af orðræðu og auðlindastefnu í sjávarútvegi¹

Hulda Proppé

Ég sé kvótakerfið fyrir mér sem lopapeysu. Hún var ákaflega vel þrjónuð með fallegu íslensku munstri. En hún hafði ekki verið kláruð áður en hún var sett á markaðinn. Það vantaði ermarnar og það hafði ekki verið gengið frá lausum endum („Hugleiðing um siðferði í sjávarútvegi“, 1998).

Sýn kvenna á kvótakerfið er um margt ólík því sem við eigum að venjast varðandi orðræðu um auðlindastjórnun í sjávarútvegi, eins og fram kemur í tilvísuninni hér að ofan. Í þeirri rannsókn sem hér er kynnt eru tengsl kyns og auðlinda lögð til grundvallar¹. Leitast er við að skoða á hvaða hátt konur tengjast auðlindanýtingu í sjávarútvegi, hvernig hugað er að konum og kyngervi við skipan auðlindanýtingar ásamt því hvernig konur upplifa sig, störf sín og þekkingu í tengslum við kvótakerfi í sjávarútvegi.

Samningsstaða kvenna um aðgengi að auðlindum er skoðuð og hvort kynbundið misrétti sé til staðar í tengslum við kvótakerfið, á hverju það byggist og hvernig því er viðhaldið. Í rannsókninni legg ég áherslu á gerendahæfni (*agency*) og sjálfsmynd (*identity*). Við greiningu gagna kemur í ljós að athafnir og aðgerðir fólks í sjávarbyggðum fela í sér bæði andóf (*resistance*) gegn kvótakerfinu sem og samsömun (*compliance*) við það og þær hugmyndir sem það er byggt á.

Rannsóknarvinna mín er tvíþætt. Annars vegar er hún etnógrafísk, þar sem ég gerði vettvangsrannsókn, og hins vegar hef ég unnið að greiningu kenninga og aðgerða er tengjast kvótakerfinu. Ég gerði vettvangsrannsókn í tveimur sjávarbyggðum vorið 1998: *Marrík* sem staðsett er á Suðurnesjum og *Sandhöfn* sem er á Suðurlandi. Ég dvaldi í mánuð í hvoru þorpi. Þar tók

---

1 Rannsóknin er mastersrannsókn Huldu Proppé (2002) í mannfræði við Háskóla Íslands.

ég 18 opin viðtöl, 16 við konur og 2 við karla. Viðtölin eru samtöl, samvinnuferli, milli mín sem rannsakanda og þeirra sem rætt var við. Flestir sem ég talaði við tengdust, eða höfðu tengst, sjávarútvegi á einhvern hátt. Auk formlegra viðtala átti ég mörg óformleg viðtöl og samtöl við fjölda fólks, bæði karla og konur.

Þær meginniðurstöður sem hér eru kynntar fjalla um áhrif kvótakerfisins á konur og hvernig þær upplifa og tjá þau áhrif. Áhrif kvótakerfisins teigja anga sína víða og hafa til að mynda leitt af sér ákveðna ruglandi í sjálfsskilningi, lífssýn og athöfnum fólks. Þessi ruglandi kemur meðal annars fram í sjálfsmynd fólks og athöfnum og hvernig þessir þættir bera með sér andstöðu við kvótakerfið samtímist því að bera með sér samsömun við það og þær hugmyndir sem liggja því að baki.

Stefna ríkisvalds hefur ólík áhrif bæði á kyn og einstaklinga eftir stétt og stöðu (Neis, 1999; Skaptadóttir, 2000). Með því að horfa á sjávarútveg nær einungis sem karllægt svið verður öll stefnumótun takmörkuð. Áherslur á sjávarútvegsmál sem karllæg draga úr valdi og möguleikum kvenna til umræðna og athafna í tengslum við sjávarútveg. Sú staðreynd hverfur að meirihluti þeirra er verða fyrir áhrifum vegna breytinga á sjávarútvegi og takast á við þær breytingar í sínu daglega lífi eru konur og börn.

Viðhald lífs, aukning lífsgæða, viðhald menningar ásamt verndun auðlinda og umhverfis er ein skilgreining á markmiðum auðlindastjórnunar (Hanna og Jentoft, 1996). Til að nálgast þetta markmið er nauðsynlegt að hugsa um hagræn ferli eins og eignarrétt út frá margvíslegum sjónarhornum. Aðgangur kvenna að auðlindum í sjávarútvegi og upplifun þeirra á kvótakerfinu byggist á þeim lögum sem um auðlindirnar eru settar sem aftur byggja meðal annars á kynhugmyndum sem kennismiðir kenninálgana gefa sér. Fyrirframgefnar hugmyndir í þessum nálgunum um þarfir og hlutverk kvenna koma í veg eða tefja fyrir því að réttur kvenna til þessarar þátta sé viðurkenndur. Kynhugmyndir kennismiða hafa því áhrif á persónuleg líf fólks.

Mannfræðingar eru almennt sammála því að eignir vísi til hluta sem einstaklingur eða samfélag telur sig eiga auk þess að eignir vísi til athafna sem þeir hinir sömu telja sig hafa rétt til (Hann, 1998). Í hagfræðilegum skilningi er meiri áhersla á að sjá eignarrétt sem rétt til að selja, leigja eða erfa hluti. Réttur til eigna vísar ekki einungis til ákveðinna eignategnsla heldur byggir á og vísar til félagslegra tengsla og ekki má gleyma því að réttur til eigna er menningabundið fyrirbæri (sjá t.d. Rose, 1994). Kynbundinn munur á eignum og yfirráðum er grunnur að þeim kynbundna mismuni sem er að finna á hagrænni velferð, félagslegri stöðu og valdi fólks (Agarwal, 1995).

Femínískir kennismiðir og hagrænir mannfræðingar leggja áherslu á að heimilið sé staður þar sem mörg hagræn tengsl eigi sér stað (sjá t.d. Wilk, 1996). Heimili eru stofnanir, sem andstætt því að vera utan þess hagræna, eru í raun kjarnar þess. Með því að útiloka heimili frá hagrænni umræðu, eins og gert er í þeim kenningarlíkönum sem mikið til er treyst á við mótun kvótakerfisins, eru þau miklu tengsl falin og samspil heimila og hins hagræna hverfa. Þannig hverfur (vinnu)framlag og tengsl kvenna við auðlindina og því er útilokun þeirra frá henni réttlæt. Konur hafa almennt ekki aðgang að kvótakerfinu nema í gegnum eiginmenn sína og heimilið er gjarnan sá vettvangur þar sem réttur kvenna til auðlindarinnar verður til í gegnum hjúskap, sifjar og vinnu við heimilisstörf og heimilisútgerð. Réttindi kvenna til auðlindarinnar eru ekki til komin vegna þeirra sjálfra heldur vegna þeirra karla sem þær tengjast. Það vekur upp spurningar varðandi hugmyndir um konur sem fullgilda ríkisborgara í íslensku samfélagi.

Vinna kvenna við sjávarútveg og kynhlutverk þeirra inni á heimilum, í samfélögum og á vinnumarkaði eru grunnur að íslenskum sjávarútvegi og auðlindanýtingu. Flest eignatengsl kvenna við kvóta eru í gegnum litlar útgerðir. Þetta er oft á tíðum fjölskylduútgerð þar sem eiginmaðurinn fer til sjós og eiginkona sér gjarnan um bókhald og skrifstofumál, kost, fatnað og fleira. Í fæstum tilfellum fá konur laun fyrir þessi störf sín og margar hverjar telja þetta ekki til (launa)vinnu heldur líta á þessi störf sem hluta af ólaunudum heimilisstörfum sínum. Heimilið er hér vettvangur þar sem kynin koma saman að kvótamálum og þar sem tekið er á hagrænum þáttum: ákvörðunum um þá jafnt sem afleiðingum af þeim. Heimilið er miðja hagrænna ferla og ákvarðana. Tengsl heimila við hin hagrænu svið samfélagsins, samfélagið og ríkið þar sem stjórnsýslulegar ákvarðanir varðandi sjávarútveg eru teknar, eru því mikilvæg fyrir aðgang kvenna að kvótakerfinu.

Aðgangur að eignum og auðlindum tengist samningsstöðu einstaklinga sem byggir á kyni. Konur og karlar koma ekki jöfn að samningaborðinu. Markaðstenging kvótakerfisins með frjálsu framsalskerfi hefur í auknum mæli útilokað konur frá þátttöku og eignum í sjávarútvegi. Konur búa fæstar við þær aðstæður að hafa fjármagn til að kaupa sig inn í sjávarútveg og ríkjandi skipan hefur markvisst útilokað þær frá auðlindinni. Samningsstaða kvenna um aðgang að samfélagi, fjármagni, markaði og lífsgæðum byggir á ótraustum grunni. Krafa kvenna um aðgang að arði af nýtingu náttúru-auðlinda er talin veik í orðræðu hins frjálsa markaðar þar sem ímynd hins frjálsa einstaklings er viðmið um réttmæti arðs og aðgengis (sjá t.d. Hewitson, 1999).

Eignatengsl eru leið fyrir fólk til að móta og tjá sjálfsmynd sína og lífssýn. Sjálfsmynd fólks er lýsandi fyrir það hvernig einstaklingur upplifir réttindi sín og skyldur. Sjálfsmynd kvenna í tengslum við sjávarútveg skiptir því máli þegar kemur að því að semja um aðgang að auðlindinni. Til að konur leggi áherslu á að semja um aðgang og arð af kvótakerfinu þurfa konur að sjá þann rétt sem hluta af sjálfsmynd sinni. Án þess samþykkja konur stöðu sína og viðhalda henni. Hinn kúgaði fer að tileinka sér hina ójöfnu skiptingu og verður þannig þátttakandi í viðhaldi og réttlætingu skiptingarinnar (Bourdieu, 1992, 2001; Järvinen, 1999; Sen, 1990).

Konur eru ekki einsleitur hópur, þvert á móti. Rannsókn þessi sýnir að þegar kemur að viðhorfum til auðlindastýringar í sjávarútvegi hafa íslenskar konur hvorki eina sameiginlega sýn né afstöðu til kvótakerfisins. Viðhorf þeirra og upplifun tengist frekar félags- og efnahagslegum tengslum þeirra við kvótakerfið heldur en þeim sem konum. Hópefli kvenna varðandi aðgang að auðlindinni er ekki til staðar. Þvert á móti benda konur almennt á einstaklingsbundna hegðun en ekki kyn eða félagslega stöðu sína til að útskýra aðgangssleysi sitt að auðlindinni. Konur leggja fyrst og fremst áherslu á samfélag, heimili og sjómenn, til dæmis þrýsting á eiginmenn til þátttöku í kvótakaupum, í umfjöllun sinni um kvóta. Konur jafnt sem karlar taka ákvarðanir út frá þeim ramma sem þær telja sig hafa til athafna. Ef konur almennt álíta til að mynda að hagrænir þættir og sjávarútvegsmál séu utan afmarkaðra kvennasviða veigra þær sér við að hafa skoðun, hugsa um og krefjast þátttöku og félags- og efnahagslegs arðs af þessum þáttum samfélagsins.

Yfirvöld hafa ekki gert ráðstafanir til að rétta hlut kvenna þegar kemur að eignum og aðgengi að auðlindum sjávar. Áhrif kvótakerfisins hafa í mörgum tilfellum leitt til aukins eignar- og velferðarmunar milli kynjanna, jafnvel milli hjóna. Karlar eru almennt skráðir fyrir þessum eignum fjölskyldunnar og konur hafa margar hverjar ekki aðgang að því fjármagni eða rétt til þátttöku um ákvarðanir í tengslum við ráðfærslu kvóta. Margar eiginkonur einyrkja í sjávarútvegi hafa unnið kauplaust við útgerðina svo árum og jafnvel áratugum skiptir. Drífa, einn viðmælenda minna, hefur starfað við útgerð ásamt eiginmanni sínum í vel á þriðja áratug. Fyrir nokkrum árum stóðu þau hjón frammi fyrir ákvörðun um að endursjár-festa tryggingafé. Drífa vildi hætta útgerð og snúa sér að annarskonar viðskiptum. Einn daginn kom eiginmaður hennar heim og færði henni þær fréttir að hann hefði keypt nýjan bát að andvirði nokkur hundruð milljónir. Drífa hafði aldrei hugsað út í réttarstöðu sína í tengslum við útgerðina. Allt er skráð á eiginmann hennar. Drífu finnst skritið að hann geti farið og keypt

bát án þess að ráðfæra sig við hana. Það er einungis ef hann ætlar að taka veð í heimili þeirra að hann þurfi að leita samþykkis hennar. „Mér fannst það voða skrítið ... Hann getur ráðstafað þessu, gert það sem honum sýnist. Hann getur selt þetta og keypt þetta alveg eins og hann vill“ segir Drífa. Þrátt fyrir þessa reynslu hefur Drífa ekki lagt út í að fá sig skráða fyrir hluta af eignunum. Þessi mál eru viðkvæm þar sem tengsl eigendanna í þessu tilfelli byggjast á hjónabandi.

Öllu jafnan telja eiginkonur sig eiga útgerðina með eiginmönnum sínum hvort sem þær eru skráðar sérstaklega eða ekki sem eigendur eða hluthafar. Þær tala um útgerðina sem hans, um bátinn og kvótann sem hans og þrátt fyrir að sumar þeirra taki þátt í umræðum um ákvörðanir varðandi nýtingu kvóta þá segja þær að á endanum séu það karlarnir sem ráði. Þetta á einnig við í tilfelli Drífu. Hún segir að hún hafi alltaf verið með í ráðum. Þau ræði málin „en hann ræður náttúrulega þegar upp er staðið“ segir Drífa.

Konurnar sem rætt var við vegna þessarar rannsóknar töluðu fæstar um kvóta út frá kyni heldur lögðu megináherslu á samfélagið og fjölskylduna. Þær töluðu um áhrif kvótakerfsins út frá félagslegum þáttum, aukna streitu í samskiptum milli kvótaeiganda og annarra, fækkun í byggð og þar af leiðandi minni þjónustu, atvinnumál kvenna og ástand dagvistunar- og skólamála. Þeir karlar sem ég talaði við vísuðu flestir til ríkjandi orðræðu stjórnmalamanna og hagfræðinga í umræðu sinni um kvótakerfið. Þeir töluðu um prósentur og kvótasölu, markaðsverð og markaðslausnir, hagræðingu og hagkvæmni. Á sama tíma töluðu margir þeirra um að raunveruleikinn væri ekki svona einfaldur. Þrátt fyrir að enginn þeirra kvenna er ég talaði við vísaði í þetta þekkingarlíkan er ekki þar með sagt að þær skilji það ekki, það væru falsrök. Þessi staðreynd sýnir okkur að ríkjandi orðræða um auðlindastjórnun er ekki hluti af orðræðu eða lífssýn kvenna. Viðhald mennigarbundinna kynhugmynda samfélagsins mótar rétt til þátttöku í umræðu meðal annars með því að skilgreina hvaða tungumál, orðtök og orðræður hafa aðgang og atkvæði. Myndhverfing kvenna er líkja kvótakerfinu við ókláraða lopapeysu eða viðskiptum með kvóta við það að býtta á sérvéttum er ekki innan ramma opinberrar umræðu um auðlindastýringu.

Í tengslum við kvótakerfið er orðræða útgerðarmanna, stjórnmalamanna og hagfræðinga um hvernig eigi að fjalla um kvótakerfið og áhrif þess valdamikil. Sú orðræða sem er í gildi í opinberri umræðu lítur framhjá hagsmunum kvenna, áhrifum kerfisins á þær, viðhorfum þeirra til þess og upplifun þeirra af því. Þetta er orðræða ákveðinnar pólitískrar, efnahagslegrar og fræðilegrar valdastéttar sem ákvarðar hver, hvar og hvernig er rætt um kvótamál í samfélaginu. Konur hafa almennt ekki vald á þessari

orðræðu og eru raddir þeirra þaggaðar með valdi ríkjandi orðræðu um fjárhagslegan hagnað og hagræðingu. Málleysi kvenna sem af þessu hlýtur kemur í veg fyrir mótmæli og kröfur um réttindi. Að fjalla um valdaleysi kvenna í þessari orðræðu gerir ekki lítið úr þekkingu og orðræðu kvenna, heldur einmitt hið gagnstæða. Umfjöllunin er gagnrýni á þá einsleitnu og útilokandi orðræðu sem skilgreind er sem rétt og leyfileg af valdhöfum.

Það er almenn gremja í konum í sjávarbyggðum þar er þeim finnst að aðgangur að fiskimiðum hafi verið tekin frá almenningi og færður útvöldum hópi. Þær konur sem ég ræddi við töluðu allar um hversu erfitt þeim þyki að setta sig við frjálst framsal kvóta, þrátt fyrir að allar þeirra séu á því að einhverskonar aðhald þurfi að vera á fiskveiðum. Þetta átti jafnt við um konur sem tengdust útgerð og kvótageign sem og um aðrar konur sem höfðu ekki jafn bein tengsl við kvótakerfið. Samþætting aflamarks á stærri efnahagssvæði var þeim mikið áhyggjuefni. Þeim finnst það undarlegt að fólk og byggðir sem hafi lagt allt sitt í að efla sjávarútveg og efnahagslíf þjóðarinnar skuli þurfa að keppa um réttindi sem þeim finnst í raun tilheyra sér. Veidheimild er í þeirra huga að miklu leyti réttur til að vinna, réttur til lífsstíls.

Fólk sem ákveður að búa í sjávarbyggð er í senn að setta sig við stöðu mála í sjávarútvegi og að mótmæla henni. Það sættir sig við hana með því að taka þátt í kvótakerfinu, sannfæra sjálf sig og aðra um að annað en að leika með gangi ekki upp. Þau séu að vísu ósátt við reglurnar, en þetta séu reglurnar og því er ekki annað að gera. Mótmælin felast í því að halda áfram að búa í sjávarbyggðum þrátt fyrir að kvótakerfið sé fæstum þeim hliðhólt í þeirra persónulega lífi og söfnun veiðiréttinda á fáar hendur og fá byggðarlög skilji önnur eftir sem efnahagslega óhagstæðar einingar. Með því að ákveða að búa í óskynsömu og óhagkvæmu umhverfi er fólk hér að mótmæla þeim einsleitu hugmyndum um lífsstíl og skynsama hegðun sem liggur til grundvallar stefnumótun yfirvalda. Hegðun þessa fólks er skynsöm í því samhengi sem ákvörðun um hana er tekin. Frá sjónarhóli gerandans í þessu tilfelli er það að vera ákveðið andóf: Fólk er að standa vörð um lífsstíl sinn með því að lifa samkvæmt honum sama hversu erfitt það er. Að vera er því ákveðin mótmæli við kvótakerfið, mótmæli þeirra sem ekki hafa vald eða stöðu til opinberra athafna. Þau mótmæli sem eiga sér stað eru í flestum tilfellum tvíeggja þar sem að mörgu leyti er það gerandinn sjálfur sem verður fyrir tjóni, skerðingu á réttindum eða öðru vegna þeirra, en ekki þeir sem mótmælin beinast að. Samsömun og að setta sig við ástandið var mun algengara en að fólk hefði í frammi opinber, eða meðvitund mótmæli við stöðu mála, stefnu í sjávarútvegi eða breytt lífsskilyrði.

Konur taka þátt í þessum mótmælum. Sumar með því að leggja sig fram

um að viðhalda samkennd og samvinnu í samfélaginu. Aðrar með því að taka á sig jafnvel ýktar hugmyndir um kynbundna hegðun til dæmis með því að leggja nær eingöngu áherslu á hlutverk sín sem konur, eiginkonur og mæður. Þannig styrkja þær opinberlega tengsl sín við karla. Á þenna hátt eru þær í andstöðu við samfélagsmunsstur sem krefst tveggja fyrirvinna á heimili og tvöföldri vinnu kvenna samtímis því að samsama sig hugmyndum þar sem staða kvenna er inni á heimilum. Þessi hegðun tengist staðbundinni og kynbundinni sjálfsmynd og rétt til lífsstíls. Með andófi sínu gangast þær við kynhugmyndum kenningalíkananna sem kvótinn byggir á. Kenningalíkana sem útiloka þær frá eign og aðgengi vegna kyns þeirra.

Í sjávarbygðum eru sterkar kynhugmyndir. Í viðtölum kom fram að flestar konurnar töldu sjálfa sig og konur sem þær þekkja persónulega hæfar til stjórnunar og athafna í samfélaginu. Á sama tíma töluðu margar á neikvæðan hátt um konur sem voru afgerandi í samfélaginu. Fanney, einn viðmælandi minn, sagði að ef kona er virk í fjölskylduútgæð og sú virkni er sýnileg út á við er hún strax flokkuð af samfélaginu: „Hún yrði talin gribba. Það væri eitthvað að henni,“ segir Fanney. Ennfremur telur hún að uppnefni sem karlgeri konur á neikvæðan hátt séu notuð um þessar konur af öðrum í samfélaginu, jafnt konum sem körlum.

Rými sem konur hafa til mótmæla, aðgerða og athafna er því takmarkað af þeim kynhugmyndum sem eru ríkjandi í samfélaginu sem þær búa í, ekki síður en í þeim kenningarrömmum sem lög og reglur um aðgengi og eignir í sjávarútvegi byggja á. Svo lengi sem konur sjá ekki aðgang að auðlindum sem svið sem konum kemur við eða hafi rétt til að hafa skoðun á, verður erfitt fyrir konur að öðlast aðgang og rétt til þátttöku í auðlindastjórnun og eign á auðlindum Íslandi. Það eru ekki einungis takmarkanir laga og reglna sem útiloka konur heldur eru konur útilokaðar með ríkjandi kynbundinn orðræðu, kynhugmyndum í samfélögum og þeirri ábyrgð á heimilum, börnum og öðrum sem eru settar á konur af konum jafnt sem körlum.

Yfirvöld þurfa að hafa í huga að taka ekki þögn kvenna varðandi kvótakerfið sem samþykki, þar sem þögn þeirra getur svo gjarnan verið afleiðing hugmynda um hvað konur megi tala um og hvernig megi tala um hlutina. Það er mikilvægt að yfirvöld taki ekki aðgerðarleysi kvenna varðandi kvótakerfið sem áhugaleysi. Konur bera mikla ábyrgð inni á heimilum og í samfélögum og kröfur þeirra um réttindi, laun og annað eru þagggaðar niður. Þeim er gjarnan sagt að athafnir og réttindi þeim til handa muni gera út af við samfélagið, atvinnumarkaðinn, heimilið eða fjölskylduna. Eins þurfa stjórnvöld að vara sig á því að skilgreina fjandskap kvenna gagnvart

ríkjandi stefnu í auðlindamálum ekki sem bráðlyndi. Með því vísa yfirvöld til þess að konur viti ekki um hvað þær eru að tala og þannig takmarka yfirvöld tjáningar og athafnarými kvenna og skilgreina konur ekki sem fullgilda borgara. Konur í sjávarbyggðum vita um hvað þær eru að tala, þær takast á við kvótakerfið daglega bæði í einka- og opinberu lífi sínu. Afstaða þeirra byggir á þekkingu.

Heimildir

- Agarwal, B. (1995). Gender, property, and land rights: Bridging a critical gap in economic analysis and policy. Í E. Kuiper og J. Sap (ásamt S. Feiner, N. Ott og Z. Tzannatos) (Ritstj.), *Out of the margin: Feminist perspectives on economics* (bls. 264-294). London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1992). *The logic of practice*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Bourdieu, P. (2001). *Masculine domination*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hann, C. M. (1998). Introduction: The embeddedness of property. Í C. M. Hann (Ritstj.), *Property relations: Renewing the anthropological tradition* (bls. 1-47). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hanna, S. og Jentoft, S. (1996). Human use of the natural environment: An overview of social and economic dimension. Í S. Hanna, C. Folke og K. G. Mäler (Ritstj.), *Rights to nature: Ecological, economic, cultural and political principles of institutions for the environment* (bls. 35-55). Washington: Island Press.
- Hewitson, G. J. (1999). *Feminist economics: Interrogating the masculinity of rational economic man*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Hulda Proppé (2002). *Konurnar og kvótinn: Kynbúgmyndir og upplifun kvenna af orðræðu og auðlindastefnu í sjávarútvegi*. Óbirt M.A.-ritgerð, Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Hugleiðing um siðferði í sjávarútvegi. (1998, 6. febrúar). *Dagskrá*, 27 (5), 1.
- Järvinen, M. (1999). Immovable magic – Pierre Bourdieu on gender and power. *NORA*, 11 (7), 6-19.
- Neis, B. (1999). Familial and social patriarchy in the Newfoundland fishing industry. Í D. Newell og R. E. Ommer (Ritstj.), *Fishing places, fishing people: Tradition and issues in Canadian small-scale fisheries* (bls. 32-54). Toronto: University of Toronto Press.
- Rose, C. M. (1994). *Property and persuasion: Essays on the history, theory and rhetoric of ownership – New perspectives on law, culture, and society*. Boulder, Colorado: Westview Press.

- Sen, A. K. (1990). Gender and cooperative conflicts. Í I. Tinker (Ritstj.), *Persistent inequalities: Women and world development* (bls. 123-149). New York: Oxford University Press.
- Skaptadóttir, U. D. (2000). Women coping with change in an Icelandic fishing community: A case study. *Women's Studies International Forum*, 23 (3), 311-321.
- Wilk, R. R. (1996). *Economies and cultures: Foundations of economic anthropology*. Boulder, Colorado: Westview Press.

Á vettvangi á Páskaeyju

Sveinn Eggertsson

Páskaeyja, öðru nafni Rapa Nui er lítil eyja, 166 ferkílómetrar að stærð, í Suður Kyrrahafi, um 3700 kílómetra undan strönd Chile, sem hún tilheyrir. Nálægasta eyja í byggð, er Pitcairn, með einungis á fimmta tug íbúa, í um 2200 kílómetra til norðausturs (Conadi, 2002; Charola, 1997). Á Páskaeyju búa um 3200 manns, samkvæmt opinberu manntali 2002, og um þriðjungur þeirra telst þar vera Rapanui, eða löglegir afkomendur frumbyggja eyjarinnar. Largos (1999) segir Rapanui, hins vegar, vera um 70%, og telur þá með þá sem Chilemenn kalla *mestizos*, en það eru afkomendur Rapanui með utanaðkomandi fólki, yfirleitt frá Chile. Um þriðjungur íbúanna eru síðan fólk frá Chile eða öðrum þjóðrikjum.

Páskaeyja er það nafn sem eyinni var gefið af fyrstu Evrópumönnum sem komu til hennar á Páskadag 1722. Þetta evrópska nafn, undir hverju eyjan er þekkt víða um heim, er táknrænt fyrir þann erlenda ágang sem íbúar hennar þurftu að þola í um tvö hundruð og fimmtíu ár, eða allt til sjöunda áratugs nýliðinnar aldar, þegar íbúarnir fengu loks full þegnréttindi sem Chilebúar. Nafnið sem íbúarnir nota sjálfir, yfirleitt, um eyju sína er Rapa Nui, en það varð til þegar evrópskir þrælasalar geymdu um stund Páskeyinga sem þeir höfðu fangað, á eyinni Rapu norðvestar í Pólýnesíu. Föngunum, sem síðar voru frelsaðir og sneru aftur til Páskaeyju, þótti hin minni Rapu lík í laginu þeirra eigin, og nefndu hana Rapa Nui, eða Rapa hin stóra. Þetta nafn tengir þá þannig við annað pólýnesískt fólk og minnir einnig á það að fangarnir, sem til stóð að fara með á þrælamarkað í Perú, voru leystir úr prísundinni og komust aftur heim (McCall 1998). Ég mun fylgja þeirri venju, sem margir hafa tekið upp, að rita nafn eyjarinnar Rapa Nui, en nafn fólksins Rapanui.

Umfjöllun um Rapa Nui hefur verið að langstærstum hluta erlend, og margir Rapanui gagnrýna fornleifafræðinga, mannfræðinga og aðra höfundu texta um þá fyrir að túlka og skapa menningarheim þeirra og sögu mjög frjálsglega og af mjög persónulegum ástæðum. Norski fornleifafræðingurinn Thor Heyerdahl er jafnvel sakaður um að hafa sett á svið fund minja, sem áttu að styðja kenningu hans um suður-amerískan uppruna Rapanui (Luis Paté í samtali, Ebensten, 2001), en þeirri kenningu

hefur verið hafnað af flestum öðrum fræðimönnum, sem um eyna hafa fjallað (Lee 1992).

Sagan, sem um Rapa Nui hefur verið skrifuð, fjallar að miklum hluta um þá Evrópumenn eða Chilemenn sem áttu hlut að máli. Hinir útlendu menn eru undantekningalítið kynntir með nafni, en Rapanui sjaldan (sjá Fischer 1999, Divam, 1999). Rapa Nui verður í þessum textum sem svið fyrir erlenda leikendur og Rapanui fólkið sem leikmunir. Þessum leikmunum fækkaði mikið í samskiptum þeirra við sjóræningja, þrælasala og erlenda ævintýramenn frá fyrstu kynnum Rapanui af Evrópumönnum, en þá er áætlað að þeir hafi verið um tíu þúsund (en sjá Lee, 1992). Við yfirtöku Chile á eyjunni 1888, hafði þeim fækkað í 111 (Tepano Hito et al., 2001). Þeir menn sem bjuggu yfir þekkingu á mítum og rituölum, og kunnu að lesa úr myndlettri Rapanui (*rongoongo*) létust allir án þess að ná að koma þekkingu sinni til yngri manna. Um leið og það hefur gert erfiðara um vik að nálgast sögu Rapanui frá því fyrir komu Evrópumanna, hefur það gefið erlendum fræðimönnum meira rými til að skapa fortíð fólksins á sinn persónulega hátt, samanber Heyrdahl og Chauvet (1970).

Hau'ofa (2000) bendir á, að fólk verður að skapa sögu sína sjálft, ef það vill öðlast sjálfstæði. Á Rapa Nui er nú hópur manna að skrifa sögu eyjarinnar frá sjónarhorni Rapanui, eða öllu heldur tiltekinna Rapanui, sem berjast fyrir því að fá sjálfstæði frá Chile. Þessir menn rannsaka meðal annars texta þeirra skjala sem undirrituð voru við yfirtöku Chile á eyinni, og hafa bent á að þýðingar á rapanúíska textanum séu rangar, og Rapanui menn hafi því gert ráð fyrir annars konar samningi við Chile en spænska skjalið lýsir. Nokkrar niðurstöður rannsóknar þeirra hafa verið kynntar í plaggi, sem ber nafnið Sögulegur sannleikur Rapa Nui (Tepano Hito et al., 2001). Með þessu eru Rapanui byrjaðir að skrá eigin sögu og túlka í samræmi við vestrænar hefðir, en slíkt er nauðsynlegt skref í átt til þess að ná athygli ráðamanna í Chile og víðar um heim.

Þeir benda einnig á ólíkan skilning Rapanui og Chilemanna á því sem þeir kalla hnattrænt sjónrænt táknmál. Við yfirtökuna tók þáverandi konungur Rapanui, Atamu Tekena, handfylli af grasi og rétti fulltrúa Chilestjórnar, Policarpo Toro. Síðan tók hann handfylli af mold og stakk henni í vasa sinn (Tepano Hito et al., 2001). Rapanui túlka þessa athöfn Tekena þannig, að með því að rétta Toro grasið hafi hann verið að gefa honum til kynna að eyjuna mættu Chilemenn nota til beitar fyrir skepnu sínar, en með því að stinga moldinni í vasann, hafi hann tjáð þeim að landið sjálft myndu þeir aldrei eignast. Það myndi ávalt tilheyra Rapanui (sjá Ebensten, 2001).

Þessi áhersla á hnattrænt sjónrænt táknmál vekur upp þá spurningu hvornig sagan er skrifuð og túlkuð, hvað er valið og hverju er sleppt af

þeim upplýsingum sem eru fyrir hendi (sjá Borofsky, 2000). Þegar ég spurði fullorðinn mann, og fyrrum kennara við menntaskóla staðarins, um sögu Rapanui, fór hann og náði í tvær bækur. Önnur var málfræði Rapanui málsins, hin var orðsifjafraeðileg orðabók. „Hefur þú séð þessar?“ spurði hann. Jú, ég átti báðar bækurnar, en ég hafði ekki gert mér grein fyrir þeirri sögu Rapanui sem í þeim fólst. Síðar, þegar ég fór að reyna að læra málið, og þá sérstaklega þann tíma sem ég var í kennslustundum hjá vinkonu minni, á meðan hún seldi vegfarendum grænmeti fyrir utan aðal kjörbúð staðarins, fór ég að skilja fyllilega mikilvægi þess að þekkja tungumálið til að geta skilið söguna. Eða öllu heldur, mikilvægur hluti sögunnar er fölginn í tungumálinu, og því hvernig fólk talar. Líkt og Merleau-Ponty bendir á: „Mannslíkaminn getur sungið tilverunni lof, og þar með lifað hana, á marges konar hátt. Þess vegna getur full merking tungumáls aldrei verið þýdd yfir á annað“ (1962, bls. 187). Við erum öll, í rauninni, að syngja tilveruna í anda forfeðranna þegar við tölum tungumál þeirra/okkar.

Söguna er einnig að finna í því hvernig fólk lifir umhverfi sitt. Rapanui börn hafa mikið sjálfræði, og nýta sér það til að verða vel heima í þessu umhverfi. Þau busla tímunum saman í sjónum, fyrst í fjöruborðinu, en eftir því sem þau stálpast færa þau sig lengra út frá ströndinni. Þau læra líka af því að vera með hinum fullorðnu. Sumir karlar kenna börnum sínum á hafið með því að binda þau á bak sér og synda með þau og kafa, og krakkarnir uppgötva þannig hreyfingar og hrynjanda sundsins í beinni snertingu við líkama föðurins. Líkami þeirra og skilningarvit læra að þekkja hafið vel.

Þau öðlast þekkingu á öðrum fyrirbærum umhverfisins og daglegri iðju á svipaðan hátt - með því að hafa frelsi til að spreyta sig og tækifæri til að fylgjast með hinum fullorðnu. Margra alda reynsla forfeðranna af möguleikum þessarar litlu eyju býr í afkomendum þeirra er skilað áfram til komandi kynslóðar, og líkamleiki Rapanui beri þannig sögu hans vitni.

Sagan býr einnig í landslaginu, meðal annars í staðarheitum, sem vísa til þess að þar hafi tilteknir atburðir gerst. Menn lesa söguna úr landslaginu, og það má íhuga með tilliti til þess sem Hau'ofa (2000) talar um, sem andleg tengsl við landið. Flestir Rapanui hafa þann skilning að það séu sterk tengsl milli landsins og forveranna sem þar hafa búið. Andi forveranna refsar þeim sem umgengst landið af óvirðingu. Fólk ber einnig mikla virðingu fyrir ættlandi annarra ætta, og mörgum er mjög illa við að dvelja á ættlandi fyrrum óvina sinna forfeðra þeirra. Fólk er enn í samfélagi við hina látnu forvera.

Sagan býr mjög greinilega í félagslegum samskiptum lifandi fólks. Virðing við aldrada er mikilvæg, og þeir sem komnir eru á efri ár líta á það

sem sjálfsagðan rétt sinn að ráðskast með hagi afkomenda sinna. Aldraður fjölfróður maður sagði mér að ungt fólk væri farið að halda að það hefði sjálfðæmi um líf sitt. Héldi jafnvel að við átján ára aldur hefði það öðlast frelsi til að gera það sem því sýndist. En svo væri ekki. „Á meðan ég lifi er það ég sem ræð“, sagði hann ákveðið. Eins og McCall (1998) hefur lýst, þá eru börn afar háð foreldrum sínum um framgang þeirra í lífinu, og stöðu þeirra í samfélaginu. Því foreldri getur neitað að láta þeim í té gott land undir hús, og með því að segja ættfólki sínu að sonur hafi misboðið sér, getur foreldri komið í veg fyrir að sonurinn njóti aðstoðar ættfólksins við að koma yfir sig þaki. Gott hús á góðu landi er þannig til marks um tilhlýðilega virðingu við foreldrana, og vísbending um að eigandi þess hefur haldið í heiðri hefðbundna virðingu Rapanui fyrir foreldrum sínum (McCall 1998).

Diaz (2000) hefur bent á það, fyrir íbúa Guam, að það sem í fljótu bragði virðist einfalt líf og afslappað þar, sé í rauninni, á margan hátt, mjög flókið. Þar komi til félagslegar skyldur fólks, og hún segir þessar félagslegu skyldur eiga sér langa sögu. Í þeim komi fram hin raunverulega saga og menning fólksins. Það má heimfæra þessa lýsingu Diaz upp á Rapanui, og í ljósi hennar reyna að skilja þær áhyggjur sem þeir hafa af síauknum innflutningi fólks frá Chile meginlandsins, og þá sérstaklega þess fólks, yfirleitt í fátækari kantinum, sem þeir hafa gefið nafnið *mauku*, eða illgresi (Conadi, 2002). Með þeirri nafngift vilja þeir lýsa því hvernig hinir óboðnu gestir birtast allt í einu á götum eina bæjarfélags Rapa Nui, Hanga Roa, líkt og illgresi í garði. Þetta fólk eigi, ólíkt því Chilefólki sem hefur gengið í hjónaband með Rapanui, sér engan stað í félagslegu tengslaneti eyjarinnar (McCall 1998). Þetta fólk beri hins vegar með sér ýmsa ósiði, sem börn þeirra hafi síðan eftir. Ef hinir óboðnu gestir setjast að, er einnig mögulegt að þeir verði foreldrar barna framtíðarinnar, og hætta sú að þeir afkomendur tali hvorki mál forfeðranna né hafi nokkra haldbæra vitneskju um siði þeirra. Hið félagslega illgresi er þannig ógn við hinn menningarsögulega gróður eyjarinnar.

Eitt markmið þeirra sem eru að skrá rapanúíska sögu eyjarinnar er að sporna gegn auknum aðflutningi fólks frá Chile, og um leið að fá að ráða því hvort Chilefólk, sem þar hefur sest að, fái að dvelja þar áfram. Ein afleiðing aukinna tengsla við Chile er að mörg ungmenni tala ekki rapanui heldur spænsku. Á fyrsta áratug einræðisstjórnar Pinochets, var áhersla á að draga úr notkun rapanui, og fólk jafnvel bannað að tala málið um hríð. Mörg ungmenni sem ólust upp við þessar aðstæður lærðu það ekki. Áherslunni hefur verið snúið við á síðustu árum, og rapanui er nú kennt í skólum. Hvort það verður til þess að styrkja stöðu tungumálsins er óvíst, því mörg

Rapanui börn og ungmenni kjósa fremur að tala spænsku. Spænskan hljómar mun víðar á götum Hanga Roa en rapanui.

Hvernig samskipti fólks og umhverfis verða í framtíðinni er óljóst. Ef chileönsk áhrif verða enn sterkari er líklegt að sú saga sem býr í umhverfinu missi gildi sitt og hverfi inn í fortíðina til forveranna, sem verða þá hvorki ógn né vernd lifendum. Aukin tækni mun einnig hafa áhrif á það hvernig fólk umgengst land og haf, og vera má að í reglugerðum framtíðar verði öllum börnum skikkað að vera með kút í fjörunni. Í dag sjást þess nokkur merki að hefðbundin virðing við foreldra, og annað eldra fólk, er að minnka, og að fólk veiti ekki ættfólki stuðning líkt og áður. Með auknum möguleikum á að afla tekna í ferðamannaíðnaðinum aukast möguleikar fólks á að koma sér vel áfram án stuðnings foreldra og fjölskyldu. Félagsleg samskipti eru að mati margra eyjaskeggja að færast í óæskilega vestrænt horf.

Þegar Hau'ofa (2000) talar um mikilvægi þess að fólk skapi sína eigin sögu, er hún fyrst og fremst að benda á mikilvægi þess að meðlimir smárra menningarsamfélaga láti ekki aðra ráða þar ferðinni – og þá ekki aðferðinni. Söguritun Rapanui á, samkvæmt því, ekki einungis að vera akademískt andsvar við akademískri vestrænni söguritun um þá, heldur saga sem þeir segja sjálfum sér og afkomendum sínum á sinn eigin hátt. Hún myndi væntanlega endurspegla þekkingu þeirra á vistkerfinu, hafinu, landslaginu, og ekki síst, koma á framfæri þeim gildum í mannlegum samskiptum sem Rapanui hafa í heiðri. Slík saga myndi styrkja Rapanui í viðleitni þeirra til að viðhalda menningu forfeðra sinna og eigin menningarsögu, og hamla gegn því að lífið á þessari pólýnesísku eyju verði, með tímanum, einungis endurómur af chileönsku lífi 3700 kílómetra í burtu.

Heimildir

- Borofsky, R. (2000). An invitation. Í R. Borofsky (Ritstj.) *Remembrance of Pacific Pasts: An invitation to remake history*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Charola, A. E. (1997). *Isla de Pascua: El patrimonio y su conservación*. New York: World Monuments Fund.
- Chauvet, S. (1970). *La Isla de Pascua y sus misterios*. Santiago: Editorial Zig-Zag.
- Conadi, (1993). Ley indígena N°19.253. Gobierno de Chile.
- Conadi, (óbirt skýrsla). *Estrategias y acciones para la conservación, uso y aprovechamiento de los recursos patrimoniales de Isla de Pascua*. Gobierno de Chile.

- Diaz, V. M. (2000). Simply Chamorro: Telling tales of demise and survival in Guam. Í R. Borofsky (Ritstj.) *Remembrance of Pacific Pasts: An invitation to remake history*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Divam. (1999). *Te pito o te henua: El ombligo del mundo*. Santiago: Dirección de Bibliotecas, Archivos y Museos, Subdirección de Museos, Museo Sebastian Englert. Geisladiskur.
- Ebensten, H. (2001) *Trespassers on Easter Island: Explorers, whalers, slavers, adventurers, missionaries, scientists and tourists, from 1722 to the present time*. Key West: The Ketch & Yawl Press.
- Fischer, H. (1999). *Sombras sobre Rapa Nui: Alegato por un pueblo olvidado*. Spænsk þýðing L. Ludwig. Santiago: Editorial LOM.
- Hau'ofa, E. (2000). Epilogue: Pasts to remember. Í R. Borofsky (Ritstj.) *Remembrance of Pacific Pasts: An invitation to remake history*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Largos, E. (1999). *Identidad y género en Isla de Pascua: Lo que dicen las mujeres*. Santiago: Fondecyt.
- Lee, G. (1992). *Rock art of Easter Island: Symbols of power, prayers to the gods*. Monumenta Archaeologica, volume 17. Los Angeles: The Institute of Archaeology, University of California.
- McCall, G. (1998). *Rapanui: Tradición y sobrevivencia en Isla de Pascua*. Spænsk þýðing A. B. Haoa R. Los Osos: Easter Island Foundation.
- Merleau-Ponty, M. (1962). *The Phenomenology of perception*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Tepano Hito, A. et al. (2001). *La verdad histórica de Rapa Nui*. Decreto Supremo N° 19. Hanga Roa: Comisión Verdad Histórica y Nuevo Trato de Isla de Pascua.

Mótun margbreytileikans á tímum hnattvæðingar

Unnur Dís Skaptadóttir

Í þessari grein er til umfjöllunar rannsókn sem unnið er að um þessar mundir. Rannsóknin beinist að því að auka þekkingu á stöðu og möguleikum fólks af erlendum uppruna sem sest hefur að á Íslandi á síðasta áratug. Athugaðir eru möguleikar aðfluttra til að móta líf í nýju landi, leiðir þeirra til að takast á við nýjan veruleika og helstu hindranir sem þeim mæta. Sjónum er einkum beint að atvinnu, tengslamyndun og sjálfsmýnd. Skoðaðir eru atvinnumöguleikar og annmarkar á vinnumarkaði og hvaða félagslegu tengsl skipta máli þegar fólk kemur sér fyrir í nýju landi. Í rannsókninni er ekki einungis verið að athuga reynslu og möguleika á Íslandi heldur er gerð tilraun til að skoða þessa þætti í hnattrænu samhengi og um leið að varpa ljósi á margbreytileika í mótun í íslensku samfélagi á tímum hnattvæðingar. Í þeirri stuttu umfjöllun sem hér fer á eftir er gerð grein fyrir nálgun og aðferðum sem beitt er í rannsókninni. Þrátt fyrir að rannsókn sé ekki lokið hefur greining á viðtölum hafist og til að gefa innsýn í lýsingar viðmælenda dreg ég fram tvo þætti, annars vegar reynslu af vinnu á Íslandi og hins vegar tengslanet hér og við heimaland.

Fólksflæði á tímum hnattvæðingar

Umræða síðasta áratugs um hnattvæðingu hefur í auknum mæli beint sjónum okkar að tengslum milli svæða. Aukinn hraði samskipta milli heimshluta, aukid flæði fólks, fjármagns og ímynda og áhrif þessa flæðis á merkingu sem stöðum eru gefnar hafa verið viðfangsefni fræðimanna. Þeir sem fjallað hafa um hnattvæðingu í mannfræði og öðrum félagsvísindum hafa verið uppteknir af því hvernig framleiðsla, neysla, samfélög, stjórnsmál og sjálfsmýndir eru tengd stöðum á annan hátt en áður (Friedman, 1994; Hannerz, 1996; Bauman, 1998). Mörk milli svæða hafa einnig fengið nýtt vægi með auknu flæði á milli þeirra. Í rannsóknnum á

innflytjendamálum var áherslan áður á aðlögun og möguleika innflytjenda innan nýs samfélags en sjónum er nú í auknum mæli beint að hreyfanleika þeirra og tengslum við upprunaland (Basch, Glick-Schiller og Szanton Blanc, 1994; Kearney, 1995; Vertovec, 1999). Árið 1994 vöktu Basch, Schiller og Szanton Blanc athygli á þverþjóðlegum veruleika (*transnationalism*) innflytjenda og hvernig innflytjendur móta og viðhalda félagslegum, efnahagslegum og pólitískum tengslum við heimaland sitt með daglegum athöfnum. Í gegnum þessi tengsl skapar fólk þverþjóðleg, félagsleg svæði sem ná yfir landamæri þjóðríkja (Basch o.fl., 1994). Fjallað hefur verið um áhrif þess að samskipti hafa orðið auðveldari og tíðari með betri samskiptatækni og auðveldari samgöngum. Það er orðið auðveldara að tala við ættingja og vini erlendis og senda þeim peninga (Landolt, 2001). Sú mikla áhersla sem finna má í rannsóknum síðasta áratugs á þverþjóðleg tengsl hefur þó verið gagnrýnd á allra síðustu tímum fyrir að draga athygli frá því að margir innflytjendur eru uppteknir af því að aðlagast nýju samfélagi (Nagel, 2002) og að samskipti við heimaland eru mismikil og af ólíku tagi (Portes, 2001).

Fólksflutningar hafa alltaf átt sér stað í heiminum og hafa verið mjög miklir á síðustu öldum. Þeir jukust mikið eftir miðja tuttugustu öld og þó einkum síðustu tvo áratugi hennar (Castles og Davidson, 2000). Þetta hefur leitt til enn meiri margbreytileika innan þjóðríkja en áður, þjóðríkja sem flest byggja sjálfsmynd á hugmyndum um einsleitni þegnanna. Síðasta áratug hefur þeim fjölgað sem hafa tekið sig upp og flutt til Íslands til lengri eða skemmri dvalar. Það má segja að á Íslandi sé að verða til fjölmenningslegt samfélag. Ástæður fólksflutninga til Íslands eru margar. Auk þeirra sem koma í atvinnuleit, hefur fólk flust hingað til að vera með mökum sínum eða öðrum ættingjum eða til að stunda nám. Ólíkt öðrum Norðurlöndum eru flóttamenn ekki stór hluti útlendinga á Íslandi.

Það er ekki nýtt að útlendingar komi til Íslands í atvinnuleit. Fólk hefur til dæmis lengi vel komið til tímabundinna starfa við sjávarútveg og sumt þeirra hefur sest að. Fjöldi fólks með erlent ríkisfang var 3.874 árið 1987 en var orðinn 9.850 árið 2001. Þessar tölur segja ekki alla söguna því margir sem hafa flust hingað hafa fengið íslenskt ríkisfang. Til samanburðar má benda á að fólk sem fætt er erlendis var 8.131 árið 1987 en var 18.338 árið 2001. Árið 2001 var um 10% af þeim sem fæddir voru erlendis frá Póllandi og af þeim voru um 10% með íslenskt ríkisfang. Frá Filippseyjum komu 5% af þeim sem fæddir voru erlendis, en 37% þeirra hafa fengið íslenskt ríkisfang. Um 4% fæddra erlendis voru frá Tælandi. Af þeim höfðu tæp 30% íslenskt ríkisfang. Um það bil 47% fæddra erlendis voru frá Norður-

löndunum og 34% frá öðrum löndum. Gera má ráð fyrir að hluti þessa fólks séu börn námsmanna eða annarra Íslendinga sem hafa dvalist erlendis. Þrátt fyrir fjölgunina er aðeins 3,4 % íbúa á Íslandi með erlent ríkisfang (Hagstofa Íslands, 2002).

Fyrir utan það að vera frá ólíkum löndum er fólk sem flyst til Íslands frá ólíkum svæðum innan þeirra þjóðríkja sem það er fætt og uppalid í og hefur ólíkan bakgrunn hvað stétt og menntun varðar. Þrátt fyrir þann margbreytileika sem finna má meðal útlendinga á Íslandi eru nokkrir þættir sem fólkið, sem tekur þátt í þessari rannsókn, á sameiginlegt. Sökum þess að viðtölin fóru fram á íslensku og ensku hefur stór hluti þeirra mikla menntun að baki, en jafnframt hafa mörg þeirra starfað við illa launaða erfiðisvinnu á Íslandi árum saman. Að lokum má nefna að þau hafa verið flokkuð saman sem útlendingar á Íslandi.

Rannsóknaraðferðir

Til að nálgast viðfangsefni rannsóknarinnar er eigindlegum aðferðum beitt. Lögð er áhersla á að fá lýsingu þátttakenda á veruleika sínum og ólík sjónarhorn þeirra. Tekin eru ítarleg viðtöl við einstaklinga af ólíkum uppruna frá aldrinum 22 til 55 ára sem komið hafa til Íslands frá árinu 1990 og búsettir eru á höfuðborgarsvæðinu og í þremur sjávarbyggðum. Þó rannsóknin snúist ekki um ákveðna menningarhópa er reynt að ná til einstaklinga frá þeim löndum sem margir hafa komið frá síðasta áratug, eins og til dæmis Pólverja, Tælendinga og Filippseyinga. Rannsóknin miðast við þann veruleika að þörf atvinnulífsins fyrir vinnuafli hefur ráðið miklu um fjölgun útlendinga á Íslandi og beinist fyrst og fremst að þeim sem eru á vinnumarkaði eða hafa verið á vinnumarkaðinum. Í viðtölum er fólk meðal annars spurt um bakgrunn í heimalandi, reynslu á vinnumarkaði, tengsl við innfædda Íslendinga, við aðra frá sama landi, við aðra útlendinga og við fólk í heimalandi. Viðmælendur eru einnig spurðir um atriði sem varpað geta ljósi á sjálfsmynd í nýju landi. Auk viðtala eru notuð ýmis gögn sem varpað geta ljósi á íslenskt samhengi. Hér er til dæmis um að ræða umfjöllun í fjölmiðlum og reglugerðir og lög um réttindi og skyldur í sambandi við búseturétt og atvinnuleyfi. Í greiningu á viðtölum dreg ég fram sameiginlega þætti sem finna má í lýsingum þeirra og frásögnum en reyni einnig að draga fram margbreytilega reynslu og merkingu.

Að vinna og vera dugleg/ur

Eins og fram hefur komið hefur fjöldi útlendinga fyrst og fremst ráðist af því að það hefur vantað fólk til starfa og fyrirtæki í sjávarútvegi hafa markvisst leitað að erlendu vinnuafla. Þess vegna er hlutfall þeirra sem hafa erlent ríkisfang hærra í mörgum sjávarbyggðum en á höfuðborgarsvæðinu. Ástæða þess að fólk leitar sér að vinnu á Íslandi er oftast sú að atvinnuástandið er að þeirra mati ekki ásættanlegt í heimalandi. Meðal þeirra sem koma til Íslands í atvinnuleit er að finna skiptingu milli þeirra sem annars vegar koma til að nýta menntun sína og hæfni til dæmis tónlistarkennarar og íþróttþjálfarar og hins vegar þeirra sem koma hingað til að vinna í verksmíðjum eða við önnur ófaglærð störf. Skilin milli þessara hópa eru þó ekki skýr. Margir þeirra sem vinna í ófaglærðum störfum hafa mikla menntun að baki. Sumir setta sig við þetta, en aðrir sem hafa verið lengur og hafa lært íslensku eru ósáttir. Anna¹ hefur búið hér í níu ár. Hún er með háskólamenntun og talar góða íslensku. Hún hefur unnið við hreingerningar og á leikskóla en hefur gengið illa að fá starf sem hún er sátt við. Hún hefur áhyggjur af því að umræðan um útlendinga í ófaglærðum störfum hafi áhrif á möguleika hennar til að fá gott starf. Hún segir:

Það er ekki gott á Íslandi að þegar talað er um útlendinga er alltaf talað við fólk sem vinnur í fiski eða ræstingum. En það eru margir útlendingar sem eru að vinna í ólíkum störfum. Það eru menntaðir útlendingar sem eru að vinna á sínu sviði en það er mjög sjaldan talað um þá. Íslendingar hafa því þá hugmynd að ef þú ert útlendingar þá getur þú ekki unnið önnur störf.

Kona um þrítugt, sem vinnur við fiskvinnslu í sjávarbyggð, var með viðskiptaskólamenntun og vann við bókhald áður en hún kom hingað, er hins vegar sáttari. Hún sér vinnu sína hér sem tímabundna og segir:

Þú veist ég eiginlega kom bara til að leita að vinnu og síðan þegar ég kom, ég sá svo miklu fleiri möguleika hér á Íslandi heldur en í X. Þú veist í X er ógeðslega erfitt að sækja vinnu. Ég var með vinnu nema maður minn hann var ekki með vinnu. Ég var bara að vinna... stundum borga bara húsaleigu. Það er erfitt. Ég kom hér og ég sá þú veist... vinna í fiski og ég get borgað fyrir allt og keypt allt.

---

1 Vegna trúnaðar við þá sem þátt hafa tekið í rannsókninni eru notuð dulnefni og í stað þess að nefna löndin sem fólkið kemur frá er sett X í texta.

Í umræðu um útlendinga er oft talað um dugnað og vinnusemi. Þetta er umræða sem margir þátttakendur í rannsókninni hafa orðið varir við og eru ánægðir með. Þeir bera þessa hugmynd um þá sem duglega saman við þær hugmyndir um erlent vinnuafli sem vinir þeirra eða ættingjar þurfa að kljást við í öðrum Evrópulöndum. Sumir reyna að sýna að þeir séu duglegir og margir viðmælendur mínir vilja vinna mikið. Ungur maður sem hefur verið á Íslandi frá 1990 sagði þegar hann var spurður hvort honum fyndist framlag hans vera metið:

Já, allir sem eru duglegir eru vel metnir, en við frá X erum duglegri að vinna en Íslendingar. Það eru ekki margir Íslendingar sem vilja vinna í fiski.

En það getur líka orðið of mikið vinnuálag eins og karlmaður á þrítugsaldri benti á. Hann sagði að þetta tengdist einnig því að það er atvinnurekandinn sem hefur atvinnuleyfið fyrstu þrjú árin. Hann segir að yfirmanni hans sé umhugað um að starfsfólkið sé ánægt og hann vill halda fólkinu sem lengst. Hann segir:

Og þú spurðir um samskipti við yfirmenn. Ég verð að segja... alls staðar... hver móðir hugsar um barnið sitt, þannig að hann er eins og móðir okkar allra. ... Þegar ég kom hingað þá sá ég að eitthvað var að í frystihúsinu því það var eins og fólkið óttaðist að neita, segja nei. Og ég spurði sjálfan mig hvers vegna, því ef maður er þreyttur hefur maður rétt á að neita, segja nei, eftir að hafa unnið fullan vinnudag. Aðeins vegna ótta og fólk getur ekki gert það, getur ekki neitað.... ég held að það sé vegna ótta við að missa vinnuna. Og líka annað eru samskiptin, fólk getur ekki tjáð sig og veit ekki hvernig það á að finna annað starf. Þess vegna er það hrætt við að segja nei..... Já, þau halda að yfirmaðurinn hafi mikil tengsl, hann er eins konar stjórnandi á þessu svæði og ef þau neita þá geta þau misst vinnuna. .... En það er hópur fólks sem neitar ekki af því það vill vinna meira, fá peninginn og senda hann til X. Svona er eins og vinna mikið, senda peningana til X, bíða eftir næsta útborgunardegi, senda peningana til X og..

Margþætt tengslanet

Við greiningu á viðtölum má sjá að fjöskyldustaða hefur áhrif á reynslu og möguleika á Íslandi og á það hvernig tengslum við aðra er háttað. Sumir þátttakenda eru með maka frá sama landi, aðrir eru einhleypir, skilja maka

eftir heima og enn aðrir eru með íslenskan maka. Hvort fólk á börn í heimalandi eða hér á landi skiptir líka miklu máli.

Fæstir þeir sem rétt hefur verið við hafa tengst innfæddum Íslendingum vináttuböndum. Þó virðist vera auðveldara fyrir þá sem eiga íslenskan maka að mynda tengsl við innfædda en þá sem eiga maka frá sama landi. Þær konur í rannsókninni sem eiga íslenskan maka hafa kynnst ættingjum eiginmannsins og sumar þeirra taka þátt í félagstarfi með Íslendingum. Þeir sem hafa komið hingað til að vinna tímabundið á landsbyggðinni hafa oft fá tækifæri til að umgangast Íslendinga. Maður um þritugt sem hefur unnið í sjávarútvegsfyrirtæki í fjögur ár, þar sem fáir starfsmenn eru Íslendingar, segist ekki hafa mörg tækifæri til að hitta Íslendinga. Í þorpinu þar sem hann býr er stór hluti íbúa frá hans heimalandi og vinnudagurinn er langur. Hann segir:

Ég geri mér grein fyrir því að ég er gestur hér og ég verð að reyna að tala íslensku... ég hélt það til að byrja með af því að þegar ég kom hingað þá var eins og ég væri mestmegnis blindur, ég sá ekkert nema vinnuna. .... Stundum er vinnan lengur en 12-14 tímar á dag þannig að þegar maður kemur heim vill maður bara fara í sturtu og síðan að sofa. Maður hefur engan tíma aflögu til að hafa samband við fólk, finna eitthvað annað...

Allir þátttakendur í rannsókninni hafa tengsl við fólk frá sama landi en þó mismikil. Sumar konurnar eru til dæmis í daglegu símasambandi við kunningjakonur frá heimalandi og þær hittast reglulega til að borða saman. Aðrir hitta fólk frá heimalandi aðallega í kringum hátíðir.

Nokkrir viðmælenda höfðu lítinn áhuga á að kynnst fólki frá heimalandi sínu í fyrstu en nú þegar þeir eru komnir vel inni íslenskt samfélag hefur áhuginn á tengslum við fólk að heiman vaknað. Einn viðmælendinn sem hefur verið á Íslandi í 10 ár orðaði þetta þannig:

Fyrst þegar ég kom hingað var skoðun mín sú að ég hefði ekkert meira sameiginlegt með fólki frá mínu heimalandi heldur en með öðru fólki. Við þurftum ekki að vera vinir bara af því við vorum frá sama landi eða töluðum sama tungumál. Núna hefur það í raun og veru breyst svólítið, ég er í miklu meiri tengslum við það núna.

Þegar ég spyr hvort það sé fólk sem henni finnst hún eiga eitthvað sameiginlegt með segir hún:

Í raun og veru ekki, ekkert frekar. En mig er farið að langa að vera með fólki frá heimalandi mínu. ... Ég er komin með svona... mig langar að hjálpa þeim sem koma núna að... svo þeir þurfi ekki að fara í gegnum það sem ég fór í gegnum.

Mikið af þátttakendum í rannsókninni hafa hugsað sér að snúa aftur heim eftir dvölinu hér. Hjón frá sama landi með börn leggja áherslu á að fara sem oftast til heimalands til að auðvelda börnunum að halda tungumálinu og tengslunum við ættingja. Þeir dvelja jafnan í að minnsta kosti mánuð á ári í heimalandi. Nokkrir viðmælenda bæði frá Austur-Evrópu og Asíu hafa þegar byggt hús eða keypt íbúð sem þau nota þegar þau fara heim í frí og sem þau hafa hugsað sér að búa í seinna. Bæði þeir sem hafa ákveðið að setjast hér að og þeir sem líta á veru sína á Íslandi sem tímabundna hafa mikið samband við heimaland á marga og mismunandi vegu. Margir senda peninga til ættingja. Fólki notar meðal annars sjónvarp frá heimalandi og internetið til að fylgjast með og hefur tíð samskipti með símtölum og tölvupósti. Kona sem hefur verið hér í 11 ár segir:

Það hefur breyst mjög mikið núna, þegar ég kom til Íslands var ég... fólkið mitt var ekki með tölvupóst heima, svo ég gat ekki sent tölvupóst, ég var ekki með gemmsa, núna er ég með gemmsa...Ég gat hringt heim ekki meira en einu sinni í mánuði en núna hringi ég stundum á hverjum degi og mér líður eins og þau séu hér.

Það er auðséð þegar viðtölin eru skoðuð að mikil þátttaka í íslensku samfélagi þýðir ekki minni tengsl við heimaland. Samskipti við heimaland og áherslan á að tala eigið tungumál daglega er ekki síðri hjá þeim sem tala góða íslensku og taka virkan þátt í íslensku samfélagi eins og hjá þeim sem ekki kunna íslensku og hafa litla þekkingu á íslensku samfélagi. Þannig eru aðlögun og tengsl við heimaland alls ekki andstæðir pólur. Þó allir, sem rætt hefur verið við, tali um upprunaland sem heimaland er mismunandi hvar fólki finnst það tilheyra. Ein kona orðaði tengsl sín við Ísland og heimaland svona:

Stundum finnst mér ég vera á milli tveggja menningarheima. Ég þoli ekki þegar fólk frá mínu heimalandi segir eitthvað slæmt um Ísland, þá er ég komin í varnarstöðu eins og Íslendingar. Og öfugt, mér líkar ekki þegar Íslendingar segja eitthvað slæmt um heimalandið. Ég er báðu megin við línuna. Það er svolítið erfitt. Það er erfitt fyrir mig að fara til baka, ég er útlendingur í heimalandi. Ég er orðin svolítið útlensk þar, ég er útlensk hér og ég er líka útlensk þar.

Lokaorð

Í þeirri rannsókn sem hér hefur verið greint frá er gerð tilraun til að nálgast margbreytilega reynslu fólks sem flust hefur til Íslands á síðasta

áratug. Til að öðlast betri skilning á stöðu þeirra og möguleikum er mikilvægt að skoða ekki aðeins staðbundinn veruleika á Íslandi heldur verður að setja þennan staðbundna veruleika í hnattrænt samhengi. Þörfin fyrir vinnuafli á Íslandi er erlendu fólki hvatning til að koma til landsins til starfa. Fólk verður vart við viðhorf til þeirra sem duglegs starfskrafts sem sum þeirra taka undir og reyna jafnvel að sýna dugnað í verki. Staða þeirra á vinnumarkaði er þó ekki einföld. Sumir eiga þess kost að sinna störfum sem þau hafa menntun til. Aðrir vinna langan vinnudag í erfiðum og illa launuðum störfum og þora ekki að kvarta þar sem atvinnurekandinn hefur atvinnu- og dvalarleyfi þeirra í hendi sér. Sumir þeirra eiga fyrir ættingjum í heimalandi að sjá og senda því peninga heim. Aðrir senda peninga heim sem þeir leggja fyrir til að auðvelda heimkomuna. Annars konar samskipti við heimaland skipta máli fyrir marga, bæði fyrir þá sem koma tímabundið og fyrir þá sem ætla að búa áfram á Íslandi. Allir viðmælendur tala um upprunaland sem heima eða sem heimaland jafnframt því að sumir þeirra segjast eiga Ísland sem nýtt heimaland.

Heimildir

- Basch, L., Glick-Schiller, N. og Szanton Blanc, C. (1994). *Nations unbound: Transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*. Amsterdam: Gordon and Breach.
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The human consequences*. New York: Colombia University Press.
- Castles, S. og Davidson, A. (2000). *Citizenship and migration: Globalization and the politics of belonging*. Basingstoke: Palgrave.
- Friedman, J. (1994). *Cultural identities and global process*. London: SAGE Publications.
- Hagstofa Íslands. (2002). *Landsbúagir: Statistical yearbook of Iceland*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Hannerz, U. (1996). *Transnational connections: Culture, people, places*. London: Routledge.
- Kearney, M. (1995). The local and the global: The anthropology of globalization and transnationalism. *Annual Review of Anthropology*, 24, 547-565.
- Landolt, P. (2001). Salvadoran economic transnationalism: Embedded strategies for household maintenance, immigrant incorporation, and entrepreneurial expansion. *Global Networks*, 1, 217-241.

- Nagel, C. R. (2002). Geopolitics by another name: Immigration and the politics of assimilation. *Political Geography*, 21, 971-987.
- Portes, A. (2001). Introduction: The debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks*, 1, 181-193.
- Vertovec, S. (1999). Conceiving and research transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22, 447-462.

Gilitrutt, hin forna gyðja

Aðalheiður Guðmundsdóttir

Um miðja 19. öld skráði Magnús Grímsson, prestur og þjóðsagnasafnari, sögu gamallar konu úr Rangárþingi. Þetta var sagan um Gilitrutt, nú varðveitt í Landsbókasafni og prentuð í safni Jóns Árnasonar (Jón Árnason, 1961a).

Sagan, sem gerist undir Eyjafjöllum, hefur í seinni tíð orðið ein þeirra þjóðsagna sem hafa notið hvað mestrar hylli meðal fólks. Að efni til snýst hún um unga, duglausa og dáðlausa húsfreyju, sem nýlega hafði verið gift starfsömum bónda sem átti mikið af sauðfé og var sagður ákafamaður. Um haustið fær bóndi hinni ungu húsfreyju sinni mikla ull og biður hana að vinna úr henni vaðmál. Konan hreyfir ekki við ullinni og líður nú fram á vetur, þar til kerling, heldur stórskorin, kemur til húsfreyjunnar. Þær semja um það sín á milli að kerlingin vinni ullina, og skili vaðmálinu á sumardaginn fyrsta¹. Ekki krefst hún kaups fyrir vinnu sína, að öðru leyti en því að konan giski á nafn hennar og segi henni í þriðju tilraun. Líður nú veturinn þar til húsfreyja fer að huga að nafni kerlingar; gerist hún þá svo áhyggjufull og hugsjúk að hún ákveður að segja bónda sínum hvernig komið er. Bóndi er ekki lengi að átta sig á alvöru málsins og kveður þetta vera tröll sem ætli að taka húsfreyjuna. Eitt sinn þegar hann gengur upp undir fjallið heyrir hann högg í grjóthól einum miklum og sér inn um smugu hvar kerling situr við vefnað og kveður: „Hæ, hæ, og hó, hó. Húsfreyja veit ei, hvað ég heiti; hæ, hæ, og hó, hó. Gilitrutt heiti ég...“ (Jón Árnason, 1961a, bls. 173). Bóndi fer við svo búíð heim til konu sinnar sem fæst ekki á fætur sökum þunglyndis, fær henni nafnið skrifað á blað, en vill að öðru leyti ekki blanda sér í samskipti húsfreyju og kerlingar. Á sumardaginn fyrsta heyrir húsfreyja svo dunur miklar og undirgang og kemur þar kerlingin ei frýnileg, snarar inn vaðmálsstranga og spyr

---

1 Líklegt er að fólk hér á landi hafi almennt litið á þennan dag, sumardaginn fyrsta, sem þau tímamót er kvöldvakan – og þar með tóvinnan – var að baki (sbr. Guðmundur L. Friðfinnsson, 1991).

að nafni sínu. Þegar húsfreyja nefnir nafnið í þriðju tilraun dettur kerlingin niður með miklum skell, en rís síðan upp aftur og lætur sig hverfa í skyndingu. Konan bregst fegin við og lætur sér vandræði sín að kenningu verða og verður nú öll önnur, bæði iðjusöm og stjórnsöm, og fús að vinna ull sína.

Og um hvað fjallar svo þessi saga? Um mislukkaða uppreisn gegn hefðbundnu hlutverki kvenna? Um duglausa konu sem verður iðjusöm? Um konu sem sleppur með skrekkinn eftir að eiginmaðurinn bjargar henni úr vandræðum? Um samskipti manna og trölla? Eða kannski eitthvað allt annað? Eða kannski allt þetta og jafnvel eitthvað fleira? Já, ef að líkum lætur, því að líkt og með fleiri þjóðsögur má gera ráð fyrir að sagan um Gilitrutt höfði – og hafi alla tíð höfðað – til fólks með mismunandi hætti.

Sagan fellur undir gerðina AT 500: nafn hjálpvættarinnar, samkvæmt alþjóðlegri gerðaskrá Anttis Aarne og Stiths Thompson (1961), þar sem tiltekinni gerð er skipt í þrjá hluta: Í fyrsta lagi hið óvinnandi verk, þar sem söguhetjan er oftast nær stúlka sem hefur verið gift prinsu eða kóngi sem fyrirskipar henni að spinna a) óheyrilegt magn af garni eða b) gull. Í sögunni um Gilitrutt eru tiltekin hlutverk, það er hlutverk stúlkunnar og kóngsins, í höndum hinna nýbökuðu hjóna, húsfreyjunnar og bóndans. Annar hluti gerðarinnar fjallar um samning stúlkunnar við yfirnáttúrulega vætti sem lofar að vinna verkið fyrir hana. Hér geta fylgt þau skilyrði að vætturinn krefjist fyrsta barns stúlkunnar að launum geti hún ekki giskað á nafn hennar. Í sögunni um Gilitrutt er barn hvergi lagt að veði, en húsfreyjunnar er gert að vita nafn skessunnar fyrir sumardaginn fyrsta. Þriðji hluti gerðarinnar fjallar svo um það hvernig nafnið uppgötvast og á hvern hátt vætturinn bregst við ósigrinum.

Auk sögunnar um Gilitrutt er ævintýragerðin AT 500 varðveitt í þremur afbrigðum á Íslandi (Einar Ól. Sveinsson, 1929). Ein þeirra var skráð á 19. öld af Sigurði Jónssyni í Möðrudal og ber nafnið Helga karlsdóttir og bláklædda konan (Jón Árnason, 1961c). Sagan segir frá Helgu, bóndadóttur, sem nýtur hjálpar bláklæddrar konu – reyndar ekki við spuna, heldur smalamennsku. Að launum fyrir hjálp sína krefst konan þess að Helga fái sér elstu dóttur sína við 3ja ára aldur, eða að öðrum kosti segi sér nafn sitt og sonar síns einnig. Hin gæfusama Helga giftist nú kóngssyni utan úr löndum og uppgötvar sá nafnið með álíka hætti og bóndinn í sögunni um Gilitrutt, þar sem hann sér í gegnum glugga á hól konu nokkra við vefnað. Svo heppilega vill til að sonur hennar, sem hvorki veit sitt eigið nafn né móður sinnar, gengur nú hart eftir því að fá að vita hvort tveggja. Þessi skemmti-

lega saga endar því á ósigri vættarinnar, rétt eins og sagan um Gilitrutt, þar sem bláklædda konan bregst illa við og segir: „Svei ukkur, ólukku kvikindin ukkar“ (Jón Árnason, 1961c, bls. 147).² Í öðru lagi er það svo sagan um Rósamundu (Jón Árnason, 1961b), sem var þýdd úr frönsku um 1826 og síðar skráð eftir sögn konsúlsfrú Ragnheiðar Smith í Reykjavík (Jón Árnason, 1961b og Einar Ól. Sveinsson, 1929). Sagan er að flestu leyti ólík sögunni um Gilitrutt, en segir þó frá fríðleiksstúlkunni Rósamundu sem er svo treg að læra, að henni varð ekkert kennt, hvorki til munns né handa. Hjálprættur Rósamundu er lágur, rauðskeggjaður maður sem krefst þess að hún komist að nafni sínu, sem uppgötvast að lokum með áþekkum hætti og í fyrrnefndum sögum. Afbrigði þessarar sögu, Rósanía og Ricdín-Ricdon, er varðveitt í handritinu Additional 11,158 í British Library (Ward, 1883). Þriðja og síðasta sagan fjallar um kirkjusmið nokkurn á Reyni í Mýrdal sem gerir samning við aðkomumann um kirkjusmiði (Jón Árnason, 1961a). Aðkomumaðurinn, sem tekur að sér að reisa kirkjuna fyrir sumardaginn fyrsta, krefst þess að bóndi giski á nafn sitt, og er barn bóndans lagt að veði, líkt og í sögunni um Helgu og bláklæddu konuna. Sagan er skráð af Skúla Gíslasyni, presti, og sögð vera „að sunnan og austan“ (Jón Árnason, 1961a, bls. 668).

Sögnin um kirkjusmiðinn var útbreidd um Evrópu, enda skilgreind sem flökkusögn og skráð undir númerinu ML 7065 (Christiansen, 1958). Íslenska sögnin ber sterkan keim af norskum og sænskum afbrigðum sem snúast um dómkirkjubyggingarnar í Lundi og Þrándheimi, eða aðrar kirkjur. Í Skandinavíu hafa sum afbrigði sagnarinnar stundum verið nefnd Finnssögnin eftir nafni smiðsins, en söguhetjurnar, þeir sem semja við smiðinn, eru oftast en ekki annar tveggja, Ólafur helgi eða heilagur Lárensíus. Menn eru ekki á eitt sáttir um uppruna sagnarinnar, en bent hefur verið á tengsl við goðsögnina um borgarsmiðinn í Snorra-Eddu. Þar segir frá borgarsmið sem gerði samning við æsi og byggði fyrir þá borg til varnar bergisum og hrímþursum (*Edda Snorra Sturlusonar*, 1931; von Sydow, 1908; Weibull, 1908; Boberg, 1955). Sagan um borgarsmiðinn felur ekki í sér nafnaþrautina, minnið, þar sem vætturinn krefst þess að söguhetjan komist að nafni sínu og segi sér, en elsta afbrigði þess hér á landi er líkast til að finna í tveimur frumsömdum riddarasögum frá 14. öld,

2 Sagan um Helgu og bláklæddu konuna er dæmi um sögu þar sem stúlkunni er ekki sérlega hjálpað við spuna, en vætturinn situr engu að síður við spuna eða vefnað þegar nafn hennar uppgötvast. Skoska sagan *Whuppity Stoorie* er með sama sniði, sbr. Clodd (1898).

Vilhjálmss sögu sjóðs (1964) og Úlfs sögu Uggasonar.³ Þetta tiltekna minni, sem er skráð undir lyklinum H521 í alþjóðlegum minnaskrá, kemur víða fyrir og er meðal annars í þeim íslensku þjóðsögum sem um var getið hér að framan.

Þær sögur sem falla undir ævintýragerð AT 500 og fela í sér minni nr. H521, bera að jafnaði heiti eftir þeirri hjálpvætti sem leggur fram þrautina. Nafn hennar er breytilegt, en ávallt óvenjulegt og því getur söguhetjunum reynst erfitt að finna upp á því. Í skandinavískum sögum koma fyrir nöfn á borð við Rulleskaft eða Romleskaft, Haapp Helling og Turteliture eða Titteli Ture, sem einnig kemur fyrir í sögnum annarra Evrópuþjóða, ásamt nöfnunum Tom-Tit-Tot, Whuppety Stoorie, Ricdin-Ricdon, Rumplestilzchen og ótal öðrum afbrigðum (sbr. Hodne, 1984; Aarne og Thompson, 1961; Bolte og Polívka, 1963; og Boberg, 1955).

Nafnminnið er fyrir margra hluta sakir merkilegt, enda tengist það fornum hugmyndum um fjölkynngi og ásókn fjölkunnugra í að ná valdi á sál fórnarlambins. Þessar hugmyndir grundvallast á þeirri trú að nafnið sé hluti af sál viðkomandi og eins konar lykill að henni (sbr. Clodd, 1898; von Sydow, 1907b). Þetta kann að virðast framandi í heimi þar sem fólki er kennt að gæfa og velgengni tengist því gjarnan hversu oft og víða nafn þess birtist opinberlega. Vel auglýst nafn kallar á almennari viðurkenningu, sem aftur greiðir götu viðkomandi á lífsleiðinni. En þessu var öðruvísi farið áður fyrr og því var fólk vart um nafn sitt, sér í lagi í návist þeirra sem taldir voru fjölkunnugir. Álíka hugmyndir búa að baki sögunnar um Gilitrutt. Gilitrutt skorar á húsfreyju í nokkurs konar leik og biður hana að komast að nafni sínu. Hún tapar leiknum og færist því að nokkru leyti undir vald húsfreyjunnar sem hefur með vitneskju sinni náð einhvers konar tangarhaldi á sál hennar. Þótt ekkert bendi til þess að húsfreyjan sé fjölkunnug, bendir flest til þess að trölíð Gilitrutt sé það; hún veit hvers virði nafnið er; það er hluti af henni sjálfri og með því að deila vitneskjunnunni um nafnið, missir hún hluta af krafti sínum (sbr. von Sydow, 1907b; Tylor, 1964). Þessi kraftur yfirfærir svo á húsfreyjuna og verður lykillinn að gæfu hennar. Áhugavert væri að fara nánar í þennan merkilega þátt

3 Í Vilhjálms sögu sjóðs leggur jötunn nokkur þá þraut fyrir konungsson að hann skuli að þremur vetrum liðnum vita nafn 90 trölla, sem stödd verða í helli jötunsins á þeim tíma. Í Úlfs sögu Uggasonar segir að maður geti því einungis gert tröllum mein viti maður nafn þeirra (Boberg, 1955). Nafnagaldurinn sem slíkur kemur ennfremur fyrir í Fáfnismálum, þar sem Sigurður duldí nafn sitt fyrir Fáfni deyjandi „því að það var trúa þeirra í forneskju að orð feigs manns mætti mikið ef hann bölvæði óvin sínum með nafni“ (*Konungsbók Eddukvæða*, 2001, bls. 209).

sögunnar um Gílitruitt, það er minnið um nafnagaldurinn, en þó skal athyglinni nú beint að öðrum hlutum hennar, ekki síður áhugaverðum.

Í sögunni um Gílitruitt er lögð áhersla á ómyndugleik húsfreyjunnar og í þeim tilgangi er henni teft fram sem andstæðu bónda síns, hins starfsama ákafamanns. Bóndinn á mikið fé og af því hefði mátt ætla að hann hafi verið vel stæður og hefði efni á að borga vinnukonu fyrir tóvinnu. En sú er þó ekki raunin, enda ætlast hann til að húsfreyjan unga sýni af sér myndugleik, þar sem hann lætur sig ekki muna um að fylla baðstofuna af ull. Kona hans situr því uppi með heldur óskemmtilega vetrardagskrá, og í stað þess að hefja störf fallast henni hendur og við það bregst hún hlutverki sínu sem húsfreyja. Það sem skiptir máli í þessu samhengi er vanþroski hinnar nýgiftu húsfreyju, sem virðist ekki átta sig fyllilega á skyldum sínum, sem felast meðal annars í að vinna ull í vaðmál.⁴ Það má því segja að Gílitruitt sé einhvers konar himnasending, þar sem hún bankar upp á og lofar að hjálpa henni með ullina⁵. Flest bendir til þess að Gílitruitt sé af öðrum heimi, enda var bóndinn ekki í vafa um að hér væri skessa á ferð. En húsfreyjan sleppur fyrir horn í þetta skiptið og það sem meira er, hún lærir af reynslunni og er sögð bæði iðjusöm og stjórnsöm.

Hér er það iðjusemin sem er æðst allra dyggða og því má ef til vill segja að sagan sé fyrst og fremst hvatningarsaga, þar sem hún hvetur ungar húsmæður til dáða. Þar með má gera ráð fyrir að hún gæti fallið undir það sem kalla má kvenlegar þjóðsögur; að hún hafi fallið vel að sérstakri kvennameningu þar sem eldri konur miðluðu dætrum sínum eða yngri kynslóð fróðleik með sagnaskemmtun, ef til vill við kvennastörf (sbr. Davidson, 1998; Bottigheimer, 1982).

Í sambærilegri sögn frá Skotlandi segir frá kerlingu sem svipar nokkuð til Gílitruittar og ber þar að auki hið áþekka nafn Habetrot. Kerling þessi vingast við stúlku sem hugnast ekki að spinna, frekar en húsfreyjunni undir Eyjafjöllum. Móðir stúlkunnar, sem er uppgefin af mótþróa dóttur sinnar, ákveður loks að setja henni afarkosti og skipar henni að spinna mikið magn af ull, rétt eins og hinn sunnlenski bóndi. Kerlingin Habetrot, sem býr ásamt öðrum spunakonu undir trjárótum – eða neðanjarðar, líkt og Gílitruitt – spinnur ullina sem verður til þess að óðalsherra nokkur dáist að hæfni stúlkunnar og giftist henni. Habetrot sannfærir húsbóndann um

4 Um áætluð afköst meðalkvenmanns, sjá Jónas Jónasson (1945).

5 Hér má sjá samsvörun við sagnir um Kölska sem á það til að rétta vinnufólki hjálparhönd, jafnframt því sem hann aðstoðaði nemendur Sæmundar fróða. Bera sögurnar vott um að leti sé af hinu illa og að aðstoðin sé í sjálfri sér ókristileg, þar sem hún kyndi undir letinni?

að frekari spuni muni spilla fegurð stúlkunnar, sem verður til þess að hún losnar við rokkinn fyrir fullt og allt (Briggs, 1970). Að þessu leyti sker sagan sig frá sögunni um Gilitrutt, þar sem húsfreyjan sættist við ullarvinnuna, en segja má að spunasögur, eða sögur af gerðunum AT 500 og 501, skipi sér að þessu leyti í tvær fylkingar, þar sem viðhorf til spunans er ýmist jákvætt eða neikvætt (sbr. Bottigheimer, 1982). Þótt sagan af Habetrot sé um margt skyld sögunni af Gilitrutt, á hún jafnvel enn fleira sameiginlegt með sögum af gerðinni AT 501: hjálpvættunum þremur. Sögur af þeirri gerð eru varðveittar víða í Evrópu og meðal annars í segulbandssafni Stofnunar Árna Magnússonar í sögn Elísabetar Friðriksdóttur úr Eyjafirði (sbr. Rósa Þorsteinsdóttir, 2002).

Hjálpvættur sagna af gerðinni AT 500 getur verið með ýmsu móti, enda er hér um að ræða hlutverk sem helst nokkurn veginn eins þótt hin yfirnáttúrulega spunakona taki sér ólík form. Oftar en ekki tengist vætturinn menningu viðkomandi þjóða og dregur þá dóm af því sagnaumhverfi sem sagan er sögd í hverju sinni: Í okkar hefð verður hún meðal annars að skessu, en að öðrum kosti bregða álfkonur, dvergar, púkar og nornir sér í hlutverk hennar, sem þar að auki er sums staðar í höndum þriggja yfirnáttúrulegra spunakvenna (sbr. Bolte og Polívka, 1963). Það má því víða finna afbrigði AT 500 sem sker sig frá sögunni um Gilitrutt að því leyti að hjálpvætturinn er karlkyns. Hér má til dæmis nefna þýska ævintýrið *Rumpelstilzchen* úr safni Grimm-bræðra (*The Complete Fairy Tales*, 1992) og sænska ævintýrið *Flickan, som kunde spinna guld utav ler og långbalm* (Hyltén-Cavallius og Stephens, 1965). Framvinda þessara ævintýra er með sama hætti og sagnanna um Gilitrutt og Habetrot, þótt hér hafi dvergur brugðið sér í hlutverk kerlingarinnar. Slíkir dvergar minna svo aftur á búálfa, til dæmis þá sem Danir og Norðmenn nefna *nisser* og Svíar *tomter*, og eru einhvers konar húsvættir sem taldir voru aðstoða fólk við dagleg heimilisstörf, þar á meðal spuna (sbr. Feilberg, 1998).

Líkindi sagna af gerðinni AT 500 eru auðsæ, hvort sem söguhetjurnar eru ungar stúlkur eða nýgiftar húsfreyjur, bændur eða kóngar, kerlingar eða dvergar. Gilitrutt samsvarar því spunavættum eða yfirnáttúrulegum spunakonum af ýmsu tagi. Hún kemur að utan, úr öðrum heimi og stígur inn í hversdagsheim húsfreyju, rétt eins og þær ótalmörgu þjóðsagnavættir sem búa í náttúrunni eða utan við hinn sýnilega heim mannfólksins, en birtast þó ungum stúlkum í neyð og þoka þeim áfram til þroska. Í ævintýrum eru slíkar hjálpvættir oftast en ekki nefndar heilladísir eða örlagadísir; í enskumælandi löndum er aftur á móti talað um *gudwife* (sbr. Habetrot) eða

faery godmother,⁶ sem vísar til móðurímyndar kvennanna og þess uppeldis-hlutverks sem þær gegna. Örlagadísir, heilladísir og heillanornir eru svo aftur náskyldar gyðjum og hin yfirnáttúrulega spunavættur er engin undan-tekning frá þessu.

Gyðjur voru mæður mannkynsins; þær nærðu, veittu skjól og athvarf, reyndar rétt eins og frummóðir allra mæðra, móðir náttúra. Þótt hlutverk þeirra sé margbreytilegt vítt og breitt um heiminn, fólst það að jafnaði í að auka velsæld mannfólksins. Sumar hverjar vernduðu uppskeru, búpening og frjósemi á meðan aðrar vernduðu heimilin, heimilisstörfin, heimilis-iðnaðinn og að sjálfsgöðdu konurnar sem unnu þessi verk. Sumar þeirra voru sérlegir verndarar spuna og vefnaðar og telur breski mannfræðingurinn Hilda Ellis Davidson (1989) að hlutverk slíkra gyðja hafi meðal annars falist í að þjálfar ungar stúlkur í að vinna við rokk og vefstól, að vernda þær og koma þeim í hjónaband. Sambærilegar hugmyndir – um bein afskipti gyðja af lífi kvenna – er einnig að finna í norrænum heimildum, svo sem eddukvæðunum, Fáfnismálum og Oddrúnargráti, þar sem gyðjur og nornir eru sagðar aðstoða konur við barnsburð (*Konungsbók Eddukvæða*, 2001).

Í goðafræði ýmissa þjóða segir frá gyðjum sem voru álitnar vernda störf kvenna, og nokkrar þeirra vernduðu spunastörf sérstaklega. Meðal Egypta var tiltekið hlutverk í höndum systranna Isis og Neptýs (Davidson 1998), og rómverska gyðjan Vesta og hin gríska Hestia gegndu sama hlutverki – enda náskyldar. Grikkir benduðu fleiri gyðjur við rokkinn og snælduna, svo sem Aþenu, sem talin var kenna stúlkum spuna og útsaum, Artemis og Letó, móður hennar (sbr. Grimm, 1882/1883; Clodd, 1898; Davidson, 1998), á meðan enn aðrar gyðjur einbeittu sér að vefnaði örlagavefja (sjá Clodd, 1898; Davidson, 1998).

Í baltneskum trúarbrögðum, einkum í Lettlandi, var gyðjan Laima að jafnaði kennd við spuna og vefnað, jafnt sem barneignir og landbúnað. Gyðja þessi var einkum á ferð á fimmtudagskvöldum og var fólki bannað að spinna, þrjóna og vinna fleiri verk það kvöld (Biezais, 1955). Mjög víða voru ákveðnir dagar helgaðir yfirnáttúrulegum vættum (karl- og kvenkyns), en spunavinna var einkum lögð niður á helgidögum gyðja (sbr. Davidson, 1998).

Meðal germanskra gyðja var hlutverkið í höndum Berhtu (Perht) og Holdu (Holle), sem voru verndarar náttúru, landbúnaðar og frjósemi, auk

6 Franski rithöfundurinn Charles Perrault, sem notaði alþýðleg ávintýri sem efnivið í sögur sínar á síðari hluta 17. aldar, setti hina kristnu guðmóður í hlutverk þeirrar yfirnáttúrulegu hjálpvættar sem fylgt hafði sögunum frá eldri hefð. Sambærilegt hugtak hafði einnig fest sig í sessi á Bretlandi. Guðmóðirin er hins vegar hvergi sjáanleg í ævintýrum Grimms-bræðra (Davidson, 1998).

Þess sem þær hvöttu til spuna og stunduðu hann sjálfar. Gyðjur þessar voru einkum tignaðar í Þýskalandi og meðal nærliggjandi þjóða, og hafa hugmyndir um þær mótast nokkuð af seinni tíma þjóðtrú, sem meðal annars ber þess vitni að í Suður-Týrol hafi menn skýrt þrumur með því að þar væri Berhta að hespa hör sinn (Waschnitius, 1914). Svo sem venja er verndarvætta þjóðtrúarinnar, líkt og búálfa og álíka húsvætta, fylgdust þær Berhta og Holda afar vel með starfsháttum fólks og höfðu jafnan bein afskipti af spunakonum; þær verðlaunuðu þær duglegu og refsuðu hinum lötu. *Báðar áttu þær það til að færa spunafólki tómar spólur sem því var svo atlað að fylla á stuttum tíma* (Grimm, 1882/1883). Holdu var mjög í mun að menn héldu helgidag sinn hátíðlegan og á þeim degi var fólki gert að leggja niður vinnu. Þeir sem óhlýðnuðust þessum væntingum gyðjunnar gátu átt von á bölvun hennar (Waschnitius, 1914). Hún var talin gefa iðjusömum stúlkum snældu og spinna fyrir þær á nóttunni, en að sama skapi eyðileggja eða brenna rokk hinna lötu (Grimm, 1882/1883; Clodd, 1898). Að þessu leyti minna gyðjurnar tvær á Grýlu, enda var íslenskum börnum hótad með Grýlu og jólasveinum hennar, væru þau lin við þrjónaskapinn (Jónas Jónasson, 1945).

Holda skýtur upp kollinum í ævintýrum Grimms-bræðra sem Frau Holle eða móðir Holle, í sögu um spunastúlku sem gert er að spinna dag hvern þar til blæðir úr fingrum hennar. Dag nokkurn missir stúlkán spólu sína ofan í brunn og steypir sér því ofan í hann líka til að sækja spóluna og af ótta við að vekja reiði stjúpmóður sinnar. En stúlkán lendir ekki á botni brunnsins, heldur fögru engi skammt frá bústað hinnar gömlu frú Holle. Hún ræður sig í vist hjá konunni og dvelur þar í góðu yfirlæti við heimilisstörf, þar til hún snýr heim hlaðin gulli að launum fyrir þjónustu sína (*The Complete Fairy Tales*, 1992). Í ævintýrinu er gyðjan Holde orðin að einhvers konar heillanorn sem leiðbeinir stúlkunni við húsverkin og þokar henni á leið til þroska. Hún er, líkt og fleiri nornir, gömul og býr í afskekktu koti. Hún horfir út um gluggann á stúlkuna sem nálgast – og enn er það *hún* sem fylgist með. Hún hræðir stúlkuna með útliti sínu, því að svo stórar voru í henni tennurnar að stúlkán hugðist taka til fótanna. Hún hefur með öðrum orðum ekki þetta bjarta, geislandi yfirlit sem virðist einkenna hina svokölluðu „fariy godmother“ og því má ef til vill segja að hún sé e.k. millistig gyðju og guðmóður.⁷

7 Útlit Frau Holle kann að sjálfsgöðu að hafa markast af hlutverki hennar í ævintýrinu, þar sem hún minnir á kennslukonu í augum barns. Birtingarform gyðjunnar er þó með sambærilegum hætti í þýskri heimild frá um 1770, þar sem getið er um að Holda ferðist um og gefi duglegum spunakonum gjafir. Þar er hún talin vera gömul, gráhærð kona með óvenju stórar (langar) tennur (Waschnitius, 1914).

Þrátt fyrir að fátt eitt sé vitað um spunagyðjur í norrænni goðafræði, bendir ýmislegt til þess að Freyja og Frigg hafi einkum og sér í lagi gegnt umræddu hlutverki, enda hefur þeim verið líkt við þýsku gyðjurnar Berchtu og Holdu (Waschnitius, 1914). Sem dæmi má nefna að í Gylfaginningu og Skáldskaparmálum Snorra Eddu er Freyja nefnd Hörn, sem merkir hör, sem er sú jurtt sem lín er unnið úr (sbr. *Edda Snorra Sturlusonar*, 1931) og hefur þetta heiti hennar lifað í örnefnum í Svíþjóð (de Vries, 1957). Svíar munu auk þess hafa kallað belti Óríons í samnefndu stjörnumerki Friggjar-rokk eða Friggjarsnældu, en af því mætti ætla að Frigg hafi verið tengd spuna (Grimm, 1882/1883). Samsvarandi nafngift á Íslandi, þar sem umrædd stjörnuþyrping gengur undir nafninu Fjósakonurnar, sýnir að norrænir menn hafi að jafnaði sett umrædda stjörnuþyrpingu í kvenlegu samhengi. Skyldleiki Friggjar og annarra spunavætta sést einnig á því að í Blekinge í Suður-Svíþjóð var konum bannað að spinna á fimmtudögum, þar sem talið var að Frigg hefði spunnið þann dag (de Vries, 1957). Maður tekur einnig eftir því að Frigg gat séð inn í framtíðina og vissi örlög manna rétt eins og hinar spinnandi örlaganornir, svo sem Freyja segir í Lokasennu (29): „Örlög Frigg hygg eg að öll viti þótt hún sjálfgi segi“ (*Konungsbók Eddukvæða*, 2001, bls. 163). Þótt lítið beri á spunagyðjum í norrænni goðafræði er hún að öðru leyti rík af örlaganornum og valkyrjum sem vefa örlög manna og leika sér með lífsþræði þeirra.

Hugmyndir um gyðjur og örlaganornir eru mjög samofnar og því eru til gyðjur sem tengjast spuna að því leyti að þær spinna mannfólkinu örlög (sjá Davidson, 1998); afurð þeirra er örlagavefur mannanna. Í norrænni goðafræði eru örlaganornirnar þrjár; Urður, Verðandi og Skuld, en sambærileg þrenning kemur einnig fyrir í klassískri hefð Grikkja og Rómverja (sbr. Graves, 1960). Þrenningin virðist svo lifa áfram í ævintýrum, þar sem örlagadísirnar þrjár birtast við vöggju nýfædds barns og skapa því örlög, svo sem í ævintýrinu um Þyrnirós. Ósjaldan eru dísir þessar jafnframt spunagyðjur, enda falla sögur um þær jafnan undir ævintýragerð nr. AT 501, sem fyrr var nefnd, sem snýst oftast nær um spunastúlkur, enda að mörgu leyti náskyld AT 500. Á þennan hátt, og svo sem að framan greinir, er spuninn að jafnaði tengdur vitrum og þroskuðum konum, enda hefur snældan sem slík verið útbreitt tákni viturra kvenna jafnt sem norna (Bolte og Polívka, 1963).

Hugmyndir fólks um spunagyðjur eiga rætur að rekja til fornra trúarbragða. En með hvaða hætti hafa svo hugmyndir þessar aðlagast kristinni? Sagt hefur verið að svo lifi fornir síðir í nýjum að allt breytist nema kjarninn sjálfur. Trúarhugmyndir fólks héldust því að sumu leyti óbreyttar á meðan hlutverk gyðja og goða færðust í hendur dýrlinga og heilags

fólks. Með þessum hætti færðist hlutverk spunagyðjanna yfir til Maríu meyjar, sem með tímanum bættist í hóp þeirra gyðja sem vernduðu spunastörf kvenna (Davidson, 1998). María virðist auk þess geta haft áhrif á örlög fólks, svo sem örlaganornirnar forðum (sbr. Davidson, 1998) og eru líkindi hennar við hinar fornu gyðjur með ýmsu móti. Með sama hætti og stjórnuþyrping var nefnd eftir Frigg, var þyrpingin Kassiopeia nefnd Maríurokkur. Þá hafa ljós netský á himni verið nefnd Maríuull eða Maríutásur og töldu menn að í slíku skýjafari hefði María breitt úr ull sinni (Jón Árnason, 1961c). Það þarf því ekki að koma á óvart að spuna- og vefnaðarstörf voru almennt lögð niður á helgidögum Maríu (sbr. Clodd, 1898), rétt eins og annarra spunagyðja. Það má því segja að guðsmóðirin hafi að nokkru leyti tekið við hlutverki spunagyðja, á meðan hin kristna guðmóðir (þ.e. *fairy godmother*) tók við hlutverki heillanorna eða annarra arfmynda gyðjanna, svo sem þær birtust í sagnasköpun fólks.

Hér að framan hefur verið leitast við að sýna fram á hvernig hefðbundin hlutverk gyðja færðust yfir til arfmynda þeirra, heilladisa, óskadisa, norna og annarra vætta og hvernig mörk gyðja og þessara vætta verða æ óljósari í þjóðtrúnni. Hjálpvættir ævintýranna virðast fela í sér minningar um gyðjur, þær eru yfirnáttúrulegar og ósýnilegar, en þó til staðar fyrir ungar stúlkur að leita til. Öll munum við eftir þeirri vætti sem kom Öskubusku til hjálpar og með hvaða hætti hún umbreytti fátæklegri stúlku í glæsilega konu. Henni má líkja við verndargyðju, með sama hætti og sambærilegar vættir tóku við hlutverki þeirra gyðja sem vernduðu spuna og vefnað (Davidson, 1998). Arfmynd slíkra gyðja lifir áfram í skosku kerlingunni Habetrot, hinni þýsku frú Holle og fleiri vættum sem hjálpa ógæfusömum stúlkum við spunastörfin. Með sama hætti sver Gilitrutt sig í ætt við þær gyðjur sem vernduðu spuna og önnur kvenna-
störf og þ.a.l. má ætla að hin íslenska þjóðsaga feli í sér minningar um samskipti ungrar og óþroskaðrar húsfreyju við verndargyðju sína – og á hvern hátt sú hin síðarnefnda þokar henni áleiðis til þroska og gerir hana færa um að sinna hlutverki sínu sem húsfreyja. Gilitrutt býr í jörðinni, eins og margar spunavættir annarra þjóða. Hún samsvarar þannig frum-
móðurinni, móður jörð eða móður náttúru og má jafnvel segja að hún sé hluti af henni, sé einhvers konar jarðvættur. – Og í raun væri freistandi að líta svo á að sagan um Gilitrutt sýndi okkur hefðina í samhengi, frá upphafi, frá móður náttúru til gyðja, og frá gyðjum til norna og annarra vætta sem báru uppi hlutverk þeirra í sagnasköpun fólks í aldanna rás.

Heimildir

- Aarne, A. og Thompson, S. (1961). *The types of the folktale*. FF communications nr. 184. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Biezais, H. (1955). *Die Hauptgöttinnen der Alten Letten*. Uppsala: Almqvist och Wiksells Boktryckeri.
- Boberg, I. M. (1955). *Baumeistersagen*. FF communications nr. 151. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Bolte, J. og Polívka, G. (1963). *Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm I*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Bottigheimer, R. B. (1982). Tale spinners: Submerged voices in Grimms' fairy tales. *New German Critique*, 27, 141–150.
- Briggs, K. M. (1970). *A dictionary of British folk-tales*. London: Routledge.
- Christiansen, R. T. (1958). *The migratory legends*. FF Communications nr. 175. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Clodd, E. (1898). *Tom Tit Tot. An essay on savage philosophy in folk-tale*. London: Duckworth.
- Davidson, H. E. (1998). *Roles of the northern goddess*. London: Routledge.
- de Vries, J. (1957). *Altgermanische Religionsgeschichte II*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Edda Snorra Sturlusonar*. (1931). Finnur Jónsson ritstýrði. København: Kommissionen for det Arnamagnæanske Legat.
- Einar Ól. Sveinsson. (1929). *Verzeichnis Isländischer Märchenvarianten*. FF Communications nr. 83. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Feilberg, H. F. (1998). *Nissens historie* (3. útg.). Højberg: Wormianum.
- Graves, R. (1960). *The Greek myths 1*. (2. útg.) Middlesex: Penguin Books.
- Grimm, J. (1882–83). *Teutonic Mythology 1–4*. London: George Bell and Sons.
- Guðmundur L. Friðfinnsson. (1991). *Þjóðlíf og þjóðhættir*. Reykjavík: Örn og Örlygur.
- Hodne, Ø. (1984). *The types of the Norwegian folktale*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hyltén-Cavallius, G. O. og Stephens, G. (1965). *Svenska sagor II*. Stockholm: Prisma.
- Jón Árnason. (1961a). *Íslenzkar þjóðsögur og avintýri I*. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson ritstýrðu). Reykjavík: Bókautgáfan Þjóðsaga.
- Jón Árnason. (1961b). *Íslenzkar þjóðsögur og avintýri II*. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson ritstýrðu). Reykjavík: Bókautgáfan Þjóðsaga.
- Jón Árnason. (1961c). *Íslenzkar þjóðsögur og avintýri V*. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson ritstýrðu). Reykjavík: Bókautgáfan Þjóðsaga.
- Jónas Jónasson. (1945). *Íslenzkar þjóðhættir* (2. útg.). Reykjavík: Jónas og Halldór Rafnar.

- Konungsbók Eddukvæða. Codex Regius.* (2001). Guðvarður Már Gunnlaugsson og Vésteinn Ólason ritstýrðu. Reykjavík: Edda – miðlun og útgáfa.
- Rósa Þorsteinsdóttir. (2002.) Heimsmynd í sögum tveggja sagnamanna. Í Baldur Hafstað og Haraldur Bessason (Ritstj.), *Úr manna minnum. Greinar um íslenskar þjóðsögur*, (bls. 431-448). Reykjavík: Heimskringla – Háskólaforlag Máls og menningar.
- The complete fairy tales of the brothers Grimm.* (1992). (Jack Zipes þýddi). New York: Bantam Books.
- Tylor, E. B. (1964). *Early history of mankind.* (3. útg.). Chicago: The University of Chicago Press.
- Vilhjálm saga sjóðs. (1964). *Late medieval Icelandic romances IV. Editiones Arnarnagnaana, Series B:23* (A. Loth ritstýrði). Copenhagen: Munksgaard.
- von Sydow, C. W. (1907a). Studier i Finnsägnen och belsäktade byggmästersägnen. *Fataburen*, 2, 65–78.
- von Sydow, C. W. (1907b). Studier i Finnsägnen och belsäktade byggmästersägnen. *Fataburen*, 4, 199–218.
- von Sydow, C. W. (1908). Studier i Finnsägnen och belsäktade byggmästersägnen. *Fataburen*, 1, 19–27.
- Ward, H. L. D. (1883). *Catalogue of romances in the department of manuscripts in the British museum.* London: The trustees of the British museum.
- Waschnitius, Viktor. (1914). *Perth, Holda und verwandte Gestalten.* Wien: Kommission bei Alfred Hölder.
- Weibull, L. (1908). Den lundensiska Finnsägnen. *Fataburen*, 1, 28–41

Öskupoki í sveit og grímubúningur í borg. Íslenskir öskudagssiðir

Kristín Einarsdóttir

Þegar dulbúningasiðir eru rannsakaðir kemur fram að Ísland hefur þá sérstöðu meðal annarra norrænna landa að slíkir siðir virðast hafa dáið út hér snemma á nítjándu öld, eða fyrr, en haldið velli annars staðar. Nú eru virkir, tveir eða þrír nýlegri dulbúningasiðir, sem ekki eru síður áhugaverðir. Hér er í fyrsta lagi átt við svokallaðar busavígslur sem vel eru þekktar meðal menntaskólanemenda en við slíkar vígslur eru busar eða nýnemar vígðir inn í skólasamfélagið. Í öðru lagi *dimmisjón* en það er hátíð sem menntaskólanemar halda þegar komið er að því að yfirgefa skólann. Terry Gunnell mun ræða þessa siði hér en ég mun beina sjónum að síðum tengdum Öskudegi en slíkir siðir eru þekktir um allt Ísland í dag. Ég mun fara yfir bakgrunn og þróun siðarins, en niðurstöður mínar byggja á rannsóknum síðustu þriggja ára sem fólust í vettvangskönnunum, viðtölum, efni frá Þjóðháttadeild Þjóðminjasafns sem og efni úr dagblöðum og sjónvarpi. Ég hef rannsakað, eðli, viðtökur og félagslegt hlutverk siðarins á hverjum tíma. Eins og ég mun benda á er þessi siður merkilegur fyrir margra hluta sakir og jafnvel einstakur þegar um slíka siði ræðir.

Ísland var undir danskri stjórn frá 1264 og til 1944. Það er því ekki að undra að margir íslenskir siðir eigi rætur sínar að rekja til Danmerkur og virðast hafa verið innleiddir þaðan til dæmis með íslenskum stúdentum sem námu í Kaupmannahöfn eða með dönskum yfirvöldum en þó líklega fyrst og fremst með dönskum kaupmönnum sem nutu víða mikillar virðingar meðal Íslendinga.

Um innlimun og upptöku síða er vissulega oft að ræða þegar íslenskir siðir eru teknir til skoðunar ekki síst þegar skoðaðir eru siðir sem tengjast föstubyrrjun. Þess má sjá merki þegar siðurinn að slá köttinn úr tunnunni sem þekktur er í nokkrum stærri þorpum á Íslandi frá 1860 er tekinn til athugunar. Annað dæmi er sá siður að börn veiti foreldrum sínum og öðrum fullorðnum vandarhögg með bolluvendi og fái í staðinn bollur á

bolludag. Sá nútímasiður að börn gangi grímuklædd og syngjandi milli verslana á öskudag og þiggi að launum seldu virðist vera blanda af innfluttum og eldri íslenskum sið.

Gamall íslenskur öskudagssiður, sem ekki á upphaf sitt í Danmörku, er sá háttur stúlkna að hengja litla poka sem innihéldu ösku, á drengi og karla og aftur á móti að drengir og karlmenn hengdu steina aftan í stúlkur og konur. Þessi siður er þekktur að minnsta kosti frá sautjándu öld. Markmiðið var að láta þann sem steinana eða öskupokann bar, ganga að minnsta kosti þrjú skref, aðrir sögðu yfir þrjá þröskulda, og var þá markinu náð (Árni Björnsson, 1993). Fólk reyndi sitt besta til að komast hjá því að láta hengja þessa hluti aftan í sig. Þjóðhátadeild Þjóðminjasafns sendi út spurningalista 1973 og varðaði ein spurning þess lista þennan sérstaka sið. Svar eins heimildamanns safnsins, sem ættaður er af Norðurlandi og fæddur um aldamótin 1900, er dæmigert fyrir svör annarra heimildamanna:

Aftur var oft talsverður gleðskapur í sambandi við öskudaginn. Konur létu karlmenn bera ösku en konur steina. Til var fólk sem var mjög illa við þennan burð. Bæði kynin áttu það til að leita mjög vandlega hvar sem hugsanlegt var að aska eða smásteinn væri falinn. Verst var að forðast öskupokana, stelpurnar fóru sér hægt með bogna títuprjónana, mest þótti varið í að festa þá neðan til á lendarnar, þá þóttu þeir dingla svo skemmtilega. Það var verra að eiga við steinana, þeir voru svo harðir þó litlir væru. Að öllu þessu var oft hin besta skemmtun, einkum meðal unglunga. Hinn svokallaða kattarslag á öskudag þekki ég ekki (ÞP:3637).

Eins og hér má sjá gerði fólk sér dagamun á öskudaginn, þá tíðkuðust leikir og hegðun sem ekki átti við hversdags. Tímanum er þannig skipt upp í tímabil og þau afmörkuð með hátíðum slíkum sem öskudeginum (Gennep, 1960).

Þegar ofangreindur heimildamaður Þjóðhátadeildar var á barnsaldri bjuggu flestir Íslendingar til sveita og á hverjum sveitabæ var mannmargt og börnin þurftu sjaldnast að leita út fyrir heimilið að leikfélaga (Gísli Ágúst Gunnalugsson, 1997).

Á árunum eftir 1880 tóku að myndast litil þorp á Íslandi. Þangað til hafði eina þéttbýlismyndunin verið í kringum Reykjavík og tvo til þrjú aðra þéttbýliskjarna á öllu landinu. Þéttbýlismyndun á Íslandi var mjög hröð og á fyrstu áratugum tuttugustu aldar tók búseta á Íslandi stakkaskiptum. Í byrjun 20. aldar bjuggu 60% Íslendinga í sveit en sú tala er nú komin í 3,3% (Hagskinna, 1997). Þessar miklu breytingar birtast, eins og vænta má, í öskudagssiðum þjóðarinnar.

Sá siður að stúlkur hengi öskupoka á stráka og strákar hengi steina á stúlkur tilheyrir gamla bændasamfélaginu á Íslandi. Siðurinn breyttist þegar fólksflutningar hófust frá sveitum og í þéttbýlið. Þá tóku við innfluttir danskir siðir á stöðum eins og Akureyri, Stykkishólmi og Ísafirði, en á öllum þessum stöðum voru umtalsverð dönsk áhrif. Nú tóku grímubúin börn að fara um götur með öskupoka sem þau hengdu á saklausa vegfarendur. Þessi siður var vel þekktur til dæmis í Reykjavík og öðrum stærri kaupstöðum landsins þar til um 1970 en eftir það dó hann út, en áður hafði siður drengja að hengja steina á stúlkur horfið. En hvers vegna hafa þessar breytingar orðið? Í dag búa fá börn í sveitum landsins og það sem ef til vill hefur haft enn meiri áhrif á siðinn er það að fáar konur eru heimavinnandi. Fleiri konur vinna í búðum en á heimilum. Árið 1960 voru 19% giftra kvenna útivinnandi en sú tala er nú komin nær 80% (Hagskinna, 1997). Um leið og þessar breytingar urðu á þjóðfélaginu breyttist öskupokasiðurinn og er nú nær því alveg horfinn. Efnisafgangarnir sem áður fyrr voru notaðir til að sauma úr poka eru ekki lengur til staðar á heimilunum þar sem mjög fáar konur sauma föt, náttföt, gardínur og fleira þess háttar. Þessi varningur er nú á dögum keyptur í búðum og svo virðist sem enginn fari í búðir, þeirra erinda einna að kaupa efni í öskupoka.

Öskudagssiðurinn í dag virðist, að minnsta kosti á yfirborðinu, vera mjög alþjóðlegur. Á öskudag ganga grímuklædd börn búð úr búð, syngja og fá sælgæti að launum. Þessi siður er greinilega innfluttur frá Danmörku seint á nítjándu öld og á rætur í dönskum föstubyrjunarsíðum (Eskeröd, 1970). Siðurinn hefur þó breyst og aðlagast í gegnum tíðina.

Fyrstu heimildir um dulbúningasið á Íslandi eru frá því um 1870, bæði í Reykjavík og á Akureyri. Í byrjun tóku aðeins drengir þátt í síðnum. Dönsk áhrif eru hér augljós, sérstaklega sá siður að slá köttinn úr tunnunni. Ólafur Jónsson fiskmatsmaður, fæddur árið 1856, segir tunnu hafa verið hengda upp í skólastofunni og í henni hékk dauður hrafn. Drengirnir skiptust á að slá tunnuna með staf þar til hún brotnaði og fékk sá sem sló síðasta höggið nafnbótina tunnukóngur. Þá var hrafninn sleginn og sá sem sló hausinn af var kallaður kattarkóngur. Þetta athæfi fór þó ekki aðeins fram innan húss heldur hópuðust drengir saman utandyra, hengdu upp dauðan hrafn, (ekki í tunnu) og slógu í hann þar til hausinn hrökk af. Að því loknu fóru þeir í skrudgöngu um bæinn, kattarkóngurinn síðastur. Drengirnir voru dulbúnir sem hermenn, með þríhyrnda hatta, byssur úr tré og voru búningarnar skreyttir með litskrúðugum pappírsræmum. Kattarkóngurinn hafði þar að auki skúfa á öxlum í heiðursskygni. Hóparnir fóru milli húsa og báðu um peninga, þeir fóru líka í búðir þar

sem þeir þáðu kökur, ávexti, rúsínur og fleira þess háttar. Ef einhvers staðar var ekki opnað fyrir hópnum, var sunginn söngur sem byrjaði á orðunum „Hér eru blessuð börnin frönsk“. Með tímanum urðu hóparnir stærri og fullorðnir tóku að þreystast á því sem þóttu vera sníkjur og betl. Stuttu eftir 1890 var þessum sið hætt í Reykjavík enda var betl bannað í þar (Árni Björnsson, 1993).

Bannið batt tímabundið endi á þennan sið í Reykjavík en siðurinn hélt áfram annars staðar. Siðurinn að slá köttinn úr tunnunni var þekktur bæði í Stykkishólmi og Ísafirði. Báðir þessir staðir voru undir sterkum dönskum áhrifum og þar voru grímuböll vel þekkt. Þaðan eru heimildir um grímubúin börn sem fóru milli húsa og en svo virðist sem siðurinn hafi ekki verið velkominn til Ísafjarðar. Þaðan eru heimildir um að fólk hafi læst dyrum sínum þetta kvöld og neitað að opna fyrir börnunum (Árni Björnsson, 1993). Frá Akureyri er allt aðra sögu að segja en þar festi siðurinn sig í sessi og hefur allar götur frá 1860 verið hluti af bæjarlífinu þar. Á Akureyri, sem oft er nefnd höfuðborg norðursins, búa um það bil 15.000 manns og þar eru dönsk áhrif áberandi. Hús eru byggð að dönskum hætti og dönskuskotið málfar var þar lengur við lýði en annars staðar á landinu. Danskir kaupmenn höfðu mikil áhrif á samfélagið á Akureyri og er öskudagssiðurinn skýrt dæmi um þau áhrif. Kötturinn hefur verið sleginn úr tunnunni á Akureyri frá því fyrir 1870 og sú athöfn er enn fastur liður í öskudagssíðum bæjarins. Önnur atriði í síðnum hafa þó breyst og verða hér tilgreind dæmi þess.

Einn heimildarmaður minn, kona fædd 1960, minnst öskudagsins á Akureyri með miklum hlýhug, og reyndar má segja hið sama um aðra viðmælendur mína, allir virtust eiga hlýjar minningar frá þessum sérstaka degi. Lýsingar þessarar konu ná yfir tímabilið frá 1970 til 1980 en þá var siðurinn eingöngu tíðkaður á Akureyri. Hún kveðst fyrst muna eftir öskudegi þegar hún var sex ára gömul, en þá fékk hún fyrst að vera eins og hún segir sjálf; í liði með eldri systur sínum og frænkum. Hún sagði undirbúninginn oft hafa tekið nokkrar vikur, að minnsta kosti á þeim tíma sem „við vorum mest prófessjónal“. Liðið þurftu að æfa söngva sem hinar eldri í hópnum völdu og stjórnuðu. Allar þurftu að kunna lögin, og kröfur voru gerðar um röddun, en röddun var í þessum hóp á tímabili nauðsyn. Hún bætir við:

...þegar ég hugsa um það voru fyrst og fremst fjölskyldumeðlimir í liðinu, frekar en vinir og skólafélagar. Þegar við vorum lítil var eins og við værum í þjálfun til að verað fullgildir liðsfélagar. Þegar ég varð eldri, man ég að það skipti miklu máli að hafa einhvern í liðinu sem gat spilað

á gítar. Söngurinn skipti meira máli en búningarnir, búningarnir voru bara eitthvað sem við fundum heima. Ég man þó að einu sinni var ég sígauni og mér leið eins og sígauna allan daginn en þegar ég skoða myndir af mér frá þessum degi sé ég að það er ekki nokkur leið að sjá að þarna sé sígauni á ferð frekar en mikið dúðað barn með fullt af varalit um allt andlitið og margar keðjur um hálsinn. Vegna þess að öskudagur er um miðjan vetur og veturinn á Akureyri er kaldur urðum við að klæða okkur í vetrarföt áður en við förum í sjálfa grímubúningana (Viðtal í vörslu höfundar).

Eftirtektarvert er að þessi heimildarmaður lýsir siðnum að slá köttinn úr tunnunni á sama hátt og gert var í Reykjavík um 1870. En nú er kötturinn ekki lengur hrafn heldur poki fullur af sælgæti. Hún tekur enn fremur fram að eftir hádegi fóru börnin heim til einhvers úr liðinu og þar var sælgætínu skipt og upphófst mikil sælgætisveisla.

Hér mætti benda á nokkur atriði. Fyrst og fremst að þó að börnin á Akureyri hafi ekki verið þögul, eins og þekkist erlendis, leggja þau áherslu á breytta hegðun með því að syngja frekar en að tala. Eftirtektarverð er einnig sú áhersla sem lögð er á hefðbundin íslensk lög í lagavalinu.

Hlutí af rannsókn minni fór fram með þeim hætti að ég hafði samband við kennara í nokkrum skólum á Íslandi og bað þá um að fá nemendur sína til að skrifa dagbók á öskudaginn árið 2001. Þetta var gert í samvinnu við Ríkisútvarpið sem veitti verðlaun fyrir bestu dagbókina. Um það bil 150 svör bárust allsstaðar af að landinu, frá fámönnum og fjölmönnum bæjarfélögum, frá úthverfum Reykjavíkur og frá Akureyri. Börnin sem þátt tóku í samkeppninni voru tíu til þrettán ára gömul. Þau fengu fyrir máli varðandi hvað þau ættu að skrifa; svo sem hvernig undirbúningur fyrir öskudaginn fór fram, hvaða söngvar voru sungnir, hvernig búningurinn var, hver, ef einhver, hefði hjálpað með búninginn, hvernig móttökur þau fengu og hvaða þeim þótti skemmtilegast þennan dag. Til að gefa hugmynd um hvernig dagbækur barnanna voru er hér ein dagbókanna en hún er dæmigerð fyrir aðrar:

Á öskudaginn var rosalega gaman. Ég var mariubjalla. Ég fór út að syngja með Önnu sem var býfluga, Kolbrúnu sem var norn, Lindu sem var indjáni, Kötun sem var Drakúla og Heidi síni sem var tölvuvírus. Við sungum mörg lög eins og t.d. Nú er frost á Fróni og Krummi svaf í klettagjá af því okkur finnst þetta skemmtileg lög og þau tengjast vetrinum. Ég undirbjó mig með því að kaupa bleikt og svart hársprey og trúdamálningu því að ég vildi vera alveg eins og mariubjalla. Við förum í margar búðir. Mér fannst skemmtilegast að syngja á Lögreglustöðinni því þá fengum við líka að sjá rosalega flott herbergi

sem ég hafði ekki séð og svo fengum við líka mikið nammi. Jæja allavega fannst mér þetta rosalega skemmtilegur öskudagur (Öbirt efni í vörslu höfundar).

Eitt af því sem er augljóslega öðruvísi á Íslandi en í öðrum löndum, hvað varðar slíka siði er að hér ganga börnin í hús á daginn en ekki á kvöldin eins og annars staðar tíðkast. Þetta er að líkindum vegna þess að fáir Íslendingar eru heima á daginn svo að eðlilegra hlýtur að vera að ná sér í sælgæti í bænum á daginn. Samt sem áður virðist sem þessi háttur hafi verið hafður á frá byrjun, eða löngu áður en konur fóru í svo miklum mæli út á vinnumarkaðinn. Velta mætti fyrir sér hvort þessi háttur hafi komið frá Danmörku.

Rannsókn mín sýnir einnig að búningarnir virðast hafa þrjú megin þemu. Stærsti hópurinn samanstendur af börnum sem virðast finna til búninga heima hjá sér kvöldið fyrir öskudaginn. Þau gramsa þá í gömlum fötum og ákveða hvað þau ætla að vera, og eins og gefur að skilja eru hér oft á ferðinni hippar, gömul hjón eða gamalt fólk, ungbörn og svo framvegis. Næsti hópur er með grímu eða hárkollu og andlitasmálningu en að öðru leyti í venjulegum fötum. Þriðji hópurinn er í búningi sem augljóslega hefur verið keyptur og hér eru á ferðinni til dæmis mýs, kanínur, Lína langsokkur eða persónur úr kvikmyndum eins og *Stjörnustríði* og *Scream*.

Annað áhugavert atriði er að hóparnir hafa venjulega ekki þema, það er að segja börnin í hópnum eru ekki öll nornir eða gamalt fólk, heldur gæti maður séð ungt barn dulbúið sem morðingja úr hryllingsmynd og gamla konu standa hlið við hlið, syngjandi íslenskt barnalag um kýr.

Aðrar heimildir sem ég hef notað eru myndir sem árlega eru teknar af ljósmyndavöruverslun í Reykjavík. Þegar þessar myndir eru skoðaðar kemur í ljós að oft er erfitt að sjá hvernig persónu eða veru börnin eru reyna að líkjast. Þetta vekur þá spurningu hvort hér sé um raunverulegan dulbúningasið að ræða en þegar lesnar eru dagbækur barnanna kemur í ljós að þau virðast alltaf vera ákveðin í hvað eða hvern þau eru að leika. Þau segja til dæmis; ég var hippi, gömul kona, betlari og svo framvegis. Það er augljóst að þau hafa skipt um hlutverk.

Þá er komið að viðtökum sem börnin fá í verslunum og þar sem þau koma. Yfirleitt segjast þau sjálf alls staðar vera velkomin en því miður er þetta ekki alltaf raunin. Dæmi eru um að verslunarfólk líti ekki upp þegar börnin syngja en eru í þess stað upptekin við vinnu í tölvu eða útreikninga. Aðrir setja barn eða ungling á vakt sem gefur sælgætið en hefur takmarkaðan áhuga á sýningu barnanna. En þó eru margir sem bjóða börnin

velkomin og láta í ljós áhuga og ánægju með þennan sið. Sumir hafa jafnvel fyrir því að dulbúast sjálfir og gefa þar með til kynna að þeir taki þátt í þessum degi með börnunum. Aðspurðir hafa ungir viðmælendur mínir sagt það vera þeim mikilvægt að verslunarfólk gefi sér tíma til að hlusta og sýna áhuga á því sem þau eru að gera. Eins og aðrir listamenn vilja börnin að það sem þau hafa fram að færa fái eftirtekt áhorfenda og án efa er hér um að ræða grunngerð ferðaleikhúss og því allrar athygli vert.

Eins og annars staðar breytast búningar barnanna eftir því sem áhugsvið þeirra og umhverfi breytast. Því taka þeir mið af því sem vinsælast er hverju sinni svo sem hvað varðar kvikmyndir, teiknimyndir og annað það sem barnameningu viðkemur. Síðasta öskudag mátti sjá Harry Potter víða um bæinn og virðist hann hafa tekið við af hetjum Stjórnsríðsmynda en þær voru vinsælar árið áður og sjást að vísu enn. Grímur, sem líkja eftir persónum úr svokölluðum *Scream* myndum eru vinsælar og raunin er að hryllingsmyndir eru mjög vinsælar meðal íslenskra barna. Staðreyndin er sú að íslensk börn eða unglingar geta auðveldlega horft á kvikmyndir sem bannaðar eru í þeirra aldursflokki. Segja má að hryllingsmyndir hafi tekið við af draugasögum fortíðarinnar.

Rannsókn mín sýnir áhugaverða hlið á siðnum sem birtist í vali barnanna á söngvum sem þau syngja fyrir verslunareigendur. Það er eftirtektarvert að um söngvana gilda óskráðar og ófrávíkanlegar reglur. Eins og áður hefur komið fram sagði akureyskur heimildarmaður minn mér, að söngvarnir verði að vera hefðbundnir. Söngvana hafa börnin oftast lært í skólanum, og oft má heyra íslensk þjóðlög og barnasöngva. Lög af nýlegum vinsældalistum virðast ekki hljóta náð fyrir augum söngstjórna þennan dag. Söngvarnir virðast þar með lýsa mun meiri íhaldssemi en búningarnir. Leiða mætti líkum að því að eins og siðurinn hefur rætur í þjóðfélaginu sjálfu verði söngvarnir að hafa jafndjúpar rætur. Annar áhugaverður flötur er að oft semja börnin söngvana sjálf, það er að segja breyta texta við gamalt þekkt lag og oft væri hægt að álykta að tónmenntakennarinn eða foreldrar barnanna yrðu ekki ýkja hrifnir af því sem fram kemur í slíkum textabreytingum. Nú á dögum eyða börn þó ekki miklum tíma í æfingar söngvana. Oft eru ákveðið á leiðinni í bæinn hvaða lög eigi að syngja og stundum verður að breyta fyrri ákvörðunum um lög og texta af tillitssemi við yngri systkini sem foreldrar hafa fengið eldri börn til að gæta þennan dag.

Eðli flutningsins er þó alltaf það sama. Börnin koma inn í búðina í litlum hópum. Yfirleitt, en ekki alltaf biðja, þau mjög kurteislega um leyfi til að syngja, og eftir að hafa fengið til þess leyfi syngja þau og gestgjafinn

hlustar oft af áhuga en ekki alltaf og eftir flutninginn fá börnin sælgæti sem þau setja í til þess ætlaðan poka eða tösku sem oft er hluti af búningnum. Gestgjafarnir gefa alltaf sama magn af sælgæti, hvort sem þeim líkar flutningurinn betur eða verr. Samt sem áður fær sá hópur sem lagt hefur sig betur fram en aðrir breiðara bros og hrós að auki.

Að lokum læt ég hér fylgja ljóð eftir unga stúlku frá Vestmannaeyjum:

Á öskudaginn er voða gaman, allir eru í grímubúningum
 strákarnir eru súpermann eða spætermann
 og sumir kóngssynir með sverð
 en stelpurnar gullfallegar prinsessur og álfkonur sem prinsarnir bjarga.
 Síðan er haldið heim á leið með pokana fulla af nammi
 og þegar heim er komið borða allir á sig gat
 (Efni í vörslu höfundar).

Heimildir

- Árni Björnsson. (1993). *Saga daganna*. Reykjavík: Mál og menning.
- Eskeröd, A. (1953). *Árets fester*. Stockholm: LTs förlag.
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson. (1997). *Saga og samfélag. Þættir úr félagssögu 19. og 20. aldar* (Guðmundur Hálfðanarson, Loftur Guttormsson og Ólöf Garðarsdóttir, Rítstj.). Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sögufélag.
- Hagskemma. Sögulegar hagtölur um Ísland*. (1997). Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- van Gennep, A. (1960). *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- ÞÐ 3637. Páll Jónsson. f. 1899. Austur-Húnavatnssýsla. Heimildarmenn Þjóðhátardeildar.

Dimission: Nútímabúningasiðir í íslenskum framhaldsskólum¹

Terry Gunnell

Frá ómuna tíð hafa Norðurlandabúar átt helgisiði eða stundað skemmtanir þar sem þeir hafa dulbúist bak við grímu og búning. Ljóst er að áður en formlegt leikhús kom til í Skandinavíu voru menn vanir að klæða sig í dýra- eða tröllabúninga (m.a. sem *julebukk*, *Staffan*, *Helligtrekonger* eða *Lusse*) til þess að fara milli húsa meðal annars um jólaleytið, blessa heimilið og þiggja að launum áfengi og mat (sjá Gunnell, 1995; Bregenhøj, 1974). Hér á landi virðast svipaðir siðir hafa verið viðhafðir snemma á miðöldum í tengslum við Grýlu, siðir sem finnast enn í dag í dulbúningasiðum Færeyinga og Hjaltlendinga (Gunnell, 2001a). Líklegt er að við sjáum leifar af þessum siðum í vikvakaleikjum og gömlum skólasíðum í Latínuskólanum í Reykjavík eins og Skraparotspredikun og gömlu Herranótt (Gunnell, 1995; Sveinn Einarsson, 1991) og ef til vill í öðrum siðum sem eru keimlíkir áður nefnu skandinavísku siðunum, eins og í öskudagasiðum sem Kristín Einarisdóttir hefur verið að rannsaka (sjá grein Kristínar í þessari bók) og jólasíðum þar sem menn „fara með grímu“ sem þekkjast enn í dag á Vestfjörðum (samkvæmt óbirtum viðtölum sem höfundurinn eða Vilborg Davíðsdóttir hafa nýlega átt við fólk frá Barðaströnd og á Þingeyri).

Siðustliðin tvö ár hefur verið unnið að alþjóðlega verkefninu *Masks and Mumming in the Nordic Countries* (styrkt af NOS-H) undir stjórn höfundar og danska þjóðfræðings Carsten Bregenhøj, þar sem fræðimenn frá öllum Norðurlöndum hafa verið að gera heildarúttekt á þessum búningasiðum fyrr og nú í fyrsta skipti (Gunnell 2001b). Niðurstöðurnar sem kynntar voru á ráðstefnu í Turku sumarið 2002 sýna hve útbreiddir þessar siðir hafa verið, og undirstrika hve mikla þörf menn virðast hafa fyrir að klæða sig upp og dulbúa enn í dag, og sérstaklega ungt fólk á menntaskólalaldri. Þó að algengt sé að þátttakan í fornum dulbúningasiðum sveitasamfélagsins hafi á okkar dögum færst í hendur barna á aldrinum 5–10 ára (eins og sést í öskudagssiðum hér á landi), hafa nýir siðir sproutið upp (sérstaklega á

---

1 Ég vil þakka Heimi Pálssyni ómetanlega hjálp við að leiðrétta málfar mitt í þessari grein.

síðastliðnum þrjátíu árum) sem sýna að eldri kynslóðin sem stundaði gömlu síðana er farin að klæða sig upp að nýju. Á meðal þessara síða eru grímuböllin á hrekkjavöku sem eru að breiðast út um öll Norðurlönd um þessar mundir (sjá t.d. Lilja, 1998); steggja- og gæsapartíin sem Sigrún Kristjánsdóttir hefur fjallað um og síðast en ekki síst í menntaskólasíðir eins og *dimission*.

Lítið sem ekkert hefur verið skrifað um íslenska skólasíði hér á landi, þó svo útskriftamyndir birtist í vaxandi mæli á hillum og veggjum á íslenskum heimilum, við hliðina á brúðkaups- og skírnamyndum. Ljóst er að brautskráning, *dimission* og busadagur eru mikilvægar ævihátíðir sem Íslendingum þykir vænt um, stoppistöð á æviferlum þar sem menn haga sér öðruvísi en þeir gera dags daglega. Minnst er lítillega á þessa hátíðisdaga í bókum um sögu skóla (sjá til dæmis Birgir Ármannson, Gunnlaugur A. Jónsson, Sveinn H. Guðmarsson og Ragnheiður Torfadóttir, 2001; Gísli Jónsson, 1981; Guðrún P. Helgadóttir, 1974; Heimir Pálsson, Jón Hannesson og Eygló Guðmundsdóttir, 1997; Heimir Þorleifsson, 1984; Margrét Guðmundsdóttir og Þorleifur Óskarsson, 2001) en annars hafa hvorki skólayfirvöld né nemendafélög séð ástæðu til að safna upplýsingum um þessa síði frá ári til árs. Vissulega er lítið á suma síði, til dæmis busadag, fyrst og fremst sem árlega uppakomur sem erfitt eru að losna við, síði sem menn vilja helst komast í gegnum án þess að myndir frá skólanum birtist á ásisfréttasíðum dagblaðanna. Flestir skólastjórar sem við höfum talað við vilja helst gleyma busadeginum sem fyrst, þó að þeir finni annars góða og gilda ástæðu til að halda uppi skólasíðum almennt.

Hluti af NOS-H verkefninu fólst í því að haft var samband við alla framhaldsskóla landsins, þeim sendir spurningalistar um skólasíði (sjá Gunnell, 2001b), og myndbönd til þess að taka upp síðina á skólaárinu. Ákveðið var einnig að taka viðtöl við skólastjóra, félagsmálafulltrúa og nemendur fyrr og nú um sögu síðanna, reynslu þeirra af síðunum og viðhorf. Rannsóknin fór af stað á skólaárinu 2001–2002 (með hjálp Þórdísar Eddu Guðjónsdóttur og aðstoðarmanns míns á þessum tíma Helgu Einarsdóttur, tveggja nemenda í þjóðfræði). Þessi grein er að mestu leyti byggð á þessum rannsóknnum.² Ætluð höfundar er að takmarka sig við að skoða þróun, form og tilgang *dimission*-síða á Íslandi, fyrr og nú. Athöfnin verður skoðuð sem nútíma vígsluathöfn (eða *rite of passage* samkvæmt kenningum van Genneps, 1980), og ekki síst er hugmyndin að

2 Ég þakka öllum viðmælendum okkar fyrir vinsamlega aðstoð þeirra við þessa rannsókn.

bera form síðanna saman við form, reynslu og tilgang gamalla dulbúninga-
siða Norðurlandabúa. En fyrst þarf að athuga samhengið:

Þegar skoðað er skólasamfélag og skólaárið í heild er ljóst að íslenski
frambaldsskólinn er einhvers konar *mikrókosmos*: hann er ákveðið samfélag
afmarkað frá ytra samfélagi, með eigin yfirvaldi, eigin stéttaskiptingu (sbr.
svokallaðan *útskriftaraðal*), reglum, „löndum“ (þar sem mismunandi vina-
hópar eiga sín sæti og myndir), og árlegum hátíðum. Að sumu leyti má segja
aðhátíðakerfi skólans sé spegilmynd af hátíðakerfi sveitasamfélagsins, nema
að því leyti að skólaárið var upphaflega skipulagt svo að það félli inn í ár
sveitasamfélagsins. Þannig er nýársdagur skólans í september, og hátíðahöld
við lok skólaársins (*dimission* og útskrift) fara fram í maí eða júní. *Dimission*
er ein af mörgum hátíðum skólaársins, við hliðina á busadegi við upphaf
ársins, og árshátíðin og lagningardagar (MH-heitið; aðrir skólar hafa
sérheiti) á vorönninni. Þar að auki má nefna söngvakeppni, rædukeppni,
spurningakeppni, skólaleikritið og aðra sérsíði eins og peysufatadaga í
Kvennaskólanum og naflaskoðunarsíði á Laugarvatni. Á mörgum þessum
hátíðum breytist skólinn um stund í leiksvæði (sbr. hugmyndir Huizinga,
1955) þar sem hann er sérstaklega skreyttur, menn klæða sig upp í búninga
eða bestu föt, kennslustundum er sleppt, og leiksýningar eða uppákomur
haldnar í *hátíðasalnum*. Hér er augljóslega komin *há-tíð*, eða einhvers konar
jaðartími (*liminal* eða *liminoid* tími eins og van Gennep (1980) og Turner
(1982) kalla fyrirbærið; aðrir eins og Eliade (1958, 1964) kjósa að tala um
heilaga tíma eða *sacred time* í sömu samhengi).

Dimission og brautskráning eru engar undantekningar í þessu samhengi.
Báðar má flokka sem hátíðir fyrir aðra nemendur en um leið vígsluathafnir
fyrir þá sem eru að útskrifast. Ef við berum hátíðirnar saman við kerfi van
Genneps (1980), mætti orða það svo að *dimission* sé fyrst og fremst
kveðjuathöfn (*rite of separation*), og útskrift innlimunarathöfn (*rite of integra-
tion*), þar sem prófin (svipað og þolraun frummanna í vígsluathöfn) séu yfir-
gangsathöfn (*rite of transition*). En um leið er ljóst að fáum stúdentum finnst
að þeir séu innvígðir í neitt þegar sumarfríð hefst, áður en þeir byrja í
háskóla. Að því leyti eru bæði *dimission* og brautskráning fyrst og fremst
kveðjuathafnir, en til hvers að hafa tvær athafnir? Hvaða munur er á þeim?
Og af hverju finnst mörgum viðmælenda okkar að *dimission* sé mikilvæg-
ust, eftirminnilegust og/ eða skemmtilegust? Að lokum, til hvers þurfa
menn að klæða sig upp sem M og M kúlur á *dimission* og í dröktum og
jakkafötum á útskrift?

Orðið *dimission* var vel þekkt í Skandinavíu, og er myndað af latneskri
sögn *dimitto*, sem þýðir ég sendi burt, eða brýt upp. Heimildir um notkun

Tafla 1. Dimission-siðir í framhaldsskólum Íslandi 2001-2002

Menntaskóli/ Fjölbraut	Búningar	Vagn/rúta	Heimsókn	Máltíð	M.vr heima	M.v. í skóla	Inn í skóla	Í tíma	Atriði	Sýning	Gjafir	Í bæ	Ball
MR	XX	X		Kv.	X		X	(X)		X		X	X
MA	X	X	X	X			X			X			
Laugavatn	X	(X)	X	X			X	X			(X)	(X)	X
MH	XX			M.v.	Áður	X	X	(X)	X	(X)	X	X	X
MS	XX			Kv.			Áður		X		X	X	X
M.Ísafirði	X	X	X	Kv.	X		(X)					X	
Flensborg	X	Áður		Hád.	X		X	X	X	(X)	X	X	X
F.Ármúla	X			H./Kv.	X		X		X	X	X	X	X
MK	(XX)			M.v.		(X)	Áður		Áður	Áður	Áður	X	X
F.Breiðholt	XX			Kv.	X		X	X	X	X	X	X	X
F.Suðurnesja	X			Kv.	X		X		X	X	X		X
F.Vesturlands	XX			Kv.			X	Áður	X		X	X	X
Kvennaskóli	XX			Kv.	X		(X)		X	X		X	X
M.Egilsst.	X	X	X	M./Kv.		Áður	Áður	(X)		X	(X)	X	
F.Suðurl.	X	(X)	(X)	Hád.	(X)		X		X	X	X	X	
F.Garðar.	X			Hád.	X		X		X	X		X	X
VMAkur.	XX	X	X	Hád.			X	(X)	(X)		(X)		(X)
F.Húsavík	X	(X)	X				X			X			
F. A. Skaft.	1.skipt			X						X			
F.Vestmann.	X	X	X	Kaffi			X		X	X	X	X	X
Versló	Áður			Kv.								X	X
Borgarholt	X			M.v.		X	X		X	X		X	X
F. Laugum													
F.Sauðark.													

Útskýringar:

Búningar: Eru búningar notaðir?

(XX: Margir mismunandi hópar eftir brautum, bekkjum eða vinahópum)

Vagn/ rúta: Er farið um bæinn í vagni eða rútu?

Heimsókn: Heimsækja menn kennarana?

Máltíð: Borða kennarar og stúdentsefni saman? M.v: Morgunverður;

Hád.: Hádegismatur; Kv: Kvöldmatur

M.v. heima: Borða menn morgunverð saman heima?

M.v. í skóla: Borða menn morgunverð saman með kennara í skóla?

Inn í skóla: Fara stúdentsefnið í skóla í búningum?

Sýning: Er haldin sér dimission sýning?

Gjafir: Eru kennurum gefnar gjafir?

Atriði: Eru samin sérstök leikatriði fyrir sýninguna?

Í bæ: Fara stúdentsefni í bæinn í búningum?

Ball: Er haldið ball um kvöldið?

(X): Í einhverju formi; stundum

orðins í sænskum skólum eru til frá 17. öld (*Ordbok öfver svenska språket*, 1925). Svipuð orð voru í notkun á 18. öld í dönsku skólakerfi (Dahlerup, 1921), en þaðan fengu Íslendingar orðin *dimission*, *dimittend* (þ.e.a.s. sá sem sendur er burt) og sögnina að *dimittera*. Íslensku siðirnir samsvara greinilega gömlum skólasiðum sem finnast enn í sumum landshlutum á meginlandi Skandinavíu í dag til dæmis á Medelland og Åboland í Vestur-Finnlandi og á Ålandseyjum undir heitunum *Penkis*, *abben* og *karokan* (sjá Ekrem, 1989, 1992; Daun, 1981) og í hinum norsku *Russ* siðum (sjá Hjemdahl, 1999 og Eike, 2001). Í meginatriðum eiga siðirnir í öllum þessum löndum rætur að rekja til hefða í latínuskólum Danmerkur, Svíþjóðar, Finnlands og Noregs fyrr á öldum þegar nemendur sem ætluðu að þreyta inntökupróf í háskóla kvöddu lærimeistara sína síðasta kennsludag áður en þeir fóru til háskólaborgarinnar þar sem prófin voru haldin (sjá t.d. Celandar, 1948). Leifar af þessu sjást ennþá í táknrænum ferðum í gegnum bæinn í rútum og vörubíl sem Russ hópar í Noregi, og sumir stúdentar í Finnlandi og á Íslandi enn fara (sjá Hjemdahl, 1999; Ekrem, 1992; og töfluna um íslenska siði hér að framan). Án efa kynntust kennarar Menntaskólans í Reykjavík þessum siðum á meðan þeir stunduðu nám í Kaupmannahöfn og fluttu þá heim með sér. En margt hefur breyst með tímanum, bæði hér og í grannlöndum okkar.

Eins og samantektin á meðfylgjandi töflu sýnir, þekktist *dimission* í einhverju formi í öllum tuttugu og fjórum bóknámsskólum landsins. Siðurinn virðist hafa þróast út frá einfaldri kveðjuathöfn sem fram fór í Menntaskólanum í Reykjavík, þar sem ræður voru haldnar, og útskriftarhópurinn og kennararnir drukku kaffi og borðuðu kökur saman. Ljóst er að sameiginleg máltíð eða samdrykkja (t.d. morgunverður, kaffi, hádegispizza og/eða einfaldlega kvöldstund saman á krá) er ennþá miðpunktur dagsins í flestum skólum, og það undirstrikar að *dimission* er ekki aðeins kveðjuathöfn heldur einnig táknræn inntaka í samfélag eldri borgara sem kennararir tilheyra.

Siðurinn þróaðist með tímanum, fyrst og fremst í takt við breytingar erlendis, og af skiljanlegum ástæðum var MR oftast í fararbroddi. Árið 1958, tók útskriftaraðallinn þar upp þann sið að byrja daginn á því að fara í gegnum bæinn á vögnum sem voru dregnir af dráttarvélum. Þannig heimsóttu nemendur kennara sína kl. 6 eða 7 um morguninn og vöktu þá með því að syngja lög og gefa þeim táknrænar gjafir. Þetta er siður sem lifir áfram í mörgum skólum utan höfuðborgarsvæðisins, þar sem heimsóknum verður komið við enn þann dag í dag (líklega undir áhrifum frá skólum eins og ML og MA sem virðast hafa fylgt dæmi MR í flestum atriðum í upphafi). Skandinavísku áhrifin eru greinileg í þessum

siðum (og sérstaklega á Akureyri þar sem vörubílarnir eru sérstaklega skreyttir eins og gerist á hinum Norðurlöndunum). Áhrifin á þessum tíma sjást einnig í vali stúdentasöngva og þróun útskriftarbóka (sjá t.d. Gísli Jónsson, 1981).

Næstu skref virðast hins vegar vera tilviljanakennd vegna aðstæðna í stórborginni fremur en fyrir erlend áhrif. Stækkun Reykjavíkur gerði erfið-ara að heimsækja kennara að morgni án þess að trufla alla íbúa blokkanna þar sem margir kennara bjuggu. Einnig urðu ferðirnar milli húsa í mörgum hverfum mjög tímafrekar. Í nýjum skólum eins og Menntaskólanum við Hamrahlíð var ákveðið að færa aðalathafnirnar inn í skólasamfélagið sjálft. Og árið 1972 komu búningarnir, þegar A, B, C og D bekkir í MR ákváðu að dulbúast: B-bekkur klæddist fangabúninga í mótmælaskyni (sjá Magnús Karel Hannesson í Birgir Ármannsson o.fl., 2001, og myndir af Gísla og Arnþóri Helgasonum í Heimir Þorleifsson, 1984). Búningasiðurinn virðist hafa verið tekinn upp af öðrum nemendum árið eftir. Innan við tíu árum síðar var hefðin komin í flesta framhaldsskóla sem aðaleinkenni dagsins.

Hægt er að taka saman helstu atriði *dimissionar* í íslenskum skólum í dag með þessum hætti:

Undirbúningurinn byrjar oft í upphafi annarinnar. Í flestum skólum er aðeins einn hópur nemenda sem ætlar að útskrifast. Í stórum skólum, taka nemendur sig saman í hóp eftir bekk, menntunarsviði eða félagsskap. Búningarnir eru valdir og saumaðir eða pantaðir, og menn semja oft atriði, leikræna þætti, dans og/ eða lög sem þeir ætla að sýna.

Í sumum skólum, til dæmis í MH, skreyta nemendurnir skólann að innan (oft kvöldið áður). Um leið er verið að grímuklæða skólann eins og nemendur grímuklæða sig: umhverfið er þannig merkt sem framandi leiksvæði, og ekki síst fyrir aðra nemendur og kennara þegar þeir koma til starfa næsta dag. Þetta veldur bæði spennu, eftirvæntingu, og ef til vill kvíða hjá sumum kennurum sem vita að í dag eru það þeir sem eru berskjaldaðir. Það sama gildir um heiður skólans ef allt fer úrskaiðis.

Snemma að morgni á *dimission* (sem oft er síðasti kennsludagur skóla-ársins), koma útskriftarhóparnir saman til þess að borða morgunverð, klæða sig í búninga, mála andlit, fara í gegnum lokæfingu og opna fyrstu flöskur dagsins. Ljóst er að drykkjuskapur hefur minnkað talsvert á síðustliðnum tíu árum eftir að há- (eða lág-)marki var náð seint á níunda áratug liðinnar aldar. Eftir það fóru skólayfirvöld að vinna markvisst gegn áfengisneyslu þennan dag. Má segja að í dag ríki skilningur á því að erfitt sé að banna áfengisneyslu algjörlega utan skólaveggja, en að flöskur megi ekki sjást inn í skólanum, og ekki heldur áberandi ölvaðir nemendur.

Um kl. 10 eða 11 birtast *dimittendar* í skólanum í búningum. Eins og

menn í dulbúningasiðum gamla sveitasamfélagsins gerðu, tilkynna þeir komu sína með hávaða: rokkónlist, öskri og dansi á borðum sem truflar kennslu og eykur eftirvæntingu. Notkun búninganna og lætin skapa kjöt-kveðjuhátiðarstemningu sem skólavaldið á erfitt með að stjórna, ekki síst þegar það stendur augliti til auglitis við upp í eitt hundrað og fimmtíu manns sem klæddir eru sem nunnur, munkar, víkingar, syngjandi kúrekar, magadansmeyjar, M og M kúlur, kynæsandi hjúkkur, brjálaðir heilaskurð-læknar, klónaðir Presleyar og meira að segja dömubindi. Oft er mjög erfitt að bera kennsl á einstaklinga.

Stóra innkoman í „bæinn“ er sambærileg við ferðir milli „húsa“, þegar hópar heimsækja kennara með uppákomum og látum. Hópar fara einnig af ráðnum hug inn í kennarastofu (venjulega bannsvæði), til þess að gera grín að kennurum og fá álit þeirra á búningunum.

Næst kemur sýningin sjálf á samkomusal. Sýningin, áhorfendur og sviðsljósín undirstrika hverjir eru miðpunktur dagsins. Sýningarnar sjálfar (og þátttakendur) virðast vera mismunandi milli skóla. Stundum eru einfaldlega fluttar þakkar- eða grínræður sem er beint að einstökum kennurum, en oftar eru flutt dans- eða leikatriði sem gera grín að skólanum, skólalífínu og/ eða kennurum. Stundum eru atriðin þemabundin, tengd til dæmis kvikmyndum eins og *Grease* eða *Moulin Rouge*. Starfsfólk er beðið að koma upp á svið og þiggja gjafir eða taka þátt í atriðum.

Eftir sýninguna er algengt að útskriftaraðallinn og kennararnir borði saman (ef það hefur ekki gerst fyrr um daginn, eða gerist um kvöldið). Þá hverfa stúdentsefni úr skólanum og inn í miðbæ þar sem þau heimsækja búðir og veitingastaði. Um leið breyta þau svip og anda bæjarins í leiksvæði, eins og þau gerðu í skólanum. Eftir það fara þau heim að sofa, og um kvöldið (ef þau eru ennþá hress) borða þau á veitingahúsi og/ eða fara á ball. Þar hitta þau oft kennarana aftur.

Samsvörun milli *dimissionar* og hinna löglausu búningasiða sem þekktust í Skandinavíu fyrr á öldum er ljós. Hér sjáum við aftur innkoma í grímubúningi í „bæ“ á jafartíma (í lok ársins), innrás í hús með hávaða, áfengi, ógnun, ögrun; ádeila, sýning og ágiskunarleikir, áður en menn sættast, deila mat og drykk, og innrásarfólk, sem búið er að fá viðurkenningu, hverfur aftur (sjá Bregenhøj, 1974). Einkenni samfélagsleikja (*social dramas*) sem Victor Turner bendir á í sambandi við helgileiki (*ritual dramas*) sést greinilega í öllum þessum siðum: Brot (*breach*) eða Ógnun (*threat*) leiðir að hættulegri krísu (*crisis*) sem stafar af því að hafa ókunnugt innrásarlið á heimilinu. Menn svara með lagfærandi ráðstöfunum (*redressive action*) sem draga úr ógnuninni og leiða að lokum til endurinnlimunar (*reintegration*) þar sem innrásarmennirnir eru viðurkenndir sem mannlegir fjölskyldu-

meðlimir. Þeir hafa borðað með okkur og eru ekki lengur hættulegir (Turner, 1982).

Eins og ég benti á hér að framan, sýna *dimission*-siðirnar eins og hrekkju-vökusiðir og gæsapartí að aldurshópurinn sem tók þátt í búningasiðunum fyrr á öldum hefur ekki misst áhuga á því að klæða sig upp og ógna yfirvaldinu með því að hylja andlitið og „brjóta reglur“ eins og sami hópur gerði á jólum fyrr á öldum. Samfélag ungs fólks á menntaskólaaldri hefur breyst, og eðlilegt er að siðirnar breytist í takt við það.

En af hverju kjósa menn að klæða sig í búninga á þessum hátíðum? Allir viðmælendur sögðu að búningarnir væru ómissandi á *dimission*: Búningarnir merktu þá sem öðruvísi, og um leið sem sameiginlegan hóp með sameiginlegt *ídentítet*. Margir lögðu áherslu á að *dimission* skapaði og/eða styrkti vinartengsl sem hefðu haldist síðan (sbr. það sem Turner (1982) kallar *communitas*). Þeir bættu við að ekki hefði verið hægt að haga sér eins og þeir gerðu án þess að vera með grímu eða í búningi. Gervið veitti þeim hugrekki til að gera óvenjulega hluti eins og að syngja fyrir framan skólann, að gera grín að kennurum, eða brjóta skólareglurnar með dálítilli ölvun. Eins og bent hefur verið á skapar búningurinn jaðartilfinningu (*liminality*), bæði að innan og að utan, í leikaranum og áhorfandanum. Það færir hátíðaranda í skólagönguna.

Og hver er munurinn milli *dimissionar* og brautskráningar? Eins og bæði kennarar og nemendur hafa undirstrikað, er útskrift dagur þegar skólinn er opinn fyrir umheiminum. Fjölskyldur og myndatökumenn fá aðgang, menn eru í sínum bestu fötum, kórar syngja, og hátíðarræður eru haldnar (oft á sama sal og *dimissionsýning* átti sér stað fyrir nokkrum vikum). Það er dagur skólafyrivalda, og fjölskylduvalds. *Dimission*, aftur á móti, er dagur nemenda, og má segja að það sé að sumu leyti skopstæling á brautskráningu. Svipað og gamlir siðir eins og *Saturnalia* í Róm og Drengjabiskupahefðin (Sveinn Einarsson, 1991) er *dimission* tími þegar undirstéttir taka völdin. Eins og í öðrum dulbúningasiðum, gerir hið yfirnáttulega og vilta innrás að utan, og ógnar stöðugleikanum (*the status quo*). Þá er því færð fórn og það er róað og sent burt aftur. Má þannig segja að *dimission* sé sameiginlegur leikur, sem bæði nemendur og starfsfólk taka þátt í. Báðir aðilar þekkja og fylgja leikreglum. Í stuttu máli er *dimission* fyrst og fremst innanhússdagur, dagur skólans. Útskrift aftur á móti er hátíðlegur utanhússdagur þar sem reglum umheimins er fylgt nákvæmlega fyrir fólkid sem kemur að utan. Báðar hátíðarnar eru mikilvægar en af ólíkum ástæðum. Og allir nemendur og kennarar eru sammála um nauðsyn þeirra beggja fyrir mynd skólans.

Í stuttu máli sýna *dimission*-siðir okkur að þó að við séum komnir á

tuttugustu og fyrstu öld fylgjum við ennþá formi gömlu síðanna sem eru ekki að hverfa heldur að laga sig að nýjum kringumstæðum. Það er þannig eins mikilvægt að fylgjast með og rannsaka þessa nýju síði og þá gömlu, og ekki aðeins sem vígsluathafnir og árs hátíðir heldur einnig sem menningaviðburði, *rough total theatre* eins og leikstjórinn Peter Brook mundi helst vilja hafa það (Brook, 1973).

Heimildir

- Birgir Ármannsson, Gunnlaugur A. Jónsson, Sveinn Halldór Guðmarsson og Ragnheiður Torfadóttir. (2001). *Minningar úr Menntaskólanum í Reykjavík*. Akureyri: Hólar.
- Bregenhøj, C. (1974). *Helligtrekongersløb på Agersø: Socialt, statistisk og strukurelt*. Kaupmannahöfn: Akademisk forlag
- Brook, P. (1972). *The empty space*. Harmondsworth: Penguin.
- Celander, H. (1948). Skolan og djáknarna i fest och glädje. Í M. Rehnberg (Ritstj.), *Sverige i fest og glädje från solguden til Zorn* (bls. 50-79). Stockholm: Wahlström og Widstrand.
- Daun, Å. (1981). Studentsexamensseder. Om upplevelsers handlingsuttryck. *Rig*, 64, 7-16.
- Dahlerup, V. (1921). *Ordbok over det Danske dprog, III*. Kaupmannahöfn: Gyldendalske Boghandel
- Eike, C. (2001). Hvordan bli eliteruss? Russefeiringen i et lokalt og globalt perspektiv. *Árbok for Gjøvik*, 17, 68-78.
- Ekrem, C. (1989). Int ska en bra tradition brytas: Fester och evenemang i skolvärden. *Budkavlen*, 68, 38-57.
- Ekrem, C. (1992). Skolárets inofficiella fester. Í A. Bergman og C. Ekrem (Ritstj.), *Fest og fritid: Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland*, (bls. 31-76). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Eliade, M. (1958). *Patterns in comparative religion*. London: Sheed and Ward.
- Eliade, M. (1964). *Myth and reality*. London: Harper and Row.
- Gísli Jónsson (1981). *Saga Menntaskólans á Akureyri 1930-1980*, III. Akureyri: Menntaskólinn á Akureyri.
- Guðrún P. Helgadóttir. (1974). *Kvennaskólinn í Reykjavík 1874-1974*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Gunnell, T. (1995). *The origins of drama in Scandinavia*. Woodbridge: Boydell and Brewer.
- Gunnell, T. (2001a). Grýla, grýlur, „grøleks“ and skeklers: Medieval disguise traditions in the North Atlantic? *Arv*, 57, 33-54

- Gunnell, T. (2001b). Framing the false face: Analysing disguise traditions. Í U. W. Knut og A. Kaivola-Bregenhøj (Ritsstj.), *Pathways: Approaches to the study and teaching of folklore* (bls.47-65). Turku: NNF Publications.
- Heimir Pálsson, Jón Hannesson og Eygló Guðmundsdóttir. (1997). *Menntaskólinn við Hamrahlíð 30 ára*. Reykjavík: Menntaskólinn við Hamrahlíð.
- Heimir Þorleifsson. (1984). *Saga Reykjavíkurskóla, IV: Skólalíf í Menntaskólanum 1946-1980*. Reykjavík: Sögusjóður Menntaskólans í Reykjavík.
- Huizinga, J. (1955). *Homo ludens: A study of the play element in culture*. Boston: Beacon Press.
- Hjemdahl, A-S. (1999). *Kledd i russetid*. Oslo: Universitet i Oslo.
- Lilja, A. (1998): *Sockerade hjärtan och godissugna spöken: alla hjärtans dag och Halloween: två nya festseder i Sverige*. Uppsala: Språk- og folkminnesinstitutet.
- Margrét Guðmundsdóttir og Þorleifur Óskarsson (2001). *Menntaskólinn að Laugarvatni: forsaga, stofnun og saga til aldarloka*. Reykjavík: Sögusteinn.
- Ordbok öfver svenska språket VII*. (1925). Lund: C. W. K. Gleerups förlag
- Sveinn Einarsson (1991). *Íslensk leiklist, I*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningasjóðs.
- Turner, V. (1982). *From ritual to theatre: The human seriousness of play*. New York: PAJ Publications.
- van Gennep, A. (1980). *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press.

Do positive and negative expectancies moderate the relationship between perceived stress and rumination with depression?

Daníel Þór Ólason
and Derek Roger

The present study tests the possible moderating effects of personality factors during the potentially stressful period of adaptation to university life in UK. Entry to university presents unique challenges for all students, such as leaving home, making new friends and getting used to increasingly demanding academic pressures, and it consequently implies considerable life change.

Life stress

It has been widely assumed that stress causes illness, but researchers have failed to reach an agreement over the definition of these constructs. Life event scales have commonly been used to measure life stress, despite widespread evidence showing that such scores are confounded by a range of different factors (Herbert and Cohen, 1996; Schroeder and Costa, 1984). Cohen, Kamarck and Mermelstein (1983) argued that measures of stress based on a list of specific life events “include an insensitivity to chronic stress from ongoing life circumstances, to stress from events occurring in the lives of close friends and family, from expectations concerning future events, and from events not listed on the scale” (page 387; see also Cooper, Cooper and Faragher, 1985).

In an effort to address these shortcomings, Cohen et al. (1983) developed the Perceived Stress Scale (PSS), which asks respondents to appraise the extent to which they find their lives unpredictable, uncontrollable and overloading (Cohen, Kamarck and Mermelstein, 1983). The development of the PSS was conducted within the framework of the transactional model of stress (e.g., Lazarus, 1993), and unlike measures of life events the PSS

does not require responses to a specific list of stressors. PSS has been shown to be a better predictor of both depressive and physical symptoms than life events measure, and scores on PSS prospectively predicted psychological outcomes after controlling for initial levels of adjustment (Cohen, Kamarck and Mermelstein, 1983; Cohen and Williamson, 1988). The PSS was therefore included in the present study as a measure of stress, instead of more conventional life events measures.

Personality and health

Evidence for the moderating effects of personality have been equivocal. For instance, using life events scale to provide an index of stress Kobasa (1979) suggested that having an internal locus of control may serve as a buffer. On the other hand, Denney and Frisch (1981) found statistically significant main effects only for locus of control, and the scale did not act interactively as a moderator in their study. Neuroticism was also included in the study, but again no evidence was found for neuroticism acting as a moderator (Denney and Frisch, 1981). The results suggest that these components of personality either do not act as buffers against stress, or that the relationship between stress and personality is more complicated than previously thought. For example, when situational control is taken into account, having an internal locus of control has been shown to be related to a greater susceptibility to stress amongst subjects who experienced high levels of uncontrollable life events (Meadows, 1989). Another possible explanation for the non-significant findings could be the use of life events scales as measures of stress. Chang (1998a), using the Perceived Stress Scale as a measure for stress, found significant interaction effects between dispositional optimism and perceived stress, suggesting that optimism does to some extent moderate the influence of life stress on psychological well-being (measured by depressive symptoms and life satisfaction).

The Life Orientation Test (LOT- Scheier and Carver, 1985) is one of the most widely used measures of optimism and pessimism. Dispositional optimism (as measured by the LOT) has generated a considerable body of research, which has linked optimism to better physical and psychological well being (Scheier and Carver, 1985; Scheier, Weintraub and Carver, 1986; Scheier et al., 1989; see Scheier and Carver, 1992, for a review). However, serious concerns have been raised about the validity of the LOT, including the unidimensionality of the scale, and the view that the optimism-pessimism model used by Scheier and Carver masks the broader and more

established construct of neuroticism (e.g., Smith, Pope, Rhodewalt and Poulton, 1989; Mroczek, Spiro, Aldwin, Ozer, and Bossé, 1993; Chang, 1998b; Olason and Roger, 2001).

The construction of the Positive and Negative Expectancies Questionnaire (PANEQ, Olason and Roger, 2001) arose from concerns about these psychometric shortcomings. The main aim of the scale construction was to create a new measure of positive and negative outcome expectancy, using factor analysis to disentangle the shared variance between positive and negative affect and expectancies. The definition of positive and negative outcome expectancies in this context assumed that it is not only a negative expectancy that characterises the pessimist but also a strong sense of negative affectivity and lack of well-being, and vice versa for the optimist.

In contrast to the LOT, the PANEQ contains three discrete factors: Positive Affectivity/Optimism (PAO), Negative Affectivity/ Pessimism (NAP), and Fighting Spirit (FS). Although the three factors are moderately intercorrelated, confirmatory factor analysis demonstrated that the three-factor structure was far preferable to either a two-factor or a unifactor solution, thus confirming that the structure of optimism-pessimism should not be thought of as unidimensional. The three factors have been shown to correlate differentially to a number of relevant constructs and to be differently related to three measures of health and well-being (Olason and Roger, 2001).

Other variables such as emotion control have also been implicated as predictors for stress and illness. For instance, shortcomings in available measures of emotional style led to the construction and validation of the Emotion Control Questionnaire (ECQ; Roger and Nesshoever, 1987; Roger and Najarian, 1989). The scale comprises four empirically discriminable scales called rumination, emotional inhibition, aggression control and benign control. Rumination, which measures the tendency to ruminate about emotional upset, has frequently been implicated in health research, showing strong relationships to physiological indices of adaptation such as delayed heart-rate recovery (Roger and Jamieson, 1988) and prolonged elevations in urinary-free cortisol secretion following exposure to stress (Roger and Najarian, 1998).

The aim of the present study was to examine the relationship between the PANEQ scales (Olason and Roger, 2001) and measures of perceived stress and rumination on psychological well-being. Specifically, this study aimed at determining the moderating effects of positive and negative expectancy on the number of depressive symptoms reported by first year university students.

Method

Subjects and procedure

Subjects were recruited from 388 first year undergraduates (excepting psychology students) at the University of York who agreed to volunteer for research throughout the academic year. All subjects were mailed a questionnaire package during term and were asked to complete and return it via the internal university mail. Measures included: The Positive and Negative Expectancy Questionnaire (PANEQ; Olason and Roger, 2001), Beck Depression Inventory (BDI; Beck, Ward, Mendelson, Mock, and Erbaugh, 1961), the Perceived Stress Scale (PSS; Cohen et al., 1983) and the rumination scale from the Emotion Control Questionnaire-2 (ECQ-2; Roger and Najarian, 1989). A total of 326 (84%) responses were received from 131 males (mean age 19.0, SD 2.31, median 18.0) and 195 females (mean age 19.3, SD 3.37, median 18.0).

Materials

The Positive and Negative Expectancies Questionnaire (PANEQ; Olason and Roger, 2001). The PANEQ contains three empirically discriminable scales, entitled negative affectivity/pessimism (NAP), fighting spirit (FS) and positive affectivity/optimism (PAO). The scale is a global measure of positive and negative expectancies where NAP is a measure of negative emotions and pessimism, FS a measure of expectation for success, determination and endurance and PAO a measure of general happiness, contentment and optimism. Respondents were asked to rate the extent of their agreement to the items across a 4-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 4 (strongly agree). The coefficient alphas were 0,88 (NAP), 0,82 (FS) and 0,74 (PAO) for the present sample.

Rumination from the Emotion Control Questionnaire-2 (ECQ2- Roger and Najarian, 1989). This is a revised version of the initial scale that was devised to meet the lack of appropriate instruments for the assessment of emotion control (Roger and Neshoever, 1987). The ECQ-2 contains four empirically discriminable scales, entitled rumination, emotional inhibition, aggression control and benign control. Only rumination was used in the study. Rumination measures the tendency to be preoccupied with emotional upset and has repeatedly been shown to be related to self reports of deteriorating health status (Roger et al., 1994), physiological indices of adaptation, including delayed heart-rate recovery (Roger and Jamieson, 1988), and prolonged elevations in urinary-free cortisol secretion follow-

Table 1. Pearson correlations between the variables used in the study

Measures	1	2	3	4	5
(1) NAP					
(2) FS	-0,33*				
(3) PAO	-0,35*	0,36*			
(4) PSS	0,67*	-0,23*	-0,25*		
(5) R	0,55*	-0,18*	-0,28*	0,41*	
(6) BDI	0,63*	-0,33*	-0,35*	0,63*	0,39*

* $p \leq 0,01$. NAP=Negative Affect/Pessimism: FS=Fighting Spirit: PAO=Positive Affect/Optimism: R=Rumination: PSS=Perceived Stress Scale: BDI=Beck's depression Inventory. N = 318.

ing exposure to stress (Roger and Najarian, 1998). The coefficient alpha for rumination was 0,81 for the present sample.

The Perceived Stress Scale (PSS; Cohen, Kamarck and Mermelstein, 1983) is a 14-item measure of self-appraised life stress. The PSS measures the degree to which situations in one's life are appraised as stressful, for example "In the last month, how often have you felt that you were unable to control the important things in your life?" Respondents were asked to rate the extent of their agreement with the items for the last month, using a 5-point Likert scale. The coefficient alpha was 0,87 for the present sample.

The Beck Depression Inventory (BDI; Beck et al., 1961) was selected as a measure of psychological well-being. The scale is a recommended 21 item self-report measure of intensity of depressive symptoms (Gotlib and Cane, 1989). Respondents were asked to rate the extent to which they had experienced specific depressive symptoms for the past week, using a 4-point Likert scale. The coefficient alpha was 0,88 for the present sample.

Results

Table 1 presents the correlations between variables used in the study. The relationships between the sub-scales of PANEQ were all moderate and in the expected directions. Further, NAP was positively associated with rumination, PSS and depression. FS and PAO on the other hand were both

negatively associated with rumination, PSS and depression. Finally, a positive relationship was found between rumination and PSS, and both scales were positively associated with depression.

Assessing the moderating effects of PANEQ

Baron and Kenny (1986) suggested that moderating effects of continuous variables could be examined by using hierarchical regression analyses. Here, the standardised predictor is entered in the first step, followed by the standardised moderator at the second. In a final step the interaction terms between predictor and moderator are entered, to allow a test of interactive effects. Evidence for moderating effects are present when the interaction term between the predictor and moderator is significant (Baron and Kenny, 1986). Following these guidelines, the data were entered into two hierarchical regression analyses using BDI as a measure of psychological well-being. In order to keep the regression equations as simple as possible, perceived stress and rumination were entered as predictors in separate analyses. This method was preferred because of potential problem of multicollinearity between the independent variables in the study.

In the first analysis PSS was used as the predictor. The data were entered into a hierarchical regression using depression as the dependent variable, and entering the independent variables in the following order: at step 1, the standardized term for perceived stress was entered (predictor); at step 2, the standardized terms for the PANEQ scales were entered (moderators); and finally, at step 3, the cross-products of the standardized terms of each PANEQ scale with the standardized perceived stress were entered. Table 2 shows the summary of the regression analysis.

As table 2 shows, PSS emerged as a significant predictor of depressive symptoms at step one. However, after controlling for perceived stress the PANEQ scales contributed significantly to the variance in depressive symptoms. The most important variable amongst the PANEQ scales was NAP, with a regression coefficient of 0,265, but both FS and PAO also reliably predicted depression (see Table 2). Finally, the two-way interaction term for PAO X PSS added significantly to the variance in depressive symptoms (Beta = -0,103). The full regression model accounted for 50% of the variance in depressive symptoms ($F(5,313) = 63.246, p \leq 0,001$).

In the second regression analysis rumination was used as the predictor. The data were entered in the following order: at step 1, the standard-

Table 2. Summary of hierarchical regression analysis using perceived stress as a predictor for depression

Variables	Beta	t	F-change	df
Step 1			210,87**	1,317
PSS	0,632	14,52**		
Step 2			19,22**	3,314
NAP	0,265	4,55**		
FS	-0,120	-2,69**		
PAO	-0,109	-2,45**		
Step 3			6,24*	1,313
PAO X PSS	-0,103	-2,50**		

* $p \leq 0,05$ level. ** $p \leq 0.01$ level. **Note.** Step1, $R^2 = 0,40$. Step 2, $R^2 = 0,49$. Step 3, $R^2 = 0,50$. PSS = Perceived Stress Scale; NAP = Negative Affect/Pessimism; FS = Fighting Spirit; PAO = Positive Affect/Optimism:

ized terms for rumination was entered (predictor); at step 2, the standardized terms for the PANEQ scales were entered (moderators); and finally, at step 3, the cross-products of rumination with the PANEQ scales were entered. Table 3 shows the summary of the regression analysis.

As table 3 shows, rumination contributed significantly to the variance in depression, and the PANEQ scales added significantly to the variance as before. All three scales of the PANEQ accounted for a significant amount of unique variance in the analysis. Finally, the two-way interaction term for PAO X R contributed significantly to the variance of depression (Beta = -0,12). The full regression model accounted for 43% of the variance in depressive symptoms ($F(5,313) = 46.383, p \leq .001$).

To better understand the significant interactions observed in the regression analysis, median splits were performed on the total scale scores for PAO, perceived stress and rumination. The interaction effects are presented in Graph 1.

The means presented in graph 1(bottom) show that individuals who were high on perceived stress and low on PAO, experienced the highest levels of depression of all four groups. Similar results were obtained for rumination (see graph 1-top), subjects scoring high on rumination and low on PAO scored highest of all groups on depression.

Table 3. Summary of hierarchical regression analysis using rumination as a predictor for depression

Variables	Beta	t	F-change	df
Step 1			58,53**	1,317
R	0,395	7,65**		
<hr/>				
Step 2			45,55**	3,314
NAP	0,498	9,15**		
FS	-0,114	-2,35*		
PAO	-0,105	-2,20*		
<hr/>				
Step 3			7,51**	1,313
PAO X R	-0,122	-2,74**		

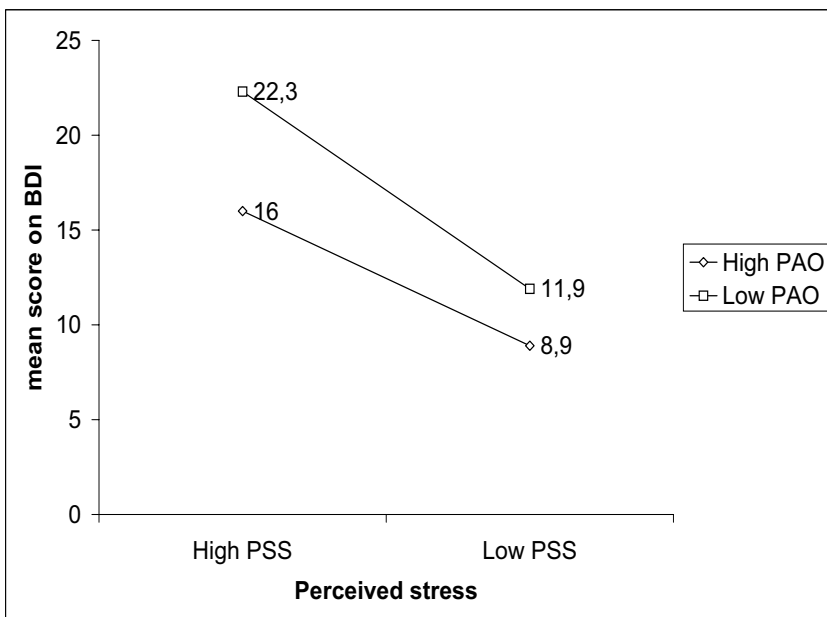
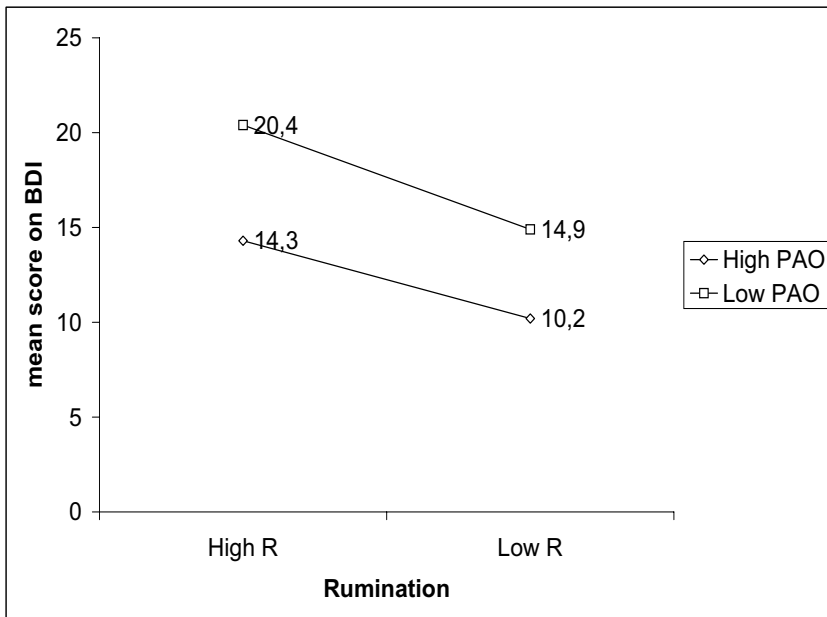
* $p \leq 0,05$ level. ** $p \leq 0,01$ level. **Note.** Step1, $R^2 = 0,16$. Step 2, $R^2 = 0,41$. Step 3, $R^2 = 0,43$. R = Rumination: NAP = Negative Affect/Pessimism: FS = Fighting Spirit: PAO = Positive Affect/Optimism:

Discussion

This study examined direct and moderating effects of personality variables on psychological well-being of students during their first term at University. A particular strength of this study lies in the fact that student's global perceptions of stress were measured when they were facing a personally relevant acute stressor: the arrival and early adaptation to university life.

Dispositional optimism (as measured by the LOT) has generated a considerable body of research, which has linked optimism to better physical and psychological well-being (Scheier and Carver, 1985; Scheier, Weintraub and Carver, 1986; Scheier et al., 1989; see Scheier and Carver, 1992, for a review). In general it seems that being an optimist gives certain benefits when people face adversity in life. For example, a study on 54 alcoholics who had recently completed a 30-day treatment program revealed that those who scored high on optimism were more likely to complete a 90-day inpatient aftercare program than low-scoring individuals (Strack, Carver, and Blaney, 1987). Further, in an earlier study, optimism correlated negatively with self-reports of perceived stress and physical illness in

Graph 1. The interaction effects between PAO and perceived stress and PAO and rumination

undergraduates over a stressful period of four weeks before final exams (Scheier and Carver, 1985).

The results of the hierarchical regression analysis obtained in the present study extends these findings by showing that positive affect/optimism moderates the relationship between stress and psychological health status. Students who reported high levels of stress during term and were low on positive affect and optimism reported the highest incidence of depressive symptoms. These findings are also consistent with those obtained in an earlier study on dispositional optimism and well-being (Chang, 1998a). Using a cross-sectional design, that study showed that dispositional optimism moderated the relationship between perceived stress and two measures of well-being, depressive symptoms and life satisfaction. Together these studies indicate that having an optimistic orientation is protective when people are dealing with stressful life experiences.

The relationship between rumination and PANEQ were in the expected direction: students high on NAP were more likely to ruminate over past events, but students scoring high on either PAO or FS were less likely to ruminate. Interestingly, only PAO was found to moderate the relationship between rumination and depressive symptoms. The interaction showed that it was students who experience low levels of positive affect and optimism and are inclined to ruminate emotionally over past events who report the highest incidence of depression. This finding amplifies evidence for rumination being related to the severity and durability of depressed mood in bereaved adults (Nolen-Hoeksema, Parker, and Larson, 1994), self reports of worse health status (Roger et al., 1994), physiological indices of adaptation, including delayed heart-rate recovery (Roger and Jamieson, 1988), prolonged elevations in urinary-free cortisol secretion following exposure to stress (Roger and Najarian, 1998) and differences in analgesic demand in peri-natal women (Nieland and Roger, 1993).

In conclusion, the results obtained in the present study indicate that being high on positive affect and optimism serves as a buffer for both perceived stress and emotional rumination when people are facing a personally relevant acute stressor: the arrival and early adaptation to university life. Future work will need to examine to what extent PAO might moderate other health outcomes found for rumination.

References

- Baron, R. M., and Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, *51*, 1173-1182.
- Beck, A. T., Ward, C. H., Mendelson, M., Mock, J., and Erbaugh, J. (1961). An inventory for measuring depression. *Archives of General Psychiatry*, *4*, 561-571.
- Chang, E. C. (1998a). Does dispositional optimism moderate the relation between perceived stress and psychological well-being? A preliminary investigation. *Personality and Individual Differences*, *25*, 233-240.
- Chang, E. C. (1998b). Distinguishing between optimism and pessimism: A second look at the optimism-neuroticism hypothesis. In R. R. Hoffman, M. F. Sherrick and J. S. Warm (Eds.), *Viewing psychology as a whole: The integrative science of William N. Dember* (pp. 415-432). Washington: APA.
- Cohen, S., and Williamson, G. M. (1988). Perceived stress in a probability sample of the United States. In S. Spacapan, and S. Oskamp (Eds.), *The social psychology of health* (pp. 31-67). Newbury Park, CA: Sage.
- Cohen, S., Kamarck, T., and Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, *24*, 385-396.
- Cooper, C. L., Cooper, R. and Faragher, B. (1985). Stress and life event methodology. *Stress Medicine*, *1*, 287-289.
- Denney, D. R., and Frisch, M. B. (1981). The role of neuroticism in relation to life stress and illness. *Journal of Psychosomatic Research*, *25*, 303-307.
- Gotlib, I. H., and Cane, D. B. (1989). Self-reported assessment of depression and anxiety. In P. C. Kendall and D. Watson (Eds.), *Anxiety and depression: Distinctive and overlapping features* (pp 131-169). London: Academic Press, Inc.
- Herbert, T. B., and Cohen, S. (1996). Measurement issues in research on psychosocial stress. In H. Kaplan (Ed.), *Psychosocial Stress: Perspectives on structure, theory, life course, and method* (pp. 295-331). New York: Academic Press.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, *37*, 1-11.
- Lazarus, R. S. (1993). From psychological stress to the emotions: A history of changing outlooks. *Annual Review of Psychology*, *44*, 1-21.
- Meadows, M. (1989). *Personality, stress and health*. Unpublished D.Phil dissertation, University of York.

- Mroczek, D. K., Spiro III., A., Aldwin, C. M., Ozer, D. J. and Bossé, R. (1993). Construct validation of optimism and pessimism in older men: Findings from the normative ageing study. *Health Psychology, 12*, 406-409.
- Nieland, M., and Roger, D. (1993). Emotion control and analgesia in labour. *Personality and Individual Differences, 14*, 841-843.
- Nolen-Hoeksema, S., Parker, L. E., and Larson, J. (1994). Ruminative coping with depressed mood following loss. *Journal of Personality and Social Psychology, 67*, 92-104.
- Olason, D. T., and Roger, D. (2001). Optimism, pessimism and “fighting spirit”: A new approach to assessing expectancy and adaptation. *Personality and Individual Differences, 31*, 755-768.
- Roger, D., and Jamieson, J. (1988). Individual differences in delayed heart-rate recovery following stress: The role of extraversion, neuroticism and emotional control. *Personality and Individual Differences, 9*, 721-726.
- Roger, D., and Najarian, B. (1989). The construction and validation for a new scale for measuring emotional control. *Personality and Individual Differences, 10*, 845-853.
- Roger, D., and Najarian, B. (1998). The relationship between emotional rumination and cortisol secretion under stress. *Personality and Individual Differences, 24*, 531-538.
- Roger, D., and Nesselrover, W. (1987). The construction and preliminary validation of a scale for measuring emotional control. *Personality and Individual Differences, 8*, 527-534.
- Roger, D., Najarian, B., and Jarvis, G. (1994, March). *The interactive effects of emotion control and coping strategies on adaptive behaviour*. Paper presented at the British Psychological Society Annual Conference, Brighton.
- Scheier, M. F., and Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalised outcome expectancies. *Health Psychology, 4*, 219-247.
- Scheier, M. F., and Carver, C. S. (1992). Effects of optimism on psychological and physical well-being: Theoretical overview and empirical update. *Cognitive Therapy and Research, 16*, 201-228.
- Scheier, M. F., Matthews, K. A., Owens, J. F., Magovern, G. J., Sr., Lefebvre, R. C., Abbott, R. A., and Carver, C. S. (1989). Dispositional optimism and recovery from coronary artery bypass surgery: The beneficial effects on physical and psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, 57*, 1024-1040.
- Scheier, M. F., Weintraub, J. K., and Carver, C. S. (1986). Coping with stress: Divergent strategies of optimists and pessimists. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*, 1257-1264.
- Schroeder, D. H., and Costa, P. T., Jr. (1984). Influence of life event stress on physical illness: Substantive effects or methodological flaws? *Journal of Personality and Social Psychology, 46*, 853-863.

- Smith, T. W., Pope, M. K., Rhodewalt, F., and Poulton, J. L. (1989). Optimism, neuroticism, coping, and symptom reports: An alternative interpretation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, *56*, 640-648.
- Strack, S., Carver, C. S., and Blaney, P. H. (1987). Predicting successful completion of an aftercare program following treatment for alcoholism: The role of dispositional optimism. *Journal of Personality and Social Psychology*, *53*, 579-584.

Afstaða Íslendinga til útlendinga

Friðrik H. Jónsson

Afstöðu Íslendinga til fólks sem er af erlendu bergi brotið ber reglu- bundið á góma í þjóðfélagsumræðu hér á landi. Einstaka sinnum koma upp dapurleg tilvik sem kalla á fjölmiðlaumfjöllun og þá er margt fullyrt án þess að vera stutt haldgóðum rökum. Til dæmis er því stundum haldið fram að óvild í garð útlendinga eigi allnokkurn hljómgrunn á Íslandi og sé jafnvel algengari hér en víðast erlendis. Megintilgangur með þessari grein er að koma umræðu um afstöðu Íslendinga til útlendinga á fastari grunn með því að lýsa niðurstöðum á fjölþjóða-samanburðarrannsókn sem meðal annars fjallar um þetta efni.

Rannsóknir á afstöðu til ólíkra hópa fólks eiga rætur í umfjöllun um staðalmyndir (*stereotypes*). Staðalmynd er alhæfing um hóp (McCauley og Stitt, 1978), sem um er almennt samkomulag (Taylor, 1981) og í er einhver sannleikskjarni (*kernel of truth*) (Campbell, 1967). En deilt er um hvort staðalmyndir séu nákvæmar lýsingar eða ekki (Lee, Jussim og McCauley, 1995). Inntak staðalmyndar nær bæði til jákvæðrar og neikvæðrar afstöðu til hópa (sjá nánari lýsingu á þessu í Jones, 1997). Þegar inntakið er neikvætt er yfirleitt talað um þær sem fordóma (*prejudice*).

Staðalmyndir hafa mikil áhrif á daglega hugsun af tveimur ástæðum. Í fyrsta lagi er flokkun eitt af megintækjum hugsunar sem snýr að öðru fólki og daglegu umhverfi (McCarty, 1999; Spears, Oakes, Ellemers og Haslam, 1997). Í öðru lagi þá er mjög auðvelt að flokka og yfirleitt er um ræða sjálfvirka og ómeðvitaða hugsun (Bargh, 1994; Devine, 1989). Það að þessi hugsun er utan vitundar leiðir til þess að flokkunin hefur áhrif á viðmót fólks án þess að það viti af því.

Þekktar rannsóknir (Rabbie og Horwitz, 1969; Tajfel, Flament, Billig, og Bundy, 1971) sýna að þegar fólki er skipt í hópa eftir viðmiðum sem eiga að skipta það litlu máli eins og til dæmis hvort það hafi fengið úthlutað bláan eða grænan merkimiða eða hvorn það telji betri listmálara Klee eða Kadinsky þá hefur það umtalsverð áhrif. Þrátt fyrir að hópmeðlimir eigi ekkert veigamikilið sameiginlegt og þrátt fyrir að þessir hópar starfi aðeins mjög skamman tíma og menn bindist engum langtímaböndum þá hefur

Það umtalsverð áhrif á fólk í hvorum hópnum það lendir. Það telur þá sem eru í sama hópi gjarnan skemmtilegri, áhugaverðari og er reiðubúið til að umbuna þeim mun meira en hinum hópnum (Brewer og Kramer, 1985; Tajfel, 1982).

Mælingar á afstöðu til ólíkra hópa hófust fyrir um 70 árum og beindust meðal annars að því hverjum viðmælendur vildu ekki hleypa nálægt sér. Niðurstöður úr slíkum rannsóknum í Bandaríkjunum sýndu meðal annars mjög skýrt að hvítir Bandaríkjamenn voru lítt hrifnir af því að vera í mikilli nálægð við aðra þjóðfélagshópa eins og til dæmis svertingja og gyðinga. Hluti af þeim mælingum sem þessi grein fjallar um eru eins og ein stíka í mælikvarða sem þá var settur saman (Bogardus, 1925). Viðmælendur eru látnir tiltaka hvort þeir vilji fá fólk af öðrum kynþáttum, innflytjendur/erlent verkafólk, gyðinga eða sígauna sem nágretta.

Þau gögn sem byggt verður á eru lífsgildakannanir sem Félagsvísindastofnun gerði hér á landi árin 1999 og 1990 og Hagvangur gerði árið 1984. Megináherslan verður á könnunina frá 1999 og gerð grein fyrir afstöðu ólíkra þjóðfélagshópa á Íslandi og Íslendingar bornir saman við aðrar Evrópuþjóðir.¹

Aðferð

Í *Lífsgildakönnun 1999* voru þátttakendur, 1500, valdir af handhöfi úr þjóðskrá. Af þeim svöruðu 968 (65%). Kynjaskipting var jöfn. Karlar voru 49,9% af svarendum en konur voru 50,1%. Fjöldi svarenda í öðrum Evrópulöndum var frá 1000 (Búlgaría og Hvíta Rússland) og upp í 2500 (Rússland) (Halman, 2001). Upplýsingar um framkvæmd og þátttakendur í *Lífsgildakönnun 1990* er að finna í Friðrik H. Jónsson og Stefán Ólafsson (1991) og sömu upplýsingar um *Lífsgildakönnun 1984* er að finna í fjölriti hjá Félagsvísindastofnun (2000).

Afstaða til útlinga mæld á þrenns konar máta. Í fyrsta lagi var sýndur listi og spurt: *Á þessum lista eru taldir upp ýmsir ólíkir hópar fólks. Veldu þá úr sem þú vildir ekki hafa sem nágretta.* Hér verður fjallað um afstöðu til fólks af öðrum kynþætti, múhamedstrúarmanna, innflytjenda/erlends verka-

1 Rannsóknir á lífsgildum í Evrópu eru skipulagðar af fræðimönnum víða að í Evrópu. Miðstöð rannsóknanna eru við Háskólann í Tilborg, Hollandi, og þær kallast *European Values Study* (EVS). Fjöldi þátttakanda í þessum rannsóknum hefur farið vaxandi og síðast þegar gögnum var safnað árið 1999 tóku öll Evrópulönd þátt að undanskildum Noregi og Sviss.

fólks, gyðinga og sígauna. Aðrir sem voru á listanum og ekki er fjallað um í þessari grein voru fólk sem komist hefur í kast við lögin, vinstri sinnaðir öfgamenn, ofdrykkjumenn, hægri sinnaðir öfgamenn, stórar fjölskyldur, fólk sem ekki er í andlegu jafnvægi eða á við geðræn vandamál að stríða, fólk með eyðni (alnæmi), eiturlyfjaneytendur og hommar eða lesbíur.

Í öðru lagi var spurt: *Hvað finnst þér um það að fólk frá vanþróðri löndum komi hingað til að vinna. Hvert af eftirtöldu finnst þér að stjórnvöld ættu að gera.* Valkostirnir voru: Leyfa öllum að koma hingað sem vilja; leyfa fólki að koma meðan næg atvinna er í boði; takmarka verulega fjölda útlendinga sem geta komið hingað til að vinna; banna útlendingum að koma hingað til vinnu. Líta má á valkostina sem nokkurs konar Guttman kvarða (Oppenheim, 1966) eða að minnsta kosti Bogardus kvarða (Bogardus, 1925). Afstaðan gegn fólki frá vanþróðum löndum fer stigvaxandi með hverjum valkostinum.

Loks var spurt: *Hver eftirfarandi staðhæfinga kemst næst þinni skoðun: Það er betra fyrir þjóðfélagið í heild að innflytjendur viðhaldi sínum sérstöku siðum og hefðum. Það er betra fyrir þjóðfélagið í heild að innflytjendur viðhaldi ekki sínum sérstöku siðum og hefðum, heldur tileinki sér siði þess lands sem þeir setjast að í.*

Gögnum var safnað frá því í júní 1999 þar til í janúar 2000. Megnið af viðtölunum var tekin á tímabilinu júní til september. Flest viðtölin (um 80%) voru tekin með heimsóknum, en afgangurinn í síma. Viðtalið tók tæplega klukkustund að meðaltali. Spyrill las upp spurningarnar en viðmælandi hafði undir höndum sýnisþjöld með valkostum og mælistkum til að minna yrði um misskilning. Í þeim tilvikum sem viðtöl voru í síma var viðmælendum send sýnisþjöldin í pósti.

Niðurstöður

Meginniðurstaðan sem lesa má út úr *Lífsildakönnun 1999* er að mjög líttar óvildar gætir á Íslandi í garð útlendinga. Það er sama hvort spurt er um hverja fólk vill ekki sem nágranna eða með hvaða skilyrðum hleypa eigi fólki frá vanþróðum löndum til landsins. Íslendingar eru alltaf í hópi þeirra þjóða sem sýna mestan velvilja.

Aðspurðir hvaða hópar fólks séu ekki æskilegir nágrannar þá setja Íslendingar og Svíar sig minnst á móti því að hafa fólk sem tilheyrir umræddum hópum sem nágranna en Ungverjar setja sig mest á móti því og skera sig nokkuð úr í því efni. Tafla eitt sýnir að afstaða til ólíkra hópa er mjög breytileg á milli þjóða. Meginlínan í töflunni er að minnst andstaða er við að hafa fólk af ólíkum hópum sem nágranna á Norðurlöndum, þá

Tafla 1. Hvaða hópa viltu ekki hafa sem nágretta? Hlutfall svarenda sem velur ekki tiltekinn hóp og meðaltal þeirra sem velja einhvern þessara hópa

	Aðra kynþætti	Mús- lima	Inn- flytj.	Gyð- inga	Síg- auna	Meðal- fjöldi
Ísland	3,1	11,6	3,0	4,1	9,3	0,31
Svíþjóð	2,6	9,2	2,9	2,2	19,8	0,37
Holland	5,0	12,2	5,0	1,7	19,6	0,43
Danmörk	7,4	16,3	10,6	2,5	15,3	0,52
Vestur-Þýskaland	4,6	10,6	8,0	4,8	34,4	0,55
Portúgal	6,7	7,6	2,6	10,7	33,3	0,61
Lettland	4,8	14,5	9,8	5,2	27,2	0,62
Lúxemborg	7,2	15,4	9,2	9,6	26,3	0,68
Spánn	10,3	10,8	9,3	9,2	28,0	0,68
Austur-Þýskaland	7,3	14,4	14,1	9,0	33,4	0,70
Austurríki	7,9	15,2	12,7	8,8	26,5	0,71
Írland	12,3	14,4	12,5	11,4	26,5	0,77
Bretland	9,2	14,1	15,1	6,2	37,9	0,83
Frakkland	9,1	16,1	12,1	5,9	40,4	0,84
Tékkland	9,6	15,4	19,1	4,4	39,8	0,88
Rússland	8,2	13,7	11,2	11,5	45,4	0,90
Belgía	13,9	19,8	15,7	11,1	33,3	0,94
Finnland	12,1	18,7	12,7	8,3	44,3	0,96
Grikkland	14,4	20,9	13,7	18,7	32,9	1,01
Slóvenía	12,0	22,6	16,0	16,8	36,6	1,04
Króatía	17,3	23,8	19,3	15,8	32,7	1,09
Úkraína	10,5	24,2	14,8	10,4	52,7	1,13
Malta	19,0	28,0	15,7	21,0	30,2	1,14
Norður-Írland	11,3	16,0	18,9	11,6	58,3	1,16
Eistland	14,8	22,0	20,7	11,2	49,5	1,18
Ítalía	15,6	17,2	16,5	12,9	55,6	1,18
Hvíta-Rússland	16,5	26,6	17,1	14,8	51,1	1,26
Pólland	18,1	24,7	24,8	25,8	39,2	1,33
Búlgaría	26,7	21,3	23,4	17,1	53,5	1,42
Litháen	8,5	30,6	22,7	21,5	61,8	1,45
Rúmenía	24,2	31,4	21,1	23,2	51,5	1,51
Slóvakía	17,0	24,4	22,8	9,8	77,2	1,51
Ungverjaland	52,0	59,3	61,7	42,8	70,8	2,87
Meðalskor	12,5	19,1	15,5	11,8	39,9	0,98

í Vestur-Evrópu en mest er hún í Mið- og Austur-Evrópu. Af umræddum hópum er andstaðan mest við að hafa sígauna sem nággranna, þá við múslima, næst erlent verkafólk/innflytjendur, þá við fólk af öðrum kynþætti og minnst við gyðinga.

Íslendingar hafa mest á móti því að hafa múslima að nággrönnum og minnst á móti öðrum kynþáttum eða erlendu verkafólki/innflytjendum. Íslendingar og Danir eru einu þjóðirnar sem hafa ekki mest á móti því að hafa sígauna sem nággranna. Líklegasta skýringin á því er að lítið sem ekkert er um sígauna á Íslandi og það er mjög lítið fjallað um þá í fjölmiðlum. Það er helst að Íslendingar þekki sígauna úr lestri barnabóka. Hins vegar eru múslimar allnokkrir á Íslandi, meira er fjallað um þá í fjölmiðlum og sú umfjöllun er oft ekki mjög velviljuð.

Afstaða Íslendingar til þess að búa nálægt fólki af öðrum kynþætti, erlendu verkafólki/innflytjendum og gyðingum hefur á undanförunum árum breyst nokkuð. Afstaða til múslima hefur ekkert breyst en ekki hefur áður verið spurt um afstöðu til sígauna. Í lífsgildakönnun árið 1984 voru 3% á móti því að hafa fólk af öðrum kynþætti sem nággranna. Árið 1990 fór hlutfallið upp í 8% og í síðustu könnun, 1999, er það fallið í 3% á ný. Sama mynstur er í afstöðu til erlendra verkamanna/innflytjenda, (2% (1984), 8% (1990), 3% (1999)) og gyðinga (7% (1990) og 4% (1999)). Afstaðan til múslima hefur hins vegar ekki breyst (12% (1990), 12% (1999)).

Áhugavert er að skoða könnunina frá 1999 aðeins nánar og greina afstöðu ólíkra þjóðfélagsþópna á Íslandi. Í öllum tilvikum eru íslenskir karlar meira á móti því en íslenskar konur að hafa fólk af þessum hópum sem nággranna. Hlutföllin eru 4% á móti 2% fyrir fólk af öðrum kynþætti og verkafólk/innflytjendur. Karlar (5%) eru einnig meira á móti því að hafa gyðinga sem nággranna en konur (3%), 12% karla eru á móti því að hafa sígauna sem nággranna en aðeins 7% kvenna og loks eru 14% karla á móti múslimum sem nággrönnum en aðeins 9% kvenna.

Eldra fólk er meira á móti því að hafa fólk af þessum hópum sem nággranna en yngra fólk. Hópnum var skipt í þrennt, fólk undir þrítugu, þrjátíu ára til fimmtugs og eldri en fimmtugt. Í öllum tilvikum var elsti aldurhópurinn mest á móti því að hafa þetta fólk sem nággranna. Enginn munur var á tveimur yngri aldurshópunum í afstöðu til erlends verkafólks/innflytjenda, gyðinga og sígauna en yngsta fólkið hafði minnst á móti því að hafa fólk af öðrum kynþætti og múslima sem nággranna.

Einnig var nokkur munur á afstöðu fólks eftir búsetu. Svarendum var skipt í þrennt, þá sem bjuggu á höfuðborgarsvæðinu, þá sem bjuggu í þéttbýli úti á landi (íbúafjöldi yfir 200) og þá sem bjuggu í dreifbýli (íbúafjöldi undir 200). Þegar á heildina er lítið hafa íbúar í dreifbýli minnst á

Tafla 2. Afstaða til þess að leyfa fólki frá vanþróuðum löndum komi til viðkomandi lands til að vinna. Taflan sýnir hlutfall sem valdi hvern valkost og meðalskor fyrir alla valkosti

	Leyfa öllum	Ef næg atvinna	Takmarka	Banna	Meðalskor
Spánn	19,1	56,2	22,4	2,3	2,1
Svíþjóð	16,5	53,8	29,1	0,6	2,1
Portúgal	11,9	61,5	24,1	2,5	2,2
Ísland	7,0	59,4	32,7	0,9	2,3
Lúxemborg	7,4	52,2	34,8	1,7	2,3
Hvíta-Rússland	18,7	34,6	30,5	16,2	2,4
Írland	8,0	47,2	42,5	2,3	2,4
Ítalía	9,7	47,4	38,3	4,6	2,4
Rúmenía	17,8	38,8	25,5	17,9	2,4
Austurríki	4,4	51,1	39,6	4,9	2,5
Finnland	11,1	33,7	52,3	2,9	2,5
Grikkland	6,2	45,0	41,3	7,5	2,5
Rússland	10,0	45,6	29,7	14,8	2,5
Slóvenía	4,6	48,1	38,9	8,4	2,5
Úkraína	9,3	44,9	28,0	17,8	2,5
Belgía	7,2	33,9	50,6	8,3	2,6
Danmörk	7,4	23,8	66,1	2,7	2,6
Eistland	6,8	37,2	44,2	11,8	2,6
Holland	4,2	35,6	56,8	3,4	2,6
Norður-Írland	7,4	36,0	50,1	6,6	2,6
Austur-Þýskaland	5,4	31,8	52,5	10,3	2,7
Bretland	4,0	34,9	48,1	13,0	2,7
Búlgaría	7,7	31,1	45,7	14,5	2,7
Frakkland	5,3	33,6	50,4	10,7	2,7
Króatía	5,3	32,2	52,2	10,3	2,7
Tékkland	2,7	31,1	59,0	7,2	2,7
Vestur-Þýskaland	4,0	32,4	57,5	6,1	2,7
Lettland	7,0	26,9	47,4	18,7	2,8
Litháen	3,4	37,7	37,0	21,9	2,8
Pólland	6,7	18,2	60,7	14,4	2,8
Malta	1,4	30,0	45,5	23,1	2,9
Slóvakía	2,6	27,1	50,7	19,6	2,9
Ungverjaland	2,1	13,2	60,5	24,2	3,1
Meðalskor	7,6	38,8	43,7	9,9	2,7

Valkostirnir eru: Leyfa öllum að koma sem vilja (1); leyfa fólki að koma meðan næg atvinna er í boði (2); takmarka verulega fjölda útlendinga sem geta komið hingað til vinnu (3); banna útlendingum að koma hingað til vinnu (4). Meðalskor var fundið með því að taka meðaltal tölugildanna 1 til 4.

móti því að hafa umrædda hópa sem nágretta. Enginn munur var á þeim sem búa í þéttbýli og á höfuðborgarsvæði í afstöðu til sígauna en fólk í þéttbýli var mest á móti því að hafa fólk af öðrum kynþætti, erlent verkafólk /innflytjendur, múslima og gyðinga að nágrönnum.

Þó svo að Íslendingar hafi lítið á móti því að hafa aðra en samlanda sína í nágrenni við sig þá er hugsanlegt að mörgum finnist nóg komið af erlendu fólki í landinu og vilji takmarka fjölda þess verulega. Í töflu 2 er greint frá afstöðu fólks til þess að fólk frá vanþróuðum löndum komi hingað til lands í leita að atvinnu.

Spánverjar, Svíar, Hvít-Rússar og Rúmenar hafa nokkra sérstöðu í því að dágóður fjöldi þeirra vill leyfa öllum frá vanþróuðum löndum að koma til landsins. Algengasta afstaðan er hins vegar að leyfa þessu fólki að koma til landsins að því gefnu að næg atvinna sé í boði. Mest andstaðan við að hleypa þessu fólki til landsins er í Ungverjalandi, Slóvakíu og Möltu og vilja tæplega fjórðungur Ungverja og Möltubúa banna útlendingum að koma til landsins í leit að vinnu.

Meirihluti Íslendinga telur að leyfa eigi fólki frá vanþróuðum löndum að koma til landsins meðan næg atvinna er í boði. Næst algengasta afstaðan er að takmarka verulega fjölda útlendinga sem geta komið hingað til vinnu. Tæplega þriðjungur landsmanna er á þessari skoðun. Þetta er samhljóma niðurstöðu sem fékkst í spurningavagni Félagsvísindastofnunar um afstöðu Íslendinga til þess að takmarka fjölda útlendinga hér á landi (Félagsvísindastofnun, 1996).

Afstaða karla og kvenna var sú sama til þess að hleypa fólki frá vanþróuðum löndum til Íslands. Ekki var heldur munur á afstöðu til málsins eftir því hvort fólk bjó á höfuðborgarsvæðinu, í öðru þéttbýli eða í dreifbýli. Munur var afstöðu til þessa að fá fólk frá þessum löndum eftir aldri. Viðmælendur yfir fimmtugt voru mest á móti því að fá þetta fólk til landsins ($M=2,39$), þá þeir sem voru á milli þrítugs og fimmtugs ($M=2,25$) og minnst andstaðan var hjá þeim sem voru undir þrítugu ($M=2,19$).

Loks var athuguð afstaða til þess hvort innflytjendur eigi að halda í sína sérstöku siði eða taka upp siði þess lands sem þeir flytja til. Tafla 3 sýnir afstöðu Evrópubúa til þessa álitamáls.

Þegar á heildina er lítið eru aðeins fleiri sem telja æskilegt að innflytjendur tileinki sér siði þess lands sem það flytur til. Sú afstaða hefur mestan hlómgrunn í Austurríki og Austur-Þýskalandi en minnstan hlómgrunn í Búlgaríu, Rúmeníu og Grikklandi.

Tæplega þrjár af hverjum fjórum Íslendingum telja að innflytjendur eigi að tileinka sér siði þess lands þar sem þeir setjast að. Ekki er munur á afstöðu karla og kvenna, ólíkra aldurshópa eða eftir búsetu viðmælenda.

Tafla 3. Afstaða til þess hvort innflytjendur eigi að viðhalda sínum sérstöku siðum eða hefðum eða hvort þeir eigi að tileinka sér siði þess lands þar sem þeir setjast að. Taflan sýnir hlutfall þeirra sem valdi hvorn valkost

	Haldi sínnum siðum	Tileinka sér siði		Haldi sínnum siðum	Tileinka sér siði
Austurríki	17,9	82,5	Úkraína	46,8	53,2
A-Þýskaland	17,9	82,5	Pólland	47,0	53,0
Danmörk	23,4	76,6	Lettland	47,1	52,9
V-Þýskaland	26,1	73,9	Portúgal	47,4	52,6
Frakkland	26,3	73,7	Spánn	52,0	48,0
Ísland	27,2	72,8	Hvíta-Rússland	48,4	51,6
Holland	29,7	70,3	Eistland	52,5	47,5
Belgía	28,1	71,9	Norður-Írland	53,4	46,6
Slóvenía	30,8	69,2	Malta	55,5	44,5
Tékkland	31,6	68,9	Írland	56,8	43,2
Finland	32,7	67,3	Ítalía	59,7	40,3
Ungverjaland	35,1	64,9	Lúxemborg	59,8	40,2
Svíþjóð	36,3	63,7	Króatía	59,9	40,1
Litháen	39,4	60,6	Búlgaría	61,3	38,7
Slóvakía	40,2	59,8	Rúmenía	61,8	38,2
Rússland	42,7	57,3	Grikkland	77,3	22,7
Bretland	44,9	55,1			
			Meðalskor	42,1	57,9

Umræða

Meginniðurstaða þessara þriggja mælinga á afstöðu til útlendinga er að miðað við aðrar Evrópuþjóðir eru Íslendingar mjög velviljaðir útlendingum. Það eru mjög fáir sem hafa á móti því að hafa þá sem nágretta. Góður meirihluti er reiðubúinn til fá til landsins útlendinga, jafnvel þá sem koma frá vanþróuðum löndum, sem eru í leit að atvinnu. Að vísu að því gefnu að hér sé næga atvinnu að fá. Hins vegar eru flestir Íslendingar á því að útlendingar sem hér setjast að eigi að taka upp siði innfæddra fremur en að halda í sína eigin.

Þessi niðurstaða bendir til að afstaða Íslendinga til útlendinga sé mun velviljaðri en oft er gefið til kynna. Eðlilegt er því að spyrja hvort þessar mælingar séu nógu ábyggilegar. Mæla þær afstöðu til útlendinga eins og best væri á kosið. Eins og fram kemur í inngangi þá beinast þessar mælingar að

hefðbundnum skilningi fræðimanna á þessu efni. Þær verða því ekki dregnar í efa með þeim rökum að þær séu á einhvern hátt óeðlilegar. Hins vegar má vera að, til dæmis ef lagðar væru fyrir spurningar sem tækju til annarra hluta, að aðrar niðurstöður fengjust. En ef þær væru ekki í samræmi við hefðbundna nálgun á viðfangsefninu væri enn frekari ástæða til að efast um að þær.

Í fjölbjódlegum rannsóknum af þessu tagi eru stundum gerð mistök. Til dæmis getur merking spurninga brenglast þegar þær eru þýddar frá einu tungumáli yfir á annað. Mikil vinna hefur verið lögð í það af starfsmönnum EVS hópsins í Tilborg að draga fram slík mistök í *Lifsgildakönnun 1999*. Engar vísbendingar hafa enn komið fram með umræddar spurningar um að slík mistök hafi verið gerð.

Að vissu leiti er spurningin, um hvort innflytjendur eigi að viðhalda síðum sínum eða taka upp síði þess lands sem þeir setjast að í, áhuga-verðasta spurningin sem fjallað eru um hér. Á undanförunum áratugum hefur mikill fjöldi fólks frá Asíu og Afríku sest að í Vestur Evrópu. Margir í þessum hópi hafa ekki viljað aðlagast að Evrópskum síðum heldur haldið í síði heimalandsins. Slíkt veldur oft togstreitu og jafnvel átökum milli innflytjandanna og barna þeirra annars vegar og yfirvalda hins vegar. Dæmi um þetta eru sá síður, sem margir innflytjendur frá Pakistan og Indlandi halda í, að foreldrar finni maka fyrir börn sín. Margir þeirra leita til gamla föðurlandsins og þá jafnvel í þorpið sem þau komu frá til að finna heppilegan maka fyrir barn sitt. Enn áleitnara dæmi er sú krafa strangtrúaðra múslima að dætur þeirra ljúki skólagöngu um tólf ára aldur. Ljóst er af niðurstöðum að mikill meirihluti Íslendinga telur að innflytjendur eigi að taka upp íslenska síði. Þessi afstaða er í andstöu við hugmyndir sem nú eru mjög í tísku um fjölmenningsþjóðfélög og að allir síðir séu jafngildir.

Er þá rökrétt ályktun af þessari grein að engin ástæða sé til að hafa miklar áhyggjur af afstöðu Íslendinga til útlendinga. Fólk hér á landi sé mjög velviljað útlendingum og þannig hljóti það að vera um aldur og ævi. Það væru mistök að draga þá ályktun. Vissulega voru Íslendingar mjög velviljaðir þegar síðast var mælt, en eins og eldri mælingar sýna þá var andstaða við útlendinga mun meiri 1990 en hún var 1999 eða 1984. Þetta er í sjálfu sér athyglisverð niðurstaða vegna þess að á árunum 1990 til 1999 var mjög mikið um að fólk frá ýmsum löndum flytti til Íslands, jafnvel í stórum hópum. Sú reynsla sem Íslendingar hafa haft af þessum nýbúum hefur ekki orðið til að auka andstöðu við þá. Þvert í móti það hefur dregið úr henni. En þessar niðurstöður sýna einnig að afstaða til útlendinga getur breyst mjög hratt og því þarf stöðugt að vera að vinna að því að innflytjendur og nýbúar mæti velvilja hér á landi.

Heimildir

- Bargh, J. A. (1994). The four horsemen of automaticity, awareness, intention, efficiency and control in social cognition. Í R. S. Wyer og T. K. Srull (Ritstj.). *Handbook of social cognition, vol. 1*, (bls. 1-41). Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distances. *Journal of Applied Sociology, 9*, 299-308.
- Brewer, M. B. og Kramer, R. M. (1985). The psychology of intergroup attitudes and behaviour. *Annual Review of Psychology, 36*, 219-243.
- Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist, 22*, 817-829.
- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*, 5-18.
- Félagsvísindastofnun. (1996). [Afstaða Íslendinga til að takmarka fjölda útlendinga á Íslandi enn frekar en nú er]. Óutgefin gögn.
- Félagsvísindastofnun. (2000). *Tíðnitöflur úr lífsgildakönnun 1984*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Friðrik H. Jónsson og Stefán Ólafsson. (1991). *Úr lífsgildakönnun 1990: Lífskøðun í nútímalegum þjóðfélögum*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Halman, L. (2001). *The European values study: A third wave*. Tilborg; WORC.
- Íslensk orðabók (1985). Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Jones, J. M. (1997). *Prejudice and racism*. New York: McGraw-Hill.
- Lee, Y-T., Jussim, J. Og McCauley, C. R. (Ritstj.). (1995). *Stereotype accuracy: Toward appreciating group differences*. Washington D. C.: American Psychological Association.
- McCarty, C. (1999). *Categorization in social psychology*. London; Sage.
- McCauley, C. og Stitt, C. L. (1978). An individual and quantitative measure of stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology, 36*, 929-940.
- Oppenheim, A. N. (1966). *Questionnaire design and attitude measurement*. London: Heineman.
- Rabbie, J. M. og Horwitz, M. (1969). Arousal of ingroup-outgroup bias by a chance win or loss. *Journal of Personality and Social Psychology, 13*, 267-277.
- Tajfel, H., Flament, C., Billig, M. G. og Bundy, R. P. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology, 1*, 149-178.
- Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 33*, 1-30.
- Taylor, D. M. (1981). Stereotypes and intergroup relations. Í R. C. Gardner og R. Kalin (Ritstj.). *A Canadian social psychology of ethnic relations* (bls. 151-171). Toronto: Methuen.

Treatment of chronic aphasia with errorless learning procedures and operant conditioning¹

Zuïlma Gabriela Sigurðardóttir og
Magnús Blöndahl Sighvatsson

Very few researchers in the field of aphasia have studied the effects of treatment based on operant conditioning or stimulus control procedures. The process that enables improvement in fluent speech after a cerebrovascular incident, e.g. in naming, reading or making sentences, etc. is not well understood. Direct correspondence between specific parts of the brain and specific components of language is non-existent (Albert and Helm-Estabrooks, 1988). A clear relation between specific symptoms and underlying cognitive or neurological deficits has not been established (Byng and Black, 1995; Hillis, 1989; Thomson, 1996). Several studies have shown that the initial level of severity affects recovery but it is known that some severely impaired persons recover surprisingly well (Purdy, 2001). Furthermore, the process of spontaneous recovery is not understood. However, it has been established that therapy for symptoms of aphasia is effective (Fridriksson and Holland, 2001; Holland, Fromm, DeRuyter, Stein, 1996; Orange and Kertesz 1998; Poeck, Huber, and Willmes, 1989; Robey, 1998). A process of relearning through known learning principles could be the main explanation of patients' improvements. Treatment may speed up relearning at any stage. A learning paradigm is an attractive, parsimonious alternative to cognitive and cognitive neuropsychological approaches to the study of aphasia. A learning paradigm looks at symptoms leading to a diagnosis of aphasia as behavioral deficits that may be rectified with training that is based on known learning principles. Training that is based on learning principles has been used with efficacy, effectiveness, and efficiency with persons with various learning disorders, e.g., developmental disabilities

---

1 Þessi rannsókn var stutt af Rannsóknaráði Íslands með styrk úr Vísindasjóði á árinu 2002. Rannsóknasjóður HÍ og Nýsköpunarsjóður námsmanna studdu einnig þetta verkefni. Höfundar þakka veittan stuðning. Þóru Sæunni Úlfsdóttur er þakkað samstarfið

(including autism), learning disabilities, traumatic brain injuries, attention deficit disorder with and without hyperactivity, and psychiatric disorders, to name just a few (Austin and Carr, 2000; Bellack, Hersen, and Kazdin, 1993). These disorders have sometimes known and sometimes unknown neurological causes which lead to either behavioral excesses and/or deficits. Those excesses and/or deficits interfere with a person's functioning in activities of daily living. The ability to learn from ordinary interactions with the environment is diminished, thus making special and extraordinary ways of teaching and training necessary. A review of the literature on the successes of the behavioral approach to teaching and training persons who have learning problems due to either an unknown or to a well-known etiology is beyond the scope of this article. However, on the basis of what is known about the effects, efficiency, and efficacy of operant conditioning and stimulus control techniques in the field of applied behavior analysis, a study was undertaken to measure the effects of an intervention for symptoms of aphasia purely based on those techniques.

Effects of treatment based on operant conditioning are most often measured in well-controlled single-subject experimental designs. This methodology is quite common in the literature on effects of treatment for aphasia (Sidman, 1960; Barlow and Hersen, 1984), however, direct and systematic replications of original studies are uncommon or nonexistent. Direct and systematic replications of single-subject experimental studies of treatment effects are necessary to establish the generality and limitations of those effects. Only with direct and systematic replications of single-subject experimental studies is it possible to ultimately determine which type of therapy is effective for what type of patient with what type of etiology and symptoms in which particular situation. The systematic search for the generality and limitations of effects that available language therapies for aphasics have been shown to have on a few individuals has not yet begun. Perhaps one of the reasons for this present state is that language treatments have not usually been well-defined (Byng and Black, 1995; Orange and Kertesz, 1998; Robey, 1998). Definitions and operationalization of treatment variables and treatment procedures is a necessary prerequisite for experimental replication. Treatments that are based on operant procedures and stimulus control are usually well defined, which makes this approach an attractive model for designers of language therapy for aphasia who are trying to find effective, efficient, and efficacious treatments.

In the study presented here, care has been taken to operationalize and describe treatment variables, treatment procedures, and criteria used for

evaluation of progress/deterioration. Instructions and ways of intervening when deterioration occurred were kept constant. Replication of this study should not be difficult and so the authors hope for systematic replications. A direct replication is underway.

Method

Subjects

Four persons, ages fifty-two to sixty two, who had suffered a single cerebrovascular accident participated in the study. All had been diagnosed initially as having severe aphasia. Twenty three to fifty five months had passed since the incident took place that led to their aphasia; thus, they all suffered from chronic aphasia.

Setting

Baseline and training sessions were conducted in the participants' kitchen, on the kitchen table or in a private room of a nursing home. No distracting stimuli like radio, television or phones were allowed. Almost all sessions ran smoothly with no disturbances. During sessions only the experimenter and the participant were present except when reliability measures were taken, in those sessions two experimenters were present. A few times, a family member, friend or staff observed the training session.

Generalization measures were taken in participants' homes and in an office in the rehabilitation/day-care facility to which participants attended or in the living room of the nursing home. In the office the atmosphere was peaceful with no disturbances.

Experimental stimuli

Baseline and training. Visual stimuli were glued on the center of 21 x 15 cm. index cards that were laminated. Almost the entire set of visual stimuli was made of color photographs acquired from magazines and catalogues. The same stimuli were used during baseline and training trials. For each task a stimulus-bank was created in order to rotate the stimuli used in the tasks weekly. The order in which the stimuli were presented was varied daily. Verbal stimuli were used in the sequencing and unassisted naming task.

Generalization. 15 x 10 cm. color photographs (photo cue cards) (Kerr, 1979; 1987) were used. A total of fifteen pictures that were similar to those

used in training were used first. Participants, whose performances' allowed, were then exposed to a total of fifteen new pictures. Real life stimuli (co-workers, co-inhabitants, and staff of the day-care and rehabilitation or nursing facilities) were selected and participants were asked for their names. Participant 4 however, was exposed to new pictures of people in the news, historically important sites or buildings. New verbal stimuli were used in generalization.

Tasks, scoring, and dependent variables

Tasks. Three to four tasks were selected in each case out of these: a) naming objects. b) naming people. c) making sentences. d) sequencing (e.g., counting weekdays, months, the alphabet, numbers, etc. in the correct order with different starting points). e) unassisted recall (i.e., name three stimuli on a particular theme, e.g., three types of cakes you like to eat, three soccer teams, three countries in Europe, three roads to drive out of town. f) reading. Only participants 3 and 4 performances on sequencing were assessed, participant 4 was the only one who took the unassisted naming task, and participant 2 was the only one who got the reading task. After this initial assessment, tasks were selected for use during intervention with each participant.

Scoring. Participants' responses were scored as correct, incorrect, or no answer. After giving the participant an opportunity to respond, the experimenter waited for at least 10 sec. for an answer and gave a second opportunity to respond by repeating the question. If the participant did not respond then the experimenter scored "no answer" and initiated the next trial. The experimenter could also initiate the next trial if the participant refused to try to respond and requested to see the next picture or said "I don't know the name for it" or "I can't".

Dependent variables. The main dependent variable in all tasks was number of correct responses out of opportunities given. In some tasks, e.g., in the naming people-task with participant 4, the number of opportunities changed after measurements began and so the performances are shown as percentages.

Independent/therapeutic variables

The intervention consisted of: a) Giving standardized instructions about the task and the target behaviors in each task; b) setting the occasion for the target behavior, e.g., asking a question (and in some tasks simultaneously showing a picture) and waiting at least 10 seconds; c) providing prompts and the instruction to imitate; d) providing encouragement like

“relax and try again”, or “you got it almost right, try again”; e) correcting errors after scoring by imitation and rehearsal, and f) praising the appropriate response in a cheerful and respectful manner in 100% of trials. Prompts were faded out as performance improved. In addition, g) once per week, participants received visual performance feedback when they were shown a graph of their performance in each task during the previous week. All progress was noted and praised. Participants were encouraged to do even better and continue making progress.

Procedure and experimental design

A multiple-baseline across behaviors was used to assess the effects of the treatment on aphasia symptoms of three different participants. Assessment began in all assessed variables simultaneously, however, with participant 4, whose baseline performance was generally high, tasks selected initially had to be dropped and new tasks selected. Thus, the experimental design used to assess the effects of training on this participant's performances changed from a multiple-baseline design to an AB design in with three separate variables. Generalization was assessed with new stimuli and by conducting sessions in a new setting.

Baseline. Baseline measures of all dependent variables commenced simultaneously. Measures were taken daily. Sessions lasted for 25-45 minutes each time. Instructions used for each task were standardized across participants. No prompts or performance feedback was provided during baseline measures, the experimenter was careful to maintain a flat, inexpressive face throughout the baseline. Only gratitude for the participant's co-operation was expressed. At least five baseline measures were taken before the intervention began on the first behavior. Whichever behavior was most stable or had a decreasing baseline was chosen for intervention first.

Intervention. The intervention lasted for 7 months. Sessions were held daily during weekdays and lasted for 30-60 minutes each time depending on the type of tasks each participant worked on and on their performances. Sessions were held at approximately the same time through out the study. A 25-year-old graduate student of psychology (second author) under daily supervision and guidance of a behavior analyst (first author) carried out the intervention. This was a response guided experimentation study (Barlow and Hersen, 1984; Sidman, 1960; Johnston and Pennypacker, 1993), thus decisions on changes in the intervention depended on what the data showed each day about the effects of the current intervention on the performance of each participant in each task.

Variations in the intervention were principally made in the kind of prompts (amount of help) provided to the participant in each task. Three kinds of prompts (or levels of help) were manipulated. In the beginning stages, for all participants in all variables, the target response was modeled if the participant had not responded within 10 seconds after the experimenter asked a question, the experimenter either provided a name or a sentence and the participant was asked to imitate. Prompts used with each stimulus were held constant to avoid variability in experimenter's behavior between sessions and to facilitate reliability measures. When a participant had shown 100% correct performance in a task (prompted or unprompted) on six consecutive sessions, the amount of help was reduced to the next level, level 2. On level 2, the experimenter waited for 10 seconds and then gave only the first two sounds of a name or the first two words of a sentence and the participant had to finish the word or sentence.

In the reading task, the mouth was moved and positioned as if the experimenter was ready to say the one letter word but no sound was made. In the sequencing task and the unassisted recall task, only the first two sounds of each element of the required sequence/names were provided after 10 seconds of waiting from the last response made. When participants had shown 100% correct performance on three consecutive sessions, the amount of help was again decreased to the next level of help, level 1. On level 1 participants got an indirect prompt, e.g., "his name starts with the same letter as your name does", or "tell me, what is the first thing you think about when you see this scene?" In level 1 and level 2 participants were given three opportunities to respond correctly, if they did not, their response was scored as incorrect or as "no response" and then they were told the correct answer, were asked to repeat or rehearse, and were praised for correct responses.

Recycling. If a participant's performance in a task deteriorated twice or three times in a row, the level of help was increased in the following session. Also, if the level of help was decreased and that led to an unstable performance that seldom reached 100% correct the level of help was increased again. In addition, the criteria for decreasing the level of help increased to six consecutive times 100% correct performance.

Generalization. Generalization measures were taken in the last four weeks of the study. If training sessions lasted more than one half-hour then training was skipped and only generalization was measured, otherwise both training and generalization measures were conducted. No prompts were provided during generalization measures but subtle, intermittent feedback, e.g., "Yes, let's continue" or "OK!" was provided without eye contact.

During the naming people-task, the experimenter walked with the participant and pointed at the person that the participant had to name.

Reliability

Reliability was scored both with regard to the dependent variables and one independent variable, i.e., prompt level. The main experimenter was the main observer. One specially trained reliability observer scored agreements with regard to participant's responses in each task, and prompt provided by experimenter. Reliability was calculated trial by trial, in each task. Observers' scores for each trial were compared, number of agreements was counted, and the number was divided with the sum of agreements and disagreements and multiplying the outcome with one hundred.

Results

Reliability

Reliability measures were taken in 5-35% of baseline sessions across participants and tasks. During intervention, reliability was measured in 32-48% of sessions across participants and tasks. During generalization, reliability was measured in 28-80% of sessions across participants and tasks. Table 1 shows mean reliability for each participant in each task during training and generalization. Table 2 shows mean reliability for measures of usage of correct prompt with each participant in each task.

Effects of training

Performances of participants during baseline and training in the tasks that remained can be seen in Figures 1 through 4. In general, the intervention had clinically significant effects on the performances of all participants across tasks. Correct responding that was independent of available prompts increased throughout the training phase and all participants reached the point in at least one task where their performance was so good that all prompts were withheld without detrimental effects to the point of needing recycling. Several measures were taken of the performances of three participants after this point was reached, however, this does not apply to participant 2, much fewer measures were taken of his performance after reaching the point when no prompts were available to him because the experiment ended. Moreover, generalization measures showed that in

Table 1. Mean reliability measures for main dependent variable during training and generalization in each task with each participant

	Participant			
	1	2	3	4
Training task	%	%	%	%
Naming objects		97.85	99.28	
Naming people	98.8	100	95.21	98.13
Sentences	90			
Sequencing			100	99.43
Unassisted recall				95.83
Reading		96.78		
Generalization task				
Naming objects		86.6	95.72	
Naming people	100	86	100	100
Sentences	81.55			
Sequencing			95	100
Unassisted recall				100
Reading				

Table 2. Mean reliability measures for experimenter's use of correct prompt

	Participant			
	1	2	3	4
Correct prompt use	%	%	%	%
Naming objects		97.68	97.68	
Naming people	100	97.75	99.11	91.26
Sentences	87.10			
Sequencing			96.93	100
Unassisted recall				95
Reading		99.08		

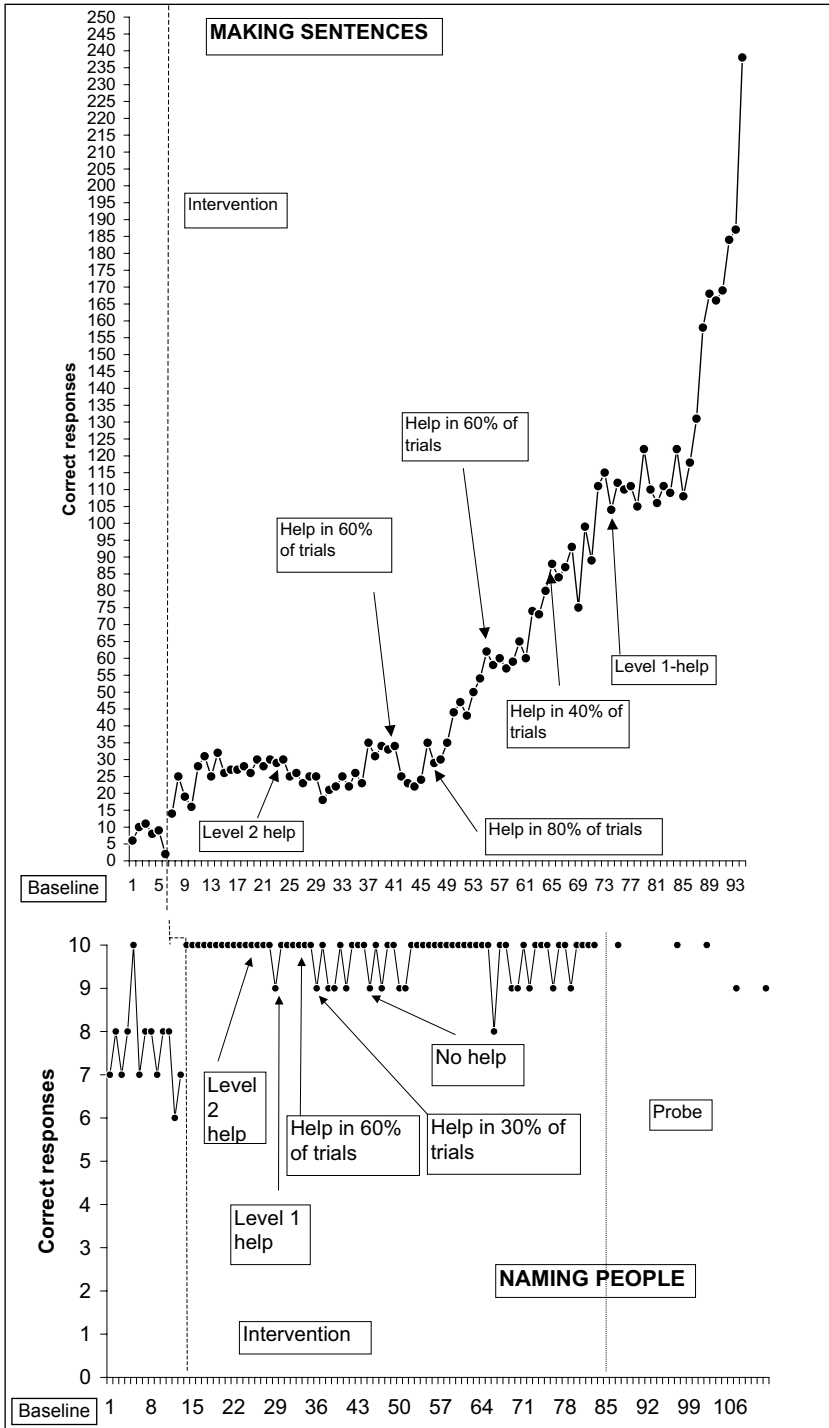

Figure 1. Performances of participant 1 during baseline and training

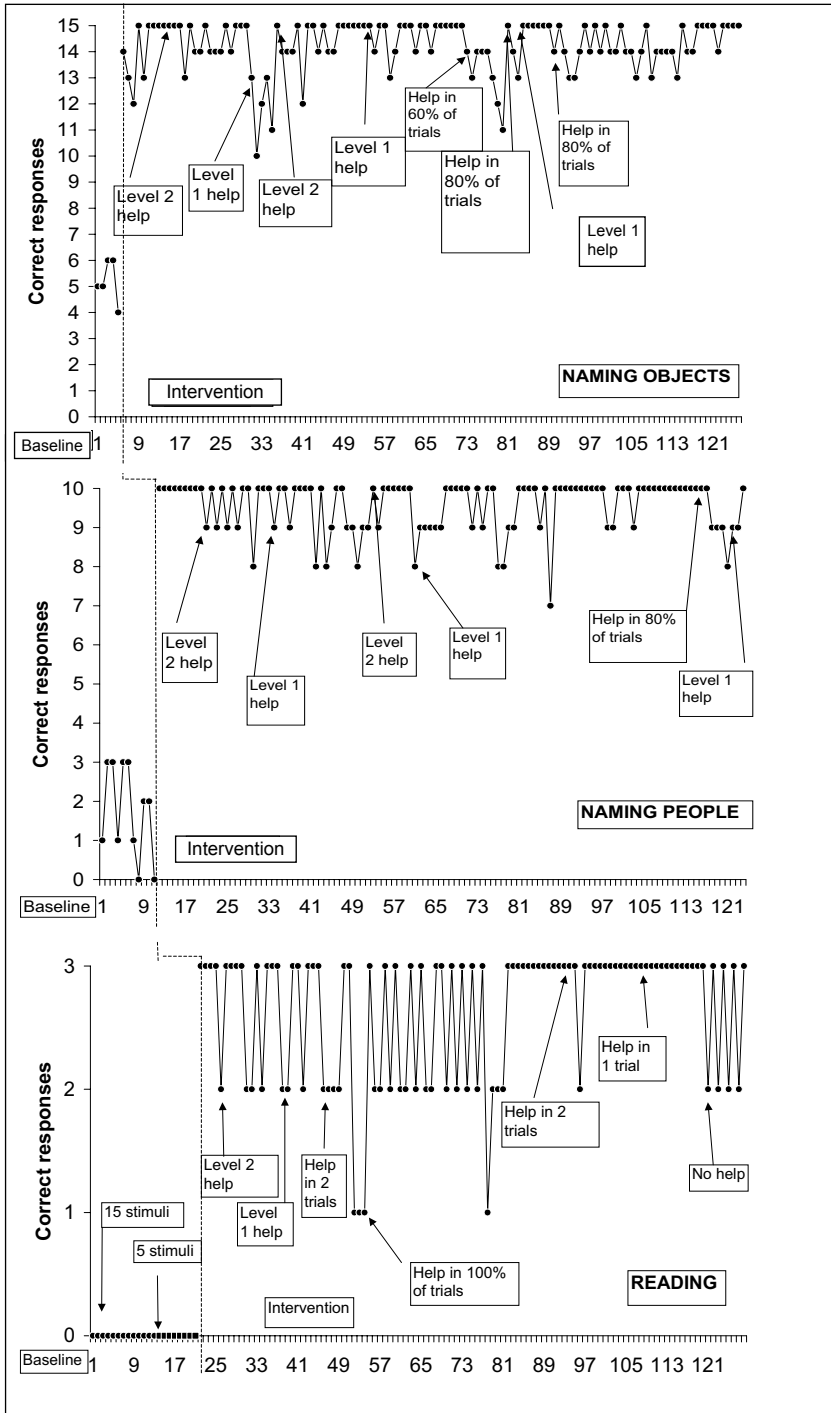

Figure 2. Performances of participant 2 during baseline and training

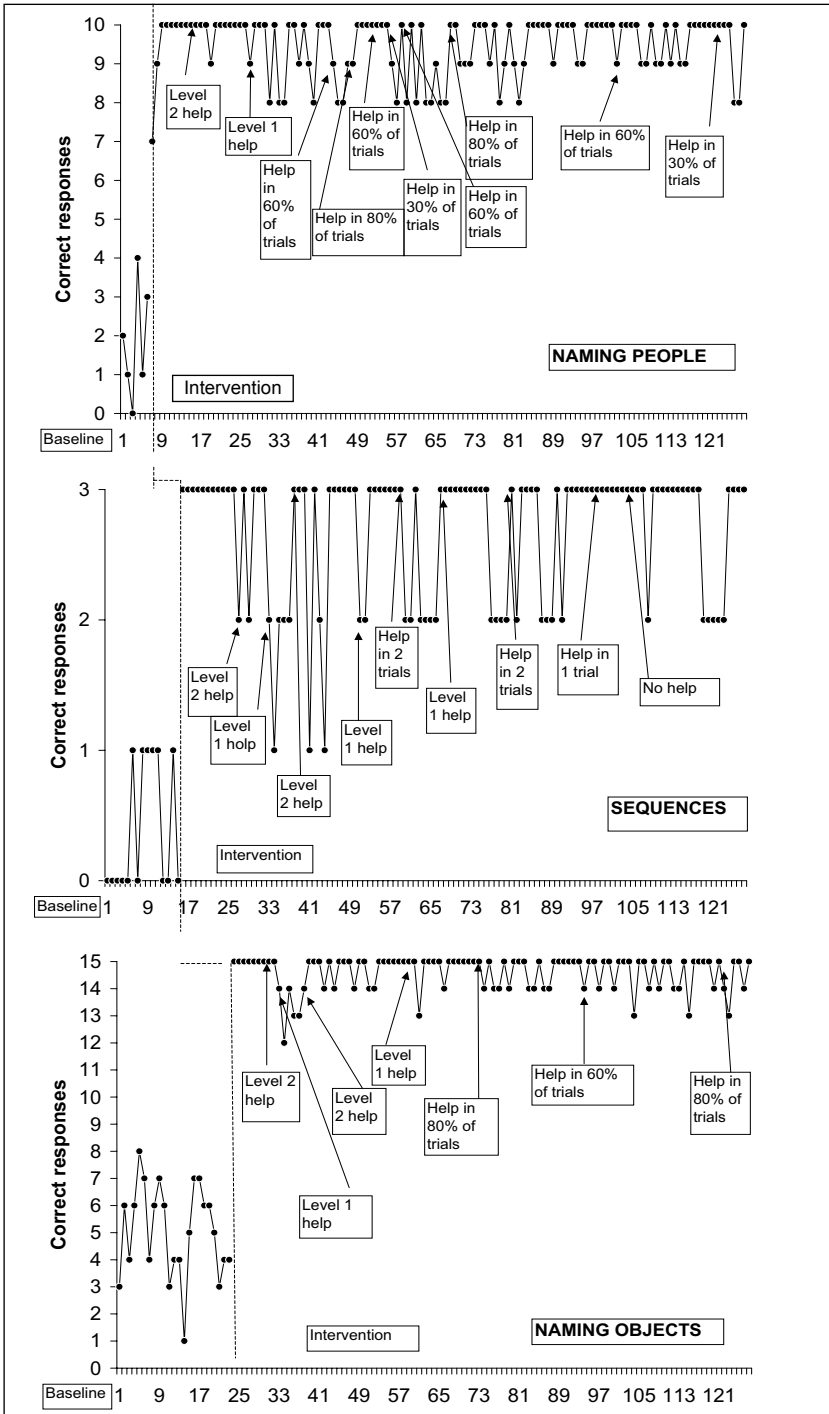

Figure 3. Performances of participant 3 during baseline and training

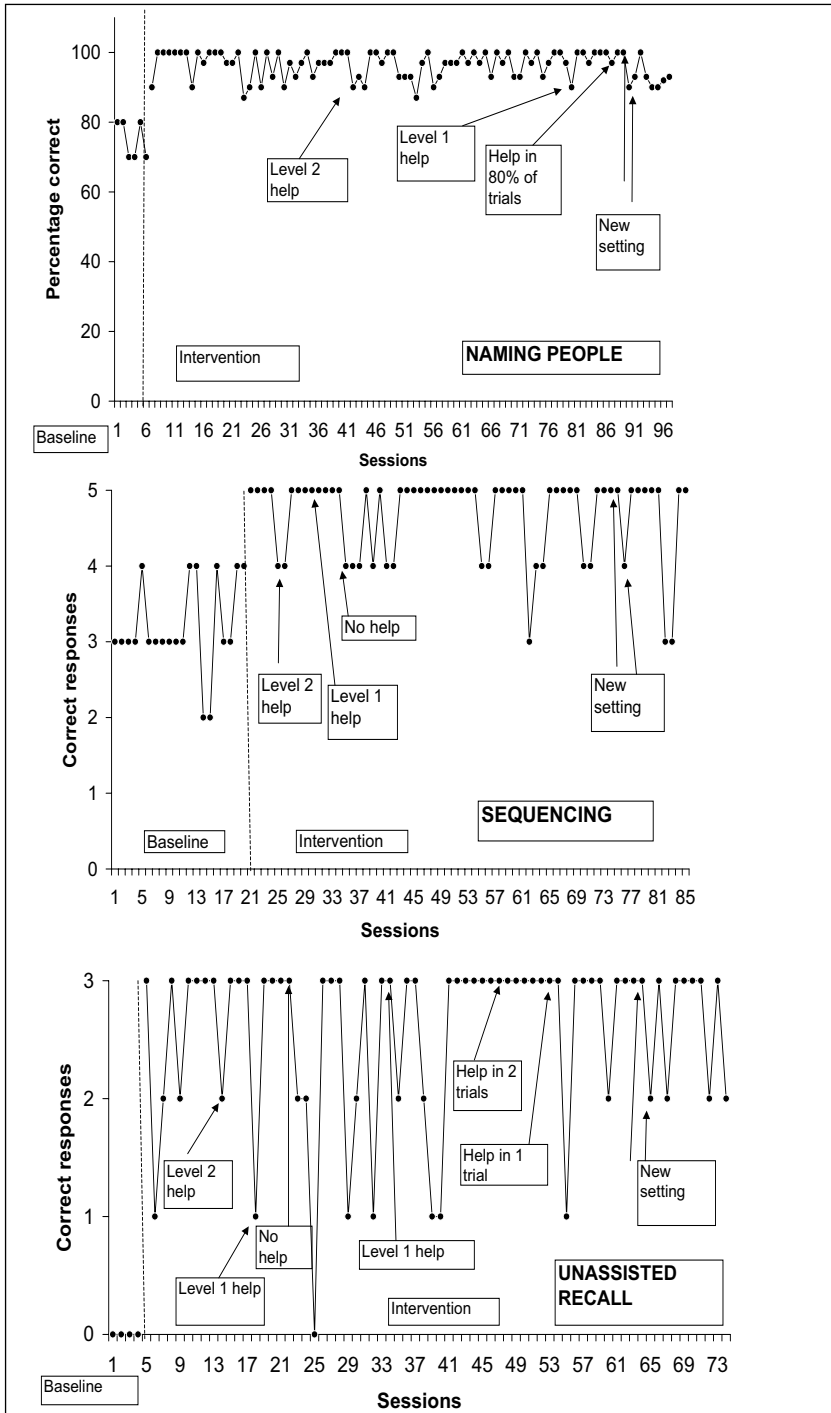

Figure 4. Performances of participant 4 during baseline and training

general all participants generalized their performances to new stimuli, even when sessions were conducted in a different setting (not shown in figures 1-4). Participants' 1 and 4 performances showed a more immediate and stable generalization pattern than participants' 2 and 3 performances, which showed a less stable (participant 2) and less immediate (participant 3) generalization pattern (not shown in figures 1-4). However, all participants in all tasks showed generalization.

Discussion

The effects of training based on learning principles for symptoms of chronic aphasia were demonstrated in three single-subject experiments with a multiple-baseline design across behaviors. In addition, the same effects were demonstrated in one additional experiment, on three behaviors of one participant with an AB-design.

Treatment was composed of several variables. It is impossible to say which variable (-s) was (were) the most important, sufficient or necessary to achieve the results attained. However, the treatment did have clinically significant effects on most behaviors of all participants treated and this is important in and of itself. Many studies have looked at the size and location of a cerebral lesion, etiology of lesion, individual variables like age and level of education, in an attempt to understand what affects recovery (Purdy, 2001). This is of course very important; however, treatment and intervention in general and its parameters must be looked at also. It is crucial to develop effective intervention procedures that can speed up recovery, initiate it, and stimulate it. It is necessary to examine exactly what type of intervention is effective and to examine its parameters. It is crucial to examine also whether and how a particular type of intervention with specific parameters interacts with specific personal variables like site and size of lesion, age, and etiology of lesion. In the initial stages of development of an intervention and its parameters it is important and practical to set together a number of variables that may affect outcome to try to design as effective an intervention as possible. If experimental results confirm that the intervention is effective and direct replications of the experiment confirm this outcome then the next step is to try to find its limitations, i.e., in what cases is the intervention not effective? What changes were needed to have the same effect that had been established formerly? For a long time it was not known whether a planned intervention would affect recovery from aphasia's symptoms or whether recovery could take place

after spontaneous recovery ended. Several studies have since established that treatment is better than no treatment and that recovery can continue with treatment long after spontaneous recovery ends. What is needed is better examination of the exact variables that make an effective intervention. This study is one step towards meeting that goal.

References

- Albert, M. and Helm-Estabrooks, N. (1988). Diagnosis and treatment of aphasia. *Journal of the American Medical Association*, 259, 1043-1210.
- Austin, J. and Carr, J. E. (Eds.). (2000). *Handbook of applied behavior analysis*. Nevada: Context Press.
- Barlow, D. H. and Hersen, M. (1984). *Single case experimental designs. Strategies for studying behavior change*. New York: Pergamon Press.
- Byng, S. and Black, M. (1995). What makes a therapy? Some parameters of therapeutic intervention in aphasia. *European Journal of Disorders of Communication*, 30, 303-316.
- Bellack, A. S., Hersen, M., and Kazdin, A. E. (1993). *International handbook of behavior modification and therapy*. New York: Plenum Press.
- Fridriksson, J. and Holland, A. (2001). Final thoughts on management of aphasia in the early phases of recovery following stroke. *American Journal of Speech – Language Pathology*, 10, 37-53.
- Hillis, A. E. (1989). Efficacy and generalization of treatment for aphasic naming errors. *Archives of Physical Rehabilitation*, 70, 632-636.
- Holland, A. L., Fromm, D. S., DeRuyter, F. and Stein, M. (1996). Treatment efficacy: Aphasia. *Journal of Speech and Hearing Research*, 39, S27-S36.
- Johnston, J. M. and Pennypacker, H. S. (1993). *Strategies and tactics of behavioral research*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Kerr, J. Y. K. (1973 and 1985). *Photo Cue Cards and More Photo Cue Cards*. Texas: ProEd.
- Orange, J. B. and Kertesz, A. (1998). Efficacy of language therapy for aphasia. *Physical Medicine and Rehabilitation: State of the art reviews*, 12, 501-517.
- Poeck, K., Huber, W., Willmes, K. (1989). Outcome of intensive language treatment in aphasia. *American Speech-Language-Hearing Association*, 54, 471-479.
- Purdy, M. H. (2001). Recovery of communication skills following intracerebral hemorrhage: A case study. *Journal of Medical Speech-Language Pathology*, 9, 193-201.
- Robey, R. R. (1998). A meta-analysis of clinical outcomes in the treatment to aphasia. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 41, 172-187.
- Sidman, M. (1960). *Tactics of scientific research*. Boston: Authors Cooperative.

Ofurábyrgðarkennd og þráhyggja: Nýlegar íslenskar rannsóknir og fleira

Jakob Smári

Sagt er að skólameistari nokkur í Skálholti á sautjándu öld hafi þjádast svo af samviskuveiki að hann hafi af þeim sökum reynt að drekkja sér í gjá á Þingvöllum. Ekki er samt í letur fært að sá góði maður hafi haft meira á samviskunnri en höfðingjar aðrir í þann tíð nema síður væri. Að líkindum var hér um mjög alvarlegt þunglyndi að ræða. Ein birtingarmynd þess er að finnast maður vera að kikna undan dauðasýndum sem í augum flestra annarra eru léttvægar yfirsjónir. Nýlega hafa komið fram hugmyndir um að yfirdrifin samviskusemi eða ábyrgðarkennd kunni einnig að vera rót árátta og þráhyggjueinkenna. En þar sem þunglyndir magna oft í huga sér smávægileg feilspor, beinist ábyrgðarkenndin í þráhyggjunni fremur að óhæfuverkum sem maður kann að drýgja í framtíðinni eða kann að hafa drýgt án þess að hafa tekið eftir því.

Síðastliðiðinn áratug hafa í takt við framgang hugrænna atferliskenninga og hugrænnar atferlismeðferðar á flestum sviðum klínískrar sálfræði komið fram afbrigði slíkra kenninga um árátta og þráhyggju. Hefur þar í hugtaka og líkanasmíð kennt margra grasa. Meginstefið er samt að það sé túlkun hugrenninga eða hugsana með tilteknum hætti sem geri þær að þráhugsunum og leiði í kjölfarið til árátta sem er sú hegðun sem tímabundið dregur úr þeim óþægindum sem þráhugsunin veldur. Lykillugtak hér er ofvaxin ábyrgðarkennd. Hún leiði til þess að hugdettum og hugrenningum sé gefin merking úr hófi fram hvað varðar til dæmis ábyrgð manns á því að koma í veg fyrir það sem manni dettur í hug að gæti gerst. Hugrænni atferlismeðferð er síðan ætlað að hafa áhrif á það mat sem hinn þráhyggni beitir á hugsanir sínar og rjúfa þannig vítahringinn. En hvers vegna fræðimenn sáu þörf þess að setja fram hugræna atferliskenningu um árátta og þráhyggju í stað þeirra kenninga sem fyrir voru og veittu réttlætingu þeirri atferlismeðferð sem var og er stunduð?

Það sálfræðilíkan sem mest var tekið mið af í rannsóknum og meðferð áráttu og þráhyggju frá því um miðja öldina felst í grófum dráttum í því að skilyrtur ótti myndist gagnvart tilteknu áreiti svo sem óhreinindum. Óttinn hjáðnar til dæmis við það að þvo sér um hendurnar. Sú hegðun festist í sessi við þá styrkingu sem felst í hjöðnun óttans en hliðrunin viðheldur honum. Af þessum meíði var smíðuð sú atferlismeðferð sem felst í að útsetja skjólstæðinginn fyrir ætlaða skilyrta áreitið (óhreinindi) og koma samtímis í veg fyrir að hann fái gripið til aðgerða sem leiða til tímabundinnar hjöðnunar óttans. Þetta leiðir svo aftur til slokkunar hans. Þessi meðferð olli sannarlega straumhörfum í bata fólks sem þjáðist af áráttu og þráhyggju þótt hún væri í augum sumra harkaleg. Allt að 50% sýndu nánast fullan bata.

Aðrar hugmyndir sem fram hafa komið um orsakavald áráttu og þráhyggju fela í sér að minni þráhygginna sé ábótavant, einkum að því leyti sem snýr að eigin athöfnum. Nokkrar rannsóknir hafa gefið vísbendingar í þessa átt, að minnsta kosti hvað varðar endurskoðunaráráttu. Rök gegn því að slíkt skipti meginmáli eru eins og Salkovskis (1996) nefnir meðal annars þau að atferlismeðferð vinnur oft á vandanum. Erfitt er að skilja hvernig svo ætti að vera ef um minnistrufun er að ræða. Nýleg rannsókn bendir einnig til þess að endurskoðunarárátta tengist fremur vantrú á eigin minni en minninu í sjálfu sér og svo til hins að aukin ábyrgð auki á þessa vantrú (Radomsky, Rachman og Hammond, 2001).

Það sem leiddi svo til þeirra hugrænu kenninga um áráttu og þráhyggju sem nú eru efst á baugi voru í fyrsta lagi vísbendingar um að ýmislegt í því hvernig árátta og þráhyggja birtist sé fremur þunglamalegt að skýra með atbeina hefðbundinna námskenninga og í öðru lagi óánægja með að ekki næðist enn betri árangur með atferlismeðferð. Þannig kemur til dæmis í ljós að ef áráttugjörnum er sagt að einhver annar taki á sig ábyrgð á því sem árátta þeirra snýst um að koma í veg fyrir, hverfa einkennin tímabundið. Það sama gerist einnig að minnsta kosti fyrst um sinn ef viðkomandi kemur í umhverfi sem ljóst er að einhver annar beri fulla ábyrgð á.

Þær hugrænu kenningar sem fram hafa komið um áráttu og þráhyggju eru helst kenndar við annars vegar Rachman og hins vegar Salkovskis. Kenning Salkovskis (Salkovskis, 1996; Salkovskis, 2000) um áráttu og þráhyggju er að röklegri byggingu nánast eins og kenning D. M. Clark (1997) um felmtursröskun, en þar er gert ráð því að það sé túlkun eðlilegra líkamstilkenninga sem merkja um yfirvofandi neyð sem sé rót tíðra felmturskasta. Í kenningu Salkovskis er horft til þess að þær hugsanir sem einkenna þráhyggju koma einnig oftlega fyrir hjá fólki almennt. Það sem

þurfi því að skýra sé hvers vegna þessar hugsanir verði þráhugsanir hjá sumum en ekki öðrum. Salkovskis gerir ráð fyrir tvennu sem skýri þetta: Í fyrsta lagi er það eins og áður gat tilhneiging til þess að meta það svo að maður beri ábyrgð í tengslum við það sem hugsun felur í sér (ofurábyrgðarkennd) og í öðru lagi tilhneiging til þess að aðhafast eitthvað í kjölfarið eins og að beita hugsanabælingu (*thought suppression*). Þar sem vísbendingar eru um að aðgerðir á borð við hugsanabælingu auki tíðni hugsana sem bældar eru, ætti þetta í heild sinni að leiða til vítahrings þar sem tíðni þráhugsana eykst. Taka ber fram að ekki er einhlítur stuðningur við að hugsanabæling gegni þessu hlutverki eða gegni því með þeim hætti að leiða til einfaldrar aukningar bældra hugsana (Smári, 2001; Wenzlaff og Wegner, 2000). Lítum þá til íslenskra rannsókna þar sem reynt hefur verið að prófa hvort ofurábyrgðarkennd tengist árátta og þráhyggju með sér-tækum (spesífískum) hætti og svo hvort hún snerti sum svið vandans meira en önnur.

Ofurábyrgðarkennd, hugsanabæling og árátta og þráhyggja

Í rannsókn höfundar og Hólmsteins Hólmsteinssonar (2001) var reynt að prófa spásagnir sem leiða má út frá kenningu Salkovskis um hlut annars vegar ofurábyrgðarkenndar og hins vegar hugsanabælingar í árátta og þráhyggju. Það sem hér var horft til voru 1) áleitnar hugsanir, 2) ofurábyrgðarkennd, 3) samsláttur hugsana og gerða (*thought-action fusion*, hugtak skylt ofurábyrgð, sjá Shafran, Thordarson og Rachman, 1996), 4) hugsanabæling og 5) árátta og þráhyggjueinkenni. Var í fyrsta lagi prófað hvort ofurábyrgðarkennd sé milliliður á milli áleitinna hugsana og hugsanabælingar og í öðru lagi hvort hugsanabæling sé milliliður á milli ofurábyrgðarkenndar og árátta og þráhyggjueinkenna. Stuðningur fékkst við þetta hvoru tveggja. Einnig var prófað hvort samsláttur hugsana og gerða gegndi svipuðu hlutverki og ofurábyrgðarkennd og kom í ljós að svo reyndist vera. Fylgni reyndist líka allhá á milli þessa tvenns. Er þetta eitt af mörgu sem bendir til lítillar aðgreiningar mælinga mismunandi ætlaðra hugrænna áhættuþátta árátta og þráhyggju. Líta má samt á niðurstöður sem stuðning við líkan Salkovskis, enda þótt hafa beri í huga að hér var um stúdenta að ræða en ekki fólk með greinda árátta og þráhyggjuröskun.

Ofurábyrgðarkennd og tengsl hennar við mismunandi áráttu og þráhyggjueinkenni

Í næstu rannsókn höfundar og samstarfsfólks á ofurábyrgðarkennd (Smári, Gylfadóttir og Halldórsdóttir, 2003) var kannað hvort ofurábyrgðarkennd tengdist áráttu og þráhyggjueinkennum umfram almenn tengsl við neikvæð gedhrif eða einkenni lyndisröskunar, en einnig hvort finna mætti mynstur tengsla ofurábyrgðarkenndar við mismunandi einkenni áráttu og þráhyggju. Bent hefur einkum verið á endurskoðunaráráttu sem sérlega tengda ofurábyrgðarkennd (Foa, Sacks, Tolin, Przeworski, og Amir, 2002; Rachman, 2002). Í rannsókn höfundar og Hólmsteins (2001) kom einnig í ljós að sá kvarði áráttu og þráhyggjuprófsins *MOCI* sem sterkust tengsl hafði bæði við Ofurábyrgðarkvarðann og Samslátt hugsana og gjörða var Endurskoðunarkvarðinn. Því miður hefur þetta takmarkaða þýðingu þar sem áreiðanleiki undirkvarða *MOCI* prófsins hefur reynst rýr og það svið einkenna sem þeir spanna þar að auki fremur takmarkað. Var því brugðið á það ráð að nota nýlegra sjálfsmatspróf sem nefnist *Padua Inventory Washington State University Revision (PI-WSUR)* (Burns, Koertge, Formea, og Sternberger, 1996; Jónsdóttir og Smári, 2000). Þetta próf hefur reynst hafa gott samleitni og aðgreiningarréttmæti og endurspeglar mun breiðara svið bæði áráttu og þráhyggjueinkenna en eldri próf svo sem *MOCI*.

Þau mælitæki sem hér voru lögð fyrir þátttakendur voru Ofurábyrgðarkvarði Salkovskis, *PI-WSUR* og *CES-D* þunglyndiskvarðinn. *PI-WSUR* inniheldur fimm undirkvarða: Ótti við óhreinindi og smit/ þvottaárátta, Endurskoðun, Umstang við að klæða sig og hirða, Hugsanir um að skaða sjálfa(n) sig eða aðra, Hvöt til þess að skaða sjálfa(n) sig eða aðra.

Vart þurfti að koma á óvart að árátta og þráhyggja (*PI-WSUR*) tengdist sterkar ofurábyrgðarkennd en þunglyndi mælt með *CES-D* tengdist ofurábyrgðarkennd. Tengslin á milli áráttu og þráhyggju og ofurábyrgðarkenndar héldust eftir að tekið hafði verið tillit til þunglyndis. Það sama gildi þótt í mun minni mæli væri í hina áttina.

Þegar litið var til tengsla ofurábyrgðarkenndar við mismunandi áráttu og þráhyggjueinkenni (mæld með undirkvörðum *PI-WSUR*) kom ýmislegt áhugavert á daginn. Mikill breytileiki var í tengslum ofurábyrgðarkenndar við mismunandi einkenni. Sterkust voru tengslin annars vegar við endurskoðunaráráttu og hins vegar og einkum við hugsanir um að skaða sjálfan sig og aðra. Þegar tengsl mismunandi áráttu og þráhyggjueinkenna og ofurábyrgðarkenndar voru könnuð með því að taka tillit til bæði annarra undirkvarða og þunglyndis (*CES-D*) reyndist einungis vera fylgni á milli

hugsana um að skaða sjálfan sig og aðra og ofurábyrgðarkenndar. Ofurábyrgðarkennd tengist því einkanlega tíðni þráhugsana um að maður skaði sjálfan sig og aðra og svo endurskoðun, en í mun minni mæli öðrum áráttu og þráhyggjueinkennum svo sem þráhugsunum um óhreinindi eða þvottaáráttu og alls ekki hvöt (*impulse*) til þess að skaða sjálfan sig eða aðra.

Það síðastnefnda vekur athygli, þar sem ýmsir hafa lagt til að það sem þeir nefna *perceived impulsiveness* (Cottraux og Gérard, 1998) eða mat á eigin hvatvísi gegni lykilhutverki í áráttu og þráhyggju og tengist ofurábyrgðarkennd sérstaklega. Þessar niðurstöður kunna að benda til þess að hér sé ekki greint nægjanlega vel á milli hvatvísi í raun og mats á eigin hvatvísi. Einungis er að vænta að ofurábyrgðarkennd tengist hinu síðarnefnda. Enda þótt hér sé um að ræða fylgnirannsókn í almennu þýði benda niðurstöður eindregið til þess viss einkenni eða einkennamynstur áráttu og þráhyggju séu mun tengdari ofurábyrgðarkennd en önnur. Þetta kann að skipta miklu máli í meðferð.

Ofurábyrgðarkennd og árátta-þráhyggja hjá börnum og unglingum

Iðunn Magnúsdóttir og greinarhöfundur rituðu rannsóknargrein (2002) sem byggðist á kandidateitritgerð Iðunnar. Reynt var í rannsókn Iðunnar að prófa þá hugmynd að ofurábyrgðarkennd gegndi hlutverki í áráttu og þráhyggjueinkennum hjá börnum á sama hátt og hjá fullorðnum. Iðunn þróaði afbrigði af ofurábyrgðarkvarða Salkovskis sem hentað gæti börnum.

Lögð voru fyrir úrtak barna á aldrinum 11-14 ára ofurábyrgðarkvarði barna (*RAS-C*), þunglyndisprófið *CDI* og *Leyton* áráttu og þráhyggju-kvarðinn. Vandamál í þessu sambandi var að *Leyton* kvarðinn er um margt óheppilegt mælitæki og endurspeglar ekki vel þá sýn sem er algengust á áráttu og þráhyggjuvanda nú á dögum. Ekki var hins vegar völ á öðru mælitæki. Niðurstöður bentu til þess að ofurábyrgðarmælitækið hefði viðunandi áreiðanleika. Fylgni þess við *CDI* og *Leyton* var áþekkt og fremur lág. Engu að síður hélst hlutfylgni þess við bæði mælitækin þegar tekið hafði verið tillit til hins. Nú er unnið að íslenskri gerð áráttu og þráhyggjuþrófs fyrir ungmenni sem nýkomið er úr smiðju Ednu Foa og byggist á mælitækinu *Obsessive-Compulsive Inventory* (Foa, Kozak, Salkovskis, Meredith, Coles og Amir, 1998). Eru vonir bundnar við að það komi að notum meðal annars við frekari rannsóknir á tengslum áráttu og þráhyggju barna við ofurábyrgðarkennd.

Lærdómar sem draga má af rannsóknunum

Þessar rannsóknir benda sem heild til þess að ofurábyrgðarkennd tengist áráttu og þráhyggjueinkennum hjá fullorðnum og ef til vill einnig hjá börnum. Tengslin skýrast að því er virðist ekki af neikvæðu geðslagi eða þunglyndi. Þetta þýðir vitanlega ekki að rennt hafi verið traustum stöðum undir að ofurábyrgðarkennd sé áhættuþáttur eða eigi þátt í að viðhalda ár-áttu og þráhyggjueinkennum. Til þess þarf vitanlega frekari rannsóknir, ekki síst langtímarannsóknir þar sem tengsl ofurábyrgðarkenndar eða annarra áhættuþátta við áráttu og þráhyggjueinkenni eru rannsökuð yfir tíma. Fræðilega ætti ofurábyrgðarkennd og breytingar á henni að vera undanfari áráttu og þráhyggjueinkenna og breytinga á þeim. Því miður hafa fáar rannsóknir beinst að þessu beinlínis, með þeirri undantekningu þó, að menn hafa stjórnað ábyrgð við tilraunaaðstæður og kannað áhrif þessa á áráttu og þráhyggjueinkenni (Lopatka og Rachman, 1995). Annmarki í þeim íslensku rannsóknum sem hér var greint frá er að einungis er litið til ofurábyrgðar sem tiltölulega stöðugs einkennis manna en ekki litið til samtíma (*on line*) túlkunar hugsana í ljósi ábyrgðar og tengsla slíkrar túlkunar við áráttu og þráhyggjueinkenni.

Ofurábyrgðarkennd er einungis ein af þeim hugsmíðum sem tilgátum hefur verið varpað fram um að skipti máli í áráttu og þráhyggju. Í þeim ranni þarf að grisja og kanna betur en gert hefur verið hvaða hugsmíðar séu öðrum lífvænlegri. Fyrir nokkrum árum var sett saman nefnd sérfræðinga á sviði hugrænna atferlisfræða til þess að koma sér saman um það hvernig bæri helst að standa að þeirri grisjun. Greindi síðar nefndin frá niðurstöðum sínum um þær hugsmíðar sem helst mætti ætla að gagnlegar yrðu (*Obsessive-Compulsive Cognitions Working Group* (OCCWG), 1997) og í kjölfarið voru sett saman tvö mælitæki sem byggjast á þessum niðurstöðum (OCCWG, 2001): Öðru er ætlað að meta ofurábyrgðarkennd, fullkomnunaráráttu og svo framvegis sem tiltölulega stöðug einkenni manna (*Obsessive Beliefs Questionnaire*) þar sem hinu er ætlað að mæla hvernig einstakar uppþrengjandi hugsanir hafa verið metnar (*Inventory of Interpretations of Intrusions*). Ef beitt er hugtakakerfi hugrænna kenninga til að skilgreina þetta mætti segja að hið fyrrnefnda eigi að endurspeglar hugræn kerfi en hið síðarnefnda fremur hugrenningar og útkomu hugrænna ferla. Bæði þessi tæki hafa nú verið þýdd á íslensku og stendur yfir rannsókn á sálsmælingalegum eiginleikum þeirra.

Mögulegur samsláttur hugrænna áhrifaþátta og einkenna (*confounding*)

Hættuleg gildra sem hægt er að festast í þegar horft er til hugrænna áhættuþátta áráttu og þráhyggju, er að blanda saman eða rugla saman áhættuþáttum og einkennum. Þetta er vitanlega ekki bundið við áráttu og þráhyggju heldur er þessi hættu jafnframt á ferð í rannsóknum á til dæmis kvíða og þunglyndi. Þannig má spyrja hvort ofurábyrgð sé ekki einkenni áráttu og þráhyggju fremur en áhrifaþáttur. Sama gildir um hugsanabælingu. Ef svarað er játandi mætti síðan varpa fram þeirri gagnrýni að þeir sem sinni rannsóknum á tengslum hugsanabælingar og ofurábyrgðarkenndar við áráttu og þráhyggjueinkenni reyni að raunprófa nánast sjálfgefin sannindi. En jafnvel þótt fallist væri á að finna ofurábyrgðarkennd og hugsanabælingu stað á þennan hátt er það að þetta tvennt knýi önnur einkenni áfram langt í frá augljós sannindi.

Almenn gagnrýni á mats (*appraisal*) kenningar og svör við slíkri gagnrýni

Kenning Salkovskis er eins og aðrar með sama ættarmóti svonefnd matskenning (*appraisal*). Lögd er áhersla á að geðshræringar ráðist af mati sem aftur stjórnist af eins konar forsendum/sannfæringu(m) (*beliefs*). Dæmi um slíka forsendu er að hugsun um að gera illt jafngildi því að sýna slíkt í verki. Aðferðafræðilega er svo yfirleitt gert ráð fyrir því að þessar forsendur sé hægt að nálgast með sjálfslýsingum. Gagnrýni almenns eðlis hefur komið fram frá hugfræðingum á fræðileg og aðferðafræðileg tók í þessum anda (þ.e. áhersla á sjálfslýsingu á mati eða *appraisal*) með þeim rökum að hér sé horfið til innskoðunarhyggju (McLoed, 1993). Hugræna byltingin felist þannig í rýmkun í kenningasmíð en ætti alls ekki að felast í rýmri aðferðafræði sem hér virðist vera á ferð, þar sem í auknum mæli sé stuðst við sjálfslýsingar, á þeim sé fátt eitt byggjandi á þessu sviði sem öðrum. Menn ættu því að einskorða sig við aðferðafræði hugfræði sem í minni mæli sé þessum annmörkum háð. Þessu sjónarmiði hefur verið fylgt í rannsóknum sem beinst hafa að skeykjú í upplýsingaúrvinnslu til dæmis í tengslum við kvíða og lyndisraskanir. Þá virðist sem ýmsar forsendur tengdar þunglyndi séu einungis mælanlegar ef þær eru virkjaðar (*primed*) (Segal og Ingram, 1994).

Ekki er ólíklegt að slíkt eigi einnig að einhverju leyti við um áráttu og þráhyggju. Teflt hefur hins vegar verið fram rökum gegn því að gera fyrrnefndar sjálfslýsingar útlægar. McNally (2001) og Van den Hout (1999) hafa til dæmis nýlega svarað róttækum andmælum gegn þeim og mælt fyrir fjölarma aðferðafræði á þessu sviði sem taki vissulega mið af hugsanlegum ágöllum sjálfslýsinga, en einnig hinu að í sumum tilvikum eru þær nánast óumflýjanlegar.

Horft til framtíðar

Í nánustu framtíð eru ýmis brýn úrlausnarefni varðandi hugrænan skilning áráttu og þráhyggju. Þar er í fyrsta lagi mikilvægt í kjölfar vinnu OCCWG hópsins að komast til botns í tengslum hinna mismunandi hugsmíða og mælitækja sem sett hafa verið fram á sviðinu. Þá er þörf rannsókna sem beita langtímasniði til þess að prófa með beinskeyttari hætti hlut hugrænna þátta eins og ofvaxinnar ábyrgðarkenndar sem áhættuþátta í áráttu og þráhyggju. Loks er brýnt að prófa hvort hugræn líkön um áráttu og þráhyggju eigi við hjá börnum og unglingum.

Heimildir

- Burns, G. L., Koertge, S. G., Formea, G. M. og Sternberger, L.G. (1996). Revision of the Padua Inventory of obsessive-compulsive disorder symptoms: Distinctions between worry, obsessions and compulsions. *Behaviour Research and Therapy*, 34, 163-173.
- Clark, D. M. (1997). Panic disorder: From theory to therapy. Í P. M. Salkovskis (Ritstj.), *Frontiers of cognitive therapy*. (bls. 318-344). Guilford Press.
- Cottraux, J. og Gérard, D. (1998). Neuroimaging and neuroanatomical issues in obsessive-compulsive disorder: Toward an integrative model-perceived impulsivity. Í R. P. Swinson, M. M. Antony, S. Rachman og M. A. Richter (Ritstj.), *Obsessive-compulsive disorder: Theory, research and treatment* (bls. 154-180). Guilford Press, New York.
- Foa, E. B., Kozak, M. J., Salkovskis, P. M., Meredith, E., Coles, M. E. og Amir, N. (1998). The validation of a new obsessive-compulsive disorder scale: The Obsessive-Compulsive Inventory. *Psychological Assessment*, 10, 206-214.

- Foa, E. B., Sacks, B., Tolin, D. F., Przeworski, A. og Amir, N. (2002). Inflated perception of responsibility for harm OCD patients with and without checking compulsions: A replication and extension. *Journal of Anxiety Disorders*, 16, 443-453.
- Jónsdóttir, S. D. og Smári, J. (2000). Measuring obsessions without worry: Convergent and discriminant validity of the revised Padua Inventory in an Icelandic student population. *Scandinavian Journal of Behaviour Therapy*, 29, 49-56.
- Lopatka, C. og Rachman, S. (1995). Perceived responsibility and compulsive checking: an experimental analysis. *Behaviour Research and Therapy*, 33, 673-684.
- MacLeod, C. (1993). Cognition in clinical psychology: measures, methods or models? *Behavior Change*, 10, 169-195.
- Magnúsdóttir, I. D. og Smári, J. (2002). Are responsibility attitudes related to obsessive-compulsive symptoms in schoolchildren? Sent til birtingar.
- McNally, R. (2001). On the scientific status of cognitive appraisal models of anxiety disorder. *Behaviour Research and Therapy* 39, 513-521.
- Obsessive-Compulsive Cognitions Working Group. (1997). Cognitive assessment of obsessive-compulsive disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 35, 667-681.
- Obsessive-Compulsive Cognitions Working Group. (2001). Development and initial validation of the obsessive beliefs questionnaire and the interpretation of intrusions inventory. *Behaviour Research and Therapy*, 39, 987-1006.
- Rachman, S. (2002). A cognitive theory of compulsive checking, *Behaviour Research and Therapy*, 40, 625-639.
- Radomsky, A. S., Rachman, S. og Hammond, D. (2001). Memory bias, confidence and responsibility in compulsive checking. *Behaviour Research and Therapy*, 39, 813-822.
- Salkovskis, P. M. (1996). Cognitive-behavioural approaches to the understanding of obsessional problems. Í R. M. Rapee (Ritsj.), *Current controversies in the anxiety disorders* (bls. 329-376). Guilford Press.
- Salkovskis, P. M., Wroe, A. L., Gledhill, A., Morrison, N., Forrester, E., Richards, C., Reynolds, M. og Thorpe, S. (2000). Responsibility attitudes and interpretations are characteristic of obsessive-compulsive disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 38, 347-372.
- Segal, Z. V. og Ingram, R. E. (1994). Mood priming and construct activation in tests of cognitive vulnerability to unipolar depression. *Clinical Psychology Review*, 14, 663-695.
- Shafran, R., Thordarson, D. S. og Rachman, S. (1996). Thought-action fusion in obsessive-compulsive disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 10, 379-391.

- Smári, J. (2001). Fifteen years of suppression of white bears and other thoughts: What are the lessons for obsessive-compulsive disorder research and treatment? *Scandinavian Journal of Behaviour Therapy*, 30, 147-160.
- Smári, J., Gylfadóttir, Þ. og Halldórsdóttir, G.L. (2003). Responsibility attitudes and obsessive-compulsive symptoms in a student population. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 31, 45-51
- Smári, J. og Hólmsteinsson, H. (2001). Intrusive thoughts, responsibility attitudes, thought-action fusion and chronic thought suppression in relation to obsessive-compulsive symptoms. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 29, 13-20.
- Van den Hout, M. (1999). Armies of idiots and ideosyncrasies: on reductions in experimental psychopathology, *Behaviour Research and Therapy*, 37, S135-S145.
- Wenzlaff, R.M., og Wegner, D.M. (2000). Thought suppression. *Annual Review of Psychology*, 51, 59-91.

Áhrif orðtíðni og orðanámsaldurs á lestrar- og nefnunartíma orða í íslensku

Jörgen Pind

Löngum hefur verið vitað að tíðni orða í tungumálinu hefur áhrif á hugræna úrvinnslu þeirra, til dæmis hversu hratt má lesa þau, bera þau fram eða ákveða hvort þau séu í raun orð í móðurmálinu (Preston, 1935). Þetta ætti svo sem ekki að koma á óvart þegar þess er gætt hversu mjög getur munað á tíðni orða í tungumálum. Sum eru mjög algeng, koma fyrir aftur og aftur, önnur eru sárásjaldgæf. Í *Íslenskeri orðtíðnibók* kemur fram að aðeins 58 flettiord eru um *helmingur* allra lesmálsorða í venjulegum íslenskum textum (Jörgen Pind, Friðrik Magnússon og Stefán Briem, 1991). Þetta eru þá allra algengustu orðin, orð eins og *að*, *og*, *vera*, *hafa*, *maður*, *bann*, *mikill* o.s.frv.

En auk þess að hafa áhrif á lestrartíma orða hefur orðtíðnin einnig áhrif á þann tíma sem tekur að nefna heiti hluta, til dæmis af myndum. Oldfield og Wingfield (1964) sýndu fyrstir fram á að nefnunartímar mynda ráðast af tíðni myndaheitanna.

Á síðustu árum hafa komið fram vísbendingar um að orðtíðnihrifin séu ef til vill réttu lagi námsaldurshrif og háð því á hvaða aldri börn læra viðkomandi orð. Þessa hugmynd má rekja til Carrolls og Whites (1973). Þeir sýndu fram á að nefnunartímar hluta sýndu jákvæða fylgni ($r = 0,77$) við mat manna á því hvenær þeir höfðu lært heiti hlutarins. Fjölbreytu- aðhvarfsgreining leiddi í ljós að orðanámsaldur var eina marktæka breytan sem spáði fyrir um nefnunartímann. Þessar niðurstöður hafa nú fengist staðfestar í mörgum athugunum (Ellis og Morrison, 1998; Snodgrass og Yuditsky, 1996).

Nú kann mönnum að þykja sem huglægt mat á orðanámsaldri sé vafasamur mælikvarði á það hvenær menn hafi í raun lært viðkomandi orð. En rannsóknir hafa leitt í ljós að mat manna á þessu er furðu réttmætt og sýnir góða fylgni við raunverulegan orðanámsaldur sem fundinn er með prófunum á börnum (Jörgen Pind, Halla Jónsdóttir, Hjördís Björg Tryggvadóttir og Frosti Jónsson, 2000; Morrison, Chappell og Ellis, 1997).

Hvað sem því líður hafa nýrri athuganir – þar sem notaður er hlutlægur orðanámsaldur byggður á athugunum á orðaforða barna (Morrison Chappel og Ellis, 1997) – einnig staðfest að orðanámsaldur virðist ráða mestu um nefnunartímann þótt orðtíðnin hafi nokkur, en minni, sjálfstæð áhrif (Ellis og Morrison, 1998).

Flestar rannsóknir á áhrifum orðanámsaldurs hafa verið gerðar á enskumælandi þátttakendum en ætla verður að sömu áhrifa myndi einnig gæta í öðrum málum. Í þessari grein verður sagt frá tveimur tilraunum. Fyrri tilraunin er einföld lestrartilraun þar sem þátttakendur lesa upphátt orð sem valin eru úr *Íslensku orðtíðnibókinni*. Tíðni orðanna er ýmist há eða lág og er því spáð að áhrifa orðtíðninnar muni gæta í lestrartímanum, að hann verði styttri ef orðin eru algeng, hafa hlutfallslega háa tíðni. Hér er þá einfaldlega verið að leita staðfestingar á því að hin klassíska orðtíðnihrif komi einnig fram í íslensku. Auk þess verður reifuð tilraun sem kannar áhrif orðanámsaldurs í íslensku. Áður hefur verið sagt frá þeirri rannsókn erlendis (Jörgen Pind og Hjördís Björg Tryggvadóttir, 2002).

Tilraun 1

Eins og fyrr segir hafa orðtíðnihrif verið staðfest í ótal rannsóknum á erlendum málum. Hér eru valin orð úr *Íslensku orðtíðnibókinni* og lestrartími þeirra mældur. Því er spáð að lestrartími hátíðniorða verði að meðaltali styttri en lestrartími lágtíðniorða. Ekki er gerð nein tilraun til að hafa stjórn á orðanámsaldri í þessari tilraun.

Aðferð

Áreiti. Áreiti í þessari tilraun voru 60 íslensk nafnorð sem valin voru úr *Íslensku orðtíðnibókinni*. Þrjátíu þessara orða voru algeng, höfðu með öðrum orðum háa tíðni samkvæmt orðtíðnibókinni en hin þrjátíu voru öllu sjaldgæfari. *Orðtíðnibókin* byggist á nákvæmri greiningu á safni 100 texta, en hver þeirra var um 5.000 orð að lengd. Að þessu leyti var fylgt svipaðri aðferð við gerð orðtíðnibókarinnar og í hinni þekktu tíðnirannsókn Kučera og Francis (1967) á bandarískri ensku sem oft hefur verið lögð til grundvallar í þarlandum sálfræðirannsóknum. Sú rannsókn byggði þó á tvöfalt stærra

textasafni en íslenska athugunin. Allir íslensku textarnir voru frá áratugnum 1980–1989. Valdir voru 20 textar af sviðum íslenskra fagurbókmennta, þýddra fagurbókmennta, æviminninga, barna- og unglingabóka og fræðibóka. Lesmálsorð í textasafninu voru alls 519.186. Hvert orð hlaut nákvæma málfræðigreiningu svo unnt yrði að fella hverja orðmynd undir viðeigandi uppflættiord. Alls reyndust mismunandi orðmyndir vera 59.343 en ólík uppflættiord voru 31.876 (til skýringar á þessum hugtökum má benda á að uppflættiordið *maður* er til í mörgum ólíkum orðmyndum, *mann*, *menn* og svo framvegis). Lág tíðniordin í þessari tilraun höfðu tíðnina 2, 3 eða 4. Auk þess var miðað við að þau kæmu að minnsta kosti fyrir í tveimur textasýnum (af textunum 100). Tíðni hátíðniordanna var á bilinu 28 til 591 (miðgildi 93,5). Textatíðni þeirra var á bilinu 20 til 63 (miðgildi 31,5). Til samanburðar má geta þess að algengasta orðið í íslensku samkvæmt *Orðtíðnibókinni* er samtengingin og en tíðni hennar mældist 22.247. Orðið kom vitaskuld fyrir í öllum textunum 100. Í tilrauninni er því sneitt fram hjá allra algengustu orðunum. Öll orðin voru tvíkvæð og byrjuðu á samhljóði.

Þátttakendur. Þátttakendur voru 28 nemendur í sálfræði við Háskóla Íslands. Móðurmál þeirra var íslenska. Tilraunaþátttakan var metin til eininga í námskeiði sem ber heitið *Þátttaka í sálfræðutilraunum*.

Framkvæmd. Tilraunin var keyrð á Dell-tölvu með 17 tommu skjá en upplausnin á honum var 1024 x 768 myndeindir. Tilrauninni var stjórnað af sérstöku forriti, *E-prime system for psychological experimentation*. Á undan tilraunumferðunum 60 komu 10 æfingaumferðir. Hver umferð í tilrauninni var byggð upp með eftirfarandi hætti: Fyrst birtist áhorfsmerki (stjarna) á miðjum skjánum í 500 millisekúndur (ms). Hlutverk þess er að draga athygli þátttakandans að miðjum skjánum. Þessu næst birtist eitt áreitanna, orð á miðjum skjánum og við það hófst tímatakan í tölvunni. Verkefni þátttakenda var að lesa orðið eins hratt og þeir gátu. Hljóðnemi var tengdur við sérstakan svarbúnað (*Serial Response Box*) sem tengdur var tölvunni þannig að tímatakan stöðvaðist um leið og hljóðnemin veitti nægilega sterku hljóðboði viðtöku. Við raddsvörun hvarf orðið jafnskjótt af skjánum og stutt hlé (750 ms) varð áður en næsta orð var birt. Næmi hljóðnemin ekki nógu sterkt boð til að stöðva tímátökuna hvarf orðið af skjánum eftir 1500 ms. Orðin voru sýnd með 19 punkta Courier-lettri á skjánum. Þau birtust í handahófsröð.

Sjálftilraunin var tekin upp á segulband. Eftir að tilraun lauk var upptakan yfirfarin til að meta hvort einhver utanaðkomandi hljóð (hósti eða slíkt) gæti hafa truflað raddsvörunarbúnaðinn og einnig til að telja röng svör eða hik í lestri. Allt slíkt var skráð.

Niðurstöður og umræða

Hjá tveimur þátttakendum voru fá svör skráð sem bendir til þess að þeir hafi ekki talað nógu hátt í raddnemann. Svörum þeirra var því sleppt í útreikningum. Gild svör hinna 26 þátttakendanna voru 1522 (af 1560 mögulegum). Voru 770 gildir svartímar við hátíðniorðum en 752 gildir svartímar fyrir lágtíðniorð. Meðalsvartími í heild var 452,7 ms. Meðalsvartími fyrir hátíðniorð var 445,4 ms og 460,1 ms fyrir lágtíðniorð. Það t -próf leiðir í ljós að svartíamunur há- og lágtíðorða, 14,7 ms, er tölfræðilega marktækur, $t(25) = 7,264$, $p < 0,0001$; hrifstærðin er há, $r_{\text{effect}} = 0,82$.

Þessi tilraun sýnir að orðtíðnin, með þeim hætti sem hún mældist í *Íslensku orðtíðnibókinni*, hefur áhrif á lestrartíma orða í íslensku. Mismunur lestrartíma há- og lágtíðniorða mælist hér 15 ms sem er nokkru minni munur en í rannsóknum á enskumælandi þátttakendum (Rayner og Pollatsek, 1989) og svartímarnir eru reyndar nokkru styttri en í enskum og bandarískum rannsóknum. Ekki er hlaupið að því að gera sér grein fyrir því af hverju það stafar. Hér kann að skipta máli að íslenska ritmálið er reglulegra en hið enska og hljóðkerfislega er málið einnig einfaldara að því leyti að áhersla fellur ætíð á fyrsta atkvæði í íslensku. Þetta kann að skipta máli þar sem lítil óvissa er um framburð í íslensku. Frekari rannsóknir þarf hér ef grafast á til botns í þessu og væri þá ástæða til að leita einnig samanburðar við önnur mál en ensku.

Tilraun 2

Í þessari tilraun er mældur nefnunartími mynda sem birtast á tölvuskjá. Myndirnar eru sóttar í þekkt myndasafn Snodgrass og Vanderwarts (1980) sem mikið hefur verið notað í sálfræðilegum rannsóknum. Hér er um að ræða safn 260 línuteikninga af margvíslegum hversdaglegum hlutum, dýrum, ávöxtum, líkamshlutum og fleiru. Sýnishorn af tveimur teikningum er að finna á mynd eitt.

Það er mikilvægt fyrir samanburð á rannsóknum á nefnunartíma milli ólíkra málsvæða að notuð séu sambærileg áreiti í ólíkum tilraunum. Að þessu leyti hentar myndasafn Snodgrass og Vanderwarts vel enda hefur það verið notað í fjölda rannsókna í ólíkum löndum. Eiginleikar teikninganna voru upphaflega kannaðir í Bandaríkjunum þar sem safnað var viðmiða um það hversu vel fólki bæri saman í að velja teikningunum heiti (heitis-

Mynd 1. Tvær teikningar úr safni Snodgrass og Vanderwarts (1980)

samræmi), hversu kunnugir hlutirnir voru (kunnugleiki, hann var metinn á talnakvarða), hversu vel teikningin svaraði til þess sem fólk gerði sér í hugarlund þegar það fékk að vita heiti hlutarins án þess að sjá myndina (ímyndarsamræmi, einnig metið á talnakvarða).

Nýlega hefur sambærilegra viðmiða verið aflað frá öðrum málsvæðum, Bretlandi, (Barry, Morrison og Ellis, 1997), Spáni (Cuetos, Ellis og Alvarez, 1999) og Íslandi (Jörgen Pind o. fl., 2000). Í þessum athugunum hefur verið bætt við mati á því hvenær fólk telur sig hafa lært viðkomandi heiti (metinn orðanámsaldur) og í íslensku og bresku rannsóknunum var auk þess aflað gagna frá börnum á aldrinum 2–16 ára á því hvenær þau raunverulega læra heiti viðkomandi hlutar (hlutlægur orðanámsaldur).

Aðferð

Áreiti. Notaðar voru 175 línuteikningar úr myndasafni Snodgrass og Vanderwarts (1980) sem höfðu verið skannaðar og færðar í stafrænt form.

Þrjú skilyrði voru sett við val á myndum í tilraunina: 1) Samræmi í heitavali varð að vera hærra en 70%. 2) Námsaldur heita varð að vera tiltækur á grundvelli rannsóknarinnar sem áður hafði verið gerð í leik- og grunnskólum (Jörgen Pind o.fl., 2000). 3) Loks varð tíðni heitisins að vera tiltæk í *Íslensku orðtíðnibókinni*.

Samtals uppfylltu 175 af 260 myndum í safni Snodgrass og Vanderwarts þessi skilyrði og voru þær því valdar í tilraunina.

Þátttakendur. Þátttakendur voru hinir sömu og í fyrri tilrauninni.

Framkvæmd. Tilraunin var keyrð á tölvu í forritinu *E-Prime*. Henni var skipt í tvo bálkka og voru 88 áreiti í fyrri hluta en 87 í síðari hlutanum. Þátttakendur gátu tekið sér hlé milli hlutanna. Hver umferð hófst á 500 ms áhorfsmerki á miðjum skjánum en síðan birtist ein myndanna. Hún var á skjánum í 2000 ms eða þangað til tölvubúnaðurinn nam raddsvörunina,

heiti hlutarins á myndinni. Hlé var gert í 750 ms milli umferða. Sjö æfinga-umferðir voru hafðar á undan tilrauninni og voru þá notaðar aðrar myndir úr myndasafni Snodgrass og Vanderwarts. Tilraunin var tekin upp á segulband. Að lokinni tilrauninni var upptakan yfirfarin til að athuga hvort heitin, sem þátttakendur völdu hlutunum, voru hin sömu og valin höfðu verið í rannsókn Jörgens Pind og samstarfsmanna (2000). Ef heitið var annað taldist það villusvör. Auk þess var kannað hvort trúfandi hljóð gætu hafa haft áhrif á raddnemann og voru slíkar svaranir einnig taldar til villna.

Niðurstöður og umræða

Hjá fimm þátttakendum voru mörg dæmi um að raddneminn hafði ekki numið svör þeirra og var gögnum þeirra því sleppt í framhaldinu. Alls voru 4025 svör hjá öðrum þátttakendum. Af þeim voru sjö svör styttri en 200 ms sem voru reiknuð sem villusvör.

Meðalsvartími rétttra svara var 804,9 ms, miðgildi 739 ms og umhverfumeðaltal 749 ms. Hér á eftir verður notast við umhverfumeðaltalið í frekari útreikningum. Umhverfumeðaltalið (U) reiknast með þessum hætti:

$$\frac{1}{U} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{1}{x_i}$$

Umhverfumeðaltalið hefur þann eiginleika að draga úr skekkju sem ætíð er fyrir hendi í dreifingu á svartímamælingum.

Fjórar myndir höfðu færri en 10 rétt svör hjá þátttakendum og er þeim sleppt í eftirfarandi samantekt á niðurstöðum sem byggir því á svörum við 171 mynd.

Tafla eitt sýnir fylgni umhverfumeðaltals svartíma við *heitissamræmi*, *kunnugleika*, *metinn orðanámsaldur*, *blutlægán orðanámsaldur*, *textafjölda* og *lografall orðtíðninnar*, *orðlengd í atkvæðum* og *í stöfum*. Allar þessar breytur eru sóttar í rannsókn Jörgens Pind og samstarfsmanna (2000). Taflan leiðir í ljós að hæst er fylgni svartíma við raunverulegan orðanámsaldur ($r = 0,54$), en nokkru lægri við metinn orðanámsaldur ($r = 0,46$). Fylgnin við lografall orðtíðninnar er enn lægri, $r = -0,32$ (lografallið er notað til að jafna dreifingu í orðtíðnimælingum). Af þessu má ráða að orðanámsaldur hefur sterkari tengsl við svartímamann en orðtíðnin.

Fjölbreytuaðhvarfsgreining var gerð þar sem nefnunartíminn var háða breytan en hlutlægur orðanámsaldur, heitissamræmi, kunnugleiki, ímynda-

Tafla 1. Fylgni svartíma í tilraun 2 við ýmsar breytur sem lýsa mismunandi eiginleikum þeirra árcita sem notuð voru

	Svartími	Heitissamræmi	Kunnugleiki	Ímyndarsamræmi	Hlutlegur orðanámsaldur	Metinn orðanámsaldur	Textatíðni	Log orðtíðni	Orðlengd (stafir)	Orðlengd (atkvæði)
Svartími	1.000									
Heitissamræmi	-0,296†	1.000								
Kunnugleiki	-0,430†	0,096	1.000							
Ímyndarsamræmi	-0,145	0,422‡	0,073	1.000						
Hlutlegur orðanámsaldur	0,538†	-0,249‡	-0,372‡	-0,012	1.000					
Metinn orðanámsaldur	0,459†	-0,150*	-0,613‡	0,023	0,747†	1.000				
Textatíðni	-0,274†	0,063	0,488†	-0,034	-0,283‡	-0,471†	1.000			
Log orðtíðni	-0,323†	0,031	0,504†	-0,053	-0,376†	-0,534†	0,868†	1.000		
Orðlengd (stafir)	0,166*	-0,005	-0,074	-0,019	0,265†	0,280†	-0,333†	-0,400†	1.000	
Orðlengd (atkvæði)	0,146	0,111	-0,123	0,088	0,285†	0,299†	-0,362†	-0,431†	0,835†	1.000

†p<0,001; ‡ p<0,01; * p< 0,05

Tafla 2. Niðurstöður fjölbreytuaðhvarfsgreiningar í tilraun 2

	Beta	Staðalvilla	t-gildi	p-gildi
Hlutlægur orðanámsaldur	55,063	10,212	5,392	<0,0001
Heitissamræmi	-21,120	10,032	-2,105	0,0368
Kunnugleiki	-34,735	10,670	-3,255	0,0014
Ímyndasamræmi	-8,781	9,776	-0,898	0,3704
Orðalengd	3,795	9,851	0,385	0,7005
Log orðtíðni	-6,142	11,341	-0,542	0,5888

samræmi, orðalengd (stafir) og log orðtíðni voru óháðar breytur. Breyturnar voru keyrðar sem staðaleinkunnir. Niðurstaða greiningarinnar sýnir $R = 0,620$, $F(6,164) = 17,054$, $p < 0,0001$. Niðurstöður einstakra breytna eru gefnar í töflu tvö. Þrjár þeirra reynast tölfræðilega marktækar, orðanámsaldur, heitissamræmi og kunnugleiki. Þessar breytur hafa einnig reynst marktækar í öðrum rannsóknum sem hafa áður birst (Barry o. fl., 1997; Cuetos o. fl., 1999; Snodgrass og Yuditsky, 1996) – þótt í sumum þeirra hafi reyndar verið stuðst við metinn orðanámsaldur frekar en hlutlægan eins og hér er gert.

Tvær fyrri rannsóknir (Barry o. fl., 1997; Snodgrass og Yuditsky, 1996) hafa einnig leitt í ljós marktæk áhrif orðanámsaldurs á nefnunartíma áreita í safni Snodgrass og Vanderwarts (1980). Báðar þessar rannsóknir voru gerðar á enskumælandi þátttakendum. Nýlega var slík tilraun gerð á spænskumælandi fólki (Cuetos og aðrir, 1999) og nú á Íslandinum. Þessum rannsóknum ber öllum saman um að orðanámsaldur sé marktæk forspárbreyta fyrir nefnunartíma. Þeim ber einnig saman í því að áhrif heitissamræmis og kunnugleika reynast marktæk. Orðtíðnin reyndist hafa marktæk áhrif í hinum erlendu rannsóknum en ekki í hinni íslensku. Ekki er vel ljóst hvers vegna það er. Rétt er þó að minna á að ekki hafa allar erlendar rannsóknir sýnt marktæk áhrif orðtíðni á nefnunartíma (t.d. Morrison, Ellis og Quinlan, 1992). Staða orðtíðninnar að þessu leyti verður því að teljast óviss. Einnig er hugsanlegt að sú staðreynd að *Íslenska orðtíðnibókin* byggist á könnun á frekar takmörkuðu safni texta (um hálfri milljón lesmálsorða) valdi því að tölur um tíðni orða í íslensku séu ekki jafn marktækar og í erlendum rannsóknum. Til dæmis kemur fram hjá Jörgen Pind og samstarfsmönnum (2000) að 39 myndheiti í safni Snodgrass og Vanderwarts fundust ekki í *Orðtíðnibókinni* og heiti 40 mynda höfðu tíðnina 1. Stærra orðasafn hefði væntanlega leitt í ljós nákvæmari sundurgreiningu í tíðni þessara 80 áreita.

Hvað sem þessu líður er ljóst að rannsóknin styður þá niðurstöðu sem fram hefur komið í rannsóknum erlendis að orðanámsaldur sé sá þáttur sem hefur mest áhrif á nefnunartíma. Af þessu má ráða að orðanám barna ræður miklu um það með hvaða hætti „orðabók hugans“ verður til og hvaða eiginleikum hún er gædd. Margvíslegar tilraunir hafa verið gerðar til að þróa líkön til að lýsa þessu orðanámi og þá meðal annars með svonefndum netkerfislíkönum. Slík líkön geta auðveldlega gert grein fyrir orðtíðni-hrifum (Seidenberg, 1989). Nýlega hafa svo Ellis og Lambon Ralph (2000) greint frá netkerfislíkani sem sýnir áhrif orðanáms með svipuðum hætti og komið hefur fram í þeim tilraunum sem að ofan hafa verið raktar.

Heimildir

- Barry, C., Morrison, C. M. og Ellis, A. W. (1997). Naming the Snodgrass and Vanderwart pictures: Effects of age of acquisition, frequency, and name agreement. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 50A, 560–585.
- Carroll, J. B. og White, M. N. (1973). Word frequency and age of acquisition as determiners of picture-naming latency. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 25, 85–95.
- Cuetos, F., Ellis, A. W. og Alvarez, B. (1999). Naming times for the Snodgrass and Vanderwart pictures in Spanish. *Behavior Research Methods, Instruments and Computers*, 31, 650–658.
- Ellis, A. W. og Lambon Ralph, M. A. (2000). Age of acquisition effects in adult lexical processing reflect loss of plasticity in maturing systems: Insights from connectionist networks. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 26, 1103–1123.
- Ellis, A. W. og Morrison, C. M. (1998). Real age-of-acquisition effects in lexical retrieval. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 24, 515–523.
- Jörgen Pind, Friðrik Magnússon og Stefán Briem. (1991). *Íslensk orðtíðnibók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jörgen Pind, Halla Jónsdóttir, Hjördís Björg Tryggvadóttir og Frosti Jónsson. (2000). Icelandic norms for the Snodgrass and Vanderwart (1980) pictures: Name and image agreement, familiarity, and age of acquisition. *Scandinavian Journal of Psychology*, 41, 41–48.
- Jörgen Pind og Hjördís Björg Tryggvadóttir. (2002). Determinants of picture naming times in Icelandic. *Scandinavian Journal of Psychology*, 43, 221–226.

- Kučera, H. og Francis, N. (1967). *Computational analysis of present-day American English*. Providence: Brown University Press.
- Morrison, C. M., Chappell, T. D. og Ellis, A. W. (1997). Age of acquisition norms for a large set of object names and their relation to adult estimates and other variables. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 50A, 528–559.
- Morrison, C. M., Ellis, A. W. og Quinlan, P. T. (1992). Age of acquisition, not word frequency, affects object naming, not object recognition. *Memory and Cognition*, 20, 705–714.
- Oldfield, R. C. og Wingfield, A. (1964). The time it takes to name objects. *Nature*, 202, 1031–1032.
- Preston, K. A. (1935). The speed of word perception and its relation to reading ability. *Journal of General Psychology*, 13, 199–203.
- Rayner, K. og Pollatsek, A. (1989). *The psychology of reading*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Seidenberg, M. S. (1989). Visual word recognition and pronunciation: A computational model and its implications. Í W. Marslen-Wilson (Ritsstj.), *Lexical representation and process* (bls. 25–74). Cambridge, MA: MIT.
- Snodgrass, J. G. og Vanderwart, M. (1980). A standardized set of 260 pictures: Norms for name agreement, image agreement, familiarity, and visual complexity. *Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory*, 6, 174–215.
- Snodgrass, J. G. og Yuditsky, T. (1996). Naming times for the Snodgrass and Vanderwart pictures. *Behavior Research Methods, Instruments and Computers*, 28, 516–536.

Sálsálarfræði eða hughugarfræði: Sögustund um atferlishyggju¹

Magnús Kristjánsson

Þegar Watson (1913) birti ávarp atferlissinnans (*behaviourist*) var honum yfirleitt vel tekið (Cohen, 1979; Woodworth, 1965). Meira að segja sá sem hann deildi hvað harðast á, Titchener (1914), tók honum vel og hafði séð það svartara. Kannski er það ekkert skrítið; Watson sótti sér fyrirmyndir í verkum Fechners, Ebbinghaus, Cattells, Donders, Galtons og Thorndikes, svo nokkrir séu nefndir, og fór síður en svo í felur með það. Um nokkurn tíma höfðu menn líka rætt um aukagetukenninguna (*epiphenomenalism*), þá kenningu að innistöður (*qualia*) séu afurð efnis en hafi engan orsakamátt sjálfar, og eru þar líklega frægust rit Williams James (1890, 1904). Samtíðarmenn Watsons sögðu hann varla hafa nokkuð nýtt fram að færa (Leahey, 1992, 2000; Titchener, 1914; Woodworth, 1965). En samt hefur hann haft þau áhrif – eins og gjarnt er um verur í sköpunarsögum – að fólk er enn að æsa sig yfir honum og öllu því sem það heldur, yfirleitt með röngu, að hann hafi leitt yfir mannkynið. Watson bardist ekki einn við alla fyrir en í kvennamálum sínum. Hann er því andhetja, en líka höfuðþaur í sköpunarsögu.

Hér á eftir sletti ég nokkrum sinnum útlensku eins og stjórn málafræðingur. Það helgast af því, að ég fjalla um stefnur útlenskra manna.

Hvað eftir annað er tilkynnt um andlát atferlishyggjunnar (*behaviorism*). En oftast láist að tilkynna hvaða skepna sé dauð, en það vill maður vita, einkum hvernig hún fer að því að deyja svona oft. Dánardagur hefur stundum verið tilgreint af mikilli nákvæmni, og ekki skal það vanþakkað. Sumir segja það hafa verið daginn sem ritdómur Chomskys um bók eftir B. F. Skinner birtist 1959. Uppáhaldsdagur minn er 11. september 1956, þegar haldin var ráðstefna í MIT, sem ýmsir telja að marki upphaf hugfræða (*cognitive science*).

Furðu margir halda, að atferlishyggja sé sérstakt viðfangsefni, svona rétt eins og sjónskyn er viðfangsefni í sálfræði; nú séu menn hættilir að rann-

---

1 Ég þakka Sigurði J. Grétarssyni, Andra Steinþóri Björnssyni og Guðrúnu Arnarsdóttur fyrir yfirlestur og góðar ábendingar.

saka atferli og stefnan því dauð. Aðrir láta eins og skilorðsbundin viðbrögð (*reflexes*) séu eina viðfangsefni atferlissinna, ef ekki stefnan sjálf. Dvínandi áhugi á þeim leiðir því til dauða stefnunnar. Á síðari tímum hefur þó sálfræði Skinners líklega slegið öll met. Atferlisstefna er þá sálfræði Skinners (Leahey, 2000). Úr því að Skinner er fallinn frá, hlýtur atferlisstefnan að vera það líka.

Algengir frasar – ekki síst í inngangsbókum – eru, að atferlishyggi sé *stimulus-response* sálfræði. Ekki er ljóst hvað átt er við. Langt fram eftir öldinni sem leið merktu þessi orð reyndar það sem nú kallast frum- og fylgibreyta. Slíkt getur ekki greint atferlishyggi frá öðru – og nýtt orðfæri í þeim efnum er harla rýr uppistaða í dánarvottorði.

Þá heyrst líka sagt, að atferlissinnar geti ekki fengist við tilfinningar eða geðshræringar, enda séu slík vitundarfyrirbæri með öllu lokuð fyrir atferlissinum. En í þokkabót hafi þeir verið svo frekir, að enginn hafi þorað að fást við tilfinningar, hvað þá hugsun og skynjun, um áratugaskeið. Þessari kúgun á ekki að hafa létt af sálfræði fyrr en upp úr 1960. Þetta er auðvitað fjarri sanni. Ég hyggst í þessum lestri varpa ljósi á þessi ósannindi – og skýra nokkuð baksvið þeirra dóma sem iðulega birtast í andlátsfregnum af atferlishyggi.

Fyrst er að nefna, að Watson var sjálfur áhugasamur um geðshræringar (Watson, 1931), sem frægt er, enda má segja að hann hafi verið flæmdur frá Johns Hopkinsháskóla fyrir slíkan áhuga. Watson harmaði það raunar mest að hafa orðið að hætta rannsóknum á geðshræringum (Cohen, 1979) eftir að hann missti stöðuna.

Nú má vel vera að sálfræðingar hafi verið deigir við geðshræringar framan af öldinni; það mætti auðvitað kanna í *Psychological Abstracts* og mig grunar, að niðurstöður gætu komið á óvart. Hitt er víst, að yfirlýstir atferlissinnar stunduðu rannsóknir á geðshræringum af fullum krafti, eftir að Watson hraktist yfir í auglýsingasálfræðina. Ég nefni af handahófi Mowrer, Neal Miller og Wolpe. Það er líka rangt að rannsóknir á geðshræringum hafi tekið sérstakan fjörkippl með hinni svonefndu kognítífu byltíngu. Hinir eiginlegu kognítífistar, tölvulíkingamenn, sem komu fram á 6. og 7. áratug aldarinnar, voru alveg lausir við tilfinningamálin. Þeir töldu þau ekki á sinni könnu, enda væru geðshræringar utan við yrðingar, og þá hvorki sannar né ósannar. Þeir töldu líka, að einu gildi hvort vitundarlíf kæmi viðfangsefni þeirra nokkuð við (Fodor, 1990). Þeir voru því aukagetusinnar í raun, nauðalíkt sumum fyrirrennrum sínum í atferlishyggi.

Það hefur heyrst svo oft, að ekki tekur því að nefna heimildamenn, að atferlissinni sé einkum sá sem neyðist til að stunda ágiskanir um sálarlíf bræðra sinna og systra, rétt eins og hann væri staddur hjá karlinum í

Tunglinu. Og til þessara ágiskana hefur hann ekkert til marks nema merkingarlausar hreyfingar, sem hann kallar atferli. Hann þykist raunar hafa ráðið af sjálfum sér, að hreyfingunum fylgi oft hræringar í sálinni. Úr þessu býr hann sér smám saman til mannskilning, sem þó verður aldrei nema safn af bráðabirgðatilgátum. Í raun veit hann ekki sitt rjúkandi ráð. Hann skilur engan.

Það merkilega við þennan atferlissinna er, að hann líkist mjög Kartista, tvíhyggjumanni, að velta fyrir sér vandanum um sálarlíf annarra manna. Samband hugar og líkama er í slíkri hyggju hendingum háð. Hugur er eitt – líkami annað, og við botnum lítið í sálarlífi annarra manna nema með samlíkingu af okkur sjálfum (*introspection by analogy*).

Watson hefði gefið lítið fyrir svona atferlissinna, enda var það einkum tvennt sem hann amaðist við. Fyrst var svokölluð tilraunasjálfskoðun (*Selbstbeobachtung, systematic eða experimental introspection*) hjá fólki og svo líkingarsjálfskoðun á dýrum. Hvort tveggja á rætur í Kartisma, þótt Descartes beri ekki alla ábyrgð á því sjálfur.

Tilraunasjálfskoðun má rekja til Wilhelms Wundt (1897, 1904), sem iðulega er – ranglega reyndar – nefndur upphafsmaður tilraunasálfræði. Ungir menn hópuðust til hans í Leipzig hvaðanæva (Cattell, 1888, 1928) til þess að nema fræði hans á síðustu áratugum 19. aldar. Margir þeirra urðu síðan frumkvöðlar í sálfræði, einkum í Þýskalandi og Bandaríkjunum (Cattell, 1928). Sjálfskoðun að hætti Wundts átti að komast hjá göllum hinnar óformlegu sjálfskoðunar, sem stunduð var af heimspekingum á borð við Descartes og Locke; sú sjálfskoðun var einskis nýt í augum Wundts.

Á þessum tíma töldu menn það eitt af forgangsverkefnum í sálfræði að kanna hvað gerðist í vitund, einkum við skynjun. Framfarir voru miklar í líffræði. Wundt taldi, að hún gæti ekki náð til vitundar, enda væri vitundin ekki opinber, eins og viðfangsefni náttúrufræðinga. En hvernig átti þá að gera hana að rannsóknarefni? Fechner og Weber, upphafsmenn skynfræðinnar (*psychophysics*), og réttnefndir upphafsmenn tilraunasálfræði, höfðu fyrir miðja öldina beitt tilraunum á alls konar skynsvið manna og fundið, að þar laut margt stærðfræðilegum lögum. Skynfræðin er hins vegar ekki grein af sjálfskoðun (Titchener, 1907, 1912a). Hún er 3. persónu grein þar sem gagnasöfnum byggist á hárfínnum samanburði áreita, ólíkt sjálfskoðun. Hins vegar reyndu sjálfskoðarar, einkum í Würzburg, að finna út hvað gerðist í vitund manna í skynfræðitilraunum.

Þó er talið að Wundt, hafi sótt hugmyndina til skynfræðinnar – og raunar líka til edlisfræðinga. Lausn hans var að hafa áreiti, sem voru skilgreind nákvæmlega eins og í skynfræðinni, þannig að þeim mætti breyta

að vild. Með þessu móti átti að takast að kalla fram samskonar innistöður í vitundinni frá einu skipti til annars og frá einum sjálfskoðara til annars. Titchener (1907) segir, að með þessu verði sjálfskoðun lítt frábrugðin því þegar náttúrufræðingur finnur bjöllu og setur í kassa. Að vísu sé ekki hægt að senda öðrum vitundarfyrirbærin svo að þeir geti skoðað þau, en það breyti litlu; ekki þurfi annað en endurtaka tilraunirnar. Slík sjálfskoðun var þó ekki á hvers manns færi. Þjálfar þurfti menn sérstaklega, því þeir voru í hlutverki rannsakandans; viðfangsefnið og rannsakandinn voru í einum og sama manningum (Köhler, 1930; Titchener, 1907, 1912a, 1912b; Wundt 1897, 1904).

Nú vefst það ekki sérstaklega fyrir mönnum að þjálfar venjulega tilraunasálfræðinga. En sjálfskoðunarfræðinga? Hvernig á að þjálfar þá, ef allt sem skoða á telst í lokuðum heimi. Mikilvægt þjálfunarverkefni var að fordást áreitisvilluna (*stimulus error*; sjá villulista í Titchener, 1912c). Hugmyndin um þessa villu byggist á greinarmuninum á skynhrifum (*sensation*) og skynjun (*perception*) (Köhler, 1930). Menn höfðu lengi velt því fyrir sér hvers vegna við sjáum ferhyrningslaga borð eins og ferhyrning en ekki tígul eða trapisu, sem er reyndin frá flestum sjónarhornum. Eða hvers vegna við sjáum hring eins og hring, en ekki sporöskju sé horft skáhallt á hann. Í listaskólum var nemendum kennt að mála eftir litmyndum í grátónum og menn höfðu rannsakað hið mikla misræmi sem er á skynjadrri birtu á hlut sem maður veit, að er nær svartur, og öðrum sem maður veit, að er hvítur, þrátt fyrir að sá hvíti varpi minni birtu en sá svart. Með því að sjá ekki lengur hverjir hlutirnir eru og í hvaða samhengi, til dæmis með því að horfa á þá í gegnum smágöt, hverfur þessi sýn.

Sjálfskoðendur áttu að þjálfast í slíkri samhengislausri sýn, án þess að hafa til þess önnur tæki en sjálfa sig. Þeir máttu með öðrum orðum aldrei höfða til sjálfs áreitisins, samhengis þess, eða nokkurs sem þeir þóttist sjá í því, heldur áttu þeir að taka eftir því sem gerðist í vitund þeirra, þegar áreitið birtist. Þeir áttu þá að fá einskonar innbyggð gægjugöt hjá sjálfum sér, svo að skynhrifin yrðu hrein. Oftast var bara einn þátttakandi í hverri tilraun, oft kennararnir sjálfir, en stundum líka stúdentar sem þeir höfðu þjálfað.

Öll athugun er normatíf; hún er bundin reglum um rétt og rangt, og þjálfun sjálfskoðendanna hlýtur að byggjast á því. Það er ljóst, að hægt er að þjálfast í að mála eftir litmynd í grátónaskala. Þar getum við, rétt eins og með bjöllum í kassa Titcheners, skoðað aftur, bent og leiðrétt.

En í sjálfskoðun? Hvaða leiðbeiningar átti að nota? Við hvað átti að miða? Ekki var hægt að benda á áreitið eða taka mið af því eins og í mál-araskólanum – þá væri gengið gegn sjálfri hugmyndinni um tilraunasjálfskoðun (Mischel, 1970), sem átti einmitt ekki að byggjast á áreitinu sjálfu

heldur vitundinni sem spratt af því. En þá virðist ókleift að segja mönnum til og sjá, að eitt sé réttara eða betra en annað, og þá er tómmt mál að tala um athugun í þessum tilraunum (Mischel, 1970; Hacker, 1993).

Þegar stúdentar Wundts urðu sjálfir háskólakennarar reyndu þeir sjálfskoðun við fleiri viðfangsefni en Wundt hafði talið gerlegt, svo sem „hugsun“. Einnig bættu þeir aðferðum við kerfið, til dæmis því að spyrja sjálfskoðarann í þau meðan á tilraun stóð. Þjálfari Titcheners í Leipzig og samverkamenn hans í Würzburg ollu uppnámi, þegar þeir sögðust hafa fundið myndlausu hugsun (*imageless thought*) (sjá t.d. Marbe, 1901). Wundt heimilaði ekkert slíkt spurningaflóð. Hann réðst harkalega á þessar niðurstöður og sagði, að aðferðirnar væru svo frábrugðnar þeim sem hann hefði beitt, að ekkert væri að marka þær; hér hefði hin óformlega og ónýta sjálfskoðun verið vakin upp. Meðal annars taldi hann að spyrjandinn hefði kjaft að þátttakendur til þessarar niðurstöðu. Honum datt ekki í hug, að þóknunarhrif ættu hugsanlega við alla sjálfskoðun, líka þá sem hann hafði fundið upp (Humphrey, 1951). Titchener (1912c, 1913) reyndi að endurtaka tilraunir Würzburgarmanna, og auðvitað án árangurs, enda var hann mikill myndhyggjumaður (Titchener, 1909); engin hugsun án mynda kom fram í tilraunum undir stjórn hans. Hann þóttist meðal annars hafa hrakið rök Berkeleys biskups fyrir því, að óhlutstæð hugtök, svo sem þríhyrningur, gætu aldrei orðið að bókstaflegri hugmynd. Í vitund hans blikkuðu tvö eða þrjú horn, þó ekki nógu lengi til að sjá hvort þetta væri heill þríhyrningur. Titchener sagði þessa sýn samræmast hugmynd Lockes um þríhyrning (Titchener, 1909).

Víkjum þá að hliðstæðuinnskoðun. Charles Darwin fól Georgi nokkrum Romanes að stofna samanburðarsálfræði (*comparative psychology*). Sú grein átti að fást við hugarstarf dýra, mismun á tegundum í því efni og komast að því hvernig það hefði þróast. Romanes fórst eins og flestum á þessum tíma, að sjá enga aðra leið en að ætla dýrum sálarlíf á sama hátt og hann þóttist eigna það öðrum mönnum. Þannig gekk hann að því vísu, að Kartíska útgáfan af sambandi huga og líkama væri góð og gild. Hann safnaði sögum af dýrum frá fólki sem hann taldi öðrum sannorðara, einkum dómurum og prestum. Sá sem les þær sögur sér, að þær eru litáðar af atvinnu heimildamanna. Dómari einn segir frá krákuþingi að hausti og sér, svo ekki verður um villst, að krákurnar eru að dæma eina úr sínum hópi fyrir misgjörðir. Hann veit þó ekki hvaða misgjörðir, enda skilur hann ekki fuglamál. Romanes aflaði líka sagna af dýrum sem kunnu ýmislegt fyrir sér í tæknimálum, svo sem að opna dyr. Hann þykist svo setja sig í spor dýranna og spyrja sig hvað hann hefði sjálfur hugsað, ef hann leysti svona verk af hendi. Tökum dæmi: Köttur hefur séð eiganda sinn komast út um dyr.

Allt í einu er kötturinn farinn að gera þetta líka. Hvað hefur gerst? Hann hlýtur fyrst að hafa séð hvernig eigandinn tók í klinkuna. Og hann tekur að velta því fyrir sér hvernig hann geti leikið þetta eftir, enda þráir hann sjálfstæði í ferilmálum. Hann fylgist nú með eiganda sínum, sem beitir hendinni á klinkuna. Þá hugsar hann með sér, hönd...jahá hönd, en ég hef enga hönd...en ég hef loppu og hún samsvarar auðvitað hendinni á eiganda mínum (Romanes, 1882). Og nú get ég komist út þegar mér sýnist. Sem hann svo gerir.

Romanes vissi að þetta var gölluð hugmynd. En hann sá enga aðra leið, nema þá að útiloka alveg hugsanagang hjá dýrum. En þá hefði hann afneitað því fyrirfram sem honum hafði verið gert að rannsaka, nefnilega þróun vits og hugsunar, sem hlyti að vera til í einhverjum mæli hjá dýrum, ef eitthvað væri að marka Darwin. Romanes gengur auðvitað lengra en Descartes þegar hann ætlar dýrum sálarlíf með sömu aðferð og hann telur sig ætla það mönnum.

Hliðstæðurök um vitundarlíf dýra byggjast á því að sálarlíf manna sé vitundarfyrirbæri og sé þekkt hverjum og einum hjá sjálfum sér. Síðan er ályktað, að það hljóti að vera eins hjá mönnum og dýrum. En það var einmitt það sem átti að rannsaka (Mackenzie, 1977). Romanes gefur sér það fyrirfram sem hann átti að athuga. En þetta þýðir líka, að engin leið er að botna neitt í verum sem hafa annars konar háttalag eða skynfæri en menn. Við getum ekkert sagt um ratvísi laxins eða álsins, jafnvel þótt við kynnum kafsund. Með þessu móti verður mestur hluti dýraríkisins útundan (Mackenzie, 1977).

Þótt sálfræði Romanesar sé nú löngu aflögð, voru hugmyndir hans áhrifamiklar þegar tilraunasálfræði dýra hófst af alvöru undir lok 19. aldar. Atferli dýra var skoðað gaumgæfilega, en aðeins til þess að skýra það með hliðstæðusjálfskodun. Atferlið sjálft skipti engu máli, nema til þess að komast að því, hvað dýrið myndi hafa hugsað, þegar það atferlaði. Atferlið skyldu menn Kartískum skilningi – það var partur af hluteðlinu – en það sem þeir töldu falið á bak við það, og skipti öllu máli, var hugsunarháttur dýrsins. Auðvitað hefði Descartes sjálfum aldrei dottið í hug að gera þetta. Watson var neyddur til þess í doktorsritgerð sinni í dýrasálfræði að hafa þennan hátt á, enda var leiðbeinandi hans, Angell, lærður sjálfskodari frá Wundt.

Ein af fáum undantekningum frá slíkri aðferð við rannsóknir á dýrum var Thorndike, sem hafði reynt að komast hjá manngervingu eins og frekast var kostur í doktorsritgerð sinni 1898, sennilega vegna áhrifa frá Lloyd Morgan, og svo Hobhouse 1901 (Mackenzie, 1977; Thorndike, 1911; Woodworth, 1965).

Þetta tvennt, tilraunasjálfskoðun og hliðstæðusjálfskoðun, var sú hugarhyggja (*mentalism*) sem Watson amaðist við 1913 í hinu fræga ávarpi. Watson þótti það skrýtin fræði sem kenndu þátttakendum um, að niðurstöður voru ekki fræðimönnunum að skapi. Og Köhler (1930) staðhæfir, að andóf gegn sjálfskoðunarstefnunni hafi verið óhjákvæmilegt og það hafi birst með atferlishyggjunni. Watson segir í ávarpinu, með nokkrum rétti, að hægt sé að ímynda sér vitundarlíf hjá hvaða dýri sem er án nokkurra athugana, en það sé ekki hægt að hafa þann háttinn á, vilji menn vita hvað dýr geta gert, hvað þau skynja, eða læra. Því fór fjarri, að hann þættist einhver byltingamaður, og mest af því sem hann segir um dýrafræðina hafði Thorndike (1911) líka orðað betur.

Í andlátsfregnum af atferlishyggju er yfirleitt tekið fram, að hugarhyggja hafi verið endurreist eftir miklar bælingar og kúgun atferlissinna, jafnvel fundin upp eða enduruppgötvuð. Var það þessi hugarhyggja Wundts og Romanesar? Fátt bendir til þess – og raunar ekkert (Leahey, 1992, 2000).

Í afmælisriti til eins þeirra sem tilkynnti andlát atferlishyggju fyrir löngu, Georgs Miller, segist Donald Norman (Norman og Levelt, 1988), sem þá var ungur rafmagnverkfræðingur hjá Miller í *The Harvard Center for Cognitive Studies*, hafa spurt Miller einn dag hvað *cognitive* merkti. Það varð fátt um svör, sem Norman þótti skrýtið: Fólkið á stofnuninni „vissi ekki einu sinni hvað nafnið á henni merkti“ (bls. 101). Í viðtali við Baars (1986) segir Miller þá Bruner hafa viljað nefna stofnunina eitthvað *mental* en *mentalistic psychology* fannst þeim vera klifun. Á Íslandi hefði það orðið sálsálarfræði, sem er hálfgerst stam – en Miller var talmeinafræðingur að mennt – og þess vegna völdu þeir *cognitive* í staðinn. Ekki veit ég hvers vegna þeim fannst ekki það sama um *cognitive psychology*, hughugarfræði, ef *cognitive* merkti ekki annað en *mental*. En eitt vissu þeir: Þeir voru á móti atferlishyggju og eiginlega skynfræði líka (Norman og Levelt, 1988). Og hvaða skilning lagði svo Miller í atferlishyggju 1986? Jú, hún var það sama og sálfræði Skinners, sem vann á hæðinni fyrir neðan, og þó ekki nema það, að Skinner efaðist um gildi kenninga á borð við hina hátimbruðu kenningu Clarks Hull. Miller áttaði sig á því, að hugarhyggjan fælist ekki í því að beita hugsmíðum (*hypothetical constructs*), enda voru margir svokallaðir atferlissinnar ekki sparir á þær, og Hull reyndar hálfgerður hugsmíðafíkill. Ef hugarhyggja í sálfræði væri það að beita hugsmíðum væru pípulagnir og eðlisfræði hugrænar (*mentalistic*) greinar – samanber hugtökin þrýstingsjöfnun og aðdráttarkraftur – sem ég held þær séu ekki.

Menn kvarta stundum yfir því, að hugarhyggja sé óljóst hugtak, en það er óþarfí að kvarta. Ég hef gert grein fyrir þeirri merkingu sem Watson og

félagar gagnrýndu. Sálfræðingar eru fyrir löngu hættir að fást um hana. En það er önnur hlið á hugarhyggju, sem alltaf hefur verið virk í sálfræði og það er íbygginn (*intentionality*), íbygginn sálfræði (*belief-desire* eða *propositional attitudes psychology*). Þetta er raunar hin hversdaglega (*commonsense*) sálfræði allra manna og varla dettur neinum í hug, að hún hafi verið endurheimt eða fundin upp á 6. og 7. áratugnum. Þá hafa menn lokað fast að sér í Harvard. Hversdagssálfræði hefur aldrei farið neitt og óparfi að finna upp það sem alltaf hefur verið til. Þessi sálfræði hefur þó ýmsa galla. Til dæmis er ekki hægt að leita frekari skýringa í henni, eins og hægt er að gera í náttúrufræðum. Setningar hennar lúta heldur ekki innsetningarreglunni (*substitutivity of identicals*) með góðu móti, sem þýðir, að vafasamt er að hægt sé að snúa íbyggnum setningum í setningar sem ekki eru íbyggjar. Samt hefur menn lengi dreymt um fella hana að náttúruhyggju, líkamna hana. Íbygginn hugtök, það er flest sálarlífshugtök, gilda fyrst og fremst um manninn, og þau eiga örugglega ekki við grös eða fjöll eða himintungl. Hugarhyggja er því heldur skýrt hugtak og það var kognítífismi líka. Heimspekingarnir vissu að hann snérist um yrðingar, einkum í siðfræði.

Ef ég skil þá gervigreindarmenn rétt sem fóru að skipta sér af sálfræði um 1960, áttu þeir draum, sem þeir héldu að væri að rætast þá og þegar. Þeir trúðu því, að nú tækist að líkamna íbyggnu sálfræðina með hjálp verkhyggju (*functionalism*) Putnams og Fodors. Tölvur eru efnisleg fyrirbæri og menn töldu þær líka íbygginn fyrirbæri. Þær geta fengist við skoðanir (*beliefs*) og svona hér um bil langanir, eins og sagt var. Og rétt er, að þessir menn fylgdu margir hugarhyggju í hinum síðari skilningi sem ég greindi frá hér að ofan, og voru jafnframt hluthyggjumenn (*realists*) um íbyggni (Fodor, 1988, 1990), þótt margir hafi gerst verkfærasinnar (*instrumentalists*) og sumir útrýmingarsinnar (*eliminativists*) í seinni tíð. Auðvitað datt þeim ekki í hug, frekar en góðum og gildum atferlissinum, að efna til 1. persónufræða á ný (Leahey, 1992, 2000) með sjálfskoðun efst á baugi. Og þeir þóttust ekki vera að innleiða íbyggna sálfræði, enda vissu þeir mætavel, að hún hafði aldrei farið neitt eða verið bönnuð. Fyrir mætti nú vera. Þessir gervigreindarmenn gerðu ráð fyrir því, að íbygginn sálfræði þarfnadist skýringar, en hún væri að öðru leyti góð og gild.

Atferlishyggja er ekki ein og afmörkuð stefna. Í húsi hennar eru margar vistarverur. Í skilningi atferlishyggju er atferli ekki bara hreyfingar. Atferli merkir ekki það sama í tvíhyggju og atferlishyggju. Atferlissinnar fást við athafnir í víðasta skilningi (Watson, 1931). Ef eitthvað eitt sameinar þá, er það líklega sú hugmynd, að hugur eða hið sálræna sé ekki eitthvað sem er falið fyrir öðrum. Þeir neita því ekki að menn geti þagað yfir leyndarmálum. En þeir halda að samband þess sálræna og þess sem sumir kalla opinbert

atferli (*overt behavior*) sé ekki hendingum háð, heldur felist hið sálræna að miklu leyti í athöfnunum sjálfum. Atferlissinnar standa því flestir gegn skiptingunni í hluteðli og hugeðli. Stundum sameinast þeir glottandi fyrir framan sjónvarpið þegar fréttamenn spyrja sérfræðinga, hvernig eigi að breyta háttum manna (svo sem lyfjaneyslu, brottfalli úr skólum, tóbaksbrúkun, slóðaskap, eyðslusemi, frekju, ofveiði og ofdrykkju). Og aldrei eru fréttamennirnir glaðari en þegar svarið kemur: Það sem þarf að gera, fyrst og fremst, er að breyta hugarfari fólks. Það þarf hugarfarsbreytingu. Ég mundi segja það.

Atferlissinnunum þykir þá lítið hafa skýrst. Fyrir þeim er spurningin um breytingu á hugarfari hin sama og um breytingu á hegðun. Þeir eru vissir um, að hugurinn er í neyslunni og slóðaskapnum og ofveiðinni. Þeir halda ekki, að hugurinn hafi orðið viðskila við atferlið, sem hafi farið að reykja í laumi fyrir hugarann, drekka sér til óbóta eða eyða um efni fram. Þeir halda að hugurinn sé í gerðum okkar eða athöfnum. Ég er viss um að tilvistarsinnar og margir túlkunarfræðingar halda þetta líka, en það verður að hafa það.

Hugarhyggja hvarf aldrei úr sálfræði, hvað þá að hún hafi orðið til fyrir fjórum til fimm áratugum, enda er með öllu óljóst hvernig á að fjalla um flest viðfangsefni hennar án íbygginnna hugtaka. En sú hugarhyggja kemur því sem breytti miklu, gervigreindarfræðum, lítið við, en þar voru reyndar nýjar leiðir til að gera hið hugræna, hið íbyggna, að náttúrulegum hlutum. Hvort það tekst veit enginn. Ólyginn maður, Jerry Fodor (2001), skrifaði fyrir tveimur árum, að [því miður] væru „svo til allir í hugfræði (*cognitive science*) og hugarspeki einhvers konar atferlissinnar“ (bls. 13-14). Atferlisstefnan er þá ekki dauð! Hún lifir í hugfræðinni. Útrýmingarsinnar biðja okkur að vona hið besta, en búast við hinu versta. En enginn veit hvaða dánarvottorð verða gefin út eftir þá Lokasennu.

Heimildir

- Baars, B. J. (1986). *The cognitive revolution in psychology*. New York: Guilford Press
- Cattell, J. M. (1888). The psychological laboratory at Leipsic [Rafræn útgáfa]. *Mind*, 13, 37-51.
- Cattell, J. M. (1928). Early psychological laboratories [Rafræn útgáfa]. *Science*, 67, 543-548.
- Cohen, D. (1979). *J. B. Watson: The founder of behaviourism*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Fodor, J. A. (1988). *Psychosemantics: The problem of meaning in the philosophy of mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fodor, J. A. (1990). *A theory of content and other essays*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fodor, J. A. (2001). Language, thought and compositionality [Rafræn útgáfa]. *Mind and Language*, 16, 1-15.
- Hacker, P. M. S. (1993). *Wittgenstein: Meaning and mind. Vol. 3 of an analytic commentary on the Philosophical Investigations. Part I: Essays*. Oxford, UK: Blackwell.
- Humphrey, G. (1951). *Thinking: An introduction to its experimental psychology* [Rafræn útgáfa]. London, UK: Methuen.
- James, W. (1890). *The principles of psychology I*, (bls. 128-151 og 176-179). Í W. A. Hillix og M. H. Marx (Ritstj.) (1974), *Systems and theories in psychology: A reader* (bls. 159-168). New York: West.
- James, W. (1904). Does “consciousness” exist? [Rafræn útgáfa] *Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods*, 1, 477-491.
- Köhler, W. (1930). *Gestalt psychology*. London: Bell and Sons.
- Leahey, T. H. (1992). The mythical revolutions of American psychology. *American Psychologist*, 47, 308-318.
- Leahey, T. H. (2000). *A history of psychology: Main currents in psychological thought* (5. útg.). New Jersey: Prentice Hall.
- Mackenzie, B. D. (1977). *Behaviourism and the limits of scientific method*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Marbe, K. (1901). The psychology of judgments (J. M. Mandler og G. Mandler þýddu úr þýsku). Í J. M. Mandler og G. Mandler (Ritstj.) (1964), *Thinking: From association to Gestalt* [Rafræn útgáfa] (bls. 143-147). New York: Wiley.
- Mischel, T. (1970). Wundt and the conceptual foundations of psychology. *Philosophy and Phenomenological Research*, 31, 1-26.
- Norman, D. A. og Levelt, W. J. M (1988). Life at the Center. Í B. Hirst (Ritstj.), *The making of cognitive science: Essays in honor of George A. Miller*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Romanes, G. J. (1882) *Animal intelligence* (bls. 420-422). Í W. A. Hillix og M. H. Marx (Ritstj.) (1974), *Systems and theories in psychology: A reader* (bls. 153-157). New York: West.
- Thorndike, E. L. (1911). *Animal intelligence* [Rafræn útgáfa]. New York: MacMillan.
- Titchener, E. B. (1907). *An outline of psychology* (Frumútgáfa 1897) [Rafræn útgáfa]. New York: MacMillan.
- Titchener, E. B. (1909). *Lectures on the experimental psychology of thought-processes* (bls.13-27, 30-34, 170-183). Í J. M. Mandler og G. Mandler (Ritstj.) (1964), *Thinking: From association to Gestalt* [Rafræn útgáfa] (bls. 167-185). New York: Wiley.

- Titchener, E. B. (1912a). Prolegomena to a study of introspection [Rafræn útgáfa]. *American Journal of Psychology*, 23, 427-448.
- Titchener, E. B. (1912b). The schema of introspection [Rafræn útgáfa]. *American Journal of Psychology*, 23, 485-508.
- Titchener, E. B. (1912c). Description vs. statement of meaning [Rafræn útgáfa]. *American Journal of Psychology*, 23, 165-182.
- Titchener, E. B. (1913). The method of examination [Rafræn útgáfa]. *American Journal of Psychology*, 24, 429-440.
- Titchener, E. B. (1914). On "Psychology as the behaviorist views it" [Rafræn útgáfa]. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 53, 1-17.
- Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20, 158-177. Í W. A. Hillix og M. H. Marx (Ritstj.) (1974), *Systems and theories in psychology: A reader* (bls. 153-157). New York: West.
- Watson, J. B. (1931). *Behaviorism*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co.
- Woodworth, R. S. (1965). *Contemporary schools of psychology* (8. útg.). London: Methuen.
- Wundt, W. M. (1897). *Outlines of psychology* (C. H. Judd þýddi frumútgáfu (1896) úr þýsku) [Rafræn útgáfa]. Leipzig: Engelmann.
- Wundt, W. M. (1904). *Principles of physiological psychology* (E. B. Titchener þýddi 5. útg. (1902) úr þýsku) [Rafræn útgáfa]. London: Swan Sonnenschein.

Skil milli megindlegra og eigindlegra rannsókna í félagsvísindum: Eigindlega óþarfi í megindatriðum

Sigurður J. Grétarsson

Þegar nemendur mínir velja efni fyrir rannsóknæfingar spyrja þeir stundum hvort þeir megi ekki gera eigindlega rannsókn. Ég svara með því að segja þeim að spyrja fyrst athyglisverðrar spurningar og reyna síðan að svara henni með tiltækum ráðum – en þeir skuli forðast orðin *eigindleg* og *megindleg* í skýrslu sinni um rannsóknina. Svo gef ég stundum út yfirlýsingu: Skipting í eigindlega (*qualitative*) og megindlega (*quantitative*) aðferðafræði er gerviskipting. Hún veldur misskilningi. Þá er iðulega gotið til mín hornauga. Vitna ekki heilu doðrantarnir, heilu bókahillurnar gegn þessu? Sanna ekki heilu námskeiðin, heilu háskóladeildirnar að ég hef rangt fyrir mér? Er ekki skipting í megindlega og eigindlega aðferðafræði einhvers konar meginlína – frumhugtak, í rannsóknum í félagsvísindum? Ég vildi fá að skýra aðeins málið.

Ég held ég átti mig á því hvað átt er við með eigindlegri og megindlegri aðferðafræði. En ég held að þar séu ekki tveir vel skilgreindir og aðskildir heimar eins og stundum er látið liggja að. Meginatriði eigindlegrar aðferðafræði, lýsing, túlkun, hugtakaskýring fléttast um alla vísinda- og hugtakasögu og notkun talna og útreikninga líka. En ég held það sé ekki rétt að notkun aðferðar samsvari tilteknum skilningi á vísindum eða forsendum þeirra – til dæmis að notendur eigindlegara aðferða hljóti að vera meiri afstæðishyggjumenn eða meiri áhugamenn um að nota vísindi í þágu tiltekins pólitísku málstaðar. Ég hef reyndar ekkert á móti því að vísindalegar upplýsingar séu nýttar í þágu pólitísku málstaðar – en ætli menn sér það finnst mér það eigi að vera ljóst.

Eigindlegar aðferðir eru auðvitað ekkert eitt. Innan þeirra rúmast fjölbreytt safn aðferða úr ólíkum greinum sem byggjast á mismunandi rannsóknarhefðum og ólíkum forsendum. Tilraunir til þess að lýsa fólki, aðstæðum þess og atburðum af upphöfnu hlutleysi mundu væntanlega

heyra til eigindlegra rannsókna en eru gjörólíkar rannsóknum þar sem rannsakandinn magnar upp rödd skjólstæðingahóps við rýrt hlutskipti til þess að bæta hlutskipti hópsins. Þarna eru að baki ákaflega ólíkar forsendur og ólíkar hugmyndir um hlutverk fræða (sjá t.d. Denzin & Lincoln, 2000).

Magnbundin aðferðafræði er ekki heldur vel afmörkuð. Hún felur ekki í sér eina sýn á rannsóknir, frásagnarmáta eða sjónarhorn. Þar eru á fleti fyrir hefðbundin tilraunahygga með aðaláherslu á marktektarreikninga, rannsóknasnið með einn þátttakanda, sálmælingafræði og þannig áfram. Magnbundin aðferðafræði er því ekkert síður samansafn aðferða en sú eigindlega. Leiðir til flokkunar eru óljósar og ég held að ekkert eitt – ekkert sérstakt – greini þarna á milli. Þó að hugtökin *eigindlegur* og *megindlegur* séu út af fyrir sig skiljanleg þá greina þau ekki skynsamlega á milli kenningarlegra sjónarmiða eða forsendna.

Hlutlæg aðferðafræði hafði djúp áhrif á þróun sálfræðinnar. Hún varð eins konar leiðarstef um áratugaskeið. Efasemdir hinna fyrstu atferlissinna um vitundarsálfræði Wundts og Titcheners voru í rótina aðferðafræðilegar og ný-atferlisstefnan svonefnda átti sér ekki sannfærandi samræmdan kenningagrunn. Það samræmi sem þar var að finna var um aðferð. Aðferðafræðileg atferlisstefna var óljóst bandalag ný-atferlissinna um hlutlæga þriðju persónu sálfræði sem beindist meðal annars gegn 1. persónu lýsingum á inntaki vitundar. Aðferðafræðileg sjónarmið gegndu þá hlutverki fræðilegra forsendna – á kostnað annarra forsendna. Afleiðingin varð oft sterk aðferðafræði utan um hversdagslega sálfræði. Dæmi um aðferðafræðilega forsendu sem setti mark sitt á kenningar í sálfræði var áhersla sálfræðinga á þá lausn að aðgerðarbinda hugtök og telja hlutlæga samsvörun hugtaks og mælanlegs veruleika nægja til þess að réttlæta notkun hugtaks í vísindum. Sú allra meina bót kom niður á þróun kenninga.

Í þessu andrúmslofti var lagður grunnur að magnbundinni aðferð – hlutlægar mælingar, tölfræðileg meðhöndlun gagna, marktektar- og fylgniprófanir í félagsvísindum hlutu eldskírn sína meðal atferlissinna. Innan sálfræðinnar hefur því myndast aðferðalager og sérstök afstaða til aðferðar sem hefur sett mark sitt á greinina. Hún er jarðbundin og íhaldssöm, fastheldin á kröfur um hlutlæg rök með kenningum og árangursmælingar á hagnýtum vettvangi. Nokkur samtvinnan aðferðafræði og tölfræði er einn þáttur þessa sjónarmiðs. Þessi aðferðafræði hefur um margt verið styrkur hefðbundinnar sálfræði.

En hefðbundin aðferðafræði sálfræðinnar hefur líka haft nokkur vandkvæði í för með sér. Sammerkt með flestum þessum vanda er sannfæring um að tölur og tölustafir geti komið í staðinn fyrir kenningu. Að tölfræði sé aðferðafræði. Hluti af því er að aðgerðabinding svífur enn yfir vötnum

sem heimspekikening – samanber þá speki að sé eitthvað til, þá sé það til í einhverju magni. Og það sem er til í magni er hægt að mæla magnbundið. Frá þessu er stutt í þá niðurstöðu að mæling sé rétt ef hún er gerð og annað sé einfaldlega ekki til athugunar. Þá er þáttur kenningar fyrir borð borinn og þáttur sjónarhorns er hunsaður.

Þegar aðferð kemur í staðinn fyrir kenningarlegar forsendur – og jafnvel í staðinn fyrir kenningu – þá er stundum skammt yfir í vísindatrú, eða yfirlæti af því tagi að vísindalegar rannsóknir muni skýra til fulls öll furðuverk lífsins – að hún sé jafnvel langt komin með að gera það. Fræðimaður með þá kenningu tekur gjarnan til við ótímabæra magnbindingu og skalagerð – til dæmis þegar hann athugar börn í framandi menningu. Niðurstaðan verður í besta falli villandi – og oft líka kjánaleg.

Sumir hafa líka tölfræðireikninga í stað kenningar. Þeir reikna marktaktarmörk þar sem engin þörf er á þeim, til dæmis þegar upplýsingar um allt þýðið eru tiltækar, þegar sambönd eru normatíf en ekki raunvís og þegar engin þörf er á slíkum upplýsingum. Jacob Cohen (1994) gerir grín að núlltilgátuprófunaræðinu í grein með fyrirsögninni: Jörðin er hnöttótt ($p < 0,05$). Sumir virðast halda að hagstæð marktaktarpróf koma í stað skýringa á innra réttmæti – bara ef niðurstaðan er marktæk við nógu lágt líkindagildi hlýtur rannsóknin að vera góð. Bakhliðin á þeirri umræðu eru svo ábúðarmiklar bollaleggingar – stundum í pólitísku þrasi – um meint stórmerki sem eru þegar að er gáð vel innan við staðalvillu þess mismunar sem er til umfjöllunar. Allt er þetta til ama, en varla neinn sérstakur eiginleiki megindlegrar aðferðafræði. Fremur hluti af litrófi lífsins. Sálfræðingar eru flestir vaknaðir af draumnum um eitt endanlegt og hlutlægt sjónarhorn.

En niðurstaðan af þeirri vakningu er ekki að vandinn sem aðferðafræðilegu atferlissinnarnir reyndu að leysa hafi gufað upp. Það að ekkert eitt hlutlægt og óháð sjónarhorn sé til þýðir ekki að öll sjónarhorn séu jafngóð og engin leið sé til að gera upp á milli. Nú er einmitt sérstök og rík ástæða til þess að þróa og ræða kenningu, forsendur og sjónarhorn. Niðurstaðan af nýrri heimsýn er ekki heldur sú að sálfræðingar hafi nú valkost – geti valið sér annað hvort eigindlega eða megindlega aðferð – og kveðji síðan þá sem kjósa á annan veg og sjái þá ekki framár.

Einn megingallinn í aðferðafræðilegu atferlishyggjunnar var að hafa aðferðafræði að fræðilegri forsendu, eða réttlætningu ef svo má að orði komast. Það er skaði ef sú villa verður nú endurtekin með nýjum formerkjum – þannig að í stað hlutlægninnar komi eigindleg aðferð – og í hennar nafni hljóti rannsóknir réttlætningu sína. Slík áætlun lendir áreiðanlega í enn vitlausari öngstrætum en sú fyrri – líklega þeim að kenningarleg afstaða, til dæmis afstæðishygja eða pólitísk slagsíða, verði gerð að að-

ferðafræðilegu úrlausnarefni. Eigindlegar aðferðir eiga að vera hluti af verkfærakassanum, ekki umræðu um forsendur.

Rannsókn á ekki að réttlæta með aðferð einni saman – kenning verður ekki góð af því að hún notast við tiltekna aðferð. Stórdraumurinn um að eitt sjónarhorn myndaðist sjálfkrafa, bara ef rétt aðferð væri notuð, rættist ekki. Sálfræðilegar rannsóknir verða að byggjast á fræðilegum og aðferðafræðilegum forsendum. Það þarf að rökstyðja hugtakanotkun, kenningarsamhengi og fræðilegar forsendur þess. Aðferðin ein nægir ekki til þess.

Eigindleg aðferðafræði er auðvitað ekki ný af nálinni fremur en annað undir sólinni. Að sumu leyti hefur hún lifað ágætu lífi innan mannvísinda um áratugaskeið – og hefur reyndar alltaf átt sín stærstu ódul utan sálfræðinnar, í félagsfræði og mannfræði – og svo auðvitað í sagnfræði, hagfræði og lögfræði. Innan sálfræðinnar hefur slíkum aðferðum verið beitt eindregnast í tilteknum kimum meðferðar-, félags- og þroskasálfræði, þeim greinum sálfræðinnar sem helst fást við skilning á persónum í samfélagi. Lýsingar sem bregða ljósi á aðstæður eða raungera tiltekin fræðihugtök, rækileg viðtöl, skoðun og túlkun á hegðun, notkun dagbóka og lýsinga fólks eru allt aðferðir sem hafa lengi verið í saumakörfu sálfræðinga – og aukast frekar en hitt. Reyndar má nefna að veldi aðferðafræðilegu atferlissinnanna var hvorki eins einokunarsinnað og einstrengingslegt og stundum er látið skína í.

Eigindleg aðferðafræði er að einhverju leyti samheiti yfir andóf og umbótavilja talsmanna sem vildu mótmæla framhyggjusjónarmiðum í greinum sínum upp úr 1970 (Denzin og Lincoln, 2000). Sjálfsagt var tilefni til umbóta, en jafn sjálfsagt er þó að átta sig á að forsendurnar sem lágu hefðbundinni aðferð til grundvallar voru ekki allar vitlausar. Það hafa engin ragnarrök átt sér stað. Það er fræðilegur einstrenginsháttur að dæma úr leik öll hugtök og allar forsendur hefðbundinnar aðferðafræði – eða láta sem þau slík fræði séu einkum valdaskak (sjá t.d. Greenwood og Levin, 2000). Slík sjónarmið eru ekki aðferðafræði. Leiðsagnarreglur í aðferðafræði sálfræðinga eru ekki framhyggjudraumur sem verður að afbyggja. Flestar gilda áfram ef menn ætla að stunda fræði sem setta sig ekki við einberar lýsingar á einstökum tilvikum. Fræðimaður sem ætlar rannsóknum sínum að hafa almennt gildi verður að takast á við spurningar um ytra réttmæti – hvað sem hann kýs að kalla það. Ef eigindlegar aðferðir einskorða sig við hið einstaka þá afsala þær sér þar með þátttöku í umræðu það sem almennt gildir. Fræðimaður sem ætlar að gera grein fyrir orsakasamhengi – ætlar að fullyrða að eitt fyrirbæri hafi haft áhrif á annað – hann verður að takast á við það sem í hefðbundinni aðferðafræði er kallað innra réttmæti. Sé kostur á tilraunaaðferð verða eigindlegar aðferðir þar seint

draumaaðferðir. Vel kann að vera að hefðbundin aðferðafræði hafi þjónað kenningum sem voru of uppteknar af alhæfingargildi og vélrænu orsakasamhengi. Vel kann að vera að afmarkaðri geirar tilverunnar séu verðug viðfangsefni (sjá t.d. Kagan, 1984). En þegar menn vilja fjalla um alhæfingargildi og orsakasambönd er farsælast að beita öllum aðferðum og næsta vist að manni mistakist ef maður ætlar sér eigindlegar aðferðir eingöngu. Mér virðist stundum að orðin eigindleg aðferðafræði eigi að lýsa lífsskoðun – oftast afstæðishyggju í vísindum og pólitískum áhuga. Þegar svo er er ekki um aðferðafræði að ræða heldur lífsskoðun, ekki svo ólíka vísindahyggju og talnatrú sumra framhyggjumanna sem áður voru nefndir.

Eigindleg aðferðafræði hlýtur að vera vandmeðfarin og gera mjög miklar kröfur til þeirra sem nota. Þeir þurfa að vera glöggir, nákvæmir og verða að gera sér og öðrum grein fyrir fyrir þeirri kenningu sem þeir aðhyllast, forsendum hennar og takmörkunum. Ef aðferð þeirra er annað orð yfir pólitík eiga þeir að segja það. Ef þeir hafna því að að fræðilegar niðurstöður hafi almennt gildi, þá gildir það líka um þeirra eigin niðurstöður – þeir eiga ekki að kveðja sér hljóðs og alhæfa í nafni vísindalegs myndugleika. Ef þeir vilja forðast þær fyrirframhugmyndir sem hefðbundin mælitæki fela í sér, eða vilja forðast þá einsýni sem kenningarlegt sjónarhorn gefur, verða þeir að búa sér til nýtt. Enginn, ekki þeir heldur, gera rannsóknir án sjónarhorns.

Sá vandi sem felst í því að lýsa og skýra upplifun fólks – og því hvernig það glæðir heiminn merkingu leystist ekki við það eitt að hafna lausnum aðferðafræðilegrar atferlishyggju. Aðild alþýðusálfræðilegra hugtaka – til dæmis persónu með langanir og þrár – að vísindalegri framvindu skilst ekki betur með því einu að láta sem munur á orsök og ástæðu sé enginn vandi, ítreka að þátttakandi sé virkur í smíð eigin heims eða klifa á orðum eins og gagnvirkur.

Og vilji menn vita um fjölda einhvers eða magnbundin sambönd þá er eigindleg aðferð einfaldlega ekki rétt leið. Það er ómögulegt þegar fræðimenn sem hafa rætt rækilega við sjö manna hóp, og hafa kannski frá mörgu athyglisverðu að segja, taka til við að leggja út af fjöldatölum, 42,8% hópsins hafi viljað eitt, en aðeins 14,2% vildu annað. Og eitt orsaki sennilega hitt – alla vega hafi sambandið veri fyrir hendi í 57,0% tilvika. Því miður heyrst stundum þannig löguð orðræða – og manni verður á að hugsa að sumir velji sér eigindlega aðferðafræði sem einhvers konar skálkaskjól. Ef svo er er það auðvitað óviðunandi.

Aðferðafræðilegri atferlisstefnu hefur verið legið á hálsi fyrir að hafa rannsakað sjálfsagða hluti – að stundum hafi kenningarlegt sjónarhorn hennar verið hefðbundin alþýðusálfræði í dulargervi. Þessi gagnrýni hefur

nokkuð til síns máls, en það er athyglisvert að með nýjum sjónarhornum, til dæmis með áherslu á menningu og vistfræði í þroskasálfræði – með nýju hugrænu orðfæri í félagssálfræði og meðferðarsálfræði – þá er niðurstaðan þegar að rannsóknur kemur iðulega gamla aðferðfræðin – jafnvel með aðgerðarbindingum og öllu saman. Hugtök eins og *rich texture, cultural context, dynamic interaction* og *matrix of meaning* skila ekki gögnum sem skera sig greinilega frá gömlu atferlishyggjunni. Þó menn viðurkenni og skilji að sjónarhorn er háð kenningarlegri afstöðu þróast aðferðir ekki alltaf í samræmi við kenningar. Hér virðist því svigrúm og tækifæri fyrir ýmislegt sem menn hafa talið til eigindlegra aðferða.

Meginleg aðferðafræði svokölluð fléttast saman við þá sýn að vísindi séu almenn, þau lýsi ekki bara stökum fyrirbærum. Það merkir auðvitað ekki að menn átti sig ekki á að alls konar hagsmunir og kenningaráherslur geta litað niðurstöður rannsókna. En notagildi þessarar aðferðafræði í markaðsfræði, stjórnun og stjórnsýslu er ekki endilega til marks um að hún sé runnin undan rifjum valdsmanna eða að hún sé skjaldarmerki í valdaskaki. Notagildi er einmitt til marks um að hlutirnir virki. Hlutlægar aðferðir hafa gert sig gildandi í fjölmörgu samhengi í nútímasamfélagi. Sumt af því kann mönnum að vera á móti skapi – til dæmis tiltekin virkjun, eða niðurstöður úr tiltekinni skoðanakönnun. Hlutlægar aðferðir og notkun þeirra hvort sem er á markaði eða í vísindastarfi eru sannarlega ekki hafnar yfir gagnrýni – ekki frekar en notkun raunvísinda við gerð mengunarspúandi dreka eða notkun sagnfræði í ógeðfelldum áróðri. En eigindlegar aðferðir verða aldrei undanþegnar því heldur að vera misnotaðar í pólitískum tilgangi. Þær hafa engan sérstakan hreinleika umfram annað athæfi.

Notkun lýsinga við afmörkuð skilyrði er eðlilegur hluti af félagsvísindum, að minnsta kosti í munni flestra sem hana stunda. Félagsvísindi þróast vonandi áfram í þá átt að aðferðafræðilegar forsendur liti ekki kenningarleg sjónarhorn. En ég held það væri óheppilegt – að ekki sé meira sagt – ef aðferðafræðingar telja að eigindleg aðferð sé einhvern veginn sjálfstætt sjónarmið andspænis heiminum. Það er ekki hlutverk aðferða að skipta veröldinn í tvennt. Kenningar vísindamanna, forsendur þeirra og niðurstöður eiga að skapa þeim sérstöðu – ekki aðferðirnar. Það að nota eigindlegar aðferð á ekki að vera samheiti um það að maður sé afstæðis-
hyggjumaður af efstu gráðu. Meginleg aðferð á ekki að vekja upp merkmiðann grenjandi framhyggjumaður.

Auðvitað hlýtur hugtakagreining og þróun orðfæris og kenninga alltaf að vera meðal þess sem mikilvægast er í vísindum. Það er oftast eigindleg vinna ef ég skil orðið rétt. Nákvæmar lýsingar á aðstæðum fólks, kjörum þess, atburðum, og hugsunarhætti verður ávallt að vera meðal þess sem

skiptir máli í félagsvísindum. Sjálfsgagt er líka að hvetja til fjölbreytni í kenningasmíð og vinna gegn einstrenginshætti þar sem hann er fyrir hendi. En það er kenningarlegt verkefni – ekki aðferðafræðilegt. Ég hvet því nemendur mína áfram til að gera rannsóknir – og ef þeir vilja með því efla málstað hins góða í heiminum fagna ég því. En ég bið þá að forðast að skipta fræðaheimi sínum í eigindlegan og megindlegan heim.

Heimildir

- Cohen, J. (1994). The earth is round ($p < .05$). *American Psychologist*, 49, 997–1003.
- Denzin, N. K. og Lincoln, Y. S. (2000). *Handbook of qualitative research* (2. útg.). Thousand Oaks: Sage.
- Greenwood, D. J. og Levin, M. (2000). Reconstructing the relationships between universities and society through action research. Í N. K. Denzin, og Y. S. Lincoln (Ritstj.), *Handbook of qualitative research* (2. útg.) (bls. 85-106). Thousand Oaks: Sage.
- Kagan, J. (1984). *The Nature of the Child*. New York: Basic Books.

Kúltúrkenning um áfallastjórnun

Ásthildur Elva Bernharðsdóttir
og Gunnar Helgi Kristinsson

Kenningar um áhrif menningarlegra þátta hafa gengið í endurnýjun lífdaga í stjórnvísindum undanfarin ár. Einn angi þessarar þróunar hefur birst í vaxandi áhuga margra stjórn málafræðinga á kúltúrkenningu (*cultural theory*) sem rekja má til mannfræðingsins Mary Douglas. Samkvæmt þessari kenningu er gagnlegt að greina og bera saman áherslur ólíkra menninga með týpólógíu sem byggir á tveimur víddum. Önnur víddin, grind vísar til þess í hve miklu mæli einstaklingum finnst forskriftir af ýmsu tagi takmarka val þeirra. Hin víddin, hópur, vísar til þess hversu mikilvægt það er fyrir einstaklingana að tilheyra hópum. Með því að leggja saman þessar víddir má fá fjórfalda týpólógíu af menningarlegum áherslum. Í mynd eitt kemur fram þessi skipting menningarþáttanna og helstu einkenni þeirra.

Stigveldi er sú menningarlega tilhneiging sem leggur mikið upp úr bæði grind og hóp; þeirra sem eru nátengdir hópum og leggja mikið upp úr forskriftum þeirra. Á hinum enda beggja kvarðanna er einstaklingshyggjan, sem leggur lítið upp úr hópum eða þeim takmörkunum sem þeir leggja á einstaklingana. Jafnaðarhyggjan leggur mikið upp úr því að tilheyra hóp en viðurkennir ekki að innan þeirra eigi að ríkja mismunun af neinu tagi. Örlagahyggjan gerir á hinn bóginn lítið úr hópnum en lítur ekki svo á að einstaklingurinn geti ráðið miklu um líf sitt. Fimmta tegundin er möguleg samkvæmt sumum útgáfum kenningarinnar: það er heimssýn einbúans, þess sem vísvitandi heldur sig fjarri bæði hóp og grind.

Menningarlegar skýringar í stjórnmálum hafa verið gagnrýndar á ýmsum forsendum. Í sumum rannsóknum hefur til dæmis staða menningar sem orsakapáttar verið undirbyggð með ófullnægjandi hætti. Það getur verið óljóst – eins og í rannsókn Almond og Verba á pólitískum stöðugleika – hvort tiltekin menningarkeg einkenni eru orsök eða afleiðing þess fyrirbæris sem skýra á (sbr. Barry, 1970). Sumir höfundar hafa einnig efast um að skýr tengsl séu á milli tiltekinna viðhafa og félagslegra athafna (MacIntyre, 1971). Til að slíkt samræmi finnist þarf nokkrum skilyrðum að vera full-

‘Grind’	‘Hópur’	
	Lítill áhersla	Mikil áhersla
Mikil	Örлагahygгja Lítill samvinna, reglubundnar stjórnunaraðferðir	Stigveldi Félagsleg samræming, reglubundnar stjórnunaraðferðir
Lítill	Einstaklingshyggja Margræðar stjórnunaraðferðir með áherslu á samninga og samkomulag (viðskipti)	Jafnaðarhyggja Mikil þátttaka þar sem hver ákvörðun er tekin fyrir af hópnunum

Heimild: Hood, 1998

Mynd 1. Áhrif fjögurra sjónarmiða innan kúltúrkenningar á stjórnunaraðferðir

nægt. Gerendur þurfa að hafa vól á athöfnum sem samsvara viðkomandi gildum og gildin verða að vera nægilega mikilvæg til að víkja til hliðar kostnaði fyrir gerendurna sem kann að fylgja athöfnum þeirra.

Að því gefnu að viðeigandi rannsóknarsnið sé mótað fyrir tengsl gilda og athafna er hins vegar spurningin um skýringarmátt menningar fyrst og fremst empírísk spurning. Þær tilgátur sem leiða má út frá menningarlegum kenningum er hægt að prófa með reynsluathugunum. Hér á eftir verður gerð tilraun til að tengja kúltúrkenningu við áfallastjórnun. Um er að ræða frumathugun þar sem kannað er hvort ríkjandi einkenni áfallastjórnunar á Íslandi samrýmist þeim tilgátum sem leiða má út frá kúltúrkenningunni.

Áfallastjórnun fæst við krísuaðstæður þar sem ákvarðanatakendur trúa því að grundvallargildi séu í hættu og krefjast tafarlausrar úrlausnar í kringumstæðum þar sem skilningur á aðstæðum er ófullkominn. Ákvarðanatakendur túlka ástandið í samræmi við menningarlega skilyrta þekkingu og athafnir þeirra taka svip af henni (Verzberger, 1990).

Sá þáttur áfallastjórnunar sem hefur verið í brennidepli í gegnum tíðina er ákvarðanataka í áföllum, það er hvernig er brugðist við þegar áföllin dynja á. Thompson, Grendstad og Selle (1999) bregða upp grípandi lýsingu á því hvernig ólíkur kúltúr hefur áhrif á viðbrögð fólks er það sér að lífi þeirra er stefnt í voða vegna flóðbylgju sem er í þann mund að skella á það. Lýsandi viðbrögð þeirra sem eru undir áhrifum stigveldis er að skipa:

„Konur og börn fyrst!“ meðan þeir sem aðhyllast jafnaðarhyggjuna segja: „Betra að við deyjum öll frekar en að sumir okkar komist undan“. Einstaklingshyggjan býður: „Fylgið mér, ég veit um undankomuleið“ andstætt hugsuninni á bak við örlagahyggjuna: „Það er enginn tilgangur að reyna, ég held mér hér“.

Aðrir þættir áfallastjórnunar eru ekki síður mikilvægir en ákvarðanatöku og hafa í raun mikil áhrif á hvernig aðilum tekst til við töku ákvarðana þegar bregðast þarf við áföllum. Þessir þættir eru forvarnir (*prevention*), viðbúnaður (*preparedness*), samskipti/upplýsingamiðlun (*communications*) og lærdómur (*learning*). Við greiningu hér á eftir, á áhrif kúltúrs í áfallastjórnun vegna íslenskra áfalla, er sérstaklega litið á hvern þennan þátt ásamt þætti ákvarðanatöku.

Gögn

Gagna um menningarlega þætti var aflað í norrænni könnun sem framkvæmd var samtímis á öllum Norðurlöndunum árið 1999 (sjá Grendstad, Jensen, Kristinsson, Sjöberg og Sundback, 1999). Um þúsund svarendur í hverju landi svöruðu tuttugu spurningum sem eiga að gefa vísbendingar um fjórar megingtýpur kúltúrkenningar – fimm spurningar um hverja. Í spurningunum var leitað eftir því hversu sammála eða ósammála svarendur voru staðhæfingum sem rekja má til kenningarinnar. Notaður var fimmskiptur kvarði þar sem 1 þýddi alveg sammála, 3 hlutlaus og 5 alveg ósammála. Spurningarnar má skoða í viðauka.

Gögn um áfallastjórnun eru úr doktorsrannsókn við stjórn málafræðiskor Háskóla Íslands þar sem kannað er hvaða áhrif kúltúr hefur á hæfni til að læra af áföllum og rannsóknum á viðbúnaði og viðbrögðum vegna fjögurra íslenskra áfalla. Í þeim áföllum þurfti almannavarnakerfið að bregðast við, en samkvæmt tímaröð eru fyrstu tvö, snjóflóðin í Súðavík og á Flateyri í janúar og október 1995. Alvarlegt neyðarástand skapaðist í bæði skiptin en snjóflóðin kostuðu þrjátíu og fjóra manns lífið (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001). Þriðja áfallið er strand Víkartinds og aðdragandi þess í mars 1997. Vandí stjórnsýslunnar við að vernda umhverfið gegn hugsanlegri mengun snérist upp í vanda vegna þess óróleika sem skapaðist í þjóðfélaginu í kjölfar strandsins. Fjórða áfallið eru Suðurlands skjálftarnir í júní 2000, sem góðu heilli kröfðust ekki mannlífa en engu að síður reyndu á almannavarnakerfið (Guðný Eydal og Guðrún Árnadóttir, í prentun; Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun).

Menningarleg einkenni Íslendinga

Samkvæmt menningarkenningunni má búast við að allar hinar ólíku tegundir menningarþátta sé að finna í sama samfélagi. Styrkur þeirra er hins vegar breytilegur milli landa og frá einum tíma til annars. Fyrsta verkefnið er þannig að komast að því hvaða menningarþættir séu sterkastir á Íslandi og hversu sterkir þeir séu hér miðað við önnur samfélög. Því hefur verið haldið fram að jafnaðarhyggja sé sterkur þáttur í íslenskri menningu. Stefán Ólafsson hefur haldið því fram að vegna þess að lénsskipulag náði aldrei að festa sterkar rætur í íslensku samfélagi hafi status röðun aldrei náð sams konar mikilvægi eins og víðast hvar annars staðar. Samkvæmt hans gögnum á jöfnuður mun sterkari ítök í Íslendingum en frelsi. Áhersla Íslendinga á jöfnuð greinir þá ekki bara frá öðrum samfélögum Evrópu og Norður Ameríku heldur einnig frá hinum Norðurlandabjóðunum (Stefán Ólafsson, 1985).

Þessar niðurstöður fá stuðning af þeim gögnum sem aflað var í samnorrænni könnun á gildum kúltúrkenningar árið 1999. Í töflu eitt eru tekin saman meðaltöl spurninga fyrir hvern menningarþátt. Því lægri sem gildin eru, því meiri stuðning eiga viðkomandi gildi í löndunum.

Engum sérstökum tilgangi þjónar að bera saman styrk menningarþáttanna innan hvers lands fyrir sig. Með öðruvísi spurningum eða jafnvel breyttu orðalagi hefði vafalítið mátt gera einstaka menningarþætti meira eða minna aðlaðandi og þannig hafa áhrif á samanburð á styrk þeirra. Hins vegar veitir samanburðurinn milli landa umtalsverðar upplýsingar því sömu spurningar voru notaðar í öllum löndunum.

Íslendingar eru undir norræna meðaltalinu hvað varðar stigveldi, jafnaðarhyggju og einstaklingshyggju en yfir því hvað varðar örlagahyggju. Örlagahyggja virðist sterkari í austurhluta Norðurlandanna en í hinum vestari. Af þeim þremur menningareinkennum sem Íslendingar dragast sterkar að en meðal-norðurlandabúinn er munurinn minnstur varðandi stigveldi, þar sem Ísland er 0,10 undir meðlatalinu. Munurinn er aðeins meiri varðandi einstaklingshyggju (0,13) en áberandi mestur hvað jafnaðarhyggju varðar (0,22). Þessi gögn benda þannig til þess að jafnaðarhyggja eigi sterk ítök í Íslendingum samanborið við aðrar þjóðir, þótt bæði einstaklingshyggja og stigveldi setji einnig svip á menningu þeirra.

Til að kanna hvort afstaða fólks til menningarþáttanna fylgdi raunverulega því mynstri sem menningarkenning stillir upp voru svörin þáttagreind. Til einföldunar voru bara Ísland og Svíþjóð skoðuð. Í töflu 2 má sjá fjóra sterkustu þættina í hvoru landi og fylgni þeirra við þær fjórar

Tafla 1. Styrkur menningarlegra þátta á Norðurlöndunum: Meðaltöl

	Ísland	Noregur	Danmörk	Svíþjóð	Finnland	Meðaltal
Meðaltal 5 spurninga um stigveldi	2,43	2,59	2,64	2,60	2,37	2,53
Meðaltal 5 spurninga um jafnaðarhyggju	1,97	2,13	2,54	2,14	2,18	2,19
Meðaltal 5 spurninga um einstaklingshyggju	1,85	2,15	1,99	1,87	2,04	1,98
Meðaltal 5 spurninga um örlagahyggju	3,73	3,75	3,68	3,42	3,37	3,59

Vert er að hafa í huga að meðaltalið er ekki vegið, þ.e. tekur ekki tillit til mismunandi íbúafjölda. Því lægra sem meðaltalið er, því meiri stuðningur að viðkomandi gildi.

Tafla 2. Þáttagreining á menningarspurningum: fjórir sterkustu þættir sýndir (fylgni við fjórar spurningar með sterkasta fylgni innan sviga)

	Sterkasti þáttur	Annar þáttur	Þriðji þáttur	Fjórði þáttur
Ísland	J-2 (.74)	E-3 (.65)	Ö-3 (-.53)	S-4 (-.50)
	J-3 (.63)	E-2 (.57)	Ö-4 (-.52)	S-3 (-.49)
	J-1 (.56)	E-4 (.54)	Ö-5 (-.46)	E-2 (.39)
	J-5 (.50)	S-4 (.51)	J-1 (.39)	E-1 (-.39)
Svíþjóð	Ö-3 (.60)	E-3 (.65)	J-1 (.49)	S-3 (-.56)
	S-4 (.58)	E-5 (.57)	Ö-4 (-.48)	E-1 (.42)
	S-1 (.56)	J-3 (-.54)	J-5 (.37)	S-2 (-.38)
	Ö-5 (.54)	E-2 (.52)	J-4 (.36)	S-4 (-.38)

spurningar sem fylgnin (jákvæð eða neikvæð) var sterkust við. J stendur fyrir jafnaðarhyggjuspurningar, E fyrir einstaklingshyggju, Ö fyrir örlagahyggju og S fyrir stigveldi en spurningarnar má sjá í viðauka með viðkomandi númerum.

Gögnin í töflu tvö virðast styðja þá túlkun sem fram kom í samanburði Íslands og hinna norðurlandanna að jafnaðarhyggja sé sterkasti menningarþátturinn á Íslandi. Annar þátturinn er blanda af einstaklingshyggju og stigveldi, sem einnig er í góðu samræmi við samanburðin að framan. Örlagahyggja og stigveldi eru greinanleg í þáttum þrjú og fjögur, en skipta augljóslega minna máli.

Sænska tilvikið fellur ekki jafn vel að forskrift menningarkenningar. Menningarþættirnir eru þar blandaðri en á Íslandi. Þetta þýðir ekki endilega að kenningin sé gagnslaus hvað Svíþjóð varðar því hún viðurkennir að sumir kunni að hafa blandaðar menningartilhneigingar (Coughlin og Lockhart, 1998). Hins vegar flækir þetta túlkun gagnanna. Ýmsir fræðimenn hafa fjallað um menningu Svía. Zetterberg telur að viðhorf margra Svía einkennist af því að þeir álíti að aðalábyrðgin á félagslegri velferð einstaklingsins liggja hjá samfélaginu, ekki einstaklingnum sjálfum (Zetterberg, 1979). Aðrir hafa bent á mikilvægi stigveldis í sænskri stefnumótun og trúnni á að hægt sé að leysa vandamál með skynsamlegum og kerfisbundnum hætti. (Anton, 1980; Ruin, 1982) Enn aðrir hafa bent á jafnaðarhyggju og áhersluna á samstöðu sem einkennandi fyrir sænska stjórnkerfið (Anton, 1980; Elder, Thomas og Arter, 1982). Allar þessar víddir má greina í gögnunum. Grendstad kallar þá blöndu örlagahyggju og stigveldis sem ríkir í fyrsta þættinum í Svíþjóð lágveldi (*lowerarchy*), (Grendstad, 2001). Hún mótast af trú margra Svía á stigveldi, jafnframt því sem þeir fela sig forsjá ríkisins í velferðarmálum, „frá vöggu til grafar“ að hætti örlagatrúarinnar. Næst sterkasti þátturinn í Svíþjóð einkennist mest af einstaklingshyggju, en greina má jafnaðarhyggju í þriðja þættinum og stigveldi í þeim fjórða.

Greining

Hinir fimm þættir áfallastjórnunar í greiningu íslensku rannsóknanna eru mátaðir hér á eftir við sjónarmið jafnaðarhyggjunnar sem samkvæmt tilgátu okkar eiga að vera ríkjandi í áfallastjórnun á Íslandi. Þættir forvarna og viðbúnaðar sem báðir snúa beint að undirbúningi vegna hugsanlegra áfalla eru teknir saman hér á eftir.

Forvarnir/ viðbúnaður

Við fyrstu tvö skrefin í áfallastjórnun - forvarnir og viðbúnað - er áherslan á að líta á ákveðnar hættur og gerð áhættumats en hvort tveggja er undir áhrifum menningarlegra þátta. (Thompson, Ellis og Wildavsky, 1990) Skipulag glímunnar við áhættu og mat á því hversu árangursrík hún er, er háð ríkjandi viðhorfum innan hvers kúltúrs varðandi það hvort taka eigi áhættu og þá hvernig eða hvort hana megi forðast (Hong 1978) sem síðan

hefur áhrif á skynjun þess hvað það kostar að fylgja eftir einni eða annarri leið (*high-low risk*).

Samkvæmt sjónarmiðum jafnaðarhyggjunnar á hinn almenni borgari að ráða sínu eigin umhverfi (Coyle og Ellis, 1994). Forvarnarstarf stjórnvalda er þannig mjög háð meðvitund og áhyggjum almennings það er hvaða hættur hann telur brýnast að tekist sé á við. Hlutverk stjórnvalda felst því í að styðja og þróa almenna þátttöku almennings í ákvarðanatöku er tengist forvörnum og viðbúnaði en staðbundnum stofnunum (svo sem sveitarfélögum) er látið eftir að fylgja því starfi eftir. Sjónarmið stigveldis leggur hins vegar áherslu á að sérfræðingum sé falið að spá fyrir um hugsanleg áföll og stjórnun á því hvernig undirbúningi vegna þeirra skuli háttað (Hood, Rothstein og Baldwin 2001). Jafnaðarhyggjan sem leggur áherslu á að allir innan hópsins hafi jafnan aðgang að forvörnum og viðbúnaði, hefur andúð á því að sérfræðingum sé falin stjórn þeirra. Viðbúnaður í ætt við hefðbundna áætlanagerð getur því reynst erfiður þegar jafnaðarhyggjan er annars vegar (Coyle og Ellis, 1994; Hood, 1998).

Douglas lítur á áhættu sem pólitískt vopn í togstreitu milli kúltúrs jafnaðarhyggju og einstaklingshyggju sem oft leiði til ásákana á hendur stjórnvalda og stórfyrirtækja þegar eitthvað fer úrskeiðis (Douglas og Wildavsky, 1982; Douglas, 1990, sjá í Hood, Rothstein og Baldwin, 2001). Jafnaðarhyggjan telur ídulega að mistök verði vegna spillingar í kerfinu og að yfirvöld og yfirmenn stórfyrirtækja standi þar að baki. Einstaklingshyggjan bendir hins vegar á galla kerfisins þar sem of margir koma að því og hugmyndir markaðarins skorti. (verðmerkingu)

Staðhæfing 1: Sýn jafnaðarhyggjunnar á forvarnir og viðbúnað vegna áfalla gerir ráð fyrir miklu vægi almennrar þátttöku en minna vægi sérfræðinga. Í þeim mæli sem jafnaðarhyggjunnar gætir í áfallastjórnun á Íslandi má gera ráð fyrir miklu vægi ábugamannahópa og sveitarfélaga á þessu sviði frekar en sérfræðingaveldi.

Mikilvægur vísir að starfi til forvarna og viðbúnaðar meðal íslensku þjóðarinnar var stofnun Slysavarnafélags Íslands sem ætlað var að varna tíðum sjóslysum. Sjóslys eru þær hamfarir á Íslandi sem krafist hafa flestra mannslífa og eru því skiljanlegar þær áhyggjur sem almenningur hefur af þeim haft. Hugmyndin að baki stofnun félagsins og starfsemi þessi fellur mjög að anda jafnaðarhyggjunnar en stjórnvöld fylgdu eftir þessu frumkvæði almennings með setningu reglugerða um öryggi á sjó. Á tiltölulega skömmum tíma náði félagið að verða ein sterkasta félagshreyfingin í landinu með björgunarsveitir staðsettar víðsvegar um landið. Með örum þjóðfélagslegum breytingum tók Slysavarnafélagið að sér æ fleiri þætti björgun-

ar og forvarnarstarfa vegna slysa og hamfara, bæði á landi og á sjó (Einar Arnalds, 2000).

Afleiðingin af veigamiklu hlutverki slysavarnarfélaganna er að viðbúnaður til björgunar mannlífa er að ýmsu leyti þróaðri en á öðrum sviðum. Ef lítið er á strand Víkartinds þá var tvenns konar hætta sem viðbragðsaðilar þurftu að takast á við; önnur þeirra var hætta á sjóslysi en hin sneri að umhverfisskaða. Vitnuðu viðbrögðin, bæði meðan skipið rak vélarvana að landi og eftir strand, um hversu miklu betur Íslendingar eru viðbúnaðir því að takast á við sjóslysin en áföll vegna umhverfismála. Hið fyrirfram mótaða upplýsingaferli milli Landhelgisgæslunnar og Slysavarnafélags Íslands reyndist ómetanlegt í viðbrögðum. Vanbúnaður háði aftur á móti í forvörnum og viðbúnaði til verndunar umhverfisins sem skýrist vafalaust að miklu leyti á því hversu athyglin á umhverfismálum hafði varað í skamm-an tíma. Þau mál voru ekki formlega á dagskrá Alþingis fyrr en seint á áttunda áratug síðustu aldar (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun).

Í skipulagi almannavarna er hlutverk borgaranna auðsæð; í hinum dreifðu almannavarnanefndum sitja íbúar hvers svæðis sem skipaðir eru í krafti hlutverka sem þeir gegna í hverju samfélagi, til dæmis sveitastjóra, bæjartækniþræðings, yfirlæknis heilsugæslu og slökkviliðsstjóra.

Í rannsóknum á áfallastjórnuninni vegna snjóflóðanna á Vestfjörðum árið 1995 og vegna jarðskjálftanna á Suðurlandi árið 2000 kom mikilvægi sjálfbóðaliðahópa (björgunarsveita og Rauða kross Íslands) skýrt í ljós. Sú þekking og þjálfun sem sjálfbóðaliðar búa að er mikilvægur þáttur í forvarnarstarfi vegna hamfara. En sú tregða við áætlanagerð sem vísað er til hér að ofan sést einnig í viðbúnaði vegna hamfaranna. Skortur á upplýsingum um fyrri snjóflóð var ein af ástæðum ónákvæms hettumats vegna líklegra snjóflóða í Súðavík og á Flateyri. Þar að auki reyndust íbúðarsvæði hafa verið byggð upp án gaumgæfilegrar athugunar á hættu vegna hugsanlegra snjóflóða. Ófullnægjandi áætlanagerð (fyrirhyggjuleysi) má einnig sjá hjá stjórnvöldum en ónóg eftirfylgni með málaflokki varna gegn snjóflóðum má meðal annars greina í þeim fjármagnsskortum sem stóð í vegi fyrir nauðsynlegum viðbúnaði (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001). Á Suðurlandi þar sem búist hafði verið við stórum jarðskjálftum í nokkra áratugi sáust dæmi þess að íbúar höfðu ekki undirbúið sig fyrir stóran skjálfta (Guðný Eydal og Guðrún Árnadóttir, í prentun).

Þótt viðbúnaðarkerfið á Íslandi sé að mörgu leyti í anda jafnaðarhyggjunnar eru þó viss atriði sem ekki falla jafn vel að hugsunarhætti hennar. Almannavarnakerfið sækir í ráðgjöf vísindamanna þótt framlag þeirra sé að vísu sjálfbóðaliðastarf. Almannavarnir ríkisins (AVRIK) höfðu

frumkvæði að því að leita ráðgjafar þeirra við uppbyggingu neyðaráætlana. Í dag geta AVRÍK snúið sér til 20 til 30 vísindamanna. Sérstakir hópar hafa verið myndaðir til forvarnarstarfs vegna sérstakra náttúruhamfara. Þannig er til dæmis Mýrdalshópurinn samansettur af þverfaglegum hópi fjögurra vísindastofnana sem búa að sérfræðipækkingu á hvernig takast eigi á við áhættu á eldgosi undir Mýrdalsjökli (Upplýsingar frá AVRÍK).

Niðurstæða: Forvarnar og viðbúnaðarstarf Íslendinga er sem sniðið að sjónarmiðum jafnaðarbyggjunnar þegar lítið er á hversu yfirvöld hafa takmarkaða stjórn á undirbúningi vegna hugsanlegra áfalla og áætlanagerð þeirra reynist ófullnægjandi. Eins endurspeglast sjónarmiðið í því hvernig hin smáu samfélög eru gerð ábyrg fyrir undirbúningi umhverfis síns með sveitarstjórnir og almannavarnanefndir í broddi fylkinga. En í raun eru það sjálfboðaliðahóparnir sem leggja í mestu undirbúningsvinnuna með þjálfun meðlima í að bregðast við hamförum sem er og afgerandi þáttur jafnaðarbyggjunnar.

Ákvarðanataka í áföllum

Þegar ákvarðana er þörf býður sérhvert sjónarmið kúltúrkenningar fram einstaklinga með ólíka reynslu, væntingar og hæfileika, þar sem hver og einn tekur afstöðu til aðgerða og samskipta á ólíkan máta. Þeir sem aðhyllast sjónarmið stigveldis, einstaklingshyggju og jafnaðarhyggju leggja á líkan hátt fram virka reynslu sem nýtt er í ákvarðanatöku, til tengsla, stofnunar eða til uppbrota á bandalögum. Í því ferli ná þeir að tileinka sér viðeigandi færni við að taka áskorunum sem hvert þessara sjónarmiða krefst (Thompson, Ellis og Wildavsky, 1990; Thompson, Grendstad og Selle, 1999). Sjónarmið örlagahyggju hneigist hins vegar að hlutlausum lífsmáta, (afstöduleysi) þar sem ekki er á færi einstaklinga að hafa áhrif á ákvarðanatöku. Félagsleg og pólitísk hæfni þeirra sé því lítilsgild og þar með óþörf. Örlagahyggja á það sammerkt með einstaklingshyggju að hún skilur málin eftir í höndum einstaklinganna. Einstaklingshyggjan gerir ráð fyrir framtaki þeirra og samböndum, en örlagahyggjan skilur einstaklingana eftir eina og úrræðalaus að mestu.

Stigveldi og jafnaðarhyggjan eru leiðir sameiginlegra lausna sem báðar krefjast samskiptahæfni og að ákveðnir einstaklingar séu gerðir ábyrgir fyrir þeim, þó á mismunandi hátt sé. Mismunurinn kemur fram í innra regluverki þeirra. Innan stigveldisins er ágreiningi varnað með skýrum lögum

og reglum þar sem hver einstaklingur veit nákvæmlega hvar hans staður er í stigveldinu og til hvers sé ætlað af honum. Jafnaðarhyggjunnin fylgir hins vegar ekki skýr leið til að forðast ágreining. Þar sem ekki er haldið á lofti ákveðnum reglum sem réttlæta val á einu sjónarmiði ofar öðru eða að hlutverk eins sé veigameira en annarra verður að stuðla að samningaviðræðum innan hópa til að fá þá til að samræma ákvarðanir/framkvæmdir sínar (Thompson, Grendstad og Selle, 1999).

Í krísuástandi þurfa ákvarðendur jafnan að glíma við mikið álag er þeir skynja að hagsmunum þeirra og/eða gildum er ógnað. Um leið krefjast kringumstæður þess að ákvarðanatöku sé skjót (Sundelius, Stern og Bynander, 1997). Ákvarðanatöku í neyðarástandi hneigist að miðstýringu vegna kröfunnar um skjót viðbrögð (t Hart, Rosenthal og Kouzmin, 1993). Slík viðbrögð eru eins og áður var sagt, andstæð jafnaðarhyggjunnin sem krefst þess að samhljóða álit hópsins liggja að baki ákvörðunum.

Staðhæfing 2: Sýn jafnaðarhyggjunnar gerir ráð fyrir að einstaklingar séu virkir í ákvarðanatöku þegar kemur að því að bregðast þarf við áföllum. Leitað er lausna sem allir sem að áfallinu koma geta fallist á. Þegar ólíkar skoðanir koma upp hjá viðbragðsáðilum getur sú leið reynst tímafrek og haft lamandi áhrif á ákvarðanatökufærlið. Ábyrgðarskipting er óskýr og erfitt er að jafna ágreining sem kemur upp í viðbragðsferlinu eða í kjölfar þess. Samkvæmt kenningunni ætti þessi lýsing að vera einkennandi fyrir áfallastjórnun á Íslandi.

Í rannsóknnum á áfallastjórnun á Íslandi kemur skýrt fram að einstaklingar eru virkir í ákvarðanatöku en ábyrgðarskipting er óskýr sem hefur lamandi áhrif á ákvarðanatökufærlið. Þá áherslu sem yfirvöld leggja á að valddreifing haldist í viðbrögðum vegna áfalla má sjá í þeim tilvikum á Íslandi þar sem virkja þurfti almannavarnakerfið. Bæði snjóflóðin á Vestfjörðum 1995 urðu að áföllum sem kröfðust þess að AVRIK tæki að sér stjórnun og samhæfingu á aðstoð milli lögsagnarumdæma en samkvæmt lögum tók stofnunin ekki yfir stjórn á vettvangi. Trú stjórnvalda á hið valddreifða almannavarnakerfi kemur fram í viðbrögðum forsætisráðherra er hann leggur áherslu á mikilvægi þess að björgunaraðgerðir gangi samkvæmt því skipulagi sem AVRIK starfar eftir og að mest áriðandi væri að hafa ekki truflandi áhrif á gang mála meðan svo væri (Ásthildur E. Bernharðsdóttir, 2001). Stjórnvöld gripu ekki heldur fram í björgunaraðgerðir vegna jarðskjálftanna á Suðurlandi eða inn í björgunar- og hreinsiaðgerðir á ströndinni í kjölfar strands Víkartinds (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Sólveig Þorvaldsdóttir, 2002).

Hjá almenningi ríkti sátt um þá ákvörðun stjórnvalda að koma ekki að ákvarðanatöku í viðbragðsferli vegna snjóflóðanna og jarðskjálftanna. Annað var upp á teningnum í kjölfar strands Víkartinds þegar stjórnvöld urðu fyrir harðri gagnrýni, sem greina má í fjölmiðlum, vegna þeirrar ákvörðunar að grípa ekki inn í seinlega aðgerðir á ströndinni. Sú staðreynd að útlendingar fóru með yfirstjórn á björgun skipsflaks og farms ýtti enn frekar undir óróa og lesa má um getgátur þess efnis að hagsmunir annarra en Íslendinga gætu legið að baki hinu hægvirka ferli. (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun) Lýsing Douglas og Wildavsky (1982, sjá Hood, Rothstein og Baldwin, 2001) á neikvæðu og tortryggnu viðhorfi jafnaðarhyggjunnar gagnvart þeim sem standa utan hópsins (hér útlendingum) væri hægt að heimfæra á þau viðbrögð sem greina má í umræðunni í kjölfar strands Víkartinds.

Í íslensku rannsóknunum má sjá hvernig einstaklingar sýna frumkvæði þegar ekki gefst tími fyrir seinvirka hópferla. Sést slíkt skýrast í viðbrögðum vegna snjóflóðanna þar sem hver mínúta skiptir máli við björgun mannlífa. Í Súðavík var það sveitastjórnin sem tók frumkvæði í aðgerðum á vettvangi fyrst á eftir að snjóflóðið féll þó svo það hefði ekki formlega verið á hennar ábyrgð. Eins sýndu aðrir einstaklingar undir þessum aðstæðum frumkvæði í björgunaraðgerðum (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001). Í viðbrögðum eftir strand Víkartinds þar sem hættan á missi mannlífa er ekki slík (hættan var á skaða vegna umhverfismengunar) tekur enginn einn að sér stjórn á vettvangi (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun). Falla viðbrögðin við strandi Víkartinds best að tilgátunni hér að ofan um hvernig sjónarmið jafnaðarhyggjunnar endurspeglast í viðbrögðum við áföllum. Vegna óljósra lagasetningar og mikið dreifðrar ábyrgðaskiptingar töfðust aðgerðir fyrstu 2 til 3 dagana eftir strand meðan ákvarðanatakendur komust að sameiginlegri niðurstöðu um hvað bæri að gera (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun).

Niðurstaða: Jafnaðarhyggjan er skýr í viðbrögðum Íslendinga við áföllum sem sést best á því hvernig hin valddreifða ákvarðanataka helst þrátt fyrir að erlendar rannsóknir sýni streka kröfu um miðstýringu í neyðarástandi. Hin óskýra ábyrgðarskipting og togstreita sem fylgir jafnaðarhyggjunni er einnig augljós. Einstaklingshyggjan, annar sterkasti áhrifaþátturinn í fari Íslendinga kemur þó skýrt í ljós þegar mannlíf eru í húfi. Frumkvæði og skapandi lausnir einstaklinga víkja seinvirkum ferlum til blíðar í slíkum kringumstæðum.

Upplýsingamiðlun

Það stríðir gegn gildum jafnaðarhyggjunnar að völdum fulltrúum sé falið að skilgreina almannahag þar sem álitíð er að allir búi að sérfræðikunnáttu úr lífsins skóla. Allir eigi rétt á upplýsingum og ákjósanlegast sé að miðla þeim með þeim hætti að þær rati til þeirra hópa eða einstaklinga sem við á hverju sinni – oft í gagnvirkum samskiptum. Stigveldið aftur á móti leggur áherslu á hlutlausa og kerfisbundna upplýsingamiðlun til að stuðla að hlutlausri (yfirvegaðri) ákvarðanatöku (Thompson, Grendstad og Selle, 1999).

Eín grundvallar forsenda árangursríkrar áfallastjórnunar er vönduð upplýsingamiðlun. Vertzberger (1990) bendir á það vægi sem magn upplýsinga hefur þegar kemur að miðlun þeirra en upplýsingarnar geti annað hvort verið ónógar eða of miklar. Áhrif kúltúrs séu líklega meiri í þeim áföllum þar sem ofgnótt upplýsinga streymir áfram, þegar ákveðið skal hvaða upplýsingum skuli miðlað áfram og hvaða upplýsingum er dregið að koma á framfæri. Ofgnótt upplýsinga er líklegri í áföllum þar sem ákvarðanatöku er miðstýrð sem tilheyrir helst stigveldinu. Stjórnendur undir áhrifum þess eru tregir til að treysta öðrum til að taka ábyrgðina á því hvaða upplýsingar skuli hljóta forgöngu sem verður til þess að upplýsingabyrðinni er ýtt upp stjórnunarstigann (Powell, Purkitt og Dyson, 1987, sjá í Sundelius, Stern og Bynander, 1997).

Andúð jafnaðarhyggjunnar á því að sérfræðingar segi til um hvaða upplýsingar og/eða leiðir eigi að velja getur dregið úr virkri upplýsingasöfnun og þar með aukið hættuna á að upplýsingaskortur hái ákvarðanatöku. Augljóst er hversu bagaleg sú staða er í áföllum þar sem takmarkaður tími er til stefnu. Undir slíkum kringumstæðum er gjarnan leitað í söguna til að finna leiðardæmi sem hægt er að nota í ljósi reynslunnar. Þau áföll sem eru næst í tíma eru líklegust til að vera valin sem slík dæmi. (Vertzberger, 1990)

Staðhæfing 3: Jafnaðarhyggja í áfallastjórnun leiðir til veikrar upplýsingastjórnunar með ónógri upplýsingasöfnun og óljósum upplýsingaferlum. Kostir jafnaðarhyggjunnar í upplýsingamiðlun koma fram í þeim sveigjanleika sem hún gefur. Jafnræði innan kerfisins yfir undir frumkvæði einstaklinga við að nema upplýsingar og finna skapandi lausnir. Samkvæmt því attu Íslendingar að búa við veika upplýsingastjórnun en mikið svigrúm yfir undir frumkvæði einstaklinga.

Ef litið er á niðurstöður íslensku rannsóknanna varðandi forvarnir og viðbúnað má meðal annars sjá að skortur á upplýsingum um fyrri snjóflóð var rót þess að hættan vegna hugsanlegra snjóflóða var vanmetin. Einnig kemur visst vanmat á mikilvægi upplýsingasöfnunar fram í því að enginn var ábyrgur fyrir því að samhæfa söfnun þeirra um þann skaða sem jarðskjálftarnir ollu árið 2000 (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Sólveig Þorvaldsdóttir, 2002).

Sjá má skapandi lausnir í upplýsingaferli vegna íslensku áfallanna sem kemur mjög sterkt fram í viðbrögðum vegna snjóflóðsins í Súðavík. Mikil þörf var á þátttöku íbúa í fyrstu aðgerðum á vettvangi sökum þess hversu erfiðlega gekk fyrir utanaðkomandi aðstoð að komast á staðinn. Sýndu íbúar mikið frumkvæði og beittu skapandi lausnum í upplýsingaferlinu. Skortur á upplýsingum er einnig auðséður í viðbrögðum. Óljósar upplýsingar í fyrstu um hversu alvarlegar hamfarirnar voru í Súðavík urðu til þess að innan AVRIK var ályktað að þær væru álíka og fyrra snjóflóð sem fallið hafði um mánuði fyrr án þess að hafa manntjón í för með sér (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001).

Í suðurlandsskjálftunum voru átta almannavarnanefndir virkjaðar og þurftu sérhver nefnd að afla upplýsinga innan þeirra svæðis, frá grenndarsvæði og frá AVRIK. Samkvæmt eðli jarðskjálfta dreifast þeir um vítt svæði en mikill meirihluti landsmanna býr á jarðskjálftasvæði Suðurlands. Krafa almennings um upplýsingar er því hávær í kjölfar þess að jarðskjálftar ganga yfir. Hina ófullkomnu upplýsingamiðlun má að hluta til skrifa á vöntun á tæknilausnum eins og ófullkomnu síma- og tölvukerfi en einnig á skort á skýrum upplýsingaleiðum (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Sólveig Þorvaldsdóttir, 2002). Álíka sögu má segja um viðbrögð vegna strands Víkartinds en þau töfðust, eins og rætt er hér á undan, vegna skorts á skýrum upplýsingum varðandi til dæmis hvaða hlutverki hinir ýmsu aðilar ættu að gegna, ásamt óvissu um hvaða upplýsingaleiðir skyldi nota. Ber þó að nefna að upplýsingamiðlunin sem átti sér stað meðan skipið var í hættu á hafi úti var mun markvissari í þágu björgunar á mannlífum en hvað varðar verndun umhverfisins, sem undirstrikar áherslu Íslendinga á forvarnarvinnu vegna hugsanlegra sjóslysa (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun).

Hinni óskýru upplýsingamiðlun sem kemur fram í rannsóknunum fylgja óskýr samskipti ákvarðanatækenda við fjölmiðla. Fjölmiðlum var meinud aðganga að vettvangi í Súðavík á meðan björgunaraðgerðir stóðu yfir fyrstu dagana. Lögreglustjóri kvaðst ekki geta ábyrgst öryggi þeirra en fjölmiðlar gagnrýndu þessa ákvörðun harðlega. Var komist að sam-

komulagi um aðkomu þeirra á Flateyri og gengu samskiptin mun betur í það skiptið (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001). Við fyrri jarðskjálftann voru fjölmiðlar gagnrýndir fyrir ófullnægjandi miðlun upplýsinga til almennings en þeir bentu á að hluti af skýringunni væri að erfiðlega hefði verið að fá upplýsingar frá ýmsum viðbragðsaðilum. Búið var að slípa af mestu hnökranum þegar seinni skjálftinn reið yfir (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Sólveig Þorvaldsdóttir, 2002). Erfiðustu samskiptin voru þó í kjölfar strands Víkartinds og áttu fjölmiðlar sinn hlut í því að skapa áfallið. Vandinn fyrir stjórnvöld, sérstaklega umhverfissráðuneytið, reyndist ekki mestur við að tryggja tæknilegar lausnir við björgun heldur snérist hann upp í glímu við óróleika í þjóðfélaginu vegna gagnrýnnar umræðu um hvernig áfallið var höndlað (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun).

Niðurstæða: Sjónarmið jafnaðarhyggju endurspeglast í veikri upplýsingastjórnun innan almannavarnakerfisins með óskýrum upplýsingaferlum. Kostir hennar koma fram í sveigjanleika og skapandi lausnum sem geta skipt sköpum í viðbrögðum.

Lærdómur

Kúltúr hefur ekki síst áhrif á hvernig lærdómar eru dregnir af áföllum, með því að móta til dæmis trú ákvarðenda (stjórnsýslunnar) á því hvort hægt sé að læra af reynslunni eða ekki. Hood (1998) bendir á að munurinn á sjónarmiðum stigveldis annars vegar og örlagahyggju hins vegar sé falinn í því hversu mikil trúin sé á því að hægt sé að læra kerfisbundið af reynslunni. Sjónarmið stigveldis ýti á að rannsakað sé hvað liggja að baki röngum ákvarðanatökum sérfræðinga til að hægt sé að draga af þeim lærdóm til framtíðar. Þeir sem aðhyllast örlagahyggju telja hins vegar að greining áfalla sýni einungis að óviðbúin mistök séu hluti mannlegrar tilveru sem næstum ógerlegt sé að forðast.

Í kjölfar áfalla er spurt hvort og þá hverjir báru ábyrgðina á afleiðingum áfalla og getur sú leit orðið árátukennd þar sem einstaklingar, hópar og stofnanir neita að bera ábyrgðina og vísa henni á aðra. Þeir sem aðhyllast jafnaðarhyggjuna hafna yfirvöldum og kenna kerfinu um það sem misferst í stjórnsýslunni. (Thompson, Ellis og Wildavsky, 1990). Að vissu leyti er það mikilvægur þáttur lýðræðis að einhver taki að sér ábyrgð eftir að áfall dýnur á, en gagnrýnin getur orðið það óvægin og mótsagna-

kennd að í stað þess að skila af sér lærdómi stendur hún í vegi hans (Sundelius, Stern og Bynander, 1997).

Staðhæfing 4: Ábrif jafnaðarbyggju í áfallastjórnun koma fram í litilli áherslu á kerfisbundið mat á reynslunni af áföllum. Lærdómar og nýting sérfræðipækkingar víkja fyrir áherslunni á virkjun og þátttöku almennings. Verði mistök við áfallastjórnun er yfirvöldum kennt um. Samkvæmt þessu gerir kenningin ráð fyrir að áfallastjórnun á Íslandi einkennist af ófullburða lærdómsferlum þar sem nýting á sérfræðipækkingu er takmörkuð.

Íslensku rannsóknirnar sýna að reynsla af fyrri áföllum nýtist takmarkað við áfallastjórnun. Eftir snóflóðið í Súðavík sem var alvarleg viðvörun um að flókinni stórnsýslu þyrfti að breyta, má sjá hvernig athygli yfirvalda varð fljótlega bundin við þau atriði sem þörfuðust skjótra úrlausna. Þegar snjóflóðið féll á Flateyri níu mánuðum eftir snjóflóðið í Súðavík hafði ekki náðst að vinna úr þeirri reynslu sem þótti einna brýnast að færa inn í lærdómsferlið það er að betrubæta flókna stjórnarsýslu sem snerti viðbúnað og varnir vegna hættunar á snjóflóðum. Áður en snjóflóðið féll á Flateyri hafði áherslan færst yfir á það að koma á breytingum varðandi tekjuöflun og fjárveitingar ofanflóðasjóðs. Eftir af hafa reynt tvö snjóflóð á sama árinu voru breytingar gerðar, bæði á skipulagi stjórnarsýslunnar og á framkvæmdaferli með tilliti til áhættumats vegna hugsanlegra snjóflóða (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001).

Í áfallastjórnun vegna strands Víkartinds sést að reynsla frá fyrri mengunartilvikum var ekki nýtt á fullnægjandi hátt. Líkt og í málaflökki snjóflóðavarna stóð flókin stjórnarsýsla einnig í vegi góðrar áfallastjórnunar ásamt ófullnægjandi löggjöf og illa skilgreindri verkaskiptingu milli þeirra aðila sem koma að viðbrögðum vegna strands. Nú, fimm árum eftir strand, hefur innleiðingafærlíð hægt á sér og munstur lærdómsferlis hinnar vanýttu reynslu er að koma í ljós.

Í því lærdómsferli sem fer af stað eftir áföllin hneigist stjórnarsýslan til að leggja meiri áherslu á að bæta þætti er lúta að tæknilegum úrlausnarefnum frekar en að þeirri áhættustjórnun sem eykur á hæfnina til að höndla hið óvænta til sæmis það sem snertir sjálfar björgunaraðgerðirnar. Vísindastarf í þágu bættis áhættumats og varnar snjóflóða hefur verið aukið til muna. Eins hafa íslenskir vísindamenn skilað árangursríkum lærdómi með því að meta hvernig skuli staðið að byggingum sem standast eiga stóra jarðskjálfta (Guðný Eydal og Guðrún Árnadóttir, í prentun). Vöntun á þekkingu vísindamanna varðandi nauðsynlegar tæknilausnir stóð ekki í veginum í fyrir aðgerðum vegna strands Víkartinds. Það sem vantaði var

frekar aðföng (töl og tæki), en gera má ráð fyrir að Íslendingar verði alltaf í einhverjum mæli háðir utanaðkomandi aðföngum í jafn stórum aðgerðum eins og strand Víkartinds var (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir, í prentun). Eins og oftsinnis hefur komið fram hér á undan þá er skortur á samhæfingu/stjórnun innan almannavarna. Hlutverk AVRÍK er fyrst og fremst að samhæfa almannavarnir í áfallastjórnun. Mikilvægur þáttur þess er að meta formlega viðbrögð vegna áfalla og miðla því mati milli svæða og til komandi kynslóða. Þessi þáttur hefur ekki verið styrktur með fullnægjandi hætti í almannavarnakerfinu. En þessi veika yfirstjórn fellur einkar vel að sjónarmiðum jafnaðarhyggiunnar. Björgunaraðgerðir eru í höndum sjálfboðaliða og hefur samræming þeirra sífellt færst meira á þeirra hendur samanber það að eftir snjóflóðin var undirritað og staðfest að Landsstjórn björgunarsveita sé ábyrg gagnvart AVRÍK fyrir útvegum liðsmanna frá björgunarsveitunum, flutning þeirra og búnaðar á aðgerðastað.

Í kjölfar áfallanna fjögurra sem kröfðust viðbúnaðar og viðbragða almannavarnakerfisins snérust ásakanir um það sem miður fór í áfallastjórnuninni fyrst og fremst að kerfinu og/eða yfirvöldum líkt og kúltúr jafnaðarhyggiunnar gerir ráð fyrir. Þegar áföll heimta mannlíf er sem gagnrýnistónn almennings verði nærgætnari í kjölfar þeirra. Eftir að snjóflóðið féll í Súðavík kom fram að áhættumati vegna hugsanlegra snjóflóða á svæðinu var mjög ábótavant. Þunginn í gagnrýninni var þó ekki á sérfræðinga sem unnu að áhættumatinu eða stofnanir þeirra, heldur að yfirvöldum sem höfðu ekki tryggt nægileg aðföng og ekki veitt nægilegri athygli þörf fyrir aðgerðir til undirbúnings og forvarna vegna snjóflóðahættu. Eftir snjóflóðið á Flateyri varð gagnrýnin beinskeyttari á stofnanir og stjórnendur þeirra vegna þess að ekki hafði verið tekið tillit til ákveðinna skýrslna vísindamanna við gerð hættumats (Ásthildur Elva Bernharðsdóttir, 2001).

Verkfræðistofur höfðu séð um fræðilega útreikninga hættumats fyrir AVRÍK en umræðan á Alþingi eftir snjóflóðið í Súðavík snéri meðal annars að því að æskilegra væri að þeir væru unnir af opinberri stofnun fremur en einkafyrirtæki. Var umsjón með gerð hættumats færð til Veðurstofunnar. Má máta þessi viðbrögð við sjónarmið jafnaðarhyggiunnar þar sem tortryggni ríkir í garð markaðar (Thompson, Ellis og Wildavsky, 1990). Í kjölfar jarðskjálftanna var almannavarnakerfið gagnrýnt fyrir seinvirkni og ófullnægjandi upplýsingamiðlun í viðbrögðum. Í leit að hverjir bæru ábyrgðina í kjölfar strands Víkartinds stigmagnaðist gagnrýnin og snerist upp í fjölmiðlakrísu fyrir stjórnvöld, sérstaklega þó fyrir umhverfisráðuneytið.

Áskorun í áfallastjórnun er að læra af reynslu eins áfalls til að nýta til undirbúnings fyrir áföll í framtíðinni. Spurningin er hvort stofnanir stjórn-

sýslunnar hafi náð að tileinka sér slíkt lærdómsferli. Á heildina litið í íslensku rannsóknunum gefst það svar að lærdómurinn sé ófullnægjandi. Við innleiðingu breytinga virðist vanta úthald til að fylgja eftir breytingum sem taldar eru nauðsynlegar í löggjöf og venjum.

Niðurstæða: Hvernig Íslendingar vinna úr reynslu áfalla fellur vel að sjónarmiði jafnaðarhyggju þar sem úberslan á þátttöku er yfirstærkari öðrum úberslum þar með talinni þeirri, að unnið skuli á kerfisbundinn hátt að því að draga af þeim lærdóm fyrir almannavarnaakerfið í heild sinni. Lærdómsferlið er virkt meðan stefnugluggar haldast opnir, það er á meðan athygli stjórnámálanna og almennings er á áfallinu sjálfu og afleiðingum þess. Þeir aðilar sem koma að kerfinu (almannavarnarnefndir, sjálfboðaliðar) eru að miklu leyti gerðir ábyrgir fyrir sínu eigin lærdómsferli. Við mistöku í áfallastjórnun er ábyrgð yfirvalda skýr í hugum almennings sem sakar þau um það sem miður fer.

Umræða

Niðurstöður okkar benda til þess að einkenni áfallastjórnunar á Íslandi séu í góðu samræmi við tilgátur kúltúrkenningar. Jafnaðarhyggja er sterkasti menningarþátturinn á Íslandi og hún setur ríkan svip á áfallastjórnun. Þátttaka almennings er mikil í undirbúningi fyrir áföllin og í viðbrögðum þar sem áhersla á valddreifingu helst að mestu óhögguð. Upplýsingastjórnun er veik og lærdómsferlið er valddreift. Þessi samandregna lýsing er sem sniðin að sjónarmiði jafnaðarhyggjunnar.

Athyglisvert er að líta á einkenni áfallastjórnunar í Svíþjóð til samanburðar þessari athugun en eins og fram kom í norrænu könnuninni (Grenstad o.fl., 1999) þá mælast menningarþættirnir þar blandaðri en á Íslandi. Sterkustu þættirnir eru stigveldi og örlagaþyggja sem segir okkur meðal annars að í Svíþjóð sé grind meiri en hér á landi það er að Svíar séu bundnari af forskriftum en Íslendingar. Sænskar rannsóknir í áfallastjórnun (Sundelius, Stern og Bynander, 1997) gefa, líkt og þær íslensku, vísbendingar um að túlka megi niðurstöður tilgátu kúltúrkenningar í vil. Svíar leggja áherslu á sérfræðingaspár í forvörnum, skýr verklagsferli og að miðstýrðir hópar, skipaðir að mestu af stjórn mála- og embættismönnum, taki ákvarðanir í viðbrögðum vegna áfalla. Hin sænska áhersla á samkomulag er skýr í viðbrögðum þar sem eitt mikilvægasta hlutverk yfirvalda virðist vera að forða hvers konar ágreiningi innan opinberra stofnana og milli þeirra. Stuðningur stjórn mála leiðtoga er metinn mikilvægari en að áföllin séu notuð

	Áherslur í íslenskri áfallastjórnun (jafnaðarhyggja)	Áherslur í sænskri áfallastjórnun (lágveldi)
Forvarnir/ viðbúnaður	mikil þátttaka almennings í forgangsröðun með stuðningi stjórnvalda	lítill þátttaka almennings, áhersla á sérfræðipækkingu
Ákvarðanataka	valddreifing – áhersla á sjálfðæmi sveitarfélaga og sjálfbodaliða	miðstýrðir hópar stjórn mála- og embættismanna
Upplýsingamiðlun	óskýr upplýsingaferli sem nýtast þ.a.l. illa í áföllum	áhersla lögð á að fylgja gefnum upplýsingaferlum
Lærdómur	Kerfisbundið mat víkjandi fyrir áherslu á valddreifit lærdómsferli	Kerfisbundið mat með áherslu á nýtingu sérfræðipækkingar

Mynd 2. Mismunandi áherslur í áfallastjórnun á Íslandi og í Svíþjóð

til að koma á framfæri óskum einstaklinga eða stofnana. Þessi lýsing speglar sjónarmið stigveldis. En hvernig getur það farið saman að Svíar trúi á mátt sérfræðinga til að sporna gegn áföllum um leið og þeir halla sér að örlagahyggjunni þar sem það sjónarmiði ríkir að ekki sé hægt að spá fyrir um áföll og fyrirætluð áhrif? Eins og komið hefur fram þá er það trúin á hvort hægt sé að læra kerfisbundið af reynslunni sem skilur þessi sjónarmið að (Hood, 1998) Samkvæmt sænsku rannsóknunum fylgir trú Svía í þeim efnum helst stigveldinu. Hefur verið bent á að örlagahyggja Svía geti skýrt tilhneigingu þeirra til að fela sig forsjá ríkisins í velferðamálum. Líkurnar á því að einstaklingar upplifi sig sem fórnarlömb aðstæðna (sem fellur undir örlagahyggjuna) eru trúlega meiri hjá þeim sem eru ekki virkir í að undirbúa sig fyrir þær. Slíka óvirkni má greina hjá Svíum en þó er ekki hægt að segja að þeir telji að mannlegur máttur sé ófær um að sporna gegn áföllum. Þeir setja hins vegar traust sitt á yfirvöld í þeim efnum. Eins og Ruin (1982) bendir á þá hafa Svíar ekki ýtt á frumkvæði sjálfbodaliða sem skyldi. Telur hann að stjórnvöld hafi tekið á sig of mikla ábyrgð á velferð almennings í land-

inu sem dragi jafnt úr frumkvæði einstaklinga sem sjálfboðaliðahópa. Sem dæmi um tilraunir til að bæta hæfni stjórnsýslunnar, við að virkja almenn-
ing, má taka Frelsi staðbundinna stjórnvalda -verkefnið sem hrint var af stað
á níunda áratug 20. aldar til þess að sporna gegn sjónarmiði stigveldisins í
sænsku stjórnsýslunni. Tilraunin mistókst. Í stað þess að almenningi væri
gefið meira afgerandi hlutverk í stefnumótunarferlinu jók í rauninni tilraunin
hlutverk stjórnmalamanna og embættismanna. (Stewart og Stoker, 1989)

Draga má mismun áfallstjórnunar á Íslandi og í Svíþjóð saman á ein-
faldan hátt eins og sést í mynd 2.

Í meginatriðum má þannig segja að einkenni áfallstjórnunar á Íslandi
og í Svíþjóð séu í góðu samræmi við kúltúrkenningu.

Heimildir

- Anton, T. (1980) *Administered politics: Elite political cultures in Sweden*. Boston: Martinus Nighoff.
- Ásthildur Elva Bernharðsdóttir. (2001). *Learning from past experiences: The 1995 avalanches in Iceland*. Stockholm: Försvarshögskolan.
- Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Soffía Guðmundsdóttir. (Í prentun). *Strand of Víkartindur in the south shore of Iceland*. Stockholm: Försvarshögskolan.
- Ásthildur Elva Bernharðsdóttir og Sólveig Þorvaldsdóttir. (2002). *Suðurlands skjálftar 2000*. Reykjavík: Almannavarnir ríkisins.
- Barry, B. (1970). *Sociologists, economists and democracy*. London: Collier-Macmillan.
- Coughlin, R. og Lockhart, C. (1998). Grid-group theory and political ideology: A consideration of their relative strengths and weaknesses for explaining the structure of mass belief systems. *Journal of Theoretical Politics, 10*, 35-58.
- Coyle, D. J. og Ellis, R. J (Ritstj.) (1994). *Politics, policy and culture*. Boulder: Westview.
- Douglas, M. og Wildavsky, A. (1982). *Risk and culture. An essay on the selection of technical and environmental dangers*. Berkeley: University of California Press.
- Einar S. Arnalds. (2001). *Mannslíf í húfi: Saga Slysavarnafélag Íslands*. Reykjavík: Mál og mynd.
- Elder, N., Thomas, A. og Arter, D. (1982). *The consensual democracies?* Oxford: Martin Robertson.
- Grendstad, G. (2001). Nordic cultural baselines: Accounting for domestic convergence and foreign policy divergence. *Journal of Comparative Policy Analysis, 3*, 5-29.

- Grendstad, G., Jensen, L., Kristinsson, G. H., Sjöberg, L. og Sundback, S. (1999). *Nordic cultures: Measurement, consequences and comparisons*. Bergen: LOS-sentret.
- Guðný Björk Eydal og Guðrún Árnadóttir. (Í prentun). *Earthquakes in South Iceland in 2000: Crisis help*. Stockholm: Försvarshögskolan
- Hong, L. K. (1978). Risky shift and cautious shift: Some direct evidence on culture value theory. *Social Psychology*, 41, 342-346.
- Hood, C. (1998). *The art of the state – Culture, rhetoric, and public mangement*. Oxford: Clarendon Press
- Hood, C., Rothstein, H. og Baldwin, R. (2001). *The government of risk*. Oxford: Oxford University Press.
- MacIntyre, A. (1971). *Against the self-images of the age*. London: Duckworth.
- Ruin, O. (1982). Sweden in the 1970s: Policy-making becomes more difficult. Í J. Richardson (Ritstj.), *Policy styles in western Europe*. London: George Allen and Unwin.
- Stefán Ólafsson. (1985). *Hvernig eru Íslendingar? Nokkrar vísbendingar um gildi í menningu Íslendinga*. Reykjavík: Félagsvísindadeild.
- Stewart, J. og Stoker, G. (1989). *The 'free local government' experiments and the programme of public service reform in Scandinavia. The New centralism*. Cambridge: The Political Quarterly Publishing Co.
- Sundelius, B., Stern, E. og Bynander, F. (1997). *Krisbantering på svenska: Teori och praktik*. Stockholm: Nerenius och Santerus förlag.
- t'Hart, P., Rosenthal, U. og Kouzmin, A. (1993). Crisis decision-making: The centralization thesis revisited. *Administration and Society*, 25, 12-45.
- Thompson, M., Ellis, R. og Wildavsky, A. (1990). *Cultural theory*. Boulder: Westview Press.
- Thompson, M., Grendstad, G. og Selle, P. (1999). *Cultural theory as political science*. London: Routledge.
- Vertzberger, Y. Y. I. (1990). *The world in their minds – Information processing, cognition, and perception in foreign policy decisionmaking*. Stanford: Stanford University Press.
- Zetterberg, H. (1979). Maturing of the Swedish welfare state. *Public Opinion*, 2, 42-47.

Viðauki: Spurningarnar

- S-1 Einn gallinn við fólk í dag er að það setur sig of oft upp á móti yfirvöldunum.
- S-2 Það er best fyrir komandi kynslóðir að varðveita síði og venjur fortíðarinnar.
- S-3 Samfélagið gengur best þegar fólk fer nákvæmlega eftir reglum og fyrir-mælum.
- S-4 Virðing fyrir yfirvaldi er eitt það mikilvægasta sem börn eiga að læra

- S-5 Þegar hver hefur sinn stað í samfélaginu gengur fólki betur að lifa saman í sátt og samlyndi.
- J-1 Það væri friðvænlegra í heiminum ef auðæfum væri skipt jafnar milli þjóða.
- J-2 Hér á landi þarf að stórauka réttlæti með jafnari dreifingu lífsgæða.
- J-3 Ég styð breytingu á skattkerfinu, sem færir skattbyrðina meiri yfir á fyrirtæki og hátekjufólk.
- J-4 Við þurfum að draga stórlega úr ójöfnuði milli karla og kvenna.
- J-5 Venjulegt fólk ætti að taka meiri þátt í ákvörðunum í atvinnulífi og stjórn-sýslu.

- E-1 Allir ættu að hafa sömu tækifæri til að ná árangri eða mistakast í lífinu án þess að stjórnvöld skipti sér af því.
- E-2 Ef fólk hefur hugmyndir og hæfileika til að safna eignum á það að fá að njóta þess.
- E-3 Fólk sem nær árangri í viðskiptum á rétt á að njóta auðæfa sinna eins og það kys sjálft.
- E-4 Samkeppnismarkaðir eru næstum alltaf besta aðferðin við að útvega fólki það sem vantar.
- E-5 í sanngjörnu kerfi ættu þeir hæfari að hafa meiri tekjur.

- Ö-1 Það er sama hvaða flokk maður kys, það breytist ekkert.
- Ö-2 Samvinna við aðra skilar sjaldan árangri.
- Ö-3 Framtíðin er of óviss til að fólk geti gert raunhæfar áætlanir
- Ö-4 Flestir eignast bara vini til að hafa gagn af þeim.
- Ö-5 Mér finnst lífið vera eins og happdrætti.

Hvað er mannleg virðing?

Svanborg Sigmarsdóttir

Með þeim viðmiðaskiptum sem urðu með tilkomu frjálsslynds samfélags sem er ríkjandi í hinum vestræna heimi í dag, varð mikil breyting hugtaka og hugtakanotkunar. Frjálsslyndisramminn krafðist nýs hugarfars sem ekki einvörðungu breytti merkingu þekktra hugtaka, heldur einnig endurraðaði mikilvægi þeirra. Eitt þeirra hugtaka sem breyttist, jafnt í merkingu og mikilvægi var mannleg virðing. Peter Berger (1983) lýsir breytingum á mikilvægi hugtaksins ágætlega, þar sem hann segir að mannleg virðing hafi komið í stað heiðurs við endalok lénsveldisins og aðalsstéttanna. Hann hvorki segir að hugtakið virðing hafi orðið til við fall lénsveldisins, né heldur að hugmyndir um heiður sé merkingarlaust í dag, heldur frekar að mikilvægi heiðurs hafi rýrnað vegna þeirra gildabreytinga sem til komu með nýju samfélagsformi. Hið lagskipta samfélag krafðist að gildi manna ákvarðaðist eftir stöðu þeirra og innan slíks ramma geta hugmyndir um jafnræði ekki risið hátt þar sem þær standa gegn þeirri hugmyndalegu orðræðu sem samfélagið er byggt á. Hugtakið sem krafðist ójafnræðis, það er heiður varð því að vikja fyrir hugtaki sem byggðist á jafnræði einstaklinga, það er virðing með gildabreytingum samfélagsins.

Það sem er sameiginlegt á milli viðmiða, þannig að hægt sé að segja að um sama hugtak sé að ræða, er að mannleg virðing vísar til einhvers grundvallarskilnings okkar á mikilvægi mannsins frekar en að vísa til þeirrar virðingar sem ákveðnir einstaklingar njóta í krafti orða sinna eða athafna, líkt og hugtakið heiður gerir. Á milli viðmiða er þó lítil samhljómur um orsakir þessa mikilvægis, hvort allir eigi náttúrulegt tilkall til þessarar virðingar og þá á hvaða forsendum. Aristóteles og Tómas frá Akvínó¹ töldu að kjarni þess sem bæri að virða í mannum væri utanaðkomandi, frá alheimnum eða guði kominn, það er ekki fyrr en við skiljum gangverk heims-

---

1 Þó svo að Aristóteles og Tómas frá Akvínó tilheyri ekki sama viðmiði, er um margt líkt með þeirra sýn á mannveruna. Það sem skilur helst á milli er að Tómas frá Akvínó reyndi að staðfæra Aristótélískar kenningar að kaþólskum kennisettingum, sérstaklega Ágústínuskum og Tómískum kenningum sem umbreytir hlutverki og aðild mannsins að hinu veraldlega samfélagi.

ins að við getum skilið þær einingar sem eiga í honum hlutdeild, líkt og manninn. Innan viðmiða frjálslyndiskenninga er ríkjandi það kantíska viðhorf að kjarni mannglegrar virðingar væri að finna í manninum sjálfum og möguleikum hans til að vera siðferðileg vera. Með samanburði á merkingu hugtaksins á milli viðmiða má sjá að það er eitt af hinum fljótandi tákmyndum og getur ekki verið skilinn sem einhver fastur veruleiki (Laclau og Mouffe, 1985)

Kenning Immanuel's Kants er sú sem hefur haft mest áhrif á vestrænan skilning á mannlegri virðingu og því sú kenning sem ég mun helst fjalla um hér. Áhrifa hans má til dæmis gæta í Mannréttindasáttmálum Sameinuðu Þjóðanna, sem segja að grundvöllur allra mannréttinda sé mannleg virðing og einnig er það stjórnarskrárbundið bæði í Þýskalandi og Frakklandi að virða beri einstaklinginn sem túlkað hefur verið útfrá skylduboði Kants (Beyleveld og Brownsword, 1988). Þessi kenning hefur verið notuð til að skilgreina algild svör við því hvernig haga beri samskiptum einstaklinga innan ríkisins og samskiptum ríkisins við borgara sína og því mikilvægt að skilja grundvöll þessarar kenningar og þá annmarka sem fylgja þessum skilningi. Skylduboð Kants segir okkur hvernig við eigum að haga samskiptum okkar við aðra þannig að sérstaða mannsins sé virt. Virðing fyrir manninum hjá Kant leiðir því fyrst og fremst til skyldna gangvart náunganum frekar en réttinda.

Grunnatriði kantískar virðingar

Meginhugmyndir Kants um mannlega virðingu má finna í verki hans *Groundwork of the Metaphysic of Morals* (GMM). Þar segir Kant að „allt hefur annað hvort *verð* eða *virðingu*. Ef það hefur verð, er hægt að setja það og eitthvað annað að jöfnu; Ef það er hafið yfir allt verð og því ekkert sem við það jafnast, hefur það virðingu“² (Kant, 1995, bls. 96). Hann telur að sérstaða einstaklingsins eigi sér ekkert jafngildi, þar sem ekki er hægt að skipta á jöfnu einum einstakling fyrir annan né heldur er grundvöllur til að bera saman gildi eins við fleiri. Það sem gerir hann sérstakan er frjáls vilji og því möguleiki á sjálfræði, ef þeir möguleikar sem eru fyrir hendi eru nýttir. Þetta grundvallast á skylduboðum Kants og þá sérstaklega á forskriftinni um algild lög (FUL), sem segir að við eigum aðeins að setja

---

2 Allar þýðingar á beinum tilvitnum eru höfundar.

okkur og fylgja þeim reglum sem við viljum á sama tíma að gildi sem algild lög (Kant 1995) og forskriftinni um markmið í sjálfu sér (FEI) sem segir okkur að við að við eigum aldrei að koma fram við mannkyn, hvort sem það er í eigin persónu eða annara, sem leið að settu marki, heldur ávalt á sama tíma sem markmið í sjálfu sér (Kant 1995). Það er, okkur ber að virða sjálfsákvörðunarrétt annarra og eigum ekki að hlutgera einstaklinga, hvorki okkur sjálf né aðra. Forskriftin um algild lög heldur því fram að til séu réttar ákvarðanir og athafnir, til dæmis eigum við að forðast að koma illa fram við fólk þar sem við getum ekki óskað þess að slíkt verði algild lög. En hún segir okkur ekki aðeins hvað okkur ber að forðast, heldur einnig hvað okkur beri að gera, eins og að láta okkur annað fólk varða og veita því aðstoð ef þess er þarfnast. Grunnur forskriftarinnar um markmið í sjálfu sér er í raun kenning Kants um mannlega virðingu, sem skýrir af hverju okkur ber að koma fram við aðra sem markmið í sjálfu sér. Að nota einhvern sem leið að settu marki þýðir að við lítum ekki á þá manneskju sem geranda sem hefur hagsmuna að gæta sem gæti skaðast af athæfi okkar. Einhver skaðast þegar ekki er staðið við gefin loford, þegar einhver er blekktur eða þvingaður til verka. Hlutir aftur á móti hafa enga hagsmuna að gæta og geta því ekki skaðast þó svo að þeir séu nýttir af vild. Að koma fram við einstakling sem markmið í sjálfu sér, viðurkennir því að þeir sem við höfum samskipti við séu gerendur með óskilyrt gildi, sem er innri virðing hverrar persónu. Þessi seinni forskrift (FEI) virðist eiga betur við til að skilja hvernig Kant telur að samskiptum manna eigi að vera háttáð, en eins og Onora O'Neill hefur skýrt er hér í raun um sama skylduboðið að ræða, en sett fram á mismunandi hátt. „Hvert það boð sem myndi vera hafnað sem ósiðlegu af forskriftinni um algild lög, myndi einnig vera hafnað af forskriftinni um markmið í sjálfu sér: sömu boð yrðu samþykkt sem skylduboð í báðum prófum; sömu verk yrðu dæmd sem rétt eða röng eftir því hvort þau falla að skylduboðunum.“ (O'Neill, 1989, bls. 346)

Vilji er allt sem þarf

Hin einstaka manneskja hefur virðingu, svo lengi sem hún hefur möguleika á að vera siðferðileg vera, með sjálfræði og skynsemi, það er svo lengi sem hún hefur vilja. Arendt (1989) benti á að vilji og skynsemi, ólíkt dómgreind og smekk, byggir á skylduboðum og því háð siðferði. Það að hafa frjálstan vilja verður að vera byggt á hlutlægri skynsemi. Kant segir að „allar mögulegar orsakir vilja eru annað hvort einungis huglæggar og því

byggðar á reynslu eða hlutlægur og skynsamlegur; í hvoru tilfelli sem er geta þær verið utanaðkomandi eða innbyggðar.“ (Kant 1993, bls. 41) Vilji sem er huglægur getur ekki verið grundvallarskilyrði siðferðis, þar sem hann er byggður á menntun, samfélagsáhrifum eða líkamlegri eða andlegri líðan. Á hinn bóginn mun hlutlæg og skynsamleg orsök vilja upphelja manneskjuna sem viti borna veru þar sem slíkur vilji byggir á sjálfræði mannsins en ekki örsök og afleiðingu, uppsprettan er innra með manningnum og því getur slíkur vilji verið kallaður frjáls. (Kant 1993). Þar sem ekki er hægt að fylgjast með slíkum vilja, né heldur hvort hegðun fólks sé í samræmi við hann fylgir að ekki er hægt að haga siðferðilegu mati okkar á öðrum út frá mati okkar á athæfi þeirra. Getan til að taka ákvarðanir er mikilvægari í þessu sambandi en verkin sem geta dæmt um hvernig ákvarðanir við tókum. Því telur Kant að virðing tilheyrir öllum, án tillits til þess hvað einstaklingar gera.

Út frá þessum viðmiðum Kants, ætti því að vera nóg að viðurkenna möguleikann á getu til að taka siðrænar ákvarðanir til að knýja fram skyldubod um að aðrir skuli virða okkur, hvort sem við nýtum þennan möguleika eða ekki. Það er það skiptir ekki máli hversu ósiðleg við erum dæmd eða lágt við erum metin af verkum okkar, það er aldrei hægt að missa grundvallarréttinn til virðingu annarra. Fyrir því færir Kant til dæmis rök í *The Doctrine of Virtue* (DV) (1964) og í *The Metaphysical Elements of Justice* (MEJ) (1965). Í MEJ slær hann þó þann varnagla á, að frumforsendan fyrir þessu sé hinn sjálfráði einstaklingur, sem þýðir að okkur ber ekki skylda til að virða þá sem er eru í eigu og gjörsamlega stjórnad af öðrum, líkt og þrælum, en einnig mætti setja spurningamerki um skyldu okkar að bera virðingu fyrir öðrum einstaklingum líkt og þeim sem liggja í dái. En svar við slíkum hugleiðingum hefur mikil áhrif á stöðu þeirra einstaklinga þegar kemur að því að veita þeim lækniástoð og ekki síður þegar taka skal ákvörðun um líf þeirra eða dauða. Einnig má spyrja sig hvort okkur beri skylda að virða börn þar sem þau hafa ekki fulla getu til sjálfsákvörðunar eða hvort okkur beri að virða börn á þeirri forsendu að mögulega muni þau síðar öðlast þessa getu.

Mótsagnir í kenningu Kants um virðingu

Hér að ofan sagði ég að allt hafi annað hvort verð eða virðingu. Kant skiptir einstaklingum í tvennt; annars vegar er það hinn innri maður, sem ekki er hægt að vita meira um og kristallast í getu hans til siðferðislegra ákvarðanna. Það er sá hluti mannsins sem krefst virðingar. Hins vegar er

það hinn ytri maður sem hægt er að öðlast vitneskju um og dæma af verkum hans. Það er sá hluti mannsins hægt er að verðleggja eins og sést til dæmis á því að einstaklingum er borguð laun fyrir vinnu sína.

Ef virðingin felst í þeim hluta mannsins sem ekki er hægt að forvitnast meira um þar sem sú hlið er ekki til rannsókna virðist vera mótsögn hjá Kant að halda því fram, eins og hann gerir í *MEJ* og í *DV*, að hægt sé að missa rétt á virðingunni. Í *MEJ* sagði hann, líkt og ég skýrði áðan, að rétturinn á virðingunni tapast ef einstaklingurinn stjórnar ekki sínum verkum sjálfur. Í *DV* segir hann að „með lygi, kastar einstaklingur frá sér og má segja afmáir virðingu sína sem einstaklingur. Maður sem sjálfur trúir ekki hvað hann segir öðrum ... hefur jafnvel minna gildi en ef hann væri einungis hlutur.“ (Kant 1964, bls. 92) Í báðum þessum tilfellum er orsökina fyrir því að rétturinn til virðingar tapast að finna í athæfi þeirra einstaklinga sem eiga að hafa misst þennan rétt, en ekki í tapaðri getu þeirra til að vera siðrænar verur. Annars vegar er Kant hér að tala um almenna virðingu sem við berum fyrir fólki því okkur líkar hvað það gerir, sem við getum kallað ytri virðingu. Hins vegar er hann að fjalla um grunnvirðingu sem eigum að bera fyrir skyldubodunum og möguleikum manna til að fara eftir þeim, sem við getum kallað innri virðingu. En eins og skýrt kemur fram í útlitun hans á mannlegri virðingu sem byggir á sérstöðu mannsins, vísar hann þar til hinnar innri virðingar og grunnástæður hennar eru slíkar að ekki er hægt að öðlast þá virðingu eða tapa henni. Það skýtur því nokkuð skökku við að Kant skuli færast frá hinni innri virðingu til ytri virðingar. Skýringarnar fyrir því held ég að séu tvenns konar, annars vegar er þetta hreinlega mótsögn hjá Kant. Hins vegar skýrist þessi tvísögn með því að Kant var einnig að vinna úr eldri hugmyndir um *dignitas* þegar hann vann að þróun hugtaksins um virðingu. Þetta sést mjög vel í *MEJ* þegar Kant segir að „í virðingarstöðum verðum við að telja... þá sem tilheyra hærri stéttum... með öðrum orðum, aðskilja aðalsmennina frá hinum almenna borgara.“ (1965, bls. 96) Hugmyndir síðmiðalda um virðingu byggðu, líkt og heiður, á náttúrulegu stigveldi eins og sést meðal annars á latínuorðinu *dignitas* sem vísar til virðingastöðu innan hins opinbera kerfis sem var á fárra færi. Kant færir rök fyrir því að aukin virðing byggð á félagsstöðu einni saman væri ekki réttmæt, þar sem til hennar hafði ekki verið unnið (1965). En með sömu röksemdarfærslu er ekki hægt að segja að virðing byggð á athæfi sé ekki réttmæt því hérna er hann í raun að færa rök fyrir slíku. Eins og Meyer bendir á (1987) telur Kant að yfirleitt förum við eftir ytri skilyrðunum þegar við veitum einhverjum virðingu okkar, frekar en þeim innri, sérstaklega þegar það er haft í huga að við höfum engan aðgang að hinum innri skilyrðum til að meta þau nema í öfgafullum dæmum líkt og

Þegar einstaklingurinn liggur í dái. Þegar athæfi er það eina sem við höfum í höndunum til að dæma um hvort einhver sé verður okkar virðingar verðum við að spyrja hversu langt er hægt að ganga í ósiðlegu athæfi, en samt eiga kröfu á virðingu annarra? Með slíkri spurningu er verið að raska umfjöllunarsviðinu og færa það frá mannkyninu sem heild, til einstakra meðlima þess. Ein möguleg ástæða til þess að fara í slíka færslu er sú að með því að fjalla um mannkynið á sama hátt og Kant gerir er hann að skilgreina hlutverk mannsins, ekki sem hluti náttúrunnar, heldur ofar henni. Maðurinn verður að sýna að hann sé æðri dýraríkinu með skynsemi sinni, en að sama skapi er hann óháður öllum æðri lögum þar sem hann setur sér reglur byggðar á frjálsum vilja. Til að gera slíkt þarf hann á sama tíma að tilheyra samfélagi og að vera frjálst frá samfélaginu með því að taka ákvarðanir sem eru óháðar hefðbundum félagsgildum.

Til að ná þessu stigi frelsis, þurfum við skilning á ákvörðunum okkar sem er óháður ytri skilyrtum skilningi, það er þeim skilningi sem við lærum í gegn um félagsmótun og jafnvel að hafa skilning óháðan tungumáli. Slíkur skilningur er óhugsandi, þar sem skilningur okkar á heiminum er bundinn og skilyrtur af tungumáli. Til að við getum rætt um og skilið veröldina í kring um okkur þurfum við að hafa til þess orðin sem hafa einhverja merkingu (sjá t.d. Ayer 1974). Öll merking sem við höfum er byggð á einhverri reynslu, til að mynda þeirri reynslu sem við höfum á að nota þessi orð og þar með fengið staðfestingu á að okkar skilningur á þeim sé hinn sami og skilningur annarra. Til að taka ákvarðanir sem eru óháðar félagsgildum þarf skilningur okkar því einnig að vera óháður félagsgildum og félagskilningi, en ég tel að slíkur skilningur sé ekki mögulegur þar sem hann getur ekki farið út fyrir mörk reynslunnar.

Virðing athafna

Fyrir utan að takmarkanir eru á frelsi mannsins, sem felst í því hversu háður skilningur okkar er á umhverfinu sem takmarkar fjölda mögulegra ákvarðanna sem við getum tekið, er helsti gallinn á kenningu Kants að finna í mótsögn hans um gildi innri og ytri virðingar, sérstaklega þar sem það er engin sérstök ástæða fyrir því að meta gildi innri virðingar hærra en gildi þeirrar ytri virðingar sem við notumst við í daglegu lífi. Það sem ákvarðar að stórum hluta, bæði samskipti einstaklinga og ríkisvaldsins við einstaklinga er mat á athæfi, sem ákvarðar hina ytri virðingu. Það er á grundvelli þess sem til að mynda einstaklingar ákvarða til hverja er litið upp til og ríkið

ákvarðar refsingar. En þess háttar virðingu er jafnframt ekki hægt að krefjast, heldur er einungis hægt að veita með góðum vilja, líkt og vinskáp og ást. Grundvöllurinn fyrir slíkri virðingu er að finna í þeim menningargildum og skilaboðum sem við fáum frá samfélaginu. Það þýðir ekki að við séum föst í íhaldssemi og stöðnun þar sem samfélagið sem við búum í er í sífelldri þróun og breytingu sem við tökum þátt í að móta um leið og það mótast okkur. Það þýðir að þeir eiginlegar sem við metum virðingarverða í einstaklingum breytast með tímanum og á milli samfélaga og geta því ekki verið algildir. Sem slíkir geta þeir eiginleikar sem við byggjum ytri virðingu á, ekki verið grundvalladir á ákvörðunum byggðar á skynsemi, heldur á dómgreind sem ekki fellur inn í siðferðisramma Kants þar sem dómgreind byggir á hinu sértæka sem segir okkur að þetta sé fallegt/ljótt, æskilegt/óæskilegt. Kjarni þess sem skilur á milli innri og ytri virðingu felst því í muninum á hinu algilda og hinu sértæka og á meðan reynsluheimur okkar og tungumál er ávallt takmarkaður af hinu sértæka hlýtur skilningur okkar á hinu algilda eða innri virðingunni ávallt að vera takmarkaður, ef mögulegur. Wittgenstein segir í *Tractatus* að „ef við ætlum að takmarka hugsun, verðum við að hugsa beggja megin takmarksins“ (1981). Það tekst Kant ekki að gera.

Heimildir

- Arendt, H. (1989). *Lectures on Kant's political philosophy*. Chicago: University of Chicago.
- Ayer, A. J. (1974). *Language, truth and logic*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Berger, P. (1983). On the obsolescence of the concept of honor. Í S. Hauerwas og A. MacIntyre (Ritstj.), *Revisions: Changing perspectives in moral philosophy* (bls.172-181). Notra Dame : University of Notra Dame Press.
- Beyleveld, D. og Brownsword, R. (1988). Human dignity, human rights, and human genetics. *Modern Law Review*, 61, 661-680.
- Kant, I. (1964). *The doctrine of virtue, part II of the metaphysic of morals* (M. J. Gregor þýddi). Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Kant, I. (1965). *The metaphysical elements of justice, part I of the metaphysics of morals* (J. Ladd þýddi). Indianapolis: Bobbs-Merrill Company.
- Kant, I. (1993). *The critique of practical reason* (L. W. Beck þýddi). NJ: Prentice Hall.
- Kant, I. (1995). *Groundwork of the metaphysic of morals* (H.J. Paton þýddi). London: Routledge.
- Laclau, E. og Mouffe, C. (1985). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso.

- Meyer, M. J. (1987). Kant's concept of dignity and modern political thought. *History of European Ideas*, 8, 319-332.
- O'Neill, O. (1989). Universal laws and ends-in-themselves. *The Monist*, 72, 341-361.
- Wittgenstein, L. (1981). *Tractatus logico-philosophicus*. London: Routledge.

Gert út frá Brussel?

Sjávarútvegsstefna ESB
rannsókuð út frá hugsanlegri aðild
Íslands að sambandinu

Úlfar Hauksson

Sjávarútvegsmál, ásamt vangaveltum um stöðu Íslands sem fullvalda ríki í hringiðu alþjóðamála, eru mest áberandi í umræðunni um tengsl Íslands við umheiminn. Þannig hefur það verið frá stofnun lýðveldisins og á vettvangi Sameinuðu þjóðanna hafa hagsmunir í sjávarútvegsmálum oft ráðið úrslitum í afstöðu Íslendinga til ýmissa mála (Valdimar Unnar Valdimarsson, 1993). Þessi áhersla endurspeglar þá staðreynd að alla 20. öldina var sjávarútvegur stoð og stytta hagkerfisins en afhjúpar um leið fábreytni kerfisins og veikleika. Viðskipti með sjávarfang eru yfirleitt mikilvægari fyrir Íslendinga en fyrir viðskiptaþjóðirnar sem flestar flokka sjávarútveg með landbúnaði. Sjávarútvegur tengist víða mikilvægum byggðahagsmunum og fyrir vikið hefur verið takmarkaður hljómgrunnur fyrir fríverslun með sjávarfang. Alþjóðasamvinna í viðskiptamálum undirstríkar þetta þar sem áherslan hefur verið á fríverslun með iðnaðarvörur. Þessir ólíku hagsmunir hafa átt sinn þátt í því að Íslendingar hafa verið tregir til á sviði alþjóðlegrar viðskiptasamvinnu (Gunnar Helgi Kristinsson, 1990).

Þegar rétt er um hugsanlega aðild Íslands að Evrópusambandinu vakna óhjákvæmilega spurningar um hvaða reglur myndu gilda um stjórnun og nýtingu á fiskimiðunum umhverfis landið. Sumir telja fulla aðild að ESB með öllu óhugsandi og benda á sjávarútvegsstefnuna sem óyfirstíganlegan þröskuld; að það sé í raun ekki um neitt að semja. Þeir álíta að við aðild þyrftu Íslendingar að framselja fiskveiðistjórnun á Íslandsmiðum í hendur sambandsins. Í skýrslu utanríkisráðherra um stöðu Íslands í Evrópusamstarfi er fullyrt að það sé „engum vafa undirorpið að innganga Íslands í Evrópusambandið myndi hafa í för með sér miklar breytingar fyrir íslenskan sjávarútveg og fiskveiðistjórnunarkerfið“ (Utanríkisráðuneytið, 2000). Hins vegar er ekki gerð tilraun til að rökstyðja þessa fullyrðingu á

sannfærandi hátt. Í ljósi þessa er forvitnilegt að kanna raunverulega stöðu Íslands innan sjávarútvegsstefnu Evrópusambandsins. Er umræðan um hana, þar sem sumir halda því fram að sambandið muni sölsa undir sig fiskimiðin, hræðsluáróður, byggður á vanþekkingu, eða er raunveruleikinn sá að við eigum virkilega ekki annan kost en að hafna fyrirfram fullri aðild að sambandinu? Þetta er viðfangsefni þessarar rannsóknar sem er hugsuð sem innlegg í umræðuna um kosti og galla hugsanlegrar aðildar Íslands að ESB.¹ Farið verður ofan í saumana á þeirri grundvallarspurningu hvort, og þá hvernig, Íslendingar gætu tryggt hagsmuni sína í sjávarútvegi í aðildarviðræðum við Evrópusambandið. Með öðrum orðum; markmiðið er að svara þeirri spurningu hvort það sé tilraunarinnar virði fyrir Íslendinga að sækja um fulla aðild að Evrópusambandinu eða ekki? Greinin skiptist í þrjá megin kafla. Í fyrsta kaflanum er umræðan bundin við sjávarútvegsstefnu Evrópusambandsins. Í öðrum kafla er farið ofan í saumana á samkomulagi því er Norðmenn komust að um sjávarútvegsfélagsmál þegar þeir stóðu í aðildarviðræðum við Evrópusambandið árið 1994 og hvernig norsk stjórnvöld beittu sér í málinu. Í þriðja kaflanum er hugsanleg staða Íslands innan sjávarútvegsstefnunnar metin og við það mat er meðal annars litið til reynslu Norðmanna og með hvaða hætti íslensk stjórnvöld gætu beitt sér í málinu ef til aðildarviðræðna kæmi. Í lokin er umræðan tekin saman og ályktanir dregnar af henni.

Sjávarútvegsstefna Evrópusambandsins

Upphaf sjávarútvegsstefnu ESB má rekja til alþjóðlegrar þróunar í sjávarútvegsfélagsmálum á áttunda áratugnum. Stefnan snýst um sameiginlega nýtingu á sameiginlegum fiskistofnum sem virða ekki mörk efnahagslögsögu ríkja. Skynsamleg nýting fiskistofna, stöðugt framboð sjávarafurða til neytenda og sómasamleg líf skjör fólks sem byggir afkomu sína á sjávarútvegi eru höfuðmarkmið sjávarútvegsstefnunnar.

Þegar sjávarútvegsstefnu Evrópusambandsins ber á göma er oftast fjallað um fiskveiðistjórnunina og framkvæmd hennar. Fiskveiðistjórnunin, sem felur meðal annars í sér reglur varðandi hámarksaflla, kvótaúthlutun

1 Vinna við rannsóknina hófst árið 1997 og var í upphafi BA-ritgerð í stjórn málafræði frá Háskóla Íslands. Rannsóknin þróaðist svo áfram í MA-ritgerð í Evrópskum stjórn-sýslufræðum frá Kaþólska háskólanum í Leuven í Belgíu haustið 2000. Rannsóknin birtist síðan í bókinni *Gert út frá Brussel?* í byrjun árs 2002.

og aðgang að veiðisvæðum, er þó einungis einn þáttur af fjórum samofnum þáttum stefnunnar. Hinir þættirnir eru: uppbyggingarstefna (styrkjakerfi), markaðsstefna og stefna gagnvart þriðju ríkjum. Hér verður lögð megináhersla á fiskveiðistjórnunina og framkvæmd hennar. Jafnframt er töluverðu þúðri eytt í fjárfestingar í sjávarútvegi og svokallað kvótahopp. Fyrir þessu liggja nokkrar ástæður: Í fyrsta lagi er fiskveiðistjórnunin þungamiðja sjávarútvegsstefnunnar og hefur áhrif á þróun hinna þáttana. Í öðru lagi er það fiskveiðistjórnunin og framkvæmd hennar sem hefur mest áhrif á starfsumhverfi sjómanna og annarra sem starfa á sjávarútvegi. Í þriðja lagi hefur framkvæmd fiskveiðistjórnunarinnar verið sá þáttur stefnunnar sem hefur verið hvað mest umdeildur. Síðast en ekki síst er óhætt að fullyrða að ef Íslendingar tækju af skarið og legðu inn aðildarumsókn myndu sjónir almennings á Íslandi beinast sérstaklega að þessum málaflökki. Fiskveiðistjórnun og framkvæmd hennar er sá málaflökkur sem mun verða örlaga-valdur í aðildarviðræðum ef Íslendingar sækja um fulla aðild að Evrópu-sambandinu.

Reglan um jafnan aðgang

Þrátt fyrir að í Rómarsáttmálanum frá 1957 sé hvergi minnst á sérstaka sjávarútvegsstefnu var það túlkun upprunalegu aðildarríkjanna að þeim bæri skylda til, samkvæmt sáttmálanum, að móta sameiginlega sjávarútvegsstefnu. Undir lok sjöunda áratugar síðustu aldar setti framkvæmdastjórnin fram kröfu um að allir sjómenn aðildarlandanna hefðu jafnan aðgang að, og afnot af, þeim fiskimiðum sem teldust til lögsögu þeirra sem á þessum tíma náði tólf sjómílur út frá grunnlínupunkti. Framkvæmdastjórnin var með þessu að leggja áherslu á ákvæði 12. greinar Rómarsáttmálans sem kveður á um að öll mismunun á grundvelli þjóðernis sé bönnuð. Vísad var til þess að allar viðskiptahindranir með ferskan fisk og sjávarafurðir brjóta í bága við sáttmálann: Innri markaðurinn snýst um frjálst flæði fjármagns, vöru, þjónustu og fólks og því er eðlilegt að slíkt hið sama gildi um fiskiskip skráð í aðildarlöndunum (Wise, 1992).

Skiptar skoðanir eru um þá túlkun framkvæmdastjórnarinnar að tengja frelsin fjögur og ákvæði 12. greinarinnar við meginregluna um frjálstan aðgang að fiskimiðum. Því hefur verið haldið fram að uppbyggingarstefnan og sameiginlegt skipulag markaðsmála hefðu verið í fullu samræmi við Rómarsáttmálann án slíkrar túlkunar. Það að setja inn ákvæði um jafnan aðgang í reglugerð ráðherraráðsins nr. 2141/1970 um sameiginlega stjórnun fiskveiða hafi því verið pólitísk aðgerð frekar en laga-leg og tengst væntanlegri stækkun sambandsins. Í stað þess að tryggja jafnan aðgang að fiskimiðunum hefði verið nóg að tryggja frelsi til að stofna

úngerð og stunda fiskveiðar á jafnréttisgrunni óháð þjóðerni í hvaða aðildarríki sem vera skyldi. Eina skilyrðið fyrir veiðum innan fiskveiðilögsögu aðildarríkis væri að viðkomandi úngerðarmaður væri búsettur í landinu (Aðalsteinn Leifsson, 1995).

Meginreglan um jafnan aðgang að miðunum hefur tilheyrt sjávarútvegstefnunni frá upphafi og þrátt fyrir að vera umdeild er hún hryggjarstykki stefnunnar. Jafn aðgangur þýðir þó ekki það sama og opinn og frjálss aðgangur að fiskimiðum þjóðanna. Hann er skilyrtur og bundin kvótaúthlutun eins og nánar verður vikið að hér að neðan. Þar að auki getur sambandið sett reglugerðir um stjórn fiskveiða og einskordað aðgang að ákveðnum miðum við tiltekin strandsvæði, séu þau verulega háð fiskveiðum. Slíkt er því undanþága frá meginreglunni um jafnan aðgang. Undanþágan er rökstudd með því að verið sé að vernda staðbundin fiskveiðisamfélög og þá fiskistofna sem þau byggja afkomu sína á. Í gegnum tíðina hefur þessi svæðisbundna mismunun í þágu staðbundinna fiskveiðisamfélaga reynst afar mikilvæg fyrir landfræðilega afvikin svæði (Wise, 1992).

Hlutfallslegur stöðugleiki

Hámarksafli á miðum ESB er ákveðin af sameiginlegri yfirstjórn og byggir á álitu fiskifræðinga. Framkvæmdastjórnin leggur tillögur fyrir ráðherraráðið sem ákveður heildarafla helstu fisktegunda. Sjávarútvegsráðherrar aðildarríkjanna taka því endanlega ákvörðun um leyfilegan heildarafla og skipta honum upp á milli þjóða eftir svokölluðum hlutfallslegum stöðugleika. Hlutfallslegi stöðugleikinn hefur verið í gildi frá 1983 og tryggir aðildarríkjunum hlutfallslega og stöðug veiði úr hverjum fiskistofni (Holden, 1994). Við ákvörðun hlutfallslega stöðugleikans var einkum tekið mið af eftirfarandi þremur atriðum:

- Veiðireynslu viðkomandi ríkis á viðkomandi svæði.
- Mikilvægi sjávarútvegs (svo kölluð Haag-samþykkt frá 1976).
- Uppbótarákvæði til handa þjóðum sem byggt höfðu á úthafsveiðum.

Ákvörðun um hámarksafla hvert ár síðan að byggja á vísindalegum grunni. Þjóðirnar komust að samkomulagi um að miða ætti við veiðireynslu árána 1973–1978. Meðaltalsveiði þessara ára skipti því miklu varðandi það hlutfall sem þjóðunum var úthlutað og hefur það verið lagt til grundvallar útreikningum síðan. Hvað varðar Haag-samþykktina um mikilvægi fiskveiða þá hafa Írar og Bretar hagnast mest á henni. Sem dæmi um áhrif samþykktarinnar má nefna að það magn sem Írland fékk úthlutað sem viðmiðunargildi á árunum 1982–1983 var tvisvar sinnum meira en landaður afli þeirra á árinu 1975 (Halldór Jónsson, 1994). Bretar og Þjóðverjar, sem

höfðu orðið fyrir mestum skakkaföllum við útfærslu landhelgi þriðju ríkja, nutu einnig góðs af uppþótarákvæðinu. Þessi skipting átti, eins og áður sagði, að tryggja hlutfallslegan stöðugleika og vera leiðbeinandi fyrir ráðherraráðið um úthlutun kvóta til aðildarlandanna. Niðurstaðan segir samt ekkert um tonnafjölda í einstökum tegundum; hún getur breyst og er háð ástandi stofna hverju sinni. Vonir voru bundnar við að þessi aðferð kæmi í veg fyrir deilur milli ríkja um skiptingu aflaheimilda. Fljótlega fór þó að bera á óánægju, einkum hjá Bretum og Írum, með svokallað kvótahopp.

Kvótahopp – ágreiningur um aðgang að fiskimiðum

Í Evrópusambandinu er réttur einstaklinga og fyrirtækja til fjárfestinga sterkur. Einstaklingum er ekki bannað að fjárfesta í sjávarútvegsfyrirtækjum á grundvelli þjóðernis og fyrirtækjum er frjálst að afla sér fjármagns með sölu hlutabréfa. Af þessum sökum var hlutfallslega stöðugleikanum ógnað að margra mati þegar ríkisborgarar annarra aðildarríkja, einkum Spánverjar, keyptu bresk skip í þeim tilgangi að veiða úr hlutdeild Breta. Þetta fyrirbæri er kallað kvótahopp þar sem fiskiskip undir breskum fána eru í eigu Spánverja, að mestu mönnuð Spánverjum og veiða úr breskum kvóta sem er að hluta landað á Spáni. Árið 1996 var áætlað að um 150 kvótahopp-arar sigldu undir bresku flaggi, þar af voru 104 bresk-spænskir, og hefðu um 25% af kvóta Breta til umráða. Munar þar mestu um lýsing (*hake*) og skarkola (*plaive*) en um 45% af kvóta Breta í þessum tegundum eru á hendi kvótahoppara; um 35% af langhverfu (*megrim*) og 29% af skötusel. Í öðrum tegundum er hlutfallið mun minna (Robinson, Pascoe og Hatcher, 1998; European Report, 24. apríl 1997, nr. 2226). Samkvæmt annarri heimild voru 6.496 skip skráð í Frakklandi árið 1998. Þar af voru 57 frönsk-spænsk. Sama ár voru 8.482 skip skráð í Bretlandi og voru um 80 þeirra bresk-spænsk (Lequesne, 2000).

Bretar bregðast við

Bretar hafa haldið því fram að kvótahoppið sé í andstöðu við ákvæðið um hlutfallslegan stöðugleika. Árið 1988 settu þeir lög (*The Merchant Shipping Act*) sem áttu að stemma stígu við kvótahoppi. Samkvæmt lögnum var ekki hægt að skrá fiskiskip undir breskum fána nema að sýnt væri fram á sterk efnahagsleg tengsl viðkomandi skips við bresk strandhérauð. Í lögnum voru mjög ströng ákvæði um þjóðerni og búsetu áhafna skipanna og eigenda og stjórnenda í landi. Að auki var í lögnum kvöð um að landa tilteknu magni af afla í breskum höfnum.

Þessi lög höfðu afdrifaríkar afleiðingar fyrir bresk útgerðarfyrirtæki í eigu Spánverja. Meirihluti þeirra uppfyllti ekki þessi skilyrði og skip þeirra

fengu því ekki lengur úthlutað kvóta og urðu verkefnalaus. Spánverjum þóttu þessi lög ósanngjörn og töldu þau í andstöðu við sáttmála sambandsins sem kveður á um bann við mismunun á grundvelli þjóðernis. Málinu var skotið til Evrópudómstólsins sem, eftir nokkuð löng málaferli, úrskurðaði bresku lögin ólög. Dómstóllinn staðfesti að lögin brytu í bága við grundvallarreglu sáttmálans sem kveður á um atvinnurétt einstaklinga innan sambandsins óháð þjóðerni. Þrátt fyrir þessa niðurstöðu dómstólsins útilokaði hann ekki rétt strandríkja til að setja lög sem kveða á um efnahagsleg tengsl fiskiskips við fánaríki – þvert á móti (Berg, 1999; Weatherill og Beaumont, 1999). Tekið var undir sjónarmið Breta um mikilvægi þess að tryggja raunveruleg efnahagsleg tengsl milli fiskiskips og þess strandríkis sem úthlutar því veiðikvóta. Slík skilyrði mega hins vegar ekki mismuna aðilum á grundvelli þjóðernis og mega ekki fara út fyrir markmiðið sem þeim er ætlað – það er að tryggja efnahagsleg tengsl skips við strandríki (*the principle of proportionality*). Lögin, sem Bretar settu árið 1988, fóru hins vegar langt út fyrir þetta markmið og því fór sem fór.

Ný lög um efnahagsleg tengsl

Á leiðtogafundinum, sem haldinn var í Amsterdam árið 1997, skiptust Tony Blair, forsætisráðherra Bretlands, og Jacques Santer, þáverandi forseti framkvæmdastjórnarinnar, á skoðunum varðandi kvótahopp. Í bréfi dagsettu þann 17. júní árið 1997 kynnir Blair fyrir Santer tillögur Breta að nýjum lögum um efnahagsleg tengsl fiskiskips við fánaríki. Í bréfinu er óskað eftir því að framkvæmdastjórnin fari yfir tillögurnar og láti í té álit sitt á þeim aðgerðum sem Breta hyggjast grípa til í viðleitni sinni í að tryggja strandhéruðum, sérstaklega háðum sjávarútvegi, efnahagslegan ávinning af kvóta sem úthlutað er til skipa undir bresku flaggi.

Santer svaraði þessu á þá lund að sérhverju aðildarríki væri heimilt að setja fiskiskipum, sem sigla undir þeirra flaggi, tiltekin skilyrði fyrir kvótaúthlutun – skilyrðin yrðu hins vegar að vera í samræmi við sáttmála sambandsins. Tilgangur aflamarkskerfisins og ríkjakvótanna væri að vernda fiskistofna og tryggja hagsmuni strandhéraða. Í bréfi sínu heldur Santer áfram:

„[Á] grundvelli Evrópuréttar og að fenginni túlkun Evrópudómstólsins, má ráða að réttlætlegt sé að sett séu ákveðin skilyrði sem tryggja raunveruleg efnahagsleg tengsl á milli fiskiskipa og fánaríkis þeirra ef markmið slíkra skilyrða er að íbúar sem háðir eru fiskveiðum og tengdum atvinnugreinum njóti kvótans. Skilyrði sem sett eru um efnahagsleg tengsl og ganga lengra en sem nemur þessum markmiðum verða hins vegar ekki réttlætt út frá grundvelli ríkjakvóta.“ (Santer, 1997)

Hér er Santer að áréttu að lögin um efnahagsleg tengsl mega ekki ná lengra – það er fela í sér strangari skilyrði – en nauðsynlegt þykir.

Í kjölfar bréfaskrifa Blairs og Santers á Amsterdam fundinum settu Bretar ný skilyrði fyrir skráningu fiskiskipa á Bretlandi. Þau kveða á um að skip verði að uppfylla að minnsta kosti eitt eftirtalinna atriða til að geta fengið úthlutað kvóta í Bretlandi:

- Að landa að minnsta kosti helmingi af afla í breskri höfn.
- Að meirihluti áhafnar sé búsettur á Bretlandi.
- Að meirihluti veiðiferða séu stundaðar frá Bretlandi eða að sýnt sé fram á efnahagsleg tengsl með öðrum hætti – til dæmis með blöndu af þessum þremur skilyrðum.

Nýju lögin hafa verið í gildi frá 1. janúar 1999. Í skýrslu, sem unnin var af þingnefnd neðri deildar breska þingsins (*Agriculture – Eighth Report, Select Committee on Agriculture*) og gefin var út 27. júlí árið 1999, segir að of snemmt sé að meta áhrif laganna en „samt eru merki þess að kvótahoppsskipum hafi fækkað“ og komi til með að fækka töluvert á næstu tveimur árum (House of Commons, 1999). Í þættinum *Aldarhörf*, sem var á dagskrá Ríkissjónvarpsins þann 6. nóvember síðastliðinn, staðfesti Elliot Morley, sjávarútvegsráðherra Bretlands, að kvótahoppið sé alls ekkert vandamál í dag.

Nokkrar staðreyndir varðandi kvótahopp

Eins og fram hefur komið höfðu bresku lögin, sem sett voru árið 1988, afdrifaríkar afleiðingar fyrir bresk/spænsk útgerðarfyrirtæki. Það er nokkur kaldhæðni fólgin í því að þessi bresk/spænsku skip voru aðallega að falast eftir lýsingi og langhverfu; hvort tveggja mikils metnar tegundir á Spáni en Bretar hafa aftur á móti takmarkaðan áhuga á. Lýsingur er gríðarlega eftirsóttur á matarborði Spánverja og stendur fyrir um 70% af heildarfiskneyslu þeirra. Hann veiðist víða í fiskveiðilögsögum ríkja Evrópusambandsins og Spánverjar eiga, ólíkt Bretum, langa og ríka veiðihéð í þessari tegund. Þegar Evrópusambandið færði efnahagslögsögu sína út í 200 sjómílar, árið 1977, urðu Spánverjar að hverfa frá mörgum af sínum hefðbundnu lýsingsmiðum (Spánn gekk í ESB árið 1986). Til þess að komast á þessi hefðbundnu mið flögguðu Spánverjar skipum sínum út og undir breskan fána og öllum stóð á sama. Það kann að hljóma ein-kennilega en er engu að síður staðreynd að þessu framtaki Spánverja var vel tekið af breskum yfirvöldum. Breski sjávarútvegsráðherrann veitti skipunum veiðileyfi glaður í bragði og fagnaði þessum frumherjum. Þetta var fyrir tíma kvótakerfis. Eftir 1983, þegar sjávarútvegsstefna ESB tók á

sig þá mynd sem hún hefur í dag, þurftu Spánverjar að kaupa skip sem áður voru í eigu Breta. Flest þessara skipa lágu bundin við bryggju, með veiðileyfi, og eigendur þeirra úreltu þau ekki vegna þess að breska stjórnin neitaði að taka þátt í kostnaðinum sem því fylgdi. Má því segja að kvótahoppsvandi Breta hafi að hluta til verið heimatilbúinn (Lequesne, 2000; Robinson, Pascoe og Hatcher, 1998).

Fyrir tilstuðan þrýstihópa í Bretlandi, Frakklandi og á Írlandi var kvótahoppið gert að pólitísku máli á vettvangi Evrópusambandsins. Þrýstihóparnir voru ósparir á yfirlýsingar og töluðu um innrás Spánverja (Lequesne, 2000). Það hefur hins vegar löngum þótt þægileg undankomuleið að kenna öðrum um órækt í eigin garði. Þannig hafa Bretar kennt Spánverjum um nánast allt sem miður hefur farið í breskum sjávarútvegi og sakað þá um að virða ekki leikreglur. Í skýrslu, sem unnin var af þingnefnd neðri deildar breska þingsins og vitnað var í hér að ofan, kemur fram að þessar ásakanir séu ekki á rökum reistar heldur sé um að ræða reyfarakenndan sálfræðihernað af hálfu Breta (House of Commons, 1999). Í skýrslu um kvótahopp sem unnin var við háskólann í Portsmouth kemur fram að öllum breskum skipum sé heimilt að sigla með afla. Árið 1996 var um 30 prósentum af kvóta Breta landað erlendis. Uppistaðan kom frá skipum sem ekki eru kvótahopparar og einungis 3,5 prósentum var landað á Spáni! Það er því augljóst að kvótahoppið er ekki ástæða þess að fiski er landað utan Bretlands. Skýrsluhöfundar komast að þeirri niðurstöðu að kvótahoppið sé ekki efnahagslegt vandamál heldur sé um pólitískan og þjóðernislegan áróður að ræða (Robinson, Pascoe og Hatcher, 1998).

Eftir að ný lög um efnahagsleg tengsl gengu í gildi í Bretlandi þurfa til dæmis bresk-spænsk eða bresk-hollensk útgerðarfyrirtæki að semja við bresk stjórnvöld og hagsmunahópa um hvernig þau ætla að uppfylla skilyrðin sem sett eru í lögunum (Lequesne, 2000).²

Hagsmunaátök og hrossakaup

Í gegnum tíðina hafa „hrossakaup“ og ströng hagsmunagæsla sett svip sinn á ákvarðanatökufærlið áður en komist hefur verið að endanlegri niðurstöðu um hámarksafla á miðum sambandsins. Slík kaup hafa verið stunduð til að ná fram málamiðlun og stuðningi aukins meirihluta í ráðherraráðinu en hann er nauðsynlegur til að loka málinu. Slík málamiðlun næst þó oftast en ekki með því að farið er fram úr upphaflegum tillögum vísindamanna og framkvæmdastjórnar.

2 Frakkar, Írar og Belgar hafa, líkt og Bretar, sett lög um efnahagsleg tengsl fiskiskipa sem sigla undir þeirra flaggi.

Margar ástæður eru fyrir því að ráðherraráðið hefur ítrekað farið fram úr tillögum vísindamanna og framkvæmdastjórnarinnar. Aðalástæðan er þrýstingur frá fiskiðnaðinum og skortur á pólitískum vilja til að takast á við þau tímabundnu félagslegu og efnahagslegu vandamál sem hljóta að koma í kjölfar kvótaniðurskurðar (Aðalsteinn Leifsson, 1995; Holden, 1994).

Það að setta sjónarmið aðildarríkja um leyfilegan hámarksafla er aðeins einn þáttur í flóknu ferli. Áður en að því kemur þurfa þjóðirnar sjálfar að setta ólík sjónarmið heima fyrir. Hvergi er hagsmunatogstreitan meira áberandi en í Bretlandi. Þar í landi er hagsmunaflóran á sviði sjávarútvegs margbreytileg, svo ekki sé meira sagt, og tala menn sjaldan einum rómi. Togstreitan er landfræðilegs eðlis; hún stendur á milli veiðiaðferða og á milli veiða og vinnslu, svo dæmi séu tekin. Hagsmunaaðilar í sjávarútvegi keppast við að ná eyrum stjórnálamanna í því skyni að koma ár sinni fyrir borð. Stjórnvöld sigla því milli skers og báru í hagsmunabaráttunni og þess vegna miðar stefnumótunin að því að gera einum ekki of hátt undir höfði á kostnað annars (Halldór Jónsson, 1994; Holden, 1994). Er því um að ræða gróðrarstíu fyrir hrossakaup þar sem skammtímasjónarmið verða einatt ofan á. Bretland er ekkert einsdæmi hvað þetta varðar; svipað virðist vera upp á teningnum hjá flestum aðildarríkjum. Danskur sjávarútvegur er til dæmis talinn álíka ósamstíga og sá breski. Spánverjar og Írar eru hugsanleg undantekning; þar virðist nokkur samhugur ríkja á sviði sjávarútvegs (Halldór Jónsson, 1994).

Af því sem hér hefur komið fram er ljóst að í gegnum tíðina hefur ákvörðun ráðherraráðsins um leyfilegan hámarksafla ekki byggt á yfirveguðu mati á því hvað sé best fyrir sjávarútveginn og fiskistofnana til langs tíma. Ráðherrar eru undir miklum þrýstingi frá hagsmunaaðilum heima fyrir og ákvörðunin hefur byggst á því hvernig hægt sé að leysa ákveðið pólitískt vandamál til skamms tíma (Halldór Jónsson, 1994). Það hefur hins vegar orðið mikil hugarfarsbreyting hvað þetta varðar á undanförunum árum og hefur vísindalegri ráðgjöf að mestu verið fylgt.

Sjálfbær nýting fiskistofna

Fiskveiðistjórnun ESB hefur, líkt og íslenska fiskveiðistjórnunarkerfið, það markmið að gera fiskveiðar efnahagslega hagkvæmar án þess að það hafi í för með sér félagslega upplausn. Það er hins vegar hápólitískt deiluefni hvernig ber að ná því markmiði og snýst um hver fær hvað, hvenær og hvernig. Þetta vandamál er af allt annarri og ósambærilegri stærðargráðu í ESB en á Íslandi. Í ESB ná fiskveiðihagsmunirnir nær undantekningalaust út fyrir lögsögu þjóðríkja enn slíkt heyrir til undan-

tekningar hjá Íslendingum þar sem flestir nytjastofnar eru staðbundnir. Það ætti því ekki að koma á óvart að það taki lengri tíma, og að það þurfi önnur meðul, til að finna lausn á fortíðarvanda offjárfestinga og óstjórnar í sjávarútvegi í ESB en á Íslandi.

Frá upphafi hefur stefnan verið umdeild og dæmi eru um þrýstihópa sem berjast fyrir því að sjávarútvegsmál verði alfarið færð til aðildarríkjanna. Aðildarríkin myndu þá einhliða ákveða hámarksafla innan lögsögu sinnar og hverjir hefðu rétt til veiða þar. Það er hins vegar mikil einföldun á flóknu úrlausnarefni að halda því fram að öll vandamál sjávarútvegsins myndu heyra sögunni til við það eitt að þeir gætu tekið einhliða ákvarðanir um ofangreind mál. John Shephard, prófessor við haffræðimiðstöð háskólans í Southampton, telur það mikla einföldun að kenna sameiginlegu sjávarútvegsstefnunni alfarið um ófarir sjávarútvegsins og hnignun fiskistofna. Þvert á móti heldur hann því fram að sameiginleg stefna sé eina von sjávarútvegsins; allar tilraunir í þá veru að stjórna nýtingu fiskistofna í Norðaustur-Atlantshafi með einhliða aðgerðum strandríkja sé dæmd til að mistakast. Slíkt fyrirkomulag yrði ávísun á stjórnlausar veiðar og hrunadansinn yrði stigin til enda. Þrátt fyrir að tilkoma sjávarútvegsstefunnar hafi á sínum tíma verið liður í pólitískri refsák er alveg ljóst að aðstæðurnar eins og þær eru núna kalla á samvinnu ríkja á milli. Ef sameiginleg sjávarútvegsstefna hefði ekki komið til fyrir aðildarviðræðurnar við Bretland, Írland, Danmörku og Noreg hefði verið óhjákvæmilegt að stofna til hennar eftir inngöngu þessra ríkja (*Fishing News*, 12. janúar 2001).

Í skýrslu, sem unnin var af nefnd á vegum efri deildar breska þingsins (*House of Lords*), kemur fram hörð gagnrýni á sjávarútvegsstefnunna. Þar segir að stefnan hafi ekki náð því grundvallarmarkmiði sínu að tryggja sjálfbæra nýtingu fiskistofna og að afrakstursgeta þeirra sé ekki í neinu samræmi við afkastagetu fiskiskipafлотans. Þetta sé staðreynd þrátt fyrir margítrekaðar viðvaranir og ráðleggingar vísindamanna um að draga úr sókn í stofnana (*House of Lords*, 2000, bls. 7). Athyglisvert er að þrátt fyrir þessa hörðu gagnrýni lýsir nefndin yfir stuðningi við sjávarútvegsstefnunna. Hún gefur ekki mikið fyrir þann áróður sem felst í upphrópunum um óskoruð yfirráð yfir 200 mílna lögsögu Bretlands. Nefndin telur slík yfirráð og einhliða stjórnun vissulega skynsamleg og sjálfsögð við aðstæður eins og til dæmis á Íslandi, þar sem fiskveiðilögsagan er svo til einangruð og stofnar staðbundnir, en við aðstæður eins og þær sem eru ríkjandi í kringum Bretlandseyjar sé hins vegar þörf á meiri samvinnu við önnur strandríki um tilhögun veiða og nýtingu fiskistofna (*House of Lords*, 2000).

Aðildarsamningur Norðmanna

Eftir að Finnar og Svíar höfðu falast eftir fullri aðild að ESB var það mat norskra stjórnvalda að algerlega ný staða væri komin upp. Það væri mikilvægt fyrir Norðmenn að verða samferða nágrönnum sínum inn í ESB og verða hluti af þeirri norrænu blokk sem þar væri að myndast og gæti haft veruleg áhrif. Löndin þrjú höfðu svipaðra hagsmuna að gæta í aðildarviðræðunum enn þó voru einstök svið sem hvert og eitt þeirra hafði sérhagsmuna að gæta. Finnar á sviði landbúnaðar á norðurslóðum, Svíar á sviði félags- og umhverfismála og Norðmenn í sjávarútvegi (Miles, 1996).

Markmið norsku ríkistjórnarinnar á sviði sjávarútvegs var að tryggja arðvænlega og sjálfbæra þróun á sviði fiskveiða og fiskeldis. Í aðildarviðræðunum var einkum tekist á um eftirfarandi málefni (Miles, 1996; Utenriksdepartementet, 1994): Veidiréttindi, aflahlutdeild og aðgangur að fiskveiðilögsögum. Framkvæmd fiskveiðistjórnunar. Fjárfestingar í sjávarútvegi.

Veidiréttindi, aflahlutdeild og aðgangur að fiskveiðilögsögum

Noregur hefur um árabíl átt í viðtæku samstarfi við Evrópusambandið á sviði sjávarútvegs. Norðmenn deila flestum af mikilvægustu nytjastofnum sínum með Evrópusambandinu eða Rússum og kemur um 80% af afla Norðmanna úr síkum deilistofnum. Þessir fiskistofnar halda sig ýmist innan norskrar efnahagslöglögu á fyrráðasvæði Rússa eða Evrópusambandsins. Samvinna um ákvörðun á leyfilegum heildarafla í þessum sameiginlegu fiskistofnum, um skiptingu hans á milli þjóða og um tæknilegt fyrirkomulag veiða studlar að ábyrgri fiskveiðistjórnun og ábyrgri nýtingu þessara deilistofna (Utenriksdepartementet, 1994; Fiskeridepartementet, 1997).

Í tengslum við EES-samningin var gerður sérstakur fiskveiðisamningur milli Noregs og ESB sem kvað á um að veiðiheimildir ESB í norskri lögsögu færu úr 2,14% í 2,9%. Auk þess hefur ESB hlutdeild í þorski norðan 62. breiddargráðu upp á 1,28% (Wise, 1992). Í aðildarsamningnum varð niðurstaðan sú að frá og með 1998 yrði hlutdeildin norðan 62. breiddargráðu 1,57% í stað 1,28%. Miðað við leyfilegan þorskafla í Barentshafi árið 1994 er þarna um að ræða aukningu upp á rúmlega 2000 tonn. Í aðildarsamningnum var einnig gert ráð fyrir að fiskiskip sambandsins fengju greiðari aðgang til veiða innan norskrar lögsögu úr sameiginlegum makrílstofni. Í aðildarsamningnum er meginreglan sú að aflahlutdeild ESB innan norskrar lögsögu og öfugt er byggð á sögulegri veiðireynslu árána 1989

til 1993 (Utenriksdepartementet, 1994; Kristján Skarphéðinsson, 1994). Í samningnum er kveðið á um að samningsaðilar mega hvorki auka sókn í vannýtta stofna í lögsögu hvors annars, né auka veiðar á þeim tegundum sem ekki sæta ákvörðun um leyfilegan hámarksafla. Norðmönnum tókst því að tryggja svo til óbreytta stöðu mála gagnvart ESB frá því sem var í fiskveiðisamningnum í tengslum við EES-samkomulagið.

Norðmenn fóru fram á að núverandi fiskveiðistjórnunarkerfi þeirra norðan 62. breiddargráðu héldist óbreytt. Norðmönnum var veitt fullt forræði yfir þessu hafsvæði fram til 30. júní árið 1998. Samningsaðilar stóðu að sameiginlegri yfirlýsingu þar sem tekið var fram að við nýtingu fiskistofna á svæðinu eftir 30. júní árið 1998 skyldi byggt á því stjórnkerfi sem fyrir væri. Norðmenn túlkuðu þessa yfirlýsingu sem lagalega skuldbindingu um að fiskveiðistjórnunin á svæðinu yrði óbreytt. Þeir hefðu eftir sem áður lagt línurnar um nýtingu fiskimiðanna. Í sameiginlegu yfirlýsingunni hafi sérstaða Noregs sem eina strandríki ESB á þessu svæði verið áréttuð (Utenriksdepartementet, 1994).

Fjárfestingar í sjávarútvegi

Í Noregi gilda sérstakar reglur um að einungis norskir ríkisborgarar geti átt fiskiskip sem gerð eru út frá Noregi. Eini réttahafinn til að úthluta veiðileyfum eru norsk stjórnvöld og veiðileyfi eru í raun gefin út á einstaklinga en ekki úthlutað beint á skip. Ekki er heimilt að selja og kaupa veiðileyfi á frjálsum markaði og verslun með kvóta er skilyrt við ákveðin landsvæði – það er einungis er heimilt að kaupa og selja kvóta innan afmarkaðra svæða (House of Commons, 1999). Norðmenn vildu halda þessu fyrirkomulagi eftir inngöngu í ESB. Þetta stangast á við grundvallarreglu ESB sem bannar mismunun á grundvelli þjóðernis og var hafnað á þeirri forsendu. Í samningnum var gert ráð fyrir að Norðmenn fengju þriggja ára aðlögunartíma í þessum efnum og í sameiginlegri yfirlýsingu var áréttuð nauðsyn þess að tryggja hagsmuni þeirra svæða sem háð eru fiskveiðum. Evrópudómstóllinn hefur komist að þeirri niðurstöðu að það standist lög ESB að setja það skilyrði fyrir skráningu skips að útgerð þess hafi aðalstöðvar í viðkomandi landi, geri þaðan út og að skip hafi raunveruleg efnahagsleg tengsl við heimaland sitt. Með sameiginlegu yfirlýsingunni og álitu Evrópudómstólsins töldu Norðmenn tryggt að þeir gætu komið í veg fyrir kvótahopp (Utenriksdepartementet, 1994).

Samantekt - áhrif og afleiðingar samningsins

Samningur Norðmanna felur í sér að þeir gangast undir sjávarútvegstefnu ESB að loknum aðlögunartíma sem er frá einu og upp í þrjú ár. Að

þeim tíma loknum verða þær reglur sem Norðmenn hafa viðhaft við fiskveiðistjórnun hluti af heildarfiskveiðistefnu ESB. Stjórnun fiskveiða í lögsögu Noregs myndi því formlega falla undir stofnanir sambandsins en lúta sömu reglum og til þessa. Með aðild kæmu Norðmenn beint að mótun sjávarútvegsstefnunnar í framtíðinni. Sem mikil fiskveiðipjód með mikla reynslu á sviði sjávarútvegs gætu þeir því haft mikil áhrif á þróun hennar. Það var mat norskra stjórnvalda að öll helstu markmið þeirra varðandi sjávarútvegs mál hafi náð fram að ganga og væru staðfest í aðildarsamningi þeirra. Í honum hafi núverandi fiskveiðiréttindi Norðmanna verið fest í sessi og áframhaldandi yfirráð þeirra yfir fiskimiðunum tryggð (Utenriksdepartementet, 1994).

Það voru hins vegar skiptar skoðanir um hvort ýmis grundvallaratriði í aðildarsamningi Norðmanna nytu lagalegra trygginga og hefðu þar með sama gildi og ákvæði Rómarsáttmálans. Var meðal annars dregið í efa að túlkun norskra stjórnvalda á að sameiginlegu yfirlýsingarnar sem fylgdu aðildarsamningum væru ígildi lagalegra skuldbindinga af hálfu Evrópu-sambandsins; talið var að núverandi fiskveiðiréttindi Norðmanna hefðu hreint ekki verið fest í sessi og áframhaldandi yfirráð þeirra yfir fiskimiðunum hefðu ekki verið tryggð. Þeir sem héldu þessari skoðun fram bentu á, máli sínu til stuðnings, að það fengist ekki staðist að samhljóða samþykki aðildarþjóða þyrfti ef ráðherraráðið tæki til dæmis ákvörðun um að fella ákvæðið um hlutfallslegan stöðugleika úr gildi og taka einungis upp sóknarstýringu. Aukinn meirihluti væri að öllum líkindum nóg. Þetta ætti einnig við ef breyta ætti aflahlutdeildinni. Efasemdarmenn spyrja einnig hvers vegna norskum stjórnvöldum þótti nauðsynlegt að hafa í samningnum pólitíska yfirlýsingu þess efnis að aflaheimildum yrði áfram úthlutað á grundvelli sögulegrar aflareynslu ef gildandi fyrirkomulagi yrði hvort sem er ekki breytt nema að fengnu samþykki þeirra.

Aðildarsamningur ríkis er klárlega viðauki við sáttmála sambandsins og hefur sömu réttarstöðu. Allar hugsanlegar breytingar og viðbætur við slíkan aðildarsamning þurfa því að fá sömu málsmeðferð og breytingar og viðaukar á grunnsáttmála sambandsins og allar aðildarþjóðirnar þurfa að staðfesta slíkar breytingar (Lenaerts og Van Nuffel, 1999). Það er hins vegar lögfæðilegt deiluefni hvort breytingar á hlutfallslega stöðugleikanum þarfnist sömu málsmeðferðar. Eitt er þó víst að ef breyta á ákvæðinu um hlutfallslega stöðugleikann, með auknum meirihluta atkvæða í ráðherraráðinu, þarf að koma tillaga þess efnis frá framkvæmdastjórninni og slíka tillögu þyrfti að rökstyðja sérstaklega – ekki síst ef ganga ætti á hlut eins ríkis. Í grænuþók framkvæmdastjórnarinnar um framtíð sjávarútvegsstefnunnar kemur fram að engin áform eru uppi um að breyta eða afnema hlutfalls-

lega stöðugleikann (Commission of the European Communities – Volume I, 2001). Ef það stæði til þyrfti að semja á ný um alla kvóta. Eins og haft var eftir Elliot Morley í þættinum Aldarhvörf yrði það gríðarlega erfitt ferli og afar ólíklegt verður að teljast að nokkur þjóð sjái sér hag í að ógna þeim stöðugleika sem sátt hefur náðst um (Aldarhvörf, 2000).

Af því sem fram kemur hér að ofan má draga þá ályktun að fræðilegur möguleiki sé á að aflahlutdeild Norðmanna, og einstakra aðildarríkja, yrði breytt án þeirra samþykkis. Það er hins vegar í hæsta máta ólíklegt að slík tillaga líti dagsins ljós. Slíkt hefur aldrei komið til greina eftir að reglan um hlutfallslega stöðugleikann var tekin upp. Slík uppákoma, þar sem markmiðið yrði að ganga á hlut þjóða sem mikið eiga undir sjávarútvegi, yrði án efa kveikja að gífurlega flóknu og erfiðu ferli sem gæti haft alvarleg áhrif á aðra þætti samstarfsins innan ESB. Niðurstaðan er því sú að nánast engar líkur eru á því að gengið hefði verið á hlut Norðmanna án þeirra samþykkis. Þessi umræða einkennist af hinu fræðilega sem dregið er fram á kostnað hins raunsanna.

Emma Bonino, fyrrverandi framkvæmdastjóri Sjávarútvegsmála í ESB kom inn á aðildarsamning Norðmanna í framsögu sinni á Sjávarútvegsráðstefnu ESB og Íslands sem haldin var á Hótel Sögu þann 27. september 1996. Í máli hennar kom fram að Norðmenn hafi haft aðrar hugmyndir hvað varðar sjávarútvegsmál en kveðið er á um í grundvallarlöggjöf sambandsins. Í aðildarviðræðunum hafi verið tekist á um þessi mál og fundin lausn sem báðir aðilar gátu fallist á. Norðmenn fengu ákveðinn aðlögunartíma á svæðinu norðan 62. breiddargráðu og að honum loknum „...yrði stjórnkerfið felld inn í sameiginlegu sjávarútvegsstefnuna, í samræmi við stjórnunarmarkmið og tillögur sem tilgreindar eru í sameiginlegri yfirlýsingu“ (Bonino, 1996). Annað atriði sem Bonino gerði að umtalsefni var að Norðmenn þyrftu ekki að greiða aðgangseyri að sambandinu með því að láta af hendi aflaheimildir. Sú aflareynsla sem fyrir var áður en aðildarviðræður hófust lá til grundvallar þeim hlutfallslega stöðugleika sem samið var um.

Hugsanleg aðild Íslands

Sjávarútvegsstefna Evrópusambandsins byggir á því að veiðiheimildir einstakra ríkja eru ákveðnar af sameiginlegri yfirstjórn. Þetta atriði ber ávallt hæst í umræðunni um hugsanlega aðild Íslands að Evrópusambandinu og er þyrnir í augum flestra Íslendinga. Á það jafnt við um þá sem eru hlyntir og þá sem eru andvígir aðild Íslands að sambandinu. Andstæðingar aðild-

ar telja sjávarútvegsstefnuna útiloka aðild og vilja meina að umræða um inngöngu sé ekki tímabær. Fylgismenn aðildar telja góðar líkur á að ná megi samningi sem samrýmist hagsmunum Íslendinga í sjávarútvegsmálum og þar sem tekið yrði tillit til sérhagsmuna Íslands. Vísbendingar um það eru meðal annars aðildarsamningur Norðmanna. Auk þess er áhugavert að skoða 10. grein reglugerðar nr. 3760/92. Í henni kemur fram að aðildarríkin geta gert ráðstafanir til verndunar og stjórnunar á auðlindum á miðum sem þau hafa yfirráðarétt yfir,³ að því tilskildu að þær taki eingöngu til staðbundinna stofna sem einungis fiskimenn frá hlutaðeigandi aðildarríki hafa hag af og að þær taki eingöngu til fiskimanna frá hlutaðeigandi aðildarríki.

Þetta ákvæði í reglugerð nr. 3760/92 er frávik frá meginstefnu Evrópusambandsins í sjávarútvegsmálum. Það nær til tilvika þar sem ekki getur orðið um að ræða mismunun á grundvelli þjóðernis vegna staðbundinna stofna sem einungis eru nýttir af innlendum aðilum. Þannig er opnað fyrir þann möguleika að aðildarþjóðir Evrópusambandsins taki stjórn fiskveiða í eigin hendur við sérstakar aðstæður, það er þar sem um er að ræða staðbundna stofna sem einungis eru nýttir af einu strandríki. Þetta eru einmitt þær aðstæður sem eru ríkjandi hér við land.

Ef til aðildarviðræðna kæmi er ekki raunhæft að að gera ráð fyrir að Íslendingar gætu alfarið staðið utan við sjávarútvegsstefnu ESB til frambúðar. Um þetta er þó ekkert hægt að fullyrða. Spurningin er hins vegar sú hvort Íslendingar geti tryggt forræði sitt yfir fiskimiðunum innan stefnunnar í samningaviðræðum.

Ef til aðildarviðræðna kæmi er líklegt að markmið Íslendinga yrðu í grundvallaratriðum þau sömu og Norðmanna, það er að tryggja veiðimöguleika Íslendinga til frambúðar og áframhaldandi ábyrga stjórn fisveiða innan íslenskrar efnahagslögsögu. Áherslur Íslendinga yrðu samt að mörgu leyti aðrar en Norðmanna og á það sér efnahagslegar og landfræðilegar skýringar. Hlutur sjávarútvegs í þjóðarþúskaþing Norðmanna er mun minni en á Íslandi. Sem dæmi má nefna að norskur sjávarútvegur stendur fyrir um 6% af vöruútflutningi landsins (Utenriksdepartementet/Statistisk sentralbyrå, 1997). Á Íslandi er hlutur sjávarútvegs um 63% af vöruútflutningi (39% af gjaldeyristekjum). Íslendingar myndu því leggja áherslu á að um þjóðarhagsmunum væri að ræða en ekki svæðisbundna eins og Norðmenn gerðu. Norðmenn deila fiskistofnum með ESB þar sem efnahagslögsögur þeirra og sambandsins liggja saman. Efnahagslögsaga Íslendinga liggur

---

3 Hér er átt við 200 mílur

hvergi að efnahagslögsögu ESB og eru flestir nytjastofnar innan íslenskrar lögsögu staðbundnir. Á milli Íslendinga og ESB eru því engir samningar í gildi um nýtingu á deilistofnum í lögsögu hvors annars líkt og er á milli Norðmanna og sambandsins. Samningsstaða Íslendinga er því töluvert frábrugðin samningsstöðu Norðmanna.

Veidi réttindi og aflahlutdeild

Í tengslum við EES-samningin gerðu íslensk stjórnvöld samning við ESB um gagnkvæm fiskveiðiréttindi og hefur ESB rétt til að veiða allt að þrjú þúsund tonn af karfa á afmörkuðu svæði í íslenskrri lögsögu. Á móti fá Íslendingar 30 þúsund tonn af loðnu sem ESB hefur fengið frá Grænlandinum. Um veiðar ESB gilda strangar reglur og hefur eftirtekjan verið rýr. Hvað varðar aðrar veiðiheimildir ESB á Íslandsmiðum þá höfðu Belgar um tíma rétt til að veiða allt að fjögur þúsund tonn af botnfiski hér við land. Síðustu árin náðu þeir einungis að nýta rúm þúsund tonn. Sú veiðireynsla sem ESB hefur innan íslenskrar lögsögu, og byggt yrði á við úthlutun kvóta, er því sáralítill. Reglan um hlutfallslegan stöðugleika myndi því tryggja að lítil breyting yrði á úthlutun veiðiheimilda til íslenskra skipa í íslenskri lögsögu.⁴

Í aðildarviðræðum má slá því föstu að krafa Íslendinga yrði sú að aflaheimildir ESB myndu ekki aukast frá því sem nú er. Þessi krafa er sambærileg þeirri sem Norðmenn settu fram en þeim tókst að tryggja svo til óbreytta stöðu mála frá EES-samningnum. Leiða má líkum að því að ESB myndi gera kröfu um að því yrði gert tæknilega mögulegt að veiða þau þrjú þúsund tonn af karfa sem það hefur þegar rétt á.

Líkleg niðurstaða í aðildarviðræðum yrði sú að ESB yrði gert tæknilega mögulegt að veiða upp í ákvæði EES-samningsins. Í stað þess að semja um fasta aflatölu er líklegt að samið yrði um ákveðna prósentutölu líkt og gert var um þorskafla norðan 62. breiddargráðu í norska samningnum. Íslendingar myndu svo halda hlutdeild sinni í loðnukvóta ESB. Í aðildarviðræðunum yrði því um að ræða nánari útfærslu á gildandi samningi við sambandið um gagnkvæm fiskveiðiréttindi. Að öðru leyti er engin ástæða til að ætla að sókn ESB á Íslandsmið myndi aukast frá því sem nú er. Norðmenn náðu að tryggja svo til óbreytta stöðu frá EES-samkomulaginu og engin ástæða er til að ætla að árangur Íslendinga yrði lakari í viðræðum við ESB. Engin ástæða er heldur til að ætla að ESB fari fram á að við greiðum aðgangseyri að sambandinu í formi veiðiheimilda frekar

4 Veiðireynsla fyrir útfærslu landhelginna í 200 mílur yrði ekki tekin gild. ESB hefur gefið forðami fyrir því.

en Norðmenn. Í EES-samningnum féll Evrópusambandið frá öllum kröfum sínum um veiðiheilmildir í íslenskri lögsögu í skiptum fyrir aðgang að mörkuðum. Í EES-samkomulaginu staðfestir Evrópusambandið „gífurlegt mikilvægi fiskveiða fyrir Ísland“ og viðurkennir að sjávarútvegur sé „grundvöllur efnahagsstarfseminnar“ (Commission of the European Communities, 1992). Engin ástæða er til að ætla að sambandið snúi við blaðinu hvað þetta verðar ef til aðildarviðræðna kæmi um fulla inngöngu Íslendinga í Evrópusambandið.

Eins og komið hefur fram þá liggja efnahagslögsögur Evrópusambandsins og Íslands hvergi saman og því er ekki um að ræða neina skiptingu deilistofna. Bæði Íslendingar og Evrópusambandið sækja hins vegar í fiskistofna á alþjóðlegu hafsvæði sem halda sig að hluta til innan íslenskrar efnahagslögsögu. Ekki er ólíklegt að Evrópusambandið léði máls á því að fá að veiða t.d hluta af úthafskarfa- síldar- og kolmunnakvóta sínum innan íslenskrar lögsögu. Evrópusambandið gæti hins vegar ekki rökstutt slíkar kröfur, eða aðrar svipaðar sem upp kynnu að koma, á sögulegum forsendum. Slíkt kæmi því varla til greina af hálfu Íslendinga nema þá í formi gagnkvæmra veiðiheimilda sem Íslendingar gætu nýtt sér.

Fjárfestingar í sjávarútvegi

Uppi hafa verið raddir um að slaka beri á núverandi löggjöf sem bannar eignaraðild útlendinga í sjávarútvegi. Á haustdögum 2000 lýsti Halldór Ásgrímsson utanríkisráðherra því yfir á fundi með nemendum Viðskiptaháskólans á Bifröst að tímabært væri að endurskoða löggin sem takmarka eignarhald útlendinga í íslenskum sjávarútvegi. Almennt virðast talsmenn sjávarútvegsins vera frekar jákvæðir og óhræddir við fjárfestingar erlendra aðila í greininni. Enda stangast bannið á við hið opna markaðshagkerfi sem við búum við og er ríkjandi hjá öllum þjóðum sem við miðum okkur við og höfum mest samskipti við. En um þetta eru vissulega skiptar skoðanir

Hvað sem þessum vangaveltum líður er viðbúið að Íslendingar myndu leggja töluvert upp úr því að ákvæði EES-samningsins um varanlega undanþágu frá fjárfestingum útlendinga í sjávarútvegi yrði fest í aðildarsamningi. Öruggt má telja að tímabundin undanþága fengist en ólíklegt er að varanleg undanþága næði fram að ganga. Þó má benda á að í tengslum við EES-samningin héldu talsmenn ESB því fram, allt fram á síðustu stundu, að slík undanþága væri óhugsandi. Jafnframt má benda á skýra undanþágu sem Danir fengu frá ákvæðum Maastricht-samningsins um fjárfestingar útlendinga í sumarbústaðarlöndum. Ef Íslendingar kjósa að hefja aðildarviðræður við ESB virðist um þrjá kosti að ræða sem grund-

völl í samningum um takmarkanir á fjárfestingum erlendra aðila í sjávarútvegi:

- Að fá varanlega undanþágu líkt og nú er að finna í EES-samningnum.
- Að fá ótvírætt leyfi til að setja lög sem binda heimild til fjárfestinga í sjávarútvegi við búsetu - svipað og danska sumarbústaðaákvæðið.
- Að fá heimild til að setja lög sem kveða á um sterk efnahagsleg tengsl á milli útgerðar og vinnslu við heimahöfn skips - svipað og túlkun norskra stjórnvalda á sameiginlegu yfirlýsingu þeirra og ESB um kvótahopp.

Gætu Íslendingar komið í veg fyrir kvótahopp ef til aðildar kæmi?

Ef Íslendingar sækja um fulla aðild að Evrópusambandinu er ljóst að hlutfallslegi stöðugleikinn myndi tryggja að svo til allur sá kvóti, sem heimilt yrði að taka úr sjó við Ísland, félli okkur í skaut. Í norska aðildarsamningnum - frá 1994 - er meginreglan sú að aflahlutdeild ESB innan norskra lögsögu og öfugt er byggð á sögulegri veiðireynslu árána 1989 til 1993. Í samningnum er kveðið á um að samningsaðilar mega hvorki auka sókn í vannýtta stofna í lögsögu hvor annars, né auka veiðar á þeim tegundum sem ekki sæta ákvörðun um leyfilegan hámarksafla. Norðmönnum tókst því að tryggja svo til óbreytta stöðu mála gagnvart ESB frá því sem var í fiskveiðisamningnum í tengslum við EES-samkomulagið.

Norðmönnum var mikið í mun að tryggja að eignarhald á fiskveiðiheimildum yrði bundið við þegna viðkomandi aðildarríkis þannig að hlutfallslegu jafnvægi yrði ekki raskað með kvótahoppi. Einungis norskir ríkisborgarar geta átt fiskiskip sem gerð eru út frá Noregi og vildu Norðmenn halda þessu fyrirkomulagi eftir inngöngu í ESB. Þetta stangast á við grundvallarreglu ESB sem bannar mismunun á grundvelli þjóðernis og var hafnað á þeirri forsendu. Í samningnum var gert ráð fyrir að Norðmenn fengju þriggja ára aðlögunartíma í þessum efnunum og í sameiginlegri yfirlýsingu var áréttuð nauðsyn þess að tryggja hagsmuni þeirra svæða sem háð eru fiskveiðum. Með sameiginlegu yfirlýsingunni og álitum Evrópuðómstólsins töldu Norðmenn tryggt að þeir gætu komið í veg fyrir kvótahopp líkt og Bretar hafa gert með góðum árangri. Þeir hefðu því geta tryggt efnahagsleg tengsl fiskiskips undir norskum fána við Noreg með lögum og þannig komið í veg fyrir kvótahopp. Að sjálfsögðu gætu Íslendingar gert slíkt hið sama ef til aðildar kæmi.

Í grein í *Common Market Law Review*, 32/1995 láta þeir Dierk Booss og John Forman, fulltrúar við lögfræðipjónustu framkvæmdastjórnarinnar (*The*

Legal Service, Commission of the EC.), í ljós þá skoðun sína að sumar greinar og yfirlýsingar í norska aðildarsamningum séu frábrugðnar fyrri aðildarsamningum og hefðu þær getað haft mótandi áhrif á þróun sjávarútvegsstefnunnar. Nefna þeir sem dæmi að sameiginleg yfirlýsing nr. 12 (*Joint Declaration No. 12*) um eignarhald á fiskiskipum sé, líkt og álit dómstólsins, opin. Það er ekki njörvað niður með hvaða hætti fiskiskip þurfi að sýna fram á efnahagsleg tengsl við fánaríki. Þvert á móti getur hvert ríki sett sín eigin lög allt eftir aðstæðum hverju sinni. Jafnframt benda þeir á grein 49 og sameiginlega yfirlýsingu nr. 10 í aðildarsamningnum. Þar er kveðið á um að eftir 30. júní 1998⁵ yrði áfram byggt á því stjórnskrá sem fyrir væri norðan 62. breiddargráðu og það fellt inn í sameiginlegu sjávarútvegsstefnunna. Rökin voru þau að við inngöngu yrði Noregur eina strandríki ESB á þessu svæði. Gengju Íslendingar í Evrópusambandið má telja fullvíst, að teknu tilliti til reynslu Breta og Norðmanna, að kvótahopp yrði ekki vandamál.

Niðurstaða

Hér hefur verið gefin innsýn í tilkomu og þróun þess hluta Evrópusamvinnunar sem snýr að sjávarútvegsálum. Þegar umræðan um hugsanlega aðild Íslands að Evrópusambandinu ber á góma strandar hún oft og iðulega á þessum málaflokk. Upplýst umræða um hvað það er nákvæmlega í sjávarútvegsstefnu Evrópusambandsins sem Íslendingar geta ekki sætt sig við er hins vegar af skornum skammti. Látið er að því liggja að með fullri aðild að Evrópusambandinu myndi fiskveiðilögsaga Íslands standa berskjölduð fyrir erlendum fiskiskipum. Við aðild þyrftu Íslendingar að heyja árlegt landhelgisstríð við embættisbáknið í Brussel og hefðu lítið að segja um nýtingu auðlindarinnar. Það sé með öllu óvinnandi að ná ásættanlegri niðurstöðu um sjávarútvegsál í viðræðum við Evrópusambandið og á meðan svo er sé heildarmyndin óskýr og málið ekki á dagskrá. Þvert á þessa skoðun er niðurstaða þessarar rannsóknar sú að sjávarútvegsstefnan sé ekki sú fyrirstaða sem haldið hefur verið fram. Það hefur ítrekað fengist staðfest. Franz Fischler, yfirmaður sjávarútvegsála Evrópusambandsins, telur að samanborið við ýmis vandamál sem leysa þurfi í samningaviðræðum sem nú standa yfir við ríki Mið- og Austur Evrópu yrði „aðild Íslands og aðlögun afar auðveld“ (*Morgunblaðið*, 13. maí 2001). Hann

5 Samið var um aðlögunartíma í ýmsum málum og var gert ráð fyrir að hann rynni út þann 30. júní 1998.

fullyrðir að Íslendingar hafi ekkert að óttast. Okkur standi Evrópusambandsaðild til boða og í viðræðum um aðild yrði fundin lausn á þeim vandamálum sem þekkt eru:

Allt byggist þetta á aðildarviðræðum. Í lok þeirra þarf hvert ríki sem sótt hefur um aðild að ákveða hvort ákvæði aðildarsamninga og kostir þeirra og gallar séu viðunandi eða ekki. Framfarir verða með því að taka áhættu. [...] Í viðkvæmum greinum er nauðsynlegt að geta beitt ýmsum aðferðum þ.á.m. að breyta reglum sambandsins á þann hátt að þær komi til móts við óskir ákveðinna aðila (*Morgunblaðið*, 13. maí 2001).

Á blaðamannfundi, sem haldinn var í tilefni heimsóknar Davíðs Oddssonar forsætisráðherra til Parísar og Brussel í aprilmánuði 2001, sagði Romano Prodi, forseti framkvæmdastjórnar Evrópusambandsins, aðspurður út í sjávarútvegsstefnuna og hugsanlega aðild Íslands að sambandinu, að vissulega væri hægt að semja um allt. Þrátt fyrir að Romano Prodi sé örugglega ekki sérfróður um málefni sjávarútvegsins er svarið athyglisvert. Hann er algjörlega á sömu nótum og Franz Fischler.

Hér verður því ekki haldið fram að aðildarviðræður, ef til þeirra kæmi, yrðu einhver dans á rósum fyrir samninganefnd Íslands. Það er alveg ljóst að Íslendingar þyrftu á öllu sínu að halda í glímunni við samninganefnd framkvæmdastjórnarinnar. Jafnframt er augljóst að fullyrðingar í þá veru að það sé ekki um neitt að semja – sjávarútvegsstefna Evrópusambandsins útiloki svo mikið sem hugsanlegar aðildarviðræður – standast ekki gagnrýna hugsun. Það er hægt að semja um allt.

Þróun sjávarútvegsstefnu ESB sýnir ljóslega að engar reglur eru meitlaðar í stein. Stefnan hefur tekið breytingum og undanþágur hafa verið gerðar til að ná fram sáttum og til að koma til móts við ólíka hagsmuni aðildarríkja.

Reglan um jafnan aðgang allra aðildarríkja að fiskimiðum hvors annars er ein af mörgum birtingarmyndum pólitískis eðlis ESB. Ákvæðið var samþykkt árið 1970 áður en aðildarviðræður hófust við Bretland, Írland, Danmörk og Noreg. Markmið þáverandi aðildarríkja var að tryggja sér aðgang að fiskimiðum umsækjendanna. Ríkin sem sóttust eftir aðild höfðu öll töluverðra hagsmuna að gæta á sviði sjávarútvegs og töldu sig ekki geta fallist á ákvæðið um jafnan aðgang að óbreyttu máli. Aðildarríkin voru því vart búin að setja stafina sína undir það plagg þegar ákveðið var, að kröfu þeirra ríkja sem sóttust eftir aðild, að gera undanþágu fyrir svæði sem sérstaklega eru háð sjávarútvegi. Frá árinu 1983 hefur meginreglan um jafnan aðgang sætt verulegum takmörkunum. Birtast þær meðal annars í því að aðgangur að veiðisvæðum er bundinn kvóta sem aftur byggir á veiði-

hefð. Þetta gerir það að verkum að Íslendingar fengu svo til allan þann kvóta sem heimilt yrði að taka úr sjó við strendur Íslands. Ákvörðun um heildarafla á Íslandsmiðum yrði tekin í ráðherraráðinu þar sem stuðst yrði við ráðleggingar færustu vísindamanna. Engin ástæða er til að ætla að önnur sjónarmið en Íslendinga yrðu ráðandi við þá ákvarðanatöku þar sem engin önnur ríki hefðu af því verulega hagsmuni. Eftir sem áður myndi sjávarútvegsráðherra Íslands móta tillögur um hámarksafla á Íslandsmiðum. Formleg ákvörðun færi síðan fram á vettvangi ráðherraráðsins. Íslendingar gætu svo úthlutað aflanum eftir því kerfi sem þeim hugnaðist best og sett strangari reglur en ESB um veiðar og þannig haldið í raun uppi íslensku fiskveiðistefnu innan fiskveiðistefnu ESB. Þetta er sá veruleiki sem blasir við án þess að nokkuð yrði sérstaklega að gert til að formfesta sérhagsmuni Íslands í aðildarsamningi. Það er hins vegar ljóst að kröfur Íslendinga yrðu síst minni en Norðmanna.

Eins og kom fram í umfjöllun minni um aðildarsamning Norðmanna þá fóru þeir fram á að fiskveiðistjórnunarkerfi þeirra norðan 62. breiddargráðu héldist óbreytt. Norðmenn, og Emma Bonino, tálkuðu það samkomulag sem gert var þannig að ekki færi á milli mála að í framtíðinni yrði byggt á því stjórnkerfi sem fyrir væri. Við endurskoðun á reglum sambandsins átti að taka mið af gildandi norskum reglum þannig að Norðmenn hefðu eftir sem áður lagt línurnar í stjórnun fiskveiða norðan 62. breiddargráðu. Engar tæknilegar breytingar yrðu gerðar þar á. Máli sínu til stuðnings bentu Norðmenn á góðan árangur við fiskveiðistjórnun á svæðinu, nokkuð sem væri afar mikilvægt fyrir strandhéruð Noregs, og á þá staðreynd að þeir yrðu eina strandríki ESB á þessu svæði. Íslendingar hafa náð góðum árangri við fiskveiðistjórnun. Sjávarútvegur snertir grundvallarhagsmuni þjóðarinnar og ef af inngöngu yrði væri Ísland eina strandríki ESB á svæðinu. Það verður því að teljast líklegt að Íslendingar geti náð fram í aðildarsamningi ákvæðum sem tryggðu óbreytta fiskveiðistjórnun á Íslandsmiðum til frambúðar. Í viðtali við Ingimar Ingimarsson fréttamann í Ríkissjónvarpinu þann 28. júlí 1994 viðrað Jean-Luc Dehane, fyrrverandi forsætisráðherra Belgíu, þá hugmynd að gera íslenska fiskveiðistjórnunarkerfið hluta af sjávarútvegsstefnu Evrópusambandsins (það er ef til aðildarviðræðna kæmi). Hann segir að fordæmi séu fyrir því að önnur stjórnunarkerfi gildi á ákveðnum hafsvæðum, eins og til dæmis. á svæðum við Írland og Hjaltlandseyjar. John Maddison, fyrrverandi sendiherra Evrópusambandsins í Noregi og á Íslandi, hefur ljáð máls á svipuðum hugmyndum. Kanna megi hvort hægt sé að búa til sérstaka skilgreiningu á íslenskum sjávarútvegi innan sjávarútvegsstefnu sambandsins líkt og gert var um fjalla-

landbúnað og heimskautalandbúnað. Spurningin er hvort mögulegt sé að búa til skilgreiningu á „Mið-Norður-Atlantshafs-fiskveiðum“ sem augljóslega ætti aðeins við um Ísland. Slíkt væri alls ekki óhugsandi. Evrópu-sambandið hefur oft vikið til hliðar hluta stefnu sinnar til þess að gera einstökum ríkjum kleift að taka þátt í samstarfinu (*Morgunblaðið*, 4. júlí 1996). Hugmyndir sem Halldór Ásgrímsson, utanríkisráðherra, varpaði fram í Berlínarræðu sinni þann 14 mars 2002 eru á svipuðum nótum, það er að skilgreina hafsvæðið umhverfis Ísland með sérstökum hætti. Sérstaða Íslands í sjávarútvegsmálum er augljós og samningsstaðan því sterk – hversu sterk kemur ekki í ljós nema að við Íslendingar sækjum formlega um aðild að Evrópusambandinu.

Heimildir

- Páll Benediktsson. (Höfundur). (2000, 6. nóvember). *Aldarhvörf. Sjávarútvegur á tímamótum. Umbeimurinn; Ísland og ESB* [Heimildamynd]. Reykjavík: Arctic film.
- Aðalsteinn Leifsson. (1995). *Policy in troubled waters. An evaluation of the common fisheries policy*. Óbirt MA-ritgerð, The London School of Economics and Political Science, Bretlandi.
- Berg, A. (1999). *Implementing and enforcing European fisheries law. The implementation and the enforcement of the common fisheries policy in the Netherlands and in the United Kingdom*. Haag: Kluwer Law International.
- Bonino, E. (1996, september). Statement; European community - Iceland, Seminar on fisheries. Fyrirlestur fluttur á sjávarútvegsráðstefnu ESB og Íslands, Brussel.
- Booss, D. og Formann, J. (1995). Enlargement: Legal and procedural aspects. *Common Market Law Review*, 32, 95-129.
- Commission of the European Communities. (1992). *Proposal for a council regulation (EEC). On the conclusion of the agreement on fisheries and the marine environment between the European Economic Community and the Republic of Iceland*. Brussel: European Commission.
- Commission of the European Communities. (2001). *Green paper. The future of the common fisheries policy. Volume I–II*. Brussel: European Commission.
- European Report*. 24. apríl, 1997.
- Fishing News*. 12. janúar, 2001.
- Fiskeridepartementet. (1997). *St. meld. nr. 11 (1997–98); Om dei fiskeriantalene Noreg har inngått med andre land for 1997 og fisket etter avtalene i 1995 og 1996*. Óútgefið handrit.

- Gunnar Helgi Kristinsson. (1990). *Evrópustefnan: Aðlögun Íslands að þróun Evrópubandalagsins*. Reykjavík: Öryggismálanefnd.
- Halldór Jónsson. (1994). *Decision-making in the European Union. The common fisheries policy*. Óbirt MA-ritgerð, University of Essex, Bretlandi.
- Holden, M. (1994). *The common fisheries policy. Origin, evaluation and future*. Oxford: Fishing News Books/Blackwell Scientific Publications.
- House of Commons. (1999). *Agriculture – eight report; select committee on agriculture*. London: House of Commons.
- House of Lords. (2000). *Select committee on the European Union. Unsustainable fishing: What is to be done with the common fisheries policy?* London: The Stationery office.
- Kristján Skarphéðinsson. (1994). *Sjávarútvegstefna ESB, aðildarsamningur Noregs og staða Íslands*. Reykjavík: Sjávarútvegsráðuneytið.
- Lenaerts, K. og Van Nuffel, P. (1999). *Constitutional Law of the European Union*. London: Sweet and Maxwell.
- Lequesne, C. (2000). Quota hopping: The common fisheries policy between states and markets. *Journal of Common Market Studies*, 38, 779–793.
- Miles, L. (1996). The Nordic countries and the fourth enlargement. Í L. Miles (Ritstj.), *The European Union and the Nordic countries* (bls 63-78). London: Routledge
- Morgunblaðið*. 4. júlí, 1996.
- Morgunblaðið*. 13. maí, 2001.
- Robinson, C., Pascoe, S. og Hatcher, A. (1998). *Why are the Spanish fishing our waters? An economic perspective*. Portsmouth: University of Portsmouth.
- Utanríkisráðuneytið. (2000). *Staða Íslands í evrópusamstarfi; Skýrsla Halldórs Ásgrímssonar utanríkisráðherra til Alþingis*. Reykjavík: Utanríkisráðuneytið.
- Utenriksdepartementet. (1994). *St. meld. nr. 40 (1993–1994); Om medlemskap i den europeiske union*. Oslo: Utenriksdepartementet.
- Utenriksdepartementet/Statistisk sentralbyrå. (1997). *Minifakta om Norge*. Oslo: Utenriksdepartementet/Statistisk sentralbyrå.
- Úlfar Hauksson. (2001). *Gert út frá Brussel? Íslenskur sjávarútvegur og Evrópusambandið*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Valdimar Unnar Valdimarsson (1993). *Ísland í eldlnu alþjóðamála. Stefnu móttun og samvinna innan Sameinuðu þjóðanna 1941–1980*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Weatherill, S. og Beaumont, P. (1999). *EU-law: The essential guide to the legal workings of the European Union*. London: Penguin Books.
- Wise, M. (1992). *The history of the common fisheries policy: A report prepared for the Icelandic commission on security and international affairs*. Óutgefið handrit.

Evrópuvæðing stjórnarsýslunnar: Áhrif Evrópusamvinnunnar á stjórnarsýslu Norðurlanda

Per Lægreid, Runólfur Smári
Steinþórsson og Baldur Þórhallsson

Þessi greinaröð fjallar um áhrif Evrópusamvinnunnar á stjórnarsýslu fjögurra Norðurlanda, Íslands, Noregs, Svíþjóðar og Finnlands. Markmið er að greina Evrópuvæðingu stjórnarsýslunnar. Greinaröðin skiptist upp í þrjá hluta. Í þessum fyrsta hluta eru nokkrar kenningar um áhrif Evrópusamvinnu á stjórnarsýsluna kynntar til sögunnar. Í öðrum hluta ræðum við um áhrif Evrópusamvinnunnar á stjórnarsýslu Íslands og Noregs. Í þriðja hluta gerum við samanburð á áhrifum Evrópusamvinnunnar á stjórnarsýslu ESB ríkjanna Svíþjóðar og Finnlands, og EFTA/EES ríkjanna Íslands og Noregs.¹

Ástæðan fyrir því að Danmörku er haldið utan við þessa greinaröð er sú að Danir hafa verið aðilar að Evrópusambandinu frá árinu 1973. Því má ætla að danska stjórnarsýslan hafi nú þegar aðlagast Evrópusamstarfinu að fullu. Öðru máli gegnir um Svíþjóð og Finnland, sem verið hafa í sambandinu frá árinu 1995, og Ísland og Noreg sem tengjast ESB í gegnum EES-samninginn frá 1994. Mismunandi þátttaka þessara landa í Evrópusamrunanum skapar góðan grundvöll fyrir samanburðarrannsókn á þeim áhrifum sem aukin tengsl við Evrópusambandið hafa í för með sér fyrir stjórnarsýslu ríkjanna. Að auki hefur farið fram sambærileg rannsókn á aðlögun Danmerkur, Noregs, Svíþjóðar og Finnlands.

---

1 Þessi greinargerð er unnin upp úr rannsóknum Pers Lægreids, Runólfs Smára Steinþórssonar og Baldurs Þórhallssonar. Greinargerðin tengist rannsóknarverkefninu *Representative Democracy, Reforms and Administrative Adaption* sem fjármagnað var af Norræna rannsóknarráðinu (NOS-S), sjá: Jacobsson, Lægreid og Pedersen (2001a, 2001b, 2001c). Vinnan við greinargerðina hefur einnig verið fjármögðuð af Rannsóknarsjóði Háskóla Íslands.

Hugtakið Evrópuvæðing og áhrif þess

Hugtakið Evrópuvæðing er orðið nokkuð áberandi í þjóðmálaumræðunni og gera má ráð fyrir að svo verði áfram. Með hugtakinu er átt við áhrif Evrópusamvinnunnar, sem á sér stað innan vébanda Evrópusambandsins (ESB), á aðildarríkin og samstarfslönd á borð við EFTA/EES ríkin. Helstu stjórnarsýslustofnanir ríkjanna hafa orðið fyrir áhrifum af Evrópuvæðingunni. Evrópuvæðingin hefur til dæmis verið hreyfiafl breytinga á vinnubrögðum og skipulagi stjórnarsýslunnar (Olsen, 1996; Hanf og Soetendorp, 1998; Svendrup 2000).

Þrátt fyrir vaxandi fræðilegan áhuga á Evrópusamvinnunni þá hefur skilningur á áhrifum hennar á innviði þjóðríkjanna verið takmarkaður (Knull og Lemkulh, 1999). Af þessum sökum munum við beina beina sjónum okkar að Evrópuvæðingunni út frá sjónarhóli þjóðríkjanna og hvernig skipulagðar stjórnarsýslueiningar aðlagast og breytast við það að verða hluti af stærri heild. Markmiðið – eins og áður var getið – er að velta upp og ræða áhrif þessara breytinga á grunnstofnanir stjórnarsýslunnar í ESB ríkjunum Svíþjóð og Finnlandi annars vegar og í EFTA/EES ríkjunum Íslandi og Noregi hins vegar. Grundvallarspurningin, sem leitað verður svara við, er með hvaða hætti og hversu víðtæk áhrif stofnanir ESB hafa á dagleg störf stjórnarsýslunnar í ofangreindum ríkjum. Önnur mikilvæg spurning þessu tengt er hvernig við getum séð og mælt þær meintu breytingar sem átt hafa sér stað í stjórnarsýslu þjóðríkjanna og þau nýju vinnubrögð sem hún hefur tileinkað sér undir áhrifum Evrópuvæðingarinnar. Jafnframt er vert að velta fyrir sér hvernig við getum útskýrt niðurstöðuna, það er umbreytinguna eða aðlögunina (Knull, 2001).

Í rannsókninni er háða breytan skilgreind sem breytingar á fyrirkomulagi á stjórnarsýslu ríkjanna. Með fyrirkomulagi stjórnarsýslunnar er átt við hversu mikill regla og stöðugleiki er á gagnkvæmum samskiptum innan stjórnarsýslunnar. Er þá átt við formleg og óformleg samskipti jafnt inn á við sem og út á við. Evrópuvæðing stjórnarsýslunnar snýr til dæmis að því að hve miklu leyti – og með hvaða hætti – gerðir ESB hafa áhrif á þetta fyrirkomulag, það er á samskiptin við Evrópusambandið (*EU networks*), á samskipti stjórnarsýslu og stjórnarmálanna, á samsetningu stjórnarsýslunnar og á menningarlegt gildi, formfestu og áhrif.

Kerfisbundinn munur á ríkjahópum

Fyrir fram má gera ráð fyrir því að aðlögun stjórnsýslu aðildarríkjanna Svíþjóðar og Finnlands sé almennt með öðrum hætti en hjá Noregi og Íslandi sem tengjast ESB í gegnum samninginn um Evrópskt efnahags-svæði (EES). Mikilvægur aðstöðumunur er á milli þeirra ríkja sem eiga fulla aðild að ESB og EFTA ríkjann sem byggja tengsl sín við ESB í gegnum EES-samninginn. Munurinn liggur fyrst og fremst í því að eðli málsins samkvæmt þá eiga aðildarríkin greiða leið að öllum stofnunum og nefndum sambandsins á meðan aðgengi EFTA/EES ríkjana er fyrst og fremst bundin við undirbúnings- og sérfræðinganefndir framkvæmdastjórnarinnar.

EES-samstarfið á sér stað undir svokallaðri fyrstu stoð Evrópusambandsins en innri markaðurinn, sem kveður á um frjálst flæði vöru, þjónustu, fjármagns og vinnuafis, heyrir undir þá stoð (Usher, 1998). Til að tryggja einsleitni á innri markaðnum gefur auga leið að samræming þarf að vera í löggjöf á öllu svæðinu. Það liggur því í hlutarins eðli að Íslendingar og Norðmenn þurfa að taka upp í sinn lagabálk löggjöf Evrópusambandsins sem snertir innri markaðinn. Samkvæmt upplýsingum frá íslenska utanríkisráðuneytinu eru Íslendingar að innleiða um 80 af hundradi allra laga og gerða sem samþykktar eru á vettvangi Evrópusambandsins (Baldur Þórhallson, 2002).

Viðhorf og væntingar stjórnsýslunnar til alþjóðasamstarfs

Fyrir utan að ræða mismunandi áhrif ESB á aðlögun ríkja eftir því hvort þau séu aðildarríki eða ekki, munum við velta upp hugmyndum um að samhengi sé á milli viðhorfs ríkjanna gagnvart Evrópusamvinnunni og vinnubragða stjórnsýslunnar. Ein nálgun er að kanna hvaða væntingar eru uppi innan stjórnsýslunnar til Evrópusamvinnunnar og hversu sjálfstæð stjórnsýslan er í aðlöguninni. Ef tilhlökkun, ef nota má það það orð, ríkir innan stjórnsýslunnar um að takast á við aðlögunina mun hún ganga vel og hefjast tiltölulega snemma að frumkvæði viðkomandi ríkis (Sverdrup, 2000). Oftar en ekki móta ríki sem sækjast eftir aðild að Evrópusambandinu sér skýra stefnu og fara í markvissa endurskipulagningu á stofnunum stjórnsýslunnar til að auðvelda aðlögunina.

Annar mikilvægur þáttur sem tengist Evrópuvæðingunni og áhrifum hennar á stjórnsýslu ríkjanna snýr að reynslu þeirra í alþjóðasamspiltum

og gagnkvæmum áhrifum sem þeim fylgja. Ríki sem hafa langa sögu og reynslu í alþjóðasamskiptum upplifa þessi gagnkvæmu áhrif á annan hátt en ríki sem hafa litla reynslu á þessu sviði. Þau fyrrnefndu eru mun líklegri til að aðlagast betur að auknu Evrópusamstarfi en þau síðarnefndu (Katzenstein, 1997). Stærð ríkjanna, og þar með stjórnsýslunnar, skiptir einnig máli í þessu samhengi. Ætla má að minni ríki sem hafa yfir að ráða fámennri stjórnsýslu hegði sér öðruvísi í samskiptum sínum við Evrópusambandið en þær sem stærri eru og búa yfir meiri mannafla (Baldur Þórhallsson, 2000).

Samanburður Norðurlanda

Í gegnum tíðina hefur oft reynst erfitt að ná fram marktækum samanburði á milli Norðurlandanna. Ástæðan er fyrst og fremst lítill mismunur á annaðhvort háðum eða óháðum breytum. Þetta er ekki vandamál þegar áhrif Evrópuvæðingarinnar er skoðuð. Sú staðreynd að við höfum – í þessu rannsóknarsniði – annars vegar tvö ríki sem eiga fulla aðild að sambandinu, og hins vegar tvö ríki sem tengjast Evrópusambandinu með óbeinum hætti í gegnum EES-samningin, skapar nokkra sérstöðu. Segja má að aðstæður sem þessar bjóði upp á ákveðið tilraunasnið. Við höfum óháða breytu – Evrópuvæðinguna – og staða ríkjanna gagnvart henni er með ólíkum hætti. Viðbrögð innan stjórnsýslu ríkjanna, sem er háða breytan, getur síðan verið mismunandi. Við höfum því fjögur ríki sem tengjast landfræðilegum, menningarlegum og sögulegum böndum. Ríkin hafa mismunandi útfærslur af þingræði og misstóra stjórnsýslu sem tengist og aðlagast Evrópusambandinu með ólíkum hætti (Bergman og Damgaard, 2000).

Aðferðafræði

Hér er um samanburðarrannsókn að ræða sem byggist á spurningakönnun sem gerð var í ráðuneytum og undirstofnunum þeirra sem hafa stjórnsýsluhlutverki að gegna. Rannsóknin var framkvæmd á árunum 1999–2000 á Íslandi en árið 1998 í hinum ríkjunum. Staðlaðar spurningar, sem buðu upp á nokkra fasta valmöguleika um samskipti og þróun þeirra við ESB, voru lagðar fyrir í deildum ráðuneyta og stofnunum þeirra. Ef starfsmannafjöldi stofnana fór yfir 40 starfsmenn var listinn jafnframt sendur til deilda viðkomandi stofnunar (Jakobsson, Læg Reid og Pedersen, 2001a). Markmiðið með þessari kerfisbundnu aðferð var að safna upp-

lýsingum sem gefa góða innsýn í reynslu stjórnsýslunnar af Evrópuvæðingunni og áhrifum hennar á árunum 1998 til 2000. Í spurningunum var komið inn á ýmis mál sem tengjast Evrópusambandinu og þátttöku í Evrópusamstarfi.

Spurningunum var svarað annað hvort af yfirmönnum viðkomandi deilda/stofnana eða öðrum háttsettum aðilum eða fulltrúum sem hafa Evrópumál á sinni könnu. Spurningunum átti að svara með reynslu viðkomandi stofnunar í huga en ekki út frá upplifum viðkomandi einstaklings. Þessi skipulagða staðlaða gagnasöfnun á að tryggja að tiltölulega auðvelt á að vera að endurtaka rannsóknina. Svör bárust frá 1060 deildum og stofnunum í löndunum fjórum: 331 frá Noregi, 90 frá Íslandi, 381 frá Svíþjóð og 258 frá Finnlandi. Af þessum 1060 svörum komu um 25 prósent frá ráðuneytum en um 75 prósent frá öðrum stjórnsýslustofnunum og var þetta hlutfall nokkuð jafnt á milli landa. Svarhlutfallið var 86 prósent í Noregi, 72 prósent á Íslandi, 83 prósent í Svíþjóð og 77 prósent í Finnlandi.

Kenningar um áhrif Evrópusamvinnunnar á stjórnsýsluna

Aukinn samvinna á vettvangi Evrópusambandsins gerir kröfu um ákveðna aðlögun stjórnsýslunnar. Á þetta við jafnt um ríki sem hafa verið lengi aðilar að sambandinu og þau sem skemur hafa verið innan vébanda þess. Þessi krafa hvílir einnig á herðum ríkja sem eiga í nánú samstarfi við sambandið, til dæmis í gegnum EES-samninginn. Þessi stjórnsýsluádlögun, einkenni hennar og forsendur, getur hins vegar verið með ólíku sniði í löndunum hvað varðar inntak, dýpt og umfang. Til að greina eðli, inntak og umfang breytinganna er notast við ákveðin hugtök sem rekja má til þriggja kenningaskóla. Nálgun þessara þriggja kenningaskóla byggir í fyrsta lagi á áherslu á sjálfstæði stjórnsýslunnar (*autonomy thesis*), í öðru lagi er lögð áhersla á samleitni (*thesis of convergence*) og í þriðja lagi á aðgreiningu (*thesis on divergence*) (Olsen, 1996; Page og Wouters, 1995; Rometsch og Wessels, 1996; Veggeland 1999). Spurningin um samleitni og aðgreiningu fjallar að hluta til um hvað Norðurlöndin eiga innbyrðis sameiginlegt og hvað ekki og að hluta til um samskipti þeirra og Evrópusambandsins. Þannig getur verið um samleitni að ræða gagnvart ESB í öllum ríkjunum á sama tíma og innbyrðis munur fer vaxandi fyrst og fremst fyrir þær sakir að staða þeirra í Evrópusamvinnunni er með misjöfnum hætti (Harmsen, 1999).

Áhersla á sjálfstæði (*autonomy thesis*)

Þessi kenningarskóli gerir lítið úr áhrifum ESB á þær breytingar sem átt hafa sér stað innan stjórnsýslu einstakra ríkja. Þessu til stuðnings er bent á að stofnanir Evrópusambandsins séu að grunni til ólíkar stjórnsýslustofnunarum þjóðríkja (Page og Wouters, 1995). Sjálfstæðissjónarmiðið er halt undir þá skoðun að stjórnsýslan einkennist af sögulegum hefðum og menningu og spyrni fótum við utanaðkomandi kröfum um breytingar. Umbætur í stjórnsýslunni megi rekja til breytinga sem hafa átt sér stað innan þjóðfélaga og í því samhengi séu áhrif Evrópuvæðingarinnar álitin tiltölulega lítil (Weale, Pridham, Williams og Porter, 1996). Staða stjórnsýslustofnana gagnvart samrunaferlinu innan ESB einkennist því af óbreyttu ástandi – stjórnsýslan sé almennt íhaldssöm og geldi varhug við breytingum sem eiga rætur að rekja til utanaðkomandi þrýstings eins og frá ESB.

Vöntun á stjórnsýslustefnu af hálfu ESB rennir stoðum undir stöðugleika og óbreytt ástand hvað þetta varðar. Ekki síst gagnvart aðildarríkjum sem hafa ákveðnar efasemdir í garð ESB og þeirra sem ekki eiga formlega aðild að sambandinu. Slík staða er uppi í Noregi og á Íslandi. Norðmenn og Íslendingar standa utan Evrópusambandsins og eru þannig í ákveðinni einangrun frá þrýstingi og áhrifum af hálfu sambandsins. Einangrunarstefna á borð við þessa miðar að því að draga sem mest úr utanaðkomandi ógn og áhrifum (Olsen og Sverdrup, 1998). Því meira sem Norðurlönd beita sér sameiginlega í þeirri viðleitni að verjast hinu samevrópska stjórnsýslulíkani, því meira er hægt að tala um norrænt stjórnsýslulíkan sem er frábrugðið hinu evrópska.

Áhersla á samleitni (*thesis of convergence*).

Þetta sjónarhorn gengur út frá því að Evrópusamvinnan leiði af sér sviðuð vinnubrögð hjá annars aðskildum stjórnsýslukerfum, það er sama umhverfi og sömu skilyrði leiði til samleitni í vinnubrögðum stjórnsýslunnar (DiMaggio og Powel, 1991). Ástæðan er einföld. Stjórnsýsla ríkjanna er undir sterkum áhrifum frá ESB og hún verður einfaldlega að laga sig að þeirri staðreynd og tileinka sér ný vinnubrögð í samræmi við það. Eðlilega mun þróunin draga hægt og rólega úr þeim mismun sem er til staðar á vinnubrögðum innan stjórnsýslunnar og leiða til samleitni. Slíkt er óhjákvæmilegt hjá stofnunum sem eiga í stöðugu og nánú samstarfi í langan

tíma. Samkvæmt þessu sjónarhorni er því rökrétt að álykta að eftir því sem Evrópusamvinnan þróast og verður nánari verður krafan um aðlögun og endurskipulagningu stjórnsýslunnar í einstökum löndum háværari sem aftur mun leiða af sér frekari samleitni. Ef lítið er til Norðurlanda í þessu samhengi munu sérkenni í vinnubrögðum stjórnsýslunnar líða fyrir þetta. Við munum verða vitni af aukinni einsleitni og þá eðlilega á sviðum þar sem stjórnsýsla ríkjanna verður fyrir hvað mestum áhrifum frá ESB, það er á stjórnsýslustofnanir sem tengjast innri markaðnum. Uppbygging ESB, sem byggir á reglulegum, og jafnvel daglegum, samskiptum stjórnsýslustofna þar sem ákvarðanir eru teknar um stefnumótandi mál, hvetur því í raun til samleitni (Burnham og Maor, 1995). Ákveðnar stjórnsýslustofnanir munu óhjákvæmilega breytast meira en aðrar. Samleitniáhrifin eru þannig gegnumgangandi. Jafnframt má greina mun á samleitniáhrifunum á milli ríkja eftir því hvort þau eru fullir þátttakendur á öllum sviðum Evrópusamvinnunnar innan ESB, og stjórnsýslan þar af leiðandi í virkum tengslum við allar stofnanir sambandsins, eða hvort tengslin séu með öðrum hætti eins og t.d. í gegnum EES-samninginn (Wessels og Rometsch, 1996).

Af samleitnikenningunni að dæma má búast við að með tíð og tíma verði sama stefnan ráðandi innan stjórnsýslunnar í Evrópu. Einnig má búast við að nefndir á vegum Evrópusambandsins og óformlegt samstarf muni virka sem hvati í þróuninni (Wessel, 1998). Náin tengsl við ESB verður til þess að hefðbundnar aðferðir og vinnubrögð innan stjórnsýslunnar munu heyra sögunni til. Óformlegar aðferðir og samskiptaform munu verða meira áberandi (Meny, Muller og Quermonne, 1996). Þessi þróun mun einkum og sér í lagi hafa áhrif á embættismenn stjórnsýslunnar og er sú hætta fyrir hendi að áhrif lýðræðislega kjörinna fulltrúa og áhersla á stefnumótum muni minnka á kostnað tæknilegra lausna á einstökum málum í formi reglugerða og stjórnsýsluákvæðana. Hér er átt við að pólitískri stjórnun fari halloka en embættismannavaldið muni styrkjast með aukinni samvinnu á Evrópuvísu. Þetta á einkum við í samskiptum stjórnsýslunnar við framkvæmdastjórnina en er minna áberandi í samskiptum við ráðherraráðið. Þetta þarf ekki að koma á óvart þar sem ráðherraráðið er hinn pólitíski vettvangur aðildarríkjanna. Því má segja að embættismannakerfið hafi tvö andlit. Svokallað samráðskerfi, sem til að mynda hefur viðgengist á Norðurlöndum, mun breytast samhliða aukinni samleitni og einkennast af öðrum áherslum. Hefðbundið samráðskerfi byggir á virkri þátttöku hagsmunaaðila í stefnumótun viðkomandi stjórnvalda. Vaxandi samleitni, sterkara embættismannavald og veikari pólitísk stefnumótum veikir samráðsferlið og hagsmunaaðilar munu í auknum mæli reyna að beita áhrifum sínum innan stofnana Evrópusambandsins.

Samkvæmt samleitnikenningunni er, eins og komið var inn á hér að ofan, mismikill krafa og þrýstingur á stjórnsýsluna. Eftir því sem tengslin við ESB eru nánari því mun meiri áhersla á samleitni. Þetta getur verið mismunandi eftir málaflokkum og á milli ríkja. Allar breytingar, það er nánara samstarf á ákveðnu sviði innan ESB eða nánari tengsl ríkis við sambandið kalla á meiri samleitni (Andersen og Eliassen, 1993). Þetta sjónarhorn felur augljóslega í sér að ríki sem eru tiltölulega nýgengin í sambandið eru undir meiri þrýstingi um að aðlaga stjórnsýsluna heldur en þau sem fyrir eru. Hvað varðar EES ríkin þá ná þessi samleitniáhrif vissulega til þeirra sviða sem samningurinn nær til, það er innri markaðinn, en þó í minna mæli en hjá aðildarríkjunum einfaldlega vegna þess að stofnana-tengslin eru veikari. Af þessu að dæma ættu mestu breytingarnar – mest samleitni – að hafa átt sér stað á undanförunum árum í Svíþjóð og Finnlandi en mun minna í Noregi og á Íslandi. Að sama skapi ætti að vera hægt að greina mun á milli stofnana hvað Ísland og Noreg varðar. Stjórnsýslutengsl þessara landa við ESB eru aðallega við framkvæmdastjórnina og samleitni-áhrifin á þeim vettvangi ættu því að vera þróaðri heldur en til dæmis. við ráðherraráðið (Egeberg og Trondal, 1999).

Ríki sem verða fyrir miklum áhrifum af ákvörðunum sem teknar eru á vettvangi ESB en eru ekki fullgildir aðilar, og hafa fyrir vikið takmörkuð áhrif á framvindu mála, upplifa oft ákveðið óöryggi í samskiptum sínum við sambandið. Í viðleitni sinni í að styrkja stöðu sína og áhrif geta ríki sem ekki eru formlegir aðilar að sambandinu gripið til aðgerða sem miða hreinlega að því að aðlaga stjórnkerfið að þessum aðstæðum og auka þannig eigið lögmæti og draga úr óöryggi. Þetta er sú leið sem Norðmenn hafa farið, það er stýrt stjórnsýslunni inn á brautir eins og þeir væru í raun aðilar að ESB (Olsen og Sverdrup, 1998). Jafnframt má búast við að samleitniáhrifin séu missterk og hafi ólík birtingarform innan stjórnkerfisins allt eftir efni og aðstæðum. Því er ekki úr vegi að kynna til sögunnar þriðja kenningarskólann sem leggur áherslu á aðgreiningu innan stjórnkerfisins (Spanou, 1998).

Áhersla á aðgreiningu (*thesis on divergence*)

Þetta sjónarhorn leggur áherslu á að innan stjórnsýslu ríkjanna eigi sér stað ákveðið ferli sem miðar að því að samhæfa vinnubrögð stofnana og gera þær betur í stakk búar á vettvangi ESB. Aðlögunarferlið byggist hins vegar á og þróast á forsendum ríkjanna (Olsen 1997). Sífelld nánari tengsl á milli stjórnsýslustofnana og stofnana ESB hafa, að mati aðgreiningar-

skólans, ekki grafið undan þjóðlegum einkennum stjórnsýslunnar. Samvinnan hefur aftur á móti dregið ýmis einkenni og hefðir fram í dagsljósið og gert sýnilegri (Bulmer og Bursh, 1998; Harmsen, 1999; Knill og Lenshow, 1998). Hér er samleitnisjónarhorninu á vissan hátt snúið á haus. Hin ýmsu stílbrögð sem viðhöfð eru innan stjórnsýslu einstakra ríkja móta vinnubrögðin sem viðhöfð eru innan ESB en ekki öfugt (March og Olsen, 1989). Breytingar sem eiga sér stað á stjórnkerfum einstakra ríkja fara eftir þjóðlegum línunum allt eftir aðstæðum í hverju ríki fyrir sig. Evrópuvæðingin sem slík hefur því ekki verið hvati á einsleitni í stjórnsýslu ríkja, með öðrum orðum aðlögunin á sér ekki stað eftir einni fastmótaðri línu sem þróast í átt að stöðluðu stjórnsýslulíkani (Jachtenfuch og Kohler-Koch, 1995). Þrátt fyrir að samvinnan innan ESB sé í nokkuð föstum skorðum og aðildarríkin hafi gengist undir ákveðnar skuldbindingar, til dæmis við mótun sameiginlegra regna, er til staðar mismunandi aðlögun og útfærsla í framkvæmd innan stjórnsýslustofnana einstakra ríkja – allt eftir hefðum, menningu og verkaskiptingu viðkomandi stjórnsýslu. Það gefur hins vegar augaleið að eftir því sem að hinar þjóðlegu stofnanir eiga meira sameiginlegt með stofnunum ESB og eftir því sem að meiri samhljómur er með lögum og hefðum tiltekins ríkis og þeirra laga og hefða sem þróast hafa innan sambandsins þeim mun aðgengilegri verður samleitnin og ristir dýpra (Knill, 1998). Stjórnsýslan er almennt móttækileg og opin gagnvart stofnunum ESB en þó með ýmsum fyrirvörum sem endurspeglar sérkenni hvers ríkis fyrir sig. Þessir fyrirvarar og sérkenni fela í sér að samleitnin getur verið mismunandi á milli landa og eftir málaflokkum. Ríkjandi fyrirkomulag gefur ákveðnar vísbendingar um aðlögunarferlið og hvort og þá hvernig ýmsir þættir stjórnsýslunnar þróast með ólíkum hætti (Olsen, 1992). Samkvæmt þessu getur stjórnsýslan orðið æði margbrotin og boðið upp á ólíkar útfærslur allt eftir aðstæðum hverju sinni (Røvik, 1992). Eftir þessu að dæma bregðast viðkomandi yfirvöld við kröfum ESB um aðlögun með afmörkuðum og sértækum aðgerðum á tilteknu sviði. Ekki er um að ræða kerfisbundið vel ígrundað aðlögunarferli af hálfu æðstu stjórnvalda (Hanf og Soetendorp, 1998; Sverdrup, 1998). Þetta er sérstaklega áberandi í valdreifðri stjórnsýslu, þar sem stjórnunareiningar eru smærri og meðfærilegri. Þar er brugðist við nýjum aðstæðum eða skilyrðum í samskiptum við ESB með sértækum aðgerðum á viðkomandi sviði en ekki með samstilltu átaki í allri stjórnsýslunni (Olsen, 1998). Ný verkefni, sem bætast á könnu stjórnsýslunnar í stig vaxandi Evrópuvæðingu, eru yfirleitt hrein viðbót ofan á það vinnuálag sem fyrir er í viðkomandi ráðuneyti eða stjórnarnefnd. Með öðrum orðum, aðlögunin er hæg og stígvaxandi eftir því sem sameiginlegum viðfangsefnum á vettvangi ESB fjölgar. Ekki er um að ræða grund-

vallarbreiðingar á skipulagi og starfsmannahaldi innan stjórnsýslunnar (Heritier, Knill og Mingers, 1996). Samkvæmt þessu má álykta að vel þróuð og rótgróin samráðskerfi á milli opinbera stjórnsýslustofnana og hagsmunasamtaka standi nokkuð sterkt að vígi þrátt fyrir getgátur um annað. Evrópuvæðingin hefur vissulega mótandi áhrif á samráðsferlið en fátt bendir til þess að því stafi ógn af aukinni Evrópusamvinnu.

Samantekt

Það verður vart hjá því komist að Evrópuvæðingin hafi – beint eða óbeint, formlega eða óformlega – áhrif á vinnubrögð sem viðhöfð eru innan stjórnsýslu aðildarríkja Evrópusambandsins og ríkja sem eiga í náinni samvinnu við aðildarríkin og sambandið. Hér að ofan hefur verið gerð grein fyrir helstu kenningaskólum sem fjalla um þróun og aðlögun stjórnsýslunnar frá ólíkum sjónarhóli. Hér á eftir verður farið ofan í saumana á áhrifum Evrópuvæðingarinnar á stjórnsýslu einstakra ríkja, það er EES- ríkjanna Íslands og Noregs og Evrópusambandsríkjanna Svíþjóðar og Finnlands.

Heimildir

- Andersen, S. og Eliassen, K. A. (Ritstj.) (1993). *Making policy in Europe. The europeification of national policy-making*. London: Sage.
- Baldur Þórhallsson. (2000). *The role of small states in the European Union*. London: Ashgate.
- Baldur Þórhallsson. (2002). Consequences of a small administration. The case of Iceland. *Current Politics and Economics of Europe*, 11, 61-76.
- Bergman, T. og Damgaard, E. (Ritstj.). (2000). *Delegation and accountability in European integration*. London: Frank Cass.
- Bulmer, S. og Bursch, E. (1998). Organizing for Europe: Whitehall, the British state and European Union. *Public Administration*, 76, 601-628.
- Burnham, J. og Maor, M. (1995). Converging administrative systems: recruitment and training in EU member states. *Journal of European Public Policy*, 2, 185-204.
- DiMaggio, P. J. og Powell, W. (1991). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality. Í W. Powell og P. J. Di Maggio (Ritstj.), *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Egeberg, M. og Trondal, J. (1999). Differentiated intergration in Europe. *Journal of Common Market Studies*, 37, 133-142.

- Hanf, K. og Soetendorp, B. (Ritstj.) (1998). *Adapting to European integration*. London: Longman.
- Harmsen, R. (1999). The europeanization of national administrations: A comparative study of France and the Netherlands. *Governance*, 11, 81-114.
- Heritier, A., Knill, C. og Mingers, S. (1996). *Ringing the changes in Europe*. Berlin: de Gruyter.
- Jachtenfuchs, M. og Kohler-Koch, B (1995). *The transformation of governance in the European Union. Arbeitspapier nr. 11*. Mannheim: Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung.
- Jacobsson, B., Læg Reid, P. og Pedersen, O. K. (Ritstj.) (2001a). *Europaveje. EU i de nordiske centralforvaltninger*. Kaupmannahöfn: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- Jacobsson, B., Læg Reid, P. og Pedersen, O. K. (Ritstj.) (2001b). Divergent roads to Europe. Í K. Ståhlberg (Ritstj.), *The Nordic countries and Europe II. Social Sciences*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers. NORD 2001:23.
- Jacobsson, B., Læg Reid, P. og Pedersen, O. K. (Ritstj.) (2001c). *Transforming states: Continuity and change in the europeanisation of the Nordic central governments. Score Working paper 2001-4*. Stockholm: Score.
- Katzenstein, P. (1997). *Tamed power: Germany in Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Knill, C. (2001). *The europeanization of national administration: Pattern of institutional change and adaptation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Knill, C. og Lemkuhl, D. (1999) How Europe matters. Different mechanisms of europeanization. *European Integration online Papers*, 3 (7). Sótt af <http://eiop.or.at/eiop/texte/1999-7a.htm>.
- Knill, C. (1998). European policies: The impact of national administrative traditions. *Journal of Public Policy*, 18, 1-28.
- Knill, C. og Lenschow, A. (1998). Coping with Europe: The impact of British and German administration on the implementation of EU environmental policy. *Journal of European Public Policy*, 5, 595-614.
- March, J. G. og Olsen, J. P. (1989). *Rediscovering institutions*. New York: Free Press.
- Mény, Y., Muller, P. og Quermonne, J.-L. (Ritstj.) (1996). *Adjusting to Europe*. London: Routledge.
- Olsen, H. (1998). *Europeisering av universitetet: Fullt og helt – eller stykkevis og delt. Hvordan universitetet i Oslo har respondert på fremveksten av en forsknings- og utdanningspolitikk på EU-nivå. Rapport 2/98*. Oslo: ARENA.
- Olsen, J. P. (1992). Analyzing institutional dynamics. *Statswissenschaften und Staatspraxis*, 3, 247-271.
- Olsen, J. P. (1996) Europeanization and nation-state dynamics. Í S.

- Gustavsson og L. Lewin (Ritstj.), *The future of the nation state*, (bls. 245-285). London: Routledge.
- Olsen, J. P. (1997). European challenges to the nation state. Í B. Steuenberg og F. van Vught (Ritstj.), *Political institutions and public policy* (bls. 157-188). Dordrecht: Kluwer.
- Olsen, J. P. og Sverdrup, B. O. (1998). *Europa i Norden. Europeisering av nordisk samarbeid*. Oslo: Tano-Aschehoug.
- Page, E. og Wouters, L. (1995). The europeanization of national bureaucracies? Í J. Pierre (Ritstj.), *Bureaucracy in the Modern State*. Aldershot: Edwards Elgar.
- Rometch, D. og Wessels, W (Ritstj) (1996). *The European Union and member states: Towards institutional fusion*. Manchester: Manchester University Press.
- Røvik, K. A. (1992). Institusjonaliserte standarder og multistandard-organisasjoner. *Norsk Statsvitenskapelig Tidsskrift*, 8, 262-284.
- Spanou, C. (1998). European integration in administrative terms: A framework for analysis and the Greek case. *Journal of European Public Policy*, 5, 467-484.
- Sverdrup, U. (1998). Norway: An adaptive non-member. Í K. Hanf og B. Soetendorp (Ritstj.) *Adapting to European integration, small states and the European Union* (bls. 149-166). London: Longman.
- Sverdrup, U. (2000). Ambiguity and adaption. Europeanization of administrative institutions as loosely coupled processes. Report No 8. Oslo: ARENA.
- Usher, J. A. (1998) *EC institutions and legislation*. London: Longman.
- Veggeland, F. (1999) Institutionelle tilpasninger til europeiske integrasjon. En gjennomgang av forskning om europeisering av nasjonale institusjoner. *Norsk Statsvitenskapelige Tidsskrift*, 15, 3-39.
- Weale, A., Pridham, G, Williams, A. og Porter, M. (1996). Environmental administration in six European states: Secular convergence or national distinctiveness. *Public Administration*, 74, 255-274.
- Wessel, W. (1998) Comitology: fusion in action. Politico-administrative trends in the EU system. *Journal of European Public Policy*, 5, 209-234
- Wessels, W. og D. Rometch (Ritstj.) (1996). Conclusion: European Union and national institutions. Í D. Rometch og W. Wessels (Ritstj.), *The European Union and member states: Towards institutional fusion*. Manchester: Manchester University Press.

Áhrif Evrópusamvinnunnar á stjórn-sýslu Íslands og Noregs

Per Læg Reid, Runólfur Smári
Steinþórsson og Baldur Þórhallsson

Eins og kom fram í inngangi að þessari greinaröð er Ísland og Noregur hluti af hinum innri markaði Evrópusambandsins í gegnum EES-samninginn sem gekk í gildi árið 1994. Þar að auki eru Íslendingar og Norðmenn í nánú samstarfi við ESB á ýmsum sviðum og ber þar helst að nefna Schengen vegabréfasamstarfið sem kveður á um afnám eftirlits á innri landamærum aðildarríkjanna. Hér að neðan verður gerð grein fyrir þeim áhrifum og breytingum sem rannsóknin sýnir að hafi orðið á stjórn-sýslu ríkjanna í kjölfar aukinna samskipta við Evrópusambandið.

Einkenni aðlögunnar - áhrif EES aðildar

Þegar skoðuð eru áhrif EES-aðildar á stjórn-sýslu Íslands og Noregs, eftir þeim þremur stöðum sem samvinnan innan ESB hvílir á, kemur í ljós, að stjórn-sýsla beggja landa hefur orðið fyrir töluverðum áhrifum.

Eins og tafla eitt sýnir eru mestu áhrifin á stjórn-sýslu landanna í málaflokkum sem falla undir fyrstu stöð samstarfsins, það er innri markað-arinn, en um helmingur stjórn-sýslueininga sem sinna þeim málaflokkum, hafa orðið fyrir umtalsverðum áhrifum í kjölfar EES-aðildar. Áhrif Evrópusamvinnunnar á stjórn-sýslueiningar sem sinna málum undir hinum tveimur stöðunum eru mun minni.

Varðandi innri markaðinn, sem EES-samningurinn tilheyrir, kemur í ljós að 48% svarenda í Noregi telja áhrifin mikil en 55 af hundraði á Íslandi. Líkleg skýring á þessum mismun er að mikil stefnubreyting varð í ýmsum málaflokkum á Íslandi við gildistöku EES-samningsins; breytingar sem þegar höfðu átt sér stað í Noregi. Sem dæmi um málaflokka sem EES-samningurinn hreyfði mikið við á Íslandi má nefna samkeppnis-, neytenda-, umhverfis-, félags- og fjarskiptamál. Af ofansögðu má því gera

Tafla 1. Þær stofnanir/deildir sem orðið hafa fyrir umtalsverðum áhrifum frá ESB/EES í eftirfarandi málaflokkum? Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland
Innri markaðurinn (fyrsta stoð)	48	55
Utanríkis- og öryggismál (önnur stoð)	5	14
Innanríkis- og dómsmál (þriðja stoð)	9	21

rád fyrir að Norðmenn hafi verið komnir lengra en Íslendingar í að að-laga löggjöf sína í þessum málaflokkum til samræmis við það sem almennt gerðist innan ESB. Jafnframt opnaðist íslenski fjármálamarkaðurinn seinna en sá norsk og erlent fjármagn og fjárfestingar voru háðar ströngum skilyrðum lengur á Íslandi en í Noregi. Af þessum sökum má telja líklegt að umskiptin hafi verið meiri innan íslensku stjórn-sýslunnar en innan þeirrar norsku og álagið í kjölfar EES-samningsins meira.

Í málaflokkum sem tilheyra þriðju stoðinni taldi rúmlega 20 af hundraði aðspurðra á Íslandi að áhrifin væru mikil en 9 af hundraði í Noregi. Skýringa á þessum mismun er líklega að leita í því að könnunin var lögð fyrir á Íslandi um einu og hálfu ári seinna en í Noregi. Fyrir vikið var meira álag á íslensku stjórn-sýsluna þegar könnunin var gerð vegna innleiðinga Schengen gerða. Einnig er ástæða til að ætla að takmörkuð alþjóðleg samvinna Íslendinga, samanborðið við Norðmenn, fyrir tilkomu EES-samningsins geti skýrt þennan mun að einhverju leyti eins og síðar verður vikið að.

Á sviði utanríkis- og öryggismála, sem tilheyra annarri stoð, eru áhrifin heldur minni í báðum ríkjunum en í þriðju stoð – eða um 14 af hundraði á Íslandi og 5 af hundraði í Noregi. Mismunurinn á milli ríkjanna er líklega tilkominn vegna þess að umsvif íslensku utanríkisþjónustunnar hafa aukist umfram það sem gerst hefur í nágrannalöndunum á undanförunum árum. Í samanburði við Norðmenn hafa Íslendingar haft sig lítið í frammi á alþjóðavettvangi. Undanfarin ár hafa hins vegar umsvif utanríkisþjónustunnar aukist verulega og sem dæmi má nefna stofnun friðargæslulíðs og fjölgun sendiráða.

Þegar spurt var frekar um áhrif EES samningsins á stjórn-sýslueiningar kemur enn betur í ljós að áhrifin eru meiri á Íslandi en í Noregi.

Á Íslandi töldu 30 prósent stjórn-sýslueininga sig vera undir mun meiri áhrifum vegna samningsins árin 1999/2000 en árið 1994 samanborðið við 18 prósent í Noregi tímabilið 1994-1998. Niðurstaðan er sú að í báðum löndunum er almennt talið að miklar breytingar hafi átt sér stað í stjórn-

Tafla 2. Hlutfall stofnana/deilda sem orðið hafa fyrir áhrifum vegna ESB/EES

	Noregur	Ísland
Stjórnýslueiningin er undir mun meiri áhrifum en fyrir fjórum árum síðan*	18	30
Heildaráhrif á málaflokkinn hafa verið nokkur eða mjög mikil	31	64
Heildaráhrif á málaflokkinn hafa verið nokkuð jákvæð eða mjög jákvæð	41	70

* Rannsóknin var framkvæmd á árunum 1999-2000 á Íslandi en árið 1998 í Noregi.

sýslunni og að með þessum breytingum hafi verið stigið skref fram á við. Eins og sést í töflu tvö telja 64 af hundraði aðspurðra á Íslandi að heildaráhrif EES samningsins séu nokkur eða mjög mikil sem er rúmlega helmingi herra hlutfall en í Noregi. Jafnframt telja 70 af hundraði aðspurðra á Íslandi að heildaráhrif samningsins á málaflokkinn hafi verið nokkuð- eða mjög jákvæð sem er mun herra hlutfall en í Noregi en þar telja rúm 40 af hundraði svo vera.

Hugsanleg skýring á þessari sterku upplifun íslenskra embættismanna kann að vera sú að í kjölfar EES-samningsins hafi þeir fengi meiri ábyrgð og völd til að vinna að málum sem tengjast samningnum. Embættismenn sjá um að reka samninginn í umboði stjórnvalda og EES-samningurinn hefur skuldbundið stjórnvöld til að fara að samevrópskum reglum sem ná yfir vítt svið. Aðkoma íslenskra og norskra stjórnmalamanna að ákvarðanatökufarli EES-samningsins er mjög takmörkuð vegna uppbyggingar samningsins og af því leyti hafa völd embættismanna aukist á kostnað stjórnmalamanna. Nánar verður fjallað um þetta hér að neðan.

Annað sem getur skýrt þennan mun á Íslandi og í Noregi er að fyrir tíma EES-samningsins var þátttaka Íslendinga á Evrópuvettvangi takmörkuð. Má því segja að samningurinn hafi opnað nýja vídd fyrir íslenska stjórnýsly. Þátttaka Norðmanna í alþjóðamálum á sér lengri sögu. Fyrir vikið má ætla að norskir embættismenn upplifi EES-samninginn með öðrum hætti en starfsbræður þeirra á Íslandi.

Í heildina titið gefur rannsóknin skýrt til kynna að stjórnýslueiningar á Íslandi hafa orðið fyrir meiri áhrifum á öllum sviðum Evrópusamvinnunnar sem fram fer undir merkjum ESB en sambærilegar einingar í Noregi. Fyrir þessu eru einkum tvær ástæður: Íslenska stjórnýslyan fór ekki

í kerfisbundna aðlögun að EES-samningum, líkt og norska stjórnvöldin gerði, og íslensk stjórnvöld vanmátu líklega það umfang sem fylgdi EES aðildinni í upphafi. Til að rökstyðja seinni fullyrðingunna má nefna að fjölgað var í starfslíði á viðskiptaskrifstofu utanríkisráðuneytisins, en hún bar hitann og þungann af EES samningaviðræðunum, á meðan samninggerðinni stóð. Eftir að því ferli lauk og samningurinn gekk í gildi var aftur fækkað í starfslíðinu. Það kom hins vegar fljótlega í ljós að viðskiptaskrifstofan var undirmönnuð og átti fullt í fangi með að reka samninginn fyrstu misserinn og var því fjölgað aftur í starfslíðinu. Málefni tengd samningnum koma sem hrein viðbót við það vinnuálag sem fyrir var og mikilvægi EES mála hefur farið stigvaxandi. Nú orðið hafa öll ráðuneyti sérfræðinga í Evrópumálum á sínum snærum og öll, fyrir utan forsætisráðuneytið, hafa fulltrúa í sendiráði Íslands í Brussel. Þessi þróun, það er fjölgun sérfræðinga í Evrópumálum, er í samræmi við það sem gerst hefur í Noregi og á hinum Norðurlöndunum (Ekengren og Sundelius, 1998; Sverdrup, 1998)

Stjórnvöldin og stjórnmalamenn

Eins og fram kom hér að ofan er aðkoma stjórnmalamanna EFTA/EES-rikkanna að ákvarðanatökufæri EES mjög takmörkuð. Þetta endurspeglast best í því að Íslendingar og Norðmenn hafa enga aðkomu að ráðherraráðinu þar sem fagráðherrar taka stefnumótandi ákvarðanir sem ná yfir allt EES svæðið. Fyrir vikið er, eins og fjallað verður nánar um í þriðja hluta, dagleg umsýsla Evrópumála í mun meira mæli í höndum embættismanna í EFTA/EES ríkjunum en í ESB ríkjunum. Það má hins vegar greina töluverðan mun á milli Íslands og Noregs hvað þetta varðar.

Mesta athygli vekur að heil 47 af hundræði svarenda í Noregi sögðust aldrei hafa verið í sambandi við stjórnmalamenn í forsvari fyrir viðkomandi ráðuneyti eða stofnun þegar Evrópumál bar á góma á undanegnum 12 mánuðum á meðan 25 af hundræði svöruðu þannig til á Íslandi. Jafnframt er töluverður munur á milli þjóðanna hvað varðar mánaðarleg samskipti stjórnvöldustofnanna við við þessa stjórnmalamenn. Á Íslandi voru 15 prósent stjórnvöldslueininga í mánaðarlegu sambandi við stjórnmalamenn en í Noregi 10 prósent. Einnig höfðu fleiri stofnanir/deildir á Íslandi nokkrum sinnum samband við stjórnmalaförystuna á undanegnum 12 mánuðum en í Noregi eða 49 prósent á móti 33 prósentum. Til að reyna að skýra þennan mun á löndunum er mikilvægt að hafa í huga þær vinnureglur sem viðhafðar hafa verið í íslensku stjórnvöldslunni í gegnum

Tafla 3. Hversu oft á síðastliðnu ári hafa stjórnendur stofnunar/deildar haft samband við ríkisstjórn eða stjórnámálamenn sem tengjast ráðuneytinu í tengslum við ESB/EES mál? Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland
Vikulega eða oftar	10	15
Mánaðarlega	10	11
Nokkru sinnum	33	49
Aldrei	47	25

tíðina. Ólíkt því sem gengur og gerist á hinum Norðulöndunum hefur íslenska stjórnýslan þurft að búa við umtalsverð pólitísk afskipti. Skortur hefur verið á skýrum vinnureglum og ráðherrar á Íslandi hafa blandað sér í dagleg störf stjórnýslunnar (Gunnar Helgi Kristinsson, 1993). Þessi pólitísku afskipti íslenskra stjórnámálamanna geta því útskýrt þenna mun, sem kemur fram í rannsókninni þegar Evrópumál eru annars vegar, á pólitískum tengslum stjórnýslunnar á Íslandi og í Noregi.

Í rannsókninni var spurt hvort viðkomandi stjórnýslucening hafi lent í vandræðum vegna tímaskorts á undangengnum 12 mánuðum við að koma málum tengdum EES áfram til viðkomandi ráðherra. Í ljós kom að 26 prósent aðspurðra á Íslandi höfðu lent í slíkri stöðu en 18 af hundraði í Noregi. Þetta er ekki hátt hlutfall í samanburði við ESB löndin (sjá þriðju grein í þessum greinaflokki).

Jafnframt var spurt hvort stjórnámálamenn/ráðherrar hafi almennt sýnt tilbúni til að auka bein afskipti sín af viðkomandi stofnun/deild eftir gildistöku EES-samningsins. Í ljós kom að svo er ekki. Einungis 9 af hundraði aðspurðra í Noregi töldu svo vera og 7 af hundraði á Íslandi. Þegar spurt var nánar hvort stjórnámálamenn/ráðherrar hefðu meiri afskipti af málefnum tengdum EES en öðrum málum voru 6 af hundraði aðspurðra í Noregi á þeirri skoðun en einungis 3 af hundraði á Íslandi. Almennt má því segja að EES samningurinn hafi ekki orðið til þess að auka afskipti stjórnámálamanna af stjórnýslunni. Ástæðurnar er enn og aftur að leita í uppbyggingu EES-samningsins sem er með þeim hætti að íslenskir og norskir stjórnámálamenn hafa takmarkaða möguleika á að koma að stefnumótunar- og ákvörðunarferlinu. Þessi staðreynd endurspeglar enn frekar í því að í samanburði við stjórnámálamenn eru embættismenn á vissan hátt áhrifameiri í málefnum sem tengjast EES en öðrum. Á Íslandi töldu 18 af hundraði svo vera en í Noregi 10. Ástæðan fyrir því að íslenskir stjórnála-

menn virðast hafa minni áhrif á EES mál en starfsbræður þeirra í Noregi má líklega skýra með þeim vinnureglum sem þróast hafa innan íslensku stjórnarsýslunnar. Eins og áður hefur komið fram hafa nokkuð víðtæk pólitísk afskipti verið viðhöfð innan íslensku stjórnarsýslunnar. Þessi pólitísku afskipti hafa ekki náð að þróast með sama hætti innan málaflokka sem í dag falla undir EES-samningsinn. Nánar verður farið í saumana á þessu hér að neðan (sjá kafla 4, töflu fimm).

Áhrif EES-samningsins á skipulag og hefðir stjórnarsýslunnar

Evrópusamvinnan gerir ákveðnar kröfur til stjórnarsýslunnar. Það er hins vegar ekki til að dreifa neinum formföstum stöðluðum reglum varðandi skipulag og uppbyggingu hennar. Það er nánast alfarið á hendi viðkomandi ríkis hvernig það uppfyllir þær kröfur sem gerðar eru til þess og hvernig það uppfyllir þær skuldbindingar sem það hefur gengist undir (Page og Wouters, 1995; Veggeland, 1999). Það gefur aftur á móti auga leið að Evrópusamvinnan setur ákveðinn þrýsting á stjórnarsýsluna varðandi skilvirkni og afkastagetu.

Ef litið er á stöðugildi hjá deildum og stofnunum stjórnarsýslunnar sem sinna EES-málefnum kemur í ljós að á sl. fjórum til fimm árum hefur orðið fjölgun bæði í Noregi og á Íslandi. Þrettán af hundraði svarenda á Íslandi sögðu að fjölgað hafi um meira en tvö stöðugildi í þeirra deild eða stofnun og sjö af hundraði í Noregi. Í 18 prósentum tilvika fjölgaði um eitt til tvö stöðugildi á Íslandi og í 16 prósentum tilvika í Noregi. Það vekur athygli að engin fjölgun varð hjá 69 prósentum stofnana/deilda á Íslandi og 77 prósentum sambærilegra stjórnarsýslueininga í Noregi. Flestar deildir ráðuneyta – og stofnanir þeirra – hafa látið starfsmenn sérhæfa sig í EES/ESB málum í staðin fyrir að ráða nýja starfsmenn. Líkleg skýring á meiri fjölgun stöðugilda á Íslandi en í Noregi er síðbúin og takmarkaðri aðlögun stjórnarsýslunnar að EES samningum eins og áður segir.

Ekki er hægt að segja að Evrópusamvinnan hafi haft í för með sér afgerandi breytingar á því stjórnarsýslulíkani sem fyrir var í löndum fyrir EES. Engu að síður er ákveðin þróun í þá átt að koma upp stöðugildum og stjórnunareiningum með sérþekkingu á Evrópumálefnum. Íslendingar hafa í meira mæli farið þá leið á koma á fót sérstökum einingum innan ráðuneytanna sem hafa EES málefni á sinni könnu. Í 12 prósent tilvika var um slíkt fyrirkomulag að ræða á Íslandi en í 6 prósent tilvika í Noregi. Norð-

menn hafa á hinn bóginn í meira mæli farið þá leið að koma upp sérfræðingastöðum innan ráðuneytanna, án þess að um sérstakar einingar sé að ræða, til að halda utan um og samhæfa verkefni sem tengst EES. Í Noregi hefur sú leið verið farin hjá 34 af hundraði svarenda en á Íslandi hjá 25 af hundraði. Hér er um að ræða hægfara aðlögun að nýjum viðfangsefnum sem endurspeglast í breytingum á verkaskiptingu.

Rannsóknin leiddi í ljós að breytingar hafa orðið á starfsháttum stjórnsýslunnar á þann hátt að verkefni hafa verið að færast til innan hennar. Hér er einkum um að ræða flutning á verkefnum innan sama stjórnsýslustigs, það er lárétt, en einnig á milli stjórnsýslustiga, það er lóðrétt. Ef við rýnum í tölur kemur í ljós að 32 prósent svarenda á Íslandi sögðu að verkefni hefðu verið færð til innan sama stjórnsýslustigs en 23 prósent í Noregi. Á Íslandi svörðu 39 prósent því til að verkefni hefðu verið færð til á milli stjórnsýslustiga og í Noregi 23 prósent. Hér virðist Evrópusamvinnan hafa haft meiri áhrif á þessa þróun á Íslandi en í Noregi.

Ein mikilvæg forsenda sem hefur áhrif á og mótar hið evrópska umhverfi liggur í viðtæku skipulagi og samvinnu annars vegar á milli mismunandi valdhafa til dæmis ráða, nefnda og stjórna (lárétt) og hins vegar á milli stjórnsýslu stiga, þ.e. ríkis og sveitarfélaga (lóðrétt) (Jacobsson, Lægreid og Pedersen, 2001). Mikilvægi þessa samhengis kom í ljós í rannsókninni.

Þegar um Evrópumál er að ræða höfðu 42 af hundraði starfsmanna átt í einhvers konar samvinnu við aðrar innlendar stjórnsýsludeildir (*horizontal coordination*) á undangengnum mánuði í Noregi. Þessi tengsl voru öllu veikari á Íslandi eða 33 prósent. Ástæðan fyrir því að þessi tengsl eru minna þróuð á Íslandi en í Noregi getur verið til komin út af því að íslenska stjórnsýslan hefur aðlagast seinna en sú norska. Ástæðan er þó einkum og sér í lagi smæð hennar. Fyrir vikið má draga þá ályktun að minni þörf sé á samvinnu á borð við þá sem lýst er hér að ofan. Í ljósi þessa má kannski segja að það sé ákveðin þversögn fólgin í því að tengsl íslenskra ráðuneyta við íslensku sendinefndina í Brussel eru sterkari/meiri en gerist í Noregi. Í rannsókninni kemur fram að 35 af hundraði deilda og undirstofnana ráðuneyta á Íslandi höfðu verið í sambandi við sendinefndina í Brussel á undangengnum mánuði á meðan 23 prósent starfsbræðra þeirra í Noregi voru í sambandi við norsku sendinefndina. Skýringin á þessum mismun á milli landanna liggur líkleg í því að íslensku fulltrúarnir í sendinefndinni gegna lykilhlutverki innan sinna ráðuneyta þegar Evrópumál eru annars vegar. Viðamikil hlutverk sendifulltrúanna kemur einkum til vegna smæðar stjórnsýslunnar þar sem færri starfsmenn vinna að Evrópumálum innan íslensku stjórnsýslunar en þeirra norsku. Sendifulltrúar smærri ríkja í Brussel

Tafla 4. Deildir/stofnanir sem leggja mikla áherslu á eftirfarandi atriði við framkvæmd ESB/EES tengdrar vinnu. Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland
Pólítíska afstöðu stjórnvalda	46	38
Fagleg/sérfræðileg sjónarmið	67	68
Sjónarmið neytenda, skjólstæðinga, hagsmunaaðila	19	42
Kostnaðaráhrif, framleiðni	16	23
Gagnsæi	20	38

gegna viðameira hlutverki innan sinna stjórnsýslu en þeirra stærri (Baldur Þórhallsson, 2002).

Tæp 50 af hundraði svarenda á Íslandi töldu að Evrópuvæðingin hafi aukið samvinnu milli deilda/stofana og annarra stjórnsýslueininga á meðan 33 af hundraði töldu svo vera í Noregi. Skýringin á þessum mismun kann að vera sú að fyrir tíma EES-samningsins hafi verið minna samráð og samvinna á milli ráðuneyta og deilda í Evrópumálum innan íslensku stjórnsýslunnar en þeirrar norsku. Þegar á heildina er litið er hins vegar ekki annað að sjá en að Ísland og Noregur fylgi svipuðu mynstri hvað varðar samvinnu á milli aðila innan stjórnsýslunnar sem vinna að ESB/EES málum.

Þegar niðurstöður í töflu fjögur eru skoðaðar og Ísland borið saman við Noreg er ekki hægt að segja að Ísland sé útlagi í þeim samanburði þrátt fyrir að íslensk stjórnsýsla hafi ákveðin sérkenni.

Mikilvægi pólitískrar afstöðu, ríkistjórnar eða ráðherra, í Evrópumálum er meiri í Noregi en á Íslandi en áhersla á mat sérfræðinga er nánast það sama í löndunum. Ísland sker sig þó nokkuð úr hvað varðar áherslu á álit og vægi hagsmunahópa en 42 af hundraði svarenda segja að álit þeirra skipti miklu máli á móti 19 af hundraði í Noregi. Þessi niðurstaða gefur til kynna að hagsmunahópar hafi sterkari stöðu á Íslandi en í Noregi. Ástæðan fyrir þessari sterku stöðu hagsmunahópa, umfram það sem gerist í Noregi, má líklega rekja til smæðar íslensku stjórnsýslunnar. Smæðin veldur því að hún verður að treysta í meira mæli á upplýsingar frá hagsmunahópum. Það eru sterk bönd á milli stjórnvalda og hagsmunahópa og aðgengi þeirra að stjórnvöldum er greið (Gunnar Helgi Kristinsson, 1993). Annað sem vekur athygli er að áhersla á gagnsæi er allnokkuð meiri á Íslandi en í Noregi.

Formfesta í stjórnsýslunni og möguleikar hennar til áhrifa

Það er mjög athyglisvert að sjá hversu mikið Ísland er frábrugðið Noregi hvað varðar leiðsögn og skipanir sem embættismenn þurfa að fylgja á alþjóðlegum fundum um Evrópumál. Rannsóknin leiðir í ljós að fulltrúar Íslands, sem fara með málefni tengd EES, hafi þó nokkuð sjálfræði og fá tiltölulega sjaldan bein fyrirmæli um hvernig þeir eiga að vinna á slíkum fundum. Þetta skýrist að hluta til af smæð stjórnsýslunnar og af því hversu fáir einstaklingar innan hennar hafa með Evrópumál að gera.

Þegar lítið er á hvaðan fyrirmælin sem embættismenn fá koma, þar sem gefið er til kynna með nokkuð nákvæmum leiðbeiningum hvernig viðkomandi aðili á að beita sér á fundum um einstök málefni tengd EES, kemur í ljós að íslenskir embættismenn fá í 14 af hundraði tilfella slík fyrirmæli frá viðkomandi deildum (Sjá töflu fimm). Á hinn bóginn gerist slíkt í 43 prósent tilfella hjá norskum embættismönnum. Hvað varðar fyrirmæli frá herra stjórnsýslustigi standa Íslendingar og Norðmenn á jöfnu með 14 af hundraði tilfella. Mjög sjaldgæft er að íslenskir embættismenn fái fyrirmæli frá ráðherra eða ríkistjórn – slíkt gerist einungis í fjórum af hundraði tilfella. Í Noregi gerist það í 10 af hundraði tilfella. Svipað mynstur er á milli landanna þegar um skrifleg tilmæli og leiðbeiningar er að ræða, það er íslenskir embættismenn fá mun sjaldnar slíka forskrift þegar þeir sækja alþjóðlega fundi um Evrópumál en starfsbræður þeirra í Noregi.

Fyrri rannsóknir gefa til kynna að formleg fyrirmæli (skrifleg) og tilmæli til handa erindrekum sem sitja alþjóðlega fundi um Evrópumál fara mikið eftir mikilvægi viðkomandi máls sem verið er að fjalla um og stærð stjórnsýslu viðkomandi ríkis. Erindrekar frá minni ríkjum ESB hafa meira olbogaráymi svo framarlega sem viðkomandi mál varðar ekki mikilvæga hagsmuni ríkisins. Hins vegar hafa þeir með í farteskinu skýr fyrirmæli um hvernig þeir eigi að standa að málum ef verið er að semja og ræða um málaflokka sem varða hagsmuni ríkisins með beinum hætti. Erindrekum stærri ríkjanna er hins vegar ávallt þröngur stakkur sniðinn og þeir hafa skýr fyrirmæli að heiman um hvernig þeim beri að haga sér á fundum og við samningsgerð (Baldur Þórhallsson, 2000). Smæð íslensku stjórnsýslunnar á því líklega ríkan þátt í því sjálfsforræði sem íslenskir embættismenn njóta þegar um ESB/EES málefni er að ræða. Jafnframt gefa þessi takmörkuðu fyrirmæli til kynna að til þess sé nánast ætlast að það sé í verkahring íslenskra, og hugsanlega norskra, embættismanna að stjórna og fást við EES-verkefni fyrir hönd þjóða sinna en ekki stjórnmalamanna.

Tafla 5. Hvernig fyrirmæli fá fulltrúar stofnana/deilda þegar þeir sækja alþjóðlega fundi um málefni ESB/EES? Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland
Nákvæmar leiðbeiningar um hvert einstakt mál		
– Frá deild/stofnun	43	14
– Frá hærra stjórnslustigi	14	14
– Frá stjórnvöldum (ríkisstjórn, ráðherra)	10	4
Skrifleg fyrirmæli		
– Frá deild/stofnun	21	11
– Frá hærra stjórnslustigi	20	18
– Frá stjórnvöldum (ríkistjórn, ráðherra)	17	8

Þegar skoðað er hvernig stjórnslueiningar meta hvernig þeim gengur að koma sjónarmiðum sínum varðandi Evrópumál á framfæri við ýmsa hópa og stofnanir innanlands – sem tengjast stjórnkerfinu á einn eða annan hátt – kemur í ljós að íslensku stjórnslunni virðist ganga heldur betur en þeirri norsku.

Rúmlega helmingur stjórnslueininga á Íslandi, eða 53 prósent, telja sig ganga vel við að fá sjónarmið sín varðandi ESB/EES málefni viðurkennd hjá opinberum stofnunum og nefndum. Norskum stjórnardeildum gengur heldur verr á þessu sviði en 41 prósent þeirra telja árangurinn góðan. Samkvæmt rannsókninni gengur stjórnardeildum í báðum löndunum ekki eins vel að fá sjónarmið sín viðurkennd hjá hagsmunasamtökum. Á Íslandi telja 37 af hundræði stofnana/deilda árangurinn góðan en 25 af hundræði í Noregi. Þennan mun á löndunum má líklega skýra með hinum nánú tengslum sem eru á milli stjórnslunnar og hagsmunasamtaka á Íslandi.

Rétt tæplega helmingur stofnana/deilda á Íslandi telur að vel gangi að ná eyrum ríkistjórnar og stjórnámálanna en 46 af hundræði aðspurðra svaraði því til að vel gangi að fá sjónarmið viðkomandi stofnunar/deildar viðurkennd á þessum vettvangi. Norsku stjórnslunni gengur ekki alveg eins vel á þessu sviði en 38 af hundræði stofnana/deilda svaraði því til að vel gangi að fá sjónarmið sín varðandi ESB/EES málefni viðurkennd.

Eins og sjá má í töflu sex er mikill munur á milli landanna hvað varðar þjóðþingin. Rúm 40 prósent stofnana/deilda á Íslandi telja sig ná góðum árangri við að kynna sjónarmið sín og fá þau viðurkennd innan þingsins en rétt rúmlega 20 prósent stofnana/deilda í Noregi telja svo vera. Einfaldasta skýringin á þessum mikla mismun fellst í því að Alþingi hefur mjög takmörkuðu hlutverki að gegna varðandi stefnumótun í málum sem tengi-

Tafla 6. Stofnun/deild sem hefur gengið vel að fá sjónarmið sín varðandi ESB/EES málefni viðurkennd hjá eftirtöldum aðilum. Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland
Opinberar stofnanir/opinberar nefndir	41	53
Hagsmunasamtök	25	37
Ríkisstjórn/ráðherrar	38	46
Þjóðþing	22	42

ast ESB/EES. Utanríkismálanefnd þingsins hefur ekki verið virk í að fjalla um og eiga við einstök mál tengd EES-samningum og Alþingi hefur ekki gert tilraun til að standa í vegi fyrir framkvæmd einstakra mála sem tengjast samningnum. Það er alfarið á hendi ráðuneyta og stofnana þeirra að leysa vandamál sem upp kunna að koma í tengslum við EES-samninginn. Að auki eru stjórnarfrumvörp samþykkt á Alþingi án teljandi vandamála og á þetta rætur sínar að rekja til þeirrar venju að á Íslandi eru meirihlutastjórnir við völd. Í Noregi er hins vegar hefð fyrir minnihlutastjórnunum og norska Stórþingið og nefndir þess geta verið virkari í stefnumótunarferlinu.

Samantekt

EES-samingurinn hefur haft töluverð áhrif á stjórnýslu Íslands og Noregs. Íslenska stjórnýslan virðist hins vegar hafa orðið fyrir heldur meiri áhrifum en sú norska. Stjórnámálamenn hafa löngum haft meiri ítök í íslensku stjórnýslunni en almennt gerist á Norðurlöndunum og í skjóli þess hafa íslenskir stjórnámálamenn getað haft meiri áhrif á dagleg störf embættismanna. Þetta endurspeglar þá staðreynt að íslenska stjórnýslan hefur ekki haft eins skýrar verklagsreglur og almennt tíðkast á hinum Norðurlöndunum. Þessi hefð, það er sterk tengsl á milli stjórnýslunnar og stjórnámálalámanna, endurspeglast að vissu leyti í rannsókninni þar sem fram kemur að íslenskir embættismenn eru oftari í beinu sambandi við stjórnámálamenn og ráðherra en starfsbræður þeirra í Noregi.

Hins vegar kemur í ljós að íslenskir stjórnámálamenn blanda sér lítið í dagleg störf stjórnýslunnar þegar málefni tengd ESB/EES eru annars vegar og íslenskir embættismenn hafa meiri áhrif í slíkum málaflokkum en öðrum. Jafnframt sýnir rannsóknin að íslenskir embættismenn virðast hafa meira að segja um ESB/EES málefni en starfsbræður þeirra í Noregi.

Auk þess kemur í ljós að innan íslensku stjórnarsýslunnar hefur þurft að fjölga stöðugildum í meira mæli en innan þeirrar norsku til að geta ráðið við þau verkefni sem fylgja EES-samningnum. Pólitísk afstaða ríkistjórnar eða ráðherra í málefnum tengdum ESB/EES virðist skipta meira máli í Noregi en á Íslandi. Hagsmunahópum er hins vegar gert hærra undir höfði á Íslandi en í Noregi þegar ESB/EES málefni eru annars vegar. Loks má geta þess að íslenskir erindrekar virðast hafa meira sjálfræði en norskir starfsbræður þeirra þegar þeir sitja fundi þar sem fjallað er um ESB/EES málefni. Íslenskir sendifulltrúar fá mun sjaldnar en norskir nákvæm fyrir-mæli frá stjórnmalámönnum og æðri embættismönnum um hvernig þeir eiga að haga sér á slíkum fundum. Deildum og stofnunum á Íslandi gengur auk þess betur en norskum að eiga við stjórnvöld og ná frekar að koma sjónarmiðum sínum á framfæri og fá þau samþykkt.

Niðurstaðan er því sú að EES-samningurinn virðist hafa styrkt stöðu íslensku stjórnarsýslunnar og embættismanna innan hennar. Að sama skapi hefur dregið úr hefðbundum afskiptum stjórnmalamanna á dagleg störf stjórnarsýslunnar. Þessi niðurstaða er í samræmi við fyrri niðurstöður sem hafa sýnt svipað mynstur, það er aðildin að EES mun líklega gefa af sér sjálfstæðari stjórnarsýslu á Íslandi – stjórnarsýslu sem mun þjóna borgurunum frekar en stjórnmalámönnum (Svanur Kristjánsson og Ragnar Kristjánsson, 2000).

Það eru einkum fjögur atriði sem geta útskýrt af hverju Ísland virðist verða fyrir meiri áhrifum frá ESB/EES heldur en Noregur.

Í fyrsta lagi þá fór aðlögun stjórnarsýslunnar seinna af stað á Íslandi en í Noregi. Fyrir vikið voru Íslendingar ekki eins vel undirbúnir og Norðmenn við að takast á við þau verkefni sem fylgdu EES-aðildinni í fyrstu. Íslenska stjórnarsýslan virðist hins vegar hafa gengið í gegnum þessa aðlögun í dag.

Í öðru lagi urðu miklar breytingar á mörgum sviðum innan íslensku stjórnarsýslunnar í kjölfar EES-samningsins – breytingar sem þegar höfðu átt sér stað í Noregi. Fyrir vikið jókst vinnuálagið á íslensku stjórnarsýsluna til muna. Sem dæmi um svið sem þetta á við má nefna samkeppnismál, fjármál, fjarskipta- og neytendamál.

Í þriðja lagi þá hafa Norðmenn mun meiri reynslu á sviði alþjóðamála en Íslendingar. Norska stjórnarsýslan bjó að þeirri reynslu og var fyrir vikið betur í stakk búin til að glíma við verkefni sem fylgdu EES-samningnum.

Í fjórða lagi þá hefur smæð íslensku stjórnarsýslunar sitt að segja. Fjöldi starfsmanna í íslensku utanríkisþjónustunni er um 150 á móti um 1150 í Noregi (Baldur Þórhallsson, 2002). Það segir sig sjálft að þessi stærðarmunur hefur sitt að segja og hefur áhrif á vinnubrögð sem viðhöfð eru

innan stjórnsýslunnar. Smæð íslensku stjórnsýslunnar var til trafala í fyrstu og átti hún fullt í fangi með að standa undir þeim skuldbindingum sem EES aðildininni fylgdi. Ekki er annað að sjá en að úr þessu hafi verið unnið á farsælan hátt og þrátt fyrir smæð virðist íslenska stjórnsýslan vera full fær um að sinna þeim málum sem EES – samningurinn leggur á herðar hennar.

Heimildir

- Ekengren, M. og Sundelius. B. (1998). Sweden: The state joins the European Union. Í K. Hanf og B. Soetendorp (Ritstj.), *Adapting to European integration, small states and the European Union*. London: Longman.
- Baldur Þórhallsson. (2000). *The role of small states in the European Union*. London: Ashgate.
- Baldur Þórhallsson. (2002). Consequences of a small administration: The case of Iceland. *Current Politics and Economics of Europe*, 11, 61-76.
- Gunnar Helgi Kristinsson. (1993). Valdakerfið fram til viðreisnar 1900-1959. Í Guðmundur Hálfðanarson og Svanur Kristjánsson (Ritstj.), *Íslenskt þjóðfélagsþróun 1880-1990* (bls. 321-353). Reykjavík: Félagsvísindastofnun og Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands.
- Jacobsson, B., Lægreid, P. og Pedersen. O. K. (Ritstj.) (2001). *Europaveje. EU i de nordiske centralforvaltninger*. Kaupmannahöfn: Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- Page, E. og L. Wouters. (1995). The europeanization of national bureaucracies? Í J. Pierre (Ritstj.), *Bureaucracy in the modern state*. Aldershot: Edwards Elgar.
- Svanur Kristjánsson og Ragnar Kristjánsson. (2000). Delegation and accountability in ambiguous system: Iceland and the European Economic Area (EEA). *The Journal of Legislative Studies*, 6, 105-124.
- Sverdrup, U. (1998). Norway: An adaptive non-member. Í K. Hanf og B. Soetendorp (Ritstj.), *Adapting to European integration, small states and the European Union* (bls. 149-166). London: Longman.
- Veggeland F. (1999). Institutionelle tilpasninger til europeiske integrasjon. En gjennomgang av forskning om europeisering av nasjonale institusjoner. *Norsk Statsvitenskapelige Tidsskrift*, 15, 3-39.

Áhrif Evrópusam- vinnunnar á stjórnslu ESB ríkjanna Svíþjóðar og Finnlands og EFTA/EES ríkjanna Íslands og Noregs

Per Læg Reid, Runólfur Smári
Steinþórsson og Baldur Þórhallsson

Eins og fram kom í inngangi að þessari greinaröð þá verður í þessum þriðja hluta gerður samanburður annars vegar á áhrifum Evrópusamvinnunnar á stjórnslu ESB/EES ríkjanna Svíþjóðar og Finnlands, og hins vegar EFTA/EES ríkjanna Íslands og Noregs. Við samanburðinn fylgjum við svipuðu mynstri og þegar Ísland og Noregur voru borin saman og gengið er út frá sömu spurningum. Töflurnar eru þær sömu og birtust í greininni um Ísland og Noreg en hér hefur Svíþjóð og Finnlandi verið bætt við.

Í innganginum að greinaröðinni kom jafnframt fram að fyrir fram megi gera ráð fyrir því að aðlögun stjórnslu aðildarríkjanna Svíþjóðar og Finnlands sé almennt með öðrum hætti en hjá Noregi og Íslandi sem tengjast ESB í gegnum samninginn um Evrópskt Efnahagssvæði (EES). Mikilvægur aðstöðumunur er á milli þeirra ríkja sem eiga fulla aðild að ESB og EFTA ríkjanna sem byggja tengsl sín við ESB í gegnum EES-samningin. Munurinn liggur fyrst og fremst í því að eðli málsins samkvæmt eiga aðildarríkin greiða leið að öllum stofnunum og nefndum sambandsins á meðan aðgangi EFTA/EES ríkjanna er fyrst og fremst bundið við undirbúnings- og sérfræðinganefndir framkvæmdastjórnarinnar. Gera má því ráð fyrir að samlögunin sé með öðrum hætti hjá aðildarríkjunum en EES ríkjunum.

Einkenni aðlögunnar - áhrif ESB/EES aðildar

Þegar skoðuð eru áhrif ESB/EES-aðildar á stjórnslu ríkjanna kemur í ljós, að stjórnslu beggja ríkjahópanna hefur orðið fyrir töluverðum áhrifum.

Tafla 1. Þær stofnanir/deildir sem orðið hafa fyrir umtalsverðum áhrifum frá ESB/EES í eftirfarandi málaflokkum. Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland	Svíþjóð	Finnland
Innri markaðurinn (fyrsta stoð)	48	55	58	61
Utanríkis- og öryggismál (önnur stoð)	5	14	8	9
Innanríkis- og dómsmál (þriðja stoð)	9	21	17	22

Eins og sjá má í töflu eitt hafa áhrif á stjórnáslu landanna í málaflokkum sem falla undir fyrstu stoð samstarfsins, það er innri markaðinn, verið umtalsverð. Um og yfir helmingur stjórnáslueininga sem hafa málefni innri markaðarins á sinni könnu hafa orðið fyrir umtalsverðum áhrifum. Mest eru áhrifin í Finnlandi, rúmlega 60 af hundraði, en minnst í Noregi, tæplega 50 af hundraði. Áhrifin á báða ríkjahópana eru minni undir annarri og þriðju stoð. Áhrifin á stjórnáslu Noregs eru minnst á öllum sviðum sem styður þá kenningu að EFTA/EES ríkin verði fyrir heldur minni áhrifum en ESB/EES ríkin. Útkoman á Íslandi er hins vegar á skjön við þá kenningu. Áhrifin á íslensku stjórnásluna eru svipuð því sem gerist í Svíþjóð varðandi málaflokka sem tilheyra innri markaðinum, 55 og 58 prósent og svipuð því sem gerist í Finnlandi varðandi innanríkis- og dómsmál, eða 21 og 22 prósent. Íslenska stjórnáslan hefur aftur á móti orðið fyrir meiri áhrifum í málaflokkum sem falla undir utanríkis- og öryggismál en hin ríkin þrjú.

Líklega má leita skýringa á þeim áhrifum sem Ísland hefur orðið fyrir í þeirri staðreynd að mikil stefnubreyting varð í ýmsum málaflokkum á Íslandi við gildistöku EES-samningsins; breytingar sem þegar höfðu átt sér stað á hinum Norðurlöndunum. Af þessum sökum má telja líklegt að umskiptin hafi verið meiri innan íslensku stjórnáslunnar en hjá hinum Norðurlöndunum og álagið í kjölfar EES-samningsins meira. Nánar er fjallað um sérstöðu Íslands hvað þetta varðar í kafla eitt í grein tvö í þessum greinaflokki.

Þegar spurt var frekar um áhrif Evrópuvæðingarinnar á stjórnáslueiningar ríkjanna kemur sérstaða íslensku stjórnáslunnar betur í ljós.

Tafla tvö sýnir að aðild virðist skipta máli. Rúmlega 50 prósent stofnana/deilda í Svíþjóð og Finnlandi telja sig vera undir mun meiri áhrifum vegna Evrópuvæðingarinnar 1998 en árið 1994 samanborið við 18 prósent í Noregi og 30 prósent á Íslandi (1999/2000). Mismunurinn á Noregi og Íslandi vekur athygli. Auk þess er athyglisvert að heildaráhrif ESB/EES eru

Tafla 2. Hlutfall stofnana/deilda sem orðið hafa fyrir áhrifum vegna ESB/EES

	Noregur	Ísland	Svíþjóð	Finnland
Stjórnýslueiningin er undir mun meiri áhrifum en fyrir fjórum árum síðan*	18	30	52	51
Heildaráhrif á málaflokkinn hafa verið nokkur eða mjög mikil	31	64	57	57
Heildaráhrif á málaflokkinn hafa verið nokkuð jákvæð eða mjög jákvæð	41	70	53	57

* Rannsóknin var framkvæmd á árunum 1999-2000 á Íslandi en árið 1998 í Noregi.

mest á Íslandi eða 64 prósent á meðan þau eru 57 prósent í Svíþjóð og Finnlandi og 31 prósent í Noregi. Jafnframt telja 70 af hundraði aðspurðra á Íslandi að heildaráhrif samningsins á málaflokkinn hafi verið nokkuð- eða mjög jákvæð. Þetta er mun herra hlutfall en í Noregi, en þar telja rúm 40 af hundraði svo vera, og nokkuð herra en í Svíþjóð og Finnlandi þar sem 53 og 57 prósent eru á þessaari skoðun. Eins og sjá má í töflu tvö virðist niðurstaðan í Noregi, Svíþjóð og Finnlandi styðja kenninguna um að full aðild að ESB skipti máli hvað varðar áhrif á stjórnýsluna. Útkoman á Íslandi er hins vegar ekki alveg í takt við kenninguna. Eins og fram kemur í grein tvö hér að framan er hugsanleg skýring á þessari sterku upplifun íslenskra embættismanna sú að í kjölfar EES-samningsins hafi þeir fengi meiri ábyrgð og völd til að vinna að málum sem tengjast samningnum. Embættismenn sjá um að reka samninginn í umboði stjórnvalda og af því leyti hafa völd embættismanna aukist á kostnað stjórnmalamanna. Fyrir tíma EES-samningsins var þátttaka Íslendinga á Evrópuvettvangi takmörkuð, stjórnýslan veikari en á hinum Norðurlöndunum og undir mikilli pólitískri stjórnun. Má því segja að samningurinn hafi opnað nýja vídd fyrir íslenska stjórnýslu. Nánar verður komið inn á þetta hér að neðan.

Stjórnýslan og stjórnmalamenn

Í töflu þrjú kemur fram að stofnanir/deildir í Svíþjóð og Finnlandi eru oftast í sambandi við ríkisstjórn eða stjórnmalamenn sem stjórna því ráðuneyti sem viðkomandi stjórnýslueining tilheyrir. Eins og taflan sínir höfðu rúm 20 prósent stofnana/deilda vikulega eða oftast samband við ríkisstjórn eða stjórnmalamenn á undangengnum tólf mánuðum í Svíþjóð

Tafla 3. Hversu oft á síðastliðnu ári hafa stjórnendur stofnunar/deildar haft samband við ríkisstjórn eða stjórnmalamenn sem tengjast ráðuneytinu í tengslum við ESB/EES mál? Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland	Svíþjóð	Finnland
Vikulega eða oftar	10	15	22	22
Mánaðarlega	10	11	15	10
Nokkru sinnum	33	49	37	29
Aldrei	47	25	25	39

og Finnlandi samanboreið við 10 og 15 prósent sambærilegra stofnana/deilda í Noregi og á Íslandi.

Ástæðan fyrir þessum mismun á milli ríkjahópanna má að öllum líkindum rekja til hins kerfisbundna aðstöðumunar á milli þeirra. Stofnanir/deildir í aðildarríkjunum þurfa að vera í nánara sambandi við stjórnmalamenn – ráðherra, ríkisstjórn – heldur en stofnanir/deildir í Noregi og á Íslandi. Eins og fram kom í grein tvö hér að ofan er aðkoma stjórnmalamanna EFTA/EES-ríkjanna að ákvarðanatökufærli EES mjög takmörkuð. Þetta endurspeglast best í því að Íslendingar og Norðmenn hafa enga aðkomu að ráðherraráðinu þar sem fagráðherrar taka stefnumótandi ákvarðanir sem ná yfir allt EES svæðið. Fyrir vikið er dagleg umsýsla Evrópumála í mun meira mæli í höndum embættismanna í EFTA/EES ríkjunum en í ESB ríkjunum. Það sem vekur einnig athygli í þessum niðurstöðum er að 47 af hundraði svarenda í Noregi og 39 prósent í Finnlandi segjast aldrei hafa haft samband við stjórnmalamenn þegar Evrópumál voru annars vegar.

Þegar spurt var hvort viðkomandi stjórnsýslueining hafi lent í vandræðum vegna tímaskorts á undangengnum 12 mánuðum við að koma málum tengdum ESB/EES áfram til viðkomandi ráðherra kom í ljós töluverður mismunur á milli ríkjahópanna. Í Svíþjóð höfðu 46 prósent stofnana/deilda þurft að glíma við tímaskort á undangengnum 12 mánuðum við að koma málum tengdum ESB/EES áfram til viðkomandi ráðherra og 39 prósent í Finnlandi. Þetta er mun hærra hlutfall en í EFTA/EES ríkjunum. Í Noregi töldu 18 af hundraði aðspurðra sig hafa lent í slíki stöðu og 26 af hundraði á Íslandi.

Auk þess var spurt hvort stjórnmalamenn/ráðherrar hafi almennt sýnt tilbúðni til að auka bein afskipti sín af viðkomandi stofnun/deild, annars vegar í kjölfar EES-samningsins og hins vegar í kjölfar ESB aðildar. Í ljós kom að svo er ekki hjá EFTA/EES ríkjunum. Einungis 9 af hundraði

aðspurðra í Noregi töldu svo vera og 7 af hundraði á Íslandi. Um og yfir 20 prósent stofnana/deilda í Svíþjóð og Finnlandi töldu hins vegar að afskipti stjórnámálanna hefðu aukist. Sama mynstur kom í ljós þegar spurt var nánar hvort stjórnálamenn/ráðherrar hefðu meiri afskipti af málefnum tengdum ESB/EES en öðrum málum. Í Noregi voru 6 af hundraði aðspurðra á þeirri skoðun og 3 af hundraði á Íslandi. Í ESB ríkjunum var niðurstaðan hins vegar á þá lund að í Svíþjóð töldu 12 af hundraði svo vera og í Finnlandi 14 af hundraði.

Almennt má því segja að í Noregi og á Íslandi hafi EES samningurinn ekki orðið til þess að auka afskipti stjórnámálanna af stjórnýslunni en ESB aðild Svía og Finna hafi heldur aukið pólitísk afskipti af stjórnýslunni. Þessi niðurstaða er því í samræmi við kenninguna um að stjórnýsla aðildarríkja verði fyrir meiri áhrifum af Evrópuvæðingunni en stjórnýsla ríkja sem tengjast ESB með öðrum hætti. Ástæðan fyrir þessum mismun á milli ríkjahópanna er enn og aftur að leita í uppbyggingu EES-samningsins en íslenskir og norskir stjórnálamenn hafa takmarkaða möguleika á að koma að stefnumótunar- og ákvörðunarferlinu. Stjórnýsla þeirra upplifir ekki með sama hætti og stjórnýsla Svía og Finna þann þrýsting sem kemur frá ráðherraráðinu um skjót viðbrögð. Stjórnýsla Íslands og Noregs hefur yfirleitt meiri tíma til að bregðast við ákvörðunum sem teknar eru í ráðinu en stjórnýsla Svía og Finna. Þetta skýrist af því að yfirleitt tekur það lengri tíma fyrir tillögur að fara í gegnum ákvarðanatökuferli framkvæmdastjórnarinnar og sameiginlega EES nefndin kemur einungis saman til að samþykkja nýja löggiöf þegar ráðherraráðið hefur tekið lokaákvörðun.

Áhrif EES-samningsins á skipulag og hefðir stjórnýslunnar

Samkvæmt niðurstöðum rannsóknarinnar hafa orðið breytingar á starfsháttum í stjórnýslu landanna. Þessar breytingar lýsa sér þannig að verkefni hafa verið að færast til innan hennar – bæði innan sama stjórnýslustigs, það er lárétt, og á milli stjórnýslustiga, það er lóðrétt. Rannsóknin sýnir að mestur munur er á milli Noregs og Finnlands sem gefur til kynna að aðild skipti máli hvað þetta varðar. Tölur frá Íslandi styðja þá kenningu ekki að fullu þar sem nánast sama hlutfall stofnana/deilda svöruðu því til að verkefni hefðu verið færð til á milli stjórnýslustiga. Eins og kom fram í annari grein í þessum greinaflokki virðist Evrópusamvinnan hafa haft meiri

Tafla 4. Deildir/stofnanir sem leggja mikla áherslu á eftirfarandi atriði við framkvæmd ESB/EES tengdrar vinnu. Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland	Svíþjóð	Finnland
Pólítíska afstöðu stjórnvalda	46	38	36	25
Fagleg/sérfræðileg sjónarmið	67	68	69	39
Sjónarmið neytenda, skjólstæðinga, hagsmunaaðila	19	42	33	27
Kostnaðaráhrif, framleiðni	16	23	29	13
Gagnsæi	20	38	37	18

áhrif á þessa þróun á Íslandi en í Noregi en þó heldur minni en í Svíþjóð og í Finnlandi.

Þegar niðurstöður í töflu fjögur eru skoðaðar er ekki hægt að sjá neitt fast mynstur á milli ríkjahópanna nema hugsanlega þegar litið er á afstöðu stjórnsýslueininga varðandi mikilvægi pólitískrar afstöðu ríkistjórnar eða ráðherra þegar ESB/EES mál eru annars vegar. Stjórnsýslueiningar í Noregi og á Íslandi leggja meiri áherslu á pólitíska afstöðu ráðamanna en mjög lítill munur er þó á milli Íslands og Svíþjóðar.

Áhersla á mat sérfræðinga er nánast það sama í Noregi, á Íslandi og í Svíþjóð en er áberandi minnst í Finnlandi. Ísland sker sig hins vegar þó nokkuð úr hvað varðar áherslu á álit og vægi hagsmunahópa en 42 af hundraði svarenda segja að álit þeirra skipti miklu máli. En stofnanir/deildir í Noregi leggja minnsta áherslu á afstöðu hagsmunahópa eða 19 af hundraði. Hagsmunahópar virðast því hafa sterkari stöðu á Íslandi en almennt gerist á hinum Norðurlöndunum hvað varðar möguleika til áhrifa á mál sem varðar EES-samninginn. Ástæðan fyrir þessari sterku stöðu hagsmunahópa, umfram það sem gerist í hinum ríkjunum, má – eins og kom fram í grein tvö – líklega rekja til smæðar íslensku stjórnsýslunnar. Fyrir vikið verður hún að treysta í meira mæli en hin ríkin á upplýsingar frá hagsmunahópum.

Ísland og Svíþjóð leggja meiri áherslu á kostnaðaráhrif, framleiðni og gagnsæi en Noregur og Finnland. Á heildina litið á Ísland meiri samleið með Svíþjóð í þeim málaflokkum sem fram koma í töflu fjögur en hinum ríkjunum. Að sama skapi virðast og Noregur og Finnland hafa nokkurn samhljóm. Aðild virðist því ekki greina á milli ríkjanna hvað varðar áherslu á ofangreind atriði sem fram koma í töflu fjögur við framkvæmd ESB/EES tengdrar vinnu.

Tafla 5. Hvernig fyrirmæli fá fulltrúar stofnana/deilda þegar þeir sækja fundi um málefni ESB/EES? Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland	Svíþjóð	Finnland
Nákvæmar leiðbeiningar um hvert einstakt mál				
– Frá deild/stofnun	43	14	49	47
– Frá hærra stjórnýslustigi	14	14	23	31
– Frá stjórnvöldum (ríkisstjórn, ráðherra)	10	4	28	11
Skrifleg fyrirmæli				
– Frá deild/stofnun	21	11	32	24
– Frá hærra stjórnýslustigi	20	18	23	27
– Frá stjórnvöldum (ríkistjórn, ráðherra)	17	8	24	15

Formfesta í stjórnýslunni og möguleikar hennar til áhrifa

Það er mjög athyglisvert að sjá hversu mikið Ísland er frábrugðið hinum ríkjunum hvað varðar leiðsögn og skipanir sem embættismenn þurfa að fylgja á fundum um Evrópumál. Rannsóknin sýnir að fulltrúar Íslands, sem fara með málefni tengd EES, hafi nokkuð frjálsar hendur og fá tiltölulega sjaldan bein fyrirmæli um hvernig þeir eiga að vinna á slíkum fundum. Eins og kemur fram í töflu fimm er greinilegur munur á annars vegar ESB/EES ríkjunum og hins vegar EFTA/EES ríkjunum.

Þegar litið er á hvaðan fyrirmælin sem embættismenn fá koma, þar sem gefið er til kynna með nokkuð nákvæmum leiðbeiningum hvernig viðkomandi aðili á að beita sér á fundum um einstök málefni tengd EES, kemur í ljós að íslenskir embættismenn fá í 14 af hundraði tilfella slík fyrirmæli frá viðkomandi deildum. Næst lægsta tíðni slíkra fyrirmæla fá norskir embættismenn eða í 43 prósent tilfella. Sænskir og finnskir embættismenn fá nákvæmar leiðbeiningar frá deild/stofnun um hvernig þeir eigi að haga sér á fundum í rétt tæplega 50 prósent tilfella. Hvað varðar fyrirmæli frá hærra stjórnýslustigi standa Íslendingar og Norðmenn á jöfnu með 14 af hundraði tilfella á meðan Svíar standa í 23 af hundraði og Finnar 31 af hundraði. Íslendingar skera sig úr hvað varðar fyrirmæli til íslenskra

embættismanna frá ráðherra eða ríkistjórn en slíkt gerist einungis í 4 af hundraði tilfella. Í Noregi gerist það í 10 af hundraði tilfella, 28 í Svíþjóð og 11 í Finnlandi.

Svipað mynstur er á milli landanna þegar um skrifleg tilmæli og fyrirmæli er að ræða, það er íslenskir og norskir embættismenn fá sjaldnar slíka forskrift þegar þeir sækja fundi um Evrópumál en starfsbræður þeirra í Svíþjóð og Finnlandi. Eins og kemur fram í töflu fimm eru Íslendingar lægstir í öllum tilvikum hvað þetta varðar. Íslenskir erindrekar fá skrifleg fyrirmæli frá deild/stofnun einungis í 11 prósent tilfella á meðan sænskir erindrekar fá slík fyrirmæli frá deild/stofnun í 32 prósentum tilvika. Íslenskir erindrekar eru með skrifleg fyrirmæli upp á vasann frá herra stjórn-sýslustigi þegar þeir sækja fundi um ESB/EES mál í 18 prósent tilvika en finnskir starfsbræður þeirra í 27 prósent tilvika. Frá stjórnvöldum berast skrifleg fyrirmæli til íslenskra erindreka í einungis 8 prósent tilvika á meðan sænskir fá slík fyrirmæli í hendurnar í 24 prósent tilvika. Aðild viðist því skipta máli hvað þetta varðar.

Fyrir utan að vera undir minni áhrifum en aðildarlöndin á smæð íslensku stjórnsýslunnar líklega ríkan þátt í þeirri sérstöðu sem íslenskir embættismenn njóta í formi sjálfræðis þegar um ESB/EES málefni er að ræða. Jafnframt gefa þessi takmörkuðu fyrirmæli til kynna að til þess sé nánast ætlast að það sé í verkahring íslenskra, og hugsanlega norskra, embættismanna að stjórna og fást við EES-verkefni fyrir hönd þjóða sinna en ekki stjórnmalamanna.

Ef við skoðum hvernig stjórnsýslueiningar meta hvernig þeim gengur að koma sjónarmiðum sínum varðandi Evrópumál á framfæri við ýmsa hópa og stofnanir innanlands – sem tengjast stjórnkerfinu á einn eða annan hátt – kemur í ljós að almennt telja þær að það gangi nokkuð vel. Hér er ekki hægt að greina neitt sérstakt mynstur annars vegar á milli aðildarríkjanna, Svíþjóðar og Finnlands, og hins vegar á milli EFTA/EES ríkjanna, Noregs og Íslands, þrátt fyrir að norsku stjórnsýslunni gangi sýnu verst að koma sjónarmiðum sínum varðandi Evrópumál á framfæri við ofangreinda hópa og stofnanir innanlands.

Eins og tafla sex sýnir er mestur munur á milli landanna hvað varðar þjóðþingin. Um 40 prósent stofnana/deilda á Íslandi og í Finnlandi telja sig ná góðum árangri við að kynna sjónarmið sín og fá þau viðurkennd innan þingsins en rétt rúmlega 20 prósent stofnana/deilda í Noregi og í Svíþjóð telja svo vera. Eins og komið var inn á í annari greininni, hér að ofan, er einfaldasta skýringin á þessum mikla mismun fólgin í styrk þjóðþinganna. Þjóðþing Íslendinga og Finna hafa takmörkuðu hlutverki að gegna varðandi stefnumótun í málum sem tengjast ESB/EES. Þessi veika

Tafla 6. Stofnun/deild sem hefur gengið vel að fá sjónarmið sín varðandi ESB/EES málefni viðurkennd hjá eftirtöldum aðilum. Hlutfallstölur

	Noregur	Ísland	Svíþjóð	Finnland
Opinberar stofnanir/ opinberar nefndir	41	53	45	64
Hagsmunasamtök	25	37	29	28
Ríkisstjórn/ráðherrar	38	46	49	42
Þjóðþing	22	42	22	40

staða þjóðþinganna á rætur sínar að rekja til þeirrar venju að á Íslandi og í Finnlandi er hefð fyrir meirihlutastjórnnum. Í Noregi og Svíþjóð er hins vegar rík hefð fyrir minnihlutastjórnnum sem styrkir stöðu þingsins og þingnefnda sem geta fyrir vikið verið virkari í stefnumótunarferlinu.

Samantekt

Þegar litið er yfir sviðið má segja að fyrirfram megi búast við að áhrif Evrópuvæðingarinnar á stjórnýslu ríkja ráðist aðallega af tveimur þáttum. Í fyrsta lagi hefur samstarfsform ríkja áhrif, það er hversu náin samvinna og tengsl eru á milli ríkis og Evrópusambandsins. Í öðru lagi hafa þættir eins og stærð stjórnýslunnar, reynsla í alþjóðasamstarfi og væntingar og viðhorf til Evrópuvæðingarinnar áhrif á aðlögun og hegðun stjórnýslunnar.

Sá samanburður sem hér hefur verið gerður á fjórum Norðurlöndum sýnir að ekki er um að ræða einsleitni hvað varðar aðlögun stjórnýslunnar að Evrópuvæðingunni. Áhrifin eru breytileg á milli ríkja og rista misdjúpt allt eftir málaflokkum. Rannsóknin undirstrikar þó kannski fyrst og fremst þá staðreynd að stjórnýsla frændþjóðanna í norðri er ekki einangruð og óháð þróuninni í Evrópu heldur verður fyrir áhrifum og mótast af henni. Rannsóknin dregur ekki upp mynd af stjórnýslu ríkjanna sem stöðnuðu fyrirbæri í tíma og rúmi sem einkennist fyrst og fremst af sögulegum hefðum og menningu sem spyrnir fótum við utanaðkomandi kröfum um breytingar. Sjálfstæðiskenningin (*autonomy thesis*), sem kynnt var til sögunnar í fyrstu greininni í þessari greinaröð, og gengur út á að stjórnýslan sé íhaldsöm og einkennist af óbreyttu ástandi virðist því ekki eiga við í þessu tilfelli. Ríkin eru undir ákveðnum áhrifum í gegnum tengsl sín við ESB og

Það er ákveðin þróun og aðlögun í gangi. Það er hins vegar ekki um neina kúvendingu að ræða í uppbyggingu og starfsháttum stjórnsýslunnar (Læg Reid, 2001). Áhrif Evrópuvæðingarinnar á stjórnsýslu þessara ríkja endurspeglast fyrst og fremst í breyttu mynstri í samskiptum og hegðan (út á við) á sama tíma og hin formlega uppbygging stjórnsýslunnar en nokkuð stöðug (inn á við). Þessi þróun er því í anda aðgreiningarskólans (*thesis on divergence*) sem leggur áherslu á að innan stjórnsýslu ríkjanna eigi sér stað ákveðið ferli sem miðar að því að samhæfa vinnubrögð stofnana og gera þær betur í stakk búnar á vettvangi ESB. Aðlögunarferlið byggir hins vegar á og þróast á forsendum ríkjanna (Olsen, 1997). Sífellt nánari tengsl á milli stjórnsýslustofnana og stofnana ESB hafa, að mati aðgreiningarskólans, ekki grafið undan þjóðlegum einkennum stjórnsýslunnar. Samvinnan hefur aftur á móti dregið ýmis einkenni og hefðir fram í dagsljósið og gert sýnilegri (Bulmer og Bursh, 1998; Harmsen, 1999; Knill og Lenshow, 1998).

Aðlögun stjórnsýslunnar að ESB hangir í raun saman við stjórnsýslumbætur sem eiga sér stað innanlands að frumkvæði og – ef því er að skipta – undir stjórn stofnunar sem hefur sérstakt umboð á því sviði (Jacobsson, Læg Reid og Pedersen, 2001a, Læg Reid, 2000). Fyrir vikið getur oft verið erfitt að einskorda þær breytingar sem orðið hafa á stjórnsýslunni við áhrif frá Evrópuvæðingunni. Þrátt fyrir þessa gagnvirkni má, eins og komið var inn á hér að ofan, leiða líkum að því að áhrif Evrópuvæðingarinnar á stjórnsýslu ríkja ráðist að einhverju leyti af því hversu náin samvinna og tengsl eru á milli viðkomandi ríkis og ESB. Formleg tengsl við ESB hefur því áhrif á framvindu mála (Trondal, 1999).

Aðildarríkin, Svíþjóð og Finnland, ættu samkvæmt þessu að vera undir meiri áhrifum en Noregur og Ísland. Þessi tilgáta gengur að vissu leyti út á það að þrátt fyrir að innan ESB sé mikið svigrúm fyrir aðildarþjóðirnar til mismunandi útfærslu á vinnubrögðum innan stjórnsýslunnar þá séu aðildarþjóðirnar, að minnsta kosti á sumum sviðum, undir meiri þrýstingi en til dæmis EFTA/EES um samræmd vinnubrögð. Aðildarríkin starfa saman innan allra stofnana samstarfsins á meðan aðgangur EFTA/EES ríkjanna takmarkast við framkvæmdastjórnina. Þetta sjónarhorn er í anda samleitniskólans (*thesis of convergence*) sem gengur út frá því að Evrópusamvinnan leiði af sér svipuð vinnubrögð hjá annars aðskildum stjórnsýslukerfum, það er sama umhverfi og sömu skilyrði leiði til samleitni í vinnubrögðum stjórnsýslunnar (DiMaggio og Powell, 1991). Ástæðan er einföld. Stjórnsýsla ríkjanna er undir sterkum áhrifum frá ESB og hún verður einfaldlega að laga sig að þeirri staðreynd og tileinka sér ný vinnubrögð í samræmi við það. Eðlilega mun þróunin draga hægt og rólega úr þeim mismun sem er

til staðar á vinnubrögðum innan stjórnsýslunnar og leiða til samleitni. Slíkt er óhjákvæmilegt hjá stofnunum sem eiga í stöðugu og nánu samstarfi í langan tíma. Samkvæmt þessu sjónarhorni er því rökrétt að álykta að eftir því sem Evrópusamvinnan þróast og verður nánari verður krafan um aðlögun og endurskipulagningu stjórnsýslunnar í einstökum löndum háværi sem aftur mun leiða af sér frekari samleitni. Ef lítið er til Norðurlanda í þessu samhengi munu sérkenni í vinnubrögðum stjórnsýslunnar líða fyrir þetta. Við munum verða vitni að aukinni einsleitni og þá eðlilega á sviðum þar sem stjórnsýsla ríkjanna verður fyrir hvað mestum áhrifum frá ESB, það er á stjórnsýslustofnanir sem tengjast innri markaðnum. Uppbygging ESB, sem byggir á reglulegum, og jafnvel daglegum, samskiptum stjórnsýslustofna þar sem ákvarðanir eru teknar um stefnumótandi mál, hvetur því í raun til samleitni (Burnham og Maor, 1995). Ákveðnar stjórnsýslustofnanir munu óhjákvæmilega breytast meira en aðrar. Samleitniáhrifin eru þannig gegnum gangandi. Jafnframt má greina mun á samleitniáhrifunum á milli ríkja eftir því hvort þau eru fullir þátttakendur á öllum sviðum Evrópusamvinnunnar innan ESB, og stjórnsýslan þar af leiðandi í virkum tengslum við allar stofnanir sambandsins, eða hvort tengslin séu með öðrum hætti eins og til dæmis í gegnum EES-samninginn (Wessels og Rometsch, 1996).

Það með hvaða hætti ríki tengjast ESB hefur einnig áhrif á samskipti stjórnsýslunnar við stjórnmalamenn. Íslenskir og norskir embættismenn hafa til dæmis sjaldnar samband við stjórnmalamenn en starfsbræður þeirra í Svíþjóð og Finnlandi. Jafnframt hafa stjórnsýslueiningar í Noregi og á Íslandi minni samskipti við lægri stjórnsýslustig á borð við sveitastjórnir.

Segja má að Svíar og Finnar verði í meira mæli áþreifynlega varir við þær skuldbindingar sem þeir hafa gengist undir í tengslum við aðild sína að Evrópusambandinu heldur en Íslendingar og Norðmenn með sinn EES samning. Dæmi um þetta er hin þröngi tímarammi sem fyrir hendi er til að kynna mál fyrir stjórnmalamönnum og ríkisstjórn. Þetta hefur valdið Svíum og Finnum meiri vandræðum en Norðmönnum og Íslendingum. Þó má geta þess að samvinnan á vettvangi ESB/EES hefur haft áhrif á verkaskiptingu og samskiptahætti innan íslensku stjórnsýslunnar með svipuðum hætti og í aðildarlöndunum Svíþjóð og Finnlandi. Skýringuna er að öllum líkindum að finna í því að aðlögun íslensku stjórnsýslunnar hófst mun seinna en í hinum ríkjunum og fyrir vikið eru áhrifin meiri eins og rétt er um hér að ofan.

Ef við drögum þessa umræðu saman er niðurstaðan í stórum dráttum í samræmi við kenningar samleitniskólans (Thesis of Convergence) og aðgreiningarskólans (*thesis on divergence*). Kenningar beggja skólanna varpa

ljósi á þróunina í öllum löndunum. Þrátt fyrir það er verulegur munur á ýmsum sviðum á milli aðildarríkjanna og EFTA/EES ríkjanna (*Sverdrup 2000*). Evrópusambandsaðild Svíþjóðar og Finnlands hafði í för með sér mikla áskorun á stjórnýsluna um aðlögun. Ef ný aðildarríki ætla að njóta ávaxta aðildarinnar að fullu hvað varðar sambönd, þátttöku, samhæfingu og hæfni, verða þau að vinna vel í sínum málum til þess eins að komast í sömu spor og þau ríki sem fyrir eru í sambandinu og búa af ákveðinni reynslu. Hér er því um að ræða samleitniháhrif. Það er hins vegar engin ein leið að þessu marki, það er hvernig aðlögunin fer fram og hversu langt er gengið. Það eru til misjafnar útfærslur á þessu ferli og það er í samræmi við þau áhrif sem lýst er í aðgreiningarskólanum.

Norska og íslenska stjórnýslan eru undir miklum áhrifum frá Evrópusambandinu vegna EES-samningsins og þá einkum á sviðum sem heyra undir innri markaðinn. Samt sem áður eru þessi aðlögunaráhrif klárlega veikari í Noregi og í mörgum tilfellum á Íslandi en í Svíþjóð og Finnlandi. Norska stjórnýslan er engan vegin óháð og einangruð frá þessari þróun en hún leggst ekki með sama þunga á norsku stjórnýslunna og þá sænsku og finnsku og minni tími fer í slíka stefnumótun (*Jacobsson, Læg Reid og Pedersen, 2001b*). Norska stjórnýslan fær jafnframt ekki eins skýr skilaboð frá stjórnámálamönnum og ríkistjórn um hvernig hún eigi að haga sér í ESB/EES tengdum málum – norskir stjórnámálamenn skipta sér minna af slíkum málum en starfsbræður þeirra í Svíþjóð og Finnlandi. Þegar á heildina er litið kemur nokkuð á óvart hversu mikið norska stjórnýslan hefur aðlagast ESB án þess að eiga fulla aðild að sambandinu þrátt fyrir að aðlögunin sé minni en hjá sænsku og finnsku stjórnýslunni. Það kemur jafnvel enn meira á óvart hversu mikið íslenska stjórnýslan hefur aðlagast. Það á sér hins vegar ákveðnar skýringar og, eins og kom fram í annari grein þessa greinaflokks, eru einkum fjögur atriði nefnd til sögunnar sem geta útskýrt af hverju Ísland virðist verða fyrir meiri áhrifum frá ESB/EES heldur en Noregur og stendur oft á tíðum nær Svíþjóð og Finnlandi: Í fyrsta lagi fór aðlögun stjórnýslunnar seinna af stað á Íslandi en í hinum ríkjunum. Í öðru lagi urðu miklar breytingar á mörgum sviðum innan íslensku stjórnýslunnar í kjölfar EES-samningsins – breytingar sem þegar höfðu átt sér stað í Noregi, Svíþjóð og Finnlandi. Í þriðja lagi þá hafa Íslendingar mun minni reynslu á sviði alþjóðamála samanborið við hinar þjóðirnar. Í fjórða lagi þá hefur smæð íslensku stjórnýslunar sitt að segja.

Þrátt fyrir að finnska stjórnýslan sé hugsanlega feti á undan þeirri sænsku hvað varðar aðlögun að ESB gefur þessi rannsókn ekki ástæðu til að álykta sem svo að sá mismunur sé tilkominn vegna þess að finnskir embættismenn hafi á einhvern meðvitaðan hátt gengið vasklegra til verks

við aðlögunina. Þessi niðurstaða er að vissu marki í andstöðu við það sem áður hefur verið haldið fram (Raunio og Wiberg, 1999; von Sydow, 1999). Það er hins vegar óneitanlega nokkur munur á milli Svíþjóðar og Finnlands sem áhugavert er að skoða. Finnsla stjórnsýslan ber þess merki að vera laustengdari hinu pólitíska sviði hvað varðar Evrópumál og sýnir ákveðin drottnunareinkenni hvað slík mál varðar. Aðferðafræði Finna í Evrópumálum snýst mikið um að finna hagnýtar og tæknilegar lausnir og stjórnsýslan hefur mikið sjálfstæði. Sænska aðferðin einkennist aftur á móti mun meira af þátttöku stjórnvalda. Eitt verður að hafa í huga sem getur skipt máli þegar leitað er skýringa á því af hverju finnsla stjórnsýslan virðist hafa aðlagast meira og hraðar en sú sænska. Finnar þurftu tiltölulega snemma að axla þá ábyrgð að taka við forsæti í ráðherraráðinu en það kom í þeirra hlut sumarið 1999. Fyrir vikið var meiri þrýstingur á finnslu stjórnsýslunna um aðlögun ef hún átti að ráða við verkið. Þar fyrir utan hafa finnslu stjórnsýslu virðið jákvæðari í garð aukins Evrópusamruna en sænsk stjórnsýslu og taka virkari þátt í samstarfinu sem lýsir sér best í því að Finnar, ólíkt Svíum, taka þátt í Evrópska myntsamstarfinu.

Í stuttu máli má segja að rannsóknin sýni fram á ákveðin margbreytileika hvað varðar aðlögun stjórnsýslu Norðurlanda að Evrópusambandinu (Spanou, 1998). Niðurstaðan sýnir að töluvert svigrúm hvað aðlögun varðar og er ekki annað að sjá en að kenning aðgreiningarskólans (*thesis on divergence*), sem leggur áherslu á að aðlögunarferlið byggist að stórum hluta á forsendum ríkjanna, eigi best við í öllum aðalatriðum. Það er klárlega ákveðin þróun í gangi sem á rætur sínar að rekja til Evrópusamstarfsins sem gerir ákveðnar kröfur um aðlögun stofnana. Birtingarformið er hins vegar mismunandi frá ríki til ríkis og fer meðal annars eftir því hvernig samstarfinu við ESB er háttað. Inn í þetta blandast þjóðlegar áherslur og mótun stjórnsýslunnar sem á sér stað innan ríkjanna sjálfra. En jafnvel þótt aukinn samruni innan ESB hafi tiltölulega lítil áhrif á formlega skipan stofnana (Eising og Kohler-Koch, 1999) þá hafa orðið mikilar óformlegar breytingar varðandi verklagsreglur ýmis konar og samskiptaform.

Niðurstaða

Sú reynsluathugun og sundurgreining sem hér hefur verið gerð á áhrifum Evrópuvæðingarinnar á stjórnsýslu Norðurlandanna Noregs, Íslands, Svíþjóðar og Finnlands bendir til eftirfarandi niðurstöðu: Í fyrsta lagi þá

hefur Evrópuvæðingin haft mikil áhrif á vinnubrögð innan stjórnsýslu ríkjanna. Aðlögun og breytingar hafa átt sér stað og embættismenn gegna mikilvægu hlutverki þegar Evrópumál eru annars vegar (Bergman og Damgaard, 2000). Í öðru lagi eru áhrif ESB á stjórnsýslu ríkjanna breytileg allt eftir því hvernig málaflokkar, skipulag og stjórnunaráherslur hafa þróast. Áhrifin eru almennt meiri á ytri gerð stjórnsýslunnar heldur en á innri uppbyggingu hennar. Í þriðja lagi eru áhrifin mismikil á milli ríkja. Almennt eru þau meiri á aðildarríkin en á ríki sem ekki eiga aðild að sambandinu. Þetta gefur skýrt til kynna að aðild skiptir máli – áhrif ESB á stjórnsýslu ríkja eykst með nánara samstarfi. Í fjórða lagi helst aðlögunin í hendur við þjóðlegar hefðir innan stjórnsýslu ríkjanna og takmarkst á vissan hátt af þeim.

Það er því ekki hægt að grafast fyrir um Evrópuaðlögun stjórnsýslunnar með því að einblína á einn þátt stjórnsýslunnar eða með því að skoða þróunina út frá einu sjónarhorni. Þær breytingar sem eru að eiga sér stað innan stjórnsýslunnar – undir áhrifum frá aukinni samvinnu innan ESB – stjórnast ekki eingöngu af því hvernig tengslum viðkomandi ríkis við ESB er hátað. Ýmsa aðra þætti þarf að taka til skoðunar til að fá heildarmynd af þessu ferli. Þætti á borð við stærð stjórnsýslunnar, sjálfstæði hennar frá stjórnvöldum og yfir hve mikilli reynslu hún býr þegar alþjóðasamvinna er annars vegar.

Til að öðlast betri skilning á þeim breytingum sem átt hafa sér stað á starfsháttum stjórnsýslunnar er nauðsynlegt að gera sér grein fyrir hinu flókna samspili á milli þess með hvaða hætti samband viðkomandi ríkis við ESB er hátað, skipulagi stjórnsýslunnar og samspili hennar við aðra þætti stjórnkerfisins sem á sér rætur í sögu hvers ríkis um sig (Christensen og Læg Reid, 2001; Jacobsson, Læg Reid og Pedersen, 2001a). Evrópusamvinnan skiptir miklu máli en mikilvægi hennar er ekki eins mikið og augljós og oft er látið í veðri vaka í skrifum um Evrópuvæðinguna (Goetz, 2001). Þetta segir okkur að ekki er nóg að einblína á tengsl viðkomandi ríkis við ESB heldur verður einnig að kanna hverjir eru gerendur í kerfinu þegar áhrif Evrópuvæðingarinnar á stjórnsýslu ríkja eru skoðuð. Innan þess stofnana-ramma sem er fyrir hendi er töluvert svigrúm til athafna sem og ákvarðana sem býður upp á ýmsa valmöguleika í virkri stefnumótun og þróun starfseminnar. Til að öðlast yfirgrípsmikinn skilning á aðlögunarferlinu er mikilvægt að skoða það nánar og þá sérstaklega tilgreina hverjir eru í hlutverki gerenda í þróuninni, hverjir það eru sem þróunin snertir og hvernig viðbrögð þeirra eru. Einnig er mikilvægt að huga nánar að gagnvirkninni í þróuninni til viðbótar við þá athugun sem hér hefur verið á (utanaðkomandi) áhrifum Evrópuvæðingarinnar.

Heimildir

- Bergman, T. og Damgaard, E. (Ritstj.). (2000). *Delegation and accountability in European integration*. London: Frank Cass.
- Bulmer, S. og Bursch, M. (1998). Organizing for Europe: Whitehall, the British state and European Union. *Public Administration*, 76, 601-628.
- Burnham, J. og Maor, M. (1995). Converging administrative systems: Recruitment and training in EU member states. *Journal of European Public Policy*, 2, 185-204.
- Christensen, T. og Lægreid, P. (2001). A transformative perspective on administrative reforms. Í T. Christensen og P. Lægreid (Ritstj.), *New public management. The transformation of ideas and practice*. Aldershot: Ashgate.
- DiMaggio, P. J. og Powel, W. (1991). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality. Í W. Powell og P. J. Di Maggio (Ritstj.), *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eising, R. og Kohler-Koch, B. (1999). Governance in the European Union: A comparative assessment. Í B. Kohler-Koch og R. Eising (Ritstj.), *The transformation of governance in the European Union*. London: Routledge.
- Goetz, K. H. (2000). European integration and national executives: A cause in search of an effect? *West European Politics*, 23, 211-231.
- Harmsen, R. (1999). The europeanization of national administrations: A comparative study of France and the Netherlands. *Governance*, 11, 81-114.
- Knill, C. og Lenschow, A. (1998). Coping with Europe: The impact of British and German administration on the implementation of EU environmental policy. *Journal of European Public Policy*, 5, 595-614
- Jacobsson, B., Lægreid, P. og Pedersen, O. K. (Ritstj.) (2001a). *Europaveje. EU i de nordiske centralforvaltninger*. København: Jurist- og økonomforbundets forlag.
- Jacobsson, B., Lægreid, P. og Pedersen, O. K. (Ritstj.) (2001b). Divergent roads to Europe. Í K. Ståhlberg (Ritstj.), *The Nordic countries and Europe II. Social sciences*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- Lægreid, P. (2000). *Implications of europeanization on central administration in the Nordic countries. Working paper 0009*. Bergen: LOS-Centre.
- Lægreid, P. (2001). Organisasjonsformer: Robusthet og fleksibilitet. Í B. Jacobson B., P. Lægreid P. og O. K. Pedersen (Ritstj.), *Europaveje. EU i de nordiske centralforvaltninger*. København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- Olsen, J. P. (1997). European challenges to the nation state. Í B. Steuenberg og F. van Vught (Ritstj.), *Political Institutions and Public Policy* (bls. 157-

- 188). Dordrecht: Kluwer.
- Raunio, T. og Wiberg, M. (1999, ágúst). Strengthening parliamentary accountability: The impact of EU on Finnish politics. Paper til NOPSAs konferanse, Uppsala, Svíþjóð.
- Spanou, C. (1998). European integration in administrative terms: A framework for analysis and the Greek case. *Journal of European Public Policy*, 5, 467-484.
- Sverdrup, U. (2000). Ambiguity and adaptation. Europeanization of administrative institutions as loosely coupled processes. Ph.D ritgerð. Report No 8, Oslo: ARENA.
- Trondal, J. (1999). Europeisering av sentraladministrative organer. *Norsk Statsvitenskapelige Tidsskrift*, 15, 40-74.
- von Sydow, E. (1999). *När Luther kom til Bryssel. Sveriges första år i EU*. Stockholm: Bokförlaget Arena.
- Wessels, W. og Rometch, D. (Ritstj.) (1996). Conclusion: European Union and national institutions. Í D. Rometch og W. Wessels (Ritstj.), *The European Union and member states: Towards institutional fusion*. Manchester: Manchester University Press.

Hvað ræður afstöðu Íslendinga til Evrópusam- bandsins: Kynslóðabreytingar og þjóðernishyggja

Eva Heiða Önnudóttir

Viðfangsefni þessa fyrirlestrar er greining á hvaða þættir hafa áhrif á afstöðu fólks til Evrópusambandsins. Sérstaklega eru skoðuð áhrif viðhorfa til efnahagsmála og þjóðerniskenndar um leið og reynt er að útskýra af hverju það kemur fram aldursmunur í viðhorfum Íslendinga til ESB.

Í upphafi verður fjallað stuttlega um kenningar um að kynslóðabreytingar séu að eiga sér stað á hugsunarhætti fólks vegna breyttra efnahagsaðstæðna, og hugmyndir um áhrif þjóðerniskenndar á stjórnmál. Í þessu samhengi eru settar fram þrjár tilgátur.

- Í fyrsta lagi tilgáta Pascal Sciarini og Ola Listhaug (1997) um að ef það er ekki álitid efnahagslega hagkvæmt að ganga í ESB, þá geti annað, eins og menningarlegir, stjórnmálalegir og þjóðernislegir þættir skipt sköpum.
- Í öðru lagi er fjallað um kenningu Ronald Inglehart (1997) um að grundvallarbreytingar séu að verða á hugsunahætti milli kynslóða og á því byggist
- Þriðja tilgátan um að merkja meg breytingar í þjóðerniskennd fólks, þar sem yngra fólk er frekar tilbúið til að fórna fullveldi og stjórnmálalegu sjálfstæði þjóðarinnar með því að ganga í ESB, en eldra fólk. Í þessu felst þó ekki að yngra fólk líti síður á sig sem hluta af íslenski þjóð, heldur hefur merking þess að vera þjóð breyst.

Hvað ræður afstöðu fólks?

Það er ljóst að fjölmargir hópar eiga hagsmuna að gæta hvort Ísland gangi í ESB eða ekki. Aðild myndi hafa mikil áhrif á íslenska stjórnsýslu en EES-samningurinn hefur þegar breytt því lagaumhverfi sem íslenskir

dómstólar búa við, (sjá t.d. Davíð Þór Björgvinsson, 2001; Ragnar Aðalsteinsson, 1992). Aðild myndi ekki eingöngu ráðast af almenningssáliti, heldur einnig af vilja opinberra stofnana, stjórnmalaflokka, hagsmunasamtaka, fyrirtækja atvinnulífsins og fleiri aðila í samfélaginu.

Áhrif menningar- og stjórnmalalegra þátta

Pascal Sciarini og Ola Listhaug fjalla um í grein sinni „*Single Cases or a Unique Pair? The Swiss and Norwegian 'No' to Europe*“ (1997) hvað sé líkt með afstöðu Svisslendinga og Norðmanna, þar sem bæði ríkin höfnuðu nánari samstarfi við Evrópusambandið. Þeir segja að ekki sé nóg að skoða efnahagslegan ávinning ríkja af ESB aðild, áhrif atvinnugreina eða afstöðu stjórnvalda til Evrópumála heldur er mikilvægt að skilja á milli efnahagslögmála í utanríkismálum og innanlandsmálum. Jafnframt þarf að taka tillit til stærð ríkja, sem og félagslegra, menningarlegra og pólitískra þátta.

Kenning Ingleharts

Ef menningarlegir og stjórnmalalegir þættir hafa áhrif á afstöðu fólks til aðildar að Evrópusambandinu, þá er nauðsynlegt að greina þessa þætti enn frekar. Ronald Inglehart (1997), prófessor í stjórnmalafraeði við Michigánháskóla í Bandaríkjunum, hefur rannsakað hvernig efnahagskilyrði, sérstaklega í uppveiti fólks, hafa áhrif á viðhorf og lífsgildi síðar á æviskeiði þeirra. Kenningar hans eru dæmi um „stóra“ kenningu, sem útskýrir bæði breytingar á einstaklingum og samfélaginu heild. Inglehart hefur rannsakað viðhorf almennings til lýðræðis, stofnana lýðræðis, lífstíls og annarra samfélagslegra gilda í yfir 40 ríkjum. Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands hefur tekið þátt í þessu samstarfi, með Inglehart árin 1984 og 1990 og aftur í samstarfi um Lífsgildakannanir í Evrópu (EVS) árið 1999.

Kenning Ingleharts gengur í stuttu máli út á það að þeir sem alast upp við meira efnahagslegt öryggi forgangsraði lífsgildum sínum öðruvísi en þeir sem alast upp við efnahagslegt óöryggi. Bæði sé munur á milli hópa í samfélaginu og á milli kynslóða sem alast upp við misjafnar efnahagsaðstæður í samfélaginu. Þeir sem hafa alist upp við tiltölulega mikla velmegun leggi meira upp úr almennri lífsfyllingu og minni áherslu á efnahagsmál, regluveldi og fast skipulag í samfélaginu. Efnahagsmál skipti þó

áfram máli en svo framarlega sem þau eru í lagi er hægt að einbeita sér að því að uppfylla aðrar þarfir.

Inleghart telur að fólk tileinki sér menningu í gegnum umhverfið og hún breytist hægt. Á sama tíma er oft erfitt að breyta þeim grundvallargildum sem fólk tileinkar sér í uppvestinum. Ef miklar breytingar verða á efnahagslífi og félagsgerð sem hefur áhrif á grundvallargildi fólks og menningu, er líklegt að breytingin eigi sér stað á milli kynslóða en ekki innan þeirra.

Í lífsgildakönnunum má finna ýmsar vísbendingar sem styðja kenningu Inlegharts um að hugsunarháttur fólks sé að breytast vegna breyttra efnahagsaðstæðna. Grundvallargildi um hvernig stjórnkerfinu eigi að vera háttað, atvinnumálum, fjölskyldu, trú og kynlífshegðun hafa breyst og Inleghart leggur áherslu á að viðhorfsbreytingar fólks eru ekki einungis afleiðing efnahags – og félagslegra breytinga heldur eru áhrifin gagnvirk á milli félagsgerðar, menningar-, stjórn mála – og efnahagslífs.

Þjóðernishygga

Eric J. Hobbsbawm (1990) segir þá kröfu hafa einkennt þjóðernishyggiu á tuttugustu öldinni að allir aðrir hagsmunir víki fyrir hagsmunum þjóðarinnar. Guðmundur Hálfánarson sagnfræðingur (2001) segir hugmyndina um fullvalda þjóð hafa á síðustu tveimur öldum orðið allsráðandi í kröfunni um lögmæti stjórnvalda. Þjóðin hefur réttlætt tilvist ríkis vegna þess að ríkinu er ætlað að framkvæma vilja þjóðarinnar og úrskurða um leið hverjir tilheyrja henni. Ríki og þjóð eru þó mjög ólík í eðli sínu. Lýðræðisríki nútímans starfa eftir alþjóðlegum leikreglum sem eru að mestu óháðar staðbundnum hefðum og menningarlegum einkennum, en þjóðin er aftur á móti hópur fólks sem sameinast um ákveðin tákni sem greina hana frá öðrum hópum.

Þjóðernishyggiu hefur margar birtingamyndir og það flækir málín enn frekar að þjóðernishyggiu getur bæði verið notuð sem rök með eða gegn einhverju eins og til dæmis aðild að ESB. Það er gagnlegt að greina á milli þjóðernisvitundar og þjóðerniskenndar, en þjóðernisvitund þarf ekki að vera í andstöðu við Evrópuvitund. Anke Müller-Peters (1998) bendir á að fólk geti verið mjög stolt af þjóðerni sínu en samt litid á sig sem hluta af Evrópusamfélaginu, en sterk þjóðerniskennd getur verið í andstöðu við Evrópuvitund. Þeir sem eru stoltir af þjóðerni sínu þurfa ekki endilega að vera á móti aðild að ESB, en þeir sem hafa mjög mikla þjóðerniskennd eru líklegri til að vera á móti samruna Evrópusambandsins.

Afstaða Íslendinga

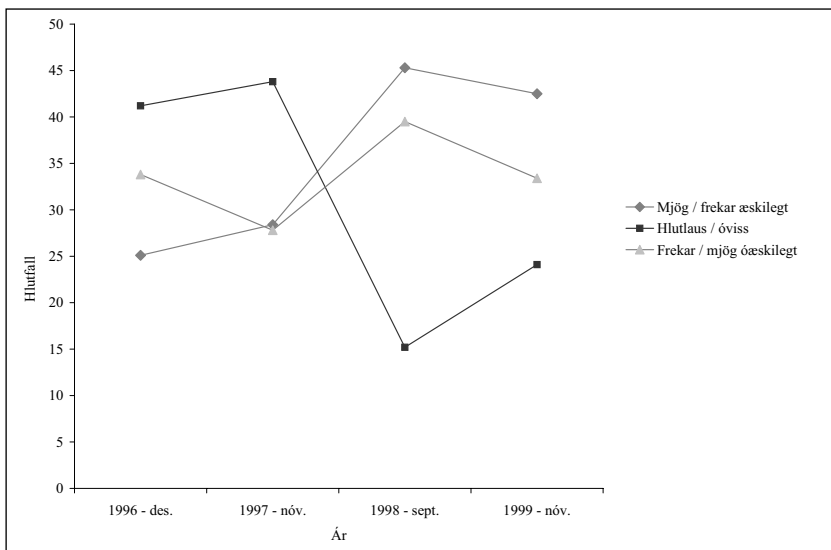
Frá 1989 hefur Félagsvísindastofnun Háskólans gert kannanir með reglulegu millibili á viðhorfi fólks til ESB og EES samningsins. Í upphafi tímabilsins, árið 1989, skiptust svarendur nokkurn vegin í þrjá jafna hópa eftir því hvort þeir væru hlynntir aðild, andvígir eða hlutlausir/óvissir. Sá hópur sem var óákveðin eða hlutlaus hélst nokkuð stöðugur fram til 1997, en lækkar eftir það. Á sama tíma eykst bæði í hópi þeirra sem eru á móti aðild og þeirra sem eru fylgjandi aðild (sjá Kristjana Stella Blöndal og Ægir Már Þórisson, 2000). Sveiflur í viðhorfi til aðildar frá 1996 má sjá á mynd 1. Mynd 2 sýnir afstöðu fólks til inngöngu í nýjustu könnun Félagsvísindastofnunnar í febrúar árið 2003.

Í flestum könnunum um ESB kemur fram aldursmunur þar sem yngra fólk er frekar reiðubúið að sækja um aðild en þeir sem eru eldri (sjá t.d. Ólafur Þ. Harðarson, 1995; Karl Sigurðsson, 1994). Á mynd 3 má sjá dæmi um aldursmun sem kemur fram í kosningarannsókn dr. Ólafs Þ. Harðarsonar árið 1999.

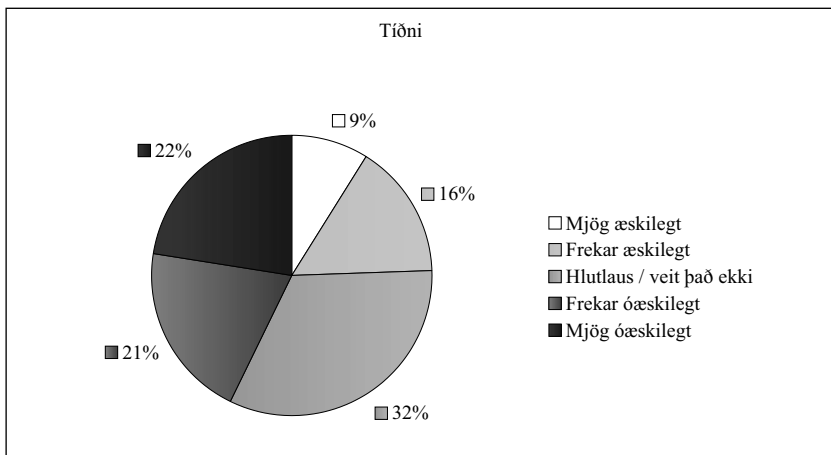
Skýringar á breytileika í svörum eftir aldri geta verið margvíslegar, til dæmis að yngra fólk sé meira alþjóðlega sinnað, hafi veikari tengsl en þeir eldri við sjávarútveg, og að eldri kynslóðinni sé nær í huga stofnun íslenska lýðveldisins og sé ekki reiðubúin til að fórnna fullveldi landsins á ný. Þessi aldursmunur styður einnig þá tilgátu að munur sé að viðhorfi fólks eftir aldri, þar sem yngra fólk hafi alist upp við aðrar aðstæður en eldra fólk.

Kynslóðabreytingar

Í lífsgildakönnunum Félagsvísindastofnunnar má finna vísbendingar um að efnahagur hafi mótandi áhrif á forgangs röðun einstaklinga, en sextán ára tímabil er þó of stutt til þess að hægt sé að fullyrða nokkuð um að kynslóðabreytingar séu að eiga sér stað. Til dæmis kom fram að frá árinu 1990 til 1999 lögðu svarendur minni áherslu á vinnusemi, sparsemi/nýtni, þrautseigju, trúrækni, óeigingirni og hlýðni og styður þetta kenningu Ingleharts um að fólk í dag leggi minni áherslu á efnahagsmál og regluveldi, og eyði tíma sínum frekar í að sinna öðrum þáttum. Hér getur efnahagsástand einnig hafa haft áhrif, þar sem slæmt ástand í kringum 1990 hafi haft þau áhrif að fólk hafi almennt lagt meiri áherslu á vinnusemi, sparsemi og þrautseigju.

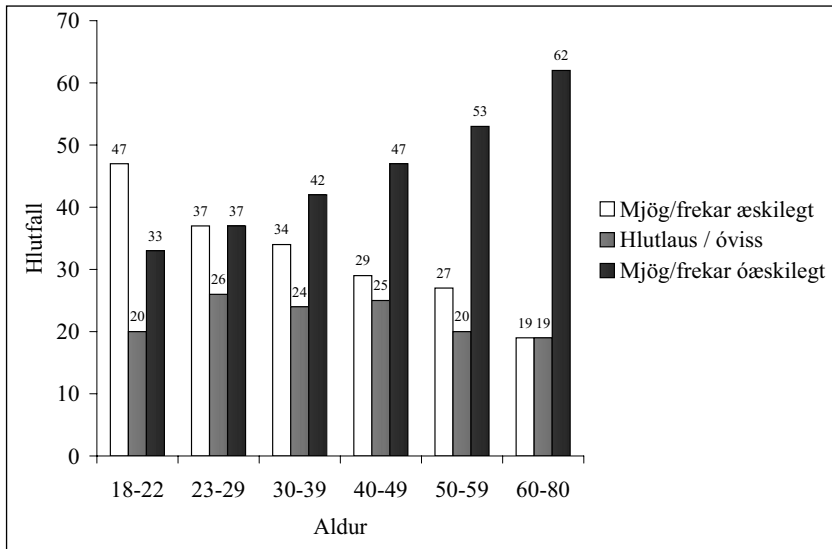

Mynd 1. Afstaða til aðildar að Evrópusambandinu frá 1995 til 1999

Mynd 2. Afstaða til aðildar að Evrópusambandinu í febrúar árið 2003

Ein leið til að skoða hvort að tilgátan um breytta þjóðerniskennd á milli kynslóða sé studd og áhrif þess á viðhorf til ESB er að skoða breytingar á trausti til sambandsins. Á mynd 4 sést að fleiri segjast treysta ESB mjög mikið eða nokkuð mikið árið 1999 en 1990. Þegar traust til NATO er skoðað til samanburðar á sömu mynd kemur í ljós að þar hefur sama breyting átt sér stað.

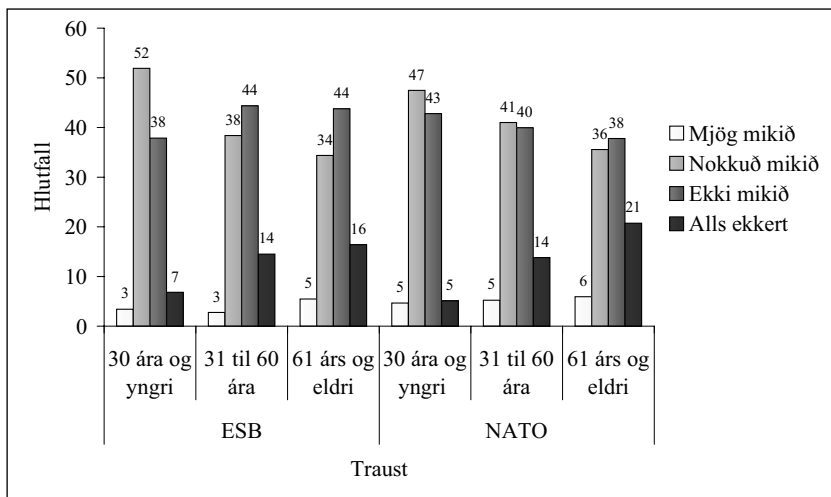
Mynd 3. Tengsl aldurs og viðhorfs til inngöngu í Evrópusambandið – spurt í maí og júní, 1999

Ástæða fyrir auknu trausti til ESB og NATO getur meðal annars verið tilkomin vegna almennt breyttra viðhorfa Íslendinga til alþjóðasamstarfs. Þó svo að fleiri mælingar þurfi til, sem ná yfir lengri tíma til að geta sagt fyrir um með meiri vissu að breytingar séu að verða á trausti almennings til alþjóðastofnanna, þá benda tölurnar í þá átt að einhver þróun sé að eiga sér stað á grundvallarviðhorfum fólks til stjórnvalda, og hverjir eigi að fara með ædstu völd Íslendinga.

Þegar traust og aldur er skoðað saman í könnuninni frá 1999, kemur fram aldursmunur sem er tölfræðilega marktækur (mynd 5). Þeir sem eru yngri segja oftar að þeir beri mjög mikið eða nokkuð mikið traust til ESB ($\chi^2=21,63, p<0,01$). Því má gera ráð fyrir að ungt fólk árið 1999 treysti ekki einungis Evrópusambandinu betur en eldra fólk, heldur að það sé mun opnara fyrir alþjóðsamvinnu almennt.

Þáttur þjóðernisvitundar

Í lífsgildakönnuninum má einnig greina mun eftir aldri þegar spurt er um mál er snerta þjóðernisvitund og þjóðernishyggju. Í þau þrjú skipti sem kannanirnar hafa verið framkvæmdar hér á landi, hefur meðal annars verið

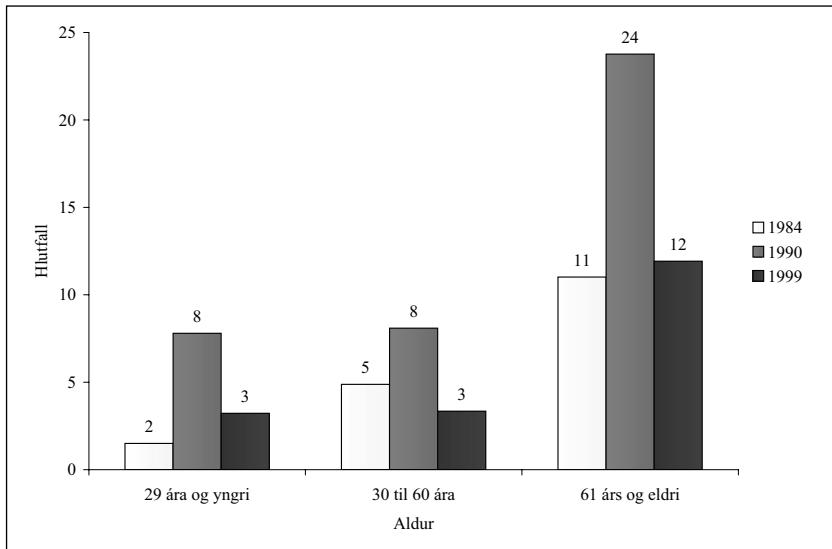

Mynd 4. Traust til ESB og NATO árin 1990 og 1999

spurt um hvaða hópa fólk vildi ekki hafa sem nágbranna. Á mynd 5 er sá hópur greindur eftir aldri sem ekki vildi hafa innflytjendur eða fólk af öðrum kynþætti sem nágbranna árin 1984, 1990 og 1999.

Marktækur munur er á hlutföllum aldurshópa þar sem þeir sem eru 61 árs og eldri nefna oftast en yngri aldurshópar að þeir vilji ekki hafa innflytjendur eða fólk af öðrum kynþætti sem nágbranna. Munurinn árið 1984 var $\chi^2=21,28, p<0,01$, fyrir 1990 $\chi^2=23,40, p<0,01$, og fyrir 1999 $\chi^2=21,50, p<0,01$. Frá 1984 fjölgar þeim sem ekki vilja hafa innflytjendur eða fólk af öðrum kynþætti sem nágbranna, en þeim fækkar aftur frá 1990 til 1999. Munurinn á milli ára, bæði 1984 til 1990 og 1990 til 1999 var tölfraðilega marktækur á milli allra hópanna. Niðurstöður t-prófs hlutfalla á milli 1984 til 1990 eru eftirfarandi; 29 ára og yngri: $t=3,29, p<0,01$, fyrir 30 til 60 ára $t=1,82, p<0,01$, 61 árs og eldri $t=2,50, p<0,05$. Niðurstöður t-prófs hlutfalla á milli 1990 og 1999 voru eftirfarandi: 29 ára og yngri: $t=2,19, p<0,05$, 30 til 60 ára: $t=3,01, p<0,01$, fyrir 61 árs og eldri: $t=2,38, p<0,05$.

Samkvæmt Inglehart getur efnahagsástand haft áhrif á sveiflur í viðhorfi til innflytjenda og fólks af öðrum kynþætti. Atvinnuleysi getur verið vísbending um efnahagsástand en skráð atvinnuleysi á Íslandi fór úr 1481 árið 1984 í 2255 árið 1990 og upp í 2602 árið 1999. Til að ganga betur úr skugga um áhrif efnahagssveiflna á viðhorf almennings og þjóðernishyggi væri nauðsynlegt að gera vandaða greiningu á efnahagsmálum og viðhorfum fólks saman.

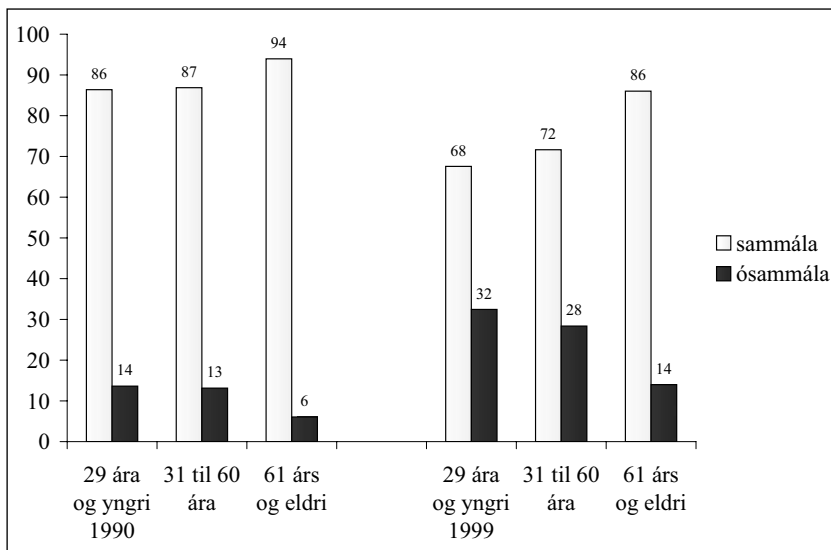

Mynd 5. Viðhorf til innflytjenda sem nágretta 1984, 1990 og 1999. Hlutföll þeirra sem vilja ekki hafa innflytjendur eða fólk af öðrum kynþætti sem nágretta

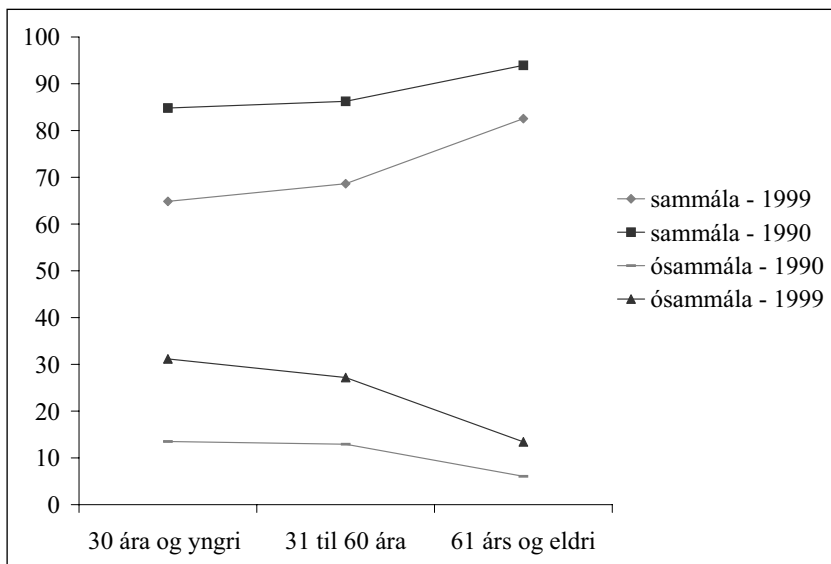
Þegar spurt var um viðhorf til erlends vinnuafns árin 1990 og 1999, kom einnig fram munur eftir aldri og árum. Á mynd 6 má sjá að svarendur telja almennt að frekar eigi að ráða Íslendinga en erlenda aðila í vinnu bæði árið 1990 og 1999. Marktækur munur á aldurshópunum árið 1999 er $\chi^2=16,64$, $p<0,05$. Niðurstöður t-prófs þar sem munur var á milli aldurshópa eru eftirfarandi; 29 ára og yngri sem eru sammála því að frekar eigi að ráða Íslendinga: $t=2,33$, $p<0,05$, en fyrir þá sem eru ósammála í sama aldurshópi: $t=5,09$, $p<0,01$, 30 til 60 ára og sammála: $t=2,50$, $p<0,05$, og ósammála: $t=5,75$, $p<0,01$, 61 ára og eldri og sammála: $t=2,10$, $p<0,05$.

Þeim fækkar hins vegar á milli árunna í öllum aldurshópum sem vilja taka íslenskt vinnuafn fram yfir erlent. Á mynd 7 má sjá að munurinn á milli aldurshópa heldur sér fyrir hvern hóp á milli ára. Þannig er í hverjum aldurshópi á bilinu 10 til 20% færri ósammála því að taka eigi Íslendinga fram yfir í vinnu árið 1999 heldur en 1990. Það, ásamt því að munurinn á milli aldurshópa heldur sér, styður kenningu Ingleharts um að breytingar séu á milli kynslóða, en ekki eingöngu vegna skammtímasveiflna í efnahagsmálum.

Nauðsynlegt er að skoða efnahagslega afkomu fólks til þess að prófa

Mynd 6. Aldursmunur eftir því hvort fólk er sammála eða ósammála því að frekar eigi að ráða Íslendinga en útlendinga í vinnu 1990 og 1999

Mynd 7. Traust til ESB og NATO og aldurskipting árið 1999

kenningu Ingleharts um að áhrif efnahagsaðstæðna, sérstaklega í uppvexti fólks, móti lífsviðhorf þess og hvernig það forgangsraði markmiðum í lífinu. Það kemur ekki á óvart að þeir sem eru ánægðari með fjárhagslega afkomu sína treysta Evrópusambandinu mun frekar en þeir sem eru óánægðari með afkomu sína (mynd 8).

Ánægja með fjárhag var mæld með spurningunni: *Ertu ánægð(ur) eða óánægð(ur) með fjárhagslega afkomu þína?* Þegar samband aldurs og fjárhags á mynd 9 er skoðað, sést að dreifing á milli aldurs hópa helst nokkuð stöðug eftir því hvort fólk er ánægt eða óánægt með fjárhagslega afkomu sína. Eldra fólk er ekkert síður óánægt með fjárhagslega afkomu sína en þeir sem eru í yngri aldursflokknum. Aldur virðist því ekki hafa áhrif á ánægju eða óánægju með fjárhagslega afkomu og bendir það til þess að áhrif fjárhags á traust til ESB og NATO þurfi ekki að vera vegna aldursáhrifa.

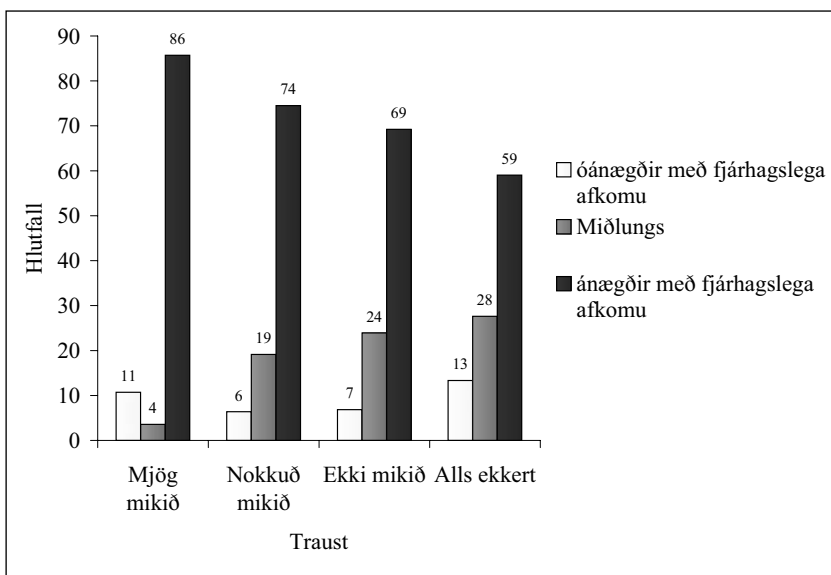
Það er umhugsunarvert hvort að afstaða fólks til sjálfstæðis, fullveldis og þjóðarinnar hafi breyst með aukinni velmegun og betri lífsgæðum. Er hugsanlegt að fólk í dag hafi önnur viðhorf til þjóðernis og þess hvað það merkir að vera sjálfstæð þjóð? Er það jafnvel aukaatriði hvort íslensk ríkisstjórn fari með endanleg völd þjóðarinnar? Getur verið að vegna breytinga á hugsunarhætti og forgangsröðunar fólks telji það þjóðina ekki nauðsynlega þurfa að hafa endanlegt pólitískt sjálfstæði, þó hún hafi sína menningarlegu og sögulegu þýðingu áfram?

Niðurstöður

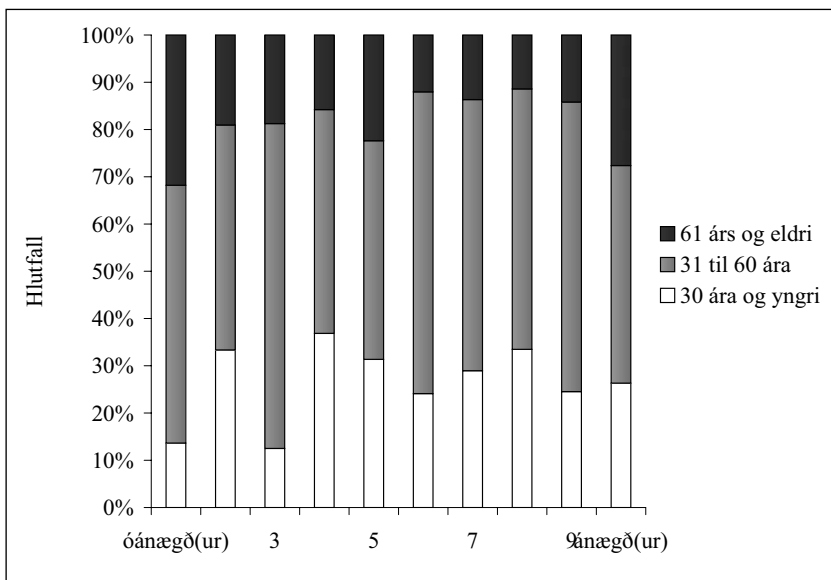
Efnahagsmál eru vissulega mikilvægur hvati í þróun Evrópusambandsins, en um leið hefur sambandið mikil áhrif á öðrum sviðum mannlífsins sem hafa hlotið minni athygli hingað til. Samstarf Evrópuríkja snertir ekki aðeins efnahagsmál, heldur einnig ríkjaskipan, hugmyndir um þjóðríki og þjóðernishyggju, menningu og margt fleira sem snertir daglegt líf fólks.

Kenning Ingleharts um að grundvallarbreytingar séu að verða á lífsgildum og viðhorfum fólks getur skýrt þann aldursmun sem kemur fram í viðhorfum til ESB aðildar á Íslandi. Það að eldra fólk sé frekar andvígzt því að ganga í Evrópusambandið, en yngra fólk hlynntara, getur skýrst af ólíkum viðhorfum til annarra ríkja, alþjóðamála og þjóðríkisins en einnig af breytingum á lífsgildum fólks. Þeir sem eru yfir fertugu eiga flestir foreldra sem muna eftir lýðveldisstofnuninni og elstu landsmenn voru margir hverjir sjálfir staddir á Þingvöllum árið 1944. Það getur því verið að sjálfstæði og fullveldi þjóðarinnar hafi sterkara tilfinningalegt gildi fyrir þeim heldur en yngra fólki.

Mynd 8. Traust til ESB og ánægja með fjárhagslega afkomu árið 1999

Mynd 9. Tengsl aldurs og ánægju með fjárhagslega afkomu árið 1999

Mögulegt er að í huga yngra fólks sé ekki lengur sjálfgefin tenging á milli þess að vera þjóð og að þjóðin fari með æðsta vald í sínum málum. Ef tengja má breytta þjóðerniskennd við kenningu Ingleharts, felur það í sér að ef efnahagsástand versnar, þá eykst þjóðerniskennd og áherslan á þjóðríkið á ný.

Hafa verður í huga að þeir þættir sem fjallað hefur verið um hér sem áhrifavalda á afstöðu fólks; menningu, efnahagsmál, stjórnámál og þjóðernishyggju, eru bæði mjög víðtækir og samofnir. Einnig má gagnrýna allar tilgáturarnar fyrir að vera með fyrirfram gefnar niðurstöður eða eftiráskýringar, en reynt hefur verið að bregðast við því með að byggja þær á heillegum kenningum og röklegu samhengi.

Hér hafa ekki verið til umfjöllunnar kannanir þar sem bæði hefur verið spurt um afstöðu fólks til ESB og um leið gerð jafnvíðtæk greining á viðhorfum fólks eins og gert er í lífsgildakönnunum Félagsvísindastofnunnar. Tengingin á milli afstöðu almennings í heild og hvað hafi áhrif á viðhorf hvers og eins er mjög brotakennd, og forðast skal alháringar. Hér hefur verið fjallað um áhrifavalda á afstöðu almennings sem heildar, en um leið og farið er að skoða hvern og einn einstakling munu líklega koma í ljós fjöldamargir aðrir þættir, bæði almennir og sértækir, sem hafa áhrif á afstöðu hans til ESB. Menningarlegar, þjóðernislegar og stjórnmálalegar skýringar segja ekki alla sögunna, en geta beint viðhorfum almennings, sem og ráðamanna, í ákveðna átt þegar litið er til langs tíma.

Mikilvægt að skoða áhrif alþjóðastjórnmála og greina afstöðu íslenskra ráðamanna til þess hvaða hagsmuni þeir telji sig þurfa að gæta á alþjóðavettvangi og vega samskipti Íslands og Bandaríkjanna eftir seinni heimsstyrjöldina þar þungt. Afstaða stjórnmálaflokka, stjórnmálamanna og hagsmunasamtaka hafa mikil áhrif á hver niðurstaðan verður í umræðunni um Evrópusambandið en ákveðnar hræringar hafa átt sér stað meðal stjórnmálamanna varðandi Evrópuumræðuna og forvitnilegt verður að fylgjast með þróun mála á næstu misserum.

Heimildir

- Davíð Þór Björgvinsson. (2001). Bein réttaráhrif og forgangsáhrif EES-réttar. Í Gardar Gíslason (Ritstj.), *Líndæla: Sigurður Líndal sjötugur* (bls. 71-94). Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Guðmundur Hálfðánarson. (2001). *Íslenska þjóðríkið: Uppruni og endimörk*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og ReykjavíkAkademían.

- Hobbsbawm, E. J. (1990). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality* (2. útg.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic and political change in 43 societies*. New Jersey: Princeton University Press.
- Karl Sigurðsson. (1994). *Víðhorf til Evrópumála: Könnun í maí/júní 1994*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Kristjana Stella Blöndal og Ægir Már Þórisson. (2000). *Afstæða Íslendinga til aðildar að Evrópusambandinu á tímabilinu 1989 til 1999*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Müller-Peters, A. (1998). The significance of national pride and national identity to the attitude toward the single European currency: A Europe-wide comparison. *Journal of Economic Psychology*, 9, 701-719.
- Ólafur Þ. Harðarson. (1995). *Ísland og umbeimurinn - víðhorf kjósenda. Nokkrar niðurstöður úr kosningarannsóknunum 1991 og 1995*. Óbirt handrit.
- Ragnar Aðalsteinsson. (1992). Dómstólar í breytilegum heimi. *Tímarit lögfræðinga*, 42, 161-165.
- Sciarini, P. og Listhaug, O. (1997). Single cases or a unique pair? The Swiss and Norwegian 'no' to Europe. *Journal of Common Market Studies*, 35, 407-438.

Brottfall úr framhaldsskóla¹

Afstaða til skóla, stuðningur foreldra
og bakgrunnur nemenda

Kristjana Stella Blöndal
og Jón Torfi Jónasson

Þótt langflestir unglingar byrji í framhaldsskóla er brottfall úr námi mikið á Íslandi. Rúm 40% þeirra sem fæddir eru 1975 hafa ekki lokið lokaprófi úr framhaldsskóla við 24 ára aldur. Hlutfall þeirra sem ekki hafa lokið framhaldsskóla 24 ára er mjög svipað í '75 árganginum og í '69 árganginum sem áður hafði verið rannsakað á svipaðan hátt (Jón Torfi Jónasson og Guðbjörg Andrea Jónsdóttir, 1992). Þó hefur brottfall aukist meðal karla á þessu tímabili sem rekja má til þess að þeim hefur fækkað sem ljúka verknámi en hlutfall þeirra sem hefur lokið stúdentsprófi hefur staðið í stað. Hlutfall kvenna sem lokið hefur verkgreinum hefur einnig lækkað en fleiri konur hafa lokið stúdentsprófi og í heildina hefur þeim lítilla fjölgað sem lokið hafa framhaldsskóla (Jón Torfi Jónasson og Kristjana Stella Blöndal, 2002).

Þótt svipað hlutfall hvers árgangs (um 90%) hefji framhaldsskólanám á öllum Norðurlöndunum, lýkur mun lægra hlutfall framhaldsskóla á Íslandi en á hinum Norðurlöndunum. Það má einkum rekja til þess að mun færri ljúka starfsmenntun hér á landi en svipað hlutfall lýkur bóknámi og á hinum Norðurlöndunum (Gerður G. Óskarsdóttir, 2000). Það skiptir þó miklu máli hvaða viðmiðunaráldur er notaður í samanburði á menntun milli landa (Allyson Macdonald og fleiri, 2002).

Í rannsóknum er mismunandi hvernig brottfall úr námi er skilgreint (sjá til dæmis McKee o.fl., 1998; Alexander, Entwisle og Horsey, 1997). Í sumum rannsóknum er brottfall takmarkað við þá sem byrja í tilteknu námi án þess að ljúka því. Í öðrum nær skilgreiningin bæði til þeirra sem ekki fara í framhaldsskóla og þeirra sem ekki ljúka námi á framhaldsskólastigi

---

1 Rannsóknin var styrkt af menntamálaráðuneytinu og Rannsóknarráði Íslands.

(sjá samantekt Gerðar G. Óskarsdóttur, 1995). Hér er fyrri skilgreiningin notuð, það er til brottfallshóps teljast þeir sem byrjuðu í framhaldsskóla en hættu og voru ekki í framhaldsskólanámi við 24 ára aldur þegar rannsóknin fór fram.

Rannsóknir á þáttum sem tengjast skóla sýna að fyrri námsárangur spáir vel fyrir um brottfall úr námi (Guðmundur Arnkelsson, 1995; Jón Torfi Jónasson og Kristjana Stella Blönda, 2002; sjá einnig samantekt Rosenthal, 1998). Brottfallsnemendur virðast auk þess hafa neikvæðari afstöðu til skólans en aðrir (Rosenthal, 1998).

Það er örugglega margt sem ræður því að fólk lýkur ekki því námi sem það skráir sig í (Jón Torfi Jónasson og Kristjana Stella Blönda, 2002). Sú gagnrýni hefur komið fram á rannsóknir á brottfalli úr námi að of mikil áhersla sé lögð á skólatengda þætti en skoða þurfi brottfall á heildstæðari hátt þar sem einnig er tekið tillit til persónulegra og félagslegra þátta (Fagan og Pabon, 1990). Í samantekt Rosenthal (1998) kemur fram að áhersla á aðra þætti en skólaþætti í rannsóknum á brottfalli er nýleg.

Niðurstöðum rannsókna ber saman um að félagslegur bakgrunnur nemenda tengist brottfalli úr námi. Börn foreldra með stutta skólagöngu að baki virðast til dæmis í meiri brottfallshættu en aðrir nemendur (Kristjana Stella Blöndal og Karl Sigurðsson, 2000; sjá einnig samantekt Rosenthal, 1998). Aftur á móti hefur verið bent á að félagsleg staða foreldra sé ekki í raun áhrifavaldur á brottfall úr námi heldur ýmsir þættir sem tengjast menntun og góðri stöðu fólks (sjá samantekt Jeynes, 2002) til dæmis gildismat foreldra og afstaða þeirra til náms barna sinna (Gerður G. Óskarsdóttir, 1993). Stuðningur foreldra í grunn- og framhaldsskóla virðist tengjast brottfalli úr námi þar sem þeir eru líklegri til að hætta sem fá lítinn stuðning foreldra til náms (Temple, Reynolds og Miedel, 2000). Í langtímarannsókn Alexander, Entwisle og Horsey (1997) kom fram að væntingar foreldra í upphafi grunnskóla um námshæfni og námsgengi barna spáðu fyrir um brottfall úr námi í grunnskóla óháð félagslegum bakgrunni og kyni.

Það er ljóst að kyn nemenda, frammistaða í grunnskólanámi og menntun foreldra spáir fyrir um líkur á því að nemendur hætti í framhaldsskóla. Meginmarkmið þessarar rannsóknar er tvíþætt. Annars vegar að staðfesta mikilvægi þessara þátta fyrir brottfall úr íslenskum framhaldsskólum. Hins vegar að kanna tengsl afstöðu til skóla og stuðnings foreldra við brottfall úr framhaldsskóla.

Aðferð

Rannsóknin náði til nemenda sem fæddust árið 1975 og voru búsettir á Íslandi samkvæmt þjóðskrá 1. desember árið 1990. Rannsóknin var samsett úr tveimur sjálfstæðum könnunum, það er námsferilskönnun og símakönnun. Félagsvísindastofnun H.Í. sá um framkvæmd rannsóknarinnar.

Námsferilskönnun

Upplýsingum var safnað um námsferil í framhaldsskóla allra þeirra sem fæddust árið 1975 eða 4180 einstaklinga. Um var að ræða upplýsingar um námsárangur á samræmdum grunnskólaprófum í 10. bekk (samræmd próf í íslensku og stærðfræði) og allar skráðar upplýsingar frá framhaldsskólum um skráningar í námskeið, lok einstakra námskeiða, skólaeinkunnir og námsval til vorsins 1998. Aftur á móti náðu upplýsingar um útskriftir úr framhaldsskóla til ársloka 1999. Einnig var stuðst við gögn Hagstofu Íslands um námsferil þessa hóps á sama tímabili.

Símakönnun

Símakönnun fór fram í október árið 1999. Tilgangur hennar var að kanna ástæður fyrir námsvali og brottfalli úr framhaldsskóla. Könnunin náði til tilviljunarúrtaks 1000 einstaklinga af öllu landinu sem fæddust árið 1975 og svöruðu 713 einstaklingar. Spurt var meðal annars um bakgrunn svarenda, afstöðu til náms í grunn- og framhaldsskóla og um stuðning foreldra til náms.

Skilgreiningar og mælingar

Brottfallshópur úr námi er skilgreindur sem þeir nemendur sem einhvern tímann höfðu skráð sig í framhaldsskóla, höfðu ekki lokið neinu skilgreindu framhaldsskólaprófi og voru ekki í framhaldsskóla 24 ára þegar rannsókninni lauk.

Menntun foreldra var flokkuð í fjóra flokka, það er 1) skyldunám, 2) stutt starfsnám, 3) lengra nám í framhaldsskóla hvort sem um er að ræða bóklegt eða verklegt nám og 4) háskólanám. Ef foreldrar voru með mismunandi menntun samkvæmt framangreindri flokkun var miðað við menntun þess foreldris sem hafði meiri menntun.

Stuðningur foreldra. Þátttakendur voru beðnir að meta hversu mikla hvatningu þeir hefðu fengið frá foreldrum sínum við nám í grunnskóla. Jafnframt var spurt um hve mikla hvatningu svarendur hefðu fengið frá

foreldrum til að halda áfram námi eftir grunnskóla. Svarmöguleikar í báðum spurningum voru fimm, (mjög mikla hvatningu, frekar mikla, hvorki mikla né litla, frekar litla og mjög litla). Í þriðja lagi var spurt hvort svarendur teldu foreldra sína hafa lagt minni, meiri eða svipaða áherslu og þeir sjálfir á að þeir lykju stúdentsprófi. Í þessari rannsókn var þessari breytu tvískipt, það er annars vegar var ósamræmi í áherslum svaranda og foreldra sem fékk gildið 0 og hins vegar samræmi sem fékk gildið 1.

Afstæða til grunn- og framhaldsskóla. Ýmsar spurningar voru lagðar fyrir um afstöðu fólks til efri bekkja grunnskóla og til framhaldsskóla. Spurt var til dæmis hversu vel fólki hafi líkað við kennara sína og námið og hversu vel því líkaði við skólafélaga og félagslífið. Niðurstöður þáttgreiningar voru þær að skipta mætti afstöðu fólks til grunn- og framhaldsskóla í afstöðu til námsumhverfis annars vegar og félagslegs umhverfis hins vegar (sjá nánari umfjöllun í Kristjana Stella Blöndal og Jón Torfi Jónasson, 2002). Auk þess voru svarendur beðnir um að meta hvort þeim líkaði betur bóklegt eða verklegt nám í efri bekkjum grunnskóla.

Niðurstöður

Til að kanna tengsl bakgrunns nemenda, afstöðu þeirra til skólagöngu sinnar og stuðnings foreldra til náms við brottfall úr framhaldsskóla var notuð *logistic* aðhvarfsgreining. Notaðar voru 12 breytur sem skipt var í þrjú flokka, það er bakgrunn nemenda, stuðning foreldra og afstöðu nemenda til náms. Í 1. dálki í töflu 1 eru kynnt einföld tengsl hverrar frumbreytu um sig við brottfall úr framhaldsskóla. Í 2. dálki eru sýndar niðurstöður fyrir þrjú mismunandi líkön, það er könnuð voru tengsl allra breyta saman í hverjum flokki við brottfall úr námi. Stuðlarnir í töflunni sýna hlutfallslíkur (*odds ratios*). Jafnframt er *pseudo* R^2 kynnt fyrir hvert líkan sem sýnir hve hátt hlutfall frumbreytur hvers flokks skýra saman af dreifingu fylgibreytunnar (sjá til dæmis Alexander o.fl., 1997). Í gögnunum voru námslok í framhaldsskóla skilgreind sem 0 og brottfall sem 1. Því má túlka niðurstöður á þá leið að gildi yfir 1 sýni að áhætta á brottfalli úr námi aukist eftir því sem gildi frumbreyta eru hærri. Á hinn bóginn sýnir gildi undir 1 minni líkur á brottfalli eftir því sem gildi frumbreyta eru hærri. Til dæmis má sjá að þeir virtust síður í hættu á að detta úr námi sem áttu meira menntaða foreldra.

Bakgrunnur fólks. Kyn, menntun foreldra og námsárangur í íslensku á samræmdu prófi í 10. bekk spáðu hvert um sig fyrir um brottfall úr framhaldsskóla (1. dálkur í töflu 1). Því minni menntun sem foreldrar

Tafla 1. Tengsl bakgrunns, stuðnings foreldra til náms og afstöðu nemenda til skólagöngu sinnar við brottfall úr í framhaldsskóla (*logistic* aðhvarfsgreining)

	Einföld tengsl (<i>zero-order</i>) Líkur (<i>odds ratio</i>)	Innan hvers flokks (<i>within subcluster</i>) Líkur (<i>odds ratio</i>)
<i>Bakgrunnur</i> ^a		
Kyn (konur=0, karlar=1)	1,41***	0,60*
Menntun foreldra	0,63***	0,73**
Samræmt próf í íslensku	0,46***	0,42***
<i>Pseudo R</i> ²		0,36
<i>Stuðningur foreldra</i> ^b		
Hvatning foreldra við nám í grunnskóla	0,67***	0,85
Hvatning foreldra að halda áfram námi	0,57***	0,68**
Samræmi í áherslu foreldra og nemanda á mikilvægi stúdentsprófs (ósamræmi=0, samræmi=1)	0,36***	0,44***
<i>Pseudo R</i> ²		0,14
<i>Afstaða til náms</i> ^c		
Eðli náms í grunnskóla		
– bóklegt (0) samanborið við verklegt (1)	5,36***	5,90***
– bóklegt (0) vs. geta ekki gert upp á milli (1)	2,19***	2,20**
Afstaða til námsumhverfis í grunnskóla	0,91	1,22
Afstaða til félagslegs umhv. í grunnskóla	1,04	1,02
Afstaða til námsumhverfis í framhaldsskóla	0,62***	0,58***
Afstaða til félagsleg umhv. í framhaldsskóla	0,78*	1,05
<i>Pseudo R</i> ²		0,18
Fjöldi 552 ²		

*p<0,05

**p<0,01 ***p<0,001

^a Líkan fyrir bakgrunn nemenda (2. dálkur), $\chi^2(3, N:552)=158,7; p<0,001$.^b Líkan fyrir stuðning foreldra, $\chi^2(3, N:552)=54,2; p<0,001$.^c Líkan fyrir afstöðu til náms, $\chi^2(6, N:552)=71,5; p<0,001$.

- 2 Fjöldinn var 552 í öllum tilvikum nema þegar einföld áhrif kyns (N=3479) og samræmdra prófa í íslensku í 10. bekk (N=3404) voru greind en þá var stuðst við upplýsingar um námsferil alls árgangsins.

höfðu og því lægri einkunn sem fólk fékk á samræmdu prófi í 10. bekk því meiri hætta var á að brottfalli nemenda úr framhaldsskóla. Einnig kom fram að karlar voru líklegri en konur til að hætta í framhaldsskóla. Þegar samspil þessara þátta við brottfall var kannað kom jafnframt í ljós að allar þrjár breytur spáðu saman fyrir um brottfall (2. dálkur). Bentu niðurstöður til þess að konur væru ólíklegri en karlar til að hafa lokið framhaldsskóla að teknu tilliti til menntunar foreldra og árangurs í íslensku. Heildarskýring líkansins var 36% (pseudo $R^2=0,36$).

Stuðningur foreldra. Hvatning foreldra við nám í efri bekkjum grunnskóla, hvatning foreldra til að halda áfram námi að grunnskóla loknum og samræmi á milli áherslna foreldra og nemenda á stúdentsprófið tengdust hvert um sig brottfalli úr námi (1. dálkur í töflu 1). Þeir voru í meiri brottfallshættu sem töldu sig hafa fengið litla hvatningu frá foreldrum við nám í grunnskóla og til að halda áfram námi að grunnskóla loknum og sem upplifðu ósamræmi á milli eigin áherslu á stúdentsprófið og foreldra sinna. Aftur á móti hafði hvatning foreldra við nám í grunnskóla ekki eins sterk tengsl við brottfall og hinar breytur tvær (2. dálkur). Í heild skýrði líkanið 14% (pseudo $R^2=0,14$).

Afstaða til náms. Afstaða fólks til þess hvort því líkaði betur bóklegt eða verklegt nám í efri bekkjum grunnskóla tengdist brottfalli úr framhaldsskóla (1. dálkur í töflu 1). Meiri hætta var á brottfalli úr framhaldsskóla meðal þeirra sem líkaði betur verklegt nám en bóklegt í grunnskóla. Jafnframt voru þeir líklegri til að hafa hætt sem gátu ekki gert upp á milli bóklegs náms og verklegs en þeir sem líkaði betur bóklegt nám. Afstaða til námsumhverfis og félagslegs umhverfis í framhaldsskóla tengdist jafnframt námslokum. Þeir voru líklegri til að hafa hætt í námi sem höfðu neikvæða afstöðu til framhaldsskólans. Aftur á móti virtist afstaða til grunnskólans ekki tengjast brottfalli úr námi. Sambærilegar niðurstöður komu fram þegar samspil breytanna um afstöðu til náms við brottfall var kannað að því undanskildu að tengsl við afstöðu til félagslegs umhverfis í framhaldsskóla reyndust ekki fyrir hendi (2. dálkur). Heildarskýring líkansins var 18% (pseudo $R^2=0,18$).

Niðurstöðurnar benda til þess að brottfall úr framhaldsskóla tengist bakgrunni nemenda, það er kyni, menntun foreldra og fyrri námsárangri, mun sterkar en stuðningi foreldra og afstöðu nemenda til náms.

Kannað var hvort stuðningur foreldra og afstaða nemenda til náms bættu þá skýringu á brottfalli úr námi sem fengin var með upplýsingum um bakgrunn nemenda (sjá töflu 2). Til einföldunar var einungis unnið með þær átta breytur sem tengdust brottfalli úr námi samkvæmt fyrri greiningu. Eins og sjá má jókst skýringin þegar stuðningi foreldra og afstöðu nem-

Tafla 2. Tengsl stuðnings foreldra til náms og afstöðu nemenda til náms við brottfall úr framhaldsskóla að teknu tilliti til bakgrunns nemenda (*logistic aðhvarfsgreining*)^a

	Líkur (<i>odds ratio</i>)
Kyn	0,58*
Menntun foreldra	0,73**
Samræmt próf í íslensku	0,47***
Hvatning foreldra að halda áfram námi	0,75*
Samræmi í áherslu foreldra og nemanda á mikilvægi stúdentsprófs	0,51**
Eðli náms í grunnskóla	
– bóklegt samanborið við verklegt	1,91*
– bóklegt vs. geta ekki gert upp á milli	1,60
Afstaða til námsumhverfis í framhaldsskóla	0,60**
<i>Pseudo R</i> ²	0,43
Fjöldi 552	

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

^a Heildarlíkan fyrir bakgrunn, stuðning foreldra og afstöðu nemenda til náms, $\chi^2(8, N:552)=194,1$; $p < 0,001$.

enda til náms var bætt við upplýsingar um bakgrunn nemenda. Samanlögð skýring líkansins (*pseudo R*²=0,43) var meiri en bakgrunnsþáttanna einna og sér (*pseudo R*²=0,36, sjá töflu 1) og var munurinn marktækur.³

Umræða

Rannsóknin sýnir mikilvægi þess að skoða brottfall úr námi í ljósi margra samspilandi þátta. Markmið þessarar rannsóknar var að kanna tengsl afstöðu til skóla, stuðnings foreldra og bakgrunns nemenda við brottfall úr framhaldsskóla.

3 Bakgrunnsbreytur voru settar fyrst inn í líkanið en síðan var breytum fyrir stuðning foreldra og afstöðu nemenda bætt inn í einu lagi og bættu þær líkanið marktækt, $\chi^2(5, N:552)=35,4$; $p < 0,001$.

Bakgrunnur nemenda

Kyn, einkunn á samræmdu prófi í 10. bekk og menntun foreldra spáðu fyrir um brottfall úr framhaldsskóla, sem er í samræmi við fyrri rannsóknir (Rosenthal, 1998). Þótt karlar væru líklegri til þess að hætta í framhaldsskóla en konur, kom í ljós að kynbundinn munur snerist við þegar tekið var tillit til námsárangurs á samræmdu prófi og menntunar foreldra. Konur með sambærilegan árangur og karlar og svipað menntunarstig foreldra virtust því í meiri brottfallshættu en karlar.

Stuðningur foreldra og afstaða til náms

Stuðningur foreldra til námseins og nemendur mátu hann og afstaða til framhaldsskóla tengdist brottfalli úr framhaldsskóla að teknu tilliti til bakgrunns fólks. Þótt bakgrunnur nemenda virtist spá mest fyrir um brottfall úr námi jókst skýringargildi líkansins þegar einnig var horft til stuðnings foreldra og afstöðu nemenda til náms. Það gefur vísbendingu um að þótt nemendur hafi haft svipaða einkunn í íslensku og áþekkan bakgrunn þá skipti einnig máli hvaða stuðning þeir töldu sig fá frá foreldrum til náms og hver afstaða þeirra sjálfra var til náms. Þeir sem upplifðu lítinn stuðning frá foreldrum, ósamræmi milli eigin námsvals og foreldra, sem höfðu neikvæða afstöðu til náms í framhaldsskóla og til bóklegs náms í grunnskóla voru í meiri brottfallshættu í framhaldsskóla en aðrir nemendur.

Sérstaka athygli vakti að þeir sem höfðu meiri áhuga á verknámi en bóknámi í efri bekkjum grunnskóla, voru líklegri til að hætta í framhaldsskóla. Það gefur vísbendingu um að þeir nemendur sem hafa áhuga á verklegu námi finni ekki nám við hæfi. Ef svo er þá kallar það á miklu ákveðnari umræðu um eðli og hlutverk verklegs náms í íslenskum framhaldsskólum, meðal annars um það hvernig verknámsbrautir eru skipulagðar.

Vert er að benda á að í þessari rannsókn byggðust upplýsingar um stuðning foreldra til grunn- og framhaldsskólanáms og um afstöðu fólks til skólakerfisins á mati svarenda við 24 ára aldur. Því verður að fara varlega í ályktanir um orsakasamhengi. Vel er hugsanlegt að þeir sem lokið hafa framhaldsskóla hafi jákvæðari afstöðu þar sem þeir höfðu náð námsmarkmiðum sínum. Þó eru þessar niðurstöður í samræmi við erlendar rannsóknir sem sýna að afstaða til náms og stuðningur foreldra tengist brottfalli úr námi (sjá Rosenthal, 1998). Brottfall úr námi virðist meira hér á landi en á hinum Norðurlöndunum (Gerður G. Óskarsdóttir, 2000). Því væri æskilegt að gera frekari rannsóknir þar sem reynt yrði að meta tengsl þessara þátta með langtímasniði þar sem metinn er stuðningur foreldra og líðan nemenda á meðan á námi stendur og þeim síðan fylgt eftir til að spá fyrir um brottfall.

Forspá um brottfall

Höfundar þessarar greinar eru þátttakendur í fjölþjóðlegu verkefni um brottfall úr námi. Markmið þess er meðal annars að búa til leiðbeinandi lista fyrir framhaldsskóla um forspárþætti fyrir brottfall úr námi í þeim tilgangi að finna þá nemendur sem eru í brottfallshættu. Verkefnið er stutt af Leonardoáætlun Evrópusambandsins.

Ekki kemur á óvart að fyrri námsárangur spáir fyrir um brottfall úr námi. Einnig virðist miklu skipta að nemendum finnist þeir fá stuðning frá foreldrum til náms og að þeir upplifi samræmi á milli eigin námsvals og áherslna foreldra sinna. Auk þess skiptir afstaða til eðlis náms máli. Þeir eru líklegri til að hafa lokið framhaldsskóla sem líkaði betur bóklegt nám en verklegt og sem líkaði vel námsumhverfið í framhaldsskóla. Athygli vakti að þótt hærri hlutfall karla en kvenna hætti í framhaldsskóla virðast konur í meiri brottfallshættu þegar leiðrétt er fyrir námsárangur á samræmdu prófi í 10. bekk og menntun foreldra.

Þessar niðurstöður gefa vísbendingar um hvaða atriði mætti nota til þess að finna hverjir eru líklegir til þess að hætta námi. Brottfalli úr námi þarf að bregðast við með margvíslegum hætti, meðal annars með því að hjálpa nemendum að finna hvar vilji þeirra og áhugi liggur, með því að breyta umhverfi eða skipulagi skólans og með því að gaumgæfa og jafnvel hafa áhrif á þann stuðning sem nánasta umhverfi veitir.

Heimildir

- Alexander, K. L., Entwisle, D. R. og Horsey, C. S. (1997). From first grade forward: Early foundations of high school dropout. *Sociology of Education*, 70, 87-107.
- Allyson Macdonald, Andrea G. Dofradóttir, Jón Torfi Jónasson, Michael Dal, Ragna B. Garðarsdóttir og Þuríður Jóhannsdóttir. (2002). *Samanburðarkönnun á skólakerfum á Íslandi, í Danmörku og í Svíþjóð*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands og Rannsóknarstofnun Kennaraháskóla Íslands.
- Fagan, J. og Pabon, E. (1990). Contributions of delinquency and substance use to school dropout among inner-city youths. *Youth and Society*, 21, 306-354.
- Gerður G. Óskarsdóttir. (1993). Hætt í skóla. Nám og aðstæður nemenda sem hætta í skóla eftir tvö ár í framhaldsnámi eða fyrr. *Uppeldi og menntun*, 2, 53-67.

- Gerður G. Óskarsdóttir. (1995). The forgotten half. Comparison of dropouts and graduates in their early work experience - The Icelandic case. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Gerður G. Óskarsdóttir. (2000). *Frá skóla til atvinnulífs. Rannsóknir á tengslum menntunar og starfs*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun og Háskólaútgáfan.
- Guðmundur B. Arnkelsson. (1995). Upplýsingagildi samræmdra einkunna. Í Friðrik H. Jónsson (Ritstj.), *Rannsóknir í félagsvísindum* (bls. 267-276). Reykjavík: Félagsvísindastofnun og Háskólaútgáfan.
- Jeynes, W. H. (2002). The challenge of controlling for SES in social science and education research. *Educational Psychology Review*, 14, 205-221.
- Jón Torfi Jónasson og Guðbjörg Andrea Jónsdóttir. (1992). *Námsferill í frambaldsskóla*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Jón Torfi Jónasson og Kristjana Stella Blöndal. (2002). *Ungt fólk og frambaldsskólinn. Rannsókn á námsgengi og afstöðu '75 árgangsins til náms*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun og Háskólaútgáfan.
- Kristjana Stella Blöndal og Jón Torfi Jónasson. (2002). *Brottfall úr námi. Afstaða til skóla, félagslegir og sálfræðilegir þættir*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Kristjana Stella Blöndal og Karl Sigurðsson. (2000). *Greining á háskólamentun á Íslandi: Félagslegur bakgrunnur háskólamentaðra*. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- McKee, J. M., Melvin, K. B., Ditoro, V. og McKee, S. P. (1998). SARIS: Student at-risk identification scale. *The Journal of At-Risk Issues*, 5, 24-32.
- Rosenthal, B. S. (1998). Non-school correlates of dropout. An Integrative Review of the Literature. *Children and Youth Services Review*, 20, 413-433.
- Temple, J. A., Reynolds, A. J. og Miedel, W. T. (2000). Can early intervention prevent high school dropout? Evidence from the Chicaco child-parent centers. *Urban Education*, 35, 31-56.

